

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტი

**Tbilisi Ivane Javakhishvili State University
Arnold Chikobava Institute of Linguistics**

**Тбилисский государственный университет имени
Иванэ Джавахишвили
Институт языкознания имени Арнольда Чикобава**

Arn. Chikobava

**Works
XIV**

А. С. Чикобава

**Труды
XIV**

Tbilisi 2018 Тбилиси

არნოლდ ჩიქობავა

შრომები

XIV

თბილისი
2018

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო ს ა ბ ჯ ო

ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა), **ა. აბრეგოვი** (მაიკოპი), **ლ. აზმაიფარაშვილი** (სწავლული მდივანი, თბილისი), **შ. აფრიდონიძე** (თბილისი), **ბ. ბერსიროვი** (მაიკოპი), **თ. გამყრელიძე** (თბილისი), **გ. გოგოლაშვილი** (თავმჯდომარე, თბილისი),
† **ტ. გურიევი** (ვლადიკავკაზი), **კ. ვამლინგი** (შვედეთი), **ხ. თაოვი** (ნალჩიკი),
† **ა. თიშაევი** (გროზნო), **ნ. მაჭავარიანი** (თბილისი), **მ. ი. მაჰომედოვი** (მაჰაჩყალა),
† **ე. ოსიძე** (თბილისი), **ს. პაზოვი** (კარაჩაევსკი), † **თ. უთურგაიძე** (თბილისი),
ბ. უტიე (საფრანგეთი), **ი. ჩანტლაძე** (თბილისი), **ლ. ჭკადუა** (სოხუმი),
ზ. ჭუმბურიძე (თბილისი), **ა. ხალიდოვი** (გროზნო), † **რ. ჯანაშია** (თბილისი),
ა. ჰარისი (აშშ)

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა

ა. არაბული, ც. ბარამიძე, გ. კვარაცხელია, მ. სუნიშვილი,
ვ. შენგელია (მთავარი რედაქტორი), **მ. ჩუნუა**

ტომის რედაქტორები **ნ. არდოტელი, ვ. შენგელია**

E d i t o r i a l C o u n c i l

I. Abdulaev (Makhachkala), **A. Abregov** (Maikop), **Sh. Apridonidze** (Tbilisi),
L. Azmaiparashvili (Scientific Secretary, Tbilisi), **B. Bersirov** (Maikop), **I. Chantladze**
(Tbilisi), **Th. Gamkrelidze** (Tbilisi), **G. Gogolashvili** (Chairman, Tbilisi), † **T. Guriev**
(Vladikavkaz), **A. Harris** (USA), † **R. Janashia** (Tbilisi), **A. Khalidov** (Grozny),
M. I. Magomedov (Makhachkala), **N. Matchavariani** (Tbilisi), † **E. Osidze** (Tbilisi),
B. Outtier (France), **S. Pazov** (Karachaevsk), **Kh. Taov** (Nalchik), **L. Tchkadua**
(Sokhumi), **Z. Tchumburidze** (Tbilisi), † **A. Timaev** (Grozny), † **T. Uturgaidze** (Tbilisi),
K. Vamling (Sweden)

E d i t o r i a l B o a r d

A. Arabuli, Ts. Baramidze, M. Chukhua, G. Kvaratskhelia,
V. Shengelia (Editor-in-chief), **M. Sukhishvili**

Editors of the volume **N. Ardoteli, V. Shengelia**

© არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ISBN (მრავალტომეული)

ISBN (ტომი XIV)

**მარტივი წინადადების ეპოლუციის ძირითადი
ტენდენციები ქართულში**

I

ნარკვევში „მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში, I...“ შემთხვევა გვქონდა ძველი ქართულის მასალის ანალიზის საშუალებით გვეჩვენებინა, რომ:

1. ქართული წინადადების სინტაქსური მექანიზმი ხასიათდება **რიგი თავისებურებით**, რაც არსებითად განასხვავებს მას ევროპის ძველ და ახალ ენათა წინადადების სინტაქსური მექანიზმისაგან;

2. ამ **სინტაქსურ** თავისებურებათა წყაროა **მორფოლოგიური** თავისებურება: ზმნაში **სუბიექტის** პირისა და რიცხვის გარდა **ობიექტის** პირისა და რიცხვის აღნიშვნა, — რის გამოც

3. ორპირიან ზმნებში, გარდამავალშიცა და გარდაუვალშიც, სუბიექტი და ობიექტი არსებითად ერთნაირი სინტაქსური უფლებით სარგებლობს: სუბიექტის სინტაქსური ძალა განელებულია, ობიექტისა — გაძლიერებული, და ამის შედეგად სინტაქსური დაპირისპირება სუბიექტისა (ქვემდებარისა) და ობიექტისა (დამატებისა) მოხსნილია, დამატება ქვემდებარეს ეტოლება; ტრადიციული ტერმინი რომ ვიხმაროთ, დამატება წინადადების მეორეხარისხოვანი წევრი კი არაა, არამედ ისევეა მთავარი წევრი, როგორც ქვემდებარე [1].

ახალ ქართულში წინადადების სინტაქსური მექანიზმის სქემატურმა ანალიზმა [2] ცხადი გახადა, რომ სიტყვათა სინტაქსური ურთიერთობის პრინციპი არ შეცვლილა; არც შეიძლებოდა შეცვლილიყო, რამდენადაც დაგვრჩა წინანდელი მორფოლოგიური საფუძველი: ზმნის პოლიპერსონალურობა — ახალ ქართულში ზმნათა დიდი წილის უღვლილება სუბიექტისა და ობიექტის პირთა ცვლას გულისხმობს ისევე, როგორც ძველს ქართულში.

პირის აღნიშვნის ხაზით ცვლილება არ მომხდარა (მხედველობაში არ ვიღებთ პირის ნიშანთა მხრივ არსებულ ცვლილებებს). სამაგიეროდ, მოხდა ცვლილება **რიცხვის** აღნიშვნაში: **სინტაქსური** ცვლილება, რაც ქართული მარტივი წინადადების მექანიზმში მივიღეთ, ეკვივალენტურია იმ ცვლილებისა, რაც წინადადების **მორფოლოგიურ** საფუძველში, ზმნის უღვლილებაში, აისახა.

ძირითადი მოვლენა, რითაც ხასიათდება ეს ცვლილება, ორ გარემოებაში იჩენს თავს: ერთის მხრივ, ვიღებთ **სახელობითი ბრუნვის სინტაქსური როლის დასუსტებას**, მეორე მხრივ კი, — **მიცემითი ბრუნვის როლის გაძლიერებას**¹.

¹ პირველ რიგში ეს ეხება მესამე პირის სახელებს.

ორივე მკვლავნდება მრავლობითს რიცხვში სათანადო სახელებისა (სახელობითისა და მიცემითის) და ზმნის ურთიერთობაში, ზმნის შეთანხმება-არშეთანხმებაში ხსენებულ სახელებთან.

რაში მდგომარეობას ეს ცვლილება? **რა იწვევს** მას?

სახელობითი ბრუნვა ძველ ქართულში, როგორც ცნობილია, იწარმოებოდა **-ნ-** და **-ებ-** სუფიქსებით. მათგან პირველი (**-ნ-**) ზმნას ითანხმებდა რიცხვში ყოველთვის იმისდა მიუხედავად, **რეალურ სუბიექტს** უდრიდა ეს სახელობითი თუ **რეალურ ობიექტს**:

...ძმად იგი ვალს — ძმანი იგი ვლენან...

...მას უყვარს სამწყსოდა თჳსი — მას უყუარან სამწყსონი თჳსნი...

...პეტრეს კლიტჳ აქუს — პეტრეს კლიტენი ჰქონან სასუფეველისანი...

...მას ვენაჯი დაუნერგავს — მას ვენაჯნი დაუნერგვიან...

...განაკურვა მას იგი — ესე ვრითა სიტყუათა განაკურვნამ მობელნი ... [1].

მესამე პირის შესახებ თქმული სავსებით ეხება პირველსა და მეორე პირსაც.

-ებ-იანი სახელობითი ძველ ქართულში იშვიათად გვხვდებოდა და ზმნას რიცხვში **არ ითანხმებდა** იმისდა მიუხედავად, იქნებოდა იგი **რეალური სუბიექტი** თუ **რეალური ობიექტი**:

...აღფრინდა სირი — ...და რლ იგი სირები აღფრინდა...

...მოვიდოდა ხარჭა — ...და მოვიდოდა ხარჭებიცა მეფისა აგრიპადსი პეტრჳსა...

...ჰყვანდა... ბრმა — ...რლთა ჰყვანდა მათ თანა მკელობლები, ბრმები... [1].

...დაისწავლა მან წიგნი — დაისწავლა მან წიგნები...

-ებ-იანი **სახელობითი**, ამრიგად, **მრავლობითის უფლებით არ სარგებლობდა**.

ასეთი განსხვავება სახელობითის ორ სახეობას შორის — **-ნ-**იან სახელობითისა და **-ებ-**იან სახელობითის შორის, — საფიქრებელია, იმით იყო გამოწვეული, რომ პირველი ორგანულად უკავშირდებოდა ზმნის მრავლობითობის მესამე პირის ნიშანს **-ენ||-ან** სუფიქსებს, რომლებიც ისტორიულად მრავლობითობის ნიშნად უნდა იქნენ მიჩნეული, ხოლო **-ებ-** სუფიქსი სულ სხვა ფორმაციისა და სხვა დიალექტური წრიდან მომდინარეობს. საინტერესოა, რომ მისი ეკვივალენტი სუფიქსი მრავლობითისა ქართულ ზმნაში არ მოიპოვება.

მიცემითი ბრუნვის მრავლობითობა ძვ. ქართულის ზმნაში **არ აღი-**

ნიშნებოდა არც მაშინ, როცა იგი **რეალურ ობიექტზე მიუთითებდა** და არც იმ შემთხვევაში, როცა მით **რეალური სუბიექტი გადმოიცემოდა.**

...ჰრქუა მას — ჰრქუა მათ...

...მოუწოდა მას — მოუწოდა მათ...

...უხარის მას — უხარის მათ: ...**ყ**ლთა უხარის და ხლდები-
ან...

...სწყურის მას — სწყურის მათ: ...**მ**ათ სწყურის და სხუათა
ასუმენ...

...შთაუცუჟამს მას იგი — ... **შ**თაუცუჟამს მათ იგი...

აქ მიცემითს ბრუნვაში მესამე პირის სახელია; ასევე იქნებოდა, თუ მეორე პირს ავიღებდით:

...გკითხავ შენ — გკითხავ თქუენ: ამას... ხოლო გკითხავ თქნ...

...გხედავ შენ — გხედავ თქუენ... ა**წ** გხედავ თქუენ რ**გ**ნე-
ბავს სმენად...

...გიყუარს შენ — გიყუარს თქუენ...

...გრწამს შენ — გრწამს თქუენ...

პირველი პირის ნაცვალსახელი — ჩუენ- — თითქოს არღვევს საერ-
თო წესს; მართალია, გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როგორცაა:

...**ნ**უ დამივიწყებთ ჩუენ... მეტყვენ ჩ**წ**ნ მეგობარნი...

მაქუს ჩუენ იგი... მომიგო ჩუენ აბუკურა... და სხვ.

ამ **ჩუენ**-ობიექტის მრავლობითობა ზმნაში არ აღინიშნება, მაგრამ არა ნაკლებ ხშირია **ჩუენ**-ობიექტის აღნიშვნა **გუ**- პრეფიქსით, ე. ი. ზმნა თითქოს ეთანხმება მიცემითში დასმულ ობიექტს რიცხვში:

მსურის მე — გუსურის ჩუენ... მიბრძანებს მე — გზბრძანებს
ჩუენ... მასწავებდა მე — გუასწავებდა ჩუენ... მახარა მე — გუახარა
ჩუენ...

ამისდა მიუხედავად **ვერ ვიტყვით, გუ- პირველი პირის ობიექტის მრავლობითობას აღნიშნავდეს**: როცა **ჩუენ**- ობიექტი სახელობითია, მრავლობითობის აღსანიშნავად დაირთავს **-ენ- || -ნ** სუფიქსს იმისდა მიუ-
ხედავად **გუ**- პრეფიქსი გვაქვს თუ **მ**- პრეფიქსი; ეს შეუძლებელი იქნებო-
და, **გუ**- პრეფიქსი რომ ძველ ქართულში მრავლობითობის მაჩვენებელი ყოფილიყო:

...**მ**ორწმუნენი აწ **შ**ემომკრიბნა წინაღსწარმეტყუელმან დანიელ
— შდრ.

...ბრძანებამან ქრისტესმან **შ**ეგუკრიბნა დღეს...

იხ. აგრეთვე ისეთი მაგალითები, როგორცაა:

...დაგუბადნა მან ჩუენ... მოგკითხნა მან ჩუენ... დაგუამდაბლნა მან
ჩუენ... აღგუამაღლნა მან ჩუენ... დაგკცვენ შენ ჩუენ... გუყვენით თქუენ
ჩუენ... და სხვა.

-ენ- || **-ნ-** სუფიქსის ხმარება აქ სრულიად გაუგებარი იქნებოდა, თუ **გუ-** პრეფიქსი უკვე აღნიშნავდა მრავლობითობას. ხოლო თუ **გუ-** სახელობითში დასმულ ობიექტთან არაა მრავლობითობის პრეფიქსი, არც მიცემითში დასმულ ობიექტთან იქნება ამ ფუნქციის მქონე:

გუ- პრეფიქსი ძველ ქართულში არაა ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელი არც ისეთ მაგალითებში, როგორცაა განგუაძლიერ-ნა მან ჩუენ... და არც ისეთ მაგალითებში, რომელთა ნიმუშია გუას-წავებდა ჩუენ.

მაშ რის მაქნისია იგი? ამაზე — ცალკე.

ამ განმარტების შემდეგ შეგვიძლია ზოგადად ვთქვათ: მიცემითში დასმული სახელები **სამივე პირისა** ზმნას მრავლობითში არ ითანხმებენ იმისდა მიუხედავად, რეალური სუბიექტი იქნება ამ მიცემითში გადმოცემული, თუ რეალური ობიექტი.

ამ მხრივ ძველ ქართულში **მიცემითი ბრუნვა** და **-ებ-**იანი **სახელობითი ერთნაირს სინტაქსურ ძალას ამჟღავნებენ:** არც ერთი ითანხმებს ზმნას მრავლობითში და არც მეორე.

რა ხდება შემდეგ, — მეთორმეტე საუკუნიდან დღემდის?

-ნ-იანი **სახელობითის ადგილს იჭერს -ებ-**იანი **სახელობითი;** ძმა-ნ-ი — ძმ-ებ-ი... ქვა-ნ-ი — ქვ-ებ-ი... ხე-ნ-ი — ხე-ებ-ი... თუ ძველ ქართულში **ებ-**იანი სახელობითი იყო იშვიათი, ახალ ქართულში ისაა გაბატონებული, **-ნ-**იანი წარმოება კი შერჩა ზოგ ნაცვალსახელს (ისი-ნი... ყვე-ლა-ნი...), ან და მისი შესაძლო ხმარება დაუკავშირდა სტილისტიკურ საჭიროებას (შდრ. მიმდინარეობები — მიმდინარეობანი, დაწესებულებები — დაწესებულებანი...) და სხვ.

მაგრამ **ებ-**იანი წარმოების ასპარეზზე გამოსვლამ სახელობითს დაუკარგა ის სინტაქსური უფლებები, რაც მას გააჩნია **-ნ-**იანი წარმოების გამოყენებისას: **ებ-**იან სახელობითს ძვ. ქართულში ზმნა **არასოდეს** ეთანხმებოდა, **-ნ-**იან სახელობითს **ყოველთვის** ეთანხმებოდა (იხ. ზემოთ).

ებ-იანი **სახელობითი ცდილობს მოიპოვოს -ნ-**იანი **სახელობითის უფლებები, შეითანხმოს ზმნა რიცხვში:** ეს პროცესი სალიტერატურო ქართულში დღესაც არ დამთავრებულა, მაგრამ მისი მიმართულება და პერსპექტივები ცხადად ჩანს.

სახელდობრ: **ებ-**იანი სახელობითი **ობიექტად** ხმარებისას ზმნას არ ითანხმებდა ძველ ქართულში, არ ითანხმებს ახალ ქართულში და ამ მხრივ რაიმე ცვლილებას არც მომავლში უნდა მოველოდეთ: შდრ. ძვ. ქართ. დაწერნა წერილნი — ახ. ქართ. დაწერა წერილები...

ამ შემთხვევაში სახელობითმა ბრუნვამ **საბოლოოდ** დაკარგა ის უფლებები, რომლებიც **-ნ-**იან წარმოებას მოეპოვებოდა ძვ. ქართულში (ამ უფლების დაცვა მაშინაც კი ძნელი მოსახერხებელი იქნებოდა, **-ნ-**იან წარ-

მოების სახელობითიც რომ წინანდებურად გაბატონებული ყოფილიყო).

ზმნის შეთანხმება **ებ**-იან სახელობითთან იწყება იმ შემთხვევებიდან, სადაც სახელობითი **რეალურ სუბიექტად** გვევლინება, მასთან **ყველაზე აქტიურ სუბიექტს, ადამიანს, აღნიშნავს**, შემდეგ კი ვრცელდება ისეთ მაგალითებზე, სადაც რეალური სუბიექტი ადამიანი არაა, მაგრამ **ზმნა მოქმედებითი გვარისაა**; აქ ჯერ კიდევ გვაქვს რყევა, თუმცა განვითარების ტენდენცია ნათელია...

თქმულის შესაბამისად ახალ ქართულში გვაქვს:

ამხანაგები მეუბნებიან... ბავშვები იზრდებიან... „ჭამით ისინი ვერა სჭამენ, სმით ისინი ველარა სმენ. რა კაცები არიან?“ (**ილია ჭავჭავაძე**)... კაცები ჯგუფად შეგროვდნენ“ (**ი. ჭ.**)... „პატარა ჩემი ამხანაგები ჩემს გულჩვილობას იქ დასცილოდნენ“ (**ი. ჭ.**)... — შდრ. მთები მოჩანს... ხეები გახმა... „სოფლის სათავეში ორღობეები იწყებოდა“ (**ი. ჭ.**)... „ის სართულები აირაფერისა იყო“ (**ი. ჭ.**)... „მთიდან მოვარდა დვარები, წყლით ავსებულა ხეები“... „თითქოს კლდეები ინგრევა, ისმის გრიალი, ზანზარი“... „ჯარისკაცებში გაისმის ხმები“...

ახალ ქართულში შეუძლებელია „გაისმიან ხმები“, „სართულები აირაფერისანი იყვნენ“, მაგრამ ძველ ქართულში ნორმალური იქნებოდა „ვმანი ისმიან“, „სართულნი იყვნენ“ და სხვ.

ნ-იანმა სახელობითმა ახალ ქართულშიც შეინარჩუნა თითქმის მთლიანად წინანდელი სინტაქსური ძალა, — ვგულისხმობთ რეალურ სუბიექტად ხმარების შემთხვევას:

...იღევა ბინდი ღამისა, ცაში ვარსკვლავნი ჰქრებიან“... „თერგი რბის, თერგი ღრიალებს, კლდენი ბანს ეუბნებიან“... „ისინი იყვნენ იმის აკვნად და ბოლოს საფლავადაც გადაექცნენ“ (**ი. ჭ.**)... „...არ იან ადამიანის ცხოვრებაში იმისთანა წუთნი“ (**ი. ჭ.**)... (შდრ. „ჩემი განთიადისა დღენი ბატონისა სახლში დამიღამებია“... (**ი. ჭ.**) — აქ „დღენი“ რეალური ობიექტია¹).

როცა რეალურ სუბიექტს ადამიანი არ წარმოადგენს, შეთანხმებაში რყევაა; „ბარაქალა იმ კაცის მეტყველებას, რომლის სიტყვები უნუგეშოსაც ანუ გეშებს საფლავის კარამდინა“ (**ი. ჭ.**) — შდრ. „...ეს სიტყვები აღონებდნენ გულს (**ი. ჭ.**)... „იმის სიტყვები გაჭირვებაში გულს მოგფხანენ, ჭირს გაგიაღვილებენ, გულსა და გონებას

¹ თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ **ნ**-იანი სახელობითი, რეალური სუბიექტი, ზმნას რიცხვში აღარ ითანხმებს: აქ უკვე **ნ**-იანი წარმოება **ებ**-იანი წარმოებისათვის დამახასიათებელ ნომრებს ექვემდებარება ისევე, როგორც ობიექტის აღნიშვნის შემთხვევაში.

გ ა გ ი წ რ თ ვ ნ ი ა ნ და სიკეთისათვის წ ა გ ა ხ ა ლ ი ს ე ბ ე ნ (ი. ჭ.)....

ნათარგმნი ლიტერატურა აძლიერებს სახელობითან ზმნის შეთანხმების ტენდენციას: მეცნიერული თუ მხატვრული ლიტერატურა ითარგმნება ისეთი ენებიდან, სადაც სახელობითი ქვემდებარეა და ზმნა მას ეთანხმება უცილობლად...

ამისდა მიუხედავად დღესაც, სალიტერატურო ქართულში იმდენად მკვეთრად იგრძნობა განსხვავება „ბ ა ვ შ ვ ე ბ ი ი ზ რ დ ე ბ ი ა ნ“ და „ხ ე ბ ი ი ზ რ დ ე ბ ა“ კონსტრუქციებს შორის, რომ უკანასკნელში შეთანხმება პერსონი ფიკაციის ეფექტს მოგვცემდა: „ხეები იზრდებიან“... მხატვრულს მწერლობაში ამის მაგალითები ხშირია — მას იყენებენ, როგორც სტილისტიკურ ხერხს —: „...ხეებიც მე დამხარიან ზევიდამ, თვითონ თავშიშველნი ტოტებს მე მაფარებენ“ (ვაჟა-ფშაველა)... „ყ ვ ა ვ ი ლ ე ბ ი ს ი ც ი ლ ი თ ი ხ ო ც ე ბ ო დ ე ნ“ (ვაჟა).

სალიტერატურო ქართული -ებ-იან სახელობითან ზმნის შეთანხმების პროცესის ნორმალური განვითარება რთულდება არა მხოლოდ რეალური სუბიექტის სხვაობასთან და ზმნის გვართან დაკავშირებით, არამედ დიალექტური მეტყველების ზეგავლენითაც: იმერულსა და გურულში ამჟამადაც ებ-იანი სახელობითი ზმნას არ ითანხმებს ისევე, როგორც არ ითანხმებდა ზმნას ძვ. ქართ. ებ-იანი სახელობითი: ძველი ქართულის ნორმა აქ ჯერაც დაცულია, და ამის ანარეკლი თანამედროვე სალიტერატურო ქართულშიც გვაქვს (...დ ა რ ჩ ა მ გ ზ ა ვ რ ე ბ ი ც ის ქ ვ ე შ ... ა ხ ა ლ გ ა ზ რ დ ე ბ ი ქ უ ლ ს ა ფ რ ი ა ლ ე ბ ს ... მ ო ხ უ ც ე ბ ი სა ლ ა მ ს მ ა ძ ლ ე ვ ს ...).

რთული პროცესი სახელობითისა და ზმნის სინტაქსური ურთიერთობის განვითარებისა ძველი ქართულიდან დღემდის მონოგრაფიულ დამუშავებას გულისხმობს.

აქ ძირითადი ტენდენციის აღმნიშვნითლა ვკმაყოფილდებით: **-ებ-იანი სახელობითის სინტაქსურ-უფლებათა ინტენსიური ზრდის მიუხედავად, სახელობითი ბრუნვის სინტაქსური ძალა ახალ ქართულში გაცილებით უფრო სუსტია, ვინემ ძველ ქართულში.** ნ-იანი წარმოების -ებ-იანი წარმოებით შეცვლას იმის მთავარი მიზეზი, რომ ქართული წინადადების ევოლუციის პროცესში სახელობითი ბრუნვის სინტაქსური ძალის ეს დასუსტება მივიღეთ.

იყო სხვა მიზეზიც: მიცემითის გაძლიერება. ამაზე — შემდეგ.

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИНТАКСИЧЕСКОГО
МЕХАНИЗМА ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В
ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ**

I

Резюме

Автор характеризует особенности синтаксического механизма простого предложения с полиперсональным глаголом в грузинском языке и анализирует динамику синтаксических взаимоотношений именительного и дательного падежей с полиперсональным глаголом (подробнее в след. сообщении).

ციტირებული ლიტერატურა – ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. არნ. ჩიქობავა. მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში. I. ქვემდებარე-დამატების საკითხი ძვ. ქართულში, თბილისი, 1928, გვ. 284-286, 212-248.
2. არნ. ჩიქობავა. რა თავისებურებანი ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას? V — ჟურნ. „კულტურული აღმშენებლობა“, 1930, გვ. 741, № 7/8.

**მარტივი წინადადების ეპოლოგის ძირითადი
ტენდენციები ქართულში**

II

ძველს ქართულში მიცემითი ბრუნვის მრავლობითობა ზმნაში აღუნიშვნელი რჩებოდა მაშინაც, როცა ეს მიცემითი რეალურ სუბიექტზე მიუთითებდა და იმ შემთხვევაშიც, როცა მას რეალური ობიექტის აღნიშვნა უწევდა.

ეს სინტაქსური ურთიერთობა არსებითად შეიცვალა XII-XVIII საუკუნეთა მანძილზე; ცვლილება მოხდა სამსავე პირში, ოღონდ **არა თანაბარი** და არა **ერთი და იმავე მიზეზისა გამო**.

მესამე პირში ცვლილება გამოიწვია სახელის ფუნქციამ: ზმნამ აღნიშნა ისეთი სახელის მრავლობითობა, რომელიც რეალურ სუბიექტზე, მოქმედზე მიუთითებდა.

ასეთი მიცემითი ინვერსიულ ზმნებთან გვაქვს¹: ინვერსიისათვის სწორედ ისაა დამახასიათებელი, რომ ობიექტის ნიშნით წარმოდგენილი სახელი სინამდვილეში ობიექტი კი არაა, არამედ — სუბიექტი, რეალური სუბიექტი; და, პირუკუ, სუბიექტის ნიშნით გადმოცემული სახელი რეალურ ობიექტს ეტოლება.

ინვერსიულ ზმნათა ორი ჯგუფია შემდეგი:

1. **გარდამავალ ზმნათა თურმეობითი**: ყოველი გარდამავალი ზმნა თურმეობით პირველში, თურმეობით მეორესა და კავშირებითს პირველში ინვერსიული ხდება:

შღრ. დავითი აშენებს სახლს — დავითს უშენებია სახლი, დავითს (რომ) აეშენებინა სახლი, დავითს (რომ) აეშენებინოს სახლი...

2. **გარდაუვალი ზმნები**, რომელთაც აწმყოს ჯგუფშივე ინვერსია ახასიათებს, ე. ი. რომელნიც მხოლოდ ინვერსიული წყობისანი არიან:

დავითს ჰყავს, აქვს, უყვარს, უნდა, ესმის... **ის**...

შღრ. ინვერსიულ ზმნებთან მიცემითი III პირისა ძველსა და ახალ ქართულში.

ძგ. ქართ.: მათ ს წყ უ რ ი ს და სხუათა ასუმენ (**სგან**. 49) — ახ. ქართ.:

„ „ მათ ს წყ უ რ ი ა თ და სხვებს ასმევენ...

¹ ინვერსიული ზმნები ყველა გარდაუვალია: საშუალო ან ვნებითი გვარისაა. კერძოდ, თურმეობითი პირველი აწმყოს სტატიკური ვნებითის სასხვისო ქცევას ეტოლება, თურმეობითი მეორე და კავშირებითი მესამე — აორისტისა და კავშირებითი მეორის სასხვისო ქცევის ვნებითს. დაწვრილებით ამის შესახებ საუბარი გვქონდა მოხსენებაში ინვერსიულ ზმნათა შესახებ, რომელიც წაკითხული იყო სტალინის სახელთბილის. სახელმწ. უნივერ. ქართული ენის კათედრის ღია სხდომაზე 1936 წ.

- „ „ ქვა და კირი ფრიად შორით მოაქუნდა ძნელთა მათ გზათა კაცთა ზურგითა (**ხანძთ.** ლგ) — ქვა და კირი მეტად შორიდან მოჰქონდათ ძნელად სავალ გზებზე ადამიანთა ზურგზე.
- „ „ თანა ჰყვანდა მათ ერთი მენავეთა მათგანი (**კიმ.** 3811) — თან ჰყავდათ მათ ერთი იმ მენავეთაგანი...
- „ „ მალლად უპყრიეს მათ (**ათონ.** 3142) — მალლა უპყრიათ მათ...
- „ „ შუბლი იგი უშუერადრე გამოუქმნიეს ჰელოვანთა მათ (**კიმ.** 15029) — შუბლი ულამაზოდ გამოუყვანიათ („გამოუქმნიათ“) ოსტატებს.
- „ „ რლთა შთაუცუთამს (**კიმ.** 15521) — რომელთაც ჩაუცვამთ...

მაგრამ თუ ზმნა ინვერსიული არაა, მესამე პირის მრავლობითს, მიცემითში დასმულს, ზმნა არ შეეთანხმება:

უთხრა მას — უთხრა მათ, მოუწოდა მას — მოუწოდა მათ, უბრძანა მას, მათ — და ასე შემდეგ.

სხვაგვარი მდგომარეობაა პირველსა და მეორე პირში: ამათი მრავლობითობა ზმნაში ყოველთვის აღინიშნება:

თქვენ — გწყურიათ, გაქვთ, გქონდათ... გიკეთებიათ, ჩაგიცვამთ...

ჩვენ — გწყურია, გვაქვს, გვქონდა, გყავს, გყავდა... გვიკეთებია,

ჩაგვიცვამს — ეს ინვერსიული ფორმებია, მიცემითის მრავლობითობის აღნიშვნას ზმნაში აქ იგივე საფუძველი აქვს, რაც — მესამე პირში (იხ. ზემოთ).

მაგრამ არაინვერსიულ ფორმებშიც ზმნა ეთანხმება „თქვენ“, „ჩვენ“ სახელებს რიცხვში:

მან მათ უთხრა — მაგრამ: თქვენ გითხრათ, ჩვენ გვითხრა...

„ მათ მოუწოდა — „ თქვენ მოგიწოდათ, ჩვენ მოგვიწოდა...

„ მათ უბრძანა — „ თქვენ გიბრძანათ, ჩვენ გვიბრძანა...

„ მათ დაუწერა — „ თქვენ დაგიწერათ, ჩვენ დაგვიწერა...

ინვერსიულს ფორმებში ზმნა მიცემითს ეთანხმებოდა რიცხვში, რადგანაც ეს მიცემითი რეალური ვითარების მიხედვით იყო მოქმედი აქტიური — რის მიხედვით? ზმნის მნიშვნელობის მიხედვით.

ზმნის ფუძის შინაარსმა ეს მიცემითი მრავლობითში შეთანხმების უფლებით აღჭურვა მიუხედავად იმისა, რომ ზმნის პირის ნიშანი ამავე მიცემითს ობიექტად სახავს — ზმნის **ფორმისა და შინაარსის კოლიზია უკანასკნელი მომენტის სასარგებლოდ გადაწყდა.**

მაგრამ: გითხრათ, გვითხრა... გიბრძანათ, გვიბრძანა... და მსგავს მაგალითებში მიცემითის მრავლობითის აღნიშვნას რაციონალური საფუძველი არ მოეპოება: აქ, ცხადია, **ანალოგიის** მოქმედებასთან გვაქვს საქმე;

ანალოგია ლამობს იმის დამთავრებას, რამაც ინვერსიულ ზმნებში გარკვეული მიზეზების გამო თავი იჩინა.

ერთი გარემოებაცაა მხედველობაში მისაღები: პირველი პირის ობიექტის ნიშანი **მ-** მრავლობითში უკვე აღარა გვაქვს ახალ ქართულში: **გვ-** პრეფიქსილაა ხმარებაში. ძვ. ქართულში შეიძლებოდა მომეც ჩუენ — მო**გუეც** ჩუენ: ობიექტის მრავლობითობა არც ერთში არ ჩანდა; ახალ ქართულში „მომეც ჩვენ“ შეუძლებელია; ერთი ვარიანტილა — „მოგვეცი ჩვენ“ — შეგვჩა და მას მიენიჭა მრავლობითობის ჩვენების ფუნქცია (პირველ წერილში უკვე ითქვა, რომ **გუ-** მრავლობითი რიცხვის პრეფიქსი არ იყო ძველ ქართულში).

ასეთ პირობებში, თუ შეიძლება ითქვას, სტიქიურად აისახა ობიექტის მრავლობითობა პირველ პირთან: პირის და რიცხვის ნიშანი შეთავსდა **გვ-** პრეფიქსში.

ამავე ნიადაგზე ზმნაში აღნიშნული აღმოჩნდა ჩვენ- ნაცვალსახელის მრავლობითი, როცა იგი სახელობითის ფუნქციისა იყო და ობიექტზე მიუთითებდა: ჩაგწერა ჩვენ, გვაქო ჩვენ, შეგვაწუხა ჩვენ...¹

ამრიგად: ზმნის **ფუძის შინაარსმა, გვ-** პრეფიქსის მონოპოლიურმა მდგომარეობამ (ობიექტის პირველ. პირ. მრავლობითში) და **ანალოგიის** პროცესმა განსაზღვრეს მიცემითი ბრუნვის სინტაქსურ უფლებათა ინტენსიური ზრდა ახალ ქართულში ძველ ქართულთან შედარებით.

აღმოსავლეთ საქართველოდან გამოსული ზოგი მწერლის ენაში შეიმჩნევა ზმნის შეთანხმება მიცემით ბრუნვასთან **მესამე პირში მაშინაც კი**, როცა ეს **მიცემითი რეალურ ობიექტს აღნიშნავს**, ე. ი. როცა ზმნა არაინვერსიულია:

...ერთი კუზიანი მხერხავი ა ე დ ე ვ ნ ა თ (ა. შანშიაშვილი, „ურ. შეშა“).

...წაიყვანეს თემის აღმასკომის თავმჯდომარესთან. ამბაკო მ ი ზ - დ ე ვ თ თავჩაღუნული... (ა. შანშ. „ამბ.“).

...ზურაბი აღელვებას ვერ ფარავდა; ე კ ი თ ხ ე ბ ო დ ა თ: „რა მოხდა?“ (ა. შანშ. „ამბ.“).

...ალადიმ იფიქრა: „ამათ რომ ავყვე, ჭირვეული ხალხია! კიდეც სადმე შეუხვევენო“ და გ ა ე პ ა რ ა თ (ა. შანშ. „ამბ.“).

...რუსი პეტრო ძნასა შლის. თან უ ყ ვ ი რ ი თ [გლენებს]: „კაცო, სკარეი!“ (ა. შანშ. „მეჩონ.“).

...ზურაბმა შეუყვირა თ: „ხმა ხომ არ ჩაგიწყდათ?“ (ა. შანშ. „ამბ.“).

...ძნის პატრონი... ე ხ ვ ე წ ე ბ ა თ:... „გავათავოთ, თქვენი ჭირიმეთ!“ (ა. შანშ. „მეჩონ.“).

¹ **თქვენ**-თან კი, — ჩაგწერათ, გაქოთ, შეგაწუხათ..., — ანალოგია მოქმედებს.

...დაღლილი მეველე მოვიდა და გაუცხადათ: „მე ველარ ვუღარა-
ჯებ... თქვენს მოსავალს უპატრონეთო!“ (ა. შანშ.).

...ბათოს მამამ ზღაპარი დაიწყო და ყველა სმენად გადაიქცა, მოუ-
თხრობდათ ღარიბ გლეხის თავგადასავალს (ა. შანშ.).

მათ — აედევნათ... მისდევთ... ეკითხებოდათ... უყვირიოთ... ეხვეწე-
ბათ... გაუცხადათ... მოუთხრობდათ...

რა უდევს საფუძვლად ამგვარ შეთანხმებას? ეს **მათ** რეალურ სუბი-
ექტს არ წარმოადგენს, რეალურადაც ობიექტია; მასთან ზმნის შეთანხმება
ისევე გაუმართლებელი ჩანს, როგორც **ჩვენ, თქვენ** — ობიექტებთან:

ჩვენ აგვედევნა, თქვენ აგედევნათ, მათ აედევნათ...

ჩვენ გვეკითხებოდა, თქვენ გეკითხებოდათ, მათ ეკითხებოდათ...

ჩვენ მოგვითხრობდა, თქვენ მოგიტხრობდათ, მათ მოუთხრობდათ...

მესამე პირის ეს **თ**-იანი ფორმები აგრძელებენ პირველი და მეორე
პირის ფორმათა ხაზს: მიცემითი ბრუნვის ობიექტი სამსავე პირში ითან-
ხმებს ზმნას რიცხვში.

ასეთია შედეგი. პროცესობრივი კი მესამე პირის ამ ფორმის
წარმოქმნაში ახალი ფაქტორი უნდა გვექონდეს: **დიალექტობრივი ნორმა**.
ზოგ ქართულ კილოში (რაჭულში, კახურში, ინგილოურში, ფერეიდნულ-
ში, იმერულში), მათ შორის, კახურშიც, ხმარებაშია **-ყე||-კე** ნაწილაკი:
იგი მიუთითებს, პირველ ყოვლისა, **ობიექტზე მრავლობითის** მიცემითში:
აედევნა მას — აედევნაყე მათ... ეკითხებოდა მას — ეკითხებოდაყე მათ...
მოუთხრობდა მას — მოუთხრობდაყე მათ... ეხვეწება მას — ეხვეწებაყე
მათ და სხვ.

ამრიგად: აედევნათ, ეკითხებოდათ, მოუთხრობდათ, ეხვეწებათ... და
მსგავს ფორმებში **-თ** სუფიქსი **-ყე** ნაწილაკის ადგილასაა გამოყენებული
და მისი როლიცა აქვს დაკისრებული — მასალა (**თ**- სუფიქსი) სალიტერატუ-
რულ ქართულსაა, ფუნქცია — დიალექტობრივია.

ქიზიყურშიც, კახურშიც ამგვარი **-თ**-იანი ფორმები: ეკითხებათ... ეხ-
ვეწებათ... მოუთხრობთ საკმაოდ ხშირია; **-ყე** ნაწილაკის ხმარება კი სულ
უფრო და უფრო იშვიათი ხდება. ეს ორი პროცესი ერთმანეთთან შინაგან
კავშირში უნდა იყოს: **-თ**-ს **მოხშირებაში -ყე**-ს **გაიშვიათების კომპენსა-
ცია ჩანს**.

ეკითხებათ... ტიპის წარმოება ჯერ ხნობით უცხოა სალიტერატურო
ენის კოდექსისათვის, მაგრამ სალიტერატურო ენის საპერსპექტივო განვი-
თარების ხაზზე კი ძვეს, ამდენადვე საგულისხმოა.

**ზმნის ინვერსიულობა, ანალოგია, გუ- პრეფიქსის ერთად ერთ
პრეფიქსად ქცევა მრავლობითის პირველ პირში (ობიექტისათვის), დი-
ალექტობრივი ნორმა** — ყველა ეს ფაქტორი თავისებურად ხელს უწყობ-
და და უწყობს მიცემითი ბრუნვის სინტაქსური როლის ზრდას.

წინა წერილში ვნახეთ, რომ **ებ**-იანი სახელობითი ბრუნვის სინტაქსური ფუნქციებიც ძველ ქართულთან შედარებით ახალ ქართულში თვალსაჩინოდ მეტია (თუმცა **-ნი**-ან სახელობითისას ჩამორჩება).

მასთან ცნობილია, რომ სახელობითიცა და მიცემითიც ზმნის სუბიექტადა და ობიექტად გვევლინებიან ერთდროულად — ორპირიან გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნებთან:

ის ეკითხება მას... ის ჰყავს მას... ის სძულს მას... ის უნახავს მას...

რომელ მათგანს შეუთანხმდება ზმნა მრავლობითში — სახელობითს თუ მიცემითს? ზოგადად ერთსაც აქვს ამის შესაძლებლობა და მეორესაც. კონკრეტულად? პირველი და მეორე პირი (**ჩვენ**, **თქვენ**) სახელობითის ფუნქციით იქნება თუ მიცემითისათი, რეალური სუბიექტის აღნიშვნელი იქნება თუ ობიექტისა, თანაბრად უფლებამოსილია ზმნა შეითანხმოს რიცხვში. მესამე პირში კი მაინც შეიმჩნევა სხვაობა სახელობითსა და მიცემითს შორის, რეალურ სუბიექტსა და რეალურ ობიექტს შორის. მთლიანად: სახელობითსა და მიცემითის **მრავლობითობის** აღნიშვნაში ზმნის მიერ მუდავნდება ურთულესი სინტაქსური ურთიერთობა პოლიპერსონალური ზმნის შემცველი წინადადებისა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ინვერსიულ ზმნათა შესახებ:

თქვენ **გვიყვარხართ** ჩვენ: **თქვენ** — სახელ., **ჩვენ** — მიცემ.; ზმნაში ორივეს მრავლობითობაა აღნიშნული: **გვ** — **ჩვენ**-ზე მიუთითებს, **-თ** — **თქვენ**-ზე...

ჩვენ **გ-იყვარვართ** თქვენ: **ჩვენ** — სახელ., **თქვენ** — მიცემ.; აქ სახელობითის მრავლობითი ჩანს: **-თ** მასზე მიუთითებს; მეორე სახელიც — **თქვენ** — აგრეთვე შეიძლებოდა **-თ** სუფიქსით აღნიშნულიყო, მაგრამ აქ **-თ** მის მრავლობითობის მაჩვენებელი არაა — გიყვარ-**ვართ**- — წინამავალი **ვართ**- ამას მოწმობს.

უფრო მარტივია ის შემთხვევები, როცა ზმნაში მოცემულია არა პირველი და მეორე პირის — **ჩვენ**, **თქვენ** — სახელთა კოორდინაცია, არამედ პირველისა და მესამის ანდა მეორისა და მესამე პირისა:

ჩვენ — ისინი, თქვენ — ისინი... ჩვენ — მათ, თქვენ — მათ...

ჩვენ ვუყვარვართ მათ, თქვენ უყვარხართ მათ — **ჩვენ**, **თქვენ** სახელობითშია, **მათ** — მიცემითში; და ეს მიცემითი მესამე პირისაა, სახელობითი — პირველი და მეორე პირისა; ზმნა ამ სახელობითის მრავლობითობას აღნიშნავს, მიცემითის მრავლობითობა აღუნიშვნელი რჩება.

მაგრამ სახელობითში რომ მესამე პირის სახელი გვქონოდა, მიცემითი გადასწონიდა:

ჩვენ ვუყვარვართ მათ — შდრ. ისინი უყვართ **მათ**: ზმნის სუფიქსი **-თ მათ**- ნაცვალსახელთანაა დაკავშირებული, — საკმარისია **მას** ვიხმაროთ

და **-თ** სუფიქსი ზმნას არ აღმოაჩნდება.

ისინი უყვართ მათ — ისინი უყვარს მას.

გენერლები **გეყოლებათ** თქვენ, ქართველებს? (ილია ჭავჭავაძე, „მგზავრის წერილები“).

ზმნა შეეთანხმა რიცხვში მიცემითს **თქვენ**; მრავლობითობა სახელობითისა ზმნაში არა ჩანს, და ეს იმიტომ, რომ ზმნა ორპირიანია და სახელობითის კორელატად მიცემითია წარმოდგენილი.

ერთპირიან ზმნას „გენერლები“ შეითანხმებდა რიცხვში: გენერლები სეირნობენ, იბრძვიან, მუსაიფობენ, სხედან, ღვანან...

არის შემთხვევები, სადაც სახელობითი **-ნ**- სუფიქსიანია და ზმნა მას მაინც არ ეთანხმება:

(თერგი მიჩუმებულია იმიტომ, რომ) „მოხანე **კლდენი** გვერდთ არ **ახლავს**“ (ი. ჭ.)...

ჩემი განთიადის **დღენი** ბატონის სახლ-კარში **დამიღამებია** (ი. ჭ.).

ძველს ქართულში გვექნებოდა: კლდენი ახლავან... დღენი დამიღამებია... ახალ ქართულში ასეთი შესაძლებლობა გამოირიცხა.

სახელობითის სინტაქსური უფლებები, ამრიგად, **შეპირობებულია** მეორე, **კორელატი, სახელის უფლებით**; მაშასადამე, როცა ვამბობთ: თუ სახელობითი ადამიანს აღნიშნავს, ზმნა მას რიცხვში ეთანხმებაო, ეს გულისხმობს **ერთპირიან** ზმნებს. ორპირიან ზმნებთან ამ წესს სავალდებულო ხასიათი სრულებითაც არა აქვს.

სტუმრები მოდიან — მაგრამ: ... **სტუმრები მყავს... სტუმრები მიყვარს... სტუმრები მძულს...**

არ ითქმის ახალი ქართულით: სტუმრები მიყვარან... მძულან... მაგრამ აუცილებელია: სტუმრები **გვიყვარს ჩვენ**, გვიყვართ **თქვენ**, უყვართ **მათ**... სტუმრები **გძულს ჩვენ**, გძულთ **თქვენ**, სძულთ **მათ**...

მიცემითის სინტაქსური უპირატესობა აქ ცხადი და უეჭველია.

მაგრამ სახელობითისა და მიცემითის ხვედრი წონა ასეთი სიცხადით ყოველთვის როდია მოცემული; ხშირად ძნელი გადასაწყვეტია, რომელს უნდა მიეცეს უპირატესობა, რომელს უნდა შეუთანხმდეს ზმნა, მიცემითსა თუ სახელობითს:

(მათ რა ეგონათ თუ) „**მეხრები** მბრძანებლებად **გამოუჩნდებოდნენ**“? აქ ზმნა შეთანხმებულია სახელობითთან, შეუძლებელი არ იყო მიცემითს შეთანხმებოდა: არ ეგონათ, თუ მეხრები **მათ** მბრძანებლებად **გამოუჩნდებოდათ**...

შეიძლება ერთმა და იმავე ზმნამ ერთს კონტექსტში უპირატესობა მიანიჭოს სახელობითს, მეორეში კი მიცემითს:

„სტანციებში ცხენები ხშირად **აკლდებათ**“ (ი. ჭ., „მგზ. წერ.“).

მათ აკლდებათ ცხენები — ზმნა შეთანხმებულია მიცემითთან **მათ**.

შდრ. გაკვეთილს **აკლდებიან მოწაფეები** — გაკვეთილებს **აკლდებიან მოწაფეები** — აქ ზმნა ეთანხმება სახელობითს.

პირველს შემთხვევაში — მათ აკლდებათ ცხენები — **აკლდება** ინვერსიული ზმნაა, მეორე შემთხვევაში — მოწაფე აკლდება გაკვეთილს — პირდაპირი წყობა გვაქვს: „მოწაფე“ რეალურადაც სუბიექტია და ზმნის აგებულების თვალსაზრისითაც, „გაკვეთილს“ — რეალურადაც ობიექტია და ვერბალურადაც (შდრ. ინვერსიული წყობის შემთხვევა: მოლარეს ფული დააკლდა... მზეს ძალა აკლდება...).

კონტექსტის გარეშე აღებულ **აკლდება** — ზმნას ორნაირი მრავლობითი შეუძლია მოგვცეს:

პირდაპირი წყობისა: აკლდებიან ისინი მას...

ინვერსიული წყობისა: აკლდებათ მათ ის...

რა მიმართებაშია **სახელობითისა** და **მიცემითის** სინტაქსური ძალის ზრდა ამ სახელების ფუნქციასთან — აღნიშნონ **რეალური სუბიექტი** გინა **რეალური ობიექტი**?

როგორც ამ, ისე წინა წერილში თქმულიდან ჩანს, რომ **-ებ-**იანი სახელობითიცა და მიცემითიც სწორედ იმ შემთხვევებში ითანხმებდნენ ზმნას მრავლობითში, როცა რეალურად მოქმედს, აქტიურ, სახელებს გვაგარაულებინებდა ზმნის შინაარსი (მხედველობაში გვაქვს მესამე პირი).

ასე იყო და ასაწყისში. მაგრამ ამ ფაქტორებამდის ვერ დაიყვანება ყველა ის შემთხვევა, სადაც სახელობითმა და მიცემითმა ზმნა შეითანხმა დროთა ვითარებაში:

სახელები: **ჩვენ, თქვენ** თანაბრად ითანხმებენ ზმნას რიცხვში იმისდა მიუხედავად, **რეალური სუბიექტია** გადმოსაცემი თუ **რეალური** ობიექტი, სახელობითის როლში გამოდიან ეს სახელები, თუ მიცემითისაში:

RS — **ჩვენ, თქვენ** — სახელობითშია: RO — **ჩვენ, თქვენ** — სახელობითშია:

ჩვენ ვაქებთ

ჩვენ გვაქო

თქვენ აქებთ

თქვენ გ-აქო-თ

RS — **ჩვენ, თქვენ** — მიცემითშია:

RO — **ჩვენ, თქვენ** — მიცემითშია:

ჩვენ გვ-იქია ის

ის გვ-აქებ-ს ჩვენ

თქვენ გ-იქია-თ ის

ის გ-აქებ-თ თქვენ¹

ანალოგიისა და სხვა მომენტების წყალობით (იხ. ზემოთ) ფართოდ გაეხსნა გზა ისეთ პროცესებს, რომელთაც სტიქიური ხასიათი აქვთ.

მათ მოქმედებასაც იქითკენ მივყავართ, რომ **რეალური სუბიექტისა და რეალური ობიექტის სინტაქსური დაპირისპირება, პრინციპულად**

¹ პრინციპულად არაფერს ცვლის ისეთი შემთხვევა, სადაც RS მესამე პირია და ზმნაში მისი მრავლობითობაა ჩანს: მათ ვაქეს თქვენ — შდრ. მან გ-აქო-თ თქვენ.

მოხსნილი ორპირიან (და სამპირიან) ქართულ ზმნაში, ფაქტობრივადც თანდათანობით ნაკლებ ხელშესახები ხდება, — ჩვენ, თქვენ — სახელთა შეპირისპირებისას კი ნოლამდის დადის.

ტექსტში წარმოდგენილი მასალა მხოლოდ საილუსტრაციოა. ის მოწოდებულია ხელშესახები გახადოს, რამდენად **რთულია** ქართული მარტივი წინადადების მექანიზმი და რა **ტენდენციები ახასიათებს** მის განვითარებას.

სირთულის წყაროა ზმნის პოლიპერსონალიზმი, ზმნაში სუბიექტის პირისა და რიცხვის გარდა ობიექტის პირისა და რიცხვის აღნიშვნა.

პირთა აღნიშვნა, როგორც მორფოლოგიური ფაქტი, ქართულ ზმნაში მტკიცე და ურყევა: რეალურად (— გარკვეული აფიქსით —) თუ პოტენციალურად (— ნოლ-აფიქსით —) სამივე პირი აღინიშნება, სუბიექტისაც და ობიექტისაც.

რიცხვის (— მრავლობითის —) აღნიშვნაში რყევა გვაქვს: ამ მხრივ მნიშვნელობა აქვს, ერთპირიანია ზმნა თუ ორპირიანი, პირდაპირი წყობისაა თუ ინვერსიულისა, რა ბრუნვაშია სახელი, მიცემითში თუ სახელობითში, რეალური სუბიექტია იგი თუ ობიექტი.

არ შეიძლება **ქართული სინტაქსის** შესახებ ვილაპარაკოთ და ეს გამოგვჩქეს ისევე, როგორც არ შეიძლება **ქართული მორფოლოგიის** შესახებ ვმსჯელობდეთ და ზმნის ორპირიანობა შეუმჩნეველი დაგვჩქეს.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИНТАКСИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

II

Резюме

Полиперсонализмом грузинского глагола определяются все основные особенности синтаксического строя простого предложения: полиперсональный глагол спрягается не только по лицам и числам *субъекта*, но и *объекта*, причем падежи субъекта и объекта зависят от глагола. Таким образом, снимается противоположность между подлежащим и прямым дополнением, известная нам из русского и ряда европейских — древних и новых — языков: прямое *дополнение* выступает в *роли главного члена предложения* так же, как и *подлежащее*. Тем самым синтаксическая связь между глаголом и морфологически с ним связанными именами (S, O) уже не может быть охвачена понятием простого согласования или управления: *налицо взаимное управление* (согласование) имен и глагола, *координация*, причем о с н о в н о й

координатой является глагол, подлежащее же и дополнение заменяются большой и малой к о о р д и н а т а м и.

Сказанное касается, в равной мере, как древнегрузинского (памятн. V-XI вв.), так и новогрузинского (XII-XX вв.) литературного языков. Сохранивши основы синтаксической структуры, грузинское простое предложение при всем том проделало значительную эволюцию на протяжении последних 8 веков.

Эволюция выразилась в изменении *согласования глагола во множ. числе* с субъектом и объектом, стоявшими в именительном и дательном падежах.

Множ. число *дат.* пад. в древнегруз. глаголе никогда не выражалось; множ. число *именит. пад.* в древнегруз. яз. всегда отмечалось в глаголе, (будь то реальный субъект или объект), если *именит. пад.* был образован при помощи суффикса — **-ბ- n-**; но с тем же *именит. падежом* глагол никогда не согласовывался, если множ. число было образовано посредством суффикса **-ებ- eb-**.

Все содержание процесса эволюции синтаксической структуры простого предложения находит свое выражение в том, что глагол в ряде случаев уже согласуется как с дательным, так и именительным падежом типа **-ებ- eb-**. Процесс начинается с тех случаев, когда этими падежами обозначается *реальный субъект*, в дальнейшем распространяясь на другие случаи (по аналогии или же под влиянием диалектных норм); так обстоит дело с именами III лица.

Что же касается I и II лиц множ. числа, в новогруз. яз. глагол с ними всегда согласуется независимо от того, в функции дательного или именительного падежей, *реального субъекта* или *объекта* они выступают. Тем самым процессы *координации* в новогруз. яз. находят более резкое выражение, чем в древнегрузинском литературном языке.

სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში

ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა ცენტრალური პრობლემაა ქართველური ენებისთვისაც და, საერთოდ, კავკასიურ ენათათვის.

ფართოდ გავრცელებული შეხედულება, — რომ ერგატიული კონსტრუქცია პასიური კონსტრუქციაა, — ვარაუდობს, ჯერ ერთი, იმას, რომ ერგატიულ კონსტრუქციაში მონაწილე გარდამავალი ზმნა პასიურია, მეორეცა და, რომ რეალური სუბიექტის გადმოსაცემად ხმარებული ერგატიული ბრუნვა, არის ირიბი ბრუნვა: ზმნის პასიურობის მტკიცება და ერგატივის ირიბ ბრუნვად გამოცხადება აქ შინაგანს კავშირშია.

რომ ერგატიული კონსტრუქციის მონაწილე გარდამავალი ზმნა არ უნდა იყოს პასიური (ე. ი. ვნებითი გვარისა), ამის შესახებ შემთხვევა გვქონდა გარკვეული მოსაზრებანი წარმოგვედგინა რეცენზიაში აკად. ნ. მარის „ძვ. ქართულის გრამატიკაზე“,¹ აგრეთვე ჩვენს მოხსენებებში: 1. „პასიურია თუ არა ხუნძური გარდამავალი ზმნა“² 2. „პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით“;³ 3. „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები“.⁴

საანალიზო მასალად ამ მოხსენებებში ქართული და ხუნძურია გამოყენებული. წამოყენებულია დებულება გარდამავალი ზმნის ფუძის ნეიტრალური ბუნების შესახებ.

თუ ეს სწორია, სხვა კავკასიურ ენათა ზმნის ჩვენებითაც უნდა დადასტურდეს; გარდა ამისა, თუ ეს სწორია, ერგატივი, ბუნებრივია, აღმოჩნდეს პირდაპირი და არა ირიბი ბრუნვა.

ქართველური ენებისათვის, ვფიქრობთ, ამის დასაბუთება მოხერხდება: ერგატივი მეორე, ისტორიულად კი — პირველი სახელობითი, — აღმოჩნდა.⁵

უფრო საგულისხმოა, ალბათ, ის, რომ ერგატიული სახელობითთან

¹ საქართ. საისტ. და საეთნოგრ. საზოგად. მიომხილველი, I (1926), გვ. 294-308.

² წაკითხულია დადესტნის ენის, ლიტერ. და ისტორ. სამეც. კვლ. ინსტიტ. სხდომაზე 22 აპრ. 1940.

³ წაკითხულია ენიმკის კავკას. ენათა განყოფ. სხდომაზე 16 ოქტ. 1937 წ.

⁴ წაკითხულია მეცნ. აკად. საქართვე. ფილიალის პირველ სესიაზე 28 სექტ. 1919 წ.

⁵ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში: უნივერს. შრომები, ტ. X, გვ. 167-185.

დაკავშირებული აღმოჩნდა ხუნძურში, სადაც ერგატივს საზიარო ფორმა აქვს მოქმედებით ბრუნვასთან (სხვა მოქმედებითი იქ არ მოიპოვება); მაშასადამე, იგი ირიბი ბრუნვა უნდა იყოს. ირკვევა კი, რომ არ არის: მას სახელობითი ენაცვლება, ერგატივის პირდაპირი ბრუნვის ვარიანტად გვევლინება, ე. ი. იგივე ვითარებაა არსებითად, რაც ქართველურ ენებში (ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში) გვაქვს.

ერგატიული ბრუნვის საკითხი რთულდება ადილეურში: აქ ეს ბრუნვა გარკვევით ირიბი ჩანს. ასე განმარტავენ სპეციალურ ლიტერატურაში, იხ. Н. Яковлев, Краткая грамматика адыгейского языка, გვ. 80: „... имя в склонении имеет две формы — два падежа: прямой и косвенный“, „ირიბი“ ბრუნვის ნიშანია **-მ**, **-მჲ** (მრავლ. -ხ'ჲ-მ, -ხ'ჲ-მჲ).

დოც. გ. როგავა ამ ბრუნვას მიცემითს უწოდებს და მიუთითებს: ეს მიცემითი: 1. ირიბი ობიექტის გამომხატველია ორპირიან გარდაუვალ ზმნასთან; 2. რეალური სუბიექტის გამომხატველია გარდაუვალ ზმნასთან; 3. ნათესაობითი ბრუნვის ფუნქციის მქონეა; 4. მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციის მქონეა; 5. ადგილისა და დროის გარემოებათა ფუნქციის მქონეა.¹

ერთი სიტყვით, ეს მიცემითი ბრუნვა (ნ. იაკოვლევის „ირიბი ბრუნვა“) მიცემითიც არის, ნათესაობითიც, რეალური სუბიექტის ბრუნვა (ე. ი. მოთხრობითი), გარდა ამისა გარემოებასაც აღნიშნავს.

ამჟამად, მხოლოდ მოქმედებითში მოიპოვება სხვა საშუალება — **-ჟა** ნაწილაკის სახით იარაღის აღსანიშნავად („орудный объект“, ნ. იაკოვლევის ტერმინი რომ ვიხმაროთ).

წინამდებარე შენიშვნების მიზანია სვანური ენის ჩვენების ნიადაგზე დასვას კითხვა: არის თუ არა აუცილებელი ადილეური ენის ე. წ. „ირიბი ბრუნვა“ მართლა ირიბად მივიჩნიოთ (კერძოდ, მიცემითად), თუ — არსებობს სხვაგვარი შესაძლებლობაც.

სვანურის ჩვენება აქ იმიტომ შეიძლება გამოგვადგეს, რომ, როგორც ეს თავის დროზე სამართლიანად აღნიშნა ს. ი. მ. ჯანაშიამ, ადილეური „ირიბი“ ბრუნვის **მ** შეთვისებული აქვს სვანურსაც.

რა როლში? მოთხრობითის ნიშნად; ამ ბრუნვას სვანურში ორი აფიქსი აწარმოებს: **-დ** და **-მ²**. ამათგან პირველი ქართულის **-ნ**-ს (მან,

¹ გ. როგავა, ქვემო ადილეურის ბრუნვათა საკითხისათვის: ენიკის მოამბე, IV₂, გვ. 103-111.

² ღიად ვტოვებთ საკითხს, უძღვის თუ არა ამ **მ**-ს წინ ხმოვანი. ადილეურში თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძესთან ამ **მ**-ს წინ ხმოვანი არისო (G. Dumézil): ა და ი. იგი ბრუნვის ნიშნის ნაწილად უნდა მივიჩნიოთ, თუ კი სახელის ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი არ არის, მის წინ შემონახული. აქ პირობით მარტო **მ**-ს გამოვყოფთ.

ვიწ) ეკვივალენტია და ქართველური ენების კუთვნილებად შეიძლება და-
გსახოთ.¹

მეორე ფორმანტი იგივეა, რაც ადიღური ირიბი ბრუნვის ნიშანი.
-დ და **-მ** აფიქსების ხმარების შესახებ შეიძლება შემდეგი ითქვას:

ა. **დ**-თი წარმოებისას მოთხრობითი და მიმართულებითი ერთმანეთს
ხვდება, საზიარო ფორმაა: დინად=1. ქალიშვილმა, 2. ქალიშვილად...

ბ. მრავლობითში მხოლოდ **-დ** აფიქსი იხმარება და არა **-მ**.

გ. მხოლოდობითში **-მ** აფიქსი ჩვეულებრივია ზედსართავებსა და მი-
მღობაში, აგრეთვე ზოგ ნაცვალსახელსა და არსებით სახელებში, რო-
გორც ამას თუმცა გაკვირით, მაგრამ სავსებით სამართლიანად შენიშნავს ზა-
ვადსკი (იხ. Сбор. матер. для опис. местн. и плем. Кавказа, т. X, გვ. XXXIII).

აი მაგალითებიც (ზ ა ვ ა დ ს კ ი ს პირადიგმებიდან) გვ. XXIX-XLIV.

ალა — „ეს“	ეჯა — „ის“	მა — „რა“
ამნემ — „ამან“	ეჯნემ — „იმან“	იმნემ — „რამ“
ხადა — რომელი“		ვომა — „რამდენი“
ხადემ — რომელმა“		ვომემ — „რამდენმა“
თოთენე — „თეთრი“		ხოჩა — „კარგი“
თოთენემ[დ] — „თეთრმა“		ხოჩემ — „კარგმა“

4. „ისტორიულად **მ**- აფიქსი უსწრებს **დ**- აფიქსს სვანურში, სვანუ-
რისათვის, — უფრო ზუსტად, სვანურის გარკვეული ფენებისათვის, —
პირველი უფრო ძველია.

ამას მოწმობს ის შემთხვევები, სადაც მოთხრობითში ორივე აფიქსია
ერთად გამოყენებული, **მ**-ცა და **დ**-ც: ხოხვრემდ ესტვიხ — „უმცროსმა
უბასუხა“...

ამასვე გვაფიქრებინებს მიმართულებითს ბრუნვაში **დ**-ს დართვა **მ**-
ზე: ხოჩამდ (კარგად), ხოლამდ (კუდად).

5. **მ**- აფიქსის ადგილს მხოლოდობითს რიცხვში თანდათანობით
იჭერს **-დ** აფიქსი: ასეთი ტენდენცია ცხადად ჩანს სუბსტანტივების ბრუ-
ნებაში:

ახლა ჩვეულებრივი **-დიანი** მოთხრობითი:

ხეხვდ (ცოლმა), ჭჷმდ (ქმარმა), ჭიშხდ (ფეხმა)... ლექსებში კი აქ **მ**-
იანი ვარიანტები დასტურდება; ზეპირ მეტყველებაშიც არის **მ**-ს კვალი
ასეთ შემთხვევაში (მაგალითები იხ. ქვემოთ).

ამჟამად ძნელია იმის თქმა, რომელ კილოში როგორია **მ**- აფიქსის
გამოყენების არე: ბალს-ქვემოური კილოების მასალათა გამოქვეყნების შემ-

¹ იხ. „მოთხრობ. ბრუნვის გენეზისისათვის“, „უნივერს. შრომები“, X, გვ. 172.

დეგ ამ საკითხის ზუსტად გარკვევაც შესაძლებელი იქნება.¹ ამჟამად ის მაინც ეჭვს გარეშე უნდა იყოს, რომ **მ-** აფიქსი ყველა კილოში იხმარება მეტ-ნაკლებად.

ბ. **მ-** აფიქსი ბევრი მხრით არის საინტერესო; ერთი მისი თვისება კი განსაკუთრებით საგულისხმოა: იგი მოთხრობითის გარდა ნათესაობითისა, მიცემითისა და მიმართულებითშიც მოუპოვება სახელს. მასთან ნათესაობითში ის უთუოდ გვექნება, თუ მოთხრობითში **-მ** არის: ნათესაობითი ამ მხრივ ემყარება მოთხრობითს; მიცემითში კი მდგომარეობა უფრო რთულია. აქ ფუძისეული ხმოვნის ალტერნაცია (ე. ი. ფუძის ფლექსია) გამოდის მორფოლოგიურ სარბიელზე და ბრუნების პროცესი ნათელი არაა: შეიძლება **-მ** აფიქსიც გვქონდეს და ფუძის ფლექსიაც, შეიძლება **-მ-** აფიქსი არ აღმოჩნდეს; მაინც ფაქტია მიცემითში **მ-** აფიქსის ხმარების შემთხვევები, მეტადრე ზედსართავებსა და რიგითს რიცხვითს სახელებში. ასე იქნება თუ ისე, მიცემითთან მიმართულებითია დაკავშირებული.

მაგალითები ზავადსკიდან:

	მხოლოდობითში:		შდრ.:
სახ.	მუხვბე — „ძმა“	ხოშა — „უფროსი“	დინა — „ქალიშვილი“
მოთხრ.	მუხვბე- მ	ხოშ-ე- მ	დინა- დ
ნათ.	მუხვბე- მ -იშ	ხოშ-ე- მ -იშ	დინა- შ
მიც.	მუხვბე- ა	ხოშ-ა- მ	დინა- ს
მიმარ.	მუხვბე- ა -დ	ხოშ-ა- მ -დ	დინა- დ
მოქმ.	მუხვბე-ომ	ხოშ-ა- მ -შუ	დინა-შ-შუ

	მრავლობითში:		
სახ.	ლახვბა — „ძმები“	ხოშალ — უფროსები“	დინალ — „ქალიშვილები“
მოთხრ.	ლახვბა- დ	ხოშალ- დ	დინალ- დ
ნათ.	ლახვბა- შ	ხოშალ- ეშ	დინალ- რ-ეშ
მიც.	ლახვბა- ს	ხოშალ- ს	დინალ- ს
მიმარ.	ლახვბა- დ	ხოშალ- დ	დინალ- დ

მაგალითები ტექსტებიდან:

თე: თვალი:

თემიშე ისგვი გირგვდალე — „შენი თვალის გალაგნები („ირგვლი-

¹ პროფ. ვარ. თოფურია, მის მიერ ჩაწერილი ბალს-ქვემოური ტექსტების მიხედვით ასკენის, რომ აქ **მ-**იანი მოთხრობითი უფრო ფართოდაა გამოყენებული, ვინემ ბალს-ზემოურში.

ვები“) ღვმაღარს ხნდახ ლასგრკალედ (სგ.პ.10)¹ — ყორნებს ჰქონდათ სარკედ“...

ქვიშე — ქვიშიშ (ქვიშა — ქვიშისა):

ჩაჟილდ ჯეყად ქვიშიშიშ ფერიშ (!) (სგ. პ. 2) „ცხენი გყავდა ქვიშის ფერისა“...

დემ მოშ ხიგჰად ქვიშიშიშ ლიზგეს... (სგ. პ. 130) — „ვერ შეინარჩუნებდით ქვიშის სახლობას“ (?)...

ქვინ — ქვინში (სული — სულისა):

ქვინში ჭამას ეზარს ჯეჩო (სგ. პ. 14) „სულის რიგს კარგს გიზამ“

მარე — მარემი (კაცი — კაცისა):

მარემი ზისხიშვ ლელაფი (სგ. პ. 118) „კაცის სისხლით შეღებული“...

ხამ — ხამშიშ (ღორი — ღორისა):

ამეჩუნ ხამშიშ ჯვეგ ემხვინდ (სგ. პ. 112) — „აქ ღორის კოლტი დამიხვდა“.

ლარე — ლარემიშ (სათიბი — სათიბისა):

ლიყველ მამჭირ დაბ-ლარემიშ (სგ. პ. 110) — „მოშორება მენანება ყანა-სათიბისა“.

ჯან — ჯანში (ხარი — ხარისა):

ლიყველ მამჭირ ლუსულ მიშგვა, ლუსულ მიშგვა ჯანში თელხიშ (სგ. პ. 110) — „მოშორება მენანება ჩემი ოსურის, ჩემი ოსური ხარის ნახირისა“.

ტყვე — ტყვემიშ (ტყვე — ტყვისა):

ათხე აჯად ტყვემიშ ნაფას! (სგ. პ. 86) — „ახლა მოგივიდა ტყვის საფასური“...

შყაჟგ — შყაჟგმიშ (მწყერი — მწყრისა):

შყაჟგმიშ ქარვან სგა ლოგხვილდა (სგ. პ. 16) — „მწყრის ქარავანი შემოგხვდა“.

ხეხგ — ხეხგმიშ (ცოლი — ცოლისა):

ლგირ-ლგნქეჰ ხეხგმიშ ლიყვრე! (სგ. პ. 76) — „ნახატ-წარბა ცოლის წოლა“...

ჭიშხ — ჭიშხშიშ (ფეხი — ფეხისა):

¹ სგ.პ. = „სვანური პოეზია“, შეკრებილი და ქართულად თარგმნილი ა. შ ა ნ ი - დ ი ს, გ. თ ო ფ უ რ ი ა ს და მ. გ უ ჯ ე ჯ ი ა ნ ი ს მიერ, ენიშკ-ის გამოცემა, 1939 წ.

ჭ ი შ ხ მ ი შ ტუფულდ მად ჯასედა (სგ. პ. 26) — „ფეხის კანი არ შეგრჩენია“...

ჭ ი შ ხ მ ი შ ჯიჯვარ ქა ჯიწვანდა (სგ. პ. 26) — „ფეხის ძვლები გიჩნდა“.

ჭ ი შ ხ მ ი შ ჩაფლაჩი ქაჯკდღრეხ (სგ. პ. 24) — „ფეხსაცმელი (ფეხის წალები დაგხადეს“.

შიყ — შიყმიშ (ზურგი — ზურგისა):

შიყმიშ მესგემ ეჯა ლირიდ (სგ. პ. 54) — „ზურგის შემქცევი ის ვიქნებით“...

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა. ამყამად ცოცხალ მეტყველებაში (მაგალ. ბალ-ზემოურში, კერძოდ, მულახურში) ნათესაობითში ჩვეულებრივია ჭ ი შ ხ ი შ (ჭიშხ-დ — მოთხრობითში); ასეთი ნათესაობითი ლექსებშიც გვაქვს:

ათუ ლამად ჭიშხიშ ფხულარს (სგ. პ. 112) — „(რომ) სიცხე შემედვა ფეხის თითებში“. ეგევე ითქმის სხვა მაგალითების შესახებაც.

ხეხვმიშ || ხეხვიშ (ცოლისა):

ლიყველ მამჭირ ხეხვმიშ, გეზლშუ (სგ. პ. 110) — „მოშორება მენანება ცოლის, შვილისა“...

ჯანში || ჯანი (ხარისა):

ამეჩუ ჯანი ჯვეგ ემხვონდ (სგ. პ. 112) — „აქ ხარის ნახირი დამხვდა“.

ზევით გვექონდა: შ ი ყ მ ი შ (ზურგისა); ახლა ჩვეულებრივია შ ი ყ ი [შ]; გვექონდა შ ყ ა ყ ვ მ ი შ (მწყურისა) — ი მ ა ვ ე ზავადსკის ლექსიკონი იძლევა ნათესაობითს — შ ყ ა ყ ვ ა“...

ხოჩა — ხოჩემიშ (კარგი — კარგისა):

ამბავ აჯწადილ ხოჩემიშ (სგ. პ. 118) — „ამბავი მოგივიდა კარგისა“.

ხოჩა — ხოჩამ (კარგს):

ხოჩა ლადელ ხოჩამ ლახვბას (სგ. პ. 120) — „გამარჯობა („კარგი დღე“) კარგ ძმებს“...

ხოჩა ჯყვარ ხოჩამ მამზას (სგ. პ. 98) — „კარგი დაგემართა კარგ მამზას“...

ხოჩამ ყიფიანს ალაჯადა (სგ. პ. 12) — „კარგ ყიფიანს წარმოგიოქვამს“...

ხოჩამ ყიფიანს ჩუ ლახუყდა (სვ. პ. 14) — „კარგ ყიფიანს დაეძინა“...

ხოჩა — ხოჩამდ (კარგად):

მინ როქე ხოჩამდ ჩუდ ადგონშმანს (სვ. პ. 92) — „მათაო კარგად ივანშმესო“.

„(იშაღდახ)... ჩიდ ხოჩამდ გურმაჩი ჭოხან (სვ. პ. 62) — „იბრძოდნენ ყველაზე უკეთ („კარგად“) გურმაჩი და ჭოხანი“...

მეტად საყურადღებოა ერთი გარემოება, რომელიც მ. ზავადასკის აქვს აღნიშნული: მსაზღვრელად ხმარებული ზედსართავი ერთსა და იმავე ფორმაში, „მიცემითში“, წარმოგვიდგება“ („Сб. матер. для опис. мест. и плем. Кавк. X, გვ. XLI).

ჩვენის დაკვირვებით, ეგვე ითქმის რიგითი და რაოდენობითი რიცხვითი სახელების შესახებაც: ჩანს მნიშვნელობა აქვს არა მეტყველების ნაწილს, არამედ მსაზღვრელად ხმარებას. ფაქტი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს; აქ საილუსტრაციო მასალით დავკმაყოფილებით:

...ლიყველ ხოჩამ მიშგვა ხეხვიშ (სვ. პ. 12) — „მოცილება ჩემი კარგი ცოლისა“.

...აწჰანდელი ხოშამ თამფაშ საფტინ ლეთი (სვ. პ. 102)¹ „(სტუმრებს) აწვევს დიდი აღდგომის შაბათ ღამეს“¹.

სხვა მაგალითები:

ხოლამ (მიცემ.):

...ადო ხოლამ გზნვრობს ჯჩხოხ (სვ. პ. 98) — „თორემ ცუდ მგზავრობას გიზმენ“.

მერმამ (მიცემ.):

მერმამ ლეთის სგა გვაგენახ (სვ. პ. 74) — „მეორე ღამეს მოგვდგომიან“...

¹ არის შემთხვევა საზღვრულთან სახელობითში მსაზღვრელის ხმარებისა **-ამ-** ბოლოსართით:

გოხვიშდამ გეზალ სივ ჯერდოლე
მანგ მაჯონა ღერთალეში (სვ. პ. 100)...
„ხუთი შვილი შენ გყოლია („გეყოლებოდა“),
ყველა მსგავსი ღმერთებისა...“

მაგრამ აქ **-ამ** ბრუნვის დაბოლოება კი არაა, არამედ — ნაწილაკი (პროფ. ვ. თოფურია).

შდრ. მოთხრობითი ბრუნვა დამოუკიდებლად ხმარებული იმავე სახე-
ლისა:

მ ე რ მ ე მ ლახტის ნებგვანს გაღვანს (სგ. პ. 76) — „მეორემ შეუბ-
რუნა შებლის გაღვანს“...

მეშთხვამ (მიცემ.):

მ ე შ თ ხ ვ ა მ ზავჟი ლატლარ ხოთხა (სგ. პ. 72) — „მეოთხე წელს
ლატალელები უშოვია“.

...მ ე შ თ ხ ვ ა მ ზავჟი სვა ათცადახ (სგ. პ. 74) — „მეოთხე წელს შე-
პპარვიან“...

არამ-ჩხარამ (მიცემ.):

...ჟივ ხოშგურა მიჩა ხანგარ „უშიშვლებია მისი ხანგარი,

ა რ ა მ - ჩ ხ ა რ ა მ იკულოხანი რვა-ცხრას ჰბორკავს;

ა რ ა მ - ჩ ხ ა რ ა მ ¹კინჩხარს ხომდე (სგ. პ. 44) „რვა-ცხრას თავს აყ-
რევენებს“...

ჩხარამ (მოთხრ.):

...ჩუ ლადგრმეხ ჩ ხ ა რ ა მ ეცრალდ (სგ. პ. 88) — „დაიჭირა ცხრა
ეცერელმა“...

მესმამდ (მიმართულ.):

მ ე ს მ ა მ დ ე რ ლანტანს მიჩა ჯარშე (სგ. პ. 119 — პროზ. ჩანართი) —
„მესამედ რომ მოუბრუნდა თავის ჯარით“...

შდრ. იმავე მიმართულებითის მნიშვნელობით ნახმარი მიცემითი:

მესმამ:

დორინ სანჯანს ჟი მიკონდა

მ ე ს მ ა მ ლიმანგ ლადანლ ახვკედ (სგ. პ. 64) — „ორჯერ დროშა ამი-
ლია, მესამედ სიბერის დროს ავიღებ“...

მსგავსადვეა გამოყენებული **მაშენამ მაშენამდ**-ის მნიშვნელობით:

...შომვად მაშენამ მეშაღლდახ

თოფარ აშხჟი ათას შეყდენხ (სგ. პ. 68) — „როდესაც ყველაზე მე-
ტად მეომებოდნენ, თოფები ერთად ათასი ვარდებოდა“...

ეს მაგალითები მიცემითისა და მიმართულებითის შინაგან სიახლო-
ვეზე მიუთითებს.

სვანური ბრუნვა მეტად რთულია და ამდენადვე მნიშვნელოვანი

¹ შდრ.: ეშდარვ მარემ ქა ლანრეკლეს (სგ. პ. 94) — „თორმეტმა კაცმა წინ
გაიგლო“.

ქართველურ ენათა ბრუნების ისტორიის თვალსაზრისით.

1. რატომ არა გვაქვს მრავლობითში **მ**-იანი მოთხრობითი?

2. რა ხასიათისაა ფუძის ალტერნაცია მხოლობითის მიცემითში: ფუძის ფლექსია ბრუნვის აღსანიშნავად პირველადია თუ ფონეტიკური პროცესის მორფოლოგიურ გამოყენებასთან გვაქვს საქმე?

3. ფუძის ფლექსია უსწრებს მიცემითში **-მ**-ს გამოყენებას თუ პირუკუ: მაშენე — მაშენამ, თოთენე — თოთენამ...

4. როგორია შეფარდება მიცემითისა მიმართულე-ბითთან და მოქმედებითთან, ერთის მხრით, ნათესაობითთან და მოთხრობითთან, მეორე მხრით?

5. რატომაა მსაზღვრელი **-მ**-იანი ფორმით საზღვრულთან მოთხრობითში, ნათესაობითში...

აი მთავარი საკითხები, რომლებსაც პირველ რიგში აყენებს სვანურ სახელთა ბრუნება.

ამათგან მიცემითისა და ნათესაობითის ურთიერთობა ჩვენი საკითხისათვის ამ თავითვე საინტერესოა.

ხომ არ შეიძლება ნათესაობითი მოთხრობითს მოვწყვიტოთ და მიცემითს დაუკავშიროთ:

სახ. ხოშა	თოთენე
მიც. ხოშამ	თოთენამ
ნათ. ხოშემი	თოთენემი(შ)

ა → **ე** ნათესაობითში მომდევნო **ი**-ს მიეწერებოდა; მაგრამ მაშინ მოთხრობითის ხოშემ, თოთენემ(დ)-ის **ე**-ც მეორეულად უნდა გამოგვეცხადებინა... თუ ეს მოხერხდებოდა, მაშინ, მოთხრობითს მოცილე გაუჩნდებოდა მიცემითის სახით (სხვა ბრუნვებთან ურთიერთობის მხრით).¹

ეს საკითხი სათანადო მასალის დიალექტობრივ შესწავლის ნიადაგზე უნდა გადაწყდეს.

ამჟამად შთაბეჭდილება ისეთია, რომ თვით მიცემითი შეიძლება მოთხრობითის საფუძველზე აიხსნას:

მიცემითს იგივე **მ** შერჩა, რაც მოთხრობითს; ამ მხრივ ნათესაობითისაგან მისი წარმოების პრინციპი არ განსხვავდება: ნათესაობითმა **მ**-ს და-

¹ იხ. მაგ.: ხეხვ-ის ბრუნება:
 მიც. ხახვ || ხეხვს
 მოთ. ხახვემ || ხეხვდ
 ნათ. ხეხვიმ || ხეხვიმ...

ურთო ბრუნვის ნიშანი **-ი(შ)**, **-ე(შ)**, მიცემითს კი ეს არ დასჭირვებია, — ფუძის ფლექსიას უკვე ეკისრებოდა ეს როლი.

ჩვენი მსჯელობის მიმართულებაზე გავლენას არ მოახდენს და საბოლოო დასკვნებს არ შეგვაცვლევინებს, ასე გადაწყდება ეს საკითხი, თუ ისე (მხოლოდ ზოგიერთ შიდა რგოლებს დასჭირდებოდა სხვაგვარი დაფორმულება).

ჩვენთვის არსებითია ის, რომ სვანურს აღმოაჩნდა **-მ** აფიქსი მოთხრობითს გარდა ნათესაობითში, მიმართულებითში: ერთი ბრუნვის ნიშანი სხვა ბრუნვების წინ აღმოჩნდა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, გარკვეული ბრუნვის ფორმა — ჩვენი ვარაუდით, მოთხრობითისა, — ფუძის როლში გამოვიდა სხვა ბრუნვათა მიმართ.

ბრუნვიანი ფორმა ახალი ფუძის როლში — ესაა **-მ**-იანი ბრუნვების დამახასიათებელი თავისებური ფაქტი; სახელობითის ფუძეს გვერდით უდგას ახალი ფუძე, მეორე ფუძე. თუ მიცემითის დაყვანა მოთხრობითამდის აღარ მოხერხდება, მაშინ ორი ფუძე კი არა, სამი ფუძე აღმოგვაჩნდება:

1. სახელობითი ფუძე,
2. მოთხრობითი, როგორც ფუძე მასზე დამყარებული ნათესაობითისა.
3. მიცემითი, როგორც ფუძე მასზე დამყარებული მიმართულებითისა.

ამგვარი ორფუძიანობა (და, მით უფრო, სამფუძიანობა) სხვა ქართველურმა ენებმა არ იცის.

მართალია, ჭანურში სახელობითის ნიშანი **-ი** (მხოლოდითში) და **-ე** (მრავლობითში) არ ეკვეცება სახელებს, გადაჰყვება სხვა ბრუნვებშიც, მაგრამ ეს ორფუძიანობას კი არ ქმნის, არამედ სრული ერთფუძიანობისა და ერთგვარობის დამყარების საშუალებად ქცეულა. ეს გასაგებიცაა: ჭანურის ეს მოვლენა ახალია, ახალი თვით მეგრული ბრუნების პროცესთან შედარებითაც კი. სვანურის ხსენებული მოვლენა კი ძველის-ძველია ისევე, როგორც თვით **-მ** აფიქსი.

ორფუძიანობის ხსენებულ ტიპს ვერ გავუთანაბრებთ ქართულიდან ცნობილ ორფუძიანობას (უკეთ, — ახალი ფუძის სესხებას):

ის — მან, მას, მის, მით...

ისინი — მათ... აქ ბრუნვის ნიშნიანი ფორმა ახალ ფუძედ არ გამოდის.

მით უფრო შორსაა ამ ორფუძიანობისაგან ისეთი შემთხვევები, რო-

გორიცაა: ამბავ-ი, ამბ-ად, ამბ-ით: აქ ორფუძიანობა ფონეტიკურმა პროცესმა წარმოშვა.

თვით სვანურისათვის ეს მოვლენა უცხოა მრავლობითში (აღსანიშნავია, რომ მხოლოდობითში **მ**-ს გარეშეც შეიძლება მივიღოთ ორფუძიანობა, — მეორე ფუძედ მთელი ბრუნვის ფორმის გამოყენებით: ხეხვ — ხ ა ხ ვ — ხ ა ხ ვ დ..., მაგრამ ამას მაინც შემოწმება ესაჭიროება ფუძის ფლექსიის რაობის თვალსაზრისით). იგი მარტოოდენ მხოლოდობითში გვაქვს, გვაქვს ნასესხები აფიქსის გამოყენებასთან დაკავშირებით.

ხსენებული სახის ორფუძიანობა უჩვეულოა ქართველური ენებისათვის, მაგრამ იგი ჩვეულებრივი, ნორმალური, მასთან ძირითადი მნიშვნელობის ფაქტია ისეთ კავკასიურ ენაში, როგორცაა ხუნძური. აქ მრავლობითში ყველა სახელი ნათესაობითსა და მიცემითს აწარმოებს მთლიანად ერგატივისაგან, ფუძედ ერგატივის გამოყენების გზით.

სახელ.	დო-ლ („ისინი“)	ჩუა-ლ („ცხენები“)	ალმალზაბი („ამხანაგები“)
ერგატ.	დო-ზ	ჩუა-ზ	ალმალზაბ-ა-ზ
ნათეს.	დო-ზ-ულ	ჩუა-ზ-ულ	ალმალზაბ-ა-ზ-ულ
მიცემ.	დო-ზ-ი-ფე	ჩუა-ზ-ე	ალმალზაბ-ა-ზ-ე

შენიშვნა: ჩრდილო ხუნძურში მრავლობ. ერგატივის **-ცა** დაბოლოებით წარმოებისას **-ცა** არ გადაჰყვება შემდეგს ბრუნვებში, მაგრამ **-ზ**- აღდგება.

მხოლოდობითს რიცხვში ყველა იმ შემთხვევაში, როცა **-ს** არის გამოყენებული ერგატივის ნიშნად და **ლ'ა**-ს ხმარების შემთხვევათა აბსოლუტურ უმეტესობაში ერგატივია ფუძე ნათესაობითსა და მიცემითისათვის:

სახელ.	დო-უ (ის, OH)	დო-ფ (ის, OHA)	დო-ბ (ის, OHO)	ვაც „ძმა“	ვაც „და“
ერგატ.	დო-ს	დო-ლ'ა		ვაცა-ს	ვაცა-ლ'ა
ნათეს.	დო-ს-ულ	დო-ლ'ა-ულ		ვაცა-ს-ულ	ვაცა-ლ'ა-ულ
მიცემ.	დო-ს-ი-ფე	დო-ლ'ა-ი-ფე		ვაცა-ს-ე	ვაცა-ლ'ა-ე

ერგატივს ხუნძურში დამოუკიდებელი ფორმა არა აქვს: მისი ფორმა საზიაროა მოქმედებითთან. ერგატივის ფორმას იყენებს ფუძედ ნათესაობითი და მიცემითი კიურულში. დარგულში ერგატივის (=მოქმედებითის) ფუძე საყრდენია მიცემითისა.

ლაკურში ნათესაობითი ასრულებს ერგატივის როლს, და ამ ნათესა-

ობითის ფუძეა გამოყენებული მეორე ფუძედ.

როგორია საქმის ვითარება იმ ენაში, საიდანაც სვანური **-მ-** არის ნასესხები, — ადიღურ ენაში?

როგორც ზევითაც იყო აღნიშნული, აქ ერთს ბრუნვაში შეთავსებულია მოთხრობითის, მიცემითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფუნქციები. ეს ერთი ბრუნვა, როგორც თავში აღვნიშნეთ, ზოგ ავტორს ირიბ ბრუნვად მიაჩნია (ნ. იაკოვლევი), ზოგი — მას მიცემითს უწოდებს (გ. როგავა), ზოგიც — ერგატივს, გარკვეულ შემთხვევებში, და, ობიექტის ბრუნვებს, სხვა შემთხვევებში (G. Dumézil, *Études comparatives sur les langues caucasiennes du nord-ouest. Morphologie*, Paris, 1932, გვ. 43-52).

მისი ხმარების მაგალითები (მოგვყავს გ. როგავას წერილიდან — ქვემოადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის — ენიშკის მოამბე, IV, გვ. 101 და შემდ.):

ერგატივის (მოთხრობითის) ფუნქციით:

ჭალ- მ	თხ'ლ'გრ	აშთ'გ — „ყმაწვილი წერილს წერს“
ჭალ- მშ	თხგ'ლ'გრ	ათხგ — „ყმაწვილები წერილს წერენ“
ჭალ- მ	თხგ'ლ'რ	გთხ'გლ — „ყმაწვილმა წერილი დაწერა“

მიცემითის ფუნქციით:

ჭალ წრ	თხ'ლ'გ- მ	შწა — „ყმაწვილი წიგნს ეხება“.
ჭწრ	ბაჭ წმ	აწცაწა — „ძალი მელას კბენს“...
შაკჟამ სგჰგრ	ჭალ- მ	ქაშუჰგ — „მონადირე ირემს ყმაწვილს უკლავს“...“

ნათესაობითის ფუნქციით:

ქოლხოზგ-**მ** ი-კუნ'წრ ცულდ'ლუხ' — „კოლმეურნეობის ხარები კარგი ხარებია“
 მაი-**მ** აფარა მაფ — „მაისის პირველი დღე“

მოქმედებითის ფუნქციით:

სთუდანთგ-**მ** წალამგ-**მ** რ-ითხ'გლ — „სტუდენტმა კალმით დაწერა“.
 დაულა დღდგ-**მ** რადა — „დავითი სადგისით კერავს“.

მოქმედებითისათვის ადიღურს შეუძლია **ჭა** ნაწილაკიც გამოიყენოს:

სთუდანთგმ წალამგ-**მ**-ჭა რ-ითხ'გლ — „სტუდენტმა კალმით დაწეროს“.

რაკი ვიცით, ერთის მხრით, ორფუძიანი ბრუნების პრინციპი დაღისტნის ენებიდან, და რაკი ადიღურ **მ**-ს სვანურში მოთხრობითის გარდა ნათესაობითსა, მიცემითსა და მოქმედებითშიც ვხვდებით, ბუნებრივად ისმის კითხვა:

ხომ არ დაემთხვა ერთმანეთს ადიღურის **მ**-იანი ბრუნვაში ერგა-

ტივი, ნათესაობითი, მიცემითი და მოქმედებითი, ე. ი. ყველა ის ბრუნვა, რაც ამ ერგატივისაგან იყო წარმოებული?

რას შეეძლო ეს გამოეწვია? ბრუნვის ნიშანთა მოკვეცას ფონეტიკურ ნიადაგზე. რომ ადიღეური ამ მხრივ მეტად გაღესილია, ეჭვს გარეშეა. მაშასადამე, ადიღეურში უნდა გვექონდეს ის სურათი, რასაც მივიღებდით, ხუნძურის ნათესაობითსა და მიცემითს რომ ბრუნვის ნიშანი მოკვეცოდა:

სახელ. ვაც „ძმა“ ერგატ. ვაცა- ს ნათ. ვაცა- ს -(ულ) მიცემ. ვაცა- ს -(ე)	}	ერგატივი, ნათესაობითი და მიცემითი ერთმანეთს დაემთხვეოდა, თუ კი ნათესაობითისა და მიცემითის ბრუნვის ნიშნები მოიკვეცებოდა.
--	---	---

ასევე:

სახელ. მუხვბე „ძმა“ მოთხ. მუხვბე- მ ნათ. მუხვბე- მ -(იშ)	}	სვანურს ნათესაობითის ნიშანი რომ მოჰკვეცოდა, ერგატივი და ნათესაობითი ერთი ირიბი ბრუნვის შთაბეჭდილებას შეგვიქმნიდა.
--	---	---

ადიღეურის ნათესაობითში საზღვრულს დართული **-ი-** (ი-ცუხ^{წრ}) და მოქმედებითთან ზმნაში გამოყენებული **-რ-** იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ბრუნვათა განვითარებას ადიღეურში წინ უსწრებდა ისეთივე მდგომარეობა, როგორც აფხაზურში გვაქვს ამჟამად: ზმნა აღნიშნავდა სთანადო ნაწილაკებით იარაღს, ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი კი — კუთვნილებას. მას შემდეგ, რაც ადიღეურს განუვითარდა ბრუნვები, ეს დარჩა ისევე, როგორც ქართულში თანდებული სახელთანაც დამკვიდრდა, თუმცა ზმნაშიც მოიპოვებოდა შესაბამისი ნაწილაკი:

ოთახ-**ში** შე-ვიდა... ოთახით-**გან** გა-მოვიდა...

თუ ჩვენი ვარაუდი მართალია და ადიღეურში ახლანდელი მდგომარეობა ორფუძიანი ბრუნების ნაშთია, ადიღეური **მ**-ბრუნვა ისევე არ შეიძლება იყოს ირიბი ბრუნვა, როგორც არ არის ირიბი ბრუნვა სვანური მოთხრობითი, ხუნძური, კიურული, დარგულული... ერგატივი.

-მ- ბრუნვა ადიღეურისა მისი პირვანდელი ფუნქციით სხვა კავკასიური ენებიდან ცნობილი ერგატივის ვარიანტად მოგვევლინებოდა. ასეთს ვარაუდს სავსებით მხარს უჭერს აფხაზური და ადიღეური ზმნის ფუნქციონირება.

ОДИН ВАРИАНТ СВАНСКОГО ЭРГАТИВНОГО ПАДЕЖА В СВЯЗИ
С ПРИНЦИПОМ „ДВУХ ОСНОВ“ В СКЛОНЕНИИ ИМЕН
НЕКОТОРЫХ КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКОВ

(Р е з ю м е)

1. В сванском языке флексиями эргативного (повествовательного) падежа служат **-ღ -d** и **-მ -m**.

Первая из них используется как в единств., так и во множеств. числе; она увязывается с флексией эргат. пад. в грузин. яз. **-ბ -n** и является постоянным морфологического инвентаря картвельских языков.

Флексия же **-მ -m** налицо лишь в единств. числе, характеризуется неодинаковым распространением в диалектах сванского языка, причем заметна явная тенденция вытеснения флексии **-მ -m** флексией **-ღ -d**.

2. Флексия **-მ -m** удерживается в родительном (часто в дательном и направит.) пад.

Таким образом, форма эргативного падежа выступает в роли основы при образовании родительного (и друг.) пад.: в склонении имен появляется вторая основа — эргативный падеж — მუხვბე *muxvbe* „брат“, эргат. მუხვბემ *muxvbe-m*, родит. მუხვბემ-იშ *muxvbe-m-iš*.

3. Такое явление чуждо остальным картвельским языкам (древнегрузин. и новонрузин., чанск. и мегр. диал.). Оно немыслимо при использовании флексии **-ღ -d** и в самом сванском языке.

Но такой принцип склонения имен — нормальное явление в ряде дагестанских языков; напр., в аварском яз. эргативный падеж с флексиями **-ბ -s** и **-ლ'ә -l'ə** служит основой родительного и дательного падежей: ვაც *vac* „брат“ — эрг. ვაცა-ს *vac-a-s* — род. ვაცა-ს-ულ *vac-a-s-ul* дат. ვაცა-ს-ე... *vac-a-s-e*...

4. Флексия **-მ -m** в сванском языке усвоена из адыгейских языков (С. Н. Джанашия); естественно допустить, что и принцип использования эргативного падежа в качестве основы в сванском яз. восходит к адыгейскому языку.

В адыгейском языке ныне налицо флексия **-მ -m**; соответствующая падежная форма выполняет функции эргативного, дательного, родительного и творительного падежей. По всей видимости, в этой форме совпали эргативный и образованные от него дательный, родительный и творительный падежи в результате усечения падежных окончаний на фонетической почве („изнашивание“ конечной части слова).

Следовательно, падеж **-მ -m** является косвенным лишь в функции родит., дательн. и творит. пад.; эргативный же падеж, лежащий в основе данных падежей, так же не может быть признан косвенным падежом, как и эргативный падеж картвельских языков (или аварского языка; об этом последнем — особо).

Такая квалификация эргативного падежа несовместима с толкованием эргативной конструкции, как *п а с с и в н о й*, но она вполне согласуется с трактовкой переходных глаголов (эргативной конструкции), как *н е й - т р а л ь н ы х* по строению своей основы.

ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის
კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური
და ლაბილური ვარიანტები*

(წინასწარი მოხსენება)

საკითხის დასმისათვის. ერგატიული კონსტრუქცია სინტაქსური კონსტრუქციაა; ამ კონსტრუქციისათვის ჩვეულებრივ დამახასიათებელია ერგატივის ანუ აქტივის, ჩვენებური „მოთხრობითის“, ან მსგავსი ბრუნვის მონაწილეობა.

ეს ბრუნვა აღნიშნავს რეალურად მოქმედს, რეალურ სუბიექტს, ზმნასთან, რომელიც გარდამავალია თავისი მნიშვნელობით.

მან გააკეთა, ააშენა, შექმნა, დაწერა, გაჭრა...

აქედან წარმოდგება ტერმინიც: ერგატივი **ergativus**, აქტიური **activus**, ე. ი. მოქმედი.

ერგატიული კონსტრუქცია, ამრიგად, ერგატიული ბრუნვის შემცველი კონსტრუქციაა.

მაგრამ ამ კონსტრუქციის თავისებურება რეალური სუბიექტის ბრუნვით არ ამოიწურება: რეალური ობიექტი, ნივთის ობიექტი, ე. წ. პირდაპირი ობიექტი ევროპული ენებისა ერგატიულ კონსტრუქციაში გადმოიცემა სახელობითი ბრუნვით (ანდა ფუძით) მოსალოდნელი ბრალდებითი ბრუნვის ნაცვლად, — ბრალდებითი ბრუნვა, **accusativus**, პირდაპირი ობიექტის ეს ბრუნვა ევროპული ენებისა, ერგატიული კონსტრუქციისათვის უცხოა.

მან დაწერა წიგნი — он написал книгу...

ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა და ერგატივის მქონებლობა ერგატიული კონსტრუქციის დამახასიათებელი ხელშესახები ნიშნებია.

ერგატიულ ბრუნვას შეიძლება ჰქონდეს საკუთარი, მხოლოდ მისთვის განკუთვნილი ფორმა ანდა შეიძლება სხვა ბრუნვასთან საზიარო ფორმით იყოს წარმოდგენილი.

პირველი შემთხვევის მაგალითია ქართული და მეგრულ-ჭანური: მოთხრობითი ბრუნვა აქ დამოუკიდებელი ერთეულია, მკვეთრად განსხვავებული სხვა ბრუნვათაგან: მოთხრობითის ნიშანი ქართულში **-მან**, ჭანურ-მეგრულში **-ქ** მხოლოდ ამ ბრუნვისათვის განკუთვნილი ჩანს:

კაც-მან, ძმა-მან — კოჩი-ქ (|| კოჩი-ქ), ჯუმა-ქ (||ჯიმა-ქ)...

* წაკითხულია მოხსენებად საკავშ. მეცნიერ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის პირველ სესიაზე 28.IX.1939.

მაგრამ ქართულში მოთხრობითის პირველადი ნიშანი **-ნ** სახელობითთან დაკავშირებასაც არ გამოირიცხავს; ორი სახელიდან, სადაც ეს **-ნ** დასტურდება, იგი ერთში მარტოოდენ მოთხრობითში ჩანს — **მა-ნ** (ამ სახელს საკუთარი ფუძის სახელობითი არც აქვს), მეორეში კი — **ვი-ნ** — მოთხრობითი და სახელობითია შეთავსებული: **ვინ-?** კაც-ი — კაც-მან...

ჭანურშიც **მუ-ქ** მოთხრობითის როლშიც გამოდის და სახელობითისაშიც.

ეს გარჩენილი ცალკეული ფაქტები ვერ შეცვლიან დებულებას, რომ ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში მოთხრობითს საკუთარი აფიქსი გააჩნია, მაგრამ ამ ცალკეულ ფაქტებში მკრთალად მოჩანს გარკვეული შესაძლებლობა — მოთხრობითის მოზიარეობა სხვა ბრუნვასთან.

ეს შესაძლებლობა თითქოს რეალური ფაქტია ქართველური ენებიდან სვანურში: მოთხრობითის ძირითადი ნიშანია სვანურში **-დ**; ეგვე ნიშანი უნდა გვქონდეს გარდაქცევითს (მიმართულებითს) ბრუნვაში.¹

სი ი ისგვა ჯარდ კალ ემსყედ — შენ და შენმა ჯარმა კალო გამიკეთეთ (იხ. არსენ ონიანის „სვანური ტექსტები ლაშხურ კილოზე“ პეტროგრ. 1917, გვ. 51₁₄): ჯარ-დ = ჯარმა...

აღ ციგინ ანამბზე შამშე ჯონდანდ... — ეს ზღაპარი მიაბმო შამშე ონიანმა (იქვე, გვ. 57₃₂): ჯონდან-დ = ონიანმა...

შდრ. ...ლგან ესრენ ჯუნელდ... — მდგარა თურმე ძველად (იქვე, გვ. 54₄): ჯუნელ-დ = ძველად.

ემზინ ემჯედელი ამხვ ლამზერდ თამარ დედუფალ — ერთხელ აქ მოსულა სალოცავად თამარ დედოფალი (იქვე, 50₁₀): ლამზერ-დ = სალოცავად².

სვანურისებური მდგომარეობაა მთელ რიგ კავკასიურ ენებში; ასე, მაგალითად, ერგატივის მოზიარედ მოქმედებითი ბრუნვა გამოდის ხუნძურში, დარგულში, კიურულში: ერგატივისაგან განსხვავებული მოქმედებითი ამ ენებს არ გააჩნია. ასეა, ყოველ შემთხვევაში სპეციალური ლიტერატურის ჩვენების მიხედვით. ხუნძურში ასეა ეს III გრამატიკული კლასის (ნივთის კლასის) სახელებში.

¹ სამწუხაროდ, ბრუნების საკითხი სვანურში არაა იმდენად შესწავლილი, რომ ამ მხრივ ყოველგვარი ეჭვი გამოირიცხოს.

² სვანურში მოთხრობითი ბრუნვის სხვა ნიშანიც გვაქვს; მის შესახებ ისევე, როგორც ქართველურ ენებში ამ ბრუნვის აგებულების შესახებ, საუბარი გვაქვს წერილში: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“, იხ. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „შრომები“, ტომი X (1939).

ერგატივს საზიარო ფორმა აქვს ნათესაობითან ლაკურში¹.

ადილეთურში ერგატივი და ირიბი ბრუნვები ამჟამად ერთნაირად გამოიყურება, თუმცა აქ გაცილებით უფრო რთულ ვითარებასთან უნდა გვეკონდეს საქმე; სახელდობრ, ბრუნვის ნიშანთა ფონეტიკური გზით დაღვევის შემდეგ ერგატივისაგან ნაწარმოები ყველა ბრუნვა ერთ-ერთს დაემსგავსა². მაინც არ არის გამორიცხული, რომ ერგატივი აქაც ხვდებოდა **ერთ-ერთ** ირიბ ბრუნვას.

ერგატიული კონსტრუქცია, ამრიგად, ერგატიული ბრუნვის საკითხში სხვადასხვა ენაში სხვაობას ამჟღავნებს.

სამაგიეროდ, რეალური ობიექტის საკითხი ყველგან — კავკასიურ ენებში — ერთნაირად წყდება; ბრალდებითი ბრუნვა, **accusativus** არსად მოიპოება.

ერთად ერთი გამონაკლისი დღემდის უდური ენა იყო. ამ ენაში ბრალდებით ბრუნვას პოულობდნენ. ვლ. ფანჩვიძემ გააკვირა, რომ ეს ბრალდებითი მიცემითის დიფერენციაციას წარმოადგენს. უცხო ენათა გავლენა შეუძლებელია გამოირიცხოს, როცა ამგვარი დიფერენციაციის წარმოქმნა ასახსნელი. ამის გარეშე კი ბრალდებითი ბრუნვის ვინაობის გარკვევა უდურში ცხადყოფს, ჯერ ერთი, იმას, რომ ბრალდებითი ბრუნვა მიცემითს ეკედლება, ფუნქციურად მიცემითია მასთან ახლოს, ამას კი მნიშვნელობა აქვს ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ობიექტის აღმნიშვნელ ბრუნვათა, — **სახელობითისა და მიცემითის**, — კვალიფიკაციისათვის; მეორეცაა და, მოხსნილად მიიჩნევა საკითხი ერგატიულ კონსტრუქციასთან ბრალდებითი ბრუნვის, **accusativus**-ის, შეთავსების შესახებ:

ბრალდებითი ბრუნვის, აკუზატივის, უქონლობა რჩება კონსტიტუტიურ ნიშნად ერგატიული კონსტრუქციისა (კავკასიურ ენებში).

რეალური სუბიექტის ბრუნვის, ერგატიული ბრუნვის **საკითხში ნაირ-ნაირობას უპირისპირდება რეალური ობიექტის ბრუნვაში, ბრალდებითის საკითხში, ერთფეროვნება**. ამდენად ეს ნიშანი, თუმცა უარყოფი-

¹ ეს კია, რომ ისტორიულად ლაკურს ერგატივი, როგორც ცალკე მორფოლოგიური ერთეული, უნდა ჰქონოდა. ამას გვაფიქრებინებს ის თანხმონები, რომლებიც ნათესაობითის სუფიქსების წინ შემონახულია ხშირ შემთხვევაში და ფუძისეულ მასალად ვერ მიიჩნევა.

ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით — მოხსენებაში: „ერგატივის წარმოქმნის ისტორია ხუნძურში“ (წაკითხული იყო საქართვე. მეცნიერ. აკადემ. საზოგად. მეცნიერებათა განყოფილების III სესიაზე 1941 წ. ოქტომბერში).

² ამის შესახებ იხ. ავტორის: „სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნვის ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში“ — სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XVIII (1941).

თი, ერგატიული კონსტრუქციისათვის უფრო დამახასიათებელი ჩანს.

მაგრამ ერგატივს მივცემთ უპირატესობას თუ აკუზატივის უქონლობას, ფაქტი ისაა, რომ **ეს დამახასიათებელი ხელშესახები მონაცემები გარე სიმპტომებია, სახელებში გამომჟღავნებაა იმისა, რაც ერგატიული კონსტრუქციის მონაწილე ზმნაშია ჩამარჩული.**

რეალური სუბიექტი (RS) — ერგატივში და რეალური ობიექტი (RO) — სახელობითში (ანდა ფუძის სახით) იმიტომ გვაქვს, რომ **ამას ზმნა იწვევს, ზმნის ფუძის აგებულება განსაზღვრავს** (პირველ რიგში ეს ეხება RO-ს).

ეს ნიშნავს: **ერგატიული კონსტრუქციის სათავე ზმნაშია**, ამ კონსტრუქციის თავისებურებათა წყარო ზმნაა. **ერგატიული კონსტრუქცია თავისებურია იმიტომ, რომ თავისებურია ზმნა** და, მამასადამე:

ეს თავისებური ზმნა **საკმარისი პირობაა** იმისათვის, რომ მივიღოთ ერგატიული კონსტრუქცია იმისდა მიუხედავად, გვაქვს თუ არა სათანადო სიმპტომები სახელების მხრივ.

ამის მაგალითია აფხაზური ენა; აქ ზმნური სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვები არ მოგვეპოება, სახელები არ იბრუნვის; ცხადია, ასეთ პირობებში სახელთა ბრუნება ზმნის დასახასიათებლად, კერძოდ, მის გარდამავლობის სარკვევად არ შეიძლება იყოს გამოყენებული. ზმნა კი გარდამავლობა-გარდაუვალობას განასხვავებს — რით? სუბიექტისა და ობიექტის პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობით: — **ზმნის დამახასიათებელი ნიშნები ზმნაშივე მოიპოება.**

თუ ზმნა ერთპირიანია, სუბიექტის პირის ნიშანი პრეფიქსია:

სტყოუბ — ვარსებობ;

სგბლუჟმტ — ვიწვი (იხ. П. У с л а р. Абхазский яз. 43).

თუ ზმნა ორპირიანია და გარდაუვალი, სუბიექტის ნიშანი, პრეფიქსი, წინ უსწრებს ობიექტის ნიშანს, აგრეთვე პრეფიქსს:

სგუცხრააუემტ — გენმარები მე შენ (ვაჟო) (იხ. ქ. ლომთათიძე. „ძირითად ღროთა წარმოებისათვის აფხაზურში“, ენიმკი-ს მოამბე, II, გვ. 193).

მაგრამ თუ ორპირიანი ზმნა გარდამავალია, ობიექტის პრეფიქსი წინ უსწრებს სუბიექტისას:

იზბლუჟმტ — ვწვავ მე (რაღაცას)

ისჟუჟმტ — ვჭამ მე (რაღაცას) (იხ. П. У с л а р. Абх. яз. 45).

სამპირიან გარდამავალ ზმნაშიც ანალოგიურია პირის ნიშანთა თანამიმდევრობა: ჯერ ობიექტის პირებია ნაჩვენები, მერე — სუბიექტისა:

ურსთუეფტ შენ თავს (ვაჟო) მას ვაძლევ (იქვე)¹.

პირველი და მეორე პირის ნიშნები აფხაზურს **სუბიექტისა და ობიექტისათვის** ერთნაირი აქვს: I პ. — ს

II პ. — უ (ვაჟ.), ბ (ქალ.).

ერთნაირი ნიშნების განსხვავებული ფუნქცია ადგილმდებარეობის ცვლის საშუალებით ხერხდება აფხაზურ ზმნაში. ამ შემთხვევაში ზმნა იყენებს იმ პრინციპს, რომელსაც ჩვეულებრივ **წინადადების შედგენისას** მიმართავენ სუბიექტისა და ობიექტის გასარჩევად (სახელობითისა და ბრალდებითის გაურჩევლობის შემთხვევაში):

აბრაამ შვა ისააკ... **Abraham zeugte Isaak** წინ უსწრებს სუბიექტი, მერეა ობიექტი.

პირის ნიშანთა ეს განსხვავებული გამოყენება გარდამავალსა და გარდაუვალს ზმნებში აჩენს ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემას აფხაზურ ენაშიც.

ამავე თვალსაზრისითაა მნიშვნელოვანი შემდეგი მოვლენაც აფხაზური ზმნის უღვლილებაში: ნივთის კატეგორიის მესამე პირის სუბიექტი და იმავე პირის ობიექტი ერთი და იმავე პრეფიქსით გადმოიცემა:

ბყოუბ² -არის (არსებობს) რაღაცა

ისჟუერტ — ვჭამ რაღაცას.

ერგატიული კონსტრუქცია კავკასიურ ენათა სტრუქტურის ნიშანდობლივი მოვლენაა; არც სომხურში, არც თურქულ ენებში, არც სემიტურსა და არც ინდოევროპულ ენებში ეს კონსტრუქცია ისტორიის სივრცეზე არსად ჩანს. ზოგიერთი მოვლენის მიხედვით ინდოევროპული ენების განვითარების წინა საფეხურისთვის ზოგი ავტორი ცდილობს ივარაუდოს ამგვარი კონსტრუქციის იქ არსებობა (გვულისხმობთ უ ლ ე ნ ბ ე კ ი - ს ა და ვ ა მ ა ნ ი ს³ წერილებს); საკითხი დადებითად ინდოევროპული ენებისთვის ვერ გადაწყდება, სანამ არაა დამტკიცებული, რომ სათანადო მოვლენები ნ ა შ თ ი ა და ა რ ა ჩ ა ნ ა ს ა ხ ი, რომელსაც განვითარების შესაძლებლობა არ დაურჩა.

ყოველ შემთხვევაში ახლაც უდაოა, რომ ინდოევროპულ ენებში იმ-

¹ გარდამავალ ზმნათა დამახასიათებელი სხვა ნიშნებიც მოიპოვება აფხაზური ზმნის უღვლილებაში. იხ. ამავე XII ნომერში ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ი ს ნარკვევი: „გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურში“ (გვ. 1-31).

ჩვენ აქ გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნის გარჩევის ძირითად პრინციპებზე მითითებით ვკმაყოფილდებით.

² იგულისხმება ამგვარი ზმნის უსუბიექტოდ ხმარების შემთხვევა.

³ ამის შესახებ დაწვრილებით გვექნება მსჯელობა სხვაგან — ერგატიული კონსტრუქციის თეორიათა ს რ უ ლ ს მიმოხილვაში.

გვარი ჩამოყალიბებული ერგატიული კონსტრუქცია, როგორც კავკასიურ ენებში გვხვდება, არც ამჟამად გვაქვს, არც მათი ისტორიის სიგარძეზე დასტურდება. და ეს ისტორია კი ორნახევარ ათას წელს წააჭარბებს.

საყურადღებოა, რომ ურარტულ ენაში მიუთითებენ ერგატიულ კონსტრუქციის არსებობაზე (ი. მ. ე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი)¹. მარტოოდენ ეს ფაქტი რაიმე ხასიათის დასკვნას კავკასიური ენების ურარტულთან გენეტური კავშირის შესახებ ვერ გამოგვატანინებს; სხვა გარემოებებთან ერთად კი ეს შეხვედრა გრამატიკული სტრუქტურის ცენტრალურ მომენტებში უთუოდ ანგარიშგასაწევია გენეტური პრობლემის რკვევისასაც.

ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა ცენტრალური პრობლემაა კავკასიურ ენათა სტრუქტურის თვალსაზრისით: **სახელთა ბრუნებისა და ზმნის უღვლილების სპეციფიკურობა ამ პრობლემაში იყრის თავს.**

საკითხის განხილვისას შეიძლება ბრუნების მოვლენებით დავიწყოთ და ზმნის უღვლილებაზე გადავიდეთ ანდა — პირუკუ.

მაგრამ ორსავე შემთხვევაში **სიმძიმის ცენტრი ზმნაზე მოდის:** ერგატიული კონსტრუქციის წყარო, როგორც თავშივე აღვნიშნეთ, ზმნაა.

კავკასიურ ენათა ზმნის შესახებ არა ერთხელ წამოუყენებიათ დებულება: კავკასიურ ენათა **გარდამავალი** ზმნა მოქმედებითი გვარისა კი არაა, — როგორც ეს ივარაუდება ევროპულ ენათა მასალების მიხედვით, — არამედ ვნებითისა. მოქმედებითი გვარის ზმნა ამ ენებში არ მოიპოვება.

დამახასიათებელია ამ მხრივ პ. უსლარისა და ნ. მარის შეხედულება².

ჩამოყალიბებული სახით პ. უსლარის კონცეფცია „ხუნძური ენის“ გრამატიკაშია წარმოდგენილი. საქმის ვითარება მოკლედ ასე წარმოიდგინება.

ხუნძური ზმნა ყოველთვის ერთბირიანია, უკეთ რომა ვთქვათ, ერთკლასიანია: მასში აღინიშნება მხოლოდ ერთი სახელის კლასი; ეს სახელი სახელობითს ბრუნვაშია.

¹ იხ. Мещанинов И. И. Язык ванской клинописи, II. Структура речи. Ленинград, 1935; შდრ. გიორგი წერეთელი: „საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები“, თბილისი, 1939, გვ. 5 და შემდ.

² პ. უსლარის შემდეგ, ნ. მარზე ადრე, პ. შუხარდტი შეეხო ვრცლად ამ საკითხს ცნობილს მონოგრაფიაში: Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen (Wien 1895); მაგრამ ამის შესახებ აქ არას ვიტყვი: პ. შუხარდტმა შემდეგში ერთგვარი ცვლილებები შეიტანა თავის გაგებაში; ამიტომ მისი დაწვრილებითი განხილვა სპეციალური მონოგრაფიისათვის გადავდევით. ეგვევ ითქმის კ. ულენბეკის მნიშვნელოვანი წერილების შესახებ.

მნიშვნელობით გარდაუვალი თუა ზმნა, ეს სახელობითი ბრუნვა სუბიექტი იქნება, რეალური სუბიექტიცა და გრამატიკული ქვემდებარეც:

დუნ ვუგო მე (I კლ.) ვარ
 დუნ ვაჭანა მე („ „) მოვედი...

თუ ზმნა მნიშვნელობით გარდამავალია, ეს სახელობითი ბრუნვა რეალური ობიექტია:

დუნ ვაჩანა... მე (I კლ.) მომიყვანა...

რეალური სუბიექტი ასეთ შემთხვევაში ერგატივშია (მოთხრობით-შია) ჩვეულებრივად, მაგრამ შეიძლება იყოს მიცემითშიცა და ადგილობითს ბრუნვებში:

დუნ ვაჩანა (ინსუცა) — მე მომიყვანა (მამამ): ინსუცა — ერგატივია
 დუნ ვოტჟულა ინსუდე — მე ვუყვარვარ მამას: ინსუდე — მიცემითია
 დუნ ვიწჟულა ინსუდა — მე მხედავს მამა („მე ვჩანვარ მამისდა“): ინსუდა — ადგილობითია.

ამრიგად, **სახელობითი** ბრუნვა, იქნება იგი რეალური სუბიექტი, თუ რეალური ობიექტი, ზმნაში თავის კლასს მაინც ასახავს, ზმნას თანაბრად ითანხმებს; ერგატივი (მოთხრობითი), მიცემითი და მიმართულებითი ზმნის ფორმას კლასის მიხედვით არ ითანხმებენ.

პ. უსლარმა დაასკვნა: სახელობით ბრუნვას ზმნა იმიტომ ეთანხმება, რომ ეს სახელობითი ქვემდებარეა, — ქვემდებარეა არა მარტო მამამ, როცა იგი რეალურ სუბიექტს უდრის, არამედ მამამაც, როცა რეალურ ობიექტს გადმოგვცემს და ეს იმიტომ, რომ გარდამავლად მიჩნეული ზმნა ნამდვილად არაა გარდამავალი, იგი ვნებითი გვარისაა და არა მოქმედებითისაო.

ამისდა კვალად: დუნ ვაჩანა ინსუცა სიტყვა-სიტყვით უდრის: „მე მოყვანილი ვარ მამის მიერ („მამით“)“ და არა: „მე მომიყვანა მამამ“... დიდე ვოტჟულა ემენ „мне любитя отец“ — „მე მიყვარს მამა“ — და არა — „я люблю отца“.

„ხუნძურს ენაში ისევე, როგორც ჩაჩნურში, სრულებით არ არის მოქმედებითი გვარის ზმნები, არამედ მხოლოდ საშუალო და ვნებითები. ბრალდებითი ბრუნვა არ გააჩნია ხუნძურ ენას ხუნძური ზმნის თვით არსებითი თვისების გამო („по самому существу аварского глагола“). იხ. П. Услар. Аварский язык, Тифл. 1899, § 123, გვ. 122-23.

აქედან ცხადია, რომ პ. უსლარისათვის ამოსავალია ზმნის თვისება: ზმნა ვნებითია; მასთან პირდაპირი დამატება ბრალდებითს ბრუნვაში შეუძლებელია დაისვას; რეალური სუბიექტი გრამატიკულად ირიბი ობიექტია და მოქმედებითს ბრუნვაშია; რეალური ობიექტი გრამატიკულად ქვემდებარეა და სახელობითს ბრუნვაშია.

ინსუცა **გ**-აჩანა ღუნ — მამით მოყვანილი ვარ მე „отцом приведен я“
 ინსუცა წა **ბ**-აქულა — მამით ინთება ცეცხლი „отцом разводится
 ОГОНЬ“.

ამით ისიც ახსნილია, ერთი შეხედვით, თუ რატომ ხვდება ერგატივი მოქმედებითს, რატომ არ ითანხმებს იგი ზმნას და ისიც, თუ რატომ აღინიშნება რეალური ობიექტის „პირი“ (კლასი) ზმნაში.

პ. უსლარის შეხედულების სასარგებლოდ ერთი გარემოებაც შეიძლება დაგვესახელებინა: ზმნისართებშიც აღინიშნება სახელობითს ბრუნვაში დასმული სახელის კლასი, ერგატივში დასმულისა — არა:

ემენ როყოუ ვუგო — მამა სახლში არის

ემენ ჰანიუ ვუგო — მამა აქ არის...

მაგრამ: ინსუცა წა ბ-აქულა — მამა ცეცხლს ანთებს;

ინსუცა როყობ წა ბაქულა — მამა სახლში ცეცხლს ანთებს...

როყობ („სახლში“) მესამე კლასის ნიშანს, **ბ**-ს, დაირთავს, წა-სახელს (=ცეცხლი) უთანხმდება და არა ინსუცა-ს, ერგატივში დასმულ სახელს.

და მაინც არ არის პ. უსლარის ინტერპრეტაცია მართებული. მართალია, რომ ხუნძურს არ გააჩნია მოქმედებითი გვარის ზმნა; უდაოა, რომ ბრალდებით ბრუნვას ვერ იგუებს ხუნძური გარდამავალი ზმნა ობიექტად. მაგრამ შეიძლება თუ არა აქედან დავასკვნათ, რომ ეს ზმნები ვნებითი გვარისაა? პ. უსლარმა ევროპული ენების ვნებითის სინტაქსური კონსტრუქცია მოიმარჯვა: отцом разводится ОГОНЬ ინსუცა წა ბაქულა...

მაგრამ ვნებითი („разводится“) კორელატია მოქმედებითის გვარისა („разводит“) და მისგან იწარმოება; ხუნძურ ბაქულა-ს ასეთი მოქმედებითი საყრდენად არ აღმოაჩნდება: პ. უსლარმა თვითონ აღნიშნა — მოქმედებითი გვარის ზმნები ხუნძურისათვის უცხოაო. მაშასადამე, ბაქულა არ შეიძლება უდრიდეს разводится-ს თავის აგებულებით: ენა, რომელსაც მოქმედებითი გვარი არ ეწარმოება, ვერც ვნებითს გვარს გაიჩენს¹.

მაგრამ ეს ზოგადი მოსაზრებაა. უფრო არსებითია შემდეგი გარემოება. ხუნძური ზმნა ყოველთვის ერთ კლასზე მიუთითებს, მაგრამ ხუნძურმა ნაზმნარმა სახელმა, — მიმღობამ, — შეიძლება ორი კლასი აღნიშნოს: ერთი მათგანი რეალურ სუბიექტზე მიუთითებს, მეორე — რეალურ ობი-

¹ ცალკე უნდა იქნეს გამოყოფილი ის შემთხვევები, როდესაც ხუნძური ზმნა აწარმოებს კაუზატივს და ამ უკანასკნელის კორელატად ვნებითი ჩნდება. ამგვარი კაუზატივები და ვნებითები ახალი ტენდენციის გამომჟღავნებაა. არაკაუზატიური გარდამავალი ზმნების დახასიათებას ეს ფაქტი ვერ შეგვაცვლევინებს, პირიქით, მათს სხვაგვარობას უფრო გახაზავს. კაუზატივების შესახებ — ცალკე.

ექტზე. სუბიექტის კლასი სუფიქსში ჩანს, ობიექტისა — პრეფიქსად გვაქვს:

ხურ ბ-ეტყულე-**უ ჩი** — მიწის მოქმედი („მიწა-დამამუშავებელი კაცი“). **ბ-** პრეფიქსი **ხურ-** სახელს („მიწა“, „ყანა“) ეკუთვნის, **უ-** სუფიქსი — პირველი გრამატიკული კლასისა — **ჩი**-ზე („კაცი“) მიუთითებს.

ინსუცა **ხურ ბ-**ეტყულა („მამა მიწას ამუშავებს“) **ბ-** პრეფიქსი ისევ **ხურ-**თანაა დაკავშირებული; მაშასადამე, ისევეა ობიექტი, როგორც შესაბამის მიმღებობასთან (ხურ-ბ-ეტყულე-უჩი).

ამგვარად, ის, რაც ერთკლასოვან ზმნაში სადაო იყო — ქვემდებარისაა პრეფიქსი თუ დამატებისა — ორკლასოვან მიმღებობაში სრული უეჭველობით ირკვევა: პრეფიქსით ობიექტი აღინიშნება; წინადადებაში — ინსუცა ხურ ბეტყულა — **ხურ** („მიწა“, „ყანა“) გრამატიკულადაც ობიექტია და არა სუბიექტი და, მაშასადამე, ერგატივი „ინსუცა“ („მამამ“) არაა ევროპულ ენათა მოქმედებითი, ვნებითი გვარის ზმნებთან რომ იხმარება, არამედ სუბიექტის სპეციფიკური ბრუნვა. ასეთ პირობებში შემასმენელი ზმნაც არ ეტოლება ვნებითს, არ დაიყვანება ევროპულ ენათა პასივამდის¹.

ბ. უსლარის თეორია გარდამავალ ზმნათა შესახებ, ხუნძური ენის მასალაზე ნაჩვენები, ამგვარად, დამაჯერებლად ვერ მიიჩნევა.

ბ. უსლარმა ზმნის ბუნების კვალიფიკაციით დაიწყო და ერგატივი ამის მიხედვით დაახასიათა. ნ. მარმა მოთხრობითი ბრუნვის (ერგატივის) რაობის გარკვევით დაიწყო და შემდეგ სათანადო დასკვნები გააკეთა გარდამავალი ზმნის შესახებ.

ნ. მართან მსჯელობის საგანია ქართული; ქართულში მოთხრობითი ბრუნვა **მან-** ნაცვალსახელს დაირთავს და აღწერით იწარმოება: კაც-მან, ძმა-მან... მოთხრობითის რაობა ამ ნაცვალსახელის კვალიფიკაციაზე იქნება დამოკიდებული.

ნ. მარი ვარაუდობდა: **მან** მიცემითი ბრუნვააო (ისტორიულად): ქართულ ენას, როგორც სემიტურ ენებთან მონათესავეს, ფორმანტები ხმოვნებით აქვს გამოსახული; **ა** ხმოვანი არაბულში (და, მაშასადამე, ქართულშიც!) მიცემითის ნიშანია; ამგვარად, **მან-** ნაცვალსახელში **მ** რჩება ძირეულ მასალად, **-ა** ფორმანტია მიცემითი ბრუნვისა (**-ნ** კიდევ თანხმოვ-

¹ უფრო დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორის წერილში „პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით“ — „ენიმიკი-ს მოამბე“, ტ. X (1941).

ხუნძური ერგატივის შესახებ საუბარი გვაქვს მოხსენებაში: „ხუნძური ერგატივის წარმოქმნის ისტორია“; წაკითხული იყო საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფილების იანვრის სესიაზე (1941 წ.) ლენინგრადში (პირველი ნაწილი) და საქართვე. მეცნიერ. აკად. საზოგ. მეცნიერ. განყოფ. 1941 წ. ოქტომბრის სესიაზე (მეორე ნაწილი).

ნითი ელემენტი, რომელიც ბრუნვის ნიშანში შედის, მაგრამ ამა თუ იმ ბრუნვისათვის სპეციფიკური არ არის).

რაკი **მან-** ნაცვალსახელი მიცემით ბრუნვადაა მიჩნეული, მის საშუალებით ნაწარმოები ბრუნვა — კაც-მან, ძმა-მან — „ნაცვალსახელური მიცემითა“ („*дательный местоименный*“). ამისდა კვალად ქართულს ენაში ორი მიცემითი დასტურდება, კაც-ს, ძმა-ს, (მა-ს) და კაც-მან, ძმა-მან¹...

ბ. მ ა რ ი ს „ძველი ქართული სალიტერატურო ენის გრამატიკაში“, რომელიც 1925 წელს გამოვიდა, ლაპარაკია „მეორე მიცემითის“ შესახებ: მოთხრობითი ე. ი. „მეორე მიცემითი“ მომდინარეობს წიგნური ბრუნების განსაზღვრული სახეობიდან; „პირველი მიცემითი“ (კაც-ს, ძმა-ს) შემოსულია ხალხური ბრუნებიდან².

„მიცემითი პირველი“ რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს გარკვეულ ზმნებთან³.

მას ჰყავს, აქვს, უყუარს...

მას უწერია, უკეთებია, უშენებია, უთქვამს...: ერც ართ ამ შემთხვევაში ზმნა მოქმედებითი გვარისა არ არის.

„მიცემითი მეორეც“ (ე. ი. მოთხრობითი, ერგატივი) გადმოგვცემს რეალურ სუბიექტს გარდამავალ ზმნებთან:

მან აკეთა, აშენა, წერა, კრიბა...

რაკი რეალური სუბიექტის ბრუნვა („მან“) მიცემითია, მაშასადამე, არც აქ არის ზმნა მოქმედებითი გვარისა, სათანადო ზმნა პასიურია თავისი ბუნებით: „მოქმედებითი გვარის ზმნათა აორისტის ფორმა გამოოკლებლივ ყველა ზმნასთან წარმოდგენილია, როგორც პასიური წარმოება“-ო, ამბობს ბ. მ ა რ ი (იხ. *Грамм. др.-лит. груз. яз.* § 178, გვ. 146).

„სპასალარმან კრიბა ლაშქარი“ ზუსტად ნიშნავსო „სპასალარის მიერ შეკრებილია ლაშქარი“ — („*военноначальником — букв. военачальнику — собрано есть войско*“ (იქვე). და ამას მოსდევს: „ბუნებრივია ამიტომ, რომ აორისტთან და მისგან ნაწარმოებ კავშირებითთან ლოგიკური სუბიექტი დგას მიცემითში, სახელდობრ, მეორე მიცემითში — „სპასალარმან“, — ლოგიკური ობიექტი კი — სახელობითში „ლაშქარი“ (იქვე).

„მოქმედებითს გვარშიაც აორისტს ყოველთვის აქვს ვნებითი გვარის ესა თუ ის ფორმა“ (იქვე, § 179, გვ. 146).

ბ. მ ა რ ი ს ამოსავალი დებულება „მოთხრობითი ბრუნვა ისტორიულად მიცემითია“-ო არ მართლდება არც ქართველურ ენათა სახელთა

¹ იხ. ბ. მ ა რ ი ს «Основные таблицы к грамматике древнелитературного грузинского языка», СПб. 1908.

² იხ. *Грамматика древнелитерат. грузинского языка*, Ленинград, 1925, § 28, გვ. 19.

³ ივარაუდება ინვერსიული ზმნები.

ბრუნებისა და არც ზმნის უღვლილების ანალიზით.

მიცემითი ბრუნვა ქართულში ვერბალური ობიექტის ბრუნვაა და ყოველთვის **პრეფიქსით აღინიშნება ზმნაში; მოთხრობითი ბრუნვა** კი — მხოლოდ და მხოლოდ **სუფიქსით**: მან კრიბ-ა; **სუფიქსით** კი ქართულსა და ქართველურ ენებში **მარტოოდენ სუბიექტის პირი გადმოიცემა და არაოდეს ობიექტისა**. ქართული ზმნის უღვლილების ეს პრინციპი გამოირიცხავს შესაძლებლობას **მან-** სახელი (ე. ი. მოთხრობითი) მივიჩნიოთ მიცემით ბრუნვად (თუნდაც შორეულ ისტორიულ პერსპექტივაში).

სხვა სახელთა ბრუნებასთან შეპირისპირება, მრავლობითის სათანადო ფორმის ანალიზი და მეგრულ-ჭანურთან შედარება აგრეთვე ცხადყოფს, რომ **მან-** ნაცვალსახელში **ა** ფუძის კუთვნილებაა (**მა-** არის ფუძე და არა მ-!), ბრუნვის ნიშნად **ნ-** თანხმოვანიღა რჩება. **ა-** ხმოვანი (**მან-**ში), მაშასადამე, არც მიცემითის ნიშანია და არც სხვა რომელიმე ბრუნვისა¹.

საგულისხმოა, რომ იმავე „ძველი ქართული ენის გრამატიკის წინასიტყვაობაში თვით ნ. მ ა რ ი აბათილებს დებულებას, თითქოს **მან-** მიცემითი იყოს:

მუნ- ზმნისართი ნ. მ ა რ ს მიაჩნია **მან-** ნაცვალსახელის შიშინა ვარიანტად და ამ სიტყვაში **-უნ** აქვს ფორმანტად გამოყოფილი ისევე, როგორც **მან-**ში **-ან** (იხ. Грам. др.-лит. груз. яз., § 133, 3_a, გვ. 109).

ასეა ეს ძვ. ქართ. გრამატიკის ტექსტში. იმავე წიგნის წინასიტყვაობაში კი იმავე **მუნ-** სიტყვაში სუფიქსად მხოლოდ **-ნ** არის მიჩნეული, **მუ-** კი ფუძისეულ მასალადაა გამოცხადებული: „წმინდა შედარებითმა ფორმალურმა მიდგომამ გვაიძულა **მუნ...** მიცემით ბრუნვად მიგვეჩნია... მაშინ, როდესაც მეტყველების პალეონტოლოგია ნაცვალსახელურ **მუ-** ფუძეში ააშკარავებს არსებით სახელს **მურ-** „თავ“-ის მნიშვნელობით (შდრ. ბასკ. ბურ-უ, თუსი ← თავ-) და, ბუნებრივია, რომ ახლა გვიხდება დაუბრუნდეთ ფორმალურადაც **მუ-ნ**-ის ანალიზს **-ნა-** ← **ნა** სუფიქსით, რაც ჩვენ მიერ უარყოფილი იყო, როგორც ანალიზი პირველი შთაბეჭდილების მიხედვითაო“ (იხ. გრამატიკის წინასიტყვაობა, გვ. V).

რთული, შემოვლილი გზით, არც-თუ უღაო მოტივებით, ნ. მ ა რ ი მივიდა იმ მარტივ ფაქტამდის, რომლის უგულვებლყოფაც ედო საფუძვლად **მან-** ნაცვალსახელის გამოცხადებას მიცემით ბრუნვად.

ამრიგად, ბოლოს და ბოლოს ნ. მ ა რ მ ა უარი თქვა დებულებაზე: **მან** მიცემითიაო.

მაგრამ თუ **მან** მიცემითი არაა, შეუძლებელია გარდამავალი ქართული ზმნის შესახებ გაკეთდეს დასკვნა: ვნებითი გვარისააო (აორისტში), —

¹ მოთხრობითი ბრუნვის რაობის შესახებ — იხ. ავტორის: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“ — სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. X (1939).

მოიხსნა ამოსავალი დებულება, შეუძლებელია დავტოვოთ მისგან გაკეთებული დასკვნებიც...

ქართული გარდამავალი ზმნის ვნებითი გვარისად მიჩნევა ნ. მარ-თან პირდაპირი შედეგი იყო მოთხრობითი ბრუნვის, ერგატივის, მიცემით ბრუნვად გამოცხადებისა.

პ. უსლართან — პირუკუ: ერგატივის სრული გათანაბრება მოქმედებით ბრუნვასთან უშუალოდ გამომდინარეობდა გარდამავალი ზმნის ვნებითად მიჩნევიდან.

ორსავე შემთხვევაში საერთოა ძირითადი დებულება, — მტკიცება, რომ გარდამავალი ზმნა არ არის მოქმედებითის გვარისა, რომ გარდამავალი ზმნა ვნებითი გვარისაა.

საერთოა აქ არა მხოლოდ დასკვნა, არამედ პრობლემის გადასაჭრელად არჩეული გზაც: უჩვეულო კონსტრუქცია დაჰყავთ ევროპულ ენებში ცნობილ ოდენობამდის, ცდილობენ დაშალონ იგი ჩვეულებრივ ოდენობებად¹.

ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის რკვევა ამგვარი გზით შეუძლებელია: ეს პრობლემა მხოლოდ მაშინ იქნება გადაწყვეტილი, თუ **მონერსდება იმის ჩვენება, რაც არის სპეციფიკური მასში** და **რაც იწვევს ამ სპეციფიკურობას**.

საამისოდ კი მხოლოდ ერთი გზა არსებობს: ამოსვლა თვით ამ ენების ფაქტებიდან (— და არა შემოსვლა ამ ენების სტრუქტურულ სინამდვილეში სხვა ენებში დადგენილი ცნებებით —) და ამ ფაქტებში დადასტურებული შინაგანი კანონზომიერების მიკვლევა.

თავის თავად ცხადია, რომ ქართველური და სხვა კავკასიური ენების წრიდან გასვლა კვლევა-ძიების გარკვეულს საფეხურზე აუცილებელი იქნება: აქ, პირველ ყოვლისა, ბასკურის მორფოლოგიურ-სინტაქსური სტრუქტურა მიიქცევეს ყურადღებას, შემდეგ — სხვა ენებისაც, სადაც კი დასტურდება ერგატიული კონსტრუქცია, ჩამოყალიბებული თუ ფრაგმენტარული სახით.

ქართველური და სხვა კავკასიური ენების შესწავლის დღემდის მოპოებული შედეგები საკმარისი არ არის ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის გადაწყვეტისათვის **in concreto**, მაგრამ არის შესაძლებლობა მაინც და მაინც ზოგი რამ **in principio** — გარკვეულად მივიჩინოთ.

აქ მივუთითებთ უმთავრესზე:

¹ აქ არას ვამბობთ უსლართის, ულენბეკის და სხვა ავტორთა კონცეფციებზე. ერგატიული კონსტრუქციის თეორიათა სრული ანალიზი, როგორც აღვნიშნეთ ზემოთაც, ცალკე ივარაუდება.

ყველაზე ტიპური თეორიების ანალიზიც აქ საკმარისია ზოგი საკითხის დასმისათვის.

1. **ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემიდან უნდა გამოირიცხოს ის საკითხები, რომლებიც დაკავშირებულია რეალური სუბიექტის დასმასთან მიცემითში** (და ლოკატივში): ძმას უყვარს და ხუნძ. **ვაცასე** მოტყულა **დაც... ვაცასდა** მიხალა **დაც** „ძმა ხედავს დას“ („ძმისდა ჩანს და“).

ზმნის საკითხი აქაც საგულისხმოა, მაგრამ სათანადო კონსტრუქციის ახსნა, იმის ჩვენება, თუ რატომაა რეალური სუბიექტი მიცემითში (**ძმას** — უყვარს, აქვს, ჰყავს, სძინავს...), სულ სხვა საფუძვლებზე მითითებას გულისხმობს¹, ვინემ იმ შემთხვევაში, როცა რეალურ სუბიექტად ერგატივია.

2. **ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემაში უნდა იქნეს განხილული ის შემთხვევები, როდესაც რეალური სუბიექტი ერგატივით არის გადმოცემული.**

ეს ერგატივი ზოგჯერ ხვდება მოქმედებითს (თუ ნათესაობითს), მაგრამ აქედან ვერ გაკეთდება დასკვნა, თითქოს ამ ერგატივის ფუნქცია მოქმედებითით (თუ ნათესაობითით) ამოიწურებოდეს. ასეთი მოქმედებითი **ვერ დაიყვანება ჩვეულებრივს მოქმედებითამდის² მაშინაც კი, როდესაც სხვა მოქმედებითი სახელს არ გააჩნია** (ასეა ეს, მაგალითად, ხუნძურში მესამე გრამატიკული კლასის — ნივთის კლასის — სახელებთან). ასეთი გათანაბრება ერგატივის სპეციფიკურობის უგულვებელყოფა იქნებოდა.

ასევე: ქართული მოთხრობითი მეტად ახლოს დგას სახელობითთან (ისტორიულად ესაა პირველი სახელობითი!), მაგრამ მას სახელობითთან ვერ გავათანაბრებთ (თუმცა რუსულ და ევროპულ ენებზე ის მხოლოდ სახელობითით გადმოიცემა): ეს იქნებოდა მოთხრობითის სპეციფიკურობის მოშლა.

3. **ზმნა, რომელთანაც რეალური სუბიექტი ერგატივშია, არ არის ჩვეულებრივი მოქმედებითი გვარის ზმნა**, როგორსაც ევროპული ენებიდან ვიცნობთ (ამ მხრივ სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული აზრი მართებულია): არის სხვაობა იმ გარდამავალ ზმნას შორის, რომელსაც ნივთის ობიექტი ბრალდებითს ბრუნვაში (აკუზატივში) უზის და იმ ზმნას შორის, რომელიც ნივთის ობიექტად სახელობითს მოითხოვს.

ნეგატიურ ნაწილში სპეციალურ ლიტერატურაში წარმოდგენილი შეხედულება დამაჯერებელია. მიუღებელია დებულების პოზიტიური ნაწილი: ერგატიულ კონსტრუქციაში მონაწილე ზმნა ვნებითი გვარისააო.

4. **როცა რეალურ სუბიექტად ერგატივია, ზმნა-შემასმენელი არაა ჩვეულებრივი მოქმედებითი გვარისა, მაგრამ არც ვნებითისაა, იგი ნე-**

¹ ამგვარ ზმნებზე შემთხვევა გვქონდა შევჩერებულიყავით მოხსენებაში „სუბიექტისა და ობიექტის საკითხი ინვერსიულ ზმნებში“. მოხსენება წაკითხული იყო ქართული ენის კათედრის სხდომაზე 1937 წ.

² ამის შესახებ დაწვრილებით — მოხსენებაში: „ხუნძური ერგატივის წარმოქმნის ისტორია“.

იტრალურია¹ თავისი ბუნებით.

ეს ნეიტრალურობა ყველაზე მკვეთრად იგრძნობა იქ, სადაც ენა მოქმედებითა და ვნებითს გვარებს არ განასხვავებს (ან მათი ჩანასახილა მოიპოვება, — ასეა, მაგალ., ხუნძურში).

პირუკუ, იქ, სადაც მოქმედებითი და ვნებითი გვარი, როგორც მოფოლოგიური ფაქტი, ზმნის უღვლილებაში გარკვევითაა მოცემული, გარდამავალი ზმნის ნეიტრალურობა გაცილებით ნაკლებაა საგრძნობი (ასეა ეს ქართველურ ენებში).

5. ზმნის ნეიტრალური ფუძე შეიძლება აქტიური („მოქმედებითი“) განდეს გარკვეულს დროებში ანდა შეიძლება ნეიტრალურივე დარჩეს.

ნეიტრალურ ფუძეს შეეფერება რეალური ობიექტი (ე. წ. „ნივთის ობიექტი“) **სახელობითს ბრუნვაში** (ანდა ფუძის სახით), **გააქტიურებულს** — რეალური ობიექტის გადაყვანა სახელობითიდან **მიცემით ბრუნვაში**.

ამის ნათელი სურათი ქართულში გვაქვს:

სახლი აშენა — სახლს აშენებს

კაცი კლა — კაცს კლავს...

6. მიცემითი ბრუნვა გააქტიურებული ზმნის ფუძის ობიექტია, ისა დგას **უფრო ახლოს ევროპულ ენათა აკუზატივთან** და **არა სახელობითი**; სხვანაირად რომა ვთქვათ: ევროპულ ენათა პირდაპირ დამატებასთან უფრო ახლოსაა მიცემითი („ნივთის ობიექტისა“ — სახლს აშენებს) და არა — სახელობითი (სახლი აშენა).

7. ნეიტრალური ფუძის გააქტიურება აწმყო დროში გარკვეული მოფოლოგიური საშუალებით წარმოებს²: ესაა აწმყო ფუძის აფიქსები: **აშენ-ებ-ს**, **დგ-ამ-ს**, **კლ-ავ-ს...**

ეს სუფიქსები (**-ებ-**, **-ამ-**, **-ავ-...**) **მოქმედებითი გვარის საწარმოე-**

¹ ჩაჩნურისა და დალისტნის ენათა ზმნის ფუძის ნეიტრალურ ხასიათზე მოგვითხრობს ად. დირი ჯერ კიდევ 1908 წელს გამოსულ შრომაში «Арчинский язык», წინასიტყვ. გვ. IV. მაგრამ სათანადო წინადადებებში გარდამავალ ზმნას ვნებითთ თარგმნის, ე. ი. უსლარის გზით მიდის. 1928 წ. გამოსულ Einführung-ში ქართული ზმნა აორისტში („პერფექტი“) პასიურ ბუნებისად არის გამოცხადებული (იხ. Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, გვ. 85, შენიშვნა 1). შდრ. კ. შუხარდტი, რომელსაც ზმნის ფუძე საერთოდ (ე. ი. ყველა ენაში), ნეიტრალურად მიაჩნია (იხ. Über den passiven Character des Transitivs — Ind. Forsch. XVIII (1906), გვ. 528.

² ეს გარემოება აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ კ. შუხარდტს — იხ. ხსენ. შრ. გვ. 530.

ბელი ს უ ფ ი ქ ს ე ბ ი ა ქართულ ზმნაში. ვნებითი გვარის საწარმოებელი ფორმანტები — **-დ-** (←ედ), **-ენ-** სუფიქსები, **-ი-**, **-ე-** პრეფიქსები — ყოველთვის იქცევადა ყურადღებას; ბუნებრივი იქნებოდა მათ გვერდით მოქმედებითი გვარის სუფიქსებიც¹ დაგვეყენებინა.

ეს სუფიქსები მხოლოდ დროთა პირველ ჯგუფში გვაქვს; ბუნებრივიცაა, ასე იყოს: დროთა მეორე ჯგუფის — ნამყო ძირითადის (აორისტის) ფუძე არსებითად ნეიტრალურია (და არა — აქტიური); ამიტომ შეუძლებელია ეს სუფიქსები ნამყო ძირითადის ფუძეში. (შდრ. ჰ. შუხარტ: ქართ. აორისტი პასიურ-აქტიურიაო — ხსენ. შრ. გვ. 530).

8. აქედან ისიც გამომდინარეობს, რომ დროთა წარმოება ქართულში, თუ მას ისტორიულ ასპექტში განვიხილავთ, გარდამავალ ზმნათათვის **ამოსავლად ვარაუდობს ნამყო ძირითადის (აორისტის) ჯგუფს, — აწმყოს ჯგუფი მეორეულია.**

ცხადია, ამ პერსპექტივის უძველეს მომენტებს მივყავართ იმ კატეგორიებადის, რომლებიც დროის კატეგორიას წინ უძღოდა.

9. მერე: **ფუძის გააქტიურების პროცესი თავის ბუნებით შინაგან კავშირშია კაუზატივთა წარმოებასთან** — ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე საშუალებაა გამოყენებული ზმნის ფუძის ტრანსფორმაციისათვის (გააქტიურებისათვის): აწმყოს ფუძე ნამყო ძირითადის ფუძესთან **არსებითად** ისეთსავე მიმართებაშია, როგორშიაც კაუზატიური წარმოების ფუძე იმყოფება საწარმოებლად აღებულ ფუძესთან.

ყველა ეს საკითხი მონოგრაფიული დამუშავების საგანია. აქ კი სქემატური მსჯელობა მათ შესახებ იმდენად არის გამართლებული, რამდენად ამას მოითხოვდა ძირითადი დებულება — ერგატიულ კონსტრუქციაში ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის შესახებ. ზემოთ ნათქვამი ამ დებულების საფუძველზე მოცემული პერსპექტივაა.

ამრიგად, შინაგანი კავშირია **ზმნის ფუძის აგებულებასა და ობიექტის ბრუნვას** შორის.

რით განისაზღვრება სუბიექტის ბრუნვათა ცვლა? ორი გარემოებით:

1. იმ ფაქტით, რომ ისტორიულად ორი სახელობითი გვაქვს: ძველი, ე. წ. მოთხრობითი (ერგატივი) და ახალი, ამჟამად სახელობითის სახელწოდებით ცნობილი. ერთიცა და მეორეც ნაცვალსახელური ელემენტებით დეტერმინირებული ფუძეა².

2. ნაცვალსახელური ელემენტების გამოყენება ბრუნებასა და ულ-

¹ ეს სუფიქსები ვნებითშიც გადაყვება ზმნას: ასეთ შემთხვევაში მათ მოსდევს ვნებითის ფორმანტი (-ი-კლ-გ-ი-ს, ი-ჭრ-ებ-ი-ს, ი-დგ-მ-ი-ს) — „სანეიტრალიზაციოდ“!

² იხ. ავტორის: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“ — სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. X (1939).

ვლილებაში ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდში განსხვავებული იყო. ამ მხრივ ფასეულ მასალას იძლევა ქართული ენის ისტორია (ეს სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, — აქ მხოლოდ საკითხზე მითითებით ვკმაყოფილდებით).

მაშასადამე, მოთხრობითი ბრუნვა (ერგატივი) **არც ზმნის ფუძის აქტიურობის გამომსახველია** (როგორც, ერთი შეხედვით, გვეჩვენება იმის გამო, რომ გარდამავალ ზმნათა რეალური სუბიექტის ბრუნვად გვაქვს); **იგი ზმნის არც ფუძის პასიურობის მაუწყებელია** (როგორც ამას ვარაუდობენ ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობის დამცველნი). მოთხრობითი ბრუნვა (ერგატივი) მხოლოდ ისტორიული კორელატია ობიექტის აღმნიშვნელი სახელობითი ბრუნვისა.

როცა რეალური სუბიექტი მიცემითი ბრუნვითაა გადმოცემული, ეს ძველის-ძველი აზროვნების უკუფენაა; როცა რეალური სუბიექტი მოთხრობითი ბრუნვით (ერგატივით) არის გადმოცემული, **ეს სახელთა ბრუნებისა და ზმნის უღვლილების თავისებური ისტორიული ურთიერთობითაა შეპირობებული და ზმნის ფუძის ნეტრალურობის ნიადაგზეა წარმოქმნილი.**

ერგატიულ კონსტრუქციაში მონაწილე ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ჩვენება სხვადასხვა კავკასიურ ენაში — ამ ენათა მასალის ანალიზის მეოხებით — გადაუდებელი ამოცანაა (რეალური ობიექტის ბრუნვის მნიშვნელობა ამ მხრივ უკვე მოხსენებული გვაქვს).

ამავე თვალსაზრისით აღნიშვნის ღირსია ერთი სინტაქსური მოვლენა ხუნძური ენისა. მხედველობაში გვაქვს **რეალური სუბიექტის ბრუნვის ცვალებადობა** ერთი და იმავე ზმნასთან.

პირველ რიგში ეს ეხება ზოგადს აწმყოში დასმულ ზმნას. ხუნძური ზოგადი აწმყო აღნიშნავს ისეთ მოქმედებას, რომელიც ჩვეულებრივად მიმდინარეობს (და არა იმ მომენტში, როდესაც ამ მოქმედების შესახებ ლაპარაკია). ქართულში ასეთი მნიშვნელობა აქვს აწმყო ზმნებში: მოწაფე სწავლობს, მასწავლებელი ასწავლის... სუბიექტის თავისება ამგვარ მაგალითებში პროცესის სახითაა წარმოდგენილი. ყურადღების ცენტრშია სუბიექტი და მისი დახასიათება, ობიექტი იჩრდილება.

როგორც ერთგან ზემოთ უკვე აღნიშნული გვაქვს, ხუნძური გარდამავალი ზმნა რეალურ სუბიექტს ერგატივში მოითხოვს, რეალურ ობიექტს — სახელობითში.

ინსუცა წა ბაქულა — მამა ცეცხლს ანთებს („მამამ ცეცხლი ანთებს“)

ინსუცა ხურ ბეტულა — მამა მიწას ამუშავებს („მამამ მიწა ამუშავებს“)

ვაცას წულ ყოტულა — ძმა შეშას ჭრის („ძმამ შეშა ჭრის“)...

მსგავსივე აგებულებისაა ფრაზა:

ინსუცა ჩედ **ქვანალა** „მამა ჭამს ხოლმე პურს“: რეალური სუბიექტი — ინსუცა — „მამამ“ აქ ერგატივშია, რეალური ობიექტი — ჩედ „პური“ — სახელობითში.

მაგრამ იმავე ქვანალა-ზმნასთან რეალური სუბიექტი სახელობითშიც დაისმის.

დ უ ნ **ქვანალა**¹ „მე ვჭამ ხოლმე“ — „იმის აღუნიშვნელად, თუ რას ვჭამო“, შენიშნავს პ. უსლარი, რომელსაც ეს მაგალითი მოჰყავს (იხ. *Авар. яз.*, ლექსიკონი, გვ. 113)².

სახელობითია რეალური სუბიექტის ბრუნვა აგრეთვე გამოთქმაში:

ვანტუნ ქვანალა დოუ — ხარბად ჭამს ის

ტავატიზეჰან ქვანალა დოუ — გახეთქამდის ჭამს ის (იხ. უსლართან, იქვე).

ქვანალა **რომ ვნებითი იყოს და ერგატივი რომ მოქმედებითს უდრიდეს, სრულიად შეუძლებელი იქნებოდა ქვანალა დოუ „ჭამს ხოლმე ის“ (RS სახელობითში): ერგატივი უნდა დარჩენილიყო რეალური სუბიექტის ბრუნვად იმისდა მიუხედავად, იქნებოდა რეალური ობიექტი** (ჩედ „პური“) **დასახელებული თუ არა.** მართლაც სულ ერთი არაა, ვიტყვი: *кушается им хлеб* (ობიექტის აღნიშვნით!) თუ *кушается им* (ობიექტის აღუნიშვნელად): რეალური სუბიექტი მოქმედებითში იყო და მოქმედებითშივე დარჩა.

რუსული და ევროპული ენების რეალური სუბიექტის ბრუნვა გარკვეულ ზმნასთან მტკიცედ გარკვეულია. ქვანალა ზმნის რეალური სუბიექტი ცვალებადია: ის ერგატივისაც იგუებს და სახელობითსაც. **სინტაქსური კონსტრუქცია დაუდგარია, ლაბილურია.**

უსლარის — ჩედ ქვანალა დიცა — ამჟამად ხუნძებს ცოტა არ იყოს ეჩოთირებათ (რჩეობენ კონკრეტულ აწმყოს: ჩედ ქუნა დიცა), თუმცა უსლარისეული მაგალითი მართალი ხუნძურია.

ესეც არ იყოს, ჩვეულებრივია ისეთი მაგალითები, სადაც რეალურ სუბიექტად ზმნა ხან ერგატივს მოითხოვს და ხან სახელობითს.

ვგალა „წერს“; „იწერება“ (ინფინ. — ვ ვ ა ზ ე).

წაარალჰულ ბეტერალდა ნეჟეცა კუდიამბ ჰაარფ ვგალა — „სახელის დასაწყისში („თავში“) ჩვენ მთავრულ („დიდ“) ასოს ვწერთ“...

წაარალჰულ ბეტერალდა კუდიამბ ჰაარფ ვ ვ ა ლ ა — „სახელის დასაწყისში დიდი ასო იწერება“.

¹ შდრ. კონკრეტ. აწმყო: დიცა ქუნა ჩედ მე ვჭამ (ახლა) პურს და დუნ ქუნა „მე მჭამენ“ (იხ. უსლარი, ლექსიკონი, გვ. 113).

² უსლარს უწერია: „ქვანალა; ხუნძური სალიტერატურო ენის თანამედროვე ორთოგრაფიით გვაქვს „ქვანალა“.

ამგვარად: ჳვალა — 1. წერს, 2. იწერება: ჳვალა ორივეს მაგვიგ-რობას ეწევა, მაგრამ, რა თქმა უნდა, იგი არც წერს-აა და არც იწერება, არც მოქმედებითი გვარისაა და არც ვნებითისა, ის არც საშუალო გვარისაა ჩვეულებრივი გაგებით, ესაა რაღაც სხვა, სპეციფიკური, ნეიტრალური, მოქმედებითობა-ვნებითობის თვალსაზრისით.

ბ-იტჷულა — 1. ყოფს“; 2. „იყოფა“ (ინფინ. — იტჷი ჳე).

დოს ბიტჷულა ანწჷგო შუგომალდე (|| შუდდე) — „ის ყოფს ხოლმე ათს ხუთზე“

ანწჷგო ბიტჷულა შუგომალდე (|| შუდდე) — „ათი იყოფა ხუთზე“

რ-იჩჷულა — 1. „ყიდის“; 2. „იყიდება“ (ინფინ. — -იჩჷი ჳე).

ქასირას ბელთალ რიჩჷულა — „მოლარე ბილეთებს ყიდის ხოლმე“
ბელთალ რიჩჷულა ქასალდა — „ბილეთები იყიდება სალაროში“...

ამგვარი მაგალითები ჩვეულებრივია. მას ზოგადი აწმყო გვაწვდის. ანალოგიური ფაქტები სხვა დროებშიც გვაქვს.

ბ-იხჷანა — 1. „დაანგრია“; 2. „დაინგრა“ (ინფინ. — -იხჷი ჳე).

დიცა (ერგ.) ბიხჷანა რუყ (სახელ.) — „მე დავანგრეე სახლი“.

შამილილი ნიზამ ბიხჷანა ღუნებ — „შამილის წეს-წყობილება და-ინგრა ღუნებში“ (იხ. უსლარი, ლექსიკონი, გვ. 104).

ბ-ეჷანა — 1. „გატეხა“; 2. „გატყდა“ (ინფინ. — ეჷი ჳე).

ღრცა (ერგ.) ბეჷანა დოსჷლ ბეტერ (სახელ.) — „მე გავუტეხე მას თავი“ („მე გავტეხე მისი თავი“)

დოსჷლ ბეტერ (სახელ.) ბეჷანა — „მისი თავი გატყდა“ (იხ. უსლარი, ლექსიკონი, გვ. 76).

ასევე: შიშა ბეჷანა — ბოთლი („შუშა“) გატყდა...

ბ-აჷანა — 1. „აჩვენა“, „გამოაჩინა“; 2. „გამოჩინდა“ (ინფ. — აჷი ჳე).

დიცა (ერგ.) დოსიდე ჟო (სახელ.) ბაჷანა — „მე მას რამე ვაჩვენე“ („გამოვუჩინე“) ე. ი. „ქრთამი მივეცი“.

ლ'ინ (სახ.) ბაჷანა ჰანიბ — წყალი გამოჩინდა აქ (იქვე, გვ. 38).

ჳვანა — 1. „მოკლა“; 2. „მოიკლა“ (ინფინ. — ჳვანა ჳე).

დოს (ერგ.) ჳვანა ჟინღირგო ღუმან (სახ.) — „მან მოკლა თავისი მტერი“
დოჷ ჳვანა ღუნეჷ — „ის მოიკლა ღუნებში“

რეჷანა — 1. „ტყორცნა“; 2. „მოხვდა“¹ (ინფინ. — რეჷი ჳე).

დიცა (ერგ.) რეჷანა დოსდა თუმანქ (სახ.) — „მე ვესროლე („ვტყორცნე“) მას თოფი“

¹ „სტყორცნა“ ზმნის ვნებითი არ იხმარება; ამის ნაცვალია „მოხვდა“.

დიდა (ლოკატ.) რეჰანა გამაჰ (სახ.) — „მე („ჩემდა“) მომხვდა ქვა“
(იქვე, გვ. 174).

ჰზა-ვ-უნა — 1. „დაბადა“, „შვა“, „ქმნა“ (შდრ. მეგრ. „ქოქიმინუ“, „მოიგო ცხოველმა“; 2. „იშვა“, „დაიბადა“ (ინფინ. — ჰა-ბი-ზე).

ჭოუყუდალ' ვას ჰავუნა — „ქალმა ვაჟიშვილი შვა“...

ვას ჰავუნა — „ვაჟიშვილი დაიბადა“ (იშვა), ფუშქინ ჰავუნა — „პუშკინი იშვა“...

ჩვენ განგებ შევარჩიეთ ისეთი მაგალითები, სადაც ზმნაში სრულე-ბით არაფერი იცვლება და ერთი და იგივე ფორმა სახელობითშიც იგუებს რეალურ სუბიექტს და ერგატივშიც.

შეიძლებოდა მოგვეყვანა „განშირებითი“ ფორმები, სადაც გარდამავალ ზმნასთან სუბიექტი, როგორც წესი, სახელობითში დაისმის:

შდრ. დოს (ერგ.) ლ'ილ'ულა როლ'ა (სახ.) „ის მკის პურს“

ლ'ილ'არილა ვუგო დოუ (სახ.) „ის მკის ხოლმე“...

აქაც იგივე შესაძლებლობაა ზმნისა იგუოს რეალური სუბიექტი ერგატივშიაც და სახელობითშიც; მაგრამ აქ ზმნის ფუძეში სათანადო საწარმოებელი აფიქსი ჩნდება და სურათი ისე ნათელი შეიძლება არ გვეჩვენოს, როგორც ზემოთ მოყვანილს მაგალითებში.

და ეს მაგალითები ზმნის ფუძის ნეიტრალურობას ხელშესახებს ხდის. ზმნის ფუძის ნეიტრალური ბუნება მკვეთრად დაჩნდება ხუნძურ მიმღეობაშიც: აქ ერთი და იგივე ფუძე მოქმედებითი გვარის მიმღეობის შინაარსსაც გამოხატავს და ვნებითი გვარისასაც: სადიფერენციაციო საშუალებაა **კლასის ნიშნების გამოყენება პრეფიქსად და სუფიქსად:**

შდრ. ბილეთ ბ-იჩარა-უ ქასირ „ბილეთის გამყიდველი (ნამყა, продавший) მოლარე“.

ბ-იჩარა-ბ ბილეთ „გაყიდული (проданный) ბილეთი“.

არავითარი ცვლილება არ მომხდარა მიმღეობის ფუძეში მოქმედებითი და ვნებითი გვარის შესაბამისად; ამ მხრივ ისეთივე მდგომარეობაა, როგორიც ზმნის ფუძეში გვქონდა. რაც შეეხება გვართა გამოსახატავ საშუალებას, პრეფიქსებისა და სუფიქსების გამოყენებას, მათი თანამიმდევრობა ისეთივეა, როგორიც აფხაზურში: გარდამავალ ზმნასთან ობიექტის ნიშანი **უსწრებს** სუბიექტისას.

სუბიექტისა და ობიექტის ნიშანთა ერთნაირი თანამიმდევრობა აფხაზურსა და ხუნძურში იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ზმნის ფუძე ამ ენებში ერთნაირია: აფხაზური ზმნის ფუძე ისევე ნეიტრალური უნდა იყოს, როგორც ხუნძური.

ეგვევ ითქმის ადიღურის ენის შესახებ¹.

ზმნის ფუძის ნეიტრალურობა და სინტაქსური კონსტრუქციის ლაბილურობა ერთმანეთთან შინაგანს კავშირშია.

ხუნძურში გვაქვს ერთიცა და მეორეც. ეს კია, რომ ხუნძურში შეიმჩნევა სტაბილური კონსტრუქციაზე გადასვლის ტენდენცია, რაიც მოქმედებითი და ვნებითი გვარების ჩასახვა-განვითარებას გულისხმობს და მოასწავებს.

რაც უფრო შორს წავა სათანადო პროცესი, მით უფრო ძნელი იქნება ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ხელშესახებად ჩვენება.

ქართულში ერგატიული კონსტრუქცია სტაბილურია: მან ააშენა სახლი — მან ააშენა: ორივე შემთხვევაში თანაბრად აუცილებელია რეალური სუბიექტის დასმა მოთხრობითში, — სულ ერთია, ობიექტი იქნება დასახელებული თუ არა...

ერგატიული კონსტრუქციის სტაბილურობა განსაკუთრებით დემონსტრაციული იქნება იმ შემთხვევაში, როცა ზმნასთან უკვე აღარ იხმარება ობიექტი, კონსტრუქციისათვის იგი დაკარგულია საბოლოოდ, ზმნა კი მაინც ერგატივში მოითხოვს რეალურ სუბიექტს:

მან დაიძინა (შლრ. ძვ. ქართ. „მ ა ნ ძ ი ლ ი და ი ძ ი ნ ა“)

მან შეხედა მას (ამოსავალია გამოთქმა „მ ა ნ შე ჰ ხ ე დ ნ ა მ ა ს თ უ ა ლ ნ ი“)

მან იცხოვრა („მან იცხოვრა თავი“)...

კონსტრუქციის სტაბილურობა ართულებს ფუძის ნეიტრალური ხასიათის ჩვენებას ქართულ ზმნაში.

ნამყო ძირითადის (აორისტის) ჯგუფშიც კი ეს ნეიტრალურობა უფრო სუსტია, ვინემ ხუნძურში. ეს ბუნებრივიცაა: **ვნებითი და მოქმედებითი გვარები უკვე ძველ ქართულში ჩამოყალიბებულია**, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია, აწმყოშიცა და ნამყო ძირითადშიც: „გაყიდა“ და „გაიყიდა“ კონტექსტის გარეშეც ცხადად გაირჩევა (შლრ. შესაბამისი ხუნძური მაგალითები ზემოთ).

და მაინც ჩანს ამ ნეიტრალურობის გარკვეული კვალი ქართულში. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა შემდეგი ფაქტები:

¹ საკითხი სპეციალურად უნდა იქნეს განხილული. ამჟამად შეიძლება მივუთითოთ ხუნძ. ჯვალა - ტიპის ფაქტებზე **აფხაზურისათვის** ქ. ლომთათიძის შრომაში „გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში“ აქვე (ენიკი-ს მოამბე, XIII, გვ. 10); **ადიღურის** „გარდამავალი და გარდაუვალი კონსტრუქცია წინადადებისა“ ჩვენთვის საინტერესო ფაქტების დადასტურება ადიღურში (იხ. Н. Ф. Яковлев, Краткая грамматика кабардино-чеческого яз. 1938, стр. 12).

დარგულის ანალოგიური ფაქტები — იხ. ს. ბიხოვსკაიას წერილში «Особенности употребления переходного глагола в даргинском яз.» — იხ. კრებ. Памяти акад. Н. Я. Марра (1938), გვ. 54-60; მოვლენა ავტორს მეორეულად მიაჩნია.

1. ნამყო ძირითადში, როგორც ეს ცნობილია, გარდამავალ ზმნასთან ნივთის ობიექტი დგას სახელობითში, ე. ი. იმ ბრუნვაში, რომელშიაც გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტი დაისმის.

2. ნამყო დროის მიმღეობა არ შეიძლება იყოს მოქმედებითი გვარი-სა: მკუდარ-ი, მოკლულ-ი, დაწერილ-ი, გაკეთებულ-ი...

3. ნამყო დროის მოქმედებითი გვარის მიმღეობის შინაარსის გადმოსაცემად ქართული მიმართავს იმავე საშუალებას რაც ხუნძურისთვის ნორმას წარმოადგენს: ო ბ ი ე ქ ტ ი უ ძ დ ვ ი ს ზ ე მ ო ხ ს ე ნ ე ბ უ ლ მ ი მ დ ე - ო ბ ა ს და მ ა ს თ ა ნ ე რ თ ა დ კ ო მ პ ო ზ ი ტ ს ქ მ ნ ის¹:

თავ-გასულ-ი, ხმალ-ამოწვდილ-ი, თავ-დადებულ-ი, ბედ-კრულ-ი, გულ-ამოსკვნილ-ი... კურს-დამთავრებულ-ი (ახალი წარმოება!).

აქ ქართული მიდის იმ გზით, რომელიც ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის პირობებშია აუცილებელი, ნეიტრალურობითაა გამოწვეული.

4. ნამყო ძირითადის ჯგუფის დროებში ერთმანეთს „ემთხვევა“ გარდამავალი ზმნის სათავისო ქცევა და ი-ანი ვნებითი:

მო-ი-კლა: ა. მან წყურვილი მოიკლა

ბ. ის ბრძოლაში მოიკლა...

ასევეა: შეიღება, დაიხატა, დაიწერა, დაიმალა, გაიშალა და სხვ. მრავალი.

დამთხვევას აქვს აქ ადგილი ახლანდელი გაგებით: ისტორიულად სათანადო წარმოება არც ვნებითი ყოფილა და არც სათავისო ქცევა, ეს უფრო რეფლექსივს წარმოადგენდა და ორგვარს კონსტრუქციას იგუებდა: ე. ი. ნეიტრალური ბუნებისა იყო, ლ ა ბ ი ლ უ რ ი კ ო ნ - ს ტ რ უ ქ ც ი ა მ ა ს თ ა ნ ბ უ ნ ე ბ რ ი ვ ი ა.

5. ძველ ქართულში მოგვეპოვება ზმნათა წყება და უღვლილების მოვლენათა რიგიც, რაიც შესაძლებელია გასაგები გახდეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ვივარაუდებდით, რომ ქართულშიაც სტაბილურ კონსტრუქციას წინ უსწრებს ლაბილური კონსტრუქცია სათანადო თეორული წინაპირობით: ზმნის ფუძის ნეიტრალურობით².

შეიძლება დავასკვნათ. ქართული, ხუნძურ-დარგული, აფხაზურ-ადიღურის — სამი ძირითადი კავკასიური ენობრივი წრის წარმომადგენელი — მოწმობს, რომ **სტაბილური ერგატიული კონსტრუქციის სათავეები ლაბილური კონსტრუქციაა, სტაბილური ერგატიული კონსტრუქცია მომდინარეობს ლაბილურისაგან.**

¹ ეგვევ პრინციპია გატარებული ატრიბუტიულ კომპოზიტებში ტიპისა: მჯარგრძელ-ი, სულ-მოკლ-ე, გულ-ზვიად-ი.

² ყველა შემოხსენებული მოვლენა ქართული ენისა სპეციალურად ცალკე გვექნება განხილული.

ლაბილური კონსტრუქცია კი გარდამავალი ზმნის ფუძის ნეიტრალურობის ნიადაგზე წარმოიქმნება.

ამგვარად, კავკასიური ენებისათვის დასტურდება ნეიტრალური ბუნების ერგატიული კონსტრუქცია, როგორც კანონზომიერი პროდუქტი ამ ენათა მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებათა.

P. S. ამ წინასწარი მოხსენების დებულებები ცალკე საკითხთა მონოგრაფიული დამუშავებისას, ალბათ, ერთგვარად დაზუსტდება, მასთან მას ახალი საფუძვლებიც შეეძინება, აქამდის წარმოებულნი ძიება ამის თქმის უფლებას გვაძლევს.

ასეთ პირობებში ამ წინასწარ მოხსენებას მიზნად აქვს:

ა. წარმოგვიდგინოს, რა ადგილი უჭირავს ენის ინსტიტუტის კავკასიურ ენათა განყოფილების მუშაობაში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემას, — რომელიც კავკასიურ ენათა სტრუქტურისა და გენეზისის თვალსაზრისით ძირითადი პრობლემაა და იმავე დროს ლამობს ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემად გადაქცევას.

ბ. მიუთითოს იმ გზებზე, რომლებიც ისახება ამ პრობლემის დასმისა და გადაჭრის მხრივ ჩვენი ენების შესწავლის თანამედროვე დონეზე.

აქ მოცემულია მეტ წილად სქემა, რომელიც რიგი მონოგრაფიების დამუშავებას გულისხმობს კავკასიურ ენებზე მომუშავე ჩვენი კოლექტივის მხრივ.

გ. წინასწარი მოხსენების მიზანი უთუოდ ისიცაა, თვალსაჩინო გახადოს, რამდენად **აუცილებელია კავკასიურ ენათა ფონი ქართული ენათმეცნიერების ძირითადი საკითხების სწორად დასმისა და გადაჭრისათვის.** თეორიაში მას თუ ვინმე უარყოფს, სამეცნიერო კვლევა-ძიების პრაქტიკაში კი მას იშვიათად არც თუ ხშირად ეწევა ანგარიში.

ПРОБЛЕМА ЭРГАТИВНОЙ КОНСТРУКЦИИ В КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ: СТАБИЛЬНЫЙ И ЛАБИЛЬНЫЙ ВАРИАНТЫ ЭТОЙ КОНСТРУКЦИИ

(РЕЗЮМЕ)

1. Для эргативной конструкции характерно наличие эргативного падежа („ergativus“, „activus“) и отсутствия винительного падежа (accusativus).

Эргативный падеж может представлять собою отдельную морфологическую единицу (груз. კაც-მან ოც-მან „человек“, მან-ი „он“) или же иметь общую с другим падежом форму (совпадать с трансформативным — „директивным“ пад., как то имеем в сванском яз., или с творительным падежом — наприим., в аварских именах существительных третьего грамматического класса).

Во всех случаях эргативным падежом обозначается „реальный субъект“ RS („реальный деятель“ „agens“), т. е. эргатив выступает в роли именительного падежа европейских языков (მან გააკეთა მან გააკეთა „он сделал“...).

2. *Отсутствие винительного падежа и наличие эргатива обусловлено характером глагола: своеобразие склонения имен обусловлено своеобразием спряжения глагола.* Тем самым проблема эргативной конструкции должна рассматриваться как центральная проблема при анализе структуры соответствующих языков.

Поскольку в характере глагола приходится усматривать основу своеобразие эргативной конструкции (в особенностях склонения налицо лишь симптом особенностей спряжения глагола!), проблема эргативной конструкции может ставиться применительно и к таким языкам, в которых нет склонения, — если только в переходном глаголе фиксируются характерные особенности.

Так обстоит дело, например, в абхазском языке, где переходный глагол в отличие от непереходного дает иное расположение субъектных и объектных формантов и где показатель (3 л.) субъекта непереходного глагола совпадает с показателями объекта переходных глаголов.

3. Эргативная конструкция характерна для картвельских и других кавказских языков (абхаз., адыгейск., чеченско-ингуш. группы, дагестан. языков), а также реликтового баскского языка.

Эргативная конструкция отмечается исследователями и в некоторых мертвых языках Передней Азии (напр., в урартском — И. Фридрих, И. И. Мещанинов), в то время как этой конструкции нет (во всяком случае, в сложившейся форме) ни в индо-европейских, ни в семитических, ни в тюркских языках.

Это обстоятельство — при наличии и других данных — не лишено значения и в перспективе генетических взаимоотношений картвельских (и других кавказских языков) с древними мертвыми языками Передней Азии.

4. Из вышеуказанных двух характерных признаков склонения имен (см.

§ 1) отсутствие винительного падежа выступает в качестве конститутивного признака: оно неизменно налицо во всех кавказских языках.

Лишь удинский язык, казалось бы, ограничивал категоричность этого утверждения: в нем отмечалось наличие винительного падежа.

Ныне можно считать твердо установленным, что в удинском языке винительный падеж явление вторичного порядка, этот падеж генетически восходит к дательному падежу (В. Н. П а н ч и д з е).

5. Отождествление эргативного падежа с дательным или творительным, как то имеет место в специальной литературе (Н. Я. М а р р, П. К. У с л а р), не подтверждается историей склонения соответствующих языков.

В эргативном падеже ряда языков предлежит детерминированная при помощи местоименной частицы основа (таков эргативный падеж в грузинском, занском..., в адыгейском, в аварском... языках).

Эргативный падеж не является косвенным падежом и тогда, когда он выступает в функции косвенных падежей европейских языков.

Эргатив — такой же прямой падеж, как и именительный.

В этой связи должно быть отвергнуто положение о пассивности переходного глагола соответствующих языков.

6. *Основа переходного глагола — в ее простейшем виде — в кавказских языках нейтральна по своей природе.*

Отсутствие противостоящих друг другу *действительного и страдательного залога — морфологическое выражение нейтральности глагольной основы в этих языках.*

В определенных условиях нейтральная основа может стать активной, но может и оставаться нейтральной во всех временах.

Реальный „объект вещи“ (RO) при глагольных основах нейтрального строя ставится в именительном падеже (груз. გააკეთა საქმე *gaaketa sakme* [имен.] „сделал дело“), при основах же активного строя RO — в дательном падеже (груз. აკეთებს საქმეს *aketebs sakmes* [дат.] „делает дело“).

С винительным падежом европейских языков, с падежом прямого объекта, б л и ж е — дательный падеж (кавказских языков), а не именительный (хотя ни тот, ни другой не являются падежами прямого объекта в понимании европейских языков).

7. Показателем нейтральности основы переходного глагола служит *лабильность конструкции:*

а. при переходном глаголе реальный субъект ставится в эргативном падеже, если налицо реальный объект; при отсутствии же последнего при том же глаголе реальный субъект ставится в именительном падеже:

авар. დოს (ერგ.) ქვანალ ჩედ (სახელ.) *dos (erg.) kvanala čed (nom i n.)* „он ест (обыкновенно) хлеб“

დოუ (ს ა ხ ე ლ.) ქვანალა dou (n o m i n.) kvanala „он ест“ („обычно-
венно“ — не указывая, что).

ср. абхаз: ს-ძახუეჲ s-zaxwejt „я шью, занимаюсь шитьем“ (без указания
объекта) — глагол непереходный

ი-ზ-ძახუეჲ i-z-zaxwejt „я шью что-то“ — глагол переходный
(см. К. В. Ломтатидзе: „Категория переходности в абхаз. глаголе“ (см. изв. ИЯИМК, т. XII,
Тб. 1943, стр. 10).

ს-ჭუეჲ s-awejt „я пишу“ (без указания объекта) — непереход.
глагол.

ი-ზ-ჭუეჲ i-z-awejt „я пишу что-то“ (переход. глагол).

Аналогичные факты засвидетельствованы и в адыгейском языке (Н. Ф. Яковлев), и в даргинском языке (С. Л. Быховская).

в. Одна и та же глагольная форма может выполнять функцию и действительного, и страдательного залогов, не являясь ни тем, ни другим, но сочетаясь с субъектом в эргативе или номинативе:

авар: დოს სთაქან ბეჟანა dos stakan bekana „он разбил стакан“
სთაქან ბეჟანა stakan bekana „стакан разбился“.

Эргативный падеж оказывается исторически коррелятивным падежу реального объекта (вещи).

8. В грузинском — и других картвельских языках — эргативная конструкция ныне стабильна. Стабильность конструкции закономерно увязывается с ясно выраженным различием действительного и страдательного залогов.

В грузинском — и других картвельских языках — субъект (RS) — ставится в повествовательном падеже в определенных случаях независимо от того, наличен или отсутствует реальный объект (RO).

მან გააკეთა საქმე man gaaketa sakme „он сделал дело“

მან გააკეთა man gaaketa „он сделал“

Эта стабильность конструкции особенно ярко проявляется в тех случаях, где реальный объект RO, некогда необходимый член словосочетания, впоследствии исчез, падежом же реального субъекта RS по-прежнему является эргатив:

др. груз.: მან დაიძინა (ძილი) man daizina (zili) „он заснул“

მან შეჰხედნა (თუალნი) man šchedna (tualni) „он посмотрел“.

9. Но и в грузинском языке прослеживаются пережитки лабильной конструкции:

- მო-ი-კლა mo-i-ḳla: 1. მან წყურვილი მოიკლა man ḳurvili mo i ḳ la „он утолил (букв. „убил“) себе жажду“
 2. ის ომში მოიკლა is omši mo i ḳ la „он на войне убит“.

Одна и та же форма — с префиксом *o-* *i-* — в аористе в зависимости от контекста может выступать то как действительный залог субъектной версии, то как страдательный залог: потому то от такого действительного залога нельзя образовать страдательной формы (единственный в своем роде случай в грузинском языке!).

Ряд и других данных древнегрузинского литературного языка может быть правильно истолкован лишь в аспекте наличия лабильной конструкции (к этому вопросу надеемся вернуться впоследствии).

10. *Нейтральный характер глагольной основы, недифференцированность действительного и страдательного залогов, лабильность синтаксической конструкции* — внутренне между собою связаны.

Там, где действительный и страдательный залогов не различаются, лабильная конструкция выступает ярко; там же, где эти залогов уже сформировались, конструкция становится стабильной; и, естественно, лабильность конструкции, нейтральный характер основы прослеживаются лишь пережиточно (так обстоит дело в грузинском и остальных картвельских языках).

В ряде горских кавказских языков (напр., в аварском) начинают зарождаться залогов (действительный — в виде каузатива — „побудительный зал.“ — и страдательный), что ведет к стабилизации синтаксической конструкции.

Исторически лабильная конструкция предшествовала *стабильной: стабильная эргативная конструкция возникает из лабильной.*

LE PROBLÈME DE LA CONSTRUCTION ERGATIVE DANS LES LANGUES CAUCASIQUES: VARIANTES STABLE ET LABILE DE CETTE CONSTRUCTION

(RÉSUMÉ)

1. La présence du cas ergatif ("ergativus", "activus") et l'absence du cas accusatif (accusativus) sont caractéristiques pour la construction ergative.

Le cas ergatif peut être une unité morphologique à part (*géor.* კაც-მან *kaç-man* "l'homme", მა-ნ *ma-n* "lui") ou avoir une forme commune avec un autre cas (coïncider avec le transformatif — "directif", comme nous l'avons en svane, ou avec l'instrumental — par exemple dans les substantifs avares de troisième classe grammaticale).

Dans tous les cas l'ergatif désigne un "sujet réel" — RS — ("agent réel", "agens"), c'est-à-dire l'ergatif fonctionne au rôle du nominatif des langues européennes (მან გააკეთა *man gaaketa* "il fit"...).

2. L'absence de l'accusatif et la présence de l'ergatif dépendent du caractère du verbe: *l'originalité de la déclinaison des noms se détermine par celle de la conjugaison des verbes*. Par cela même le problème de la construction ergative doit être considéré comme problème central dans l'analyse de la structure des langues correspondantes.

En tant qu'il faut voir le fondement de l'originalité de la construction ergative dans le caractère du verbe (dans les particularités de la déclinaison nous avons affaire à celles de la conjugaison du verbe tout simplement!) le problème de la construction ergative peut être posé aussi conformément aux langues n'ayant pas de déclinaison, pourvu que les particularités caractéristiques se fixent dans le verbe transitif.

C'est ainsi que les choses se trouvent par exemple dans l'abkhaze où le verbe transitif contrairement à l'intransitif donne un autre arrangement des formantes subjectives et objectives et où l'indice (de la 3me pers.) du sujet du verbe intransitif coïncide avec celui de l'objet des verbes intransitifs.

3. La construction ergative est caractéristique pour les langues kharthvéliennes et d'autres langues caucasiques (abkhaze, adygué, groupe tchéthchène-ingouche, langues daghestaniennes) ainsi que pour la langue relicte basque.

La construction ergative est aussi signalée par les explorateurs dans quelques langues mortes de l'Asie Antérieure (dans l'urarte — *J. F i e d r i c h J, J. M e c h t - c h a n i n o f* ...), tandis qu'elle n'existe (tout au moins dans une forme bien faite) dans les langues indo-européennes, ni chez les Sémites, ni chez les Turcs.

Cette circonstance — en présence de quelques autres données — n'est pas privée de signification dans la perspective des rapports réciproques génétiques entre les langues khartvéliennes (et autres langues du Caucase) et les langues anciennes mortes de l'Asie Antérieure.

4. Parmi les deux susdites marques caractéristiques de la déclinaison des noms (v. § I) l'absence de l'accusatif se manifeste comme signe constitutif: elle est toujours là dans toutes les langues caucasiques.

Seul, l'oudine, paraît-il, limite le caractère péremptoire de cette affirmation: on y signalait la présence de l'accusatif.

Maintenant on peut tenir pour fermement établi que dans l'oudine l'accusatif est un phénomène de second ordre; génétiquement il remonte au datif (V. N. P a n t c h v i d z e).

5. L'identification de l'ergatif avec le datif ou l'instrumental comme cela se fait dans la littérature spéciale (N. J. M a r r, P. K. U s l a r) ne se confirme pas par l'histoire de la déclinaison des langues correspondantes.

Dans l'ergatif d'une série de langues on a un thème déterminé à l'aide d'une particule pronominale (tel est l'ergatif dans le géorgien, le zanne, l'adygué, l'avare...).

L'ergatif n'est pas un cas oblique, même s'il fonctionne comme les cas obliques des langues européennes.

L'ergatif est un cas aussi direct que le nominatif.

Dans cette connection il faut répudier la thèse de la passivité du verbe transitif des langues correspondantes.

6. *Le thème du verbe transitif* — dans sa forme la plus simple — *est neutre d'après sa nature dans les langues caucasiques.*

L'absence des voix active et passive qui s'opposent est l'expression morphologique de la neutralité du thème verbal dans ces langues.

Dans certaines conditions le thème neutre peut devenir actif, mais il peut aussi rester neutre dans tous les temps.

L'objet réel "de chose" (RO) se met au nominatif avec les thèmes verbaux de structure neutre (*géorg.* გააკეთა საქმე *gaaketa sakme* "nomin." "il fit l'affaire"), avec ceux de structure active RO il est au datif (*géor.* აკეთებს საქმეს *aketebs sakmes* "dat." — "il fait l'affaire").

C'est le datif (des langues kharthveliennes) et non le nominatif qui est le plus proche de l'accusatif des langues européennes, de ce cas de l'objet direct (bien que ni l'un ni l'autre ne soient pas des cas du régime direct selon la conception des langues européennes).

7. C'est la construction labile qui est significative pour la neutralité du thème du verbe transitif:

a. *avec le verbe transitif le sujet réel se met à l'ergatif, si l'objet réel est en présence: en absence d'un tel le sujet réel se met au nominatif avec le même verb:*

avar. დოს ქვანალა ჩედ *dos (erg.) kvanala čed* (nomin.) "il mange (habituellement) du pain"

დოუ კვანალა *dou (nomin.) kvanala* "il mange (habituellement)" — sans

désigner l'objet

cf. abkhaz. ს-ძახუეჲტ *s-zaxwejt* "je couds", "je pratique de la couture" (sans désigner l'objet) — verbe intransitiv (v. K. V. L o m t a -

t i d z é : "La catégorie de la transitivité dans le verbe abkhaze" — *ici même*, p. 10).

ი-ზ-ძახუეჲ i-z-xaxwejḥ "je couds qch." — *verbe transitif*

ს-ჭუეჲ s-ḥwejḥ "j'écris" (sans désigner l'objet — *verbe intransitif*)

ი-ზ-ჭუეჲ i-z-ḥwejḥ "j'écris qch." — *verbe transitif*.

Des faits analogiques sont attestés également dans l'adygué (N. T. J a k o v - l e v) et dans dargwa (S. L. B y k h o v s k a j a).

b. la même forme verbale peut remplir la fonction de l'actif et du passif, n'étant ni l'un ni l'autre, mais se réunissant avec le sujet à l'ergatif ou au nominatif:

avar. დოს სთაქან ბეჟანა dos (*erg.*) stakan (*nom.*) bekana "il rompit le verre"

სთაქან ბეჟანა stakan bekana "le verre se rompit".

L'ergatif se trouve historiquement corrélatif au cas de l'objet réel.

8. Dans le géorgien — et dans les autres langues khartvéliennes — la construction ergative est maintenant stable. La stabilité de la construction se coordonne régulièrement avec la distinction de l'actif et du passif nettement exprimée.

Dans le géorgien — et dans les autres langues kharthvéliennes — le sujet réel (RS) se met au narratif dans certains cas indépendamment de la présence ou de l'absence de l'objet direct (RO):

მან გააკეთა საქმე man gaaketa sakme "il fit l'affaire"

მან გააკეთა man gaaketa "il fit".

Cette stabilité de la construction se manifeste d'une façon particulière dans les cas où l'objet réel (RO), jadis membre nécessaire de la phrase, a disparu dans la suite, tandis que l'ergatif reste au rôle du sujet réel (RS):

anc. géor. მან დაიძინა (ძილი) man daizina (zili) „il s'endormit“

მან შეჰხედნა (თუალნი) man šexedna (tualni) „il regarda“.

9. Mains dans le géorgien lui-même on relève des survivances de la construction labile:

მო-ი-კლა mo-i-ḥla:

1. მან წყურვილი მოიკლა man ḥqurvili moiḥla "il apaisa (*litt.* "tua") sa soif"

2. ის ომში მოიკლა is omši m o i ḥ l a "il est tué à la guerre".

La même forme — avec le préfixe ი- i- — à l'aoriste, en dépendant du contexte, peut figurer tantôt comme actif d'une version subjective, tantôt comme passif: c'est la raison qu'on ne peut former la forme passive d'une tel actif (cas unique en géorgien).

Bon nombre d'autres données de l'ancien géorgien littéraire ne peut être cor-

rectement interprété que sous l'aspect de la présence de la construction labile (nous espérons revenir à ce sujet à l'avenir).

10. *Le caractère neutre du thème verbal, l'état non-différencié de l'actif et du passif, la labilité de la construction syntaxique* — sont intérieurement liés entre eux.

Là, où l'actif et le passif ne se distinguent point, la construction labile ressort vivement marquée; mais si ces voix se trouvent formées, la construction devient stable et, comme ceci est naturel, la labilité de la construction, la caractère neutre du thème ne se laissent entrevoir que dans les vestiges du passé (cela est ainsi dans le géorgien et dans les autres langues kharthvéliennes).

Dans quelque langues caucasiques (*avare*, par exemple) les voix commencent leur engendrement (*actif* — sous la forme du causatif — et *passif*), ce qui mène à la stabilisation de la construction syntaxique.

Historiquement la construction labile précède à la construction stable: *la construction stable ergative surgit de la construction labile*.

მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის ჩვენში

ქართული კულტურის გენეზისის მეცნიერულად დადგენა ქართულის (და სხვა ქართველური ენების — მეგრულ-ჭანურისა და სვანურის) გენეზისის გარკვევის გარეშე შეუძლებელია.

ქართულ ენას, სულ მცირე, 14-საუკუნოვანი ისტორია აქვს, ისტორია, ასახული მწერლობის მდიდარს ძეგლებში.

ამისდა მიუხედავად ქართულისა და სხვა ქართველურ ენათა ისტორიული განვითარების უძველესი ეტაპების გათვალისწინება არ მოხერხდება, თუ მთის კავკასიურ ენათა (აფხაზურ-ადიღურის, ჩაჩნურ-ინგუშურის, დაღისტურ ენათა) ჩვენება არ იქნება გათვალისწინებული: აკად. ნ. მარისა და აკად. ივ. ჯავახიშვილის კვლევა-ძიება ამას ეჭვმიუტანელს ხდის.

ქართველური და მთის კავკასიური ენები, კარგა ხანია, რაც სხვადასხვა ქვეყნის მეცნიერთა ინტერესს აღძრავს.

საბჭოთა კავშირისა და უცხოეთის არა ერთ გამოჩენილ მკვლევარს — ისტორიკოსსა თუ ენათმეცნიერს — გამოუთქვამს მტკიცე რწმენა — ქართველური და მთის კავკასიური ენები გენეტურად უკავშირდება კაცობრიობის უძველესი ცივილიზაციის შემქმნელ ხალხთა ენებსაო.

1928 წელს გამოვიდა გერმ. მეცნიერის ა. დირის შრომა — საცნობო ხასიათისა — „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“. აი რას ვკითხულობთ აქ:

„დღეს-დღეობით კავკასიურ ენებს — ამ სიტყვის ფართო გაგებით — განუკუთვნებენ წინა აზიისა და ხმელთაშუა-ზღვის ენათა მთელ წყებას, რომელთაგან ერთად ერთი ენა ბასკურია, რომ ჯერ კიდევ ცოცხლობს“.

„ალფ. ტრომბეტი თავის შრომაში „ენათმეცნიერების ელემენტები“ (I, გვ. 104) — განაგრძობს ა. დირი — საქმის ვითარებას ამგვარად წარმოგვიდგენს: „ჩვენ უნდა დავეთანხმოთ შუხარტსა და სხვა მკვლევრებს იმაში, რომ კავკასიის მიწა-წყალზე თავმოყრილი არიან ხალხები, რომელბით წინათ გავრცელებული ყოფილან გაცილებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე და რომ ამ ხალხთა ნაწილი შეისრუტა სხვა ტომებმა. უახლესი გამოკვლევები, როგორც ჩანს, მარცლაცდა იმ დებულებას უჭერენ მხარს, რომ კავკასიურ ენათა ოდინედლ ჯგუფს მეტ-ნაკლებად უშუალოდ უკავშირდება შემდეგი ენები, რომელთაც მე სამ ჯგუფად ვყოფ:

- I.** 1. **ხალღური** ანუ ვანური «ურარტული», წინარე-სომხური¹, 2. **მიტანი**, 3. **ელამური** და კოსეიური ანუ კასპიური, 4. **ხეთური** და არზავი.
- II.** 1. მცირე-აზიის აბორიგენული ენები (ლიკიური, ლიდიური, კარიული, მიზიური, შემდეგ პისიდიური, ისაურიული, ლიკაონური და კაპადოკიური), 2. **ეტრუსკული** და ლემნიური, 3. კრეტული.
- III.** იბერიული და **ბასკური** (იხ. დირის „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“, გვ. 26-27) (ხაზი ყველგან ჩვენია — **ა. ჩ.**).

ასეთი შეხედულება შემთხვევით არ დამკვიდრებულა: მთელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი ამას გვიკარნახებს. ამასვე გვაფიქრებინებს ამ ენათა ზოგადი თვისებები.

მაგრამ ერთია დებულების სისწორე იგრძნო და მეორე — დაამტკიცო ეს დებულება მკაცრი მეცნიერული წესით.

ამ მხრივ ცოტა რამაა გაკეთებული. მარტო ის რაღა ღირს, რომ დღესაც შეიძლება გვითხრან: მეცნიერული წესით მთის კავკასიურ ენათა და ქართველურ ენათა ნათესაობა დამტკიცებული არ არისო.

მკვდარ ენათა ინტერპრეტაცია (და ამოშიფრვაც კი!) ბუნებრივია, რომ საბოლოო ხასიათისა არ არის. მეორე შესადარებელი ოდენობაც — კავკასიური ენები — შეუსწავლელი ობიექტია. კავკასიურ ენებს განვითარების რთული და დიდი გზა გამოუვლიათ. კერძოდ, სხვა წარმომავლობისა და სხვაგვარი სტრუქტურის ენათა ზეგავლენა, თვით კავკასიურ ენათა გავლენა ურთიერთზე აძნელებს იმაში გარკვევას: ამ ენებში რაა უწინარესი — მსგავსება თუ სხვაობა?

და მაინც ამჟამად ეს საკითხი შეიძლება გადაწყვეტილად მივიჩნიოთ: ქართველურ და კავკასიურ ენათა წარსულში გახედვა გვარწმუნებს, რომ მსგავსებაა პირველადი, სხვაობა კი მეორეულია: რაც უფრო ახლოს ვეცნობით განვითარების წინა საფეხურებს, მით უფრო მეტია საიახლოვე.

ამით გადაწყვეტილია **პრინციპული საკითხი**: გენეტური ერთიანობა განსაზღვრავს ქართველურისა და მთის კავკასიური ენების ურთიერთობას (და არა ხანგრძლივი ისტორიული კონტაქტით შეპირობებული დამსგავსება, თუმცა ამასაც გარკვეული ადგილი უნდა დაეთმოს).

კვლევის შემდგომი საფეხურია: ამ გენეტური ერთიანობის ჩვენება **კონკრეტულად** ამ ენათა **ისტორიული განვითარების პროცესში**.

მთის კავკასიურ ენათა **ისტორიული** შესწავლისათვის ძირითადი საშუალებაა **შედარება**: ეს შედარება უნდა იქნეს დაწყებული **ცალკეული**

¹ იგულისხმება ის ენა, რომელმაც ინდოევროპულ ენასთან შერევით მოგვცა სომხური.

ენის კილოებით, შემდეგ გავრცელდეს **ცალკეული ჯგუფის ენებზე** და დამთავრდეს **კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფების** შედარებით. ფონეტიკას, ლექსიკას, მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურას შედარებისას სათანადო ადგილი უნდა დაეთმოს.

ეს ყველაფერი საჭიროა, თუ გვინდა, რომ კასკასიურ ენათა შესწავლა მეცნიერულ დისციპლინად იქცეს და მოგვცეს მტკიცე მეცნიერული საფუძველი დიდი მნიშვნელობის კულტურულ-ისტორიულ პრობლემათა **გადაწყვეტისათვის**, როგორცაა პრობლემა ქართველურ (და მთის კავკასიურ) ენათა წინა-აზიის ძველ მკვდარ ენებთან ურთიერთობისა.

სათანადო მუშაობას ჩვენში ეწევა **უნივერსიტეტი** და **ენის ინსტიტუტი**.

1933 წლის თებერვლიდან **სტალინის** სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში დაარსდა კავკასიურ ენათა კათედრა (იმ ხანად უნივერსიტეტში მხოლოდ აფხაზური ენა იკითხებოდა).

1936 წლიდან აკად. ნ. მარის სახელობის ინსტიტუტში — ამ ინსტიტუტის რეორგანიზაციის შემდეგ — ჩამოყალიბდა მთის კავკასიურ ენათა განყოფილება.

უნივერსიტეტის კათედრისა და ინსტიტუტის განყოფილების მუშაობა ერთი მეორეს ავსებს. ძირითად პრობლემად დასახულია **„ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა“**, რომელიც კავკასიურ ენათა ბრუნებისა და უღვლილების საკვანძო საკითხებს მოიცავს — და კავკასიურ ენათა აგებულების ისტორიის ცენტრალურ პრობლემადაა მიჩნეული (მასთან ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც აქტუალური მნიშვნელობისა).

ფონეტიკისა და ლექსიკის საკითხების ძიება ამ ძირითად მიზანდასახულობასთანაა დაკავშირებული.

„ენიმიკის-ს მოამბის“ წინამდებარე ტ. XII თავს უყრის ნარკვევა წყებას. სისრულისათვის აქვე ვურთავთ შრომათა სიას, რომლებიც დამუშავებულ იქნა **უნივერსიტეტის კათედრისა** თუ **ენის ინსტიტუტის განყოფილების** თანამშრომელთა მიერ.

შრომების აღნუსხვისას დაცულია ქ რ ო ნ ო ლ ო გ ი უ რ ი თანამიმდევრობა.

ფრჩხილებში ჩასმული **უნივერს., ინსტიტ.** მიუთითებს, სადაა შესრულებული სამუშაო.

აქვე აღვნიშნავთ, **რა ენებია** წარმოდგენილი, **სად** და **ვინ** მუშაობს:

1. აფხაზური — **ქეთ. ლომთათიძე**, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი, დოცენტი (უნივერს., ინსტიტ.);
2. ადიღური (ჩერქეზული) — **გ. როგავა**, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი, დოცენტი (ინსტიტ.);

3. ყაბარდოული — **ქ. მიქელაძე**, ასპირანტი (III კ.) (უნივერსიტ.);
- 4; ინგუშური — **დავ. იმნაიშვილი**, ფილოლ. მეცნ. კანდიდ., უფრ. მეცნ. თანამშრ. (ინსტიტ.);
5. ბაცბური (წოვა-თუშური) — **რუს. გაგუა**, ასპირანტი (III კ.) (უნივერს.);
6. ლაკური — **ვარ. თოფურია**, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი, პროფესორი (უნივერს., ინსტიტ.);
7. დარგუული — **შ. გაფრინდაშვილი**, ფილოლ. მეცნ. კანდიდ., უფრ. მეცნ. თანამშრ. (ინსტიტ.);
8. ბუღუხური — **ვლ. ფანჩიძე**, ფილოლ. მეცნ. კანდიდ., დოცენტი (უნივერს., ინსტიტ.);
9. უღური — **ვლ. ფანჩიძე** და **ევგ. ჭეირანაშვილი**, ასპირ. (II კ.) (უნივერს.);
10. ანდიური — **ილ. ცერცვაძე**, ასპირ. (I კ.) (უნივერს.);
11. კაბუჭური — **ელ. ლმოთაძე**, ასპირ. (III კ.) (უნივერს.);
12. ხუნძური (აგარიული) — **არნ. ჩიქობავა**, ფილოლ. მეცნ. დოქტ., უნივერს. პროფესორი, საქართვე. მეცნ. აკად. წევრი (კავკას. ენათა კათედრის გამგე — უნივერს. — კავკას. ენათა განყოფილების გამგე, — ინსტიტ.).

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРСКИХ КAVKAZСКИХ ЯЗЫКОВ И НАШИ ЗАДАЧИ

Научное решение вопроса о генезисе грузинской культуры немыслимо без уяснения генезиса грузинского и других картвельских языков. История грузинского литературного языка предлежит в богатейших памятниках письменности на протяжении 14 веков.

Но древнейшие этапы развития грузинского и других картвельских языков не могут быть уяснены на основе данных одних лишь картвельских языков: необходимо привлечь показания горских кавказских языков (*абхазского, адыгейского, чеченского, ингушского, аварского, лакского, даргинского, лезгинского и др.*): работы акад. Н. Я. Марра и акад. И. А. Джавахишвили делают это очевидным.

Картвельские и горские кавказские языки не случайно привлекали и привлекают внимание лингвистов и историков: кавказские языки генетически увязаны с языками создателей древнейших цивилизаций — урартийцев, хеттов, митанни...

Вот, что читаем в работе — по существу справочного характера — „Введение в изучение кавказских языков“, принадлежащей А. Дирру:

„На сегодняшний день к кавказским языкам в широком смысле слова причисляют целую серию переднеазиатских и средиземноморских языков, из

которых лишь один единственный, *баскский* язык, продолжает еще жить“.

Далее А. Дирр продолжает:

„*А. Тромбетти* в своем труде *Glottologie* (В. I, р. 104), ... представляет положение вещей в следующем виде: «Мы должны согласиться с *Шухардтом* и другими исследователями в том, что в *области Кавказа сконцентрировались народы, которые раньше были распространены на значительно более широкой территории* и что часть этих народов была впитана другими племенами. *Новейшие исследования, как видно, в действительности сходятся на том, что с исконной кавказской группой 'языков' более или менее непосредственно связаны следующие языки, которые я делю на три группы:*

- I. 1. *Халдский* или Ванский 'Урартский' (Пра-Армянский)¹, 2. *Митанни*, 3. *Эламский* и Коссейский или Каспийский, 4. *Хеттский* и Арзави.
- II. 1. Аборигенные малоазийские языки (Ликийский, Лидийский, Карийский, Мизийский, далее Писидийский, Исаврийский, Ликаонский и Каппадокийский), 2. *Этрусский* и Лемнийский, 3. Критский.
- III. Иберийский и *Баскский* (А. Dirr. "Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen" Lpz. 1928, стр. 26-27). (*Курсив наш* — А. Ч.).

Подобное мнение, разделяемое такими учеными, как Н. Марр, Гоммель, Фр. Мюллер и др., разумеется, возникло далеко не случайно: оно диктуется всем культурно-историческим контекстом; в пользу его располагают и наблюдения над этими языками, как бы недостаточны они не были.

Но одно дело мнение, хотя бы и весьма распространенное, другое дело — научное положение, твердо установленное на основе точных данных согласно строгим требованиям лингвистического анализа.

Дело осложняется и трудностью интерпретирования фактов мертвых языков и малоизученностью живых кавказских языков, прошедших различные пути исторического развития и претерпевших многообразные изменения, в частности, в результате контакта с языками иной структуры и генезиса, а также в результате смешения в пределах ли языков одной и той же группы или различных групп самих кавказских языков.

При всем том можно считать установленным, что *закономерное сходство*, наблюдаемое в звуковом составе, в структуре и лексике различных групп кавказских языков, *не есть* результат *схождения*, не проявление *сродства* (Affinität) их, а отражение генетического единства, *родства* их: чем далее нам удастся проникнуть в толщу исторической жизни кавказских языков, тем ближе они оказываются друг с другом (так, например, в картвельских языках устанавливается наличие пережитков грамматических классов, и по существу и по показателям аналогичных грамат. классам горских кавказских языков). Вопрос о родстве между различными группами кавказских языков тем самым *принципиально* уже получает положительное решение: *кавказские языки* (картвельские и горские кавказские языки) — *понятие генеалогическое*.

¹ Очевидно, имеется в виду неиндоевропейский язык, из смешения которого с индоевропейским яз. образовался армянский язык (Н. Я. Марр).

Очередная задача — показать генетическое единство этих языков *конкретно* в процессе исторического развития их.

Естественно, изучение *истории* кавказских языков должно базироваться на *сравнении*: *сравнение диалектов* одного и того же языка, *сравнение языков* одной и той же группы, *сравнение* данных различных групп — единственный верный путь для получения надежных данных независимо от того, что является объектом исследования — фонетика или лексика, морфологическая или синтаксическая структура данных языков.

Лишь таким путем изучение картвельских и других кавказских языков может заложить прочную научную основу при решении культурно-исторических проблем мировой значимости, каковой без сомнения и является проблема взаимоотношения кавказских языков с древними мертвыми языками Передней и Малой Азии.

Ниже приводится перечень работ, выполненных в Тбилиси по изучению *горских кавказских языков*¹ работниками *кафедры кавказских языков* Тбилисского Государственного Университета имени Сталина и *отдела кавказских языков* Института Языка имени акад. Н. Я. Марра Акад. Наук Груз. ССР. Кафедра кавказских языков основана в 1933 году, отделение кавказских языков организовалось в 1936 году. Работа их восполняет друг друга.

В качестве *основной проблемы* прорабатывалась „*проблема эргативной конструкции*“; представляющая собой узловую проблему структуры кавказских языков (и перерастающую в актуальную проблему общей лингвистики). Темы, касающиеся фонетических и лексических вопросов, прямо или косвенно связаны с означенной основной проблемой.

При перечне работ соблюдена *хронологическая* последовательность.

В скобки заключенные слова *Универс.*, *Инстит.*, указывают, где выполнена работа — в Университете (на кафедре) или в Институте Языка (в отделе кавказских яз.).

Считаем нелишним также указать, *какие* из горских кавказских языков представлены и *кем*:

1. *Абхазский* — **К. В. Ломтатидзе**, кандидат филол. н. (у н и в е р с., и н - с т и т.);
2. *Адыгейский* — **Г. В. Рогава**, кандидат филол. н., доцент (и н с т и т.);
3. *Кабардинский* — **К. К. Микеладзе**, аспирант III к. (у н и в е р с.);
4. *Ингушский* — **Д. С. Имнайшвили**, кандидат фил. н., ст. науч. сотр. (и н - с т и т.);
5. *Бацбийский* (цова-тушинский) — **Р. Р. Гагуа**, аспирант III к. (у н и в е р с.);
6. *Лакский* — **В. Т. Топуриа**, доктор филол. н., профессор (у н и в е р с., и н - с т и т.);

¹ Работы по картвельским языкам будут суммированы в очередном томе „Известий ИЯИМК“, посвященном картвельским языкам.

7. *Даргинский* — **Ш. Г. Гаприндашвили**, кандидат фил. н., ст. науч. сотр. (ინსტიტ.);
8. *Будухский* — **В. Н. Панчвидзе**, кандид. филол. н., доцент (უნივერს., ინსტიტ.);
9. *Удинский* — 1. **В. Н. Панчвидзе**,
2. **Е. Ф. Джейранашвили**, аспиร. II к. (უნივერს.);
10. *Андийский* — **И. И. Церцвадзе**, аспир. I к. (უნივერს.);
11. *Капучинский* — **Е. А. Ломтадзе**, аспир. III к. (უნივერს.);
12. *Аварский* — **А. С. Чикобава**, докт. филол. н., професс., действ. член Акад. Наук Груз. ССР, зав. кафедрой и зав. отделом кавказ. языков.

სია იმ შრომებისა, რომლებიც შესრულებულია მთის კავკასიურ ენათა განყოფილებაში (ენის ინსტიტუტში 1936-1942 წლებში) **და კავკასიურ ენათა კათედრაზე** (უნივერსიტეტში 1933-1942 წლ.)¹.

Перечень работ, выполненных отделом горских кавказских языков (Инстит. Языка Акад. Наук Грузинск. ССР 1936-1942 гг.) и кафедрой кавказских языков (Тбилисского Госуд. Университета имени Сталина 1933-1942 гг.)¹.

I. ზოგადი საკითხები; კავკასიურ ენათა ურთიერთობა²

I. ОБЩИЕ ВОПРОСЫ; ВЗАИМООТНОШЕНИЕ МЕЖДУ КАВКАЗСКИМИ ЯЗЫКАМИ

1. **არნ. ჩიქობავა.** ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები. 1939 (ინსტიტ.). მოხსენდა საკავშ. მეცნ. აკად. საქართველოს ფილიალის პირველ სესიას 1939 წლ. 28, IX. გამოქვეყნდა „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 221-247 (რეზ. რუს. და ფრან. ენ.).

¹ არაა ნაჩვენები მივლინებები და არც საანგარიშო მოხსენებანი მივლინებათა შესახებ.

Не указаны экспедиции по изучению языков, а также отчетные доклады по экспедициям.

² ცალკე უნდა აღინიშნოს აკად. ივ. ჯავახიშვილის ვრცელი მონოგრაფია: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937, გვ. XVI+754. შრომა წარმოადგენს განსვენებული მკვლევრის საისტორიო ძიებათა ორგანულ ნაწილს.

Особо надо отметить обширную монографию акад. И. А. Двавахишвили: „Первоначальная природа и родство грузинского языка с кавказскими языками“, Тбилиси, 1937, стр. XVI+754, органически связанную с исследованиями покойного ученого по истории Грузии.

- ***არნ. ჩიქობავა.** Проблема эргативной конструкции в кавказских языках: стабильный и лабильный варианты этой конструкции. 1939. (И н с т и т.). Доложено на I сессии Груз. Филиала АН СССР 28. IX. 1939. Опубликов. в „Известних ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 221-247 (Рез. на рус. и франц. яз.).
2. **არნ. ჩიქობავა,** Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками. 1940 (И н с т и т.). Доложено на выездной Сессии Груз. Филиала АН СССР в сент. 1940 г. в Сухуми. Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 149-168 (Рез. на груз. языке).
- ***არნ. ჩიქობავა.** მორფოლოგიური შეხვედრები აფხაზური ენისა ქართველურ ენებთან. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენდა მეცნ. აკად. საქართვე. ფილიალის გამსვლელ სესიას სოხუმში 1940 წლ. სექტემბ. გამოქვეყნ. „ენიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 149-168 (რეზიუმე ქართულ ენაზე).
3. **Г. В. Рогава.** Абхазско-убыхско-адыгейский суффикс *privativum* **-გა-გა** в мегрельском диал. 1940 (И н с т и т.). Долож. на январской Сессии Отдел. Литер. и Языка АН СССР в Ленинграде (1941 г.). Принято к опублик. в „Известиях Отд. Литер. и Яз. АН СССР“.
- ***გ. როგავა.** აფხაზურ-უბიხურ-ადიღეური სუფიქსი პრივატივი **-გა** მეგრულში. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენდა საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფილების იანვრის სესიას ლენინგრ. (1941 წ.). მიღებულია გამოსაქვეყნებლად „საკავშ. მეცნიერ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფილების მოამბეში“.
4. **გ. როგავა.** ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღეურ ენებში. 1942 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენდა საქართვე. მეცნიერ. აკად. საზოგად. მეცნიერ. გაყოფილების VI სესიას 1942 წლ. 24 აპრ. (იხ. თეზისები).
- ***Г. В. Рогава.** К системе фарингальных смычных в картвельских и адыгскийх языках. 1942 (И н с т и т.). Доложено на VI Сессии Отд. Обществ. Наук АН. Груз. ССР, 24. IV. 1942.
5. **Г. С. Ахвледиани.** Звуковые возможности кавказских языков. I. Принципы классификации согласных абхазского языка. 1940 (*Отдел общего языковедения и фонетики Института Языка*). Опубликов. в „Сообщ. Груз. Фил. АН СССР“, т. I, №1, стр. 87-92.
- ***გ. ახვლედიანი.** კავკასიურ ენათა ბგერითი შესაძლებლობანი. I. აფხაზური ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაციის პრინციპები. 1940. (შესრულებულია **ენის ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ფონეტიკის განყოფილების ხაზით**). გამოქვეყნებულია „საქართვე. ფილიალ. მოამბეში“, ტ. I, №1, გვ. 87-92.
6. **ს. ჯანაშია.** სვანურ-ადიღეური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები. —

ქართველურ-ადიღური (ჩერქეზული) პარალელები. I. 1942. (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 249-278 (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

***С. Н. Джанашиа.** Сванско-адыгейские языковые встречи. Грузинско-адыгейские параллели. I. 1942 (И н с т и т.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 249-278 (Рез. на рус. яз.).

I. აზხაზური ენა — АБХАЗСКИЙ ЯЗЫК

7. **ქ. ლომთათიძე.** ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში. 1936 წ. (უ ნ ი ვ ე რ ს.). საკანდიდატო დისერტაცია. დაიბეჭდა „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. II (1938), გვ. 179-256 (რეზიუმე რუს. და ფრანგ. ენ.).

* **К. В. Ломтатидзе.** Образование основных времен в абхазском языке. 1936 (У н и в е р с.). *Кандидатская диссертация.* Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. II, стр. 179-156 (Рез на рус. и франц. яз.).

8. **ქ. ლომთათიძე.** ჰ ბგერისათვის აფხაზურში. 1937 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). ხელნაწ.

* **К. В. Ломтатидзе.** Фонема **ჰ w** в абхазском яз. 1937 (У н и в е р с.). *Рукоп.*

9. **ქ. ლომთათიძე.** ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებლები აფხაზურში. 1938 (ი ნ ს ტ ი ტ.). დაიბეჭდა „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. X (1941), გვ. 197-208 (რეზიუმე რუს. ენ.).

* **К. В. Ломтатидзе.** Категория единичности и образующие ее аффиксы в абхазском языке. 1938 (И н с т и т.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. X (1941), стр. 197-208 (Рез. на рус. яз.)

10. **ქ. ლომთათიძე.** ფუძის ფლექსია, როგორც სემასიოლოგიური დიფერენციაციის საშუალება აფხაზურ ენაში. 1938 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.

* **К. В. Ломтатидзе.** Флексия основы, как средство семасиологический дифференциации в абхазском языке. 1938 (И н с т и т.). *Рукоп.*

11. **ქ. ლომთათიძე.** აფხაზურ-ქართული დოკუმენტირებული ლექსიკონი (ფოლკლორული ტექსტებისა). 1938-1939 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.

* **К. В. Ломтатидзе.** Абхазо-грузинский документированный словарь (к фольклорным текстам). 1938-1939 (И н с т и т.). *Рукоп.*

12. **ქ. ლომთათიძე.** რედუბლიკაციის ფუნქციისათვის აფხაზურში, 1938 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „ენიმიკი-ს მოამბეში“, ტ. V/VI (1940), გვ. 115-137.

* **К. В. Ломтатидзе.** О функции редупликации в абхазском яз. 1938 (И н -

- ს თ ი ტ.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. V/VI (1940), стр. 115-137.
13. **ქ. ლომთათიძე.** გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში, 1939 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 1-30 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).
- К. В. Ломтатидзе.** Категория переходности в абхазском глаголе. 1939 (И н - с т и т.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 1-30 (Рез. на рус. и франц. яз.).
14. **ქ. ლომთათიძე.** ბრუნების საკითხი აფხაზურში. 1939 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 183-197 (რეზ. რუს. ენ.).
- * **К. В. Ломтатидзе.** Проблема склонения в абхазском языке. 1939 (У н и - в е р с.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 183-197 (рез. на рус. яз.).
15. **ქ. ლომთათიძე.** ზოგი ნათესაური ტერმინის აგებულებისათვის აფხაზურში. 1940 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). ხელნაწ.
- * **К. В. Ломтатидзе.** О структуре некоторых терминов родства в абхазском языке. 1940 (У н и в е р с.). *Рукоп.*
16. **К. В. Ломтатидзе.** Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка. 1940 (У н и в е р с.). Опубликов. в „Сообщениях Акад. Наук Груз. ССР“, т. III, № 4, стр. 389-396.
- * **ქ. ლომთათიძე.** საურთიერთო ნაცვალსახელის შემცველი ზმნის ფორმები აფხაზურში. 1940 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). გამოქვეყნ. „საქართვე. მეცნიერ. აკადემიის მოამბეში“, ტ. III, №4, გვ. 389-396 (რუსულ ენაზეა. რეზიუმე ქართ. ენაზე).
17. **ქ. ლომთათიძე.** აბაზური კილოს ფონეტიკური სისტემა: ერთი ფონეტიკური კანონზომიერებისათვის აფხ.-აბაზ. დიალექტ. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენდა საკავშირო მეცნიერ. აკადემიის ლიტერატურისა და ენის განყოფილების სესიას 1941 წლ. იანვარში (ლენინგრადს). მიღებულია დასაბეჭდად საკავშ. მეცნიერ. აკად. ლიტერატ. და ენის განყოფილების „მოამბეში“.
- * **К. В. Ломтатидзе.** К фонетической системе абазинского наречия абхаз. яз.: об одной фонет. закономер. в абх.-абаз. диалектах. 1940 (И н - с т и т.). Доложено на январской Сессии Отд. Литер. и Языка Акад. Наук СССР (1941 г.). Принято к опубликов. в „Известиях Отдел. Литер. и Языка“ Акад. Наук СССР.
18. **ქ. ლომთათიძე.** კითხვითი ფორმები აფხაზურში. 1941 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). ხელნაწ.
- * **К. В. Ломтатидзе.** Вопросительные формы в абхазском яз. 1941 (У н и - в е р с.). *Рукоп.*

19. **ქ. ლომთათიძე.** გაულდენშტედტის აბაზური მასალები. 1941 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * **К. В. Ломтатидзе.** Абазинские материалы Гюльденштедта, 1941 (Универс.). *Рукоп.*
20. **ქ. ლომთათიძე.** აბაზური დიალექტები. 1941 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **К. В. Ломтатидзе.** Абазинские диалекты. 1941 (Инстит.). *Рукоп.*
21. **ქ. ლომთათიძე.** დროის ზმნისართა აგებულებისათვის აფხაზურში. 1942 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **К. В. Ломтатидзе.** К структуре наречий времени в абхаз. яз. 1942 (Инстит.). *Рукоп.*
22. **ქ. ლომთათიძე.** აფხაზური ენის სახელმძღვანელო. I. ტექსტები და ლექსიკონი. 1940 (უნივერსიტ.). ხელნაწ.
- * **К. В. Ломтатидзе.** „Учебник абхазского языка“ (для высш. ск.) I. Текусты и словарь. 1940 (Универс.). *Рукоп.*
23. **ალ. ლეკიაშვილი.** პოტენციალის კატეგორია აფხაზურში. 1941 წ. (უნივერს.). ხელნაწ.
- * **Ал. Лекиашвили,** Категории потенциалиса в абхазском яз. 1941 г. (Универс.). *Рукоп.*
24. **Х. С. Бгажба.** Обстоятельственно-союзные частицы в абхазском глаголе. 1941. *Кандидатская диссертация* (Инстит.).
- * **ხ. ბლაჟბა.** საგარემოებო და საკავშირო ნაწილაკები აფხაზურ ზმნაში. 1941. (ინსტიტ.). საკანდიდატო დისერტაცია.

II. ადიღური ენა — АДЫГЕЙСКИЙ ЯЗЫК

25. **გ. როგავა.** ქვემო-ადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის. 1937 (ინსტიტ.). გამოქვეყნდა „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. IV₂ (1939), გვ. 101-114.
- * **Г. В. Рогава.** О падежах в нижне-адыгейском языке. 1937 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. IV₂ (1939), стр. 101-114.
26. **გ. როგავა.** პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადიღური ენის ზმნაში. 1938 (ინსტიტ.). საკანდიდატო დისერტაცია. გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 85-133 (რეზიუმე რუს. ენ.).
- * **Г. В. Рогава.** Полиперсонализм нижне-адыгейского глагола. 1938 (Инстит.). *Кандидатская диссертация.* Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр.85-133 (Резюме на рус. яз.).
27. **გ. როგავა.** შიშინა აფრიკატები ქვემო-ადიღურში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 135-147 (რეზიუმე რუს. ენ.).

- * **Г. В. Рогава.** Шипящие аффрикаты в нижне-адыгейском языке. 1939 (Институт.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 135-147 (Рез. на рус. яз.).
28. **გ. როგავა.** ლულიე, როგორც ადიღეური ენის მკვლევარი. 1939 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Г. В. Рогава.** Люлье, как исследователь адыгейского языка. 1939 (Институт.). *Рукоп.*
29. **გ. როგავა.** კაუზატივის წარმოება ადიღეურ ენებში. 1940 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Г. В. Рогава.** Образование каузатива в адыгейских языках. 1940 (Институт.). *Рукоп.*
30. **გ. როგავა.** ქვემო-ადიღეურის შაფსულური დიალექტის ფონეტიკა. 1940 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Г. В. Рогава.** Фонетика шапсугского диалекта нижне-адыгейского языка. 1940 (Институт.). *Рукоп.*
31. **გ. როგავა.** კოპულა ადიღეურ ენებში. 1940 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Г. В. Рогава.** Копула (copula) в адыгейских языках (Институт.). *Рукоп.*
32. **გ. როგავა.** შიშინა აფრიკატთა სპირანტიზაცია ადიღეურ ენებში. 1941 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Г. В. Рогава.** Спирантизация шипящих аффрикат в адыгейских языках. 1941 (Институт.). *Рукоп.*
33. **Г. В. Рогава** и **К. К. Микеладзе.** Рецензия на работу Г. Турчанинова и М. Цагова: „Грамматика кабардинского языка“. 1940 (Универс.). 1941. *Рукоп.*
- * **გ. როგავა** და **ქ. მიქელაძე.** რეცენზია გ. ტურჩანინოვისა და მ. ცაგოვის შრომისა: „Грамматика кабардинского языка“. 1940 (უნივერს.). 1941. ხელნაწ.
34. **ს. ჯანაშია.** ჩერქეზული (ადიღეური) ელემენტი საქართველოს ტოპონომიკაში. 1940 (ენიმკი-ს ისტორიის განყოფილების ხაზით). გამოქვეყნ. „საქართველოლოგიის ფილიალის მოამბეში“, ტ. I, №8, გვ. 623-629).
- * **С. Н. Джанашиа.** Черкесский (адыгейский) элемент в топонимике Грузии. 1940 (Отд. истории ИЯИМК им. акад. Н. Я. Марра). Опубликов. в „Сообщениях Груз. Фил. АН“, т. I, №8, стр. 623-629).
35. **ქეთ. მიქელაძე.** სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები ყაბარდოულში. 1942 (მუშავდება, როგორც საკანდიდატო დისერტაცია) (უნივერს.).
- * **К. К. Микеладзе.** Морфологические категории имен в кабардинском яз. 1942 (Разраб. в качестве кандидат. диссертации) (Универс.).

III. ჩაჩნური და ინგუშური ენები — ЧЕЧЕНСКИЙ И ИНГУШСКИЙ ЯЗЫКИ

36. **დ. იმნაიშვილი.** ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვები ინგუშურსა და ჩაჩნურში. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). საკანდიდატო დისერტაცია. თეზისები (ქართ. და რუს.) გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 209-220.
- * **Д. С. Имнайшвили.** Основные и послеложные падежи в ингушском и чеченском яз. 1940 (И н с т и т.). *Кандидатская диссертация.* Тезисы (на груз. и рус. яз.) опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 209-220.
37. **დ. იმნაიშვილი.** მრავლობითის წარმოება ინგუშურსა და ჩაჩნურში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Д. С. Имнайшвили.** Образование множественного числа в ингушском и чеченском яз. 1941 (И н с т и т.). *Рукоп.*

IV. ბაცბური (წოვა-თუშური) ენა — БАЦБИЙСКИЙ (ЦОВА-ТУШИНСКИЙ ЯЗЫК

38. **რ. გაგუა.** ერთ- და ორ-ფუძიან სახელთა ბრუნება ბაცბურში (მუშავდება, როგორც საკანდიდატო დისერტაცია (უ ნ ი ვ ე რ ს.).
- * **Р. Гагуа.** Склонение имен с одной и двумя основами в бацбийском языке (оформляется в качестве кандидатской диссертации). У н и - в е р с.).
39. **ბ. ქადაგიძე.** ბაცბურ-ქართულ-რუსული დექსიკონი (1939-1942). (მთავრდება რედაქცია). (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Н. Д. Кадагидзе.** Бацбийско-грузинско-русский словарь (1939-1942). (Заканчивается редактирование). (И н с т и т.). *Рукоп.*

V. ხუნძური ენა — АВАРСКИЙ ЯЗЫК

40. **არბ. ჩიქობავა.** ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში. 1936 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. I, 1937, გვ. 89-96 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * **Арн. Чикобава.** Диалектические вариации инфинитива в аварском языке. 1936 (У н и в е р с.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. I (1937), стр. 89-96 (Рез. на рус. и франц. яз.).
41. **არბ. ჩიქობავა.** გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში. 1936 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. I (1937), გვ. 97-106 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).

- * **Арн. Чикобава.** К истории грамматических классов в аварском языке. 1936 (И н с т и т.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. I (1937), стр. 97-106 (Рез. на рус. и франц. яз.).
42. **არნ. ჩიქობავა.** «პოლიპერსონალიზმის» საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით. 1937 (ი ნ - ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. X (1941), გვ. 55-74 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენ.).
- * **Арн. Чикобава.** К вопросу о «полиперсонализме» в аварском языке в связи с проблемой эргативной конструкции. 1937 (И н с т и т.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. X (1941), стр. 55-74 (Резюме на рус. и франц. яз.).
43. **არნ. ჩიქობავა.** ხუნძურისა და ქართველური ენების ლექსიკური შეხვედრები. 1937 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Арн. Чикобава.** Лексические стречи аварского языка с картвельскими языками. 1937 (И н с т и т.). *Рукоп.*
44. **არნ. ჩიქობავა.** ხუნძური ენის შესწავლის ისტორია: I. უსლარის წინამორბედნი. 1938 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Арн. Чикобава.** История изучения аварского языка: I. Предшественники Услара. 1938 (И н с т и т.). *Рукоп.*
45. **არნ. ჩიქობავა.** ნათესაური ურთიერთობის ნომენკლატურა ხუნძურ ენაში. 1938 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Арн. Чикобава.** Номенклатура родственных отношений в аварском языке. 1938 (И н с т и т.). *Рукоп.*
46. **არნ. ჩიქობავა.** ხუნძური ენის ჰიდური კილოკავის თავისებურებანი. 1939 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). ხელნაწ.
- * **Арн. Чикобава.** Особенности гидатлинского говора аварского языка. 1939 (У н и в е რ ს.). *Рукоп.*
47. **არნ. ჩიქობავა.** ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში. 1939 (ი ნ - ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 31-50 (რეზ. რუს. ენ.).
- * **Арн. Чикобава.** Склонение местоимений аварского языка. 1939 (И н - с т и т.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 31-50 (Резюме на рус. яз.).
48. **არნ. ჩიქობავა.** ფონეტიკური პროცესები ხუნძურ დიალექტებში. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Арн. Чикобава.** Фонетические процессы в диалектах аварского языка. 1940 (И н с т и т.). *Рукоп.*
49. **არნ. ჩიქობავა.** ერგატიული ბრუნვა და მისი წარმოქმნის ისტორია ხუნძურ ენაში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.).
პირველი ნაწილი მოხსენდა საკავშირო მეცნიერ. აკადემ. ლი-

ტერ. და ენის განყოფ. იანვრის სესიას 1941 წ. ლენინგრადში. მიღებულია დასაბეჭდად განყოფილ. „მოამბეში“. — მეორე ნაწილი საქართველ. მეცნიერ. აკადემ. საზოგად. მეცნიერ. განყოფილების III სესიას 1941 წ. ოქტომბერში (იხ. თეზისები).

* **არნ. ჩიკობავა.** Эргативный падеж и история его образования в аварском языке. 1941 (И н с т и т.).

Первая часть доложена на январской сессии Отдел. Литер. и Языка Акад. Наук СССР (1941 г.); принята к опубликов. в „Известиях Отдел. Литер. и Яз. АН СССР“. Вторая часть доложена на октябрьской (III) сессии Отд. Обществ. Наук Акад. Наук Груз. ССР (1941 г.). (См. тезисы).

50. **არნ. ჩიკობავა.** მეორე გრამატიკული კლასის („მდედრობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „საქართველ. მეცნიერ. აკადემიის მოამბეში“, ტ. III (1942), № 4, გვ. 373-380 (რეზ. რუს. ენაზე).

* **არნ. ჩიკობავა.** К генезису второго грамматического класса („жен. рода“) в горских кавказских языках. 1941 (И н с т и т.). Опублик. в „Сообщениях Акад. Наук Груз. ССР“, т. III (1942), №4, стр. 373-380 (Рез. на русск. яз.)

51. **არნ. ჩიკობავა.** ხუნძური ენის ყარახული კილოკავის თავისებურებანი აულ ჭუნტიბის მეტყველების მიხედვით. 1942 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.

* **არნ. ჩიკობავა.** Особенности карахского говора авар. яз. по данным речи аула Унтиб. 1942 (И н с т и т.). *Рукоп.*

52. **არნ. ჩიკობავა.** ხუნძური ენის სახელმძღვანელო. I. ტექსტები და ლექსიკონი. 1940 (უ ნ ი ვ ე რ ს ი ტ.). ხელნაწ.

* **არნ. ჩიკობავა.** Учебник аварского языка. I. Тексты и словарь. 1940 (У н и в е р с.). *Рукоп.*

VI. ლაკური ენა – ЛАКСКИЙ ЯЗЫК

53. **ვ. თოფურია.** ბრუნების სისტემისათვის ლაკურს ენაში. 1934 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). გამოქვეყნ. „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბეში“, ტ. X_b (1940), გვ. 327-336.

* **В. Т. Топурия.** К системе склонения в лакском языке. 1934 (У н и в е р с.). Опублик. „Известиях Государственного Музея Грузии“, т. X_b (1940), стр. 327-336.

54. **ვ. თოფურია.** ზმნის აღნაგობა ლაკურ ენაში. 1935 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). ხელნაწ.

- * **В. Т. Топурия.** Структура лакского глагола. 1935 (У н и в е р с.). *Рукоп.*
55. **ვ. თოფურია.** გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში. 1936 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 169-182 (რეზიუმე რუს. ენ.).
- * **В. Т. Топурия.** Грамматические классы и их экспоненты в лакском языке. 1936 (И н с т и т.). Опубликовано в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 169-182 (Рез. на рус. яз.).
56. **ვ. თოფურია.** ლაკური ენის ბგერითი სისტემა და ფონეტიკური პროცესები. 1937 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **В. Т. Топурия.** Звуковая система и фонетические процессы лакского языка. 1937 (И н с т и т.). *Рукоп.*
57. **ვ. თოფურია.** ლაკური ენის შესწავლის ისტორია. I. გაულდშტედტი, კლაპროტი. 1938 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **В. Т. Топурия.** История изучения лакского языка. I. Гюльденштедт, Клапрот. 1938 (И н с т и т.). *Рукоп.*
58. **В. Т. Топурия.** Рецензия на кандид. диссерт. Г. Муркелинского: „Говор аула Вихли“. 1939. По поруч. Северо-Кавказского Истор.-Лингвистич. Института. *Рукоп.*
- * **ვ. თოფურია.** რეცენზია **ჰ. მურყელინსკის** საკანდიდატო დისერტაციისა: „აულ ვიხლის კილოკავი“. 1939. ჩრდილო-კავკას. საისტორ.-საენათმეცნ. ინსტიტ. დავალებით. ხელნაწ.
59. **ვ. თოფურია.** ლაკური ენის დიალექტები. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **В. Т. Топурия.** Диалекты лакского языка. 1940 (И н с т и т.). *Рукоп.*
60. **ვ. თოფურია.** ლაკურისა და ქართველურ ენათა ლექსიკურ-გრამატიკული პარალელები. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენდა საქართველ. მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნიერებათა III სესიას 1941 წ. ოქტომ. (იხ. თეზისები).
- * **В. Т. Топурия.** Лексические и грамматические параллели между лакским и картвельскими языками. 1941 (И н с т и т.). Доложено на III сессии Отд. Обществ. Наук АН Груз. ССР в октяб. 1941 г. (см. тезисы).

VII. დარგული ენა – ДАРГИНСКИЙ ЯЗЫК

61. **შ. გაფრინდაშვილი.** დარგული ენის წუდავარული დიალექტის ფონეტიკური თავისებურებანი. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). საკანდიდატო დისერტაცია. თეზისები გამოქვეყნ. (ქართ. და რუს. ენ.) „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 199-207.
- * **Ш. Г. Гаприндашвили.** Фонетические особенности цудахарского диалекта

დარგინского языка. 1940 (И н с т и т.). *Кандидатская диссертация*. Тезисы опублик. (на груз. и рус. яз.) в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 199-207.

62. **შ. გაფრინდაშვილი**. მიცემითისა და ინფინიტივის მაწარმოებელთა გენეზისისათვის დარგულში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Ш. Г. Гаприндашвили**. К генезису формантов дательного падежа и инфинитива в даргинском языке. 1941 (И н с т и т.). *Рукоп.*

VIII. ბუღუხური ენა – БУДУХСКИЙ ЯЗЫК

63. **ვლ. ფანჩიძე**. ბუღუხური ენის ბგერითი სისტემა. 1939 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Парчвидзе**. Звуковая система будухского языка. 1939 (И н с т и т.). *Рукоп.*
64. **ვლ. ფანჩიძე**. გრამატიკული კლასები ბუღუხურ ენაში. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენა საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენის განყოფ. სესიას 1941 წ. იანვარში (ლენინგრ.). მიღებულია დასაბეჭდად „საკავშ. მეცნ. აკად. ლიტერ. და ენ. განყოფ. მოამბეში“. — ნაწილი გამოქვეყნდა „საქართვე. მეცნ. აკად. მოამბეში“, ტ. II, №5 (1941), გვ. 463-470 (რეზ. რუსულ ენ.).
- * **Вл. Н. Панчвидзе**. Грамматические классы будухского языка. 1940 (И н с т и т.). Доложено на январской сессии Отд. Литер. и Яз. Акад. Наук СССР (в 1941 г. в Ленингр.). Принято к опубликованию в „Известиях Отд. Лат. и Яз. АН СССР“. — Извлечение опубликовано в „Сообщениях Акад. Наук Груз. ССР“, т. II, №5 (1941), стр. 463-470 (Рез. на рус. яз.).
65. **ვლ. ფანჩიძე**. სახელთა ბრუნების სისტემა ბუღუხურ ენაში. 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Парчвидзе**. Система склонения в будухском языке. 1941 (И н с т и т.). *Рукоп.*

IX. უდური ენა – УДИНСКИЙ ЯЗЫК

66. **ვლ. ფანჩიძე**. სახელთა ბრუნებისათვის უდურ ენაში. 1939 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, I (1937), გვ. 123-139 (რეზიუმე რუს. და ფრანგ. ენაზე).
- * **Вл. Н. Панчвидзе**. К склонению имен в удинском яз. 1936 (И н с т и т.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, I (1937), стр. 123-139 (Рез. на рус. и франц. яз.).

67. **ვლ. ფანჩვიძე.** უღურთ ენა და მისი კილოები. 1937 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. III (1937), გვ. 295-316.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Удинский язык и его диалекты. 1937 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. III (1937), стр. 295-316.
68. **ვლ. ფანჩვიძე.** ა. შიფნერი, როგორც უღური ენის მკვლევარი. 1938 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** А. Шифнер, как исследователь удинского языка. 1938 (Инстит.). *Рукоп.*
69. **ვლ. ფანჩვიძე.** აკუზატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში. 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. V/VI (1940), გვ. 137-152 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენაზე).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** К генезису аккузатива в удинском языке. 1938 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. V/VI (1940), стр. 137-152 (Рез. на рус. и франц. яз.).
70. **ვლ. ფანჩვიძე.** მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურ ენაში, 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნებ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 51-74 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენაზე).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Глаголы с субъектом в дательном падеже. 1938 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 51-74 (Рез. на рус. и франц. яз.).
71. **ვლ. ფანჩვიძე.** მხოლოდითი რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი **-ნე||-ტუ** უღურ ენაში. 1938 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. X (1941), გვ. 257-270 (რეზ. რუს. და ფრანგ. ენაზე).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Местоименная частица 3 л. единств. числа **-ნე-ne||-ტუ-tu** в удинском языке. 1938 (Инстит.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. X (1941), стр. 257-270 (Рез. на рус. и франц. яз.).
72. **ვლ. ფანჩვიძე.** დრო-კილოთა წარმოება უღურ ენაში. 1939 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Образование времен и наклонений в удинском языке. 1939 (Инстит.). *Рукоп.*
73. **ვლ. ფანჩვიძე.** მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის აფიქსი. **-ყუნ||-ყო** უღურ ენაში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 75-83 (რეზ. რუს. ენ.).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Аффиксы 3 л. множ. числа **-ყუნ -ყუნ||-ყო -ყო** в удинском яз. 1939 (Инстит.). Опублик. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 75-83 (Рез. на рус. яз.).
74. **ვლ. ფანჩვიძე.** კაუზატივის **-ვე||-ვ-** სუფიქსი უღურ ენაში. 1939 (ინსტიტ.). გამოქვეყნ. „საკავში. მეცნიერ. აკად. საქართვე. ფი-

- ლილის მოამბეში“, ტ. I, №№ 5, 6, გვ. 393-399, 489-495, 397-403 (რეზ. რუს. ენ.).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Суф. каузатива **-ევ- -ev- ||-ვ- -v-** в удинском языке. 1939 (И н с т и т.). Опублик. в „Сообщениях Груз. Фил. АН СССР“, т. I, №№ 5, 6, стр. 393-399, 489-495 (Рез. на рус. яз.).
75. **ვლ. ფანჩვიძე.** აბსოლუტივის წარმოება უღურ ენაში, 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Образования абсолютива в удинском языке. 1940 (И н с т и т.) *Рукоп.*
76. **ვლ. ფანჩვიძე.** «ინფინიტივის» წარმოება და მნიშვნელობა უღურ ენაში, 1939 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). გამოქვეყნ. „საქართვე. სსრ მეცნიერ. აკადემ. მოამბეში“, ტ. III, №№ 2, 4, გვ. 199-205, 397-403 (რეზ. რუს. ენ.).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Образование и функция «инфинитива» в удинском языке. 1939 (У н и в е р с.). Опубликов. в „Сообщениях АН Грузин. ССР“, т. III, №№ 2, 4, стр. 199-205, 397-408 (Рез. на рус. яз.).
77. **Вл. Н. Панчвидзе.** К вопросу о взаимоотношении диалектов удинского языка. 1940 (И н с т и т.). Опублик. в „Сообщениях АН Грузин. ССР“, т. I, №9, стр. 703-711, т. II, № 1/2, стр. 203-212 (Рез. на рус. яз.).
- * **ვლ. ფანჩვიძე.** უღური ენის დიალექტთა ურთიერთობისათვის. 1940 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „საქართვე. სსრ მეცნიერ. აკადემ. მოამბეში“, ტ. I, № 9, გვ. 703-711; ტ. II, №1/2, გვ. 203-212 (რეზ. რუს. ენაზე).
78. **ვლ. ფანჩვიძე.** მოთხრობით-მოქმედებითის სუფიქსისათვის უღურ ენაში, 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). გამოქვეყნ. „საქართვე. სსრ მეცნიერ. აკადემ. მოამბეში“, ტ. II, № 9, გვ. 859-863 (რეზ. რუს. ენ.).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Суффикс эргативно-творительного падежа в удинском языке. 1941 (И н с т и т.). Опублик. в „Сообщен. АН Груз. ССР“, т. II, №9: стр. 859-863 (Рез. на рус. яз.).
79. **ვლ. ფანჩვიძე.** მიმღობის წარმოება და ფუნქცია უღურ ენაში, 1941 (უ ნ ი ვ ე რ ს.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Образование и функции причастий удинского языка. 1941 (У н и в е р с.). *Рукоп.*
80. **ვლ. ფანჩვიძე.** მორფოლოგიური შეხვედრები უღური ენისა და ქართულთან (resp. ქართველურ ენებთან). 1941 (ი ნ ს ტ ი ტ.). მოხსენდა საქართ. მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნიერ. III სესიას 1941 წლ. 20 ოქტომბერს (იხ. თეზისები).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Морфологические встречи удинского языка с грузин-

- ским яз. (resp. с картвельскими языками). 1941 (Инстит.). Доложено на III сессии Отдел. Обществ. Наук АН Груз. ССР 20 октяб. 1941 г. (См. тезисы).
81. **ვლ. ფანჩვიძე.** რეცენზია K. Bouda-ს ნაშრომისა: „Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte“. 1941 (უნივერსიტ.). გამოქვეყნ. „ენიმეკი-ს მოამბეში“, ტ. XII (1942), გვ. 279-282.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Рецензия на работу. K. Bouda: „Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte“. 1941 (Универс.). Опубликов. в „Известиях ИЯИМК“, т. XII (1942), стр. 279-282.
82. **ვლ. ფანჩვიძე.** პირთა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები უღურ ენაში. 1942 (უნივერს.). მოხსენდა უნივერს. სამეცნ. სესიაზე საენათმეცნიერო სექციას, 1942 წ. 13 აპრილს (იხ. თეზისები).
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Личные и указательные местоимения удинского языка. 1942 (Универс.). Доложено на засед. Лингвистической секции Научной Сессии Тбил. Госуд. Универс. имени Сталина, 13. IV. 1942 (См. тезисы).
83. **ვლ. ფანჩვიძე.** უღური ენის სახელმძღვანელო, I ნაწ. ტექსტები და ლექსიკონი. 1939 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * **Вл. Н. Панчвидзе.** Учебник удинского языка. I. Тексты и словарь. 1939 г. (Универс.). *Рукоп.*
84. **ივ. სილიკაშვილი.** მასალები უღური ენის ლექსიკონისათვის. 1937 (ინსტიტ.). ხელნაწ.
- * **Ив. Д. Силикашвили.** Материалы для удинского словаря. 1937 (Инстит.). *Рукоп.*
85. **ევგ. ჭეირანიშვილი.** სიტყვათწარმოება უღურში. 1941 წ. (უნივერს.). ხელნაწ.
- * **Евг. Джейранишвили.** Словопроизводство в удинском языке. 1941 (Универс.). *Рукоп.*
86. **ევგ. ჭეირანიშვილი.** უფორმო სიტყვები უღურში. 1942 (უნივერს.). ხელნაწ.
- * **Евг. Джейранишвили.** Бесформенные слова в удинском яз. 1942 (Универс.). *Рукоп.*

Х. კაპუჭინური ენა – КАПУЧИНСКИЙ ЯЗЫК

87. **ელ. ლომთაძე.** სახელთა ბრუნება კაპუჭურში. 1941 (უნივერს.). ხელნაწ. (საკანდ. დისერტაცია).
- * **Ел. Ломтадзе.** Склонение имен в капучинском яз. 1941 (Универс.). *Рукоп.* (Кандидат. диссерт.).

მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის
ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაზე*

ქართულსა (და სხვა ქართველურ ენებშიც) ზმნის უღვლილება, პირველ ყოვლისა, **პირისა** და **რიცხვის** მიხედვით ცვლას გულისხმობს.

პირები აღინიშნება პრეფიქსებით, — პირთა ცვლა **პრეფიქსაციის** პრინციპზეა დამყარებული; ეს ითქმის **ობიექტის** სამივე პირის შესახებ (**მ**-თხოვა **მე**, **გ**-თხოვა **შენ**, **ს**-თხოვა **მას**) და **სუბიექტის** პირველისა და მეორე პირის შესახებ (**ვ**-არ **მე**, **ხ**-არ **შენ**). ერთად ერთი პირი, რომელიც **სუფიქს** აჩენს, ესაა სუბიექტი მესამე პირისა (**არი-ს**, მოვიდ-**ა**, **მ**-თხოვ-**ა** **მე მან...**). მესამე პირის ფორმა ქართული ზმნის უღვლილების ისტორიაში შედარებით სხვა პირებთან ყველაზე ახალი ფორმაციისაა¹.

პრეფიქსებით აღინიშნება პირი მთის კავკასიურ ენებშიც, როგორცაა: აფხაზური, ადიღეური. პრეფიქსაცია აქ მით უფრო მკვეთრადაა გამოხატული, რომ ერთდროულად ორი და სამი პირის პრეფიქსი შეიძლება იყოს წარმოდგენილი ზმნაში.

პრეფიქსებია გამოყენებული კავკასიის მთიანეთის იმ ენებშიც, რომელთა ზმნაც გრამატიკული კლასების მიხედვით იცვლება (მაგალ., ჩაჩნური, ხუნძური...): სახელის კლას-კატეგორიის ჩვენება ასეთ ენებში პირთა მიხედვით ცვლის ადგილს იჭერს.

როგორია ვითარება **რიცხვის** აღნიშვნის მხრივ? საქმე ეხება მრავლობითს. მთის კავკასიურ ენებში აქაც **პრეფიქსაციის** პრინციპია ძალაში: სუბიექტის მრავლობითიც და ობიექტისაც ზმნაში პრეფიქსებითაა ნაჩვენები (აფხაზურში, ადიღეურში...); გრამატიკული კლასებიც მრავლობითში ისევ პრეფიქსებს იყენებს (ჩაჩნურში, ხუნძურში...).

ამრიგად, პრეფიქსაციაა სახელთა **პირისა** (resp. გრამატიკული კლასის) და **მრავლობითი** რიცხვის აღნიშვნის პრინციპი მთის კავკასიურ ენებში.

ქართულსა და დანარჩენ ქართველურ ენებში **პირზე პრეფიქსები** მიუთითებენ, **რიცხვი** კი **სუფიქსებით** აღინიშნება:

ახ. ქართ. ჩვენ ვ-არ-თ მეგრ. ჩქი ვ-ორე-თ სვან. ნამ ხვ-პრი-დ||ლ-პრი-დ
(„ვართ“) („ვართ“, „ვარსებობთ“)

* წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების VI სესიაზე 24.IV. 1942 წ.

¹ ავტორის „მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში“; ენიკის მოამბე, V-VI.

თქვენ	ხ-არ-თ	თქვა (ო)რე-თ	სგაბ ხ-პირი-დ,
ისინი	არ-ი-ან	თინეფი რე-ნ-ა(ნ)	ეგაპრ პირი-ხ

მრავლობითი, როგორც ვხედავთ, იყენებს პირის იმავე პრეფიქსებს, რაც მხოლოდობითში გვქონდა, სუფიქსები **მარტოოდენ სიმრავლეზე** მიუთითებენ; მასთან პირველსა და მეორე პირს ერთი და იგივე სუფიქსი აქვს (ე. ი. ამ ორ პირში მრავლობითის აღნიშვნა ერთი და იმავე ხნოვანებისაა, მესამე პირში კი სათანადო სუფიქსი შედარებით ახალია: ამ მხრივ სვანურის ჩვენებაა საგულისხმო)¹.

ქართველურ ენებში მრავლობითში პირისა და რიცხვის კატეგორია ანალიზურ წესს მისდევს: პირის ნიშანი იგივეა, რაც მხოლოდობითში, რიცხვს ცალკე ფორმანტი აქვს, აფხაზურსა და ადიღეურში სინთეზური პრინციპია გატარებული: რიცხვიცა და პირიც ერთი და იმავე პრეფიქსითაა გადმოცემული; მხოლოდობითის პირის ნიშნები მრავლობითში არ მეორდება:

შდრ. მე	გ-არ	აფხაზ.	სარა	სგ-ყოუპ	(„ვარ, „ვარსებობ“, „ვიყოფები“)
შენ	ხ-არ		უარა	უ-ყოუპ	(„შენ, მამაკაცი, იყოფები“)
ჩვენ	გ-არ-თ		ჰარა	ჰა-ყოუპ	
თქვენ	ხ-არ-თ		შარა	შიგ-ყოუპ	

როგორც ვხედავთ, მრავლობითის პირველი და მეორე პირის ფორმა იყენებს „ჩვენ“, „თქვენ“ ნაცვალსახელთა ძირეულ მასალას ფორმანტად; ეს ფორმანტები ბუნებრივად მიუთითებენ სათანადო პირსა და რიცხვზე.

ქართველურ ენებში ასეთი კავშირი ნაცვალსახელებსა და ზმნის ფორმანტებს შორის არ დასტურდება, მაინცდამაინც, მრავლობითში (მხოლოდობითში პირველი და მესამე პირის სუბიექტილა მიუთითებენ **ხელშესახებად** ნაცვალსახელთან ზმნის ფორმანტის მატერიალურ კავშირზე).

სუბიექტის მრავლობითის აღნიშვნა ვნახეთ. ობიექტისა? ამჟამად, ახალ ქართულში ობიექტის მრავლობითობა ყოველთვის აღინიშნება პირველსა და მეორე პირში, მესამე კი — იმ შემთხვევაში, თუ ზმნა ინვერსიულია და ობიექტი დასმულია მიცემით ბრუნვაში; პირველსა და მეორე პირში, სულ ერთია, სახელი მიცემით ბრუნვაში იქნება დასმული თუ სახელობითში, აღინიშნება, მესამე პირში კი შეიძლება იყოს აღნიშნული მიცემითი ბრუნვის მრავლობითობა, სახელობითისა აღუნიშნელი რჩება:

ჩვენ	გვ-თხოვა	გვ-აქო	ჩვენ	გვ-თხოვია	გვ-ყავს
თქვენ	გ-თხოვა-თ	გ-აქო-თ	თქვენ	გ-თხოვია-თ	გ-ყავთ
მათ	[ს-თხოვა	აქო...]	მათ	უ-თხოვია-თ	ჰ-ყავთ ²

¹ ამავე თვალსაზრისით აფხაზურისა და ადიღეურის მრავლობ. მესამე პირიც ანალოგიურ დასკვნებს გვიკარნახებს. ამაზე აქ ვერ შევჩერდებით.

² უფრო დაწვრილებით იხ. ავტორისავე:

ძვ. ქართულში **მიცემითის** მრავლობითობა ზმნაში არ ჩანდა (პირველი პირის საკითხს აქ განზე ვტოვებთ):

გ-თხოვა შენ თქუენ — იგი... გ-ითხოვიეს შენ, „თქუენ — იგი...
 გ-ყავს შენ, თქუენ — იგი...
 გ-აქებს შენ, თქუენ... უ-თხოვიეს მას, მათ — იგი...
 ჰ-ყავს მას, მათ — იგი...¹

მაგრამ თუ ობიექტი სახელობითში იყო და მას **-ნ** აწარმოებდა, მისი მრავლობითობა ზმნაში ისევე იყო ნაჩვენები, როგორც სუბიექტისა:

ვ-ადიდე	იგი	ვ-ადიდ-ენ	იგინი	ჰყავს მას	იგი — ჰყვან-ან	მას	იგინი
ადიდე	„	ადიდ-ენ	„	გყავს შენ	იგი — გყვან-ან	შენ	იგინი ¹
ადიდ-ა	„	ადიდ-ენ-ა	„				

ობიექტის მრავლობითობის ჩვენება, როგორც აქედან ჩანს, სუფიქსებს ეკისრებოდა; ეს იყო:

-ენ→**-ნ** სუფიქსი ძველ ქართულში — ობიექტ. სახელობ.
-თ „ ახალ ქართულში — ობიექტ. მიცემ., სახელობ.

ეს **-თ** სუფიქსი იგივეა, რაც სუბიექტის მრავლ. პირველსა და მეორე პირში ხმარებული **-თ** (ვარ-**თ**, ხ-არ-**თ**...: ობიექტის მრავლობითობის ჩვენება სუბიექტის მრავლობითის ფორმანტს ეკისრება)... **-ენ** სუფიქსიც იგივე უნდა იყოს, რასაც სუბიექტის მესამე პირისათვის ვიყენებთ: აკეთებ-**ენ**...

ზანურსა და სვანურში ობიექტის მრავლობითის აღნიშვნა იმავე საფუძველზე ხდება, რაც ახალ ქართულს ახასიათებს: თუ ობიექტი სახელობითშია, მრავლობითი ზმნაში არა ჩანს, თუ — მიცემითშია, აღინიშნება იმავე შემთხვევებში, სადაც ქართულში აღინიშნებოდა (იხ. ზემოთ). განსხვავება ამ მხრივ არა გვაქვს; სხვაობა სუფიქსში დასტურდება: სიმრავლეს აღნიშნავს აქ **მესამე** პირის სუბიექტის სუფიქსი (და არა მეორე და პირველი პირისა): **-ან**, **-ეს** — ზანურში, **ხ** — სვანურში:

შღრ.	ახ. ქართ.	გ-აქვ- თ	ჰან.-მეგრ.	გ-ი-ღუნ- ან	სვან.	ჯ-ულღა- ხ
		აქვ- თ		უ-ღუნ- ან		ხ-ულღა- ხ

„რა თავისებურებანი ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას“, V: ჟურნ. „კულტურ. აღმშენებლობა“, 1930, № 7/8.

„მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში“: მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. II, №1-2, 3.

„რით არის წარმოდგენილი მრავლ. სახელ. დასმული MO ძვ. ქართულში?“ ტფ. უნივერ. მოამბე, ტ. IX (1928).

„მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში“, I, ტფ. 1928, გვ. 212-25.

ამგვარად, ობიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად ხმარებული **სუფიქსის** მხრივ ქართველურ ენებს ორგვარი ნორმა აქვთ: **ქართული** ($S_{2,1} - თ$) და **ზანური** ($S_3 - ან, -ეს$); უკანასკნელს სვანურიც მისდევს ($S_3 - ნ$).

ეგვევ ზანური ნორმაა, გურულსა და ქვემოიმერულში რომ მყდავ-ნდება: გაქვ-ენ (=გაქვ-თ), აქვ-ენ (აქვ-თ)... გქონდ-ენ (გქონდა-თ), ქონდ-ენ (ქონდა-თ)...

აქამდის განხილული მასალა მოწმობს, რომ **ზმნის უღვლილებაში რიცხვზე სუფიქსი მიუთითებს**: ეს თანაბრად ეხება სუბიექტის მრავლობითსაც და ობიექტის მრავლობითსაც, სახელობითი ბრუნვის აღნიშვნასაც და მიცემითის ხმარების შემთხვევასაც, ძველი ქართულის ფაქტებსაც და ახალი ქართულის ვითარებასაც, ჭანურ-მეგრულსაც და სვანურსაც. ამგვარად, **მრავლობითის** აღნიშვნა ქართველურ ენათა ზმნის უღვლილებაში **სუფიქსაციის პრინციპს** იძლევა ისევე, როგორც **პირის აღნიშვნა პრეფიქსაციაზე** დამყარებული.

ერთად ერთი **გამონაკლისია პირველი პირის მრავლობითი**: აქ სუფიქსი საჭირო არაა, პრეფიქსი გამოდის **პირისა** და **რიცხვის** ნიშნად:

თქვენ	გ-ყავ-თ,	მათ	ჰ-ყავ-თ	—	მაგრამ:	ჩვენ	გვ-ყავს
„	გ-ითხოვია-თ		უთხოვია-თ	—	მაგრამ:	ჩვენ	გვ-ითხოვია...

უკვე ძველ ქართულშიც შევხვდებით ასეთ პრეფიქსს, თუმცა ძველი ქართულისათვის ეს არაა ერთად ერთი წარმოება: პარალელურად **მ-** პრეფიქსიც იხმარება: **გუ-ყავს** ჩუენ || **მ-ყავს** ჩუენ...

საილუსტრაციო მაგალითები ძველი ქართულისა:

გუ- პრეფიქსი **მიცემითი ბრუნვის მრავლობითის** შესაბამისად:

მოგუცემისო: ...იტყოდეს მზე და წვიმა... მისგან მოგუცემისო...
ათონ. 306₁

გუწადის... გუსურის: ჩნცა გუწადის და გუსურის ხილვად მისი...
ბოლნ. 82₉

დაგუშჩიან: ...ჩუენ დაგუშჩიან კუერთხნი ესე ჩნნი... კიმ. 138₂₀

განგუყოფს: ...რომელსა მადლით განგუყოფს ყოველთა მორწმუნეთა...
სასულ. 205₁

გუაქუს: ...არად გუაქუს სიტყუად ღირსი ქებისად... სასულ. 97₅

...მოგვიძინ ოო: წარმართნი ესე რლთა არა გუაქუს მწყემსი...
ბოლნ. 72₆

გუასწავებს: ...და ესრტთ გუასწავებს თვთ იგი თავადი ოო... ბოლნ. 19₅

- დაგუემორჩილებიან:** ...იტყოდეს ოწო ეშმაკნიცა დაგუემორჩილებიან სახელითა შენითა... აღ. 125 b₂
- შეგუყვანებ:** ...და ნუ შეგუყვანებ ჩნ განსაცდელსა ოწო... აღ. 13 a₂
- დაგუემორჩილნეთ:** ... რათა თქუჴ ჩუჴე დაგუემორჩილნეთ... ათონ. 315₃₄
- გუევნო... მოგვგო... გურქა:** ...ჩნ განვერენით და არაა გუევნო და გრ მოვიქეცით ბერისა მოგვგო და გურქა... კიმ. 24₅
- მოგვკდეს... გვთხრეს:** ...მოგვკდეს ჩნ ორნი კაცი... და გვთხრეს... კიმ. 35₁₇
- მიგუავლენ** ...გევედრები წო ღთისაო ნუ მიგუავლენ ჩნ სიღრმესა მას უფსკრულთასა... კიმ. 191₁₀
- განგვდე:** ...ჴ კაცო განგვდე ჩუენ ჴურღმული ესე... წარტყ. 11
- მეოხ გუეყავ:** .ღირსო მამაო ევთვი... მეოხ გუეყავ ჩუენ... სასულ. 38₁₅
- მოგუანიჭე:** აწცა მოგუანიჭე მადლი... სასულ. 106₁₉
- გუ-** პრეფიქსიანი ფორმები განასხვავებენ **თითქოს** მხოლოდობითისაგან მრავლობითს: **მომანიჭე მე...** **მასწავე მე...** **მწადის მე...**
მოგუანიჭე ჩუენ... **გუასწავე ჩუენ...** **გუწადის ჩუენ...**
 შეფარდება აქ ისეთივეა, როგორც ახალ ქართულში.
- ახალი ქართულისაგან განსხვავებით ძვ. ქართულში **მ-** პრეფიქსი მათინაც გვაქვს, როცა **ჩუენ** სახელი **მიცემითის** ფუნქციითაა:
- წარმიძვს** ჩუენ ... წარმიძვს ჩუენ ზეცად... სასულ. 60₂
- მაიძულებენ** : ...ჩუენცა მორწმუნეთა მაიძულებენ ყოფად საქმისა მათისა... წარტყ. მ3₄
- განმიღებს... მაგებს ჩუენ:** ...განმიღებს ...სამოთხესა და კუალად მაგებს ჩუენ მუნვე... სასულ. 56₃
- დამშვი... მომაგებ ჩუენ:** ...ნუ დამშვი მონათა შენთა და ნუ მომაგებ ცოდვათა ჩუენთაებრ... წარტყ. მ3₁₁
- მაქუს** ჩუენ: იტყოდა უფალო არა მაქუს ჩუენ კადნიერებად... წარტყ. მზ₂₂
 ...ოწო ჴორცი მისი მაქუს ჩუენ საჭმლად და სისხლი მისი მაქუს ჩუენ სასუმლად... წარტყ. ლ₂₈
- შემახუედრებენ... მერჩიან ჩუენ:** ...სხუასა რასმე შრომასა შემახუედრებენ რწნი არა მერჩიან ჩნ... კიმ. 46₁₆
- მსწავლის** : იგი ვითარცა ღმერთი და მამად მსწავლის ჩუენ... წარტყ. ლ₂₉
- მაგინებ** : მოძღვარ მაგას რად იტყვ ჩნცა მაგინებ... აღ. 129_{a2}
- განმეშორა** ჩუენ: ...განვემორენით ჩუენ ღმერთსა და განმეშორა ჩუენ ღმერთი... წარტყ. ბ₂₈

- მარქუ** ჩუენ: ...აწ მარქუ ჩნ ვრ ჯერ გიხს... ად. 47 b₂
- დამიწერა** ,, : ...მოდღუარ მოსე ესე დამიწერა ჩნ... ად. 147 b₁
- მომხედა** ,, : ...წყალობით მომხედა ჩუენ... სასულ. 65₂₆
- წარმიძლუა** ,, : ...და წარმიძლუა ჩუენ... სასულ. 66₁₁
- გამომეცხადა** ,, : ...გამომეცხადა ჩნ და მომიხუნა მოწყალებითა თჳსითა... კიმ. 45₁₅
- მომცა** ,, : ...მომცა ჩნ მოციქულმან... ჰაბო, 23₁₈
- აღმიშენა** ,, : ...შესაკრებელი ესე მან აღმიშენა ჩნ... ად. 116 a₂
- მიყვეს... მიყო** ჩუენ: ...და მიყვეს ჩუენ ყოველივე ნებისაებრ მათისა... წარტყ. 03
...სამართლით ესე ყოველი მიყო ჩუენ... წარტყ. 24
- შემემთხვა** ჩუენ: ...სამართლად ესე ყოველი შემემთხვა ჩუენ... წარტყ. 28₁₈
- მომიგო** ,, : ...მომიგო ჩნ აბუკურა... კიმ. 166₁
- მომეც** ,, : ...ოლო მომეც ჩნ იგი... არიმათ. 37₂₅
- მეძინა** ,, : ...წარიპარეს იგი ვე ჩნ მეძინა... ად. 64 b₂
- მითხარ** ,, : ...იოსეფ რჩეულო მითხარ ჩნ ვინ არს ესე... სასულ. 174₈
- მეწიოს** ,, : მსწრაფლ მეწიოს ჩუენ წყალობად მისი... წარტყ. 00₂₆
- მომცეს** ,, : მიმცნა ჩუენ მონებასა რამთა მომცეს თავისუფლებად... იქვე, 28₃₂
- მრქუას** ,, : ...მრქუას ჩნ რამსათჳს არა გრწმენა მისი... ად. 146 b₁
- მ-აქუ-ს** ჩუენ და **გუ-აქუ-ს** ჩუენ ძველი ქართულისათვის პარალელური წარმოება: **მაქუს** იგივეა, რაც მხოლოდობითში გვქონდა:
- მაქუს მე** — **მაქუს ჩუენ** (შდრ. გაქუს შენ — გაქუს თქუენ)
რაც შეეხება მეორე ვარიანტს (**გუ-აქუ-ს** ჩუენ), მას მრავლობითის პრეფიქსად თვლიან სპეციალურ ლიტერატურაში.
- ნ. მარსიათვის **გუ-** არის „მრავლობითის სპეციალური ნაცვალ-სახელური ფუძე“: გუ ← გ-ე¹
- გ. დეეტერსი აღნიშნავს: პირველი პირის ობიექტის მრავლობითი ორგვარად გადმოიცემა: გამრავლობითებული O₁-ითა და **გუ-** პრეფიქსით; პირველი საშუალება უფრო ძველი ჩანსო².
- ა. შანიძე **გუ-** პრეფიქსს მრავლობითისად მიიჩნევს. „ადრინდელ ძეგლებში **გუ-** პრეფიქსიან ფორმებს იშვიათად ვხვდებით. იქ უფრო ერთი ფორმა გვხვდება, მანიანი“³.

¹ М а р Н., Грам. древнелит. груз. яз., 1925, § 113 a, გვ. 92.

² Deeters G., Das kharthw. Verbum, 1930, § 56, გვ. 34: „...das pluralisierte S₁“...
ლაფსუსი უნდა იყოს: O₁ იგულისხმება.

³ ა. შანიძე, ძვ. ქართ. ენა — ა. შანიძე, ა. ბარამიძე, ი. აბულაძე: ძვ. ქართ. ენა და ლიტერატ. 1939 (მეექვსე გამოცემა), § 40, გვ. 297-8.

რა საფუძველი გვაქვს ხსენებული **გუ-** პრეფიქსი მრავლობითის ნიშნად დავსახოთ?

გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ჩანს, ახალი ქართულის ჩვენებს. აქ **გვ-** პრეფიქსი უპირისპირდება **მ-** პრეფიქსს:

მ-აქვს მე — **გვ-**აქვს ჩვენ... **მ-**ითხრა მე — **გვ-**ითხრა ჩვენ...

ახალი ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა ცხადყოფს, რომ **გვ-** პრეფიქსი მრავლობითის ფორმანტია: **-თ** სუფიქსი **გვ-** პრეფიქსიან ფორმებს არ დაერთვის:

აქვს მას — აქვ**-თ** მათ

გ-აქვს შენ — **გ-**აქვ**-თ** თქვენ

მ-აქვს მე — **გვ-**აქვს ჩვენ: „გვაკვთ ჩვენ“ შეუძლებელია;

ესაა მორფოლოგიური სისტემის **ობიექტური** ლოგიკა.

ამიტომ, როდესაც ძველ ქართულში **მაქუს** ჩუენ-ის გვერდით **გუა-ქუს** ჩუენ შეგვხვდება, მასში იგივე გაგება შეგვაქვს, რაც ახალი ქართულის „გვაქვს ჩვენ“-ს შეეფერება. ფსიქოლოგიურად ეს სავსებით გასაგებია. მაგრამ საკითხავია: **შეეფერება თუ არა გუ- პრეფიქსის ასეთი გაგება ძველი ქართულის მორფოლოგიური სისტემის ობიექტურ ლოგიკას?**

ამის გასარკვევად **საკონტროლო საშუალებად** გამოგვადგება ის შემთხვევები, სადაც ზმნაში აღნიშნულია **მრავლობითის სახელობითში** დასმული **ობიექტი**.

მრავლობითობას ასეთ შემთხვევაში გადმოგვცემს **სუფიქსი¹: -ენ-** (სრული სახით) და **-ნ** (ხმოვანდაკარგული): **ენ → ნ²**.

სანიმუშოდ ორიოდ მაგალითი:

ა. ჩ უ ე ნ სახელობ. — მ- — (-)ენ:

განმაახლნა ჩუენ:

...გ ა ნ მ ა ა ხ ლ ნ ა ჩუენ პირველსავე სახესა უხრწნელსა მოწყალე-ბით... სასულ. 59¹⁹

აღმადგინნა... დამსხნა... მადიდნა ჩუენ:

...აღდგა და თანა აღმადგინნა თანა დამსხნა და თანა მადიდნა დიდებითა მით სამარადისოდთა... სასულ. 299⁸

აღმადგინნა... მაცხოვნნა... აღმყვანნა ჩუენ:

...მის მიერ დაცემულნი აღმადგინნა და მაცხოვნნა სიმდაბლით მოსლვითა, აღმიყვანნა ჩუენ მაღალთა შინა... სასულ. 110¹

¹ ეს ეება **-ნ**-იან სახელობითს; **-ებ-**იან სახელობითის ზმნა არ ეთანმება რიცხვში, სულ ერთია, სუბიექტი იქნება სათანადო სახელი თუ ობიექტი (იხ. ავტორის „მარტივ წინადადების პრობლემა ძვ. ქართულში“, გვ. 251-256).

² იხ. ავტორის წერილი: „რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული **MO** ძვ. ქართულში?“ ტფ. უნივერ. მოამბე IX (1928), გვ. 107-119.

აღმირჩინა... მეცნა ჩუენ:

...ღმერთმან ზეცით გარდამოგადო შენ და ჩუენ აღმირჩინა და უმჯობეს შენსა მეცნა მან მხოლოდმან... წარტყ. ლმ²³

განმაშიშულნა ჩუენ:

განმაშიშულნა ჩუენ აქა სამოსელთაგან და საფასეთა... წარტყ. ლგ⁶

მიმცნა ჩუენ:

და ნაცვლად პატივისა მიმცნა ჩუენ შეურაცხებასა... წარტყ. ძბ²⁵

შემკრიბენ... განმარინენ ჩუენ:

და ვითარცა რამ მენავეთ-მოძღუარმან ჯელოვანმან შემკრიბენ ჩუენ ყოველნი მყუდროსა მას ნავთსაყუდელსა და განმარინენ დანთქმისაგან... სასულ. 134¹

ღირს მევენ ჩუენ:

მხოლოდ ნათელი წარუვალო ღირს მევენ ჩუენ ნათელსა შენსა განწმედლინი... სასულ. 409²⁴

აღმომიყვანენ ჩუენ:

ქუესკნელთაგან ქუეყანისათა აღმომიყვანენ ჩუენ... წარტყ. ლა²⁰

განმაახლენ ჩუენ:

და განმაახლენ ჩუენ წყალობით წყლითა... სასულ. 222⁵

შემიწყალენ ჩუენ:

სახიერებითა შენითა შემიწყალენ ჩუენ... წარტყ. ძმ¹³

განმაძლიერენ ჩუენ:

განმაძლიერენ მოსაგნი შენნი... სასულ. 295³

მივსნენ ჩუენ:

და ეტყოდეს ოწ მივსნენ ჩუენ რწ წარვწყმდებით... მთ. VIII²⁵ ბენეშ.

განმამდიდრენ ჩუენ:

რამთა განმამდიდრენე დაგლახაკებულნი ურჩებითა... სასულ. 84¹²

შემიწყალნეს... გამომიყვანნეს ჩუენ:

რამთა... შემიწყალნეს ჩუენ... და გამომიყვანნეს სატანჯველისა ამისგან... წარტყ. მ¹¹

მევენს... განმანათლნეს ჩუენ:

რამთა წმიდა მევენს და განმანათლნეს წყლითა... სასულ. 219²⁷

ბ. ჩუენ-სახელობითი — გუ- — -(ე)-:**აღგუამაღლნა... დაგუამაღაღლნა ჩუენ:**

...რამეთუ უფალმან აღგუამაღლნა ჩუენ... და ნაცვლად ამაღლებისა დაგუამაღაღლნა ჩუენ... წარტყ. ძბ^{22,24}

შეგვწყნარნა... გვსტუმარნა ჩუენ:

...მღვდელთ-მოძღუარმან მის ადგილისამან კეთილად შეგვწყნარნა და გვსტუმარნა... ათონ. 318-319

შეგკყუარნა ჩუენ:

და ოწ ჩწ მწნიჴქწ შეგკყუარნა ჩწ... სახისმეტყ. 113

მიგუცნა ჩუენ:

და მიგუცნა ჩუენ ჴელსა მტერთა ჩუენთასა... წარტყ. 36

გკხილნა ჩუენ:

ხოლო მან... გკხილნა რაა მახლობელად ჩუენდა მოვიდა... ათონ. 3356

დაგუბადენ ჩუენ:

რწლნი შენ უკუდავო ხატად შენდა დაგუბადენ... სასულ. 1696

განგუანათლენ ჩუენ:

და განგუანათლენ ნათლის ღებითა შენითა მჴსნელო... სასულ. 23720

დაგკფარენ ჩუენ:

მისითა მეოხებითა დაგკფარენ მგალობელნი შენნი... ჴაბო 513

გუყვენ ჩუენ:

...შეისმინე ოხაჲ მისი და მკჴდრ გუყვენ სასუფეველსა... ჴაბო 518
...თქუენ მონაწილე გუყვენით წმიდათა ლოცვათა თქუენთა... ხანძთ. 1014

დაგკცვენ ჩუენ:

დაგკცვენ ოწ მოწყალებითა ჴელისა შენისაჲთა... კიმ. 5235

მოგკძიენ ჩუენ:

ოწ იგნე და მოგკძიენ ჩწ ცხოვარნი ესე შეცთომილნი... ბოლნ. 721
...შეგუეწიენ, გუაცხოვნენ, შეგკწყალენ და დაგკცვენ ჩუენ ღმერთო შენითა მადლითა... ჴაბო 46

ოწ იგნე და გუაცხოვნენ ჩუენ... ბოლნ. 728

განგუწმიდენ... განგუათავისუფლენ ჩუენ:

...გუასხურე ჩუენ წყალი ცხოველი... მხოლოდ მობილო და განგუწმიდენ ჩუენ ცოდვათაგან... და განგუათავისუფლენ ჴელმწიფებისგან ბნელისა... სასულ. 10819

გუყვენს... განგუაშორნეს ჩუენ:

...რათა... კეთილად განაგოს ჩუენიცა ესე ცხოვრებაჲ და არა ჴუე-ბულ გუყვენეს, არცა განგუაშორნეს სანატრელთა მათ მამათა... ათონ. 515

...რათა არა უგულებელს გუყვენე მონანი შენნი... ხანძთ. 020

გკხილნეს ჩუენ:

ბრძანებაჲ გამოსრულ იყო რათა გარე ფილოპატსა გკხილნეს... ათონ. 33427

შევადართ ერთმანეთს გან-მ-აახლ-ნ-ა ჩუენ და გან-გუ-აახლ-ნ-ა ჩუენ: **ჩუენ** ობიექტი მრავლობითშია; ობიექტის მრავლობითობა ჴმნაში **-ნ-** (**←-ენ-**) სუფიქსითაა წარმოდგენილი: გან-მ-აახლა მე — გან-მ-აახლ-ნ-ა ჩუენ. რომ ობიექტი პირველ პირშია, ამაზე **მ-** მიუთითებს; რომ ის მრავ-

ლობითშია, — **-ნ** სუფიქსი. პირსაც და რიცხვსაც თავ-თავისი ფორმანტი მოეპოვება. ასევეა მაშინაც, როცა ობიექტად **თქუნ** (მეორ პირი), გინა **იგინი** (მესამე პირი) გვექნება:

მან	გან-მ-აახლა	მე	—	მან	გან-მ-აახლ-ნ-ა	ჩუნ
„	გან-გ-აახლა	შენ	—	„	გან-გ-აახლ-ნ-ა	თქუნ
„	გან-აახლა	იგი	—	„	გან-აახლ-ნ-ა	იგინი

განვიხილოთ ახლა მეორე ვარიანტი: მან გან-გუ-აახლ-ნ-ა ჩუნ; **-ა** სუფიქსი სუბიექტისაა (**მან**); ობიექტითაა გამოწვეული **გუ-** და **-ნ-**; მრავლობითობას აქ ისევ **-ნ-** გადმოგვცემს; რის ნიშანია **გუ?** პირველი პირისა ისევე, როგორც **მ:** სხვა არაფერია აქ გამოსახატავი, რაკი მრავლობითობის სუფიქსი **-ნ-** ცალკე მოგვეპოვება, **გუ-** რომ **მრავლობითის ფორმანტი იყოს, სრულიად გაუგებარი იქნებოდა გან-გუ-აახლ-ნ-ა ტიპის წარმოებაში -ნ-** (**||-ენ-**) **სუფიქსის გამოყენება** (ისევ ობიექტის მრავლობითის საჩვენებლად).

დასკვნა ერთია: **ძველ ქართულში გუ- პრეფიქსი არაა მრავლობითის პირველი პირის პრეფიქსი**, როცა ეს პირველი პირი სახელობითშია.

მაგრამ თუ **გუ-** პრეფიქსი არაა სახელობითში დასმულ ობიექტთან (**ჩუნ**) მრავლობითის პრეფიქსი, არც მ ი ც ე მ ი თ შ ი დასმულ ობიექტთან (**ჩუნ**) იქნება იგი ამ ფუნქციის მქონე.

ამრიგად: **გუ- პრეფიქსი ძველ ქართულში ობიექტის მრავლობითობას არც ისეთ მაგალითებში აღნიშნავს, როგორცაა გან-გუ-აახლ-ნ-ა მან ჩუნ და არც ისეთ მაგალითებში, რომლის ნიმუშიცაა მო-გუ-ანიჭა მან ჩუნ...**¹

კი, მაგრამ იქნებ **ჩუნ** ნაცვალსახელის ერთ-ერთი სემასიოლოგიური ვარიანტია **გუ-**სთან დაკავშირებული (მაგალითად ინკლუზიური): **-ნ-** სუფიქსმა სიმრავლე გამოხატა, **გუ-** პრეფიქსმა მისი ნაისრახეობა: გან-გუ-აახლ-ნ-ა ჩუნ — **მე** და **შენ** (თქუნ)... ეგრეთ წოდებული **ინკლუზივი**. შესაბამისად გან-მ-აახლ-ნ-ა **ექსკლუზივი** იქნებოდა; განმაახლნა მე და ის (ისინი)².

ასეთი რამ არაა მოსალოდნელი: ინკლუზივის ფორმანტი მრავლობითობის ნიშანიც არის, **მრავლობითობის სხვა სუფიქსი ასეთ შემთხვევაში ზედმეტია და უადგილო**. მაშასადამე: თუ **გუ-** პრეფიქსი ინკლუზიური (ანდა: ექსკლუზიური — პრინციპში ეს სულ ერთია) შინაარსისაა, მრავ-

¹ გაკვრით ეს დებულება წამოყენებულია ავტორის წერილში: „მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში“: მეცნ. აკად. მოამბე, II, №1-2 (1941).

² ასეთი ვარაუდი, მართლაც, იყო წამოყენებული, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ.

ლობითობის **-ნ-** სუფიქსისათვის ადგილი არა რჩება; მაგრამ რაკი **-ნ-**ს საკითხი (სხვა ფაქტების მიხედვითაც) ეჭვმიუტანლად წყდება, **გუ-** პრეფიქსის მრავლობითობა გამორიცხულია: არც ინკლუზიური და არც ექსკლუზიური შინაარსი მას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ძველ ქართულში.

ინკლუზივ-ექსკლუზივის შესახებ ზემოთ წამოყენებული დებულება სვანურის ჩვენებას ემყარება: **ობიექტის** ინკლუზივი და ექსკლუზივი სვანურში მარტოოდენ პრეფიქსებს იყენებს: **გუ-**ღვე („გვაქვს მე და შენ“), **ნ-**უღვე („გვაქვს მე და მას“); არავითარი დამატებითი ნიშანი მრავლობითისა ზმნის ფორმაში არა ჩანს (და არცაა მოსალოდნელი). სხვა მდგომარეობაა **სუბიექტის** ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმათა წარმოებისას: **ლ-პრი-დ** („ვარსებობთ მე და შენ“), **ხვ-პრი-დ** („ვარსებობთ მე და ის“). აქ პრეფიქსებიც გარჩეულია (**ლ- — ხვ-**) და მრავლობითის **-დ** სუფიქსიცაა წარმოდგენილი. მაგრამ ქართულში „ჩვენ“ **ობიექტის** საკითხს ვიხილავთ და ამ მხრივ **ობიექტის** ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმების წარმოების პრინციპს (სვანურში) უნდა გაეწიოს, ცხადია, მეტი ანგარიში, ვინემ სუბიექტის ანალოგიურ ფორმათა აგების წესს.

და, რაც მთავარია, სწორედ ეს **სუბიექტის** ინკლუზივ-ექსკლუზივ ფორმათა წარმოებაა აუხსნელი სვანურში: მათ (კერძოდ, ინკლუზივის) წარმოებას, სახელდობრ, მრავლობითის **-დ** სუფიქსის დართვას ახლავს გადაუღალავი დაბრკოლებები (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ერთი სიტყვით, ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმები მრავლობითის შინაარს იძლევა საგანგებო სუფიქსის გარეშე, თვით **პრეფიქსებით**. ასე ეს სვანურში, სადაც ინკლუზივისა და ექსკლუზივის გარჩევის უდავო ფაქტი გვაქვს. ასე უნდა ყოფილიყო ეს ძველ ქართულშიც, თუ ხსენებულ მორფოლოგიურ კატეგორიათა ნაშთებს ვივარაუდებდით **გუ-** || **მ-** პრეფიქსიან ფორმებში (მით უფრო, რომ სვანურშიცა და ქართულშიც ინკლუზიურობის საკითხი ერთსა და იმავე აფიქსთან — **გუ-**სთან არის დაკავშირებული).

ამგვარად, ძვ. ქართ. გან-**გუ-**ახლ-**ნ-**ა ტიპის წარმოების ანალიზი **ამ-თავითვე** გამორიცხავს იმასაც, რომ **გუ-** მრავლობითის აღნიშვნელად დავსახოთ, და იმასაც, რომ მას მრავლ. პირველი პირის **ინკლუზიური** გაგება დავაკისროთ. **გუ-** ისევე არაა მრავლობითის პრეფიქსი, როგორც **მ-**.

ამაში ზედმეტად გვარწმუნებს **გუ-** || **მ-** პრეფიქსთა ხმარება **ერთი და იმავე ჩუენ** ნაცვალსახელის გადმოსაცემად.

ა. ჩუენ მიცემითის ფუნქციითაა:

მოგუანიჭე — აღმისრულე (ვის?) ჩუენ:

...რაჟამს... მოგუანიჭე მორწმუნეთა წინდი მკვდრობისა ჩუენისაჲ. მჴსნელო, რაჟამს აღმისრულე უჟამოდ ქადებული მტერისა მოშურნისაჲ და ღმერთ ჰყავ ბუნებაჲ კაცობრივი... სასულ. 337

დაგვწერა — აღმძრავს (ვის?) ჩუენ:

...რომელმანცა ღმრთის მეტყუელითა ენითა დაგვწერა მოქალაქობად ანტონი ნეტარისა და აღმძრავს ყოველთა გალობად ღმრთისა...
სასულ. 241₂₆₋₂₈

მომაგეთ — მოგუეცით — მომიზღეთ თქუენ (ვის?) ჩუენ:

...აწ უკუე მომაგეთ ჩუენ ბოროტი ესე ნაცვალი, სიხარული მოხარულთა თანა მოგუეცით ჩუენ, ტირილი მტირალთა თანა მომიზღეთ ჩუენ... ათონ. 340₅

შთაგუბერა — მრქუა (ვის?) ჩუენ:

...მამინ შთაგუბერა ჩნ ონ ჩნმნ ივქნ და მრქუა ჩნ...
არიმათ. 37₂₆

გუამხილებ — მიყოფ — მომაგებ (ვის?) ჩუენ:

...უფალო ნუ გულის წყრომითა შენითა გუამხილებ ჩუენ არამედ წყალობითა შენითა განმარინენ¹ ჩუენ უფალო ნუ ცოდვითა ჩუენთაებრ მიყოფ ჩუენ ნუცა უმჯულოებათა ჩუენთაებრ მომაგებ ჩუენ, არამედ სახიერებითა შენითა შემიწყალენ¹ ჩუენ... წარტყ. ძმ₁₂

მოგუაწონო — მითხარ (ვის?) ჩუენ:

...მ მონაზონო. რად უკუე მოიგონო რ ხარ შენ პასუხთაგან უღონო. აწ რად სიტყუად მოგუაწონო მითხარ ჩნ უკუეთუ იწონო... კიმ. 167₃₇

გუესმა — დამეცა (ვის?) ჩუენ:

...ხოლო ჩნ ვრ გუესმა ვმ მათი დამეცა ჩნ ზა შიში დიდი... კიმ. 26₂₂

მეტყოდა — გამოგვთარგმანებდა (ვის?) ჩუენ:

ვრ იგი მეტყოდა ჩნ გზასა ზედა და ვრ იგი გამოგვთარგმანებდა ჩნ წიგნთა... ხანმეტი ლექციონარი: უნივერ. მოამბე, IX, გვ. 335 (ლკ XXIV₃₂)

ბ. ჩუენ სახელობითის ფუნქციითა:**დაგუბადენ — მომიყვანენ — (ვინ?) ჩუენ**

რომელმანცა ველითა მაგით საღმრთოდთა დაგუბადენ მიწისაგან ხატად შენდა და არარადსაგან მომიყვანენ არსებად და შემოსე... სამოსელი... სასულ. 144₁₉

დაგუბადნა — მივსნნეს — (ვინ) ჩუენ:

ვითარმედ უფალი მოწყალე არს და არა დაგუბადნა ჩუენ სატანჯველად არამედ მან მივსნნეს ჩუენ... წარტყ. ნმ₂₄

შემკრიბენ — აღუზარდენ — დაგვტევენ — დაგუფანჩენ — (ვინ?) ჩუენ:

¹ სახელობითში დასმულ ჩუენ ნაცვალსახელის მაგალითებს ქვემოთ დავუბრუნდებით.

რად ესე შემამთხვე ჩუენ ვითარმედ სადაა შემკრიბენ და აღ-
გუზარდენ ანუ აწ სადა დაგუტევენ და დაგუფანჩენ... ათონ.
337₃₅

გუტანჯნეს — განმარინნეს — (ვინ?) ჩუენ:

გუტანჯნეს ჩუენ სიცივითა და ყინელითა აქა რა^ათა მუნ
განმარინნეს ჩუენ ღრჭენისაგან კბილთადასა... წარტყ. ლ^ბ₃

დაგუბადენ — მიზიარენ — (ვინ?) ჩუენ:

რ^ალნი შენ უკუდავო ხატად შენდა დაგუბადენ და მიზიარენ
უხრწნელსა ღ^ბსა... სასულ. 169₆

**გ. ჩუენ ერთ შემთხვევაში სახელობითია,
მეორეში — მიცემითი: გუ-||მ-:**

დამივიწყებ (ვის?)... მოგუკვსენენ (ვინ?) ჩუენ:

ნუ დამივიწყებ ჩუენ მადიდებელთა შენთა მამაო მოგუკვსენ-
ენი წინაშე ღმრთისა... სასულ. 163₂₀

**გუამხილებ (ვის?)... განმარინენ (ვინ?)... მომაგებ (ვის?)... შემიწყა-
ლენ (ვინ?) ჩუენ:**

უფალო ნუ გულისწყრომითა შენითა გუამხილებ ჩუენ არამედ
წყალობითა შენითა განმარინენ ჩუენ უფალო ნუ ცოდვათა ჩუენთა-
ებრ... მომაგებ ჩუენ, არამედ სახიერებითა შენითა შემიწყალენ ჩუ-
ენ... წარტყ. ძ^მ₁₂

დამდვა (ვის?)... აღმადგინნა (ვინ?)... გუეტყოდა (ვის?) — ჩუენ:

მაშინ დამდვა ჯელი თჳსი ყ^ლთა ზ^ა თითოვეულად ჩ^ნგანთა და
აღმადგინნა ჩ^ნ დაგუეტყოდა ესრეთ... არიმათ 35

მყვენ (ვინ?)... მოგუანიჭე (ვის?) — ჩუენ:

გმადლობთ შენ ო^ა რ^ანი ღირს მყვენ ჩ^ნ ცოდვილნი ესე და მო-
გუანიჭე ჩ^ნ ცხოვრებად... კიმ. 148₉

მომიგსენენ (ვინ?)... მეოხ გუეყავ (ვის?) — ჩუენ:

მომიგსენენ (?) მკსნელო სასუფეველსა აწ მეოხ გუეყავ მადი-
დებელთა შენთა... ჰაბო, 51₁₂

**მომეც (ვის?)... მოგუტევენ (ვის?)... შეგუყვანებ (ვის?)... მიგსენენ
(ვის?) — ჩუენ:**

პური ჩუენი სამარადისოდ მომეც ჩუენ ღღეცს და მოგუტევენ
ჩ^ნ თანანადებნი ჩუენნი... ნუ შეგუყვანებ ჩ^ნ განსაცდელსა ო^ა ა^დ
მიგსენენ ჩ^ნ ბოროტისაგან... ად. 13_{ა2}

**მიხილნა (ვინ?)... მოგუეგება (ვის?)... მგუკითხნა (ვინ?)... შეგუწყნა-
რა (ვის?)... შემიყვანნა... აღმიყვანნა... დაგუსხნა (ვინ?) — ჩუენ:**

ხ^ა მან მიხილნა ჩ^ნ მიმავალნი მოწრაფედ მოგუეგება და მოწლედ
მოგუკითხნა და სიხარულით შეგუწყნარნა და თქვა: ღ^ათმან კეთი-

ლად მოგიყვანა: და შემეყვანა და სენაკად აღმიყვანა და ვყავთ ლოცვად და დაგუსხნა... კიმ. 165₃₁

დამშჯი (ვის?)... **დაგუბადენ** (ვინ?)... **მოგუაქციენ** (ვინ?) — **ჩუენ**:

ნუ დამშჯი სახეირო მონათა შენთა... რომელნი დაგუბადენ მიწისაგან და კუალად მოგუაქციენ მიწად... სასულ. 274₂₀

წარმოდგენილ საილუსტრაციო მასალაში **ჩუენ** ნაცვალსახელს ხან მიცემითის ფუნქცია აქვს, ხან — სახელობითისა (ზოგჯერ კიდევ ერთსა და იმავე ფრაზაში ერთ ზმნასთან სახელობითის როლს ასრულებს, მეორესთან — მიცემითისას), მაგრამ ამ სიტყვას (**ჩუენ**) მნიშვნელობა ერთი და იგივე აქვს:

შემკრიბენ და აღგუზარდენ ჩუენ...

შთაგუბერა და მრქუა ჩუენ...

ნუ დამივიწყებ და... მოგვცსენენ ჩუენ...

ვინაა ეს „ჩუენ“? მე და შენ, თუ მე და ის? პირველსა და მესამე მაგალითში ჩუენ-ში „მე და ის“ (ისინი) უნდა იგულისხმებოდეს: მეორე პირს მიმართავს მთქმელი: მე და ის შემკრიბე და აღგუზარდე-ო... ნუ დამივიწყებ და მოგვცსენენი-ო...

მაგალითში — შთაგუბერა და მრქუა ჩუენ — „ჩუენ“ ნაცვალსახელის შინაარსი ისე ნათელი არაა: ვის შთაბერა და ვის უთხრა მან? მე და შენ (თქვენ) თუ მე და მას? უფრო პირველი უნდა იგულისხმებოდეს სათანადო კონტექსტში, ვინემ მეორე...

მაგრამ ასე იქნება განმარტებული „ჩუენ“ თუ ისე, გარკვეული იქნება მისი მნიშვნელობა თუ ბუნდოვანი, ეს არ წვევტს საკითხს. საკითხს წვევტს სხვა რამ: ზმნათა წვევილეულებთან ერთი და იგივე ჩუენ გვაქვს; და ეს ერთი და იგივე ჩუენ ერთ ზმნაში მპრეფიქსით გადმოიცემა, მეორეში — გუ-პრეფიქსით (სუფიქსების მხრივ სხვაობა არაა): შემკრიბენ და აღგუზარდენ... შთაგუბერა და მრქუა...

რას მოწმობენ ხსენებული ფაქტები? მხოლოდ იმას, რომ არ შეიძლებოდა მ- და გუ-პრეფიქსები სხვადასხვა (ანდა განსხვავებული) მნიშვნელობისა ყოფილიყო იმისათვის, ვის კალამსაც სათანადო ფრაზები ეკუთვნის (ე. ი. შეუძლებელია ჩუენ სიტყვის მნიშვნელობის ნაირსახეობაზე ვიფიქროთ და ამ ნიადაგზე ავხსნათ მ- და გუ-პრეფიქსთა ხმარება).

მაშ, რატომ იხმარებოდა პარალელურად ორივე ვარიანტი (გუაქუს || მაქუს ჩუენ), თუ მნიშვნელობის მხრივ სხვაობას ადგილი არა ჰქონდა?

იმიტომ, რატომაც ერთსა და იმავე ძეგლში, მაგალითად, „ვეფხისტყაოსანში“ ერთი მეორის გვერდით გვხვდება ისი და იგი, — ერთი მნიშვნელობისა, მაგრამ სხვადასხვა დიალექტური წარმომავლობის ერთეულები. ამ ნაცვალსახელებს ახალ სალიტერატურო ქართულშიც ვიპოვით, მაგრამ სრულ სინონიმებად მათ ვერ მივიჩნევთ: ის მსაზღვრელადაც გამო-

დგება, სუბიექტად და ობიექტადაც გამოიყენება, **იგი**-ს მსაზღვრელად ვერ ვიხმართ: **მღრ. ის** მოვიდა — **იგი** მოვიდა; **ის** კაცი — „**იგი** კაცი“: ეს უკანასკნელი ახალი სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით დიალექტურ ფაქტადაა გააზრებული (ძველი ქართულისათვის „კაცი იგი“-ა ნორმა!).

„ვეფხისტყაოსანში“ **ისი** — **იგი** სინტაქსური ფუნქციის მიხედვით სრული სინონიმები ჩანს (თუ კი, საერთოდ, შესაძლებელია სრული სინონიმი გვქონდეს მეტყველებაში).

აი ორიოდ ნიმუში **იგი** || **ისი**-ს მსაზღვრელად ხმარებისა:

- იგი:** ...**იგი ველი** გაირბინა, ლაშქართაგან გაეკიდა... ტ. 172₁, კომისიის ტექსტი, უნივერ. გამოც. 1937 წლ.¹
 ...უსისხლოდ მოგკალ **იგი ყმა**, თუცა ჯმდა სისხლისა დენით... ტ. 557₄
 ...ავთანდილ **იგი მინდორი** ოთხ-ახმით გარდაიარა... ტ. 178₁
 ...**იგი ჭირი** არ უნახავს არ რამინს და არცა ვისსა... ტ. 183₃
- ისი:** ...რომე ცუდად არ მოღორდე, **ისი კაცნი** გღალატობენ... ტ. 434₁
 ...უფერო ქმნილნი მინახვან ვარდნი და **ისი იანი**... ტ. 233₂
 ...**ისი დიაცი** აქა ზის, მნახავი კაცთა მრავალთა... ტ. 102₁
 ...რას გექადა **ისი კაცი?** მესწრაფების მეტის მეტად... ტ. 1119₂

როგორც ცნობილია, **ის** ნაცვალსახელი ძველი ქართულისთვის უცხო იყო, მხოლოდ **იგი** იხმარებოდა (მაგრამ გვქონდა ესე: ესე — ეგე — **იგი**)... ახალმა ქართულმა **ის** გააბატონა, **იგი**-ც იხმარება, მაგრამ მისი გამოყენება შეზღუდულია. წარმოშობის მიხედვით **ესე** — **ისი** და **ეგე** — **იგი** ორი სხვადასხვა დიალექტის კუთვნილებაა. **ს**-იანი ვარიანტი თანდათანობით ძლიერდება, **გ**-იანი სუსტდება; მაგრამ ორივე გვაქვს ახალ ქართულში, ძვ. ქართულშიც „აქ მყოფის“ აღსანიშნავად უკვე გვქონდა **ესე**...

ანალოგიური ვითარება ჩანს **გუ-** || **მ-** პრეფიქსთა შემთხვევაშიც: **ეს პრეფიქსები სხვადასხვა დიალექტური წრისა უნდა იყოს**; მათი ბედიც ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში ცვალებადია: თვალსაჩინო ცვლილებაა მომხდარი მათს გამოყენებაშიც (რასაკვირველია, ანალოგია ზოგადს მომენტებს ეხება).

გუ- და **მ-** ძველ ქართულში იყო; ახალმა ქართულმა მხოლოდ **გუ-** იცის; **მ-** ვარიანტი მრავლობითისა ახალი ქართულისთვის ისევე უცხოა, როგორც **ისი** ნაცვალსახელი ძველი ქართული ძეგლებისათვის (V-X სს.).

ამ მხრივ ერთი ფაქტია საყურადღებო: „ვეფხისტყაოსნის“ ენამ არ იცის „მაქუს ჩუენ“ ტიპის წარმოება. ერთად ერთი ფორმაა **გუ-** პრეფიქსიანი ვარიანტი. ეს ნიშნავს: მეორემეტე საუკუნიდან სალიტერატურო

¹ ორთოგრაფია აღდგენილია (**ვ**, უმარცვლო **უ**).

ქართული წყვეტს კავშირს იმ დიალექტურ სამყაროსთან, რომელსაც შემოჰქონდა „მაქუს ჩუენ“ ვარიანტი. ჩვენ საშუალება გვქონდა სხვაგან აღგვენიშნა, რომ ერთგვარი გარდატეხა სალიტერატურო ქართულის ისტორიაში შემთხვევით არ მოდის მეთორმეტე საუკუნეზე. თბილისიდან არაბები განდევნილი არიან (1122 წ.), თბილისში გადმოინაცვლა კულტურული და პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრმა და უკვე დავით აღმაშენებლის დროიდან აღმოსავლეთ საქართველოს ცოცხალი დიალექტური მეტყველებაა საორიენტაციო: მთელი რიგი ახალი ენობრივი ფაქტი თავს იჩენს სალიტერატურო ქართულში — **დასაბამი ეძლევა ახალ სალიტერატურო ქართულს**. „ვეფხისტყაოსანში“ ამ ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშია წარმოდგენილი.¹

„მაქუს ჩუენ“-ის რიგის წარმოება არ იცის აღმოსავლეთ საქართველოს მთის იმ დიალექტებმაც კი, რომელთა არქაიზმებიც ძველი ქართულის ზოგი ნორმის დაცვამდისაც კი მიდის (ასეთია მაგ., ხევსურული).

„მაქუს ჩუენ“ ტიპი აღიკვეთა ქართული სალიტერატურო ენის სინამდვილიდან მას შემდეგ, რაც გაწყდა კავშირი სამხრულ და დასავლურ ქართულ კილოებთან.

ამ ტიპის წარმოება ამ კილოებიდან (ანდა, ყოველ შემთხვევაში, ამ კილოთა მეშვეობით) უნდა შესულიყო სალიტერატურო ძველ ქართულში. ამჟამად იგი დაუცავს ზანურს: ზანურსა და მეგრულშიც ახლაც მრავლობითის პირველ პირში **მ-** პრეფიქსი გვაქვს ობიექტის აღსანიშნავად, ოღონდ ახალი ქართულის მსგავსად მრავლობითობა სუფიხით აღინიშნება: ზან. მა მილუნ — ჩქუნ **მილუნ-ან** „ჩვენ «მ-აქვ-ენ» — შდრ. თქვენ გაქვთ (გაქვ-ენ), მათ აქვთ (აქვ-ენ)... რიცხვი მათ, თქვენ, ჩვენ ნაცვალსახელებთან ზმნის შეთანხმება შედარებით ახალი მოვლენაა; ასევე მეორეულია ჩქუნ მილუნ-ან: ძველად აქაც უნდა ყოფილიყო ჩქუნ მ-ილუნ- = „ჩუენ მაქუს“, ესე იგი: **ჩუენ მაქუს** ზანური ნორმაა, ზუსტად რომ ვთქვათ, ის ნორმაა, რომელიც ზანურმა შემოგვინახა, მაგრამ ზანურთან ახლო მდგომი ქართული კილოებისთვისაც დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო...

¹ იმ მოვლენათა შესახებ, რომლებიც ახალი სალიტერატურო ქართულის ნორმებად უნდა ვცნოთ „ვეფხისტყაოსანში“, იხ. ავტორის წერილი „დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — ენიმკი-ს მოამბე, III (1938), გვ. 209-227.

იქ, სხვათა შორის, ნათქვამია: „ძვ, ქართული ლექსიკისა და მორფოლოგიურ-სინტაქსური სისტემის შეგუება ამ ახალ დიალექტურ სინამდვილესთან, სალიტერატურო ქართულის გადაყვანა ახალ ლიანდაგზე — ესაა პროცესი ახალი სალიტერატურო ქართულის ჩამოყალიბებისა... ეს პროცესი აღმოსავლეთ საქართველოში მიმდინარეობს, ქუთაისიდან პოლიტიკური ცენტრის ტფილისში გადმოსვლას გულისხმობს და მას მოსდევს“ (გვ. 227). ჩამოვლილია ახალი ქართულის დამახასიათებელი მოვლენები „ვეფხისტყაოსანის“ ენაში (გვ. 224-226).

გუ- სხვა ქართული კილოს კუფენილებაა. რა კილოა ეს? ამჟამად მხოლოდ ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ: 1. **ეს კილო ქართული სალიტერატურო ენის აღნაგობაში ერთი უძველესი ინგრედიენტია**, 2. **მისი ფაქტები სვანურის მორფოლოგიაშიც მთელს შრეს ქმნის, — საზიაროა ქართულისა და სვანურისათვის** (მაგრამ უცნოა ზანურისათვის).

აქ ჩვენთვის მთავარი ისაა, რომ **გუ-** ელემენტი, ზემოთქმულის შესაბამისად, **ძველი კუფენილებაა** სალიტერატურო ქართულისა, **გაცილებით უფრო ძველი, ვინემ «მაქუს ჩუენ» ტიპი...** რა საბუთი გვაქვს ამისათვის? ყველაზე ძველ ძეგლებში **გუ-** უფრო ხშირია, შემდეგ **მ-** ტიპი იკაფავს გზას, მეთორმეტე საუკუნეში კი ეს მოცილე „ერთბაშად“ ქრება.

„ხანმეტი მრავალთავის“ გამომცემელს, აკ. შ ა ნ ი ძ ე ს, სამართლიანად აქვს შენიშნული, რომ ამ ძეგლში „პირველი პირის ობიექტურ პრეფიქსად მრავლ. რიცხვში ერთხელაც არ არის ნახმარი **მ**, არამედ ყველგან **გუ-**“¹.

საჭიროდ ვთვლი მოვიყვანოთ სათანადო მაგალითები:

...უკუეთუ... **გუნებავენ** ქუეყანასა ამის საწუთრომსა სარგებელი...

ხანმეტი მრავალთავი: უნივ. მოამბე, VII, გვ. 125

...რაოდენისა ბევრეულისა ვედრებისა **გკღირს** რლსა ჟამსა... შეიწირვის... იქვე.

...მიგვახლებით რიმცა **გუაწრაფებდა** მიახლებად სასუფეველსა... იქვე, გვ. 126

...რომელ ესე დიდებად **მოგუაქუს**... იქვე. 131.

...ვ ა... პავლე მოციქულმან გუასწავა... იქვე, გვ. 131.

...**გამოგკჩნდა** ჩნ დაშვილთა მაცხოვრად... იქვე, გვ. 132.

... **გამოგკჩნდა** ღ ი... და კულად მონებად **გუეწოდა**... იქვე.

...რლნი სიგლახაკესა შევრდომილ ვიყვნით მეფობადვე **მოგკყვანნა**... იქვე.

გამოგკბრწყინდა და ჩჩულთა მიხმადლა ესევრი... იქვე, გვ. 133.

...წინაწარმეტყუელო დთ **გკთხარ** ჩნ ვინ არს ესე დღეს მომავალი... გვ. 133.

...აწ ყრმანო **გკთხართლა** ჩნცა ვინაე თქნ... გვ. 134.

...ხრცხუენიან და **გკთხრობენ**... გვ. 137.

...ხაყენებთ და (ხეტყვთ)... ნუ **გუამხილებ** ჩნსა მას უმჭულოებასა... გვ. 139.

...ჩნცა ზა **გუაც** სიტყუს მიგებ(ად)... გვ. 150.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, „ხანმეტი მრავალთავი“: უნივ. მოამბე, VII (1926), გვ. 117. შდრ. იმავე ავტორის ზოგადი დებულება: „ადრინდელ ძეგლებში **გუ-** პრეფიქსიან ფორმებს იშვიათად ვხვდებით, იქ უფრო ერთი ფორმა გვხვდება, **მანიანი**“ („ძველი ქართ. ენა“, § 40).

ვთქვათ, ამ ტექსტს ქადაგების ხასიათი აქვს, მთქმელი „ჩვენო“ რომ ამბობს, მსმენელსაც გულისხმობს: გუასწრაფებდა მიახლებად — ვის? მე და თქვენ... ...ხრცხუენიან და გვთხრობენ — ვის? მე და თქვენ... შეიძლება თუ არა ამის მიხედვით დავასკვნათ: **გუ-** პრეფიქსი ყველგან იმიტომ გვაქვს, რომ ყველგან **ჩუენ** ნაცვალსახელი ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა, სახელდობრ, ინკლუზიურისააო (ჩუენ = მე და თქვენ)... ეს რომ ასე იყოს, **გუ-** პრეფიქსის სიძველე კი არ დამტკიცდებოდა, არამედ მისი ინკლუზიური შინაარსი ცხადი და ხელშესახები გახდებოდა... სამწუხაროდ, ამას ვერ ვიტყვით:

სხვა მაგალითებს რომ თავი დავანებოთ, სამი შემთხვევაა, სადაც **ჩუენ** შეუძლებელია გავიგოთ, როგორც „მე და თქვენ“.

...წინასწარმეტყუელო ღთ **გვთხარ** ჩნ... (ვის? მე და მათ)

...აწ ყრმანო **გვთხართლა** ჩნცა... (ვის? მე და მათ)

...(ხეტყვთ)... ნუ **გუამხილებ**... (ვის? მე და მათ)

მეორე პირი, **თქუენ** (||შენ), ვერ შემოვა **ჩუენ** სიტყვის მნიშვნელობაში, ეს გამორიცხულია: ამ მეორე პირსაა, რომ მიმართავენ...

მასასადამე, სამსავე შემთხვევაში **ჩუენ** უცილობლად ექსკლუზიური შინაარსისაა, ზმნაში კი **გუ-** პრეფიქსი გვაქვს: თხუთმეტი მაგალითიდან — სამში! **გუ-** პრეფიქსი დანარჩენ თორმეტ მაგალითშიც ისევეა ინკლუზიური პირველი პირის პრეფიქსი, როგორც ამ სამში.

ერთფეროვნების მიზეზი სიძველეა: რაც უნდა იყოს, VIII საუკუნის აქეთ ამ ძეგლის დათარიღება არ გადმოიწევს...

ასევე დამახასიათებელია **გუ-** პრეფიქსი ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოცემულ ხანმეტ ტექსტებში:

...ხიტყოდეს ვაჲ ჩუენდა რ... **მოგვყუანნეს** ჩუენ აქა იხილეთ ძლით ესე სიკუდილი ვრ ესე **შეგუამთხუევენ** ჩუენ: გევედრებით თქუენ **გვჩუენე** ჩუენ გზაჲ რა ხტყოდეთ... უნივ. მოამბე, II (1923), გვ. 390.

«ჩუენ» უკანასკნელ მაგალითში არსებითად განსხვავდება თავისი მნიშვნელობით პირველი ორი შემთხვევისაგან (გვჩუენე ვის? მე და მათ, «შენ» გამორიცხულია); **გუ-** პრეფიქსი კი ამ ზმნაშიც ისევეა გამოყენებული, როგორც დანარჩენ ორში.

ანალოგიური ვითარებაა ჰაემეტ ტექსტში:

მიუგო სიმონ პეტრე და ჰქა ოლო... ჩნ **გურწმენა** და **გვცნობიეს** რ შენ ხარ ქმ... ა. შანიძე, „ჰაემეტი ტექსტების ნიმუშები“: უნივ. მოამბე, III, გვ. 388.

ხანმეტსა და ჰაემეტ ძეგლებში ორი შემთხვევაა დასტურდება **მ-** პრეფიქსისა მრავლობითში.

...დედათაცა ვიეთმე ჩნგანთა **დამაკურვეს¹** ჩნ... (ლკ XXIV₂₂): „ხანმე-ტი ლექციონარი“: უნივ. მოამბე, IX (1929), გვ. 334.

...და ივინი ხიტყოდეს ურთიერთას. ანუ არა გული ჩუენ განჯურვე-ბულ ხიყო ჩუენ შოვრის. ვრ იგი **მეტყოდა** ჩნ გზასა ზედა: და ვრ იგი **გამოვკთარგმანებდა** ჩნ წიგნთა (ლკ XXIV₃₂): იქვე, გვ. 335.

უკანასკნელი შემთხვევა საინტერესოა იმ მხრივ, რომ **ერთი და იგივე ჩუენ** (შერთული წინადადების ორ ზმნასთან) **სხვადასხვა პრეფიქსე-ბითაა გადმოცემული**, ესე იგი **მ-** და **გუ-** თანაბარ ფუნქციისადაა მიჩნე-ული. ეს ფუნქცია, რა თქმა უნდა, არც ინკლუზივის ჩვენებაა და არც ექსკლუზივისა: «ჩუენ» აქ უდრის — კონტექსტის მიხედვით — «მე და თქუენ»-ს (მოწაფეები „ხიტყოდეს ურთიერთას“). ამდენად აქ **მ-** პრეფიქსი სრულებით უადგილო უნდა ყოფილიყო.

ოდიშის ოთხთავში სათანადო ადგილი (ლკ XXIV₃₂) ასე იკითხება:

...არა გულნი ჩნნი განჯურვებულ ივენეს ვე იგი **გუე-ტყოდა** ჩნ და ვრ **განგვმარტებდა** ჩნ წიგნებსა...

ნაბეჭდ ოთხთავში (რომელიც ხშირად ოპიზა-ტბეთის ტექსტს მი-სდევს) გვაქვს:

...ვითარ იგი **მეტყოდა** ჩუენ გზასა ზედა და ვითარ იგი **გამომითარგმანებდა** ჩუენ წიგნთა (ლკ. XXIV₃₂).

რომ შევუპირისპიროთ ეს სამი ჩვენება ერთმანეთს, ასეთ სურათს მივიღებთ:

ა დ ი შ ი თ : **გუეტყოდა...** და **განგვმარტებდა** ჩუენ...

ხ ა ნ მ ე ტ ი ლ ე ქ ც ი ო ნ ა რ ი თ : **მეტყოდა...** და **გამოვკთარგმანებდა** ჩუენ...

ნაბეჭდი ოთხთავით: **მეტყოდა...** და **გამომითარგმანებდა** ჩუენ...

I. ორივეგან **გუ-** II. **მ-||გუ-**, III. ორივეგან **მ-**. ჩვენი ვარაუდით ესაა **მშვენიერი ილუსტრაცია ამ პრეფიქსთა გამოვლენის დინამიკისა ძველი სალიტერატურო ქართულის ისტორიულს** განვითარებაში. ოღონდ იმ შენიშვნით, რომ მარტოდენ **გუ-** პრეფიქსი შეიძლებოდა გვქონოდა, მაგრამ მარტოდენ **მ-** პრეფიქსის ხმარებამდის საქმე არ მისულა: X-XI საუკუნეთა მანძილზე — **მ-** პრეფიქსის **მოხშირებისა** მიუხედავად — **გუ-** პრეფიქსი მაინც ძალაშია.

მ- პრეფიქსის ხმარების დინამიკა შეიძლება გავითვალისწინოთ ოთხთავის მიხედვით; შესაძარებლად ვიღებთ **ადიშისა** და **ოპიზა-ტბეთის** (ბენეშევიჩის გამოც.) ტექსტს; გადაწერის თარიღის მიხედვით მათ მცირე

¹ ასეა ეს ნაბეჭდ ოთხთავშიცა და ადიშის ოთხთავშიც.

მანძილი ამორებს (ადიშ. 897 წ. — ოპიზ. 915 წ. — ტბეთი 995 წ., გადა-
თარგმნილია კი ეს ძეგლები გაცილებით უფრო ადრე; ადიშის ტექსტი მა-
ინც დიდი სიძველისა ჩანს).

1. **ადიშ.:** მიუჯდეს მას მოწაფჷნი მისნი და ჰრქუეს **გუთხარ** ჩნ იგი
ლუარძლისად და აგარაკისად... მთ XIII₃₆: ტაბ. 29a₂.

ოპიზა-ტბეთ.: მითხარ... ჩუენ მთ XIII₃₆: ბენეშეგ.

2. **ადიშ.:** ჰრქუა მათ რასა აქა სდევით დღე ყოელ ცუდად: ჰრქუეს
მას რ არავინ **დაგუდგინა** ჩუენ... მთ XX₇, ტაბ. 42 b₁

ოპიზა-ტბეთ.: ...არავინ **დამიდგინა** ჩუენ... ბენეშეგ.

3. **ადიშ.** ხ სულელნი იგი ეტყოდეს ბრძენთა მათ **გუეცით** ჩნცა
ზეთი... რ სანთელნი ჩნნი **დაგუშრტებიან** მიუგეს ბრძენთა
მათ და ჰრქუეს ნუ უკვე ვერ **გუეყოს** ჩნ და თქნ... მთ XXV_გ.
9, ტაბ. 54a₁₋₂

ოპიზა-ტბეთ: ...**მეცით** ჩნ ზეთისა... სანთელნი დაშრტებიან... ვერ
გუეყოს ჩუენ და თქნ... მთ XXV_{გ.9}: ბენეშეგ.

საჭიროა შევჩერდეთ ამ უკანასკნელ მაგალითზე, ოპიზა-ტბეთის «მე-
ცით ჩნ» ექსკლუზიური გაგებისა და ფორმაც (**მ-**) თითქოს შესაბამისია;
«ვერ გუეყოს ჩნ და თქნ» ინკლუზიური მნიშვნელობისა და **გუ-**ც, ერთი
შეხედვით, თავის ადგილასაა. ამგვარად, ოპიზა-ტბეთის ეს ადგილი იმის
სარწმუნო მაგალითი ჩანს, რომ **მ-** და **გუ-** განსხვავებული ფუნქციისაა:
ერთი — ექსკლუზიურისა, მეორე — ინკლუზიურისა.

მაგრამ საკმარისია ამას შევუპირისპიროთ სათანადო ადგილი ადი-
შის ოთხთავიდან, რომ ხსენებულ ფაქტებს სხვაგვარი გაშუქება მიეცეს:
ადიშის ტექსტში აქ ყველგან **გუ-** პრეფიქსია: **გუეცით... გუეყოს... და-
გუშრტებიან**. უკანასკნელი ზმნა ოპიზა-ტბეთის ტექსტში ერთპირიანია: (სა-
ნთელნი დაშრტებიან), ე. ი. არავითარი ექსკლუზივი და ინკლუზივი,
არავითარი სხვაობა ფორმაში, თუმცა «ჩუენ» ნაცვალსახელის მნიშვნელო-
ბა **გუეცით... დაგუშრტებიან** ზმნებთან სხვაა (ექსკლუზიურია: თქუენ მო-
გუეცით მე და მათ), **გუეყოს** ზმნასთან სხვა (ინკლუზიურია: გუეყოს ჩუენ
და თქუენ)...

ჩუენ ნაცვალსახელის მნიშვნელობის სხვაობას, როგორც ვხედავთ,
ზმნა არავითარ ანგარიშს არ უწყევდა, ყველგან **გუ-** იხმარებოდა. შემდეგ
ერთ-ერთ ზმნაში **გუ-**ს ადგილი **მ-** პრეფიქსმა დაიჭირა (სხვა დიალექტუ-
რი ნორმა შემოიჭრა!) და ამ **შემთხვევის** გამო შეიქმნა ისეთი მდგომარე-
ობა, თითქოს ინკლუზივი-ექსკლუზივის გარჩევა ჰქონოდა ოპიზა-ტბეთის
ტექსტს მხედველობაში!

წარმოვიდგინოთ, რომ ესა თუ ის მწერალი ამჟამად ხმარობს ფორ-
მებს: **ს-ჩანხარ**, **ს-დახარ**, **ს-ტირი**... და ამასთან: **ს-ჩანს**, **ს-დგას**, **ს-ტირის**...

შეიძლება თუ არა აქედან დავასკვნათ: მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად ეს მწერალი **ს-** პრეფიქს ხმარობსო (ამ ზმნებში)... ასეთი დასკვნა უსაფუძვლო იქნებოდა: **ს-**ჩანხარ ფორმაში **ს** ისევე არაა პირის ნიშანი, როგორც **ს-**ჩანს ფორმაში **პრეფიქსი ს** პირის ნიშნად არ მიიჩნევა... არც ერთსა და არც მეორე შემთხვევაში **ს-** პრეფიქსი სუბიექტის ნიშანი არაა იმ პირისთვის, ვინც **ს-**ჩანხარ, **ს-**ჩანს ფორმებს ხმარობს. **ს-** პრეფიქსის ნამდვილ ღირებულებას მეორე პირთან (**ს-**ჩანხარ) შუქსა ფენს მესამე პირის ფორმა (**ს-**ჩანს); და ეს სავესებით კანონზომიერია: პირთა ფორმები სისტემას ქმნიან, სისტემის მონაწილე ყოველი წევრის ადგილი კი სხვა წევრთან მიმართებას გულისხმობს, — ესაა **ერთ-ერთი** (მაგრამ არა ერთადერთი!) **ძირითადი თვისებათაგანი** სისტემაში შემავალი ფაქტებისა.

რაც **ს-** პრეფიქსის შესახებ ითქვა, სავესებით ვრცელდება **გუ-** და **მ-** პრეფიქსებზედაც.

კიდევ ორიოდე მაგალითი:

4. **ადიშ.:** პრქუეს მას **მოგუეც** ჩნ რა დავსხდეთ მარჯულ შენსა...
მკზ X₃₇, ტაბ. 87 a₂—b₁.

ობიზა-ტბეთ.: ...**მომეც** ჩუენ რა დავსხდეთ...: ბენეშეგ.

აქაც „უმართებულო“ **გუ-** (მოგუეც: უნდა ყოფილიყო მე და მათ — მომეც) უფრო ახალ ძეგლში „მართებული“ ფორმითაა შეცვლილი მო-მეც ჩუენ (მე და მათ). გამოდის, რომ ინკლუზივ-ექსკლუზივის გარჩევა მეცხრე საუკუნეში არ უნდა ყოფილიყო და მეთექვსმეტე საუკუნეში უფრო მკვეთრი გამხდარა! ნამდვილად კი ამაში სხვა ტენდენცია ისახება; **გუ-** პრეფიქსის ადგილს იჭერს **მ-**, — სხვა დიალექტური წრის ნორმა.

ან კიდევ:

5. **ადიშ.:** და ევედრების მას და პრქუეს **მიგუავლინენ** ჩნ ლორებსა იმას... მკზ V₁₂, ტაბ. 73 a₁

ობიზა-ტბეთ.: ...**მიმავლინენ** ჩუენ ლორებსა იმას... ბენეშეგ.

6. **ადიშ.:** გიძლავს თუ რად **შეგვეწიე** ჩნ და წყალობა ყავ ჩნ ზედა... მკზ IX₂₂, 83 b₂

ობიზა-ტბეთ.: **შემეწიენ** ჩუენ და წყალობა ყავ ჩუენ თუს...

7. **ადიშ.:** მოძლუარ მოსე **დაგვეწერა** ჩნ... მკზ XII₁₉, ტაბ. 91 a₁

ობიზა-ტბეთ.: მოძლუარ მოსე ესრე **დამიწერა** ჩუენ...

8. **ადიშ.:** მან გიჩუენოს თქნ ქორი დიდი... და მუნ **დაგუმზადეთ** ჩნ... მკზ XIV₁₅, 95 b₁

ობიზა-ტბეთ.: ...და მუნ მზა **მიყავთ** ჩუენ...

9. **ადიშ.:** ...ლაღატ ყვეს და თქუეს **მიწყალენ** ჩვენ ივ ძეო ღთისო ბ ერმან მან შეპრისხნა მათ რა დაღუმენს მათ უფროდს ლაღატ ყვეს და თქს **გვეწყალენ** ჩნ ძეო ღთისო და და-

დგა იჲ ვმა უყო მათ ღ ჰრქუა რაჲ გნებავს და გიყო
თჲჲნ ჰრქუეს მას ოო რაჲ **აღმებუნენ** ჩჲნ თვალნი... მთ
XX₃₀₋₃₃, 43 b₂

აქ «ექსკლუზიური ჩუენ» **მიწყალენ, აღმებუნენ** ფორმებს კარგად
შეეწყობოდა, იქვე რომ არ გვქონდეს **გვწყალენ** იმავე ჩუენ ნაცვალსახე-
ლისათვის: მიწყალენ || გვწყალენ ჩუენ...

ობიზა-ტბეთ.: ...**შემიწყალენ** ჩჲნ... უფრჲს ღაღადებდეს **შემიწყალენ**
ჩჲნ ოო ...**აღგუეხილენ** თუალნი ჩუენნი...

აქ პირველი ზმნა **მ-** პრეფიქსით მეორდება, მაგრამ **გუ-** პრეფიქსი
აღმოაჩნდა მესამე ზმნას (**აღგუეხილენ**), რომელიც აღიშნი **მ-** პრეფიქსი-
ანი იყო (**აღმებუნენ**)... **გუ-** პრეფიქსი ინკლუზიურ ჩუენ ნაცვალსახელისა
კონტექსტს არ ეფარდება: ბრმები ყვირიან — ჩვენ თვალი აგვიხილეთ! ვი-
საც მიმართავენ, ვინც უნდა აუხილოს თვალი, ის ამ **ჩვენ**-ში ვერ შემოვა,
თვალხილულია...

10. **ადიშ.:** პური ჩუენი სამარადისოჲ **მომეც** ჩუენ ღღჲს და
მოგვტევენ ჩჲნ თანანადებნი ჩუენნი... და ნუ **შეგუყვა-**
ნებ ჩჲნ განსაცდელსა ოო ად **მიგსნენ** ჩჲნ ბოროტისა-
გან... მთ VI₁₁₋₁₃, ტაბ. 13 a₂ (იხ. გვ. 103).

ორი **გუ-** პრეფიქსი მაინც გამოერია, თუმცა შესაბამისი **ჩუენ** არაფ-
რით არ გამოირჩევა იმ ორი სხვა **ჩუენ**-ისაგან, ზმნაში რომ **მ-** პრეფიქსს
აჩენს...

ობიზა-ტბეთისაში ოთხსავე შემთხვევაში **მ-** პრეფიქსი გვაქვს:
...პური 'ესე' ჩუენი არსობისაჲ **მომეც** ჩუენ ღღეს და **მომიტევენ**
ჩუენ თანანადებნი ჩუენნი... და ნუ **შემიყვანებ** ჩუენ გან-
საცდელსა ად **მიგსნენ** ჩუენ ბოროტისაგან...

ადიშის ოთხთავის **გუ-** პრეფიქსი არა ერთგან ობიზა-ტბეთის ოთხ-
თავშიც ამავე სახითაა დაცული, მასთან დიდ წილ შემთხვევაშიც **ჩუენ** ნა-
ცვალსახელის გარკვეულ (ინკლუზიურ) გაგებასთან რაიმე კავშირზე ლაპა-
რაკი შეუძლებელი ხდება: მხედველობაში გვაქვს ის შემთხვევები, სადაც
მეორე პირისადმი მიმართვაა გადმოცემული და, მაშასადამე, ეს მეორე პი-
რი გამორიცხულია (ჩუენ = მე და მათ... და არა: მე და თქვენ)...

გუ- პრეფიქსი თითქოს **არ გამორიცხავს** ინკლუზიურ გაგებას:

ადიშ.: ...და ურთიერთას იტყოდეს რჲ პური არა **გუაქუს**... და
ჰრქუა მათ რაღსათჲს განჰზრახავთ. რჲ პური არა გუა-
ქუს... მკზ VIII₁₆, ტაბ. 81 a₂

ობიზა-ტბეთ.: ...არა **გუაქუს**...

ადიშ.: ეტყოდეს მას და ჰრქუეს განუტევე ესე. რჲ **შეგუდგს** ჩჲნ და
ღაღადებს... მთ XV₂₃, ტაბ. 33 b₁

ოპიზა-ტბეთ: ... შეგვდგს ჩუენ...

ადიშ: ჰრქუეს მას ნათლისღებად გვძლავს... მთ XX₂₂, ტაბ. 43 b₁

ოპიზა-ტბეთ: ...მათ ჰრქუეს ძალ გვც...

ადიშ: ...ვთქუათ თუ ზეციით იყო: გურქუას რად არა გრწმენა მისი უკვეთუ ვთქუათ კაცთაგან იყო გვეშინის ერისაგან... მთ XXI₂₅, 45 b₁₋₂

ოპიზა-ტბეთ: გურქუას ჩუენ... გუეშინის ერისა ამის...

ადიშ: და თქუა ბასრობს რადსალა გუეშს მოწამე... მთ XXVI₆₅, ტაბ. 60 a₁

ოპიზა-ტბეთ: რადსა^რლა^ლ გვკმან მოწამენი...

გუ- პრეფიქსთან გამოორიციხულია ინკლუზიური გაგება [ჩუენ = მე- და იგი || იგინი (მე და მას || მათ):

ადიშ: ...და ჰრქუეს მოძღუარ გუნებავს რ^ა რადცა გთხოვთ: მიყო ჩ^ნ... მკზ X₃₅, ტაბ. 87 a₂

ოპიზა-ტბეთ: ...მოძღუარ გუნებავს რ^ა რადცა გთხოვთ მიყო ჩუენ... ბენეშეგ.

ადიშ: მოვიდეს სხუანი იგი ქალწულნი და იტყოდეს ო^რ ო^რ გან-გულე ჩ^ნ... მთ XXV₁₁, ტაბ. 54 a₂

ოპიზა-ტბეთ: ...განგვდე ჩ^ნცა... ბენეშეგ.

ადიშ: მიუგო პეტრე და რქუა მას გამოგუთარგმანე ჩ^ნ იგავი ეგე... მთ XV₁₅, ტაბ. 33 a₂

ოპიზა-ტბეთ: ...გამოგუთარგმანე ჩუენ იგავი იგი... იქვე: ბენეშეგ.

ადიშ: და ჰრქუეს მოძღუარ გუნებავს შენგან სასწაულისა ხილვად... მთ XII₃₈, ტაბ. 26 a₂

ოპიზა-ტბეთ: ... გუნებავს შენგან... იქვე, ბენეშეგ.

ადიშ: ...ევედრებოდეს მას და იტყოდეს განთუგუას-სამ ჩ^ნ გვბრძანე ჩუენ მისლვად კოლტსა იმას ღორებისა-სა... მთ VIII₃₁, ტაბ. a₂—b₁

ოპიზა-ტბეთ: უკუეთუ განგუასსამ... გვბრძანე ჩუენ... იქვე, ბენე-შეგ.

ადიშ: ხ^ნ მათ ჰქს მას არა გუაქუნს აქა გარნა ხუთი პური და ორი თევზი... მთ XIV₁₇, ტაბ. 31 b₁

ოპიზა-ტბეთ: ...არა გუაქუს აქა...

ადიშ: ჰრეკედ მას და ეტყუედ. გვწინაწარმეტყუელებდ ჩ^ნ ქ^წ... მკზ XIV₆₅, ტაბ. 98 a₂

ოპიზა-ტბეთ: გვწინწყლებდ ჩუენ...

ადიშის ოთხთავიდან შესადარებლად აღებული გვქონდა მათე და

მარკოზი: მხოლოდ ეს ნაწილია ოპიზა-ტბეთის ოთხთავიდან გამოცემული (ბენეშევიჩის მიერ). სათანადო მასალის **შედარებითი ანალიზი** ზევითაა მოცემული¹.

ამის შემდეგ ინტერესს მოკლებული არ იქნება ზოგი ციბრობლივი მაჩვენებელიც დავურთოთ.

О₁ მრ. **ადიშისაში** გვაქვს: **მ-** — 13, **გუ-** — 39

ოპიზა-ტბეთისაში „ : **მ-** — 21, **გუ-** — 25

შენიშვნა. ექვს შემთხვევაში ზმნას მრავლობითის პირველი პირის ობიექტის ფორმა არა აქვს:

ადიშ.: სულგრძელი მექმენ ჩუენ ზ^ა (მთ XVIII₂₉) — **ოპიზა-ტბეთ.:** სულ გრძელ იქმენ ჩემ ზ^ა...

ადიშ.: პური არ გუაქუნს (მთ XV₇) — **ოპიზა-ტბეთ.:** პური არა მოვილეთ...

ადიშ.: დამასწორენ ჩ^ნ იგი (მთ XX₁₂) — **ოპიზა-ტბეთ.:** სწორ ჩუენ-და ჰყვენ იგინი... და ასე შემდეგ.

ამრიგად **მ- || გუ-** პრეფიქსიან ფორმათა რიცხვი ოპიზა-ტბეთისაში ადიშის მაგალითებთან შედარებით ექვსით ნაკლებია. ამისდა მიუხედავად გარკვეული დინამიკა ჩანს **მ- || გუ-**ს სიხშირის შეფარდებაში:

ადიშის 13 : 39, ოპიზა-ტბეთ.: 21 : 25

გუ- ისე ჭარბადაა გამოყენებული ადიშის ძეგლში, რომ კაცი იფიქრებდა: ესაა შემზადება XII-XIII საუკუნის საერო ლიტერატურის ნორმისა, როცა **მ-**, როგორც О₁ მრავლ., სრულიად გამქრალია... ადიშის ძეგლი, როგორც ეს ეჭვმიუტანლად გაარკვია კორნ. კეკელიძემ, 897 წელსაა გადაწერილი (და არა მეთორმეტე საუკუნის დასაწყისში, როგორც წინათ ზოგი მკვლევარი ფიქრობდა)...

ამგვარად, **გუ-**ს სიჭარბე მეცხრე საუკუნეში გადაწერილ ძეგლში დასტურდება. მერე: ხანმეტსა და ჰაემეტს ძეგლებშიც **გუ-** ან ერთად ერთი ფორმანტია О₁ მრავლ. ანდა თითქმის ერთად ერთი: **მ-** — О₁ მრავალ. აქ გაცილებით უფრო იშვიათია, ვინემ X-XI საუკუნის ძეგლებში. ეს ნიშნავს: XII საუკუნის საერო ლიტერატურის ნორმის შემზადებად ვერ მივიჩნევთ **გუ-** პრეფიქსის სიხშირეს ადიშის ოთხთავში: აქ ეს არქაიზმია.

ამ კონტექსტში შეიძლება მოვიგონოთ სხვაგვარი არქაიზმებით მდიდარი ისეთი ძეგლის ჩვენება, როგორიცაა «უდაბნოს მრავალთავი» (საქართველოს მუზეუმის ხელნაწ. № 1139):

¹ ჩვენ განზრახული გვაქონდა ოშკის დაბადების (X ს.) ტექსტიც განგვეხილა (შედარებით), მაგრამ არც ამ ძეგლის ფოტოპირი, არც ხელნაწერი, გადაღებული აქედან, ჩემთვის ხელმისაწვდომი არ აღმოჩნდა.

ამ ძეგლში **მ- || გუ-** პრეფიქსთა შეფარდება ასეთია: **25 : 114**. სა-მწუხაროდ, ტექსტის შინაარსი იმგვარი შედარების შესაძლებლობას არ იძლევა, როგორც ოთხთავის მასალის მიმართ გამოვიყენეთ. შეუძლიათ გვითხრან: იქნებ, ინკლუზიური შინაარსით ნახმარი **ჩუენ**-აა ტექსტში გამოყენებულიო. რა თქმა უნდა, არა (უადგილობის გამო აქ საილუსტრაციო მასალა არ მოგვეყავს).

«იაკობ ხუცესის ჟამის წირვაში» (ხელნაწ. № 86, გამოცემული კოტაი. კეკელიძის მიერ) პირველი პირის ობიექტის სიმრავლის აღსანიშნავად ნახმარია:

მ- — 18-ჯერ, **გუ-** — 35 ჯერ.

აღსანიშნავი ისაა, რომ ამ 35 შემთხვევიდან 31-ში **გუ-** მოუდის ისეთ ზმნას, რომლის სუბიექტიც მეორე პირია და, მაშასადამე, **ჩუენ ობიექტი ინკლუზიური შინაარსით შეუძლებელია იყოს ნახმარი:**

შეგვწყალენ ჩუენ 12₈, 41₃, 41₆

მოგვკვსენენ ჩუენცა 57₈

დაგვკვვენ ჩუენ 80₅, 83₁₅

დაგუაწყყნარენ 'ჩუენ' 85₅

გუაკურთხენ 83₂

განგუანათლენ 104₁

გუასმინენ 17₇

მოგუხედენ 25₃

მოგუმადლე 25₅, 122₉

მოგუანიჰე 5₁₇, 40₁₂ და სხვ.

ძველი ქართულის პარალელური ფორმებიდან **შეგვწყალენ || შემიწყალენ** ჩუენ.. **გუაქვს || მაქუს** ჩუენ **გუ-** პრეფიქსიანი ფორმებია **სალი-ტერატურო ქართულის თვალსაზრისით უფრო ძველი.**

ამრიგად, ძველი ქართული ძეგლების მონაცემთა ანალიზმა იმ დასკვნამდის მიგვიყვანა, რომ:

1. **გუ-** პრეფიქსი **მრავლობითის ნიშანი ისევე არ ყოფილა ძვ. ქართულში, როგორც მ:** თუ **ჩუენ** სახელობითის ფუნქციით იყო ნახმარი, მისი მრავლობითობა ყოველთვის აღინიშნებოდა, მაგრამ **სუფიქსით** (გან-**გუ-**აახლ-ნ-ა მან **ჩუენ**): სულ ერთი იყო **მ-** პრეფიქსს ვიხმარდით, თუ **გუ-** პრეფიქსს...

თუ **ჩუენ** მიცემითის ფუნქციით იყო აღჭურვილი, მისი მრავლობითობა აღნიშნული რჩებოდა ისევე, როგორც **თქუენ, მათ** ნაცვალსახელთა (მიცემ.: აქუს **მათ, გ-**აქუს თქუენ, **მ-**აქუს || **გუ-**აქუს ჩუენ).

მრავლობითის პრეფიქსად **გუ-** ძველ ქართულში იმიტომ გვეჩვენება, რომ ახალ ქართულში აქვს ამ ფორმანტს ასეთი მნიშვნელობა: **გუაქუს** ჩუენ-ში **გუ-**ს მიჩნევა მრავლობითის ნიშნად — ესაა ახალი ქართუ-

ლისეული გაგების გადატანა ძველ ქართულში, ე. ი. ისტორიული პერსპექტივის დაუცველობა.

როგორ იქცა **გუ-** მრავლობითის პრეფიქსად? იმავე გზით, როგორადაც **-ან, -ენ, -ეს** სუფიქსები იქცა **მესამე პირის** მრავლობითის ფორმანტებად, თუმცა თავდაპირველად ესენი მართოდენ **სიმრავლის** მაჩვენებელი იყვნენ.

2. **გუ-** და **მ-** სხვადასხვა დიალექტური წრის მიერაა შემოტანილი სალიტერატურო ქართულში. ამ უკანსკნელში **გუ-** პრეფიქსი უძველესია, **მ-** პრეფიქსი მინარევია; **მ-** პრეფიქსის მონშირება X-XI საუკუნეებზე მოდის; XII საუკუნის საერო ლიტერატურის ენაში **მ-** პრეფიქსი (მაქუს ჩუენ ტიბი) ქრება; **მაქუს** ჩუენ წარმოება ზანური, უფრო ზუსტად: ზანურისებურია.

3. **გუაქუს** || **მაქუს** ფორმათა სხვაობას ინკლუზიური და ექსკლუზიური გაგება საფუძვლად ძველ ქართულში არ უდევს.

ცალკეული ფაქტები, სადაც **მ-** ექსკლუზიურსა და **გუ-** ინკლუზიურ გაგებას **იგუებს**, შემთხვევითია; ის მიღებულია მარტივი ალბათობის ნიშნადგზე: გვაქვს **ორი** აფიქსი, ვვარაუდობთ **ორ** ფუნქციას: შეუძლებელია ზოგან დამთხვევა არ მივიღოთ (ზევით, ადიშისა და ოპიზა-ტბეთის მაგალითთა შედარებისას, ვნახეთ, თუ როგორა ხდება ეს — იხ. გვ. 108-9).

ასეთია საქმის ვითარება, თუ **ძვ. ქართულის ფაქტებს, ქართული ენის მონაცემთა** მიხედვით, **ქართული ენის ისტორიული განვითარების პერსპექტივაში** დავაფასებთ.

მაგრამ სხვაგვარი შთაბეჭდილება შეიძლება მივიღოთ, თუ სვანურის ჩვენებას დავემყარებთ: სვანურში პირველი პირის მრავლობითში გარჩეულია ინკლუზივი და ექსკლუზივი, — ეს ენება სუბიექტის პირველ პირსაც და ობიექტისასაც. მერე, რაც ხაზგასასმელია, ობიექტის ინკლუზიური ფორმა **გვ-** პრეფიქსითაა გადმოცემული.

სწორედ სვანურზე დაყრდნობით იძლეოდნენ ძვ. ქართულის ფორმის თავისებურ განმარტებას: **გუ-** || **მ-** პრეფიქსთა გამოყენება ინკლუზივ-ექსკლუზივის გამოვლენააო.

„ვინაიდან ძვ. ქართულს **O₁** მრავლ. ორი ფორმა აქვს, რომლებიც, მართალია, მნიშვნელობის მიხედვით უკვე აღარ განსხვავდება, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ინკლუზიურ და ექსკლუზიურ პრეფიქსთა სხვაობა ძველია და მხოლოდ სვანურსა აქვს შემორჩენილიო“ — წერს გ. დეეტერსი¹.

„**გუ-** და **მ-** ფორმანტებთან დაკავშირებით ძველი ქართულის **გუ-** და **მ-** გვაგონდება. უკანასკნელთა შორის, ალბათ, ისე იყო როლი განაწი-

¹ Das kharthwelische Verbum (1930), § 45, გვ. 27.

ლებული, როგორც დღეს არის სვანურში. გვგონია, რომ **გუ**-შეესაბამებოდა **გუ**-ს, ხოლო **ნ** — **მ**-ს. მეგრულში **გუ** არა ჩანს, ალბათ, დაიკარგა — გკითხულობთ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს მონოგრაფიაში სვანურ ზმნის შესახებ¹.

ამავე საკითხს სპეციალური წერილი უძღვნა კარპ. დონდუამ². ავტორის დასკვნა ასეთია:

ძველი ქართულის ძეგლებში დარჩენილია ინკლუზივ-ექსკლუზივის კვალი. ინკლუზივის ნიშანია **გუ**-პრეფიქსი, ექსკლუზივისა — **მ. გუ**-პრეფიქსი „მეტად ძველი პრეფიქსია სვანურსა და ძველ ქართულში“.

ძვ. ქართულში **გუ**-ს „უკვე აღებული აქვს თავის თავზე ოდესღაც ექსკლუზიური **მ**-პრეფიქსის ფუნქცია. **გუ**-ს შეუფერებელი გამოყენების მაგალითები ხშირია, **მ**-ექსკლუზივისათვის უფრო თანამიმდევრულადაა გამოყენებული...“

ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ არის შემთხვევები, სადაც **გუ**- || **მ**-პრეფიქსები ერთსა და იმავე ჩუენ-ზე მიუთითებენ, მაგრამ შეუმჩნეველი რჩება მი**გუ**ავლინენ, გ**ვ**წყალენ რიგის ფორმები, სადაც ობიექტის მრავლობითობა სუფიქსით არის გადმოცემული და **გუ**-ს საამისო ფუნქცია არა აქვს. არც სათანადო დასკვნებია გაკეთებული.

კარპ. დონდუასთვის ისევე, როგორც ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს თ ვ ი ს ამოსავალია სვანურის ვითარება, სვანურში ინკლუზივისა და ექსკლუზივის კატეგორიათა არსებობა.

ეს ბუნებრივია: ქართველურ ენათა შორის სვანურს რიგს შემთხვევაში ძველისძველი მოვლენები აქვს შემორჩენილი. მაგრამ ინკლუზივ-ექსკლუზივის ფორმათა წარმოებას სვანურში იმდენი სირთულე ახლავს, რომ, სანამ მას არ მოეწვება, სვანურის ეს კატეგორიები ქართულის ძველს ვითარებას ვერ გაგვირკვევენ. პირველ რიგში, პასუხი უნდა გავცეთ კითხვაზე: **პირველადი, ძველი მოვლენა სვანურში ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიათა გარჩევა თუ მეორეული?** ამჟამად, ვფიქრობთ, მეტი საბუთი არსებობს იმისათვის, რომ სვანურში ამ კატეგორიათა მეორეულობა გამტკიცოთ, ვინემ — პირუკუ.

სვანურიო, რომ ვამბობთ, ამას დაზუსტება ესაჭიროება. სვანური რთული შედგენილობისაა; მასში შეინიშნება: ერთი ფენა, რომელიც მას ქართულთან აკავშირებს; მეორე ფენა, რომელიც ზანურიდან (ჭანურ-მეგრულიდან) მოდის; მესამე ფენა, რომელიც გარკვევით ადიდურ მასალას წარმოგვიდგენს; და კიდევ ერთი, რომელიც კანონზომიერ შეფარდებაშია

¹ სვანური ენა. I. ზმნა (1931), § 6 B₁, გვ. 26. სვანური უმარცვლო უ ხან უ-თია ქვემოთ გადმოცემული, ხან გ-თი (წყაროს მიხედვით).

² Категория инклюзива-эксклюзива в сванском и ее следы в древнегрузинском: კრებული «Памяти акад. Н. Я. Марра» (1938), გვ. 135-151.

ქართულთან (და მით ზანურთანაც). **ქართველურ ენათა ისტორიის თვალსაზრისით სწორედ ეს უკანასკნელი ფენაა, რომელსაც უფლება აქვს „სვანურის“ სახელი ატაროს და ქართულისა და ზანურის გვერდით ახალ, ცალკე ერთეულად იყოს მიჩნეული ქართველურ ენათა წრეში.**

სანამ სვანური ინკლუზივ-ექსკლუზივის ჩვენებათა შედარებითი ანალიზი და კვალიფიკაცია იქნებოდეს მოცემული, საჭიროა ფაქტობრივი ვითარება სქემატურად გავითვალისწინოთ.

ეს ვითარება ვრცლად არის განხილული ვ. თოფურიას გამოკვლევაში სვანური ზმნის შესახებ (იქვეა გადმოცემული, სხვა ავტორთა შეხედულებანიც). წარმოვადგენთ ძირითად დებულებებს:

a. ექსკლუზივი და ინკლუზივი სუბიექტის ფორმებშიც გაირჩევა და ობიექტისაშიც:

ექსკლ.: ნამ **ხუ**-არი-დ „ვართ“ ტ-**ჟ**-იხე-დ „ვაბრუნებთ“

ნ-აყა „გვყავს“ (მე და ის) (მე და მას)

ინკლუზ.: ნამ **ლ**-არი-დ „**ლ**გ-ტხე-დ „ვაბრუნებთ“

გჟ-აყა „გვყავს“ (მე და შენ) (მე და შენ)

ხვ = S₁ ექსკლ. ხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთან **ნ** — O₁ ექსკლ.

გ- = „ თანხმოვნით „ „

ლ — S₁ ინკლ.

გჟ- O₁ ინკლუზ.

b. სუბიექტურ ფორმათა ინკლუზივი და ექსკლუზივი ყველა სვანურმა კილომ იცის, ობიექტის ფორმებში კი ეს კატეგორიები მხოლოდ ზემოსვანურმა (ინგურის ხეობა ბალს ზემოთ და ბალს ქვემოთ!) იცის, ქვემოსვანურში — ლაშხურ-ლენტეხურში ეს ფორმები გარჩეული არაა, O₁ მრ. ერთი ფორმითაა ცნობილი და სათანადო ფორმანტი არის **გვ-**: გვ-აყა „გვყავს“.

გვ- პრეფიქსი, ამრიგად, სვანური კილოებისათვის საერთოა, ოღონდ ზოგან მას ქართულის მსგავსად ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, ზოგან კი ინკლუზიური გავება ახლავს.

c. ობიექტისა და სუბიექტის ექსკლუზიურ და ინკლუზიურ ფორმანტთა აღნაგობაში არავითარი კანონზომიერი შეფარდება არა ჩანს: ფონეტიკურად ერთმანეთთან ახლოს მყოფი **ნ-ლ**, **ხვ-გვ** ფუნქციით ძირითადად განსხვავდებიან:

ნ — ობიექტის ექსკლუზივისაა, **ლ** — სუბიექტის ინკლუზივისა,

გვ — ობიექტის ინკლუზივისაა, **ხვ** — სუბიექტის ექსკლუზივისა

მერე: ამ პრეფიქსთა შეფარდება მხოლოდობითის პირველი პირის პრეფიქსებთან არაა ერთგვარი: „ვერ ვიტყვით **ლ-** S ინკლ. ისეთსავე მი-

მართებაში იყოს **ხვ** S_1 მხოლ., როგორშიც **გვ**- O_1 , ინკლ. — **მ**- O_1 მხოლოლობითში¹.

d. O_1 ინკლ. **გჟ**- ვ. თოფურიას რთული შედგენილობის პრეფიქსად აქვს ნაგულვები და ასე ულის: **გ**- O_2 , **ჟ** ← **მ** O_1 ...²

ეს, ერთი შეხედვით, სავსებით ბუნებრივი ვარაუდი მეტად რაციონალური გამოდის და, მერე, რაც მთავარია, მას **ხჟ**- პრეფიქსის ჩვენება ელოდება: **ხჟ** პრეფიქსი არ იშლება ამ წესით; უკეთ რომ ვთქვათ, იშლება, მაგრამ ინკლუზიური შინაარსისა გამოდის და არა ექსკლუზიურისა: **ხ**— S_2 , **ჟ**— S_1 . ეს გარემოება, ვ. თოფურიას თქმით, გარდაუღაზავი დაბრკოლებაა **ხჟ**-ს დაშლისათვის (იმ წესით, რა წესითაც **გჟ**- იქნა დაშლილი)³.

ექსკლუზიური **ნ**-ს „შედგენილობაც“ ფუნქციის შესაბამისად ვერ იხსნება...⁴

სუბიექტის ინკლუზივი და ექსკლუზივი სვანურის ყველა კილოში გვაქვს, ობიექტისა — არა: **გუ** || **ნ**- მხოლოდ ზემოსვანურში იხმარება. როგორ უნდა აიხსნას ეს ფაქტი? ყველგან იყო გარჩეული და ახლა მიმდინარეობს ამ კატეგორიათა მოშლა თუ პირუკუ: ამჟამად არაა დასრულებული პროცესი **გჟ**- || **ნ**- პრეფიქსთა გამოყენებისა ინკლუზიური და ექსკლუზიური O_1 ფორმანტებად? ჩვენ უკანასკნელი შესაძლებლობა მიგვაჩინია უფრო სარწმუნოდ.

რატომ? იმიტომ, რომ ზემოსვანურშიც **გჟ** || **ნ**- პრეფიქსთა ხმარებაში გვაქვს ერთგვარი რყევა. სათანადო ფაქტები დადასტურებულა ვ. თოფურიას მიერ, ის წერს:

„უმეტესად, რომელსაც ლაშხურის გავლენა ეტყობა, **გჟ**-სა და **ნ**-ს ხმარების წესი საკმაოდ არეულია, რაც ინკლუზივ-ექსკლუზივს შორის არსებული სხვაობის წაშლასა და **ნ**-ს დაკარგვის დასაბამს მოასწავებსო“⁵.

ავტორის მიერ მოყვანილი უმეტესი მაგალითები — მნა ჯეკუეს, ეჯა გუჟყრ („რაც გსურდეს, ის გვიყავ“)... დედი ჟოგუხუტ „ანდა ამოგვწყვიტე“⁶ იმდენად აღრევას არ მოწმობს, რამდენადაც **გჟ**- პრეფიქსის **ზოგადი მნიშვნელობით გამოყენებას**; ეს სავსებით იმ რიგის მაგალითებია, ძველი ქართული ტექსტებიდან რომ მოვიყვანეთ ზემოთ: **გამოკვთარგმანე** ჩუენ... **განგვლე** ჩუენ... **გვბრძანე** ჩუენ... **გუ**- იქ ზის, სადაც სვა-

¹ კ. დონდუა, Катег. инкл.-эксკ.: კრებული, გვ. 143.

² სვან. ენა, § 6, Ва, გვ. 26.

³ იქვე, §, С₁, გვ. 29.

⁴ იქვე, გვ. 28.

⁵ იქვე, გვ. 25.

⁶ იქვე, გვ. 26.

ნურში **ნ**-ს მოველოდით (და ძვ. ქართულში **მ**-ს, თუ კი ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმები გამიჯნული აღმოჩნდებოდა).

მსგავსი ფაქტები შენიშნული აქვს იმავე ავტორს იფარელთან და ეცერელთან; იფარში მსმენიაო: „შუიღებდუ ლოგუჲვედა (ნაცვლად — შუიბედუ ლანვედასი — „მშვიდობითამც მოგვიხველ!“)... „სი ოდ გური შუიღებდ“ (— „შენმცა გვყავხარ მშვიდობით“) — ეცერელმა ასე დაგვლოცა აქ თბილისშიო“ და დასძენს: „ამათ მსგავსი მაგალითები სულ რამდენიმედა მოიძებნება შეკრებილს მასალეზში. სარკვევია, თუ რატომაა ეს. უნდა ითქვას, რომ: 1. **ნ**- ნიშნის ნაცვლად **გჷ**-ს ხმარების შემთხვევა იმდენად მცირეა ჩვენს მასალეზში და 2. **ნ**- და **გჷ**- იმდენად ცოცხალი ფორმანტებია ზემოსვანურში, რომ არა გვგონია, ეს ამ უკანასკნელთა აღრევით იყოს გამოწვეული. ჩვენი მასწავლებლები მათ არასოდეს არ რევედენ ერთმანეთში. მათი არევა არც დაბეჭდილ პროზაულს ტექსტებში შეინიშნებაო“¹.

აღრევა აქ, მართლაც, არა გვაქვს; აღრევა იქნებოდა, **გჷ**- გვეპოვა იქ, სადაც **ნ**-ს მოველოდით და, პირუკუ, **ნ**- პრეფიქსი მჯდარიყო იქ, სადაც **გჷ**-ს ადგილია. აქ კი ნორმის ცალმხრივ დარღვევას ვხედავთ: **ნ**- უნდა იყოს და **გჷ**- არის, ე. ი. **ნ**- პრეფიქსის გამოყენების არეა შეზღუდული და **გჷ**- პრეფიქსისა, პირიქით, გაფართოებული. ზევით უკვე ვთქვამთ, რომ ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს ძველ ქართულშიც.

ლამხურის გავლენით უმგულურში ნორმათა შერყევა ერთგვარად მოულოდნელია.

თუ ლამხურსა და ლენტეხურში **გჷ**- || **ნ**- გარჩეული იყო და სხვაობა მერეა მოშლილი და ამგზით მივიღეთ მართო **გჷ**- პრეფიქსი, საკვირველია, რატომ არსად შემოგვრჩა **ნ**- პრეფიქსის ხმარების ნაშთი.

თუნდაც სალოცავების გამოთქმებში, როგორცაა ჯგერანგ[უ] ლოგ-ვედა... ჯგერანგ, სი ლოგვედა! — ჯგერანგმც (გიორგმც) შეგვეწვია... ჯგირანგ, შენ შეგვეწიე“² (ეგვე გამოთქმა ლატალელთან ასეთ სახეს იღებს: „ჯგერანგ სი ლანემდ!“³ ეს ექსკლუზიური ფორმა კანონზომიერია).

ლამხურ-ლენტეხურში **ნ**- არსად ჩანს. სამაგიეროდ, **გჷ**- არა მხოლოდ უმგულურში გვევლინება **ნ**-ს ადგილას, ლექსებში ასეთი რამ სხვაგანაც გვაქვს.

მ უ ლ ა ხ შ ი ჩაწერილია ლექსი «მურზაბეგ», სადაც ვკითხულობთ:

აშ გვიბინა ლიზ-ლიჩედი,

ასე დაგვიწყია სვლა-წასვლა,

¹ იქვე, შენიშვნა.

² სვანური პოეზია, გვ. 312. ჩაწერილია ა. შ ა ნ ი ძ ი ს მიერ. „სვანები ივანენ [ჩამოსული] თბილისში და იმღერეს მუშათა სასახლის ერთ-ერთ ოთახშიო...“ არაა ნაჩვენები, სადაურები იყვნენ. ჩაწერის თარიღი 8.XII. 1932.

³ იქვე, გვ. 312.

შეაყვამიმ ქარვან სვა **ლოგხვიდლა:** მწყურის ქარავანი შემოგვხვდა:
 მესმე ლანშან ალა **გვერა**¹ მესამე ნიშანი ეს გვექნება.

გუ- აქ უადგილო ჩანს... ამავე ლექსში რიგი სხვა მსგავსი ფორმა მოგვეპოვება.

ვერც უშუალოდ და ვერც მით უფრო ლაშხურის გავლენას ამას ვერ მივაწერთ. მართალია, ლექსებს ჩვეულებრივად ფართო გავრცელება აქვთ, თემის ფარგლები მათთვის არ არსებობს, პოეზია „საერთო სვანურია“, თუ შეიძლება ითქვას (და არა დიალექტური), მაგრამ სწორედ ამიტომ ლექსის ენის ჩვენება განსაკუთრებით ფასეულია. ლექსების ენაში, ვიმეორებთ, **გუ-** არა ერთგან აღმოჩნდება ხოლმე **ნ-**ს ადგილას, „უშუალოდ“ მართლ უშუალოდ, ეტყობა, არ ახასიათებდა...

მესტიამია ჩაწერილი „გიერგ დაღვან“; აქაც იკითხება:

აშ **გვიბინა** ლიზ-ლიჩედი (— ასე დაგვიწყია სვლა-წასვლა —), თუმცა ინკლუზიური შინაარსი აქ შეუფერებელია: გიერგ დაღვანი ჩვემლებმა დაატყვევეს, ჩრდილოეთ კავკასიაში მიჰყავთ, და დატყვევებული გვიყვება თავის ამბავს: დავიწყეთ სვლაო — ვინ? ტყვედ წაყვანილმა მომთხრობმა და დამტყვევებლებმა („მე და მათ“)...

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია მულახში ჩაწერილი ლექსი „**ვიცბილ-მაცბილ**“:

ხვილზიგაღედ ლატლარ ჰოკერ,
 ლალზიგაღეს დარ **გვაჩოდა.**
 ქა ლანქეხნიდ ლატლარხანქა
 ნაზუარეს ჩუ ელცვირედ.
 ემდერუ ზამ ქავ **გვაჩედა,**

ტებდი დიარ დესა **გვიმა;**
 ემდერუ ზამ ქავ **გვაჩედა,**
 ქორ ი ლირდედ მად **გვიზნანა;**
 ემდერუ ზამ ქავ **გვაჩედა,**
 მუჭხვი დირდედ დესა **გვარა.**
 ცოდვა **გუშგევი** ნოვ ხამდებახ,

მამ ხამონდის ხეხვარ **გუშგევიდ?**...
 სემი ზაილდ ქავ **გვაჩედა,**
 ეცერ-ცხემარ უნა-ულაშვინდუვ
გვიცვირა...

ვსახლობთ ლატალელების ბოლოს,
 სახლობას არავინ გვაცლიდა.
 გადავსახლდებით ლატალელებისაგან,
 (ჩვენს) კვალს („ნავალს“) დავტოვებთ.
 თორმეტი წელი გაგვხლომია
 („გაგვსვლია“),

თბილი პური არ გვიჭამია;
 თორმეტი წელი გაგვხლომია,
 სახლ-კარისთვის არ მოგვივლია;
 თორმეტი წელი გაგვხლომია,
 ტკბილი ცხოვრება არა გვქონია.
 ცოდვა ჩვენი არ გამოლოდეთ

(„ნუშვ გამოლევიათ“),

რად ენანებოდათ ცოლები ჩვენთვის?...
 სამი წელი გაგვხლომია,
 ეცერ-ცხემარი უხნავ-უთესად
 დავგიტოვებია...
 (სვან. პოეზ. 78-81).

¹ იქვე, გვ. 16.

გვაჩოდა („გაცლიდა“)... **გვაჩედა** („გავსვლია“)... **გვიმა** („გვიჭამა“)... **გვარა** (გვქონია“)... **გვიცვირა** („დაგვიტოვებია“)... **გუშგვედ** (ჩვენ“)... **გუშგვედ** („ჩვენთვის“, „ჩვენდა“) — ყველა ინკლუზიური ფორმაა, მაგრამ ინკლუზიური შინაარსი არც ერთს ამათვანს არა აქვს და არც შეიძლება ამ კონტექსტში ჰქონდეს: ვიცბილ-მაცბილ თავიანთ თავგადასავალს ჰყვებიან: აქ ვესახლეთ, ასე მოგვივიდა და ასეო... ვის? მე და თქვენ? მსმენელს ან მკითხველს? რა თქმა უნდა, არა: „მე და ჩემს ძმასო“... (ი. ე.: მე და მას): **გვ-პრეფიქსი ინკლუზივის შინაარსისა აქ არ შეიძლება იყოს...**

ლექსი იწყება სიტყვით: „**ხვილზიგალედ**“ „გსახლობთ“, მის გვერდითაა **გვაჩოდა**: უკანასკნელს ისევე არ ახლავს ინკლუზიური გაგება, როგორც **ხვილზიგალედ** ფორმას (ინკლუზივი იქნებოდა „ლილზიგალედ“).

ხვილზიგალედ ლატლარ ჰოკერ,
ლალზიგალედ დს **გვაჩოდა**...

ხვილზიგალედ არა მხოლოდ იმითაა ფასეული, რომ ხაზგასმით გვაჩვენა — **გვაჩოდა ინკლუზივი არააო**, არამედ სხვა მხრივაც; **გვაჩოდა** ისევე **ზოგადი ფორმაა** ობიექტის პირველი პირისათვის, როგორც **ხვილზიგალედ** უნდა ყოფილიყო **ზოგადი ფორმა სუბიექტის პირველი პირისათვის მრავლობითში**: სვანურის **ისტორიულად უპირატესი** ფორმები მრავლობითისა ესენია **ხუ—გუ (ნ- O₁ და ლ- S₁)** მეორეული მონაცემებია).

ლექსის მესამე და მეოთხე ტაეპში S₁ ინკლუზიური ფორმებია ამოტივტივებული ლლქენიდ, ელცვირედ: ეს მომხდარია ლექსის მოდერნიზაციის პროცესში... ეგვევ ითქმის **ნეგნი, ნულვა, ნაკუ, ნიშგვედ** ფორმათა შესახებ (ესენი ისევ **იმ ჩვენ-ზე** მიუთითებენ, რამაც **გვაჩედა, გვიცვირა, გუშგვედ** ფორმები მოგვცა):

ნაფყვარე თხუმიყი **ნეგნი**, ჩვენ ქულები თავზე გვეხურება,
ნებგვაყი ნაფ სვინდის **ნულვა**, შებლზე ჩვენ სინდისის გვაქვს,
ხეხვარ **ნიშგვედ ნიშკვედ ნაკუ!** ცოლები ჩვენი ჩვენთვის გვინდა!..¹

საკვირველი ის კი არაა, რომ ასეთი ფორმები, თანამედროვე ზემოსვანური ნორმების შესაბამისი, ლექსში გაჩნდა; საკვირველი ისაა, რომ რიგ შემთხვევაში ძველი ნორმები დაცული აღმოჩნდა. **ფორმების მხრივ ლექსის გადამუშავების დამახასიათებელი ფაქტია** „ვიცბილ-მაცბილში“ მოცემული. ამგვარი გადამუშავების შესაძლებლობა გათვალისწინებული უნდა გვქონდეს, როცა სვანური ლექსების ტექსტის ისტორიული სახის აღდგენას დავისახავთ მიზნად...

¹ სვან. პოეზია, გვ. 80.

ამჯერად **გუ-** პრეფიქსის შესახებ მოყვანილი მასალით დავკმაყოფილდებით (იმავე „სვანურ პოეზიაში“ მსგავსი სხვა ფაქტებით დასტურდება, მაგრამ მათზე აქ ვერ შევჩერდებით). აქამდე თქმული გასაგებს ხდის, რატომ ვვარაუდობდით, რომ **გუ-** || **ნ-** პრეფიქსთა გარჩევით გამოყენება მეორეულია; სადაც მათი გამოიყენა არ ხერხდება („უშგულიზმები“), იქ სწორედ ძველი ვითარებაა დაცული.

გუ- პრეფიქსი ძველ ქართული არ აღმოჩნდა **O₁** მრავლობითობის ნიშანი. ეს პრეფიქსი მთელ სვანურ მეტყველებაში ჩანს: ესაა ერთი იმ მორფოლოგიურ ფაქტთაგანი, რომელიც ქართულს (უკეთ, მის ერთ ფენას) და სვანურს მჭიდროდ აკავშირებს, როგორც საერთო ინგრედიენტის, ორივე ენობრივი ერთეულის მონაწილე დიალექტის, კუთვნილება.

გუ- პრეფიქსი ძვ. ქართულში არც მრავლობითობის ნიშანი იყო და არც მისი ინკლუზიური ვარიანტის მაჩვენებელი.

ბუნებრივია, რომ ამასვე მოველოდეთ სვანურში: **გუ-** სვანურშიც არ უნდა ყოფილიყო მრავლობითობის ფორმანტი და, მაშასადამე, ის ვერ იქნებოდა ამ მრავლობითობის ერთ-ერთი ვარიანტი, ინკლუზიური: ის შეიძლება მხოლოდ შემდეგში ქცეულიყო ასეთ ფორმანტად, აღჭურვილიყო ამ ფუნქციით ისევე, როგორც ახალ ქართულში მოგვევლინა ობიექტის პირველი პირის მრავლობითის ნიშნად. ამ ფუნქციით აღჭურვა უნდა დაწყებულიყო იმასთან დაკავშირებით, რომ სვანურში (ე. ი. იმ ენაში, რომელსაც ახლა სვანური ეწოდება) — დიალექტთა თუ ენათა შერევის შედეგად — ერთმანეთის გვერდით აღმოჩნდა **გუ-** და **ნ-** პრეფიქსები. სვანურის **გარკვეულ ფენაში ჩვენ** ნაცვალსახელად **ნამ** მოგვეპოვებოდა და ზმნაშიც გვქონდა შესაბამისი პრეფიქსი **ნ-** პირველი პირისა **მრავლობითში** (ეს პრეფიქსი ისეთსავე დამოკიდებულებაშია **ნამ** ნაცვალსახელთან, როგორშიც აფხაზური **ჰარა** „ჩვენ“ **ჰა** პრეფიქსთან: **ჰარა ჰა**-ყოფ „ჩვენ ვართ“ — შდრ. **ნამ ნ-**აყა „ჩვენ გყავს“: მრავლობითის ჩვენება **ნ-** პრეფიქსს იმთავითვე შეეძლებოდა, თუ მას **ნამ** ნაცვალსახელთან აქვს გენეტური კავშირი). **მეორე ფენამ გუ-** პრეფიქსი მოიტანა. მათი სიმბიოზის პროცესში **გუ-** || **ნ-**ს ფუნქციათა გამოიყენა მივიღეთ. ხვედრი წონა? **გუ-** კილოსი გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო, ვინემ **ნ-**სი. მასთან **ნ-** ფენის გამგრძელებლები ზემო სვანეთის თემებში არიან წარმოდგენილი. ასეთია ვარაუდი.

ამ ვარაუდში ყველაზე დაუჯერებელია **გუ-**ს ფუნქცია. როგორ შეიძლება **გუ-** არ ყოფილიყო მრავლობითის ნიშანი?

ქართულში **გუ-**ს ფუნქციის საკითხი გადაწყვიტა გან-**გუ-**ახლ-**ნ-**ა ტიპის წარმოებამ. სვანურს ასეთი რამ ამჟამად არა აქვს. მაგრამ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ თუ ექნებოდა, სუფიქსით აღნიშნავდა სათანადო ობიექტის (სახელობ.) სიმრავლეს. რაც შეხება **მაქვს, მყავს** ტიპის ზმნებს,

მიცემითის მრავლობითობა არც ჭანურ-მეგრულსა და არც სვანურში ისევე არ უნდა ყოფილიყო აღნიშნული, როგორც არ გვქონდა ძვ. ქართულში. ამგვარად: თუ **მრავლობითის აღნიშვნის ის პრინციპი, რაც ქართულსა და ზანურში დასტურდება, სვანურის მიმართაც ძალაშია, გუპრეფიქსის კვალიფიკაცია არ შეიძლება იყოს სხვანაირი, ვინემ ქართულში.**

ერთად ერთი შემთხვევაა, როდესაც სხვაგვარი გზაც რჩება: ეს მაშინ, თუ **გუ-** პრეფიქსს აღმოაჩნდებოდა შესაბამისი ნაცვალსახელი მრავლობითისა „ჩვენ“, ე. ი. თუ აფხაზურიდან ცნობილი ვითარება დადასტურდებოდა: მაშინ **გუ-** პრეფიქსი ისეთსავე მიმართებაში იქნებოდა სათანადო ნაცვალსახელთან, როგორშიც **ნ-** პრეფიქსია **ნა-**სთან ან აფხ. **ჰა** პრეფიქსია **ჰარა-**სთან. ასეთი ნაცვალსახელი არა ჩანს: არის კუთვნილებითი **ნიშგუჟე – გუნიშგუჟე** „ჩვენი“, მაგრამ „ჩვენ“ არის მარტოოდენ **ნა-** გუნიშგუჟე-სათვის იგივე ოდენობაა ამოსავალი, რაც **გუ-**სთვის, და ეს ამოსავალი ოდენობა არ უნდა ყოფილიყო **ჩვენ** ნაცვალსახელის მნიშვნელობისა (ამაზე ქვემოთ).

ნ- პრეფიქსიანი დიალექტი რომ არა, ზემოსვანურში გვექნებოდა ისეთი ვითარება, როგორიც ქვემოსვანურს (ლაშხურსა და ლენტეხურს) ახასიათებს: მან მხოლოდ **გუ-** პრეფიქსი იცის (სწორედ იმგვარადვე, როგორც ესაა ახალ ქართულში). ამგვარად, ქვემოსვანურში (ლაშხურ-ლენტეხურში) უფრო ძველი მდგომარეობაა დაცული, ვინემ ზემოსვანურში.

ვთქვათ, ყველაფერი ეს ასეა; **გუ-** ზემოსვანურში ინკლუზივის ფუნქციით მერე აღიჭურვა. თავდაპირველად არც ინკლუზივს, არც მრავლობითს **გუ-** არ აღნიშნავდა. ეს მოსაზრებები საბოლოო ანგარიშში ემყარება ძვ. ქართულის მოწმობას: **გუ-** მრავლობითის ნიშანი იქ არ აღმოჩნდა. თვით სვანურში თუ გვაქვს იმის მაგალითი, რომ ინკლუზივში (ან ექსკლუზივში — პრინციპულად ეს სულ ერთია!) არა მრავლობითის, მხოლოდობითის სუფიქსი იყოს გამოყენებული? მხოლოდობითი რიცხვის ცნობილი და უდავო პრეფიქსია, **სუბიექტის ექსკლუზივისათვის** რომაა გამოყენებული: **ხუ** არიდ „ვართ“, „ვარსებობთ“ (მე და ის || ისინი), **ტუ** იხედ „ვაბრუნებთ“ (მე და ის || ისინი)... შდრ. მხლ. **ხუ** არი, **ტუ** იხე...

ხუ-არი — ხუ-არი-დ ერთმანეთთან სავსებით ისეთსავე მიმართებაშია, როგორიც ჭან. **ვ-ორ-ე — ვ-ორე-თ**, ქართ. **ვ-არ — ვ-არ-თ** ფორმებს შორის არსებობს: მრავლობითის პირველი პირი უდრის მხოლოდობითის პირველ პირს პლუს მრავლობითის **-დ** სუფიქსი (ჭანურსა და ქართულში **თ ← დ**). მრავლობითობის ეს სუფიქსი აქ აუცილებელია, რადგანაც სუბიექტის მრავლობითობა უნდა იქნეს აღნიშნული (ობიექტის მრავლობითობაზე ეს არ ითქმის: მიცემითში დასმული ობიექტი ზმნას მრავლობითში არ შეითანხმებდა).

ხუარიდ ორდინარული მრავლობითია, ხუარი¹საგან ნაწარმოები. **ხუარი** ისევე შეუძლებელია იყოს ექსკლუზივი (თუ ინკლუზივი), როგორც ქართ. ვ არ (ან ჭან. ვორე) ასეთი მნიშვნელობის მქონე ვერ იქნება.

სვანური ექსკლუზიური ფორმისათვის გამოყენებულია მხოლოდობითის პრეფიქსი; ეს ფაქტია, მასთან ესეთი ფაქტი, რომელიც ამა თუ იმ სვანურ კილოს კი არ ახასიათებს, არამედ სვანურის ყველა კილოსთვის ნორმას წარმოადგენს. ამ ფაქტს პრინციპული მნიშვნელობა აქვს: **ინკლუზივ-ექსკლუზივის ფორმანტები აუცილებელი არაა თავის შედგენილობაში შეიცავდეს სხვადასხვა პირის პრეფიქსთა კომბინაციას** (პირველისა და მესამის, პირველისა და მეორის...), საჭირო არაა ვეძიოთ ინკლუზივ-ექსკლუზივის ფორმანტთა შედგენილობაში ორი პირის პრეფიქსი¹: **ჩვეულებრივი მრავლობითი²** შეიძლება განუკუთვნონ ინკლუზივს ან ექსკლუზივს, როცა სუბიექტის პირველი პირის მრავლობითს ეხება საქმე, და ჩვეულებრივი მხოლოდობითის ფორმაც შეიძლება ამავე როლში გამოვიდეს, თუ ობიექტის ინკლუზივ-ექსკლუზივია გადმოსაცემი (ობიექტის მრავლობითობა შეიძლება არ იყოს აღნიშნული).

საკმარისია **ხუარიდ** ფორმის ექსკლუზიური შინაარსი დავსახოთ ამოსავალა **ხუ-** პრეფიქსში ორი პირის ნიშნის კომბინაცია მივიჩნიოთ, რომ გადაულახავმა დაბრკოლებებმა იჩინონ თავი.

ასე, მაგალითად, შუხარდტი **ხუ-** პრეფიქსში გამოყოფდა **ხ-O₃ჟ-S₁...** მაგრამ ასეთ შემთხვევაში **ხუარიდ** სუბიექტური ფორმა აღარ გამოვიდოდა.

ვ. თოფურიცა ექსკლუზივის **ხუ-**ს შესახებ ამბობს: „**ხუ-**ს გარეგნობა გვაცთუნებს, რომ მასში S₂ **ხ-** და S₁ **ჟ** დავინახოთ“, მაგრამ მაშინ **ხუარიდ** ინკლუზივი იქნებოდა („ვართ მე და შენ“), არის კი ექსკლუზივიო...

მერე: თუ **ხუ-**ს შედგენილობაში ორ პირზე მითითება უკვე გვაქვს, რაღას მაქნისია **-დ** სუფიქსი? მეორე პირის — ხარი-დ „ხართ“ — ანალოგიით მისი ახსნა³ დამაჯერებელი, რასაკვირველია, არაა.

და კიდევ: თუ მრავლობითის **ხუ-არი-დ** ფორმიდან ამოვალთ და **ხუ-** პრეფიქსში ექსკლუზივობის შინაარსს ჩავდებთ, როგორ მოვევლება **ხუ-** პრეფიქსს მხოლოდობითში: **ხუ-არი** „ვარ“: აქ ხომ პირველი პირის გარდა სხვა არაფერია გადმოსაცემი? მრავლობითის ანალოგიით გაჩნდა მხოლოდ-

¹ ამაზე სამართლიანად მიუთითებს კარბ. დონდუა: Катег. инкл.-экскл. — კრებ., გვ. 143.

² S₁ ექსკლუზივის ასეთი ზოგადი, ჩვეულებრივი მრავლობითის გაცემა აღმოაჩნდა ზმნაში „ხვილზიგალედ“ „ვსახლობთ“ ლექსში „ვიცბილ-მაცბილ“.

³ სვანური ენა, § 6, C₁, გვ. 29.

ბითში **ხ**-ანიო, არ ითქმის. მით უფრო ხელოვნურია ახსნა: „მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსი პირველ სუბიექტურ პირშია გადასული ანალოგიის წყალობით“¹.

კ ა რ პ. დ ო ნ დ უ ა წერს: **ხჟ**- პრეფიქსი ანალოგიის მიხედვით შექმნილი ვერ იქნება; მისი ორივე შემდაგენელი ნაწილი — **ხ**-, **ჟ**- — უცილობლად პირველადია და თითოეულ მათგანს გარკვეული ფორმანტის მნიშვნელობა აქვსო. მაგრამ რადგანაც **ხჟ**- პრეფიქსი ერთ პირზე მიუთითებს, როგორც მხოლოობითში (ხ ჟ ა რ ი), ისე მრავლობითში (ხ ჟ ა რ ი დ), საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ **ხ**- აქ არაა პირის ნიშანი (მეორისა გინდა მესამისა), არამედ „რაცაღაც განსაკუთრებული მორფოლოგიური დანიშნულება აქვს, რომელიც სვანურისა და მის მონათესავე ენათა მასალაზე უნდა გაირკვესო. ეს **ხ**- საერთოა პირველი და მეორე პირისათვისო². წარმოდგენილი მსჯელობის ნეგატიური ნაწილი საქმის შესაბამისი უნდა იყოს.

დ ე ე ტ ე რ ს ი ს მიხედვით **ხჟ**- პრეფიქსი პირველადი არაა: რაკი ძველ ქართულში მხოლოდ **ვ** გვაქვს, **ხჟ**- ახალი უნდა იყოსო³.

ამჟამად, ერთი რამ ცხადია: **ხჟ**- მხოლოობითში (**ხჟარი**) შეუძლებელია მრავლობითის მიხედვით გაშუქდეს; პირუკუ: **მრავლობითი უნდა დამყაროს მხოლოობითს**: ამას მოითხოვს ქართველურ ენათა ზმნის უღვლილების პრინციპი.

მრავლობითიდან ამოსვლა კიდევ, როგორც ვიცით, ექსკლუზივისათვის საჭირო პრეფიქსების ძიებამ გამოიწვია.

აქამდის თქმული შეიძლება ასე შევაჯამოთ.

არც **O₁** ინკლუზივის **გჟ**- და არც **S₁** ექსკლუზივის **ხჟ** მრავლობითის პრეფიქსები არაა: ქართულისა და სვანურის ჩვენება ამას მოწმობს.

სვანური ინკლუზივი და ექსკლუზივი ვერ გამოდგება დასაყრდენად ძვ. ქართულის **გუ**- || **მ**- პრეფიქსთა ინტერპრეტაციისათვის; თვით სვანურში ეს კატეგორიები მოითხოვენ გარკვევას. მათი შედგენილობა-წარმოქმნის ისტორიის დადგენას ძველი ქართულის **გუ**-ს ფუნქცია სახელმძღვანელო მითითებას იძლევა.

გუ- არაა იმთავითვე მრავლობითის ნიშანი, ესე იგი **პრეფიქსით მრავლობითობა ქართული ზმნის უღვლილებაში არ გადმოიცემოდა: ქართულ ზმნაში მრავლობითზე სუფიქსი მიუთითებდა**. მესამე და მეორე პირის მრავლობითობაში ეს პრინციპი დღემდის დაცულია შეუბღალად; პირველ პირში ცვლილება მეორეულია.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, უმლაუტი სვანურში: „არილი“, გვ. 182, შენიშვნა.

² კ. დ ო ნ დ უ ა, ხსენ. წერილი: კრებ., გვ. 140.

³ Das kharthw. Verbum, გვ. 26.

ამგვარად, ქართული ენის ისტორიისათვის შეუზღუდავად შეიძლება დაგტოვოთ ძალაში დებულება: **რიცხვის კატეგორია ზმნაში სუფიქსებით აღინიშნებოდა ისევე, როგორც პირის კატეგორია პრეფიქსებით.**

მესამე პირის სუბიექტი და პირველი პირის ობიექტის **მრავლობითი** იყო, ამას რომ არღვევდა: ორივე მეორეული, გვიანდელი მოვლენაა.

ამით შეიძლებოდა ჩვენთვის საინტერესო საკითხის განხილვა დაგვემთავრებინა: როგორია მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპი ქართული ზმნის უღვლილებაში... მაგრამ ბუნებრივია ვიკითხოთ: თუ **გჟ-** (და **ხჟ-**ც!) არაა იმთავითვე მრავლობითის ნიშანი, რაღაა ეს პრეფიქსები? როგორია მათი წარმომავლობა? ამაზე დაწვრილებით მოგვიწვეს საუბარი ზმნის პირთა ანალიზთან დაკავშირებით) სხვაგან.

აქ მოკლედ წარმოვადგენთ ერთგვარ **ვარაუდს.**

გჟ- და **ხჟ-** პრეფიქსებში უნდა შედიოდეს **ჟ-** პრეფიქსი პირველი პირისა. სუბიექტისა თუ ობიექტის? იგი ორივესათვის საზიარო უნდა ყოფილიყო¹; მაგრამ აქ ეს არაა მთავარი; არსებითი აქ ისაა, რომ **ჟ** ფორმანტია პირველი პირისა. რაღაა **გ-** და **ხ-**? მორფოლოგიური ოდენობა არც ერთი უნდა იყოს და არც მეორე; ორივე ფრენტიკური დანართი ჩანს.

გ-ჟ ← ხ-ჟ ← ჟ

ამგვარი ვარაუდი რომ მსჯელობის საგანი გახდეს, საჭიროა გარკვეული წინაპირობა: ანალოგიური ფაქტები სხვა შემთხვევებშიც უნდა დადასტურდეს, ამას მოითხოვს თვით ცნება ფონეტიკური ხასიათის ცვლილები-სა. გვაქვს კი **გ, ხ** თანხმოვანთა **გ**-სთან ფონეტიკურად განვითარების სხვა შემთხვევები? პასუხი დადებითი იქნება: ბაგისმიერი **გ (ჟ)**-ს წინ ფონეტიკური დანართის სახით გვხვდება **გ, ლ, ქ** უკანაენისმიერი თანხმოვნები. სათანადო მაგალითები ქართულშიც გვაქვს, სვანურშიც და ზანურშიც.

ამ ფონეტიკურ დანართ თანხმოვნებს იხილავს ვ. თოფურიცა სპეციალურ წერილში: „**გ** სონანტის გადასვლა **ღვ, გვ, ქვ**-დ“².

ჩვენ დავკმაყოფილდებით ამ წერილში ნაჩვენები ფაქტების აღნუსხვით და, ჩვენი მხრით, ხოგ ახალ ფაქტზედაც შეიძლება მივუთითოთ.

ღვ ← ვ:

სვან. **ღვინ**-ალ... მეგრ. **ღვინ-ი**, ჭან. **ღჟინ-ი**, ქართ. **ღვინო**...

¹ დაწვრილებით ამაზე — სხვაგან.

² ესაა მეხუთე წერილი სერიიდან: „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“: ენისკის მოამბე, X (1941), გვ. 231-236. წერილში თავმოყრილია ლიტერატურაში (კერძოდ, ნ. მარის) დასახელებული მაგალითები და შევსებულია ავტორის დაკვირვებათა საფუძველზე. ავტორი მოვლენის ფონეტიკურ საფუძველსაც წარმოგვიდგენს.

იგივე ფუძე უღანოდ: ლათ. vinum, ბერძ. Folσιζ...

სვან. **ღვაუ**, ქართ. **ვაუ**-ი

სვან. (ლახამ.) **ღვან**, ლაშხ. **ვან**, ქართ. **ვან**-ი

სვან. **ღვაჭ**, ქართ. **მაჭო**, **მანჭო**, სომხ. մաճ (mač)

სვან. **ღვაჭარ**, ქართ. **ვაჭარ**-ი, სომხ. վաճար (vačar)

სვან. ბალსზემ. **ღვეშედ** || **ვეშედ**, ლაშხ. **ღოშედ** უკან.

ღვეშინ || **ვეშინ**, ლაშხ. **ღოშინ**...

სვან. **ღვაშ** „მამალი ჯიხვი“, ქართ. **ვაც**-ი

სვან. **ღოლმე** 'ცხვარი', ლაშხ. **ლაღვლმე**... ბალსზემ. **ლაღოლმე**ქირ
|| **ლაღვლმე**ქირ 'ფარეხი' («საცხვრე»).

სვან. **ღვარკლამ**, ლაშხ. **ღვარკლამ** 'წვივშიშველი', ქართ. **ბარკალ**...

უკანასკნელი სამი მაგალითი ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ეკუთვნის; მათში **ღ**-ს მეორეულობა დამაჯერებელია; კერძოდ, ღოლმე-ის შესახებ ამჟამად ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს ა¹ და გ. რ ო გ ა ვ ა ს მიერ გარკვეულია, რომ მისი ფუძე ადიღეურია: **ღ**- დართვია სვანურში (ადიღ. მწღ — სვ. *ვალ-აქ → ღვოლ-აქ → ღოლ-მ-აქ... გ. რ ო გ ა ვ ა ს ვარაუდით).

გვ ← **ვ**:

გვეს-ი — სომხ. վես (ves) 'მზაკვარი'

გუასპურაგანი ← **ვასპურაგანი**: და ქართლი მისსა ხარკსა შეუდგა:
და სომხითი და სივნიეთი და გუასპურაგანი... მოქც.
ქართლ.: შატბ. მრავალთავი, გვ. 442.

სპარსნი უფლებდეს ქართლს: და სომხითს და სივნი-
ეთს და გუასპურაგანს... იქვე, გვ. 445.

ჭან. **გურუნი**, ჭან. და მეგრ. **გირინ**-ი, ქართ. **ვირ**-ი.

ძვ. ქართ. **გუალე** 'იარე' — შდრ. **ვარ**... წარ-ვალ-ს...²

სვან. **გვეშ**-ი, ლაშხ. **გოშ**-ი 'სავსე', ლი-**გვე**-ილ-ე, 'გავსება', ჭან. **ო-ფშ**-ა,
ქართ. სა-**ვს**-ე...

სვან. **გულმაშ-არ**, ქართ. **ულვაშ**-ები

სვან. **გვიდამ**-ი, ქართ. **მიდამო**... ზემოსვან. **გვიდამ**, ლაშხ. **მიდამ**
„მიდამო“

სვან. **გინდვერ** „მინდორი“.

მაგალითები, — პირველი სამის გარდა — ყველა ვ. თოფურისია.

¹ სვანურ-ადიღეური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები: ენიმკის მოამბე, XII, 1942.

² **გუალე** ზმნა სხვა მხრივაც იწვევს ინტერესს. ამაზე აქ ვერ შეგჩერდებით.

არსებითი მნიშვნელობა აქვს საკითხს: გვიდამ-ში **გ- ვ-**ს დაერთო თუ **მ-**ს და მერე **გმ** → **გვ**? ამ საკითხს არავინ შეხებია.

ქვ ← ვ:

ქართ. **ქვიშა**, სიტყვა ცნობილია ინდ.-ევრ. ენებშიც (მაგ., რუს. **вишня**, ძვ. ფრანგ. **guisne**), თურქულშიც **vişne**.

ლიტერ. **ნივთი**-ი, სომხ. **նիւտ** (**niwt**), რაჭ.-იმერ.-კახ. **ნიქვთი**¹

ქართ. **ექვთიმე**, ბერძ. **Εὐθυμος**.

გიორგი წერეთელმა დაადასტურა: ზემოიმერულში **ნიქვთი** გვხვდებაო. მანვე მიგვითითა შემდეგ მაგალითებზე:

აქტო ← ავტო, იხმარება ზემოიმერულში

ქართ. **მუქთი**, არაბ. მუჰთი **مُت** 'უფასო'

ზეხსენებულთა გარდა შეიძლებოდა დაგვესახელებინა:

ჩვენი: **ო₁ გვ ← ვ:** გუაქუს, გუყავს...

გ- უნდა იყოს განვითარებული მეგრ. **გვერშაპ**-ში 'ვეშაპი'... **შ-**ს წინ **რ** დართულია გააზრიანების ნიადაგზე **გ-**ს განვითარების შემდეგ...

ქართ. **გვალვა**, შდრ. მეგრ. დო-**ვალ**-უ 'დაწვა', 'დააზრო ახლად გაფურჩქენილი ყვავილი, ფოთოლი'....

ფონეტიკური გზით უნდა იყოს წარმოშობილი **-გუ** სვანურის ბეჩოურ კილოკავში:

ხუთრ-ას**გუ** „ვსვამდი“, ხეთრ-ას**გუ** „სვამდი“, გორ-ა „სვამდა“

ტუიხ-ას**გუ** „ვაბრუნებდი“, ტიხ-ას**გუ** „აბრუნებდი“, ტიხ-ა „აბრუნებდა“

ქუიცი-ას**გუ** „ვჭრიდი“, ქუიცი-ას**გუ** „ჭრიდი“, ქუიცი-ა „ჭრიდა“

ხუაკლათხი-დას**გუ** „ვამალლებდი“, ხაკლათხი-დას**გუ** „ამალლებდი“, აკლათ-ხიდა „ამალლებდა“

ხუიგნი-დას**გუ** „ვხნავდი“, ხაგნი-დას**გუ** „ხნავდი“, აგნი-და „ხნავდა“

ხუირდი-დას**გუ** „ვზრდიდი“, ხირდი-დას**გუ** „ზრდიდი“, ირდი-და „ზრდიდა“...²

ვ. თოფურია წერს: I და II პირის ნიშნად -ასგუ, -დასგუ კი არ არის მართო, არამედ: 1. ასგუ, -დასგუ, 2. -ასგ^ღ, დასგ^ღ, 3. -ასუ, -დასუ, 4. -ასუ, -დასუ და უკანასკნელ, 5. -ას, -დას.

ყველანი რომ **-ასგუ, -დასგუ** სუფიქსების ვარიანტს წარმოადგენენ, ეს ერთი შეხედვითაც ცხადია, ოღონდ ესენი ერთნაირად გავრცელებულნი არ არიან: ხანში შესულები ნამყო უსრულის საწარმოებლად ჩვეულ ებ-

¹ იმერულისათვის იხ. ბ. წერეთელი, ზემოიმერულ ლექსიკონი — შრომაში: „გურული, ზემოიმერული და ლეჩხუმური ლექსიკონი“, თბილისი, 1938.

² სვანური ენა, I, ზმნა § 25 B, გვ. 94-95.

რივ -ასგუ, -დასგუ ფორმანტებს მიმართავენ, მათთან შედარებით ახალ-გაზრდები (შუახნისანი) კი — ასგუ, -დსგუ-ს, ხოლო ახალი თაობა -სტუ, -დსტუ ბოლოსართებს აბატონებს. უკანასკნელთაგანვე გაიგონებთ აგრეთვე **-ასტუ, -დასტუ**-სა და იშვიათად **-ასგვ, -დსგვ**-საც¹.

აქ ზოგი რამ არაა ნათელი, კერძოდ ის, თუ რატომ აღმოაჩნდა შუახნისებს უმლაუტიანი ვარიანტები, როცა ხანში შესულები წმინდა ანიან ვარიანტებს წარმოთქვამენ: -ასგუ, -დასგუ... ე. ი. მთქმელთა ასაკი და ვარიანტის სიძველე-სიახლე შეიძლება დამატებით ძიებას მოითხოვდეს; მაგრამ თუნდაც რომ დადასტურდეს -სტუ, -დსტუ-ს სიახლე, მაინც ფაქტი საგულისხმოა: ის ცხადყოფს **ასგუ||ასტუ** სუფიქსთა პარალელურ გამოყენებას და მოგვაგონებს ქართულიდან და ზანურიდან ცნობილ პროცესს, როცა კომპლექსის ფონეტიკურად გამარტივებისას ამოსავალ მდგომარეობას ვუბრუნდებით: წყალ-ი, ჭან. არქ. წკარ-ი, ათინ. წ-არ-: ამოსავალი იყო **წალ-**, მეგრ. **ჭორ-**ოფ-ა — „გვალვის საწინააღმდეგო ცნება“.

ასტუ ვარიანტის სიახლე მაინც არაა დამარწმუნებელი: ძალაუნებურად გვაგონდება მეშველი ზმნის ნამყო **სტუ-ასტუ, ხ-ასტუ, ლ-ასტუ**, რომელიც ახალი ფორმაციის მოვლენა არ უნდა იყოს!

ჩვენთვის **გ**-ს განვითარება იყო საინტერესო; **ღ** და **ქ**-ს განვითარება საგულისხმოა იმ მხრივ, რომ **გ**-ს განვითარება განმარტოებით არა დგას; ესაა ერთ-ერთი სახის უკანაენისმიერის დართვა **გ**-ზე...

გ. თოფურიას წერილში არაა დასახელებული **ხ**-ს განვითარების შემთხვევები. მაგრამ ამ ბგერის განვითარება მოსალოდნელია, რაკი **ღ**-ს განვითარების მაგალითები გვაქვს.

ერთი უდავო მაგალითი იქნებოდა: **ხვალე**, ძვ. სომხ. վայիւ (vayiw):²

...თივამ ველისამ რ'ლ დღეს არს და **ხვალისაგან** თორნესა შთააგდიან მთ VI₃₀, აღიშ. 14 a₂

...գլխուն ի վայրիս որ ախար է և վայրին ի հնոց արկանի...

ასევეთე **ხვ←გ** გვაქვს სვანურ S₁: **ხტუ-არ-ი**, შდრ. ძვ. ქართ. **ვ-არ-ი**...

აღნიშნულია, რომ **ვ**-ს გადასვლა **ღვ, გვ, ქვ**-დ აიხსნება მისი არტიკულაციით: ენის უფრო მეტი მიახლოებით სასასთანო (ანალოგიური ფონეტიკური მოვლენები დასახელებულია სხვა ენებიდანაც).

ჩვენ სარწმუნოდ მიგვაჩნია მოსაზრება, რომ **ღ, გ, ქ** ბგერათა განვითარება **გ**-ს წარმოების თავისებურებასთანაა შეპირობებული.

¹ სვანური ენა, I, ზმნა § 25 Bc, გვ. 95-96.

² ამ სიტყვათა კავშირი ნაჩვენები აქვს ნ. მარს (Тексты и разыск., VI, § 12, გვ. XXXIII), ოღონდ ამოსავლად მიჩნეულია ხვალ და **ხ-** ივარაუდება **დაკარგულად** სომხურში

ღ, გ, ქ-ს გარდა **ხ**-ს განვითარების საკითხიც დადებითად უნდა გადაწყდეს (თუმცა საამისო ფაქტები უფრო იშვიათია).

აფხაზურისა¹ და ხუნძურის² ჩვენება მოწმობს, რომ **გ**- ფონემის თავისებურების საკითხს ქართველურ ენათა წრის იქით გავყავართ: **გ**- ბგერის საკითხი კავკასიურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხია. მაგრამ ამაზე აქ სიტყვას არ გავარგძელებთ.

გუ-, **ხუ-** პრეფიქსებში ფორმანტია **ჟ(ღვ)**, პირველი პირის პრეფიქსი. სუბიექტისა თუ ობიექტისა? **ორივესთვის გამოყენებული, გაუდიფერენცირებული თავდაპირველად; გ-** და **ხ-** ფონეტიკური დანართია; მას თავიდან არავითარი მორფოლოგიური ფუნქცია არ გააჩნია.

დასასრულ, ერთი შენიშვნაც.

როდესაც სვან. **ხუ ჟ**-საგან მიღებულად დავსახეთ, **გუ**-ს ანალოგიის გარდა ერთი გარემოებაც იყო: ხუ პრეფიქსი სვანურში ხმოვნით დაწყებულ ფუძეებს დაერთვის, თანხმოვნით დაწყებულთ მარტოოდენ **ჟ** აქვთ, ისიც ინფიქსირებული:

ხუ-არ-ი „ვარ“, მაგრამ **ღ-ჟ**-იგე „ვაქრობ“, **ტ-ჟ**-იხე „გაბრუნებ“...

ეს არ უნდა იყოს შემთხვევითი: **ხ**- ვითარდებოდა ხმოვნის წინამავალ **ვ**-სთან (ამავე პირობებშია **ღ**- განვითარებული თითქმის ყველგან, — იხ. ზემოთ).

ამ პირობას **გუ**- პრეფიქსი ამჟამად სვანურში არ საჭიროებს: სი გუტხე „შენ გვაბრუნებ“ (ინკლუზ.).

უ ასეთ შემთხვევაში მარცვალს ქმნის, სრული ხმოვანი ხდება. ხომ არაა ეს იმის მაჩვენებელი, რომ **გუ**- პრეფიქსის წარმომშობი დიალექტი, სვანურის მორფოლოგიურ აღნაგობაში ღრმად ჩაფენილი, მაინც არ იყო „სვანური“ ამ სიტყვის საკუთრივი მნიშვნელობით? მართლაც, იგი უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი იმ ფენისათვის, რომელიც საერთოა ძველი ქართულისა და სვანურისათვის.

¹ ქ. ლ. ო. მ. თ. ა. თ. ძ. ე. ჯ. ბგერისათვის აფხაზურში: წაკითხული იყო მოხსენებად თბილ. უნივერ. კავკასიურ ენათა კათედრის სხდომაზე 1937 წელს.

² ა. რ. ნ. ჩ. ი. ქ. ო. ბ. ა. ვ. ა, ლექსიკური შეხვედრები ხუნძურსა და ქართველურ ენებთან: მოხსენება წაკითხული იყო ენიმკის კავკას. ენათა განყოფ. სხდომაზე 1937 წელს.

К ПРИНЦИПУ ОБОЗНАЧЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В ГРУЗИНСКОМ ГЛАГОЛЕ

Резюме

1. Грузинский глагол, как известно, полиперсонален: в процессе спряжения изменяются лица и субъекта, и объекта.

Личными формантами являются префиксы:

О: **მ-თბოვ-ს** **m-txov-s** меня просит он, она, оно S: **ვ-არ** **v-ar** я емь
გ-თბოვ-ს **g-txov-s** тебя просит он, она, оно **ხ-არ** **x-ar** ты еси
ბ-თბოვ-ს **s-txov-s** его (ее...) просит он, она, оно

Единственное исключение — третье лицо субъекта: соответствующий формант — суффикс:

არბ-ბ **ari-s** есть он (она, оно)... **მოვიდა** **movid-a** пришел он... (см. также **-ბ-ს** **მ-თბოვ-ბ** **m-txov-s**).

Эта спорадическая суффиксация на фоне префиксации, как ведущего начала, находит объяснение в истории возникновения личных форм: форма третьего лица субъекта в глаголе, как то выяснено нами в другой работе, — морфологический факт относительно новой формации.

Таким образом, принцип префиксации при обозначении лиц должен быть признан исторически специфическим для спряжения грузинского глагола.

В этом отношении глагол в грузинском и других картвельских языках сходится с глаголом абхазским, адыгейским, аварским...: всюду префиксация — основной принцип.

2. Множественное число в глаголе грузинского языка обозначается при помощи лишь суффиксов:

S pl: **ვ-არ-თ** **v-ar-t** мы есми O pl: **აქვ-თ** **akv-t** имеется то у них
ხ-არ-თ **x-ar-t** вы есте **გ-აქვ-თ** **g-akv-t** имеется то у вас
არბ-ი-ან **ar-i-an** они (оне) суть **მო-გ-ცა-თ** **mo-g-ca-t** дал он вам то...

Лишь первое лицо объекта выражается во множ. числе посредством префикса:

მო-გვ-ცა **mo-gv-c-a** дал он нам то
გვ-იტხრა **gv-itxr-a** сказал нам то
გვ-აქვს **gv-akv-s** имеется то у нас

Иной возможности выражения O₁ pl ни новогрузинский литературный язык, ни современные диалекты груз. языка не знают.

Из других картвельских языков в чанском и мегрельском диалектах занского языка суффиксация характерна для O₁ pl так же, как для O_{2,3} pl:

მ-ილუნ-ან m-iyun-an имеется то у нас
 გ-ილუნ-ან g-iyun-an „ „ „ вас
 ულუნ-ან u-yun-an „ „ „ них

-მ -m префикс единственного числа O₁ повторяется и во множественном числе (ср. новогруз. გვ- gv-).

3. В древнегрузинском литературном языке O₁ pl находил двойное выражение:

გვ- gv-: გუ-აქუ-ს ჩუენ gw-aku-s čwen имеется то у нас
 მ- m-: მ-აქუ-ს ჩუენ m-aku-s čwen „ „ „
 მო-გუ-ც-ა ჩუენ mo-gw-c-a čwen дал нам он то
 მო-მ-ც-ა ჩუენ mo-m-c-a čwen „ „ „

Таким образом, в древнегрузинском литературном языке, судя по первому впечатлению, совмещены нормы и новогрузинского, и занского языков.

4. При ближайшем ознакомлении с фактами древнегрузинского литературного языка твердо устанавливается, что с префиксом გვ- gv- (გუ- gu-) не связывалось представление о множественном числе:

когда объектом является именительный падеж множественного числа (с суф. -ბ- -n-), в глаголе неизменно выступает соответствующий суффикс -ენ- -en- (→ -ბ- -n-) независимо от того, использован в качестве префикса მ- m- или გუ gw-:

შე-მ-იწყალ-ენ ჩუენ še-m-içqal-en čwen } помилуй нас
 შე-გვ-წყალ-ენ „ še-gw-içqal-en „ }

მო-მ-ც-ნ-ა ჩუენ წიგნნი მან mo-m-c-n-a čwen çignni man дал нам книги он
 მო-გუ-ც-ნ-ა „ „ „ mo-gw-c-n-a „ „ „ „ „ „ „

Суффикс -ენ- -en- → ბ n) был бы совершенно не уместен при наличии префикса გუ- gw-, если бы последний мыслился как показатель множественности объекта.

Следовательно, и при объекте в дательном пад. мн. числа — გუ-აქუ-ს ჩუენ gw-akw-s čwen — считать გუ- gw- показателем множественного числа объекта I л. значило бы приписывать данному префиксу в древнегрузинском литературном языке функцию, которая у него развилась лишь в новогрузинском литературном языке, когда образование типа გვაქვს gvakvs стало единственной формой O₁ pl.

5. Параллельные формы O₁ pl — მ-აქუ-ს ჩუენ m-akw-s čwen, გუ-აქუ-ს ჩუენ gw-akw-s čwen — восходят к двум различным диалектическим (resp. лингвистическим) слоям, причем вариант მ- m- тяготеет к занско-й лингвистической среде (или к диалектам, близким к занскому яз.),

вариант же **გუ-** **gw-** общий у древнегрузинского языка с современным сванским языком.

Литературно последний вариант (**გუ-** **gw-**) и есть древнейший: чем древнее памятник, тем чаще используется в нем данный вариант (**გუ-** **gw-**).

Даже на протяжении IX-X веков в языке четвероглава прослеживается явная тенденция вытеснения вариантом **მ-** **m-** варианта **გუ-** **gw-**.

В языке Руставели (XII в.), а также в памятниках светской литературы последующих эпох налицо только вариант **გუ-** **gw-**; вариант **მ-** **m-** исчезает: новогрузинский литературный язык, ведущий начало от Руставели (и одописцев), для O_1 pl использует один лишь префикс **გუ-** **gw-**.

Вышеозначенный факт демонстративно выявляет диалектный характер происхождения вариантов **გუ-** **gw-** и **მ-** **m-**: новогрузинский литературный язык ориентируется на диалекты Восточной Грузии начиная с XII в. (с 1122 г. столица Грузии опять Тбилиси).

6. Попытка истолкования вариантов **მ-||გუ-** **m-||gw-**, как эксклюзивной и инклюзивной форм первого лица множ. числа, не находит подтверждения в показаниях древнегрузинских памятников.

Более того, даже в сванском языке, показания которого и служат основой для постановки вопроса об инклюзиве-эксклюзиве в древнегруз. языке, означенные категории приходится рассматривать как явление вторичного порядка, возникшее в результате симбиоза нескольких диалектных (resp. лингвистических) единиц.

При таком предположении новое освещение получают все «аномалии», связанные с категориями инклюзива и эксклюзива в диалектах сванского языка (нижнесванский не различает категорий инкл.-экскл. в объектных формах при наличии данной категории в субъект. формах; колебание в использовании соответствующих формантов O_1 pl имеет место в ушгальском диалекте, известном своими архаизмами; колебание замечается в сванских народных песнях, также богатых древними формами...); означенные аномалии — естественный результат того, что процесс становления категорий экскл.-инклюзива и переосмысления функции соответствующих формантов в сванском языке еще не закончен.

7. Префикс **გუ-** **gw-** (так же, как **ხუ-** **xw-** в сван. яз.), по всей видимости, тот же **გ v** (S_1) с наращенным **გ** **g**; аналогичные факты (**გ v** → **ხუ** **xw**) не чужды исторической фонетике картвельских языков.

8. Анализ функции и происхождения префикса **გუ-** **gw-**, таким образом, показывает, что для грузинского яз. (и других картвельских языков) для обозначения множественного числа исторически характерна суффиксация¹ в той же мере, в какой префиксация характерна для обозначения лиц.

¹ В абхазском и адыгейском языках принцип префиксации и здесь остается в силе.

ბრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა
განეზისის საკითხი ქართულში

(წინასწარი მოხსენება)¹

აქამდის ჩატარებული კვლევა-ძიებით ცხადი ხდება, რომ:

1. ქართველურ ენებში **ძველად გარჩეული იყო ორი გრამატიკული კლასი: ადამიანისა** (პიროვნებისა) და **ნივთისა** — ვინ-კლასი და რა-კლასი.

კლასიფიკაციის ძირითადი პრინციპი იგივე იყო, რაც მთის კავკასიურს ენებში დასტურდება ამჟამად. ოღონდ ამ ენათაგან განსხვავებით არც ადამიანისა და არც ნივთის კლასი არ იყო დიფერენცირებული.

2. გრამატიკული კლასები **აღინიშნებოდა პრეფიქსებით: ვინ-კლასი** (ადამიანისა) — მ-პრეფიქსით, **რა-კლასი** (ნივთისა) — თავსართებით **ს-, დ-, ლ-, ← ნ-, რ-, ბ-**:

ვინ? მ-ეგვბტ-ელ-ი, მ-ეგრ-ელ-ი, მ-აჩაბ-ელ-ი, მ-როვ-ელ-ი, მ-ტბ-ევ-არ-ი, მ-აწყუე-რელი... მ-დაბ-იო... მ-თავ-არ-ი... მ-დიდ-არ-ი...

რა? ძვ. ქართ. ს-ძე- (ახ. ქართ. რ-ძე), სვან. ლგ-ჯე... შეშა ← სე-შა), მეგ. დი-შქა... სი-სხლ-ი, ჭან. დი-ცხირ-ი... ძვ. ქართ. თ-თუე (←თუთე), მეგრ. თუ-თა (←დუ-თა), სვან. დო-მდულ „მთვარე“... სვან. დგ-თხელ „თხელი“, ჭან. თუ-თხუ... მ-ტ-კუარ-ი ← მ-დ-კუარ-ი²... ქართ. ნი-კაბ-ი... ბა-ვ-შვი ← ბაშვი-ი...

ამ ფორმანტების (პრეფიქსების) უმეტესობას (ს, ნ, რ, ლ. დ... მ) ეტიმოლოგია შეიძლება მოგუპოვოთ ქართველურ ენებში [1].

3. როცა გრამატიკული კლასები, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია მოიშალა, სათანადო **პრეფიქსები უფუნქციო აღმოჩნდა.**

ეს უფუნქციო პრეფიქსები ან **დაიკარგა**, ან **ფუძეს შეეზარდა** ანდა **შემოგვრჩა**, როგორც ფორმანტი, **ფუნქციის შეცვლით.**

პრეფიქსი **დაიკარგა:** ძვ. ქართ. მ-ეგვბტ-ელ-ი, — ახ. ქართ. ეგვიბტ-ელ-ი...

პრეფიქსი **ფუძეს შეეზარდა**, მოხდა სიტყვის შედგენილობის გადაა-

¹ წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XV სამეცნიერო სამეცნიერო სესიაზე 1944 წლის 29 თებერვალს. იბეჭდება ნაწილი, ისიც შეკვეცით.

² მ- ფონეტიკური დანართია.

ნალიზება (მეტაანალიზი): მეგრ-ელ-ი, მაჩაბ-ელ-ი... რძე... შეშა... მეგრ. დიშქა... ნიკაპ-ი... მტკუარ-ი... სვან. დომღულ...

ფორმანტი **შემოგენნახა ფუნქციის შეცვლით**, — მოხდა ფორმანტის რეინტერპრეტაცია, სიტყვის შედგენილობის გაგება კი წინანდელი დარჩა:

ძვ. ქართ. მე-ზუერ-ე — სა-ზუერ-ე... მ-ერწყ-ულ-ი — სა-რწყ-ულ-ი...
ახ. ქართ. მე-ხრ-ე — სა-ხრ-ე... მე-ქათმ-ე — სა-ქათმ-ე...

ვინ- კატეგორიის პრეფიქსი პროფესიის აღმნიშვნელადაა ამჟამად მიჩნეული (მე-ბაღ-ე, მე-ხრ-ე, მე-ქათმ-ე), **რა-** კატეგორიის პრეფიქსი — ადგილისა თუ დანიშნულების მაჩვენებელიაო, ვამბობთ (სა-ქათმ-ე, სა-ბაღ-ე...).

მ-ჭამ-ელ-ი, მ-სმ-ელ-ი — სა-ჭმ-ელ-ი, სა-სმ-ელ-ი: **მ-** მოქმედებითი გვარის მიმღეობის საწარმოებლადაა გაგებული, **სა-** — ვნებითისად. ამრიგად, ადამიანის აღმნიშვნელი წარმოება მოქმედებითი გვარისად იქნა გააზრებული, ნივთის აღმნიშვნელი — ვნებითი გვარისად, რაიც სავსებით კანონზომიერია: ადამიანი — აქტიური, ნივთი — პასიური.

4. იქ, სადაც ფუნქციის შეცვლით, ერთი კლას-კატეგორიის წარმოებალა შეგვრჩა, ესაა — **ნივთის კლას-კატეგორიისა და მას ენიჭება ზოგადი მნიშვნელობა:** ს-ვლა, სვან. ლი-ზი ნივთის კლასის რაიმე საგნის (მაგალითად, ცხოველის, წყლის...) მოძრაობას კი არ ნიშნავს, არამედ ესაა, საერთოდ, სვლა იმისდა მიუხედავად, საქმე ეხება ნივთს თუ ადამიანს.

განზოგადებული მნიშვნელობით ნივთის კლას-კატეგორიის გამოყენება შემთხვევითი არაა; პირიქით, ესაა **გრამატიკული კლასების ევოლუციის ძირითადი პრინციპი** მთის კავკასიურ ენებშიც (მაგალითად, ხუნდ. რ-ოტხი „სიყვარული“, რ-ეც „ქება“ თავდაპირველად ნივთის კლასის, სახელდობრ, მეოთხე კლასის საგნებს გულისხმობდა სიყვარულის, ქების საგნად; ამჟამად, მათ განყენებული მნიშვნელობა აქვთ).

როგორც დავინახავთ, **ჩვენი საკითხის თვალსაზრისით სწორედ ეს პრინციპია გასათვალისწინებელი.**

სახელისაგან სახელის წარმოება, ზმნისაგან სახელთა წარმოება ქართველურ ენებში, გრამატიკული კლას-კატეგორიის გარჩევას თვალსაჩინოდ გამოგვივლენს [2]. ახლა საკითხი ასე დგას: **როცა ქართველურ ენებში გაირჩეოდა გრამატიკული კლასები, უნდა ყოფილიყო თუ არა ეს ასახული ბრუნებაში და თუ კი, — რაგვარად?**

საანალიზოდ ვიღებთ ქართული ენის, სახელდობრ, ძველი ქართული ენის ფაქტებს. თავის დროზე შემთხვევა გვქონდა აღგვენიშნა [3], რომ ქართულის ბრუნვათა შორის უნდა განვასხვავოთ **ორი ტიპის** მორფოლოგიური ოდენობანი: **ა. მ ა რ ტ ო ო დ ე მ ს ა ზ ღ ვ რ ე ლ - ნ ა წ ი ლ ა კ ი ა ნ ი ბ რ უ ნ ვ ე ბ ი: სახელობითი და მოთხრობითი; ბ. ბ რ უ ნ ვ ი ს ნ ი შ ნ ი ს ა და მ ს ა ზ ღ ვ რ ე ლ ი ნ ა წ ი ლ ა კ ი ს მ ქ ო ნ ე ბ რ უ ნ ვ ე ბ ი: ნათესაო-**

ბიოთი, მოქმედებითი, მიცემითი, გარდაქცევითი.

ეს **ორი ტიპი ასახავს განვითარების ორ საფეხურს**: ოდენ მსაზღვრელ-ნაწილაკიანი ბრუნვები (სახელობითი, მოთხრობითი) უახლესი ფორმაციისაა, მასთან მოთხრობითის ჩამოყალიბება უსწრებს სახელობითისას ([4], გვ. 179).

ბრუნვათა მეორე წყება (ნათესაობითი, მიცემითი...) შეუდარებელი უფრო ძველია ([3], 622).

ცხადია, ჩვენი საკითხისათვის უნდა მივმართოთ ამ ძველი ფორმაციის ბრუნვებს. ჩვენ ვიღებთ ნათესაობით ბრუნვას.

ნათესაობითის ნიშანია ძვ. ქართულში **-ის** (კაც-ის); მსაზღვრელი ნაწილაკი **-ა** (კაც-ის-ა) მხედველობაში აქ არ მიიღება: ადამიანის სახელებს ძვ. ქართულში ეს ნაწილაკი არ მოუდიოდა: დავით-ის (და არა: დავით-ის-ა).

ნათესაობითის ძირითადი ფუნქცია კუთვნილების გამოსახვაა. ამ ფუნქციით აღებული ქართული ნათესაობითი შეპირისპირებული იქნება **ანდიური ენის** ნათესაობითთან და **აფხაზური ენის შესიტყვებასთან**, რომელსაც კუთვნილების გამოსახვა ეკისრება.

აფხაზურს ბრუნება არა აქავს: **ნათესაობითი არ გააჩნია**, მაგრამ **გრამატიკული კლასები მოეპოვება; ქართულს ბრუნება აქვს, მაგრამ გრამატიკული კლასების გარჩევა მოშლილი აქვს** ჯერ კიდევ ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში. **ანდიურს გრამატიკული კლასებიც დაცული აქვს და ბრუნებაც მოეპოვება**, მასთან ნათესაობითში და მიცემითში ბრუნვის ფორმანტები გრამატიკული კლასების მიხედვით ცვალებადია:

იმა «მამა»; ნათეს. «მამის» იქნება: იმ-**უ-ვ**, იმ-**უ-დ**, იმ-**უ-ბ**, იმ-**უ-რ**

მიცემ. «მამას» — იმ-**უ-ვ-ო**, იმ-**უ-დ-ო**, იმ-**უ-ბ-ო**, იმ-**უ-რ-ო**.

ასე მაგალითად: იმ-**უ-ვ** ვოცი „მამის ძმა“, „ბიძა“

იმ-**უ-დ** დოცი „მამის და“, „მამიდა“

იმ-**უ-ბ** კოტუ „მამის ცხენი“

იმ-**უ-რ** ხუჩა „მამის წიგნი“ ([5], გვ. 9).

ანდიურ ნათესაობითს პარალელური ფორმებიც გააჩნია: „მამის“ — იმა-შ-**უ-ვ**, იმა-შ-**უ-დ**, იმა-შ-**უ-ბ**, იმა-შ-**უ-რ**. როგორც ვხედავთ, ესეც კლას-ნიშნის ვარიანტებია; განსხვავებას ქმნის სიტყვის ის ნაწილი, რომელსაც ბრუნვის ნიშნები დაერთვის; პირველ შემთხვევაში ესაა ფუძე (სახელობითი: იმა — იმ-**უ-ვ**..), მეორეში — ერგატივი (იმა, ერგ. იმა-შ-**უ-ვ**). ორივე ვარიანტისთვის საერთოა **უ-** სუფიქსი და კლას-კატეგორიათა ნიშნები (**-ვ**, **-დ**, **-ბ**, **-რ**).

რაზე მიუთითებს ეს ნიშნები? იმ სახელის კლასზე, რომელსაც ნათესაობითი განსაზღვრავს — **ვინაა** თუ **რაა** მამისეული — „ძმა“, „და“, „ცხე-

ნი“, „წიგნი“... ამრიგად, **კლას-ნიშნები საზღვრულისაა¹**.

კლას-კატეგორიის ნიშანს წინ უსწრებს **უ** (და **ი**) ხმოვანი: იმ-უ-ვ (დ-ი-ვ). შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ეს ხმოვნები იყოს „საკუთრივ ბრუნვის ნიშანი“.

მაგრამ ეს **-უ (-ი)** ბრუნვის ნიშანი ვერ იქნებოდა; იგი მიცემითშიც გვაქვს და სახელობითშიც; მაგრამ იგი ფუძის კუთვნილებაც ვერ იქნება: იმა-შ-უ-ვ ტიპის წარმოებაში **-უ** მოსდევს ერგატივის ფორმანტს (**-შ-**).

საფიქრებელია, რომ წარმოშობით ეს ხმოვნებიც **გარკვეულ სახე-ლებზე მიუთითებდა, სახელდობრ, მსაზღვრელზე**. მაგრამ ეს ნაწილაკები ხომ მსაზღვრელს დაერთვის! რალა საჭირო იყო მასზე მითითება?

უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველად ეს **-უ (-ი)** მსაზღვრელს კი არ დაერთვოდა, არამედ **საზღვრულს უძლოდა წინ**, როგორც ეს ამჟამად გვაქვს აფხაზურში. ასეთ შემთხვევაში საზღვრულის კლას-ნიშანი არ იყო საჭირო: თვით ეს საზღვრული იყო წარმოდგენილი **in concreto**. ეს ნიშნავს: **ბრუნება ჯერ კიდევ არ გვქონდა**.

მღრ. აფხაზ.	ააბ	ი-ეშა,	„მამის ძმა“	(„მამა მისი-ძმა“)
	ახაწა	ი-ხგ	„მამაკაცის თავი“	(„მამაკაცი მისი-თავი“)
	აფჰაგს	ლ-ხგ	„ქალის თავი“	(„ქალი მისი-თავი“)
	ალა	ა-ხგ	„ძაღლის თავი“	(„ძაღლი მისი-თავი“) [6].

აფხაზურში კუთვნილებაა ნაჩვენები ფორმანტით; ეს ფორმანტი საზღვრულთანაა და მსაზღვრელის კლასზე მიუთითებს (ვისია თავი? მამაკაცისა, ქალისა, ძაღლისა).

რა გვაკლია, რომ მივიღოთ ბრუნვა, კუთვნილების გამომხატველი ნათესაობითი ბრუნვა? საზღვრული უნდა იყოს ნაჩვენები **in abstracto** და საამისო ფორმანტები მსაზღვრელს დაერთოს (ახაწა-ი, აფჰაგს-ლ, ალა-ა...). მაგრამ როგორც კი მსაზღვრელისკენ გადაინაცვლებს ეს კუთვნილებითი ნიშნები, ბუნებრივად განზოგადდება (მსაზღვრელი აკი მოცემულია). საჭირო იქნება **საზღვრულის კლასის** ჩვენება. აქ უკვე გვექნება ბრუნვა, კონკრეტული კლას-კატეგორიათა განმასხვავებელი ბრუნვა. ამის ნიმუშია ანდიური.

შემდგომი საფეხურია **საზღვრულის** კლასზე მითითების მოშლა. ერთ-ერთი **კლას-ნიშნის გამოყენება განზოგადებული მნიშვნელობით**. სწორედ ეს გვაქვს ქართულში (და სხვა ქართველურ ენებში; წინა, გარდამავალი საფეხურის ილუსტრაციას იძლევა ხუნძური).

რომ შევუპირისპიროთ ერთმანეთს აფხაზურის, ანდიურისა და ძვ.

¹ მიცემითს კლას-ნიშნები ეცვლება იმის მიხედვით, თუ რა სახელთანაა იგი მიმართებაში; ვთქვათ, წინადადებებში „მამას უყვარს — ძმა, და, ცხენი, წიგნი“ გამოყენებული იქნება მიცემითის ოთხივე ვარიანტი.

ქართულის ვითარება — კუთვნილების აღნიშვნის მხრივ — ასეთ სურათს მივიღებთ:

აფხ. ააბ **ი-ე**შა „მამის ძმა“
(შდრ. აან ლ-ანშა „დედის ძმა“)

1. ფორმანტი ერთია: **ი-პრეფ.** — კუთვნილების აღნიშვნელი ფორმანტი გარკვეული კლასისა.
2. ფორმანტი ახლავს საზღვრულს: უძღვის მას.
3. მიუთითებს მსაზღვრელის კლასზე: «ძმა» სახელთანაა ნაჩვენები, ვისი ძმაცაა იგი.

ანდ. იმ-**უ-ვ** ვ-ოცი „მამის ძმა“
(შდრ. იმ-**უ-ფ** ფ-ოცი „მამის და“)

1. ფორმანტი ორია: **-უ-ვ... -უ-ფ...**
2. ორივე მსაზღვრელთანაა: მოსდევს მას — იმ-**უ-ვ**.
3. ერთი ფორმანტი — **-უ** — კუთვნილების აღნიშვნელი ჩანს; მსაზღვრელისა უნდა იყოს.
4. მეორე ფორმანტი — **-ვ** — საზღვრულისაა: გვაჩვენებს, რა კლასს ეკუთვნის საზღვრული; იგი იცვლება საზღვრულის კლასთა შესაბამისად.

ქართ. მამ-**ი-ს**¹ ძმა
შდრ. მამ-**ი-ს** და მამ-**ი-ს** ცხენი

1. ფორმანტი ორია;
2. ორივე მსაზღვრელთანაა: მოსდევს მას — მამ-**ი-ს**.
3. ერთი ფორმანტი — **ი-** კუთვნილების აღნიშვნელი ჩანს; მსაზღვრელისა უნდა იყოს.
4. მეორე ფორმანტი — **-ს** — ისტორიულად საზღვრულის კლასზე მიუთითებდა, ამჟამად განზოგადებულია და უფუნქციო ჩანს; წინამავალ **-ი-**სთან ერთად (**-ი-ს**) ბრუნვის ისეთივე ნიშანია, როგორცაა, სიტყვაზე ლათინური **-is** (**patr-is** „მამისა“; ბგერითი მსგავსება აქ, რასაკვირველია, შემთხვევითია).

ქართული ნათესაობითის **-ს** ანდიური ნათესაობითის **-ვ**-ს რომ შევა-

¹ **ი-** ხმოვანს ნათესაობითში, როგორც ნაცვალსახელურ ელემენტს, სხვადასხვა საბუთით, გამოყოფენ — ნ. მარი [7, 8], გ. როგავა [9] და უკავშირებენ მას სასუბიექტო ქცევის ნიშანს. გ. როგავა ადიდეურზე დაყრდნობით მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმანტებში **-ს-** ელემენტის იგივეობასაც გახაზავს (ოლონდ მის ფუნქციაზე არას ამბობს) [9], გვ. 500).

დართ, დავინახავთ, რომ ქართული **-ს** ალგებრაული ფორმულაა ყოველი საზღვრულისა, ანდ. **-ვ** ფორმანტიც — აგრეთვე, ოღონდ გარკვეული კლასის ფარგლებში.

ქართული **-ს** განყენებული და ზოგადია, ანდიური **-ვ** კი — შედარებით უფრო კონკრეტული და კერძობითი შინაარსისა; მაგრამ ორსავე შემთხვევაში საზღვრული აღნიშნულია მორფოლოგიური საშუალებით.

ეს განასხვავებს ორივეს აფხაზურისაგან (ააბ **ი-ეშა** „მამის ძმა“). აფხაზურში **საზღვრული** მოცემულია ლექსიკურად, სათანადო სახელის ჩვენებით. ფორმანტით მისი შეცვლა არ ხერხდება. მსაზღვრელთან ურთიერთობა რომ აღინიშნოს, აფხაზური მაინც იყენებს ფორმანტს, მაგრამ ეს ფორმანტი საზღვრულთანაა მოქცეული, რომ აღნიშნოს, ვისია (თუ რისია) საზღვრული. ურთიერთობის **მორფოლოგიური საშუალებით გადმოცემის პირველი ნაბიჯი მაინც გადადგმულია.**

აფხაზური, ანდიური, ქართული — ბრუნვის წარმოქმნის ერთი და იმავე პროცესის განსხვავებულ სამ ტიპს ააშკარავენ; მათგან უძველესი წარმოდგენილია აფხაზურში, უახლესი — ქართულში; ანდიურში — გარდამავალი საფეხური გვაქვს.

საინტერესოა ხუნძურის ჩვენება. როგორც ხუნძურ სალიტერატურო ენაში, ისე დიალექტებში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტი ქართულისას მოგვაგონებს: **-უ-ლ, -ი-ლ** დაბოლოება ზოგადია ყველა მსაზღვრელისათვის: ინს-უ-ლ ვაც „მამის ძმა“, ინსულ მაც „მამის და“... მიცემითს ბრუნვაშიც გრამატიკული კლასების სხვაობა არა ჩანს — არც სალიტერატურო ხუნძურში, არც დიალექტთა უმეტესობაში: ინს-უ-მ-ე „მამა-ს“... ვაცა-ს-ე „ძმას“, მაც-ლ'ჟ-ე „დას“... შამილი-მ-ე „შამილს“.

მაგრამ ხუნძური ენის ანწუხურს დიალექტში შენახულია ძველი ვითარება: მიცემითი ისევე განასხვავებს კლასებს, როგორც — ანდიური:

შამილი-ვ-ე, შამილი-მ-ე, შამილი-ბ-ე, შამილი-რ-ე „შამილს“

დი-ვ-ე, დი-მ-ე, დი-ბ-ე, დი-რ-ე „მე“, „მხე“

დუ-ვ-ე, დუ-მ-ე, დუ-ბ-ე, დუ-რ-ე „შენ“, „ხენე“

ეს ფაქტი დადასტურებულია ილ. ცერცვაძის გამოკვლევაში ანწუხური დიალექტის შესახებ [10]; საამისო ვარაუდები წამოყენებული იყო ზოგ ფაქტებთან დაკავშირებით ჩვენ მიერაც [11].

მიცემითის ეს ჩვენება ეჭვს არ ტოვებს იმაში, რომ ხუნძურ ნათესაობითშიც ანდიურის მსგავსი მდგომარეობა უნდა გვექონოდა: ხუნძური ინს-**უ-ლ** („მამის“) იგივეა, რაც ანდ. იმ-**უ-რ**, ოღონდ იგი განზოგადებულია ყველა კლასისათვის; ასევე ხუნძური დი-**რ** „ჩემი“, დუ-**რ** „შენი“ იგივეა, რაც ანდიური დი-**რ**, დუ-**რ**, ოღონდ აგრეთვე, განზოგადებული: მეოთხე კლასის, ნივთის კლასის, ფორმანტი **ზოგადი მნიშვნელობითაა** გამოყენე-

ბული. ამრიგად, აქ ევოლუციის ის საფეხურია წარმოდგენილი, რასაც ქართულმა მიაღწია (ოღონდ ძველი ვითარება მიცემითში ჯერ კიდევ ცოცხლობს ხუნძურის ანწუხურ კილოში, ქართულში ასეთი მოწმობა არ შემონახულა).

თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია და მამ-ი-ს ფორმა წარმოშობით ნივთის გრამატიკული კლასის მსაზღვრელია, ცხადია, უნდა გვქონოდა მეორე ვარიანტიც: ადამიანის კლასის მსაზღვრელი ნათესაობითიც; თეორიული ვარაუდით ეს იქნებოდა *მამ-ი-გ.

ასეთი რამ არ დაუცავს ქართული ენის ისტორიას, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ღმრთ-ი-ვ, იგურდ-ი-ვ, ირგვლ-ი-ვ, მარცხნ-ი-ვ, მარჯვნ-ი-ვ... ტიპის წარმოებას, რაიც მოქმედებითის სინონიმია: ღვთ-ით, გვერდ-ით, მარცხნ-ით, მარჯვნ-ით...

მოქმედებითი ისტორიულად ნათესაობითს უკავშირდება ისევე, როგორც გარდაქცევითი (მიმართულებითი) — მიცემითს.

მოქმედებითში და გარდაქცევითში **სიტყვაწარმოებითი** მომენტი უფრო იგრძნობა, ვინემ ნათესაობითსა და მიცემითში. მაშასადამე, ზოგადი პრინციპის თანახმად, **მოქმედებითი და გარდაქცევითი უფრო ადრე უნდა წარმოქმნილიყო, ვინემ — ნათესაობითი და მიცემითი.**

მოქმედებითი და გარდაქცევითი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ძველი ფორმაციის ნათესაობითი და მიცემითია. ამას მხარს უჭერს თანხმონითს ელემენტად -დ-ს გამოყენება ამ ბრუნვებში: მამი-თ ← მამ-ი-დ... მამა-დ ახლაც დ-ს ინარჩუნებს; მეგრ. მუმა-თ, დასავლურ ქართულ დიალექტებში მამა-თ უკვე თ-ს იძლევა ისევე, როგორც მოქმედებითში.

ეს -დ კვლავ კატეგორიის ფორმანტისაკენ მიმართავს ჩვენს ყურადღებას, ე. ი. „ძველი ნათესაობითი“ და „ძველი მიცემითი“ (ანუ მოქმედებითი და გარდაქცევითი) ისევე ნივთის კატეგორიის ფორმანტს შეიცავენ, მასთან — უფრო ძველს, ვინემ „ახალი ნათესაობითი“ და „ახალი მიცემითი“: -დ- ფორმანტის სიძველე ს- ფორმანტთან შედარებით ქართული ენის ისტორიული მორფოლოგიის ისტორიის ყველა უბანში იგრძნობა.

ზემოთქმულის მიხედვით გრამატიკული კლასების გარჩევისას კუთვნილების გამომხატველი ფორმა, ნათესაობითი ბრუნვა, ვარიანტებიანი გამოდის:

მამ-ი-ვ „მამის ვინმე“	} (მაგალითად: „მამის ძმა“, „მამის მეგობარი“...)
მამ-ი-ს	
მამ-ი-დ მამ-ით	

„მამის რამე“ (მაგალითად: „მამის ცხენი“, „მამის ქუდი“...)

ასეთი ვარიანტები (მამ-იდ || მამ-ი-ს — მამ-ი-ვ) უსწრებდა წინ ახლანდელ ნათესაობითს (მამ-ი-ს).

აქ ვერ შევჩერდებით ნათესაობით-მოქმედებითსა და მიცემით-გარდაქცევითის ისტორიულ ურთიერთობაზე ქართველური ენების (და აფხაზუ-

რის) ჩვენებათა მიხედვით. საკითხი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

წერილის მიზანი იყო გაერკვია: აისახებოდა თუ არა გრამატიკული კლასების არსებობა სახელთა ბრუნებაში? **ბრუნვის თანხმონითი ელემენტი**, საანალიზო შემთხვევაში, ნათესაობითის ფორმანტის **-ს**, **წარმოშობით ნივთის გრამატიკული ნიშანი აღმოჩნდა**. ამით გადაწყდა მიცემითის **ს-სა** და მოქმედებით-გარდაქცევითი **-დ** → **თ-ს ისტორიული რაობის** საკითხი; აქაც ნივთის გრამატიკული კლასის ექსპონენტი გვაქვს.

ძირითადი დასკვნები

1. ნათესაობითის **-ს** (მამ-ი-**ს**) გენეზისის მიხედვით უკავშირდება ნივთთა კლასის **-ს-** პრეფიქსს. ამგვარად, ირკვევა, რომ გრამატიკული კლასების არსებობა აისახებოდა ბრუნებაშიც.

2. ამით პრიციპულად წყდება იმ თანხმონითი ელემენტების ბუნების საკითხი, რომელთაც მიცემითში, გარდაქცევითსა და მოქმედებითში ვხვდებით: მიცემითის **-ს** იგივეა, რაც ნათესაობითისა. გარდაქცევითის **-დ** (და მოქმედ. **-თ** ← **-დ**) კვლავ **ნივთის კლასის ფორმანტებია**, ოღონდ უფრო ძველი ფორმაციისა. ბუნებრივია, თუ ეს ძველი ფორმანტები შემოგვენახა „ძველ ნათესაობითსა“ და „ძველ მიცემითში“ (მოქმედებითსა და გარდაქცევითში).

3. თუ ბრუნებაში აისახებოდა გრამატიკული კლასების არსებობა, მით უფრო მოსალოდნელია, ზმნის უღვლილებაში უკუფენილიყო კლას-კატეგორია: პრინციპში ეს საკითხი დადებითად წყდება ამ თავითვე

4. თუ აფხაზურს, ანდიურსა და ქართულს ბრუნვათა წარმოქმნის ერთი ისტორიული პროცესის საკვანძო მომენტებად დავსახავთ, გასაგები გახდება ისიც, თუ რატომაა კავკასიურ ენებში **ბრუნება სუფიქსური** მაშინ, როდესაც **უღვლილება არსებითად** პრეფიქსულია: **სუფიქსაცია**, როგორც ვნახეთ, აქაც **მეორეულია**; მას უსწრებდა **პრეფიქსაცია**: კუთვნილებითი ნაწილაკი **პრეფიქსად რომ იყო საზღვრულთან** (აფხ. ააბ ი-ეში „მამის ძმა“), შემდეგ მოგვევლინა **სუფიქსად მსაზღვრელთან** (ანდ. იმ-უ-ვ ვოცი, მამ-ი-ს ძმა).

5. გრამატიკული კლასის ნიშანთა დადასტურება ბრუნვის ფორმანტებში არაა ინტერესს მოკლებული ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც, რამდენადაც აქ წარმოდგენილია ბრუნვათა წარმოქმნის ერთ-ერთი შესაძლო გზა.

ციტირებული ლიტერატურა

1. არნ. ჩიქობავა. გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, V, №4, თბილისი, 1944.
 2. არნ. ჩიქობავა. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.
 3. არნ. ჩიქობავა. ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, №6, თბილისი, 1942, გვ. 619-623.
 4. არნ. ჩიქობავა. მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში. თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. X, 1939, გვ. 167-133.
 5. А. Дирр. Краткий грамматический очерк андийского языка. Тифлис, 1906.
 6. ქ. ლომთათიძე. აფხაზური ენის გრამატიკული ანალიზი (ხელნაწერი).
 7. Н. Я. Марр. Где сохранилось сванское склонение? Изв. Рос. Академии Наук, С.-Петербург, 1911.
 8. Н. Я. Марр. Грамматика древнелитературного грузинского языка. Ленинград, 1925.
 9. გ. როგავა. კუთვნილებითი აფიქსი **-ი-** ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, №5, თბილისი, 1942.
 10. ილ. ცერცვაძე. ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი, თბილისი, 1944 (საკანდიდატო დისერტაცია).
- არნ. ჩიქობავა. ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში. ენიმკი-ს მოამბე, XII, თბილისი, 1942.

КАРТВЕЛЬСКИЕ ЯЗЫКИ, ИХ ИСТОРИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ДРЕВНИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ОБЛИК¹

Общеизвестный факт, что в процессе эволюции язык может претерпеть существенные изменения; видоизменение диалектов одного языка до степени превращения их в самостоятельные, родственные языки, — следовательно зарождение новых языков — с одной стороны, и полное исчезновение того или иного языка, как средства общения, с другой стороны, — вот два полюса, между которыми уместаются все возможные виды языковых изменений, иллюстрируемые исторической лингвистикой на материале разных языков.

Изменения лексического состава и значений слов, исчезновение или, наоборот, зарождение категорий грамматического рода, времени, падежа..., или же переосмысление (реинтерпретация) одних категорий в другие, разным образом, переразложение (метаанализ) слова и тому подобные процессы обычно и составляют содержание истории того или иного языка.

Какие языки мыслятся **исторически** в составе картвельских языков (той эпохи, когда можно, вообще, говорить о картвельских языках)?

Каковы особенности, определявшие лингвистический облик картвельских языков на древнейших этапах, прослеживаемых их историей?

Вот два вопроса, на которые предполагается дать суммарный и к тому же схематический ответ на основе уже проведенных изысканий. В спорных случаях, не желая навязывать высказанных здесь мнений другим специалистам, мы считаем не только возможным, но и обязательным ссылаться на выполненные нами работы, результаты которых и служат материалом для обобщений.

Картвельские языки — грузинский, занский и сванский — генетически связаны с многочисленной семьей языков, живые представители которых сохранились на Кавказском перешейке (в лице картвельских и горских кавказских языков) и на Пиренейском полуострове (баскский язык), мертвыми же языками той же семьи считаются хеттский, эламский, хуритский, урартский (в Передней Азии), равно как этрусский (в Италии).

Мнение о принадлежности иберийско-кавказских, переднеазиатских и средиземноморских языков к одной лингвистической семье разделяется виднейшими советскими и зарубежными учеными, и это далеко не случайно: оно диктуется всем культурно-историческим контекстом; в пользу его располагают и наблюдения над этими языками, как бы недостаточны они не были: исключена генетическая связь их с семитическими, индо-европейскими и урало-алтайскими языками.

Но одно дело мнение, хотя бы и весьма распространенное, другое дело — научное положение, твердо установленное на основе точных данных согласно строгим требованиям лингвистического анализа.

¹ Доложено на Общем собрании Акад. Наук Грузинской ССР 2. III. 1946 г.

Пока что не только генетическая связь переднеазиатских и средиземноморских мертвых языков с живыми кавказскими языками нуждается в обосновании, но и историческое взаимоотношение различных групп живых иберийско-кавказских языков находится в процессе вырешения.

Совсем недавно — в 1924 г. — Н. Трубецкой считал возможным оспаривать родство иберийско-кавказских языков между собой: северокавказские языки и южнокавказские языки — мол, составляют две семьи; родство их далеко не очевидно, и поскольку, мол, это родство никогда еще не было научным способом доказано, лучше употреблять термин „кавказские языки“ лишь в географическом смысле (а не в значении понятия генеалогического)¹.

„Дело осложняется и трудностью интерпретирования фактов мертвых языков и малоизученностью живых кавказских языков, прошедших различные пути исторического развития и претерпевших многообразные изменения, в частности, в результате контакта с языками иной структуры и генезиса, а также в результате смешения в пределах ли языков одной и той же группы или различных групп самих кавказских языков.

При всем том можно считать установленным, что *закономерное сходство*, наблюдаемое в *звуковом составе, в структуре и лексике* различных групп кавказских языков **не есть** результат **схождения**, не проявление сродства (Affinität) их, а отражение генетического единства, родства их: чем далее нам удастся проникнуть в толщу исторической жизни кавказских языков, тем ближе они оказываются друг к другу... Вопрос о родстве между различными группами кавказских языков тем самым **принципиально** уже получает положительное решение: **кавказские** языки (картвельские и горские кавказские языки) — понятие **генеалогическое**. Очередная задача — показать генетическое единство этих языков **конкретно** в процессе исторического развития их“².

Пока не решена эта задача, пока история живых кавказских языков не приведена к общему знаменателю, не восстановлен их древний исторический облик, не получит надлежащего научного обоснования положение о генетической связи живых иберийско-кавказских языков с древними мертвыми переднеазиатскими и средиземноморскими языками.

В этой связи история картвельских языков приобретает исключительное значение, *поскольку один из картвельских языков, грузинский, документирован с конца V века и*, следовательно, удастся проследить его историю документально на протяжении пятнадцати веков. Другой такой возможности, к сожалению, у нас не имеется: баскский язык фиксирован в памятниках письменности лишь с XVI столетия; лексические записи по горским кавказским языкам имеются лишь со второй половины XVIII века.

Древнеписьменный армянский язык, наряду с древнегрузинским, был бы бесценным свидетелем истории кавказских языков, если бы, задолго до появления письменности на этом языке, кавказская основа в ней не подвергалась трансформации, приведшей к созданию мешаного индоевропейско-кавказского

¹ N. T r o u b e t z k o y: Langues caucasiqnes septentrionales — см. Les langues du monde. Paris, 1924, стр. 327.

² Исследование горских кавказских языков и наши задачи — Изв. ИЯИМК, XII (1942), стр. 287.

армянского языка. Незаменима утрата, понесенная историей наших языков, в результате бесследного исчезновения памятников албанского письменного языка, пока что известно по случайно сохранившемуся алфавиту¹.

Историей письменного языка, конечно, отнюдь не исчерпывается история соответствующего языка; во многих отношениях бесписьменные языки восполняют свидетельские показания письменного языка, делают возможным правильно истолковать факты письменного языка; и однако, лишь в документации письменного языка история находит **надежную** опору для *безотносительной* хронологии основных фактов и явлений.

Что же нам говорит история картвельских языков?

Наличный состав картвельских языков несложен; принято считать картвельскими четыре языка: грузинский (письменный язык и многочисленные диалекты)¹, мегрельский, чанский и сванский. Было бы точнее говорить лишь о трех языках: *грузинском, сванском и занском*: мегрельский и чанский (лазский) в отношении друг к другу не более, как диалекты. В 1910 году акад. Н. Марр специально останавливался на особенностях, которые и заставляли его считать чанский и мегрельский двумя языками, причем мегрельский и чанский с доарийским армянским мыслились в виде особой группы яфетических языков².

Сведения о мегрельской речи к тому времени были явно недостаточны для суждения об отношении чанского диалекта к мегрельскому, да и по части чанского некоторые существенные явления (как то образование результативных (заглазных) времен), синтаксическая конструкция переходных глаголов) не были учтены из-за незначительности анализируемого автором материала. В 1914 году вышла известная монография И. А. Кипшидзе: „Грамматика мегрельского (иверского) языка“; в рецензии на эту работу Н. Марр писал: „Лазский и мегрельский собственно один язык с точки зрения лингвистических норм; это — два наречия одного языка, но вследствие культурного разобщения они разошлись до степени соотношения двух языков“³.

Раз „с точки зрения лингвистических норм лазский и мегрельский один язык“, стало быть, и надо считать за один язык: для лингвистики решающим являются именно лингвистические нормы. Кстати, в пользу языкового единства мегрельского и чанского говорят и определенные факты, которые нами были выявлены в работе „Грамматический анализ чанского диалекта“⁴ и которые показали схождение между мегрельским и чанским там, где Н. Марр говорит о расхождении⁵.

¹ Обнаружен в армянской рукописи XV в. в Эчмиадзинском древнехранилище И л ь е й А б у л а д з е в 1937 году; см. А. Ш а н и д з е. „Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки“. Изв. ИЯИМК, IV.

² Н. М а р р: Грамматика чанского (лазского) языка, 1910, стр. XXIII.

³ Н. Я. М а р р: „Рецензия на работу И. А. Кипшидзе; Граммат. мегр. яз.“, стр. 2.

⁴ См. стр. 226 (Резюме).

⁵ Таково напр. образование масдара в чанском диалекте, образование аориста (Н. М а р р: Грам. чан. яз. XVI).

С некоторой дозой условности мы использовали известный из истории этнический термин — „занский“ для обозначения языка, диалектами которого выступают мегрельский и чанский. Следовательно: судя *строго лингвистически*, картвельских языков ныне три: *грузинский, занский, сванский*.

Каково историческое взаимоотношение этих языков? Ответ на данный вопрос может быть дан лишь на *основе анализа формулы звуковых соответствий картвельских языков*. Такая формула для грузинского и мегрельского материала была выставлена впервые А. Цагарели¹, затем уточнена Н. Марром; согласно этой формуле: грузинским свистящим согласным соответствуют в мегрельском и чанском шипящие:

груз. **ს s, ზ z, ძ d, წ c** —

мегр. и чан. **შ š, ჟ ž, ჭ č, ჩ č, ხ ḥ**; из гласных: груз. **ა a, ე e, ი i** —

мегр. и чан. **ო o, ა a, ე e**.

К примеру: груз. **კაც- kax** „человек“, мегр., чан. **კოჩ- koč**, в груз. **ქელ- zel** „дерево“ — мегр., чан. **ჯა(ლ)- ža(l)**.

Что же касается сванских соответствий, они выдвинуты впервые Н. Марром: груз. свистящему **სs** соответствует в сван. „спирант“: **სულ- sul** — „душа“, сван. **ქუინ- kwīn**, груз. **სამ- sam** „три“ — сван. **სემ- sem**.

Следует оговорить, что в процессе сравнительного анализа грузинского и занского материалов не учитывалось следующее обстоятельство: закономерное соответствие может иметь место в корневой части, форманты же могут не давать соответствий или потому, что это одни и те же аффиксы (**წერ-ს- ser-s** — **ჭარუმ-ს čarum-s** „пишет то“), или же потому, что в звуковом отношении не сводимы друг к другу, являясь лишь **функционально** идентичными: груз. **შე-შა- še-ša**, чан. **დი-შქა di-ška** „дрова“; **სი-სხლ-ი si-sxl-i** — чан. **დი-ცხირ-ი di-cxir-i** „кровь“; **ცე-ცხლ-ი ce-cxl-i** ← **სე-ცხლ-ი se-cxl-i** **და-ჩხურ-ი da-čxur-i** „огонь“.

Н. Марр стремился установить соответствие и в формантах, где такое соответствие не имело места, не стесняясь в привлечении гипотетических форм (со звездочкой), форм, не имевших в истории реального существования: груз. **სახლ- saxl**, мегр. **ოხორ- ← *ხოხორ- (←*შოხორ)**... преф. **სა- sa- შო- šo-** { диал. 1. **ჯო ← დო ჯო←do²**
2. **ო ← ლო ო ← ლო**

Звуковые соответствия по занскому материалу прослеживаются в основной части корнеслова и по значительному числу аффиксов; в то время как сванские соответствия носят спорадический характер.

Каков исторический смысл установленной закономерности? Как вы-

Решающим фактом при квалификации чанского и мегрельского, как диалектов, служит общая формула звукосоответствия в отношении к грузинскому языку (о чем речь ниже).

¹ „Мегрельские этюды, Вып. II. Опыт фонетики мингрельского языка“, СПб, 1880.

² Язык второй категории Ахеменидских надписей. Изб. раб. I, 55.

глядит процесс дифференциации картвельских языков на фоне звуковых соответствий, имеющих отразить эти соответствия?

Если начать с занского языка, формула ჯაღ- ჟას — ჯოჰ- ჟოჰ — может значить одно из двух:

1. Или оба варианта ведут начало от третьей величины, породившей и ჯაღ- ჟას- и ჯოჰ- ჟოჰ-; стало быть эти варианты относятся к одной и той же ступени развития, как результат дифференциации третьей величины, исходного начала процесса дифференциации.

2. Или же один из этих вариантов представляет исходный материал, другой же — возник в результате определенных изменений; один из них древнее, другой — ведет начало от этого древнего варианта.

Сравнительно-исторической лингвистике известны обе возможности; известны такие возможности и из истории наших языков¹.

В нашем случае мы имеем дело со **второй возможностью**: занские шипящие варианты не что иное, как результат сдвига артикуляции: переднеязычные спиранты и аффрикаты **ს s, ზ z, ძ z, წ c, ც c** замещены альвеолярными спирантами и аффрикатами **შ š, ჟ ž, ჭ č, ც c**².

Следует оговорить, что из гласных этому процессу подверглись лишь **ა a, ე e**, частично **ი i**, из 28 согласных же — лишь пять вышеуказанных, остальные согласные, напр.: **დ d, ტ t, თ t, გ g, კ k, ქ k, ბ b, პ p, ფ p, ლ l, ო o, ხ x, ყ q, ვ v, მ m, ნ n** — представлены в занском яз. в том же виде, шипящие же спиранты и аффрикаты **შ š, ჟ ž, ჭ č, ც c** также удержались, но с наращенными заднеязычными согласными **შქ-šk, ჟღ-žǵ, ჭკ-čk || ჭყ-čq, ჭგ-čg || ჭლ-čl, ჩქ-čk**, образуя гармоничные группы дещессивного ряда (по терминологии Г. С. Ахвледиани).

Этим *сдвигом в артикуляции*, затронувшим, таким образом, образование лишь незначительного количества звуков (**ს- s, ზ- z, ძ- z, წ- c, ც- c, ა- a, ე- e, ი- i**), и обусловлено своеобразие облика идентичных с грузинским основ занского языка. Что же касается до морфологии и синтаксиса, то в **основных пунктах** налицо тождество морфологических категорий и средств их выражения, а также — синтаксических формул.

В склонении пад. именительный, родительный, дательный, творительный — отчасти трансформативный — или повторяют грузинский формант (напр., дат., родит.); или же дают закономерные фонетические варианты (имен., родит.); повествовательный (эргативный) идентичен по принципу образования, но не по материалу).

В образовании множ. числа представлен суф. **-ებ** (→ **ეფ-**) **-eb** (→ **ep**), один из основных суффиксов грузинского языка.

¹ См. об этом: А р н. Ч и к о б а в а: Общее языковедение. II. Основные проблемы, 1945, стр. 222-223 (§ 100).

² Подробнее об этом см. А р н. Ч и к о б а в а: Чанско-грузинско-мегрельский сравнительный словарь, 1938, стр. 446-447, общие выводы.

В спряжении глаголов — личные показатели **ვ-, მ-, გ-, ს-, v-, m-, g-, s-** являются общими и в груз., и в занском языках; из показателей множ. числа **-თ** (←**დ**), **-ეს**, **-ან** (**t**←**d**), **-es**, **-an** также общее достояние.

Образование прош. несовершенного, аориста, префиксальные варианты пассива также объединяют занский с грузинским языком.

Образование отглагольных имен (причастий и масдара), имен от именных же основ, порядковых числительных и т. д. также указывает на общность и схождение.

Синтаксическая структура предложения с переходным глаголом в мегрельском дает отклонение в группе аориста: эргативный пад. использован здесь и при непереходных глаголах — это порождено аналогией (примеры этого известны из грузинских же диалектов)¹. Следовательно, расхождение вторично, оно возникло в процессе эволюции мегрельского диалекта.

В чанском диал. переходные глаголы дают эргативную конструкцию во всех группах времен: и в настоящем, и в результативном помимо аориста. Как уже разъяснено нами в другом месте², это явление также вторично: начальная структура чанского предложения с переходным глаголом была та же, что известна из грузинского, и что повторяется без изменения в сванском языке (и с некоторым отклонением сохранилась в мегрельском диалекте, см. выше).

Чуждыми для обоих диалектов занского языка надо признать: префикс **გუ-** **gw** — в I л. множ. числа глаголов, характерный и для грузинского, и для сванского языков, суффиксальное образование пассива типа **განკაცნა** **ganqacna**, находящее широкое применение в сванском языке; образование глагольных основ наст. времени при помощи суффикса **ი-** **i-** (типа: **გზავნი-ის** **gzavn-i-s** ...), обычное и для сванского языка.

Также чуждо занским диалектам то выпадение гласных, которое резко проявляется в определенных фактах древнегрузинского языка, с которыми в этом отношении переключаются основные диалекты сванского языка.

С учетом всего сказанного можно заключить: *занский язык восходит к одному из диалектов, отложившихся в составе древнегрузинского литературного языка. По всей видимости, это — диалект из группы иберийских.*

Н. Марр предпочитал говорить о картском языке³. Реальный смысл обоих терминов — иберийский, „картский“, надо думать, один и тот же: лингвистически иберийский и „картский“ синонимы. Картли, как известно, название географического пункта, впоследствии именуемого Армази и давшее наименование определенному краю, ровно как политическому образованию. Армяне, греки, римляне знают Иберию и иберов; грузинская историческая традиция стоит за Картли. Любопытно, что в устах мегрелов и поныне жив

¹ В. Т о п у р и я: Об одном случае синтаксической аналогии в грузинском языке. Сбор. „Чвени мецниереба“, № I, 1923.

² А р н. Ч и к о б а в а: Грамматический анализ чанского диалекта, 1936, стр. 201, 221.

³ Термин „иверский“ Н. М а р р о м был использован для мегрельского диалекта.

термин Карти (ჭარტი) — обозначающий Тбилиси (у абхазцев — также ჭარტი).

Но сути дела не меняет, как будет именоваться исходный лингвистический материал — картским или иберийским — для нас важно установить одно: если отбросить изменения, охватываемые вышеозначенным фонетическим сдвигом, породившим шипящий ряд на месте свистящих, мы получаем диалект, представленный в составе древнегрузинского письменного языка. Тем самым отпадает вопрос о занском **самостоятельном** первичном исходном лингвистическом начале в кругу картвельских языков. Занский оказывается трансформацией одного из диалектов древнегрузинского (или древнеиберийского) начала.

Как обстоит дело со сванским языком? Положение о мешаном характере сванского языка было выдвинуто Н. Марром, и это положение бесспорно; вопрос лишь в том, каковы компоненты, участвовавшие в образовании сванского языка, что и когда, в какой последовательности наслаивалось в языке, известном под именем сванского. Пока что не вызывает сомнения наличие в сванском языке занских (шипящих) отложений, с одной стороны, абхазско-адыгейских, с другой стороны.

О занских лексических элементах говорится у Н. Марра; занизмы в склонении имен прослеживаются в работах Н. Марра и В. Топурия (окончание **-ჟ -ე** именит. пад., **-ოჟ -იჭ** родит. падежа...). В склонении же, именно в образовании эргативного падежа, выявлен адыгейский формант **-ჟ -m** (С. Джанашиа); им же отмечено наличие адыг. суф. множественности **ბ- х-** в третьем лице глаголов (არბ-ბ agi-x „суть, существуют“), вопросительной частицы **-ა -a**, известной и из древнегрузинского и закономерно представленной в мегрельском диал. (პეტრე ხარ-ა? мегр. პეტრე რექ-ო сван. პეტრე ხი-ა?). К адыгейскому яз. восходят такие сванские слова, как ლოლიაკ yoliak „овца“, ხამ ხამ „свинья“, ჩაჟ čaž „лошадь“, ლემესგ lemesg „огонь“, უჩხა učxa „дождь“, რაჟ raž „шапка“, ჯვოლია „дальний“, დადილ || დადალ dadil || dadal „цветок“ (С. Джанашиа), ბჟე ბჟე „ворота“, თევზი tevz-i „рыба“, ჭუეზა qweza „хлеб“ печеный (Г. Рогава) и т. д.¹

Далее, один из слоев смыкается с тем, что предлежит в древнегрузинском письменном языке: прослеживается он в спряжении глаголов, как то: префикс **ბ- х-** (S₂, O₃), префикс **გუ- gw-** объекта первого лица множ. ч. с инклюзивным ныне значением, повидимому вторичным², суффикс пассива **-ბ -än** и префиксы **ლა- || ლე- || ლი- || la- || le- || li-**, **ნა- || ნე- || ნი- || na- || ne- || ni-** производных основ, столь характерные для сванского, но широко известные и из древнегрузинского в виде древнего варианта **ნა- || ნე- || ნი- || na- || ne- ||**

¹ С. Джанашиа: Сванско-адыгейские (черкесские) языковые встречи. Грузинско-адыгейские параллели, I: Изб. ИЯИМК, XII (1942), стр. 275-278.

² См. об этом Арн. Чикобава: К принципу образования множественного числа в грузинском языке... Иберийско-кавказ. языковед., I (1946), стр. 91-130.

ni- ნაპირი... napiri... „берег“, ნეშტი nešt'i „остаток“, ნიკაპი nikap'i „подбородок“...

Остается один слой, дающий соответствия к грузинскому (свистящему) фонетическому материалу: სამ — სემ sam — sem „три“, ძალ — ჟელ ჯაღ — ჯეღ „собака“, კაც „человек“ — ჭამ ჯაშ „муж“...

Данный слой мог бы претендовать на имя собственно «сванского лингвистического слоя». Но эти соответствия, как уже отмечалось выше, охватывают весьма незначительное количество фактов; а что более существенно, — эти варианты оказываются модификацией занских вариантов. Напр. ჭამ ← ჭაჩ ჯაშ ← ჯაჯ: аффриката ჩ → в спирант შ š; ჟელ ← ჯელ ჯეღ ← ჯეჯ: ჯ → ჟ ž. Спирантизация аффрикат характерна для адыгейского языка...

При таком взгляде на характер сванских соответствий понятным становится и спорадичность сванских соответствий.

Попытка свести сванские специфические звукосоответствия к занскому принадлежит Г. Рogaва и может быть признана убедительной на основе уже привлеченных к доказательству материалов¹.

Само собой разумеется, мы отнюдь не склонны умалять значения показаний сванского языка для истории картвельских языков: ценность этих показаний исключительна. Но поскольку речь идет о **самостоятельных лингвистических членах в древнем составе картвельских языков**, сванский язык не может учитываться: он порождение сложного исторического процесса скрещивания картвельских и абхазско-адыгейских диалектов (respective языков).

Где и когда происходило формирование того сложного агрегата, который именуется сванским языком?

Трудно дать на этот вопрос исчерпывающий ответ. Ясно лишь одно: занские шипящие варианты могли отложиться, конечно, лишь после того, как занский язык оформился в качестве самостоятельной единицы: **постольку занский предшествует сванскому**. Далее: адыгейско-абхазские элементы оказались в составе сванского языка не в результате контакта, близко соседящих народов: адыгейско-абхазская речь, повидимому, была представлена на той территории, которая впоследствии была занята уже **занизированной речью сванов**.

Адыгейские элементы в топонимике Западной Грузии, как-то სუფსა Cursa, აჭყვა Ačqva (ср. აჭის წყალი Ačis-čqali), Maltaqva (მალთაყვა), აკამფსის (древнее название Чороха)² — явление не случайное; имеются серьезные основания предполагать, что на территории Западной Грузии картвельским племенам предшествовали абхазско-адыгейские племена. Факт насыщенности чанских и мегрельских глагольных приставок абхазскими элементами (один

¹ См. Г. В. Р o г а в а: „К истории соответствий гласных в картвельских языках“. Доложено на II научной сессии Института Языка им. Марра Акад. Наук Груз. СССР 28 ноября 1945 г.

² См. С. Д ж а н а ш и а: Адыгейские элементы в топонимике Грузии. Изв. Груз. Фил. АН СССР, I, № 8 (1940).

из таких превербов წარ წარ — წარ-ვიდა — даже отложился в древнегрузинском языке)¹, факт бесспорной древности, может смутить наблюдателя, если исходить из известного в истории территориального распределения абхазско-го и занского языков; чанская речь никакого контакта с абхазской речью, казалось бы, не имела; между тем абхазские элементы представлены в ней более внушительно, чем в мегрельской речи! Но это легко объясняется, если принять во внимание, что занские племена оседали на территории, где бытовала абхазско-адыгейская речь. Эта последняя впитывалась в языковую систему речи картвельских племен. Нет сомнения, в старину этих элементов было больше; многое в дальнейшем было вытеснено. Где? В речи занских племен; в речи сванов они удержались в большей степени...

Возвращаясь к сванскому языку, следует подчеркнуть характерный факт: адыгейские элементы в морфологическом инвентаре сванского языка фиксируются в качестве падежного суффикса эргатива (**-ჰ -m**), далее в качестве суф. 3-ьего лица множественного числа глаголов (**-ბ -x**); занские же элементы — в склонении имен (но не в спряжении глаголов). Но склонение в наших языках формировалось позднее, чем спряжение. Равным образом, 3-ье лицо множ. числа относительно новой формации, чем образование 2 и 1 лица множ. числа. Стало быть, в составе компонентов сванского языка и адыгейские элементы, и занские наслоения суть явления более поздней, т. е. относительно новой формации, причем ныне удельный вес занского значительно больше адыгейского².

А что же являлось тем элементом, в который проникали адыгейские и занские элементы? Тот самый слой, который повторяет ряд фонетических и морфологических особенностей, известных из древнегрузинского языка: преф. ზუ- **-gw**, **-ბ -x**, суф. мн. ч. ღ- **d**- (в древнегруз. ღ — **o d** → **t**), суф. пассива **-ან -an**, выпадение гласных и т. д.

Таким образом, анализ состава сванского языка нас возвращает к древнегрузинскому языку: сванское сводится к определенному элементу, представленному в составе древнегрузинского языка.

Каков состав древнегрузинского языка? Судить об этом можно лишь на основании древнегрузинского письменного языка. Этот последний конечно не монолитен: и в морфологии, и в фонетике проступают нормы разнородные; микроанализ может выявить синонимы, восходящие к разным диалектным (лингвистическим) слоям...

Наличие **ბ n** и **ლ s** слоев в морфологии древнегрузинского языка наглядно показано в статье В. Топурия³. Правда, автор выделяет эти слои в картвельских языках: слой **ბ n** богато представлен в сванском, слой **ლ s** в грузинском и мегрело-чанском; слой **ბ n**, согласно автору, служит связующим звеном между

¹ См. А р н. Ч и к о б а в а: Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками. Изв. ИЯИМК (XII), 1942, стр. 149-168.

² Быть может не случайно сваны сами себя называют მუ-შუან *mu-šwan*, а не *მუ-ლუან **mu-swan*: основа შუან то же самое, что мегрельское შონ←შუან.

³ В. Т о п у р и я: О слоях **ბ n** и **ლ s** в картвельских языках. Изв. Академии Наук Груз. СССР, т. II, № 1-2 (1941).

картвельскими и горскими кавказскими языками, а также с халдским языком.

Конечно, слой **ბ** → **ლ** **ნ** → **ლ**, богато представленный в современном сванском языке, является одним из реально осязаемых элементов древнегрузинского языка, в ряде случаев ведущего нас дальше: от **ბ** **ნ** **კ** **ღ** **დ**, наиболее древнему из морфологических элементов, отложившихся в древнегрузинском языке.

В связи с вопросом о генезисе ханмэтных и һаэмэтных¹ форм на диалектном составе древнегрузинского языка останавливался А. Шанидзе; касались данного вопроса И. Джавахишвили, особенно — Н. Марр, к сожалению, всегда второпях и вскользь, лишь в процессе обсуждения того или иного вопроса. При всем том, мысль о сложности диалектного состава грузинского языка находила в лице Н. Марра ревностного поборника.

Сделанного далеко недостаточно; нужен детальный анализ отдельных фактов с привлечением данных живых грузинских диалектов и, тем более, занских и сванских материалов с особым упором на вопрос, какие из особенностей тяготеют друг к другу, т. е. могут быть отнесены к одному и тому же лингвистическому слою.

Выяснилось, напр., что из параллельных образований древнегрузинского языка მაქუს ჩუენ *makvs čwen*, გუაქუს ჩუენ *gwakws swen* „имеется то у нас“ второй вариант значительно древнее; მაქუს ჩუენ относительно новой формации и увязывается с диалектом занского типа. Любопытно, однако, что მაქუს ჩუენ с XII века исчезает из древнегрузинского языка и единственной формой служит გუაქუს ჩუენ, причем გუ- *gw-* понимается как показатель множественности объекта I лица (в древнегрузинском языке этой функции он не имел).

Можно с уверенностью сказать, что синонимы უწყის *učqis* — იცის *icis* („знает он то“) не одной диалектной среды; в древнегрузинском письменном языке უწყის *učqis* древнее, იცის *icis* замещает его и встречается в относительно более новых памятниках.

Значительно сложнее взаимоотношение глаголов ქმენ *kmen* и ყავ *qav* осн. „делать“; они синонимы; оба встречаются в древнейших памятниках; представлены и в грузинских живых диалектах, и в занских наречиях; ქამ *kam* корень налицо в сванском; ყა *qa* предлежит в абхазском: აყა-წა-რა *a-qa-ča-ra* „делать“, ყო-უბ *qo-ur* „есть“. Трудно отделаться от впечатления, что эта основа древнее в истории древнегрузинского языка.

В центре внимания таким образом оказывается древнегрузинский язык. Мы далеки от мысли, будто занский или сванский является дифференциацией древнегрузинского письменного языка. Они дифференцировались еще до того, как древнегрузинский письменный язык мог получить тот облик, который нам известен из древнейших памятников грузинского письма. И если мы апеллируем к древнегрузинскому языку, то лишь потому, что в нем представ-

¹ А. Ш а н и д з е: Н'аэмэтные тексты и их значение для истории грузинского языка — Изв. Тбил. Госуд. Университета, т. II, 1923.

лены (языковые) единицы, от которых отпочковались и занский язык, и один из основных слоев сванского языка.

Каковы лингвистические особенности, характеризующие облик древнейших представителей картвельских языков, диалектов, представленных в древнегрузинском языке?

1. Звуковая система стабилизována: в ней наличны характерные кавказские смычно-гортанные согласные, абруптивы: **კ ლ, ტ ლ, პ ლ, ყ ლ**...

Неустойчива позиция звука **ს**: სახლ-ი saxl-i — ოხორი oxog-i „дом“, სავსე savse — чан. ოფშა opša „полный“ заставляют думать, что некая фонема переходного типа **ჰ-ს h-s** в одном случае дала **ს s** (სავსე savse), в другом случае **ჰ h**, исчезнувший перед гласным (в антевокальном положении).

Если бы удалось означенное соответствие разъяснить иным образом, можно было говорить, что исходная фонетическая система была вполне установившейся к тому периоду, когда отпочковался занский.

Обращает внимание исключительная редкость в анлауте (основы) корневого звука **რ r** — в большинстве это заимствованные слова: რუი ru... или формант: რძე rze ← სძე sze „молоко“... რწყვა... რუპავი... რძალი... რჯული¹.

Единственные беспорные примеры, казалось бы, местоимение **რა ra** „что“ и არის aris „есть, существует“; но **რა** ← **სა ra** ← **sa**.

Груз. **რ r** соответствует в занском **ჯ ჯ**; **რ r** как фонема была, следовательно, неустойчива.

2. Гармоничных комплексов децессивного ряда вначале не было: წყალ-ი ← წალი-ი cçal ← çal „вода“... სვ. მეგრ. ჰორ-ოფ-ა ჰოგ-ოფ-ა „ненастная погода“, ძეწვევი-ი ჯეჭვი-ი ← ძეწვი-ი ჯეჭვი-ი „цепочка“ — (ს. ჯაჭვი-ი)... მაჩვი-ი მაჩვი-ი „барсук“; სვ. მეგრ. მუნჩქვი-ი მუნჩქვი-ი.

Гармоничными комплексами богаче занские диалекты, беднее всего — сванский язык.

Всюду, где можно восстановить историческую последовательность фактов, гармоничные комплексы восходят к простому согласному; заднеязычный второй элемент нарастает: **წ** → **წჟ, წკ** **ჭ** → **ჭჟ, ჭკ** **ჭ** → **ჭჟ, ჭკ** → **ჭჟ, ჭკ, ჩ** → **ჩხ, ჩკ**...

3. Ударение в определенных диалектах было интенсивное, подвижное и вызывало выпадение гласных:

სრ. ძალ-ი zal-ი: ძალ-იან-, zal-ian-, но: ძლი-ერ-ი ჯლი-ერი — ძლი-ერ-ი ჯლი-ერი ← ჯლი-ერ-ი „сильно“, „очень“. ударение тяготеет к концу.
ჯამ-ს qam-s „нужно“, „следует“, მივმს mi-qm-s „мне следует“

¹ В баскском языке **რ** в анлауте также не встречается.

ჩანს čans „видно“, მიჩნს mičns „мне видно“ ударение падает на
 ძეგს zevs „лежит“, მიძს mižs „у меня лежит“. начальный слог.
 იფქლი←იფექალ-ი ipkl-i←ipekal-i „род пшеницы“

Интенсивное ударение, отмечаемое в определенных слоях древнегрузинского языка, находит отражение в сванских диалектах (за исключением лентехского диалекта). Нельзя не отметить, что редуцирование (выпадение) гласных в древнеармянском языке резко дает себя знать.

В дальнейшем характер ударения мог измениться, но **определённые тенденции выпадения гласных могли удержаться.**

Не в пример этому попадаются случаи вроде სადიდებელად sadidebelad „для восхваления“ вместо обычного სადიდებლად sadideblad: об интенсивном ударении в таких случаях, конечно, речи быть не может.

В занских диалектах, как правило, гласные сохраняются: ქოთომიშ ko-tomiš „курицы“, წყარიშ čqariš „воды“...

Нередуцированное სადიდებელად sadidebelad также выявляет полногласие, как и мегрело-чанские основы... Любопытные факты полногласия подмечены Ив. Гигинейшвили в пшавском диалекте¹.

4. Основа формируется из корневого согласного и детерминативного суффикса: წყ-ალ ← წ-ალ „вода“... ძე-ალ ← ძ-ალ, ც-ალ c-ალ „один“ — древнейшее название единицы; და-თ-უ da-t-w: „медведь“: корень თ t, და-da- префикс грам. класса, -უ -w детерминативный суффикс...

Детерминативные суффиксы состоят обычно из гласных ა-a, ე-e и согласных: **ბ n, ლ l, რ r: კუ-ალ kw-al** этимологически: „нога“, **უ-კუ-ან u-kw-an** „назад“, мегр. კუ-არ-ტი-ი kv-ar-t-i „удар ногой (лошади)“.

Детерминативные суффиксы в строении основ были необходимы так же, как необходим префикс **a-** — в именах абхазского языка. Функция их в принципе одинакова. По происхождению **-ან, -ალ, -ენ, -ელ -an, -al, -en, -el** указательные (деиктические) элементы, причем согласный элемент — оканчивающий формант класса вещей (повторяются все согласные с данной функцией, кроме **ბ s**: очевидно в эпоху, когда **ბ** выступает на сцену, оформление основ закончено).

5. Характерно наличие общих формантов у имен и глаголов; прежде всего это основообразующие суффиксы, как-то: 1) -ან -an: ვ-ც-ან v-c-an „познал“ (ср. i-ci-s), დაბ-ან dab-an „населенное место“... 2) -ენ -en: ჳს-ენ qs-en „развязать“, დღ-ენ- დუ-en- „день“ (იხ. დღ-ენ-დ-ელ-ი). 3) -ალ -al: კ-ალ- k-al „убить“, წყ-ალ- čq-al- „вода“ и т. д.

¹ Подробнее об этом см. А р н. Ч и к о б а в а: К вопросу об ударении в древнегрузинском языке. — Изв. Академии Наук Груз. ССР, т. II (1941); G. D e e t e r s: Armenisch und Südkaukasisch — Caucasia, III (1927); H. S c h u c h a r d t: Ueber das Georgische, 1895.

Еще ярче общность формантов проглядывает в производных именах: отглагольные и отыменные имена используют одни и те же аффиксы: მ-დოდ-არ-ი m-did-ar-i „богатый“ от didi „большой“ — სრ. მვედარო mqed-ar-i „всадник“, „сидящий на коне“.

Общность формантов — **морфологическое выражение слабой дифференцированности именных и глагольных основ**; эти основы по своей природе **именного характера**, что и является **основной предпосылкой зарождения эргативной конструкции в наших языках**.

6. В процессе дифференциации глагол оформляется раньше имени: спряжение во времени предшествует склонению¹; по всей видимости в переходных глаголах спряжение было субъектное; в переходных же глаголах — объектное; субъектно-объектные формы переходных (а также непереходных) глаголов явление вторичное².

7. Субъектные и объектные форманты представлены префиксами: префиксация настолько характерна для древних этапов, что использование суффикса для субъекта 3-ьего лица (არ-ბ || არ-ს ar-n || ar-s „есть“...) дает возможность датировать образование данной формы: 3-ье лицо субъекта — позднейшей формации (в сравнении со вторым и первым лицами) именно потому, что он обозначается суффиксом.

8. Конструкция переходных глаголов эргативная: მან თქვა, თქვს იგი man tkwa, tkwis igi „он сказал (говорит, бывало) то“; მან იცის იგი man icis igi „он знает то“; в функции настоящего времени выступает пермансив, обозначающий дюративный аспект; ему противостоит аорист в функции аспекта моментальности. Древнее образование пермансива; оно налицо и в глаголах непереходных, субъектных; ვ-არ-ი, v-ar-i, ვზ-ი v-z-i, ვრბ-ი vrb-i, ვიც-ი vic-i, ვ-თქვ v-tkw-i, ვაჭეტ v-açet-i включают в себя один и тот же формант **ი**, аффикс пермансива³.

9. В основе аориста-пермансива переходных глаголов надо видеть и более простое и более древнее образование, чем в основе настоящего времени. Система спряжения переходных глаголов, если исходить из исторической перспективы, должна **начинаться с аориста-пермансива, а не настоящего времени**. Это положение значимо в отношении всех диалектных отложений, которые представлены в древнегрузинском письменном языке (оно подтверждается и системой абхазского глагола).

Д а т и в н а я конструкция при переходных глаголах подлжит особому

¹ И в. Г и г и н е й ш в и л и: Пшавский диалект и Важа Пшавела (Доложено на I сессии Института Языка в ноябре 1945 г.).

² С м. А р н. Ч и к о б а в а: Категория грамматических классов и некоторые вопросы спряжения глаголов в древнегрузинском языке. Доложено на XIX сессии Отд. обществ. наук АН Груз. ССР (XII. 1945 г.).

³ С м. А р н. Ч и к о б а в а: Категория грамматических классов и генезис падежных окончаний в грузинском языке. Сообщ. АН Груз. ССР, VII (1946), стр. 65-72.

рассмотрению; при непереходных глаголах она, быть может, еще большей древности, чем конструкция эргативная.

10. В склонении имен надо различать падежи двоякого рода: в одних налицо лишь **местоименная определительная частица**: таковы именительный и повествовательный падежи: (კაც-ი ჭაც-ი „человек“, კაც-მან ჭაც-man) в других представлены и т. н. падежная флексия, и определительная частица — и это мы имеем в родительном и дательном падежах (კაც-ის-ა ჭაც-is-a; კაც-ს-ა ჭაც-s-a), а также в их древних двойниках — в творительном и трансформативном падежах (კაც-ით-ა ჭაც-it-a; კაც-ა-დ-ა ჭაც-a-d-a). Частица **-ი -i** именительного падежа по своей функции эквивалентна частице **-ა -a**: კაც-ის-ა, კაც-ით-ა ჭაც-i-sa-a ჭაც-it-a.

Стало быть у именительного падежа нет „собственно падежной“ флексии такого порядка, как **-ს -s** в дат., **-ის -is** в родительном падежах.

11. Именительный и повествовательный падежи образовались позднее (причем повествовательный по времени образования предшествовал именительному; родительный и дательный падежи значительно древнее. Согласный элемент **ს s** (კაც-ის ჭაც-is, კაც-ს ჭაც-s), представленный в них, генетически восходит к экспонентам грамматического класса вещей.

Творительный и трансформативный пад. характеризуются элементом **-დ -d** или сохранившимся, или замененным **თ t**. В них налицо показатель того же грамат. класса вещей, исторически наиболее архаичный. Следовательно, есть основание видеть в творительном и трансформативном падежах архаичные варианты родительного и дательного падежей. Это положение сохраняет силу и в том случае, если учитывать наличие элемента **ნ n** в родит. (и в дат.) пад.: **დ d** древнее, **ნ n** новее, **ს s** олицетворяет позднейшую ступень.

Говоря о формантах-определителях именительного падежа, нельзя не вспомнить об адыгейском языке, где аналогичной функции форманты **რ (r)**, **მ (m)** образуют т. н. „прямой“ и т. н. „косвенный“ — падежи.

12. Грамматический род (точнее: пол) различается лексически при помощи специальных слов: ძუ ზუ — ხვადი xvadi, მამალი mamali — დედალი dedali, ხარი ხაგი — ფური puri. Морфологическими средствами наши языки отображали категорию „человека“ (личности) и „вещи“.

Ныне такое различие ясно проводится семасиологически: вопрос кто? ვინ? относится только к человеку: (кто?) ამხანაგი amxanagi „товарищ“, ძმა zma „брат“, და da „сестра“..; вопрос (что?) относится ко всему остальному — и к живому и неживому, к конкретному и отвлеченному: ცხენი sxeni (лошадь), წიგნი cigni (книга), წყალი cqali (вода), ცეცხლი cexli (огонь)...

Следовательно по-грузински нельзя сказать: кто пасется? кто ржет? кто мычит? (по-русски к живому относится «что?». Может быть использовано и «что», но это не характерно).

В грузинском языке отмечается один пережиток различения „человека“ и „вещи“ морфологическим способом: კახ-ელ-ი *kaḥ-el-i* „кахетинец“, კახ-ურ-ი *kaḥ-ur-i* „кахетинский“. Но такой способ различения означенных категорий вторичный (компенсаторный).

Исторически категории человека и вещи в картвельских языках различались при помощи *основообразующих префиксов*, они находили отражение в *склонении имен, спряжении глаголов*.

Префиксом категории человека служил მ- *m-* (← ვ- *v-*), категории вещи — დ *d*, ბ *b*, ნ *n*, ლ *l*, ს *s*, რ *r*, ბ *b* в различной диалектной среде и в различные эпохи:

др. груз.	მ-ეგვტელ-ი	<i>m-egwiptel-i</i>	„египтянин“ (срв. нов.-груз. ეგვიპტელი <i>egipteli</i>), „egipteli“),
„	მ-როველ-ი	<i>M-rovel-i</i>	„Руисский“ (титул епископа Руиси)
„	მ-ტბეარ-ი	<i>M-tbevar-i</i>	„Тбетский“ (титул епископа Тбети)
„	მ-ეგრელ-ი	<i>M-egrel-i</i>	„мегрел“, житель Эгриси
„	მ-აჩაბელ-ი	<i>M-ačabel-i</i>	фамилия; букв. „житель сел. Ачабети“
„	მ-დიდარ-ი	<i>M-didar-i</i>	„богатый (человек)“ (от <i>did-</i> „большой“)
„	მ-თავარ-ი	<i>M-tavar-i</i>	„главный“ (вначале: „князь“, букв. „главное лицо“)

Поныне в сванском языке префикс მ- *m-* в аналогичной роли выступает систематически: მუ-შუან *mu-šwän* „сван“, მგ-ზან *mə-zän* „мегрел“, მგ-ქშაგ *mə-kšäg* „кашаг“, „косог“, т. е. „черкес“...

Тот же მ- *m-* налицо в сопоставлении с префиксом ს *s* в производных основах, каковы:

მერწყული <i>merçqul-i</i>	„водоносец“ (кто?)	სარწყული <i>sarçqul-i</i>	„сосуд для воды“ (что?)
მეზუერე <i>mezwere</i>	„взымающий пошлину“	საზუერე <i>sazwere</i>	„место, где взымают пошлину“, „таможня“
მეხრე <i>mexre</i>	„погонщик волов“	სახრე <i>saxre</i>	„палка, которой погоняют волов“

С изменением функции, префикс класса человека (მ- *m-*) оказался формантом причастия действительного (и среднего) залогов, префикс класса вещей (ს- *s-*, ბ- *b-*) — причастия страдательного (и сред.) залогов:

ვინ? кто?

მ-კეთებელ-ი *m-ķetebel-i* „делающий, тот кто делает“

რა? что?

ს-აკეთებელ-ი *s-a-ķetebel-i* „то, что предстоит, надлежит делать“

მ-ყიდველ-ი m-qidvel-i „покупающий, ს-ა-ყიდ-ი s-a-qid-i „то, что надо купить“
 покупатель“

მ-კერავ-ი m-kerav-i „шьющий“ ს-ა-კერავ-ი s-a-kerav-i „то что надо шить“, „то, чем шьют“

Характерная деталь: категория человека во всех картвельских языках представлена с древнейших времен префиксом მ- m-, категория же вещи раз-
 нообразится и во времени, и по диалектам: ლ←ბ (||← ღ?), l←n ||← d, но ს- s-
 и ბ- b- не сводимы ни друг к другу, ни к префиксу ღ- d-.

ღ- d, ს- s-, ბ- b- относятся к разной среде (форманты ღ, ბ (რ) d, b (r) наличны и в горских кавказ. языках; форм. მ m представлен в этих языках в виде ვ v). Грамматические классы человека и вещи настолько показательны для большинства горских кавказских языков, что их отсутствие в картвельских языках считалось основным препятствием при допущении генетической связи картвельских языков с горскими кавказскими.

Ныне это препятствие снимается. Более того, основные особенности спряжения глаголов, склонения имен сигнализируют об одинаковых этапах развития в картвельских и горских кавказских языках, устанавливая историческое схождение там, где ныне, казалось бы, расхождение, не подающееся объяснению¹.

Но к чему же все это? Разве не все ли равно для истории картвельских языков, окажутся ли с ними в генетической связи горские кавказские языки, к тому же документированные лишь начиная со второй половины XVIII века?

Дело в том, что в этих младописьменных языках представлены факты — переживания глубокой древности и исключительной исторической ценности. Нужно лишь отличить в них древнейшее от новейшего.

Специалисту, интересующемуся историей картвельских языков, следует помнить, что определенные этапы развития наших языков можно научно проработать лишь выйдя за пределы этих языков, и здесь в первую голову должны быть привлечены горские кавказские языки: работы Н. Марра и Ив. Джавахишвили в этом не оставляют сомнения. Но для сравнительно-исторического анализа можно использовать лишь языки генетически связанные между собою.

Таким образом, уяснение генетической связи с горскими кавказскими языками — необходимый элемент истории, к тому же древнейших этапов истории картвельских языков.

Уяснение взаимосвязи живых кавказских языков, в свою очередь, пред-
 варяет выяснение взаимоотношения их к неживым, мертвым языкам древнейших культурных народов Передней Азии (хеттского, урартского, ново-
 эламского, хурийского и т. д.). Случайно ли то обстоятельство, что ни в урартском, ни в новоэламском „нет грамматических родов“ и значит ли это,

¹ Подробно об этом см. А р н. Ч и к о б а в а: Древнейшая структура именных основ в картвельских языках (1942), стр. 272-278.

что в этих языках не было никакой другой — заменяющей категории? Ведь и мы полагали, что в картвельских языках нет ни грамматических родов, ни чего-либо заменяющего. Однако же, вся морфология наших языков оказалась пронизанной категориями грамматических классов.

Анализируя глагольные формы урартского, хеттского и других языков, исследователи склонны выискивать личные показатели и в первую очередь, показатели субъекта. А необходимо ли это? Разве исключены иные возможности? Нельзя забывать, что в переходных глаголах могло иметься объектное спряжение, т. е. глагол мог изменяться лишь применительно к объекту, — совершенно не считаясь с субъектом, да при этом изменяться не по лицам объекта, а по классам. Выявление этих **новых возможностей** — **непосредственный результат восстановления древнейшего облика наших языков и необходимая ступень в подготовке научного решения вопроса о генетической связи живых иберийско-кавказских и, в первую очередь, картвельских языков с родственными древними языками Передней Азии.**

ქართველური ენები, მათი ისტორიული შედგენილობა და დამახასიათებელი ძველი ნიშან-თვისებები

(დასკვნითი დებულებები)

1. ქართველური ენები შეადგენენ სამხრეთის ჯგუფს **იბერიულ-კავკასიური ენებისა** (ე. ი. ქართველური და მთის კავკასიური ენებისა), რომლებთანაც „მეტ-ნაკლებად უშუალოდ დაკავშირებულია ენები: I **ურარტული** ანუ ხალდური, **მიტანი (ხურიული)**, **ელამური**, **ხეთური** (ე. წ. პროტო-ხეთური)... II. **ლიდიური**, **ლიკიური**... **ეტრუსკული**... III. **იბერიული** და **ბასკური** (პირენეის ნახევარ კუნძულზე)“.

2. ქართველურ ენათა ჯგუფს ამჟამად შეადგენს სამი ენა: **ქართული** (სამწერლო ენა და დიალექტები), **ზანური** (მეგრული და ჭანური დიალექტებით) და **სვანური** (ოთხი დიალექტით).

ქართული სამწერლო ენის უძველესი დათარიღებული ძეგლი (ბოლნისის სიონის წარწერა) ეკუთვნის მეხუთე საუკუნის დამლევს; ამრიგად **იბერიულ-კავკასიური** ენათ-ოჯახის **ცოცხალ** წევრთა შორის **ქართული ერთად ერთი** ენაა, რომლის ისტორიაც დოკუმენტირებულია **ხუთმეტი საუკუნის** მანძილზე (ბასკურ ენაზე მწერლობა შეიქმნა მეექვსე საუკუნეში; მთის კავკასიურ ენებში ლექსიკური ჩანაწერები მოგვეპოვება მეთვრამეტე საუკუნიდან).

3. სპეციალურ ლიტერატურაში ქართველურ ენათათვის ამოსავლად ჩვეულებრივ მიაჩნიათ „წინარე-ქართველური ენა, — ერთგვარი გაუდიფე-

რენცირებელი სუბსტანტი, — თანამედროვე ქართველური ენები კი ითვლება ამ „წინარე-ქართველური“ ენის დიფერენციაციის შედეგად.

ქართველურ ენათა ისტორია ამგვარ ვარაუდს არ ამართლებს.

4. ქართველურ ენათა ბგერათ-შესატყვისობის რაობის ანალიზი ცხადყოფს რომ:

ა. ზანური ენის (მეგრულ-ჭანურის) ამოსავალია უკვე ჩამოყალიბებული მეტყველება იბერიული წყების ერთ-ერთი დიალექტისა, რომელიც **დალექლია** ძველი ქართული სამწერლო ენის შედგენილობაში. მაშასადამე, მოხსნილია საკითხი ამოსავალი — სადიფერენციაციო — მასალის ხასიათის შესახებ.

ბ. რაც შეეხება **სვანურს**, რომელიც ნარევე ენას წარმოადგენს (ნ. მარი), მისი ერთ-ერთი ფენა **ზანურს** იმეორებს, მეორე — ძველი **ქართული** სამწერლო ენის მონაწილე **ერთ-ერთ დიალექტს**, მესამე კიდეც — **ადილეურს**.

რჩება „საკუთრივ სვანური“, რომელიც ქართულ მასალასთან გარკვეული შესატყვისობით ხასიათდება (ნ. მარი); როგორც ირკვევა, **ეს შესატყვისობა სპეციფიკური არაა**, იგი **ზანური შესატყვისობის ტრანსფორმაციაა** (გ. როგავა).

ამრიგად, სვანური შეუძლებელია მივიჩნიოთ ქართველურ ენათა ჯგუფის **ისტორიულად თავისთავადს ძველ წევრად**; სვანური ენა „აგრეგატი“ა, უაღრესად ფასეული ქართველურ ენათა ისტორიისათვის, მაგრამ მაინც „აგრეგატი“.

5. ასეთ ვითარებაში **ქართველურ ენათა ისტორიის საკვანძო პრობლემებს** წარმოადგენს:

ა. პრობლემა ძველი ქართული ენის **დიალექტობრივი შედგენილობისა**, რამდენადაც ეს ძვ. ქართული მწერლობის ენისა და თანამედროვე დიალექტების ჩვენებაში შეიძლება ამოვიკითხოთ;

ბ. აღდგენა ქართველურ ენათა **მოდელისა** ამ ენათა განვითარების უძველეს ეტაპებზე, რამდენადაც მათი გათვალისწინება შესაძლებელი ხდება ისტორიულ-შედარებითი გზით.

გ. ძველი ქართული სამწერლო ენის შედგენილობის სირთულე, რასაც ბუნებრივად ექვეოდა ყურადღება სპეციალურ ლიტერატურაში (ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი, ა. შანიძე, ვ. თოფურია), ჯერ კიდევ არაა სათანადოდ გამოვლენილი; საამისოდ საჭიროა ძველი ქართული სამწერლო ენის ჩვენებათა დეტალური ანალიზი — მორფოლოგია-სინტაქსისა, ლექსიკისა და ფონეტიკის მხრივ — თანამედროვე ქართული დიალექტებისა და

ზანსურ-სვანურის მონაცემთა სრულად გამოყენებით.

იმის მიხედვით, რაც უკვე გარკვეულია, შეიძლება დადგენილად მივიჩნიოთ, რომ ძველ ქართულ სამწერლო ენაში წარმოდგენილი **დიალექტები** ზოგ რაშიმე არსებითად განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან (იხ. ქვემოთ), მაგრამ რიგი საერთო ძირითადი ენობრივი ნიშან-თვისება მოეპოვებოდათ.

7. ამ მხრივ ქართველურ ენათა **ძველის ძველი სახისთვის** ნიშანდობლივია, პირველ ყოვლისა, შემდეგი:

ა. ჩამოყალიბებულია ფონეტიკური სისტემა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის დამახასიათებელი ბგერებით — ვგულისხმობთ მკვეთრებს: **პ ტ კ ყ წ ჭ**.

მერყევა **ს**-ბგერის, როგორც ფონემის პოზიცია.

რ-ბგერა სიტყვის თავში (ძირეულ მასალაში) უჩვეულოა.

არ მოგვეპოვება დეცესიური ჰარმონიული კომბლექსები (წყ, ჭყ, წკ, ჭკ; ცქ, ჩქ, ცხ, ჩხ...); მეორე წევრი, **უკანაენისმიერი, ამგვარ კომბლექსებში თავდაპირველი არაა.**

ბ. მახვილი, ყოველ შემთხვევაში, **ზოგ დიალექტში, ძლიერია, მოძრავი და იწვევს ფუძის შეკუმშვას;** პარალელურად **მოგვეპოვება დიალექტები სუსტი (ტონური?) მახვილით** (ასეთ შემთხვევაში **ფუძის შეკუმშვა არა დამახასიათებელი**).

სრულსმოვნობა, ახლა რომ ჰანსურსა და მეგრულში გვაქვს, **ამოსავალია ყველა ქართველური დიალექტისათვის.**

გ. ძირი **შედგება ერთი თანხმოვნისაგან;** ფუძე შეიცავს ძირეულ მასალასა და სადეტერმინაციო სუფიქსს (**დათვ-** ფუძეში, მაგალითად, ძირეულია **-თ-, და-** თავსართი ნივთის გრამ. კლასის ნიშანია, **-გ** — დეტერმინანტი სუფიქსი).

დ. **სახელისა და ზმნის ფუძე მკვეთრად არაა დიფერენცირებული;** საერთო ფორმანტები აქვს სახელსა და ზმნას (**შდრ. კ-ალ-** ზმნა — ც-ალ-სახელი...).

გაუდიფერენცირებელი ამოსავალი მასალა თავისი ბუნებით **სახელის ხასიათისა** იყო; ამან შექმნა **ერგატიული კონსტრუქციის ჩასახვის ძირითადი წინაპირობა.**

ე. **უღვლილება** ქართველურ დიალექტებში **ბრუნებაზე ადრეა ჩამოყალიბებული;** განვითარების წინა საფეხურზე **ჰარბობს პრეფიქსაცია;** მორფოლოგიაში ბატონობს **აგლუტინაციის პრინციპი.**

ვ. **უღვლილება სუბიექტურია გარდაუვალ ზმნებში, ობიექტურია**

— **გარდამავალ ზმნებში.** მაშასადამე, ზმნა მხოლოდ ერთ სახელზე მიუთითებს — ან სუბიექტზე (**გ-არ-ი, გ-ზი, გ-წევ-**), ან — ობიექტზე (**მ-კალ**).

რელატიური ფორმები (ორ სახელთან დაკავშირებული) მეორეულია.

მასთან ზმნაში, საფიქრებელია, თავდაპირველად სახელის პირი კი არ **აღინიშნებოდა**, არამედ — გრამატიკული კლასი (აღამიანისა, ნივთისა). **პირის აღნიშვნა შემდეგლა იწყება.**

ზ. დროის კატეგორიას წინ უსწრებს **სახის** (ასპექტის) კატეგორია; ზმნა მიუთითებს არა იმას, თუ **როდის** წარმოებს მოქმედება, არამედ იმას, თუ **როგორ** მიმდინარეობს იგი: *a. განგრძობით* (დიურატიულად): ყვის, თქვს, შვის, თუ *b. წერტილებრივ* (მომენტობრივად): ყო, თქუა, შვა.

ორივე სახე (ასპექტი) შეიძლება ქონდეს დინამიკურ ზმნებს, მხოლოდ ერთი — **სტატიკური** ასპექტი — მოეპოვება **სტატიკურ** ზმნებს (არის, ზის, წევს, ყუავის... ესმის, სწყურის, უყუარს...). დაყოფა დინამიკურ და სტატიკურ ზმნებად ძველია და არსებითი ქართველური დიალექტებისათვის.

თ. გარდამავალ ზმნებს (პირდაპირი წყობისა) მხოლოდ ერგატიული კონსტრუქცია მოეპოვებოდათ: მან ყო, თქუა, შვა იგი. **ნომინატიური კონსტრუქცია გარდამავალ ზმნებს არ გააჩნდათ.** საამისო შემთხვევაში ხოლმეობითი იხმარებოდა: მან ყვის, თქვს, შვის იმ ფუნქციისა იყო, როგორც შემდეგში ჩამოყალიბებულ: იგი ჰყოფს, იტყვს, შობს... ნაკვებებს ჰქონდა.

გარდამავალ ზმნებთან **აწმყო ყალიბდება** ნამყო ძირითადის **შემდეგლა** და **აჩენს ნომინატიურ კონსტრუქციას.**

გარდაუვალ ზმნებთან ნომინატიური კონსტრუქცია იმ ხნოვანებისაა, რასაც გარდამავალ ზმნებთან ერგატიული კონსტრუქცია გულისხმობს.

ი. ბრუნვათა ჩამოყალიბება გარკვეულ თანამიმდევრობას ამჟღავნებს: **ფუძე** (პირდაპირი ბრუნვის როლში), **ნათესაობითი** (მოქმედებითი) და **მიცემითი** (მიმართულებითი) — ძველი ფორმაციისაა; **მოთხრობითი** და **სახელობითი** — **ანლისა.**

მოთხრობითსა და სახელობითს მხოლოდ ნაცვალსახელური განსაზღვრებითი ნაწილაკები ახასიათებს, „საკუთრივ ბრუნვის ნიშანი“ არა აქვს; ნათესაობითსა და მიცემითში ნაცვალსახელური **განსაზღვრებითი ნაწილაკებიცა გვაქვს** (ემფატიკური **ა:** ძმ-ის-ა, ძმას-ა) და „საკუთრივ ბრუნვის ნიშნებიც“ **-ის, -ს:** ძმ-ის, ძმას-ს (**-ს** ფორმანტი გამოიყოფა, იგი ნივთის კლასის ნიშანია).

კ. სქესები გაირჩეოდა **ლექსიკურად** (და არა მორფოლოგიურად): „ძუ“ — „ხვადი“... „ფური“ — „ხარი“... „დედალი“ — „მამალი“.

მორფოლოგიურად გარჩეული იყო გრამატიკული კლასები: „ადამიანის“, „პიროვნების“ გრამატ. კლას-კატეგორია (**ვინ?**) და **ნივთის** გრამატიკული კლას-კატეგორია (**რა?**).

სათანადო ფორმანტები **თავსართები** იყო: **მ-** (ადამიანისა) — **ს-, დ-, ნ-, რ-, ბ-** — ნივთისა:

მ-ეგრელ-ი — ეგრისის მკვიდრი,

მ-აჩაბელ-ი — აჩაბეთის მკვიდრი,

ძვ. ქართ. **მ-**ევგუბტელ-ი „ევგუბტის მკვიდრი“...

ძვ. ქართ. **ს-**ძე- (ახ. ქართ. რ-ძე)...

ძვ. ქართ. თთვე ← თუთე ← ღუ-თ-ე...

ნა-პირ-ი...

ბა-ვშვი-ი ← **ბა-**შვი-ი...

მე-ხრ-ე — სა-**ხრ-**ე (ნაწარმოებია ხარ- ფუძიდან)...

ძვ. ქართ. **მ-**ე-რწყულ-ი („წყლის მზიდავი“) — **სა-**რწყული („წყლის ჭურჭელი“)...

გრამატიკული კლას-კატეგორიით გამსჭვალული იყო მთელი მორფოლოგია: ბრუნება, უღვლილება, სახელთა წარმოება.

8. ქართველურ ენათა ისტორიული სახის აღდგენას არსებითი მნიშვნელობა აქვს, როგორც მთის კავკასიურ ენებთან, ისე წინა აზიის ძველ მკვდარ ენებთან ქართველური ენების ურთიერთობის საკითხის მეცნიერულად დასაბუთებისათვის.

საბჭოთა ენათმეცნიერების ამოცანები და ძირითადი პრობლემები¹

საბჭოთა ენათმეცნიერების წინაშე დგას ამოცანა დასახოს ენის დარგში სტალინური მშენებლობის გეგმა. ეს შესაძლებელი გახდა ამხანაგ სტალინის შრომამ „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ (1950 წ.).

ენათმეცნიერების ისტორიამ არ იცის სხვა შრომა, რომელსაც გამოეწვიოს ასეთი რადიკალური ცვლილებები არსებულ ვითარებაში, რომელსაც ეგზომ უზრუნველყოს ენათმეცნიერული აზრის სასიცოცხლო ინტერესები.

ი. ბ. სტალინის შრომამ გამოავლინა საბჭოთა ენათმეცნიერების შეფერხების ნამდვილი მიზეზები, ფარდა ახადა მარისეულ ვულგარულ მატერიალიზმს, ბოლო მოუღო ნ. მარის „მოწაფეებისა“ და მიმდევრებისაგან დანერგილ არაკჩევეის რეჟიმს და გამოიყვანა საბჭოთა ენათმეცნიერება იმ კრიზისიდან, რაც მას შეუქმნა ნ. მარის ე. წ. „ახალმა საენათმეცნიერო მოძღვრებამ“ და მისი ბატონობის დასაცავად შექმნილმა არაკჩევეის რეჟიმმა.

ი. ბ. სტალინის შრომამ საბჭოთა ენათმეცნიერებას დაუსახა განხლებისა და მძლავრი აღმავლობის გზა.

მეტი კიდევ: ი. ბ. სტალინის შრომამ საფუძველი ჩაუყარა მარქსისტულ ენათმეცნიერებას. ი. ბ. სტალინმა დააფუძნა ენის რაობის მარქსისტული თეორია. ი. ბ. სტალინმა დაასაბუთა ენის განვითარების თეორიის ძირითად პრობლემათა მარქსისტული გაგება. ი. ბ. სტალინმა მოგვცა სახელმძღვანელო დებულებები ენათა ისტორიული და სტატიკური ანალიზის სპეციალურ მეთოდოლოგიურ საკითხებზე. ი. ბ. სტალინმა შეიტანა სრული გარკვეულობა ბგერითი ენის პირველადობის საკითხში. ი. ბ. სტალინმა ჩამოაყალიბა მარქსისტული გაგება იმისა, თუ რა როლი ენიჭება ენას აზროვნებისათვის.

ი. ბ. სტალინის აღნიშნული შრომის გამოქვეყნებამდე საბჭოთა ენათმეცნიერებას მოეპოვებოდა პრინციპულ საკითხებზე მარქსიზმის კლასიკოსთა — მარქსის, ენგელსის, ვ. ი. ლენინის, ი. ბ. სტალინის — ცალკეული დებულებები და გამოქვეყნებები, რომლებიც წამოყენებული იყო საზოგადოების შესახებ ძირითად საკითხთა ანალიზთან დაკავშირებით. სავსებით ბუნებრივია, რომ ეს დებულებები და გამონათქვამები,

¹ წაკითხულია მოხსენებად სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სესიაზე 28. VI. 1951 წ.

როგორც წესი, მოცემული იყო სპეციალური დასაბუთების გარეშე¹.

ი. ბ. სტალინის შრომის — „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“-ს — გამოქვეყნებით საბჭოთა ენათმეცნიერებამ მიიღო მთლიანი სისტემა მარქსიზმის კლასიკოსის მიერ დასაბუთებულ დებულებათა — ენათმეცნიერების ყველა საკვანძო საკითხის შესახებ. ი. ბ. სტალინის ხსენებული შრომა მარქსისტული ენათმეცნიერების ფუძემდებელი შრომაა ამ სიტყვის პირდაპირი და სრული მნიშვნელობით.

„მარქსიზმის დანერგვა ენათმეცნიერებაში“ — ასეთია ი. ბ. სტალინის მიერ დასახული **ძირითადი ამოცანა**, რომლის გადაწყვეტაც ეკისრება საბჭოთა ენათმეცნიერებას. „მარქსიზმის დანერგვა ენათმეცნიერებაში“ — ეს ნიშნავს: დამუშავდეს **ზოგადი ენათმეცნიერების სისტემა** მარქსიზმის პრინციპების საფუძველზე, ენის შესახებ მარქსიზმის კლასიკოსთა დებულებებისა და გამონათქვამების საფუძველზე, ენის შესახებ სტალინური მოძღვრების საფუძველზე.

*

* *

ზოგადი ენათმეცნიერება წარმოადგენს ენათმეცნიერების თეორიას. გასარკვევია — რა ადგილი უჭირავს ამ თეორიას ენათმეცნიერების სისტემაში, რით განსხვავდება ენათმეცნიერების თეორია ენის ფილოსოფიისაგან, რა დანიშნულება აქვს ენათმეცნიერების თეორიას?

ენის მეცნიერული შესწავლა შეიძლება ხდებოდეს ორი თვალსაზრისით, **კულტურულ-ისტორიული** თვალსაზრისით (ენა განხილულ იქნეს მჭიდრო კავშირში მასზე მოლაპარაკე ხალხის კულტურის ისტორიასთან) და **ფილოსოფიური** თვალსაზრისით (ენა განხილულ იქნეს აზროვნებასთან კავშირში — ან სისტემური ანალიზის პროცესში, ან მეტყველებისა და აზროვნების ისტორიული ურთიერთობის თვალსაზრისით). ვერც ერთი და ვერც მეორე თვალსაზრისი გვერდს ვერ აუვლის ენის ისტორიას: ენის მეცნიერული შესწავლისას მთავარია მისი ისტორიის შესწავლა; ენის **მეცნიერული შესწავლა შეუძლებელია ენის ისტორიის გარეშე**. ორი ათასზე მეტი წლის განმავლობაში იკვლევდნენ ენებს ფილოლოგები და ფილოსოფოსები, მაგრამ მეცნიერება ენის შესახებ ვერ შეიქმნა: დამუშავდა ფილოლოგიური გრამატიკა, შეიქმნა რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკა (მოკლედ — ფილოსოფიური გრამატიკა), მაგრამ მაინც არ არსებობდა მე-

¹ შედარებით ვრცლად ადამიანის წარმოშობასთან დაკავშირებით ენის წარმოშობის საკითხი განხილული აქვს ენგელსს თავის ცნობილ ნაშრომში „შრომის როლი მიმუხის გაადამიანების პროცესში“. ენგელსის მონოგრაფია „ფრანგული დიალექტი“ კი იხილავს გერმანულ ენათა ისტორიული დიალექტოლოგიის სპეციალურ საკითხებს.

ცნიერება ენის შესახებ. იგი აღმოცენდა ისტორიული (resp. შედარებით-ისტორიული) გრამატიკის საფუძველზე დაახლოებით ასორმოცდაათი წლის წინათ. ენის ფაქტებისადმი ისტორიულმა მიდგომამ ენათმეცნიერება შექმნა თითქმის იმავე ეპოქაში, როდესაც შეიქმნა გეოლოგია და ბიოლოგია იმავე ისტორიული თვალსაზრისის გამოყენების შედეგად. ენობრივი ფაქტებისადმი ისტორიული მიდგომის გარეშე არ არსებობს მეცნიერება ენის შესახებ: ამას გვასწავლის ისტორია; ამ დებულებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ჩვენს დროში. საგნის გაგება შეიძლება მხოლოდ მისი ისტორიის გათვალისწინებით (ენ გ ე ლ ს ი). ენის ისტორია წარმოადგენს ცოდნის ერთ-ერთ იმ დარგთაგანს, „რომელთაგანაც უნდა ჩამოყალიბდეს შემეცნების თეორია და დიალექტიკა“ (ვ. ი. ლენინი).

მაგრამ ხომ შეისწავლება ენები მათი არსებობის გარკვეულს მომენტში მარტოოდენ სისტემატური ანალიზის მიხედვით, ე. ი. შეისწავლება ენები არაისტორიულადაც? სად მოექცევა, მაგალითად, თანამედროვე რუსული ენის, ან უკრაინულის, ან სომხურის, ანდა ლიტაური და ქართული ენის არა ისტორიული, არამედ აღწერითი გრამატიკა? შეიძლება თუ არა ასეთი გრამატიკა მოვათავსოთ წინარემეცნიერული პერიოდის, ენათმეცნიერების წარმოშობამდე, მე-19 საუკუნემდე არსებული გრამატიკების გვერდით? არა, არ შეიძლება მათი მოთავსება ერთ სიბრტყეზე. თანამედროვე აღწერით გრამატიკა არ შეიძლება დავუპირისპიროთ ისტორიულ გრამატიკას: აღწერითი გრამატიკა, რომელიც იძლევა ამა თუ იმ ენის სისტემის გარკვეული მდგომარეობის სისტემურ ანალიზს, ამოსავალ პუნქტს წარმოადგენს ისტორიული კვლევისათვის. ენის ისტორიის რკვევას ან იწყებენ ენის თანამედროვე მდგომარეობიდან და შემდეგ გადადიან განვლილი პერიოდების შესწავლაზე (ე. ი. ენის ისტორიას შეისწავლიან რეტროსპექტიულად), ანდა ამოსავლად იღებენ ადრეულ პერიოდს და თანდათან განიხილავენ შემდეგში მომხდარ ცვლილებებს (ე. ი. შეისწავლიან პროსპექტიულად). ეს — ერთი მხრივ. მეორე მხრივ კი, ენის სისტემის აღწერითი ანალიზი წარმოებს, სადაც კი ეს შესაძლებელია, სათანადო ენის **ისტორიის გათვალისწინებით, ისტორიის ფონზე და ისტორიის შემწეობით** (ენის სისტემაში არსებულ გადახრათა ახსნას ხომ მის ისტორიაში ეძიებენ). მაშასადამე, თანამედროვე აღწერითი გრამატიკა, — **ე. ი. აღწერითი გრამატიკა ისტორიული გრამატიკის არსებობის პირობებში**, — არსებითად განსხვავდება წინარემეცნიერული პერიოდის აღწერითი გრამატიკებისაგან, იმ პერიოდის გრამატიკათაგან, რომლისთვისაც უცხო იყო ენის გაგება, როგორც ისტორიულად ცვალებადი კატეგორიისა, სულ ერთია, ეხება საქმე ლექსიკურსა და ბგერითს შედგენილობას თუ სიტყვათა მნიშვნელობას, ანდა აგებულებას...

როგორც ცნობილია, დე-სოსიურის ზოგადი ენათმეცნიერული სისტე-

მის ერთ-ერთ საკვანძო მომენტთაგანს განსაზღვრავს ისტორიულისა და სტატიკურის დაპირისპირება. აქედან მეტად შორს მიმავალი დასკვნებია გაკეთებული სტრუქტურალიზმში. **თანამედროვე სტატიკური ანალიზის** დაპირისპირება **ისტორიული ანალიზისათვის** ობიექტურად უსაფუძვლოა, პრინციპულად მიუღებელია.

ამგვარად, მეცნიერება ენის შესახებ ნიშნავს ისტორიულ ენათმეცნიერებას. ზოგადი ენათმეცნიერებაც, როგორც ენათმეცნიერების თეორია, უნდა იყოს ისტორიული ენათმეცნიერების თეორია, ამაშია პრინციპული განსხვავება **ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ენის იდეალისტურ ფილოსოფიას** შორის. ენის ფილოსოფია არ წარმოადგენს ისტორიული ენათმეცნიერების შედეგთა თეორიულ განზოგადებას; ენის ფილოსოფია სხვა არა არის რა, თუ არ ენის დედუქციური თეორია; ამიტომაც იყო, რომ ენის ფილოსოფია არსებობდა ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე წარმოიშვებოდა მეცნიერება ენის შესახებ.

ზოგადი ენათმეცნიერება კი შეიძლება არსებულებოდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც არსებობს ენათმეცნიერება, რომლის თეორიულ განზოგადებასაც იგი უნდა წარმოადგენდეს.

ისტორიულ ენათმეცნიერებაში პოულობს გამოსახულებას ენათა მეცნიერული შესწავლის კვლევითი პრაქტიკა; ისტორიული ენათმეცნიერების მეშვეობითაა მოპოებული ზუსტად დადგენილი ფაქტები. ზოგადი ენათმეცნიერება მოწოდებულია თეორიულად განაზოგადოს ენათა შესწავლის პროცესში მოპოებული შედეგები, გაააზრიანოს კვლევითი პრაქტიკის შედეგები. მარტოოდენ ფაქტები არ ქმნის მეცნიერებას (თუმცა საიმედო, ზუსტად დადგენილი ფაქტების გარეშე ვერავითარი მეცნიერება ვერ იარსებებს). ფაქტებს არ საჭიროებს რელიგიური შეხედულება, ფაქტებით არ იზღუდავენ თავს ფილოსოფოსთა მეტაფიზიკური სისტემები. მეცნიერება მათგან განსხვავდება, პირველ ყოვლისა, იმით, რომ იგი წარმოუდგენელია ზუსტად დადგენილი ფაქტების გარეშე. სპეციალისტთა უმრავლესობაც ჩვეულებრივ გართულია ხოლმე ფაქტობრივი მასალის მოპოებით. ამით შემოფარგვლა სრულებითაც არ არის მეცნიერული მუშაობის იდეალი, თუმცა იგი მაინც სჯობს საიმედო ფაქტობრივ მასალას მოკლებულ უნიკალურ თეორეტიკოსობას: ემპირიული მასალის მოპოებაში სიზუსტის დაცვის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა რაიმე სახის მეცნიერული განზოგადება. მაგრამ ეს არ კმარა: საჭიროა მოპოებული ემპირიული მასალის გააზრიანება, მასალის მოპოების სპეციალური მეთოდების შემუშავება, ცალკეული ფაქტებისაგან მეცნიერების, როგორც ცოდნის სისტემის შექმნა, საკვლევადობის პრაქტიკისათვის დახმარების გაწევა; და ესაა სწორედ ამა თუ იმ მეცნიერების თეორიის საქმე.

ცნობილ გამოთქმაზე დაყრდნობით შეიძლება გვეთქვას: **საკვლევა-ძიებო პრაქტიკა ბრმა გარეშე თეორიისა, რომელიც ააზრიანებს მოპოვებულ ემპირიულ მასალას და მასალის ანალიზის ხერხებს; ფუჭია თეორია, რომელიც მოკლებულია საიმედო, მეცნიერულად დადგენილი ემპირიული მასალის ბაზას.** ჩვენ არ გვჭირდება არც ბრმა პრაქტიკა, არც ფუჭი თეორია.

კვლევითი პრაქტიკა და თეორია იშვიათად თუ არიან ნორმალურ შეფარდებაში. ჩვეულებრივ შეინიშნება დისპროპორცია: მეცნიერების თეორია, როგორც წესი, ჩამორჩება მეცნიერების კვლევითს პრაქტიკას. ემპირიული მეცნიერების კვლევითი პრაქტიკა სტიქიურად მატერიალისტურია; ეს არ შეიძლება ითქვას მეცნიერების თეორიულ განზოგადებათა შესახებ. არც ერთი სპეციალისტი, რომელიც კი შეისწავლის სინამდვილის ფაქტებს (მინერალებს, მცენარეებს, ცხოველებს, სამუზეუმო ხელნაწერებს და არქეოლოგიურ ინვენტარს...), არასოდეს არ დაეჭვებულა იმაში, არსებობს თუ არა რეალურად ეს მისი შესწავლის ობიექტები, თუ ისინი მის წარმოდგენათა ნაყოფია. კვლევითი პრაქტიკა დაზღვეულია იდეალისტური წინამძღვრებისაგან **უკვე იმ ფაქტით, რომ წარმოებს მეცნიერული კვლევა.** თეორიაში გაცილებით უფრო რთული მდგომარეობაა: ხშირად თვით ექსპერიმენტულ მეცნიერებათა თეორიული განზოგადებანიც კი თავს აღწევენ იდეალისტურ დებულებებს. იდეალისტური ფილოსოფია შეუთავსებელია მეცნიერების კვლევითს პრაქტიკასთან, სამაგირეოდ იგი ფართო გასაქანს პოულობს მეცნიერების თეორიაში. ამიტომაც ვარდება მეცნიერების თეორია საფრთხეში. მეცნიერებაში იდეალიზმთან ბრძოლა გვიხდება ხოლმე სწორედ თეორიულს განზოგადებებში.

მეცნიერების კვლევითი პრაქტიკა **სტიქიურად მატერიალისტურია. მეცნიერების თეორია უნდა იყოს შეგნებულად მატერიალისტური.** როგორც კვლევითს პრაქტიკაში, ისე თეორიაში მატერიალისტური მეცნიერება, მეცნიერება თავისუფალი შინაგან წინააღმდეგობათაგან, ეს იქნება მოწინავე მეცნიერება, ადამიანის აზრის ყველაზე მძლავრი გამონახატულება. ასეთია ჩვენი, სოციალისტური, მარქსისტული მეცნიერება, — რომელიც უპირისპირდება თავისი პრინციპული წინამძღვრებით ბურჟუაზიულ მეცნიერებას, რომელიც მასზე წინ დგას მიღებულ შედეგთა სიზუსტის მხრივ და რომელიც განსხვავდება ბურჟუაზიული მეცნიერებისაგან ამ შედეგთა პრაქტიკული გამოყენებით ადამიანთა ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის ბრძოლაში.

*

* * *

როგორია კვლევის პრაქტიკისა და თეორიის ურთიერთობა ენათმეცნიერებაში? კონკრეტულად: რა ურთიერთობაა ისტორიულ-მედარებითი

ენათმეცნიერების პრაქტიკასა და მის თეორიულ განზოგადებას, ზოგად ენათმეცნიერებას შორის?

*

* * *

ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები (ისევე, როგორც საერთოდ ყოველი მეცნიერების თეორიული საკითხები) თავს იყრის ოთხი ძირითადი პრობლემის გარშემო.

ესაა პრობლემები:

- ა) ენათმეცნიერების საგნისა;
- ბ) ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდებისა;
- გ) ენათმეცნიერების დარგობლივი შედგენილობისა (ენათმეცნიერების აგებულებისა);
- დ) ენათმეცნიერების ადგილისა სხვა მეცნიერებათა შორის (მეცნიერებათა სისტემაში).

საგნის პრობლემა მოიცავს საკითხებს: ენის რაობის შესახებ (ენა და მისი ბუნება; სოციალურ და ინდივიდუალურ მომენტთა ურთიერთობა ენაში; ენისა და აზროვნების ურთიერთობა); ენის განვითარების შესახებ (რომელიც თავის მხრივ შეიცავს რიგ საკითხს) და ენის წარმოშობის შესახებ.

სპეციალურ მეთოდთა პრობლემაში ორი რიგის საკითხი გამოიყოფა. ერთია ენის ისტორიის სპეციალურ მეთოდთა საკითხები (საკითხები ენათა ისტორიული-შედარებითი, შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლისა), მეორე — ენის სისტემის აღწერითი (სტატისტიკური) ანალიზის საკითხები.

ენათმეცნიერების დარგობლივი შედგენილობის პრობლემა შეიცავს შემდეგ საკითხებს: რა დარგები მიიღება ენის სისტემის ყოველმხრივი შესწავლის შედეგად (მორფოლოგია, სინტაქსი, ფონეტიკა, ლექსიკოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სტილისტიკა), რა არის თითოეული მათგანის შესწავლის საგანი, რა თვალსაზრისი აქვთ მათ, როგორია ამ დარგთა ურთიერთობა.

შედარებით უფრო მარტივია სხვა მეცნიერებებთან დამოკიდებულების პრობლემა; იგი ითვალისწინებს ენათმეცნიერების ადგილის გარკვევას მეცნიერებათა სისტემაში როგორც შესასწავლი ობიექტის მხრივ, ისე ენათმეცნიერული ცოდნის ხასიათის მიხედვით.

გადაუწყვეტელი საკითხები უფრო მეტია მეორე და მესამე პრობლემაში; არც პირველ პრობლემაშია ცოტა. ეს იმას ნიშნავს, რომ ზოგადი ენათმეცნიერული თეორია ჩამორჩენილია ისეთი ძირითადი პრინციპული საკითხების რკვევაში, როგორცაა: ენის რაობის, ენისა და აზროვნების ურთიერთობის, ენათმეცნიერების მეთოდების, ენათმეცნიერების დარგობ-

ლივი შედგენილობისა და საენათმეცნიერო დისციპლინათა ურთიერთობის საკითხები.

ამ ჩამოყალიბებას რომ თავი დავაღწიოთ, საჭიროა გამოვავლინოთ გასარკვევი საკითხები, სწორად დავსვათ და მართებულად გადავწყვიტოთ ისინი.

აღნიშნულ საკითხთა გადაწყვეტისას საბჭოთა ენათმეცნიერება იხელმძღვანელებს მარქსიზმის ზოგადმეთოდოლოგიური პრინციპებით. მარქსისტული ფილოსოფია, როგორც „მეცნიერებათა განვითარების პროდუქტი“, (ი. ს ტ ა ლ ი ნ ი) შეიქმნა და განვითარდა მეცნიერების ყველაზე უფრო ფასეულ მიღწევათა საფუძველზე; იგი არის ერთადერთი მეცნიერული ფილოსოფია, რომელიც არა თუ არ შეიძლება იყოს მეცნიერებასთან წინააღმდეგობაში, არამედ, როგორც ყველა მეცნიერების ზოგადმეთოდოლოგიური ბაზა, წარმოადგენს ნამდვილ მეცნიერებათა მეცნიერებას.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ მეცნიერება საზოგადოების შესახებ, რომელიც წარმოადგენს ენის შესახებ მეცნიერების უშუალო თეორიულ დასაყრდენს, სწორედ მარქსიზმის მიერ იქნა აყვანილი საბუნებისმეტყველო-ისტორიულ მეცნიერებათა დონემდე.

„აღრმავებდა და ავითარებდა რა ფილოსოფიურ მატერიალიზმს, — წერს ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, — მ ა რ ქ ს მ ა ბოლომდე მიიყვანა იგი და ბუნების ფილოსოფიურ-მატერიალისტური შემეცნება **ადამიანთა საზოგადოების** შემეცნებაზე გაავრცელა, მ ა რ ქ ს ი ს **ისტორიული მატერიალიზმი** მეცნიერული აზროვნების უდიდესი მონაპოვარია. ქაოსი და თვითნებობა, რაც მანამდე გამეფებული იყო შეხედულებებში ისტორიასა და პოლიტიკაზე, შეიცვალა გასაოცრად მთლიანი და მწყობრი მეცნიერული თეორიით, რომელიც გვიჩვენებს, თუ საზოგადოებრივი ცხოვრების ერთი წყობიდან როგორ ვითარდება, მწარმოებელი ძალების ზრდის გამო, მეორე, უფრო მაღალი წყობა, — მაგალითად, ბატონყმობიდან აღმოცენდება კაპიტალიზმი“¹.

ბურჟუაზიული სოციოლოგიზმის სკეპტიციზმს საზოგადოების განვითარების კანონზომიერების საკითხში დაუპირისპირდა მარქსისტული სოციოლოგიის თეზისი, რომელიც გამოხატულია ი. ბ. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს შემდეგ სიტყვებში: „მეცნიერება საზოგადოების ისტორიის შესახებ, მიუხედავად საზოგადოებრივი ცხოვრების მთელი სირთულისა, შეიძლება იქცეს ისეთსავე ზუსტ მეცნიერებად, როგორც არის, ვთქვათ, ბიოლოგია, მეცნიერებად, რომელსაც შეუძლია ისარგებლოს საზოგადოების განვითარების კანონებით

¹ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი. მარქსიზმის სამი წყარო და სამი შემადგენელი ნაწილი. კრებ. ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი. „მარქსი, ენგელსი, მარქსიზმი“, თბილისი, 1948, გვ. 87.

პრაქტიკული გამოყენებისათვის“¹.

თუ გვინდა თავი დავადწიოთ თეორიულ ენათმეცნიერებაში ჩამორჩენილობას, გადავწყვიტოთ გადაუწყვეტელი საკითხები, დავუშვათ მარქსისტული ზოგადი ენათმეცნიერების სისტემა, საჭიროა დავეყრდნოთ მარქსისტული ფილოსოფიის არა მხოლოდ პრინციპებს, არამედ იმ დებულებებსაც ენის შესახებ, რომლებიც წამოყენებულია მარქსიზმის კლასიკოსთა ნაშრომებში: ამ დებულებებში მოცემულია ენათმეცნიერების თეორიული საკითხების მარქსისტული დასმისა და გადაწყვეტის ნიმუშები. რაც შეეხება ენის შესახებ სტალინური მოძღვრების დებულებებს, როგორც ზემოთაც იყო ნათქვამი, ისინი ქმნიან საბჭოთა ზოგადი ენათმეცნიერების საფუძველს. აქ საქმე შეიძლება მხოლოდ იმას ეხებოდეს, რომ გავაკეთოთ ყველა დასკვნა, რაც გამომდინარეობს ი. ბ. სტალინის კლასიკურ ნაშრომებში წარმოდგენილ დებულებათაგან.

ამოცანა იმაში მდგომარეობს, რომ სწორად იქნეს გაგებული და ღრმად გააზრებული მარქსიზმის კლასიკოსების დებულებები და გამონათქვამები ენის შესახებ, სტალინური მოძღვრება: გაირკვეს, პირველ ყოვლისა, მათი ნამდვილი აზრი, გაირკვეს ისიც, თუ სხვა რა დებულებებთან არიან ისინი დაკავშირებული, რისგან გამომდინარეობენ, რას ეთანხმებიან და რასთან არიან შეუთავსებელი.

არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ი. ბ. სტალინის შრომის გამოსვლამდე მარქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამებსა და თეორიულ დებულებებს განმარტავდნენ მარისტულად, მათ რეალურ მნიშვნელობას განმარტავდნენ უკუღმართად, რათა ისინი შეეგუებინათ ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მცდარ დებულებებთან. აი ამის ორიოდ მაგალითიც.

როგორც ცნობილია, ნ. მარი აცხადებდა, ყველა ენა კლასობრივიაო. ნ. მარის მიმდევრები ამტკიცებდნენ, რომ ეს დებულება სპეციფიკური მარქსისტული დებულებაა, აქაო-და ეს გამომდინარეობს მარქსის დებულებიდან: „ენა არის აზრის უშუალო სინამდვილე“. აზრი — მსჯელობდნენ ისინი — არ შეიძლება არ იყოს კლასობრივი, მაშასადამე, ენაც, როგორც აზრის უშუალო სინამდვილე, უნდა იყოს კლასობრივი. ერთი სიტყვით, ორში ერთი: ენა უნდა მივიჩნიოთ კლასობრივ მოვლენად, ან უნდა უარყოთ აზრის კლასობრიობა².

¹ ი. სტალინი. დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ. — ლენინიზმის საკითხები, 1939, გვ. 677.

² ეს იმდენად უეჭველად ითვლებოდა, რომ დისკუსიის დროს აკად. ი. მეშჩანინოვმა, რომელიც შეეცადა თავიდან მოეშორებინა ენის კლასობრიობის ერთ-ერთი მოწინააღმდეგის საბუთიანობა ამ საკითხზე, საკმარისად მიიჩნია მართლოდ იმაზე მითითება, რომ „ენა არის აზრის უშუალო სინამდვილე“. უფრო გულმოდგინედ ასაბუ-

ამჟამად: ი. ბ. სტალინის შრომის გამოსვლის შემდეგ, უდაოდაა დადგენილი, რომ ენა არაა კლასობრივი, რომ ენა არ შეიძლება იყოს კლასობრივი. ენის კლასობრიობა არ შეიძლება გამომდინარეობდეს მარქსის ზემოთ მოყვანილი დებულებიდან, ასე რომ მასზე მითითება ამ შემთხვევაში უადგილოა; ზემოთ მოყვანილი ალტერნატივაც უსაფუძვლოა.

რაში მდგომარეობს ენის კლასობრიობის დამცველთა შეცდომა მარქსის ზემოთ მოყვანილი დებულების განმარტებისას?

შეცდომა მდგომარეობს იმაში, რომ ცნებებს „ენა“, „აზრი“ ისინი იღებენ გაუდიფერენცირებულად. როცა საუბარი გვაქვს აზრის კლასობრიობაზე, უნდა გავარჩიოთ აზრის **შინაარსი** და **პროცესები** აზრისა. აზრის შინაარსი, თავისთავად იგულისხმება, შეიძლება იყოს კლასობრივი (ყოველთვის არც ისაა კლასობრივი); აზრის პროცესები კი (მაგალითად, ლოგიკის ფორმულა ცნების განსაზღვრისა *genus proximum*-ისა და *differentia specifica*-ს საშუალებით ანდა დასკვნის ფორმულები...) არ გამოხატავს კლასობრივ თვალსაზრისს, არ შეიძლება იყოს კლასობრივი. ამჟამად საყოველთაოდ აღიარებულია ლოგიკურ კატეგორიათა ისტორიული ხასიათი, მაგრამ ისტორიული ხასიათი ლოგიკური კატეგორიებისა არ უდრის ამ კატეგორიათა კლასობრიობას.

რაც შეეხება ენას, მასში გამოიხატება როგორც აზრის შინაარსი, ისე მისი პროცესები. მაგრამ ენათმეცნიერების საგანი ვერ გახდება აზრთა შინაარსის მთელი მრავალფეროვნება, რაც კი ენით გამოითქმის. ასეთ შემთხვევაში ენათმეცნიერება იქცეოდა უნივერსალურ მეცნიერებად. აზრთა შინაარსი შეიძლება იყოს საგანი სრულიად განსხვავებულ მეცნიერებათა, — როგორც საბუნებისმეტყველო-ისტორიულ მეცნიერებათა, ისე საზოგადოებრივ მეცნიერებათა, მათ რიცხვში ენათმეცნიერებისაც (მაგ.: „მეტყველების ნაწილებს შეისწავლის მორფოლოგია“, „ბგერა შეიძლება იყოს თანხმოვანი და ხმოვანი“...). მაგრამ ყოველდღიურ ცხოვრებაში გამოითქმის აურაცხელი აზრები, რომელთა შინაარსს არავითარი კავშირი არა აქვს მეცნიერებასთან და, არც შეიძლება განხილულ იქნეს მეცნიერული თვალსაზრისით („ქუჩაში ხმაური ატყდა“... „ეზოში ბავშვები თამაშობენ“...).

ასეთ აზრთა შინაარსი, ისევე როგორც სხვადასხვა მეცნიერებისათვის განკუთვნილ აზრთა შინაარსი („სიცივისაგან სხეული იკუმშება“, „სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი უდრის ორ სწორ კუთხეს“, „დედამიწა ტრიალებს მზის გარშემო“...), რა თქმა უნდა, არავითარ კავშირში არაა ენათმეცნიერებასთან. ენათმეცნიერებას განეკუთვნება აზრის პროცესთა ენობრივი გამოხატულება, ე. ი. სწორედ ის, რაც აზრში არაა კლასობრივი, — სათა-

თებდა ენის კლასობრიობას მარქსის ამ დებულებაზე დაყრდნობით ზოგი ჩვენებური ენათმეცნიერი.

ნადო წინადადებისა და მასში შემავალი სიტყვების გრამატიკული დახასიათება, აგრეთვე სტილისტიკური მხარე მისი, — აზრის პროცესებისა და მათ ენობრივ გამოხატულებათა ურთიერთობა.

ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ბატონობის დროს სათანადო ყურადღება არ ექცეოდა ვ. ი. ლენინის დებულებას ენის ისტორიის მნიშვნელობის შესახებ.

„ფილოსოფიის ისტორია, ცალკეულ მეცნიერებათა ისტორია, ბავშვის გონებრივი განვითარების ისტორია, ცხოველთა გონებრივი განვითარების ისტორია, ენის¹⁾ ისტორია + ფსიქოლოგია + გრძნობის ორგანოთა ფიზიოლოგია — აი ცოდნის ის დარგები, რომელთაგანც უნდა ჩამოყალიბდეს შემეცნების თეორია და დიალექტიკა“²⁾.

რა შეიძლება მისცეს ენის ისტორიამ შემეცნების თეორიასა და დიალექტიკას — ესაა სწორედ ის ძირითადი საკითხი, რომელზედაც პასუხი უნდა იქნეს გაცემული **ენის ისტორიის** განხილვისას **აზროვნების ისტორიასთან** კავშირში. ესაა ენათმეცნიერების ფილოსოფიური ასპექტის მთავარი საკითხიც. ცხადია, ერთი ხელის დაკვრით არ შეიძლება ამ საკითხის გადაწყვეტა. მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ აქამდე ჩვენში არ დაწერილა ამ საკითხზე არც ერთი მონოგრაფია. აქ ჩამოვრჩებით როგორც ჩვენ, ენათმეცნიერები, ისე — ფილოსოფოსებიც. საჭიროა ფილოსოფოსთა და ენათმეცნიერთა საერთო ძალდონით დაძლეულ იქნეს ეს ჩამორჩენა.

ენის ისტორიისა და აზრის ისტორიის ურთიერთობის სერიოზული შესწავლის ნაცვლად აქამდე გვქონდა ელემენტოვანი პალეონტოლოგიის ალოგიკური მსჯელობა კაცობრიობის წინარელოგიკური აზროვნების შესახებ.

ბოლო ხანებში ვ. ი. ლენინის ასახვის თეორიაზე დაყრდნობით, ნ. მარის მიმდევრები ცდილობდნენ უარეყოთ საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტი, რომ სიტყვა საგნის პირობითი ნიშანია და ყველას, ვინც არ თვლიდა სიტყვას საგნის უკუფენად, აგნოსტიკოსად ნათლავდნენ. ჟურნალში „Известия Отделения Литературы и Языка“ (1948 წ., ტ. VII, ნაკვ. 5) დაიბეჭდა სპეციალური სტატია „Против агностицизма и языкознания“, რომელიც მიეძღვნა ამ დებულების დასაბუთებას. მართალია, სტატიის ავტორმა იმით დაიწყო, რომ სიტყვა არაა ნიშანი, არამედ ერთგვარი უკუფენა საგნისაო, მაგრამ დაამთავრა „აგნოსტიკურად“, განაცხადა რა, რომ სიტყვა რამდენადმე მაინც არის ნიშანიო.

მაგრამ აღნიშნულმა სტატიამ თავისი საქმე მაინც გააკეთა: ცნება „ნიშანი“ ენათმეცნიერებაში აგნოსტიციზმის ნაყოფად გამოაცხადეს, და

¹ ხაზგასმა ვ. ლენინისაა, NB-ც მის მიერვე მიწერილი (ა. ჩ.).

² В. И. Л е н и н. Философские тетради, 1936, გვ. 321.

აკად. ი. მეშჩანინოვს ამაზე დაყრდნობით შეეძლო წამოეყენებინა ბრალდება ასეთი სახისა: „ენათა ქმნადობასა და განვითარებაში სოციალური საფუძვლის აღიარებით, ენისადმი, როგორც რეალური ცნობიერებისადმი, მიდგომით, ნ. მარი კატეგორიულად ეწინააღმდეგება ენათმეცნიერებაში ნიშნების თეორიას, მაშინ როდესაც ა. ჩიქობავა მთლიანად მას ემხრობა, ანგარიშს არ უწევს რა ნიშნების თეორიის ვ. ი. ლენინის მიერ მოცემულ კრიტიკასო“ („Правда“, 16.4.1950).

ამ სტრიქონების ავტორს, აკად. ი. მეშჩანინოვს, თუ დაუჭერებთ: 1. უნდა დავასკვნათ, რომ ვინც აღიარებს „ენათა ქმნადობისა და განვითარების სოციალურ საფუძველს“, ვინც ხედავს „ენაში რეალურ ცნობიერებას“, ვალდებულია სიტყვა არ ჩათვალოს ნიშნად (არამედ — საგნის უკუფენად); 2. უნდა დავასკვნათ, რომ ვ. ი. ლენინი, აკრიტიკებდა რა ნიშნების თეორიას, ამით თითქოს უარყოფდა იმასაც, რომ სიტყვა საგნის ნიშანია.

რა თქმა უნდა, სწორი არაა არც ერთი ეს დასკვნა. ვ. ი. ლენინი ნიშნების თეორიას აკრიტიკებდა გნოსეოლოგიაში; ვ. ი. ლენინთან საქმე ეხება გნოსეოლოგიურ პრინციპს: რას წარმოადგენს ჩვენი აღქმები და წარმოდგენები, არიან თუ არა ისინი სინამდვილეში რეალურად არსებული საგნების უკუფენა, მათი სახეები, თუ ისინი წარმოადგენენ პირობით ნიშნებს რაღაცისა, რაც მიუწვდომელია შემეცნებისათვის.

როგორც ცნობილია, მეცნიერება ამოდის იმ დებულებიდან, რომ შესასწავლი საგნები რეალურად არსებობენ და მათი შეცნობა შესაძლებელია. ესაა მეცნიერული აზროვნების მიუცილებელი წინაპირობა. და ვ. ი. ლენინი ცამდე მართალია, როდესაც — მეცნიერებასთან სრული თანხმობით, მეცნიერების ჩვენებაზე დაყრდნობით — ილაშქრებს აგნოსტიციზმისა და იდეალიზმის ყოველგვარი სხვა სახეობის წინააღმდეგ, რომელთაც მეცნიერული თვალსაზრისი მიაჩნიათ „გულუბრყვილო რეალიზმად“.

მაგრამ ვ. ი. ლენინი არსად არ ამბობს, რომ სიტყვა არ შეიძლება მივიჩნიოთ საგნის **ნიშნად**, რომ პირობით ნიშნებს — სულ ერთია, რის პირობითი ნიშანიც არ უნდა იყოს იგი — მარქსისტული ფილოსოფია არ ცნობს, რომ საგნის პირობით ნიშნად სიტყვის მიჩნევა ნიშნავს აგნოსტიციზმის პოზიციაზე დგომას. არაფერი ამის მსგავსი ლენინს არ უთქვამს. ყველაფერ ამას მიაწერენ ვ. ი. ლენინს. ცხადია, ვინც ამას ჩადის, ამახინჯებს ვ. ი. ლენინის მოძღვრებას.

„სიტყვა პირობითი ნიშანია. მაშასადამე, საქმე გვაქვს ნიშნების თეორიასთან, აგნოსტიციზმთან“... ეს იგივეა, რომ ვინმემ სამუზეუმო სიძველეთა დამცველს, „მუზეუმის კონსერვატორს“, ბრალი დასდოს ინგლისელ კონსერვატორთა ცოდვებში ან „ქიმიური რეაქცია“ შეაფასოს სტოლიპინის რეაქციის საშინელებათა თვალსაზრისით.

მოვსთხოვოთ ენათმეცნიერებაში მარქსიზმს ის, რომ მან სიტყვა გამაცხადოს საგნის უკუფენად, ეს იქნებოდა მარქსიზმის გაბიბრება, რომ სიტყვა საგნის პირობითი ნიშანია, ეს თეორია კი არ არის, არამედ თვალნათლივი **ფაქტია**¹: ამ ფაქტს ეყრდნობა მრავალენიანობა. ლათ. ეკვუს (*equus*), ფრანგ. შვალ (*cheval*), გერმ. პფერდ (*Pferd*), რუს. лошадь, ქართ. ცხენი... თანაბრად აღნიშნავენ სინამდვილის ერთსა და იმავე საგანს, მაგრამ სრულებითაც არ ასახავენ მას.

სიტყვა რომ ნიშანი არ იყოს, გაგონებისთანავე უნდა გაგვეგო ყოველი ენის სიტყვა ყოველგვარი შესწავლის გარეშე, ეს კი, როგორც ცნობილია, სამწუხაროდ, სინამდვილეში არ ხდება.

ამ ფაქტს ვერ უარყოფს ის გარემოება, რომ სიტყვა ეტიმოლოგიურად მოტივირებულია: ერთისა და იმავე საგნის სახელწოდებას სხვადასხვა ენაში აქვს განსხვავებული ეტიმოლოგია (სიტყვა პირობითი ნიშანი მაშინაც იქნებოდა, თუ სხვადასხვა ენაში ერთი და იმავე საგნის სახელს ერთი და იგივე ეტიმოლოგია აღმოაჩნდებოდა), რამდენადაც საყრდენი სიტყვები განსხვავებულად გამოითქმიან სხვადასხვა ენაზე (შდრ. რუს. тридцать = „три десять“, ქართ. ოცდაათი = „ოცი და ათი“... მაგრამ „сто двадцать და ამავე პრინციპით ნაწარმოები ქართ. „ას-ოცი“).

მშვენივრად აქვს მარქსს ნათქვამი: „რომელიმე ნივთის სახელწოდებას არაფერი აქვს საერთო მის ბუნებასთან. მე სრულებით არაფერი ვიცი ამა თუ იმ ადამიანზე, თუ მხოლოდ ის ვიცი, რომ მას იაკობი ჰქვია“².

საგნის სახელწოდება რომ საგნის პირობითი ნიშანია, ეს თეორია კი არ არის, ამოსავალი ფაქტია. თეორია იქ იწყება, თუ როგორ გავიგებთ ამ ცნებას, რა თვისებებს მივაწერთ ცნებას „ნიშანი“. „ნიშნის“ ცნება შეიძლება განმარტებულ იქნეს იდეალისტურად (ასე მაგ., დე-სოსიური ენობრივ ნიშანს აცხადებს ფსიქიკურ ფაქტად, რაც, რა თქმა უნდა, სწორი არ არის).

დებულება, რომ „ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა“ შეიძლება ასევე გაგებულ იქნეს იდეალისტურად, მაგრამ ამის გამო ჩვენ უარს არ ვამბობთ თვით ფორმულაზე, არამედ მასში ვდებთ მეცნიერულს, მატერიალისტურ შინაარსს. ასევე უნდა მოვექცეთ ცნებას „ნიშანი“.

მარისტების მიერ გამოგონილი აგნოსტიციზმის მაგალითზე საჭირო არ იქნებოდა შეჩერება, მასში რომ არ გვქონდეს საოცარი ნიმუში სრული

¹ ეს, დაახლოებით, ისეთივე ფაქტია, როგორც ის, რომ ასო ბგერის ნიშანია: ა ბგერა რუსულსა და ლათინურ ანბანში აღინიშნება ერთნაირად, სომხურსა და ქართულ ანბანებში — განსხვავებულად.

² К. М а р к с. Капитал, I, 1936, გვ. 59.

არევ-დარევისა, რასაც იწვევს მარქსიზმის კლასიკოსების დებულებათა დამახინჯება და უკუღმართად გაგება, რაც ეგოდენ დამახასიათებელია ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრებისათვის“¹.

ცნობილია, რომ ნ. მარი მხარს უჭერდა ხელის ენის პირველადობას. ისიც ცნობილია, რომ ენგელსს სავსებით გარკვეულად გამოთქმული ჰქონდა დებულება ბგერითი ენისა (და არა ხელის ენის) პირველადობის შესახებ. ჯერ კიდევ მაშინ, როცა არ იყო გამოქვეყნებული ენგელსის „შრომის როლი მიმუნის ადამიანად ქცევის პროცესში“, ბგერითი ენის პირველადობას ვარაუდობდა ი. ბ. სტალინი თავის ნაშრომში „ანარქიზმი თუ სოციალიზმი“.

ნ. მარის მიმდევრებს ან უნდა დაემტკიცებინათ, რომ დებულება ბგერითი ენის პირველადობის შესახებ ამჟამად უკვე მოძველებულია, იგი უარყოფილია მეცნიერების ახალ მიღწევათა საფუძველზე, ანდა ნ. მარის მტკიცების წინააღმდეგ უნდა გაეზიარებინათ ბგერითი ენის პირველადობა.

ნ. მარის მიმდევრები — მეტ შემთხვევაში — ცდილობდნენ ძალაში დაეტოვებინათ ნ. მარის მტკიცება, ხოლო ენგელსი გამოეცხადებინათ მარისეული თეზისის დამცველად. ამას როგორღა ახერხებდნენ? სრულიად მარტივად: ენგელსი **არაფერს ამბობს ხელის ენის პირველობის შესახებ**, მაშასადამე, ენგელსი შესაძლებლად თვლის ხელის ენის პირველადობასაო. ენგელსი იცავს ნ. მარის დებულებასაო².

ამ წესით, რა თქმა უნდა, ბევრი რისამე „დამტკიცება“ შეიძლება, ოღონდ ასეთ „დამტკიცებას“ არავითარი მეცნიერული ღირებულება არ ექნება. ასეთი დამოწმება უბოდიშოდ ამახინჯებს იმ დებულებებს, რომლებსაც იმოწმებს.

მას შემდეგ, რაც გამოქვეყნდა ი. ბ. სტალინის შრომები, კერძოდ იმის შემდეგ, რაც გამოქვეყნდა „პასუხი ამხანაგებს“, აღმოჩნდა ნ. მარის მიმდევარი, რომელმაც შესაძლებლად დაინახა ემტკიცებინა, თითქოს ი. ბ. სტალინი ლაპარაკობს ბგერით ენაზე, როგორც ურთიერთობის ერთადერთ **სრულფასოვან** საშუალებაზე; რომ, მაშასადამე, ხელის ენას, როგორც არასრულფასოვან საშუალებას ი. ბ. სტალინი კი არ გამორი-

¹ სიტყვის ნიშნადობის აგნოსტიციზმის შესახებ არსებული თეზისის სწორი შეფასება მოცემულია ბ. სერებრენიკოვის სტატიაში: ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი და ნ. მარის ე. წ. ოთხელემენტოვანი ანალიზის კრიტიკა, იხ. კრებული: **Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина**, 1950, გვ. 146-147.

² იმ ხანებში, როცა იწერებოდა ენგელსის „შრომის როლი მიმუნის ადამიანად ქცევის პროცესში“, ვუნდტს თავის „ლექციებში ადამიანისა და ცხოველთა სულის შესახებ“ უკვე წამოყენებული ჰქონდა თეზისი ფესტ-მიმიკის ენის პირველადობის შესახებ. სხვა ავტორები ამაზე აღრეც უჭერდნენ მხარს ფესტის ენის პირველადობას. ენგელსმა, ჩანს, არ გაიზიარა ეს მოსაზრება.

ცხავს, არამედ ვარაუდობს კიდევ მის არსებობას იმ თავითვე... რომ ი. ბ. სტალინის აზრებს ამახინჯებენ, როცა ამბობენ, რომ ი. ბ. სტალინი-მა გამორიცხა ხელის ენის პირველადობა... კომენტარები, როგორც იტყვიან, ამას არა სჭირდება.

ჩვენ ოდნავადაც არ ამოგვიწურავს ის შემთხვევები, როცა ენობრივი ფაქტის ანალიზის წარმოებისას უადგილოდ იმოწმებენ მარქსისტული ფილოსოფიის ამა თუ იმ დებულებას, როცა უკუღმართად — ენობრივი ფაქტის პირდაპირი ჩვენების წინააღმდეგ — განმარტავენ მარქსიზმის კლასიკოსის ამა თუ იმ გამონათქვამს. ჩვენ მოვიყვანეთ მხოლოდ საილუსტრაციო მაგალითები. ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, თუ რამდენად საზიანოა მარქსიზმის ასეთი დამოწმება როგორც ენათმეცნიერებისათვის, ისე მარქსიზმისათვის, რამდენად ართულებს ეს მარქსიზმის დანერგვას ენათმეცნიერებაში.

აუცილებელია თავიდან ავიცილოთ ასეთ მცდარ განმარტებათა შემთხვევები; აუცილებელია მონოგრაფიულად იქნეს შესწავლილი მარქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამების ნამდვილი ენათმეცნიერული აზრი; აუცილებელია ყოველმხრივ იქნეს შესწავლილი ენის შესახებ სტალინური მოძღვრების ძირითადი დებულებები, ღრმად ჩაგწვდეთ მათ აზრს, გავითვალისწინოთ ყველა დასკვნა, რომლებიც მათგან გამომდინარეობს როგორც საენათმეცნიერო კვლევა-ძიების პრაქტიკისათვის, ისე თეორიული ხასიათის ამოცანათა გადაწყვეტისას.

სრულიად აუცილებელია ბოლო მოვუღოთ მარქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამებისადმი თალმუდისტურ-მედავიტონურ დამოკიდებულებას. თალმუდისტურ-მედავიტონური დამოკიდებულება მაქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამებისადმი სჩვევია სწორედ ენის იმ ზოგ-ზოგ თეორეტიკოსებს, რომელსაც არასოდეს არც ერთი ენა არ შეუსწავლია, არც ერთი საკითხი არ დაუმუშავებია კონკრეტული ენის მონაცემთა საფუძველზე.

თალმუდისტები ცოცხალ შემეცნებითს აზრს უკარგავენ და სახელს უტეხენ ყოველ დებულებას, რასაც იმოწმებენ.

შეუწყნარებელია, რომ ი. ბ. სტალინის დებულებები, რომლებსაც ახასიათებს ზღვრული სიზუსტე და სიცხადე და რომლებიც ესოდენ მკაცრად და სამართლიანად ამათრახებს თალმუდიზმსა და ციტატებით ვარჯიშობს, გამოყენებულ იქნეს თალმუდისტურად.

მეცნიერული თეორია საჭიროა არა იმისთვის, რომ შესასწავლ ფაქტებს თავს მოგახვიოთ მკვდარი სქემები, არამედ იმისთვის, რომ უფრო კარგად გავიგოთ ფაქტები, უკეთ გავააზრიანოთ ისინი, დავეუფლოთ მათ ბუნებას და გამოვიყენოთ ადამიანის სასიკეთოდ, სოციალისტური საზოგადოების სასარგებლოდ.

თეორიის სწორედ ასეთი გაგებაა დამახასიათებელი მარქსისტული ფილოსოფიისათვის და სწორედ ამიტომაც განსაკუთრებით შეუწყნარებელი თალმუდიზმი და მედავითნობა, მარქსიზმის სახელს ამოფერებელი.

„მარქსიზმი ყოველგვარ დოგმატიზმის მტერია“ — ამ შესანიშნავი სიტყვებით მთარვდება ი. ბ. სტალინის ერთ-ერთი შრომა ენათმეცნიერების საკითხების შესახებ. ეს სიტყვები უნდა იქცეს სოციალისტური მეცნიერების ლოზუნგად. პრინციპულობა არ უნდა ავრიოთ დოგმატიზმში. მარქსიზმი მტერია დოგმატიზმისაც და უპრინციპობისაც.

მარქსიზმი იდეალიზმს უარყოფს. ბრძოლა იდეალიზმსა და მის სხვადასხვა მიმდინარეობასთან, განსაკუთრებით იმ სახეობასთან, რომელიც თანამედროვე ფილოსოფიაში სემანტიზმის სახით გვევლინება და რომელიც ლამობს კაპიტალისტური საზოგადოების მწვავე კლასობრივი ბრძოლის საკითხები დაიყვანოს ენის პრობლემებამდე, კვლავინდებურად რჩება საბჭოთა მეცნიერების, საბჭოთა ენათმეცნიერების აქტუალურ ამოცანად; იდეალიზმთან ბრძოლას განსაზღვრავს საბჭოთა მატერიალისტური მეცნიერების პრინციპული საფუძვლები.

*

* *

გადავდივართ ცალკეულ პრობლემებზე. ენათმეცნიერების საგნის პრობლემა, როგორც ზემოთაც იყო ნათქვამი, მოიცავს შემდეგ ძირითად საკითხებს: რა არის ენა? როგორ ვითარდება ენა? როგორ წარმოიშვა ენა?

ენის საზოგადოებრივი ბუნება ამომწურავად არის დახასიათებული სტალინურ დებულებაში, რომელშიაც მთელი სისრულითაა გათვალისწინებული როგორც **ენის დამოკიდებულება საზოგადოებაზე, ისე ენის განსაკუთრებული მნიშვნელობა საზოგადოებისათვის**

რას უნდა დაეყრდნოს ენის განსაზღვრება, რისგან უნდა ამოვიდეთ ენის განსაზღვრისას: ენის ფუნქციიდან თუ ენის რაობიდან — ზოგჯერ ასე სვამდნენ საკითხს და ერთმანეთს უპირისპირებდნენ დებულებებს: „ენა ურთიერთობის საშუალებაა“ და „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ — პირველს, როგორც განსაზღვრებას ენის **ფუნქციის** მიხედვით, მეორეს კი, როგორც განსაზღვრებას ენის **რაობის** მიხედვით. ასეთ დაპირისპირებას მოსდევდა მეტად რთული შედეგები: ამის მიხედვით ასკვნიდნენ — ენა უცილობლად კლასობრივიაო. „ენა, როგორც ურთიერთობის საშუალება არაა კლასობრივო, მაგრამ, როგორც აზრის უშუალო სინამდვილე, ენა უნდა იყოს კლასობრივო: აკი აზრი კლასობრივიაო... ამგვარად: ენის **ფუნქცია** არაა კლასობრივი, ენის რაობა კი კლასობრივად უნდა მივიჩნიოთ“.

ამგვარი მსჯელობის გამო შემდეგი უნდა აღინიშნოს. ჯერ ერთი, კანონზომიერი არაა ენის **რაობისა** და ენის **ფუნქციების** დაპირისპირება:

არ შეიძლება ჩავწვდეთ ენის რაობას, თუ გამოვლენილი არაა მისი ფუნქციები — ენის რაობა სწორედ ფუნქციებში ვლინდება, ენის ფუნქციების გარეშე არ არსებობს ენის რაობა, არამედ არის მხოლოდ ენის მატერიალური მოცემულობა სისტემის სახით.

მეორეცაა-და: ფორმულა „ენა არის აზრის უშუალო სინამდვილე“ ახასიათებს ენას აზრთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით, ე. ი. მისი ექსპრესიული ფუნქციის თვალსაზრისით. ასე რომ ესეც ფუნქციის მიხედვით დახასიათებაა და პრინციპულად დაუშვებელია ერთმანეთს დავუპირისპიროთ დებულებები: „ენა არის ურთიერთობის საშუალება“ და „ენა არის აზრის უშუალო სინამდვილე“.

ეს დებულებები პრინციპულად თანაგვარი დებულებებია: ორივე იძლევა ენის **ფუნქციების** დახასიათებას, მასთან ძირითად ფუნქციად საკომუნიკაციო ფუნქცია — ენის ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა — გვევლინება. არ შეიძლება ენა ჩავთვალოთ საზოგადოებრივ მოვლენად და ამავე დროს ენის რაობა დავინახოთ მხოლოდ იმ დებულებაში, რომ „ენა არის აზრის უშუალო სინამდვილე“. ეს დებულება გახაზავს ენის უდავოდ მნიშვნელოვან მხარეს, მაგრამ იგი არ განსაზღვრავს ენის რაობას.

ცნობილი განსაზღვრება ი. ბ. სტალინისა („ენა არის ურთიერთობის საშუალება, აზრთა გაცვლისა და ურთიერთ-გაგებინების საშუალება“)¹, ისე როგორც ვ. ი. ლენინის განსაზღვრება („ენა ურთიერთობის უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა“), აგებულია ფუნქციათა ჩვენებაზე. და ეს სავესებით უპასუხებს ენათმეცნიერების სამეცნიერო-კვლევითს პრაქტიკას.

ამგვარად, **საბჭოთა ენათმეცნიერება ენის განსაზღვრებისას ემყარება ფუნქციათა ჩვენების პრინციპს და ენის ძირითად ფუნქციად მიიჩნევს საკომუნიკაციო ფუნქციას.** აქედან უნდა ამოვიდეთ ყოველი სხვაგვარი განსაზღვრების შეფასებისას. ი. ბ. სტალინის შრომებში მოცემულია მთავარი ამოცანის პოზიტიური გადაწყვეტა — განსაზღვრულია ენის რაობა.

უნდა გავაკეთოთ აქედან გამომდინარე უარყოფითი დასკვნები. ეს განსაკუთრებით ეხება ამ ოცდაათიწლიან წლის წინათ წამოყენებულ ფორ-

¹ ენის სპეციფიკური თავისებურებანი, რომლებიც განასხვავებენ მას სხვა საზოგადოებრივი მოვლენებისაგან, ისაა, რომ „ენა ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, როგორც საზოგადოებაში აზრთა გაცვლა-გამოცვლის საშუალება, როგორც ისეთი საშუალება, რომელიც ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევს გაუგონ ერთმანეთს და მოაწყონ ერთობლივი მუშაობა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში, როგორც წარმოების დარგში, ისე ეკონომიური ურთიერთობის დარგში, როგორც პოლიტიკის დარგში, ისე კულტურის დარგში, როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ისე ყოფაცხოვრებაში“ (ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 34).

მულას, რომელიც გვაუწყებს: ენისათვის გადაწყვეტი ფუნქცია ისაა, რომ ენობრივი ფაქტი **რასმე** გადმოსცემს (აქედან: **Darstellungsfunktion**), და არა ის, რომ ის რაღაცას გამოხატავს ან აგებინებს. ამგვარად, წინა რიგზეა წამოწეული ენობრივი ფაქტის მიმართება იმასთან, რაც მასში გადმოიცემა.

ამგვარი გაგების შეფასება მოცემულია კრებულში: „**Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина**“ (1950, გვ. 49). მაგრამ მარტოოდენ შეფასება არ კმარა: საჭიროა გულდასმით იქნეს გაანალიზებული როგორც ის თეორიული წინამძღვრები, რომლებსაც ემყარება ეს გაგება, ისე ის დასკვნები, რაც აქედან გამომდინარეობენ. ეს მით უმეტეს საჭიროა გაკეთდეს, რომ ამ გაგებამ არც თუ მცირე გავრცელება მოიპოვა.

ენის რაობის საკითხთან უშუალოდაა დაკავშირებული ენისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხი. ამ საკითხს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. მასში უნდა გავარჩიოთ რამდენიმე ასპექტი. პირველია — რა როლს ასრულებს ენა აზრის მიმართ. ამ საკითხის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება ფორმულები: „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ (მ ა რ ქ ს ი) და თავისი შინაარსით მისი ტოლი ფორმულა: „აზრის რეალურობა ენაში მყლავნდება“ (ი. ს ტ ა ლ ი ნ ი). ეს ფორმულები გამორიცხავენ სპეციალურს ლიტერატურაში არსებულ ორ გაგებას: პირველია — „ენა წარმოადგენს მ ზ ა მ ზ ა რ ე უ ლ ი აზრის მხოლოდ გარეგან სამოსს“, მეორე კი — „ენა და აზრი ერთი და იგივეა“. ენისა და აზრის ერთიანობა არ შეიძლება გავუთანაბროთ მათს **იგივეობას**. თუ ენა და აზროვნება ერთი და იგივეა, თავისთავად იხსნება საკითხი მათი ურთიერთობისა.

აზროვნებისათვის ენის მნიშვნელობის მარქსისტული გაგება მოცემულია, განსაზღვრულია აზროვნებისა და ენის ურთიერთობის ხასიათი.

საჭიროა გამოვლენილ იქნეს მეტყველებისა და აზროვნების ურთიერთობის **პროცესი**. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ: საჭიროა პასუხი გავსცეთ კითხვაზე — **როგორ მიმდინარეობს, როგორ ხორციელდება აზრის** (აზრის შინაარსის) **გადმოცემა ენობრივ ფაქტებში**. ეს საკითხი განსაკუთრებით რთული საკითხია; მისი სათანადოდ დასმა და გადაწყვეტა მოითხოვს ენათმეცნიერთა, ფსიქოლოგთა, ფიზიოლოგთა და ფილოსოფოსთა თანამშრომლობას.

აღნიშნული საკითხის სწორად დასმა და გადაწყვეტა განსაზღვრავს ენის **კატეგორიათა** — მორფოლოგიურ, სინტაქსურ, სემასიოლოგიურ კატეგორიათა — საკითხის მართებულად დასმასა და გადაწყვეტას (აგრეთვე აზრის კატეგორიებთან და ობიექტური სინამდვილის კატეგორიებთან ენის კატეგორიათა დამოკიდებულების საკითხს). ეს საკითხი დიდი ხანია დგას დღის წესრიგში.

სიტყვის მნიშვნელობის რთული პრობლემაც დაკავშირებულია ენისა

და აზროვნების ურთიერთობის საკითხთან. ისიც მოითხოვს ენის, ფსიქოლოგიისა და ფილოსოფიის სპეციალისტთა თანამშრომლობას.

საკითხი იმის შესახებ, თუ რა პირობებში და საზოგადოების რა საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად ჩაისახა ენა, შეიძლება გადაწყვეტილად ჩაითვალოს. მისი გადაწყვეტა მოგვცეს ფ. ენგელსმა და ი. ბ. სტალინმა. საბჭოთა ენათმეცნიერების პრინციპული წინამძღვრები მოცემულია იმ საკითხის გადასაწყვეტად, უსწრებდა თუ არა ბგერითს ენას ათეულობით ათასი წლების განმავლობაში არაბგერითი ენა, ჟესტ-მიმიკის ენა, ხელის ენა; ი. ბ. სტალინის შრომებში გამორიცხულია ამგვარი შესაძლებლობა; ხელის ენა — მეორეული მოვლენაა; იგი ბგერითი ენის არსებობას ემყარება და არა — პირიქით, როგორც ამას ფიქრობენ ვუნდტი, მარი და სხვები.

ნ. მარის მიმდევრები ცდილობდნენ საქმის ვითარება ისე წარმოედგინათ, თითქოს ხელის ენის პირველობის დაშვება აუცილებელია იდეოლოგიური ხასიათის მოსაზრებებით, თითქოს ამას მოითხოვს საკითხის მარქსისტული დაყენება, და ამ შემთხვევაში, ვინც ნ. მარის მოსაზრებებს არ გაიზიარებეს, ამით ილაშქრებს მარქსიზმის წინააღმდეგაო. მაგრამ სრულებითაც ასე არაა. ი. ბ. სტალინი წერს: „იგი (ამხ. ბელკინი) ალბათ ფიქრობს, რომ ჟესტების ენა და სიტყვების ენა თანაბარმნიშვნელოვანია, რომ ერთ დროს ადამიანთა საზოგადოებას არ ჰქონდა სიტყვების ენა, რომ მაშინ „ხელის“ ენა ცვლიდა სიტყვების ენას, რომელიც შემდეგ წარმოიშვა.“

მაგრამ თუ ამხ. ბელკინი ნამდვილად ასე ფიქრობს, იგი სერიოზულ შეცდომას სჩადის. ბგერითი ენა ანუ სიტყვების ენა ყოველთვის იყო ადამიანთა საზოგადოების ერთადერთი ენა, რომელსაც შეეძლო ადამიანთა ურთიერთობის სრულფასოვანი საშუალება ყოფილიყო¹.

ვინც ენას თვლის ურთიერთობის, აზრთა გაცვლისა და ურთიერთგაგებინების საშუალებად, მისთვის ი. ბ. სტალინის სიტყვებიდან ნათელი უნდა გახდეს, რომ არ არსებობს მარქსიზმისათვის არავითარი პრინციპული აუცილებლობა ივარაუდოს ხელის ენის (არაბგერითი ენის) პირველობა.

მეტიც: სწორედ ბგერითი ენის პირველადობას ვარაუდობენ ენგელსი და ი. ბ. სტალინი.

ხელის ენის პირველადობის მომხრეები ცდილობდნენ გამოეყენებინათ ანატომიისა და ფიზიოლოგიის, არქეოლოგიისა და ეთნოფსიქოლოგიის საბუთები ხელის ენის პირველადობის სასარგებლოდ.

ამ საბუთებს ვერ დავტოვებთ განხილვის გარეშე. რამდენადაც ვი-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 43-44.

ციტ, ყველაზე უფრო სრულად არაბგერითი ენის პირველადობის თეორია მოცემულია ვუნდტთან. აქამდე ჩვენ არ მოგვეპოვება საბჭოთა ენათმეცნიერების პრინციპულ წინამძღვრებზე დაფუძნებული ნაშრომი, რომელიც კრიტიკულად განიხილავდეს ვუნდტის შეხედულებებს, და ეს მაშინ, როდესაც დებულება არაბგერითი ენის პირველადობისა სწორედ ვუნდტიდან მომდინარეობს¹.

ეს ხარვეზი უნდა შეივსოს. გარდა ამისა, საჭიროა განხილულ იქნეს ის საბუთები ანატომიიდან, ფიზიოლოგიიდან, არქეოლოგიიდან და სხვ., რომლებსაც იყენებდნენ არაბგერითი ენის პირველადობის მომხრეები.

*

* *

შესასწავლი გვაქვს მრავალი საკითხი ენათა განვითარების პრობლემისა და ენათა (როგორც ერთ ადებულ მომენტში, ისე განვითარების პროცესში) შესწავლის მეთოდთა პრობლემისა. თუ სწორია დებულება, რომ მეცნიერების თეორია უნდა ემსახურებოდეს საკვლევადიებო პრაქტიკას, მისი შედეგების განზოგადებით, საკვლევადიებო პრაქტიკის გააზრიანებით, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ ენათმეცნიერების თეორია საკვლევადიებო პრაქტიკას არაფერში ისე არ ჩამორჩება, როგორც განვითარების (ამ სიტყვის ფართო გაგებით) საკითხთა გადაწყვეტაში.

ენის შესახებ მეცნიერება აღმოცენდა ენის ფაქტებისადმი ისტორიული თვალსაზრისის მომარჯვებით მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში: ისტორიული თვალსაზრისით ენის შესწავლამდე არ არსებობდა ენათმეცნიერება. ენათმეცნიერების წარმოშობიდან ასზე მეტი წლის სიგრძეზე დაგროვილია უზარმაზარი მასალა ინდო-ევროპულ, სემიტურ, ფინურ-უგრულ, იბერიულ-კავკასიურ, თურანულ-ალთაურ (თურქულ-თათრულ), ძველ და ახალ ენათა ისტორიიდან — ამ ენათა ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკის, სემასიოლოგიის, ეტიმოლოგიის და სხვ. სფეროდან. ენათმეცნიერების ყველა მიღწევა დაკავშირებულია ენის შესწავლასთან მისი განვითარების პროცესში.

მიუხედავად ამისა ენათმეცნიერებას ჯერაც არ გააჩნია ენათა ისტორიული განვითარების თეორია. საინტერესოა შემდეგი ფაქტი: ნატურალისტი შლაიხერი, რომელიც იყო ავტორი ისტორიული ენათმეცნიერების საფუძველზე შექმნილი პირველი თეორიული კონცეფციისა, ენაში მომხდარ ცვლილებებს მიიჩნევს **ზრდად** და არა **ისტორიად**. მართალია, ასეთი კვალიფიკაცია აღნიშნული ფაქტისა შეპირობებულია შლაიხერის მიერ „ისტორიის“ თავისებური გაგებით, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ფაქტი ფაქ-

¹ ვუნდტს იმოწმებდა — თუმცა ყრუდ — ნ. მარიც.

ტად რჩება. პარადოქსად გვეჩვენება, როცა ენათმეცნიერება, რომელიც **თავისი პრაქტიკით** ისტორიულია, **თეორიულს განზოგადოებებში** გვევლინება არაისტორიულ მეცნიერებად.

დიდი ხარვეზი ენის განვითარების თეორიის დამუშავებაში დღემდე არაა შევსებული. და არა თუ შევსებული არაა იგი, თვით ისტორიზმის პრინციპიც კი ბოლო ხანებში კითხვის ქვეშ დადგა, **ისტორიზმის პრინციპს გადაუდგინენ: ესაა ყველაზე დამახასიათებელი მოვლენა თანამედროვე ენათმეცნიერებაში.** ასაბუთებენ და განმარტავენ მას სხვადასხვაგვარად, მაგრამ არსი ამ პროცესისა ყველგან ერთი და იგივეა: ისტორიზმის როლის **შეუფასებლობა** ანდა ისტორიზმის **უარყოფა**.

დასავლეთში ეს პროცესი იმით დაიწყო, რომ დიაქრონიას დაუპირისპირეს სინქრონია. ენა სისტემაა; ენა, როგორც სისტემა, შეისწავლება სინქრონიულად; ენის დიაქრონიულ (ისტორიულ) შესწავლას არაფერი ესაქმება სისტემასთან. ამგვარად: უფრო არსებითია სტატიკური, აღწერიითი გრამატიკა, ვიდრე ისტორიული გრამატიკა. ასე ისმის საკითხი დე-სოსიურთან. „ენობრივი სისტემის“ ცნება იქცა იმის საბაზად, რომ შეზღუდულიყო ენის ისტორიის მნიშვნელობა, უპირატესობა მისცემოდა ენის არაისტორიულ შესწავლას. ეს ნიშნავდა: ენათმეცნიერების თვალსაზრისი პრინციპში შეცვლილიყო ენის იდეალისტური ფილოსოფიის თვალსაზრისით. დე-სოსიურს ეს ჯერ კიდევ არა აქვს, მაგრამ ამის საფუძველი უკვე დე-სოსიურთანაა მოცემული. სტრუქტურალიზმმა იგი მიიყვანა ბოლომდე: დე-სოსიურის მიერ უკანა რიგში მოქცეული დიაქრონია (ე. ი. ისტორია) სტრუქტურალისტებმა სავსებით გამოდევნეს: სინქრონია წარმოშობს პანქრონიას, ხოლო პანქრონია უდრის აქრონიას: ენაში „ყოველდროული“ სწორედ „ზედროულია“. „აქრონიული ენათმეცნიერება“ სხვა არაფერია, თუ არ ენის იდეალისტური ფილოსოფია¹.

ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ ისტორიზმის პრინციპი სიტყვიერად უარყოფილი არაა, მაგრამ სინამდვილეში ისტორიზმს ყოველგვარი საფუძველი გამოცლილი აქვს. ამის გამოხატულებაა ელემენტოვანი ანალიზი: ვინც ვარაუდობს, რომ თითქოს ყველა ენა მომდინარეობდეს ოთხი ელემენტისაგან, თითქოს ეს ოთხი ელემენტი ქცეულიყოს მრავალ ასეულ ენად და ვინც ამის შემდეგ ამტკიცებს, რომ თანამედროვე ენათა სისტემაში შეიძლება აღმოვაჩინოთ (და უნდა აღმოვაჩინოთ) ეს ელემენტე-

¹ სტრუქტურალიზმის პრინციპულ წინამძღვართა კრიტიკული ანალიზი მოცემული გვაქვს სპეციალურ მოხსენებაში, რომელიც წაკითხულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების სესიაზე 1942 წ. გამოქვეყნებულია ს ტ ა ლ ი ნ ის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომებში (1943 წ.).

ბი, ის ამით ჯვარს უსვამს განვითარების მთელ იმ პროცესს, რომელმაც „თავდაპირველი“ ოთხი ელემენტიდან ასეულ ენებამდე მიგვიყვანა.

სტრუქტურალიზმი თეორიაში გადაუდგა ისტორიზმს. ნ. მარის ოთხელემენტოვანი ანალიზი ისტორიზმთან ყოველგვარ კავშირს წყვეტს საკვლევადიებო პრაქტიკაში: მეტყველების ელემენტოვანი პალეონტოლოგია ისტორიზმის დემონსტრაციული უარყოფის შედეგს წარმოადგენს.

თურქული თეორია „გაუნემ დილ“ („მზის ენა“) ისტორიზმთან კავშირს წყვეტს როგორც თეორიაში, ისე საკვლევადიებო პრაქტიკაში. იგი თანქუთის პირით პირდაპირ აცხადებს, რომ ბგერათა ცვლა ისტორიული ფონეტიკის ფორმულებში „შეპირობებულია ურიცხვი და დამამძიმებელი პირობებით“, რომ „დანისა და იტალიაში შეეცადნენ განთავისუფლებულიყვნენ ამ მეტად ვიწრო ჩარჩოებისაგან და ეს ძლიერი და ძვირფასი მისწრაფება ცოცხლობს. რუსულმა სკოლამ მარის სახით ეს ტენდენცია დაიყვანა ანთროპოლოგიამდე და წინარეისტორიულ სოციოლოგიამდე“¹.

როგორც ცნობილია, „გაუნემ დილის“ თეორიამ მოახერხა „განთავისუფლებულიყო ყოველგვარი ჩარჩოებისაგან“, რაც კი ზღუდავს მსჯელობის თვითნებურობას: თურქ ენათმეცნიერთა ერთელემენტოვანი ანალიზი ემყარება ფონეტიკის პანქრონიულ კანონებს, რომლის საშუალებითაც განსაკუთრებული სიადვილით წყდება პალეოსოციოლოგიის საკითხები (პანთურქიზმის გაგებით); კერძოდ, თურქული თეორია „ადგენს“, რომ ყველა ენა მომდინარეობს თურქული ენიდან (!), უფრო ზუსტად, თურქული ენის აღ(„თეთრი“) სიტყვიდან (!). რაც უფრო სუსტდება ისტორიზმის პოზიცია, მით უფრო მცირდება მეცნიერულობაც. უკუაგდეს ისტორია, „განთავისუფლდნენ“ ისტორიზმის ვიწრო ჩარჩოებისაგან, და მსჯელობა აღმოჩნდა მეცნიერების, მეცნიერული აზროვნების ფარგლებს გარეთ.

ენათმეცნიერების ისტორიაში ისტორიზმის მნიშვნელობა გამოვლენილია ორმაგი შემოწმების საშუალებით: **დადებითად** — მტკიცდება ისტორიზმის პოზიცია, იქმნება და ვითარდება ენათმეცნიერება; **უარყოფიად** — ხელს იღებენ ისტორიზმზე, კავშირს წყვეტენ მასთან — ენათმეცნიერება, როგორც პოზიტიური მეცნიერება, წყვეტს არსებობას. ისტორიზმის დაცვანიშნავს ენის შესწავლის მეცნიერული საფუძვლების დაცვას.

როგორც იდეალისტური პოზიტივიზმი, ისე ვულგარული მატერიალიზმი უძლური აღმოჩნდა დაეცვა ისტორიზმი, დაემუშავებინა ენათა ისტორიული განვითარების თეორია.

¹ ჰ. თ ა ნ ქ უ თ ი. ენათმეცნიერული ეტიუდი „გაუნემ დილი“ თეორიის პანქრონიული მეთოდის მიხედვითა და პალეოსოციოლოგიური თვალსაზრისით (ფრანგ. ენაზე), ანკარა, 1935, გვ. 4-5.

საბჭოთა ენათმეცნიერების ამოცანაა, დაიცვას ისტორიზმის პრინციპები, დაამუშავოს ენის ისტორიული განვითარების თეორია. ეს ამოცანა საპატიო და პასუხსაგები ამოცანაა სტალინური ეტაპის ენათმეცნიერებისა.

სტიქიური ისტორიზმი, ე. ი. ისტორიზმი, რომელსაც არ მოეპოვება ისტორიული განვითარების თეორია, ეს იქნება „ბრმა ისტორიზმი“. საბჭოთა ენათმეცნიერებას სჭირდება თეორიულად გააზრებული, დასაბუთებული ისტორიზმი¹.

რა არის ენის განვითარების საფუძველი? როგორია ენის განვითარების ბუნება? როგორია ენის განვითარების, ენის სხვადასხვა მხარის განვითარების ტემპები? როგორია ენათა განვითარების ძირითადი ტენდენციები? როგორია ენათა განვითარებისათვის დამახასიათებელი პროცესები და რა შედეგებს იძლევა ეს პროცესები? ერთგვარია თუ არა ენათა განვითარების კანონზომიერებანი სხვადასხვა ეპოქაში? რა თავისებურებები აქვს ენის განვითარების შინაგან კანონებს? რაში მდგომარეობს წინააღმდეგობათა ის ერთიანობა, რომელიც წარმართავს განვითარებას?

ასეთია საკითხთა წყება (ისიც არასრული), რომელთა გარკვევას გულისხმობს ენის განვითარების პრობლემა. აღნიშნულ საკითხთა დასაბუთებული გადაწყვეტა შესაძლებლობას მოგვცემს შევქმნათ ენათა განვითარების თეორია. საბჭოთა ენათმეცნიერებას თითქმის ყველა ამ საკითხზე მოეპოვება ი. ბ. სტალინის დებულებები, რომლებიც დასაბუთებული უნდა იქნეს ენათა ისტორიის კონკრეტულ მასალაზე. ენათა განვითარების მარქსისტული თეორიის საფუძვლები მოცემულია ი. ბ. სტალინის შრომებში.

ი. ბ. სტალინი ა აღნიშნა, რომ ისტორიულ-შედარებით მეთოდს აქვს „სერიოზული ნაკლოვანებანი“. ეს საკვირველიც არაა: არსებობს ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკები, არსებობს სხვადასხვა ენათა ოჯახებისა და ჯგუფების ისტორიულ-შედარებითი ლექსიკონები, მაგრამ არ არსებობს იმ მეთოდის თეორია, რომლის მიხედვითაც ყველაფერი ეს მუშავდებოდა და მუშავდება.

ისტორიულ ენათმეცნიერებას, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით მომუშავეს არა აქვს **ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის დასაბუთებული თეორია.**

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი მოწოდებულია ემსახუროს ისტორიას, იყოს დასაყრდენი არადოკუმენტირებული ისტორიის საკითხთა გადაწყვეტისას და სწორედ აქაა, რომ იგი ყოველთვის ვერ გამოდგება საიმედო საშუალებად: ამაში მდგომარეობს ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის

¹ ისტორიზმის შესახებ დაწვრილებით ცალკე წერილში გვაქვს საუბარი (ამავე კრებულში).

ძირითადი ნაკლოვანება. აღმოვფხვრათ ამ მეთოდის ნაკლოვანებანი, სრულყოთ იგი, ვაქციოთ ისტორიის კვლევის საიმედო საშუალებად, გავათავისუფლოთ მისი ფორმულები პირობითობისა და სქემატიზმისაგან, დავაზუსტოთ მისი გამოყენების პირობები განსხვავებული გრამატიკული წყობის მქონე ენებში — ასეთია ამოცანა.

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი უნდა იქცეს ნამდვილ, სრულყოფილ ისტორიულ მეთოდად.

ნ. მარის მიმდევრები უარყოფენ ისტორიულ-შედარებით მეთოდს და იცავდნენ ტიპოლოგიურ შედარებას: აქ აღარ იყო საჭირო წარმოშობით მონათესავე ენები, — შეიძლებოდა ყველა ენის ერთმანეთთან შედარება, — სულ ერთია, იქნებოდნენ ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავებულნი წარმოშობით თუ გრამატიკული წყობის მიხედვით.

ტიპოლოგიური შედარება, რომელიც წარმოადგენს ფუნქციის მიხედვით ერთგვარი ფაქტების შეპირისპირებას განსხვავებულს ენებში, გარკვეული ღირებულების მქონეა ენათა სწავლების მეთოდის თვალსაზრისით, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ასეთი ტიპოლოგიური შედარება ვერ გასწევს ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მაგივრობას.

ისტორიულ-შედარებით მეთოდთან დაკავშირებით დგება ენათა კლასიფიკაციების საკითხი. ცნობილია ენათა სხვადასხვა კლასიფიკაცია: მორფოლოგიური ნიშნის მიხედვით (მორფოლოგიური კლასიფიკაცია), წარმოშობის მიხედვით (გენეალოგიური კლასიფიკაცია), „კულტურულ წრეთა“ მიხედვით (შმიდტის კლასიფიკაცია), „ფსიქოლოგიური კლასიფიკაცია“ და სხვ.

რომელი ამათგანი უნდა მივიჩნიოთ მეცნიერულ კლასიფიკაციად? რაკი ენათა ისტორიული შესწავლა მეცნიერული შესწავლა, ბუნებრივია მეცნიერულ კლასიფიკაციად ჩავთვალოთ გენეალოგიური კლასიფიკაცია: იგი, როგორც **ისტორიული კლასიფიკაცია**, აგებულია ყველაზე არსებითი ნიშნის მიხედვით.

სხვა დანარჩენი კლასიფიკაცია ფასეულია მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც გვიადვილებს ისტორიულ ვითარებაში გარკვევას.

ავიღოთ, მაგალითად, მორფოლოგიური კლასიფიკაცია. დავუშვათ, გარკვეულია, რომ ესა თუ ის ენა განეკუთვნება აგლუტინაციურ ენათა ჯგუფს. დავუშვათ, რომ მასში გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როცა ერთ აფიქსს აქვს ორი ფუნქცია. თუ ვიცით, რომ ენა აგლუტინაციურია, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ხსენებული ორი ფუნქციიდან ერთ-ერთი მეორეულია. თუ გარკვეულია მორფოლოგიური ტიპი, ამას განსაზღვრულს პირობებში შეუძლია მოგვცეს ენის ისტორიის კვლევის სწორი მიმართულება.

რომ ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია გამართლებულია მეცნიე-

რულად, ეს აღნიშნულია ი. ბ. სტალინის შრომებში ენათმეცნიერების საკითხების შესახებ.

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია ემყარება ენათა წარმოშობითი ნათესაობის ფაქტს. ენათა ნათესაობის თეორია საჭიროა დამუშავდეს იმ სირთულეთა გათვალისწინებით, რაც გამოწვეულია ენათა ერთმანეთზე გავლენით და რაც აძნელებს განვითარების განვლილი გზის აღდგენას.

„ენათა კონის“ (Sprachbund) ცნება, რომლის შეტანასაც ცდილობენ საზღვარგარეთულს ენათმეცნიერებაში, მიზნად ისახავს მოიცვას ის შემთხვევები, როცა შეინიშნება ენათა სიახლოვე, მაგრამ ნათელი არაა მათი წარმოშობითი ურთიერთობა.

ასეთი გაგება არაა გამართლებული ისტორიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისით. ან ჩვენ ვიცით ისტორიული ურთიერთობა ენებისა, რომელთაც „ენათა კონას“ უწოდებენ, მაგრამ მაშინ იგი ზედმეტია; ანდა არ ვიცით ენათა ისტორიული ურთიერთობა და მაშინ ეს ტერმინი მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციას იძლევა: ტერმინი „ენათა კონა“ მხოლოდ აღნიშნავს იმას, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ენებთან, რომელთა ისტორიული ურთიერთობა გაურკვეველია. ეს ახალი ცნება მხოლოდ მაშინაა გამართლებული, თუ ისტორიული თვალსაზრისი შეცვლილი იქნება სტატისტიკურით, მაგრამ ეს ხომ არ შეიძლება მივიჩნიოთ ენათა **ისტორიული ურთიერთობის** საკითხის გადაწყვეტად!

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციას არაფერი აქვს საერთო ხალხთა კლასიფიკაციასთან ანთროპოლოგიური ნიშნის მიხედვით, მაგრამ იგი უმნიშვნელო როდია ეთნიკური დახასიათების თვალსაზრისით: ეთნიკური დახასიათება ჩვეულებრივ ხდება ენობრივი ნიშნის მიხედვით. არის შემთხვევები, რომ ხალხი იცვლის თავის ენას: შეფვარების პროცესში გამარჯვებული ენა იჭერს დამარცხებული ენის ადგილს. მაგრამ ძალაში რჩება დებულება: ენა „შექმნილია... ასეულ თაობათა ძალღონით“ (ი. სტალინი) და ამიტომაც ენის მიხედვით დახასიათებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ამა თუ იმ ხალხის ისტორიული ადგილის გარკვევისათვის.

რამდენიმე შენიშვნა, საერთოდ, ენის სტატისტიკური ანალიზის შესახებ და, კერძოდ, გრამატიკის შესახებ.

გრამატიკის, როგორც ენის წყობის შესახებ მოძღვრების, მნიშვნელობა გამოვლენილია ი. ბ. სტალინის შრომებში. ამგვარად, საბოლოოდ გადაწყვეტილია საკითხი: საჭიროა თუ არა გრამატიკა?

გრამატიკა საჭიროცაა და მეტად მნიშვნელოვანიც კონკრეტული ენის საფუძვლების შეცნობისათვის. ეს გადაწყვეტილია.

გადაუწყვეტელია და გადაწყვეტას მოითხოვს შემდეგი საკითხები:

გრამატიკის გარდა ენათმეცნიერების კიდევ რა დარგებია საჭირო,

რომ შევისწავლოთ ენის სისტემის ყველა მხარე? რა ადგილი ეკუთვნის ენათმეცნიერებაში ფონეტიკას, ლექსიკოლოგიას, სტილისტიკას?

როგორ უნდა წარმოვადგინოთ აღნიშნულ დისციპლინათა, მაგალითად: ლექსიკისა და სტილისტიკის, ლექსიკისა და გრამატიკის, სტილისტიკისა და გრამატიკის ნორმალური ურთიერთობა?

როგორია ისეთ ცნებათა ბუნება, როგორიცაა: მეტყველების ნაწილები, წინადადება, ქვემდებარე, შემასმენელი, დამატება და წინადადების ყველა ეს მთავარი და მეორეხარისხოვანი წევრები?

აქ არ შეგვიძლია შევჩერდეთ აღნიშნული საკითხის შესაძლო დასმასა და გადაწყვეტაზე. აქ შეიძლება მხოლოდ შევხვთ იმას, თუ რა **მიმართულებით** უნდა ვეძიოთ მათი გადაწყვეტა.

როგორც ცნობილია, თანამედროვე ენათმეცნიერება შედგება სხვადასხვაგვარი ნაწილისაგან: მის არქიტექტურულს ანსამბლში მოცემულია ძველ ნაგებობათა გვერდით უახლესი კონსტრუქციის ნაგებობანი.

უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ: სტატიკური გრამატიკის ძველ ნაგებობათა გვერდით აღმართულია ისტორიული გრამატიკის ახალი შენობა. იქმნება მეტად თავისებური არქიტექტურული ანსამბლი. რა ვუყოთ ძველ ნაგებობებს? ნ. მარი წინადადებას იძლეოდა დაგვეგრია როგორც ძველი ნაგებობანი, ისე ისტორიული ენათმეცნიერების ახალი შენობა და ეს მოედანი გაგვეთავისუფლებინა ელემენტარული პალეონტოლოგიისათვის. სტრუქტურალიზმი წინადადებას იძლევა ყურადღების ცენტრში მოვაქციოთ ძველ ნაგებობათა საკითხი და **მათი ინტერესების** თვალსაზრისით ვიხელმძღვანელოთ, როცა ვმსჯელობთ მთელი ანსამბლის შესახებ. მისაღები არაა არც ერთი და არც მეორე გზა.

საბჭოთა ენათმეცნიერებაში რჩება აღწერითი (სტატიკური) გრამატიკა. ოღონდ უნდა მოხდეს მისი რეკონსტრუქცია. მაგრამ ამ რეკონსტრუქციის დროს არ უნდა შეიბღალოს ისტორიზმის უფლებები, როგორც ამას ჩადიან სტრუქტურალისტები.

საკითხი უნდა გადაწყდეს სწორედ საწინააღმდეგო მიმართულებით: **სტატიკური გრამატიკა აყვანილი უნდა იქნეს ისტორიული გრამატიკის დონემდე.** მაშინ განთავისუფლდება იგი კაზუსტიკისა და თვითნებურობისაგან, რაც შედეგია ისტორიული თვალსაზრისის უქონლობისა (ენ-გელსი) და იქცევა დიდი შემეცნებითი მნიშვნელობის მქონე დისციპლინად (ი. სტალინი).

აქ არ გამოვუდგებით იმის განხილვას, თუ რა არის საჭირო ამისთვის, აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, თუ რა გამომდინარეობს აქედან:

განსხვავებული გრამატიკული წყობის მქონე ენებში არ შეიძლება არსებობდეს ერთნაირი მორფოლოგიური და სინტაქსური კატეგორიები, განსხვავებულ ენათა გრამატიკული სისტემა არ შეიძლება მოვაქციოთ ერთგვარ ცნებებში.

ფონეტიკაში უწევენ ანგარიშს ბგერითი სისტემის სხვაობას, მორფოლოგიასა და სინტაქსში კი თითქმის არავითარი ანგარიში არ ეწევა მას: საბჭოთა კავშირის ყველა ენაში სასკოლო გრამატიკა გამოყოფს მეტყველების ნაწილთა ერთგვარ რაოდენობას, ადასტურებს წინადადების ერთგვარ წევრებს და ხშირად სიტყვათა ერთგვარ სინტაქსურ კავშირებსაც: გრამატიკას „თარგმნიან“. ეს იმას უდრის, რომ ერთი ქალაქის გეგმის შედგენის მაგივრად ავიღოთ მეორე ქალაქის გეგმა იმ საბუთით, რომ ორივე ქალაქია.

ენათა ლექსიკურ-სემანტიკური ანალიზი მაქსიმალურად ზოგადია, მორფოლოგიური და სინტაქსური ანალიზი კი უნდა იყოს განსხვავებული — ენათა გრამატიკული წყობის მიხედვით.

საბჭოთა ენათმეცნიერებამ სტატიკური გრამატიკის სისტემა უნდა ააგოს ისტორიული ენათმეცნიერების ბაზაზე. ისტორიზმის დაცვას გვიკარნახებს თვით აღწერითი გრამატიკის ინტერესებიც.

ენათმეცნიერების თეორიასთან დაკავშირებულია ენათმეცნიერების ისტორიაც. ენათმეცნიერული აზრის განვითარების ისტორია არაა პირველწყაროების მიხედვით შესწავლილი. ბევრი რამაა დასადგენი და დასაზუსტებელი თვით ფაქტების მხრივაც — ენათმეცნიერების ისტორიის დამუშავება აქტუალურია როგორც ზოგად ლინგვისტური, ისე საზოგადოებრივი თვალსაზრისით; აქტუალურია იმის გამოვლენა, თუ რა წვლილი შეიტანა ჩვენმა ქვეყანამ მეცნიერების ამ დარგში.

ამასთან დაკავშირებით შეუძლებელია არ შევეხოთ ლინგვისტური მემკვიდრეობის საკითხს. ნ. მარი შესაძლებლად თვლიდა განცხადებინა: იაფეტურმა თეორიამ დაადგინა, რომ „არიან ლინგვისტები, მაგრამ მეცნიერება ენის შესახებ აქამდე არ არსებობდაო“¹.

ი. ბ. სტალინიმა დაგმო ლინგვისტური მემკვიდრეობისადმი ასეთი დამოკიდებულება: „ნ. ი. მარს და განსაკუთრებით მის „მოწაფეებს“ ყური რომ დაუდღო, გეგონება, რომ ნ. ი. მარამდე არავითარი ენათმეცნიერება არ ყოფილა, რომ ენათმეცნიერება მას შემდეგ დაიწყო, რაც გაჩნდა ნ. ი. მარის „ახალი მოძღვრება““².

„ნ. ი. მარმა ენათმეცნიერებაში შეიტანა მარქსიზმისათვის შეუფერებელი კადნიერი, ყოყონა, ქედმაღლური კილო, რომელიც იწვევს ყოველივე იმის დაუსაბუთებლად და წინდაუხედავად უარყოფას, რაც ენათმეცნიერებაში ნ. ი. მარამდე იყო“³.

¹ ნ. მარი. Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком? 1928, რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 412.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 31.

³ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 31.

გენეალოგიური კლასიფიკაციისა და ისტორიულ-მედარებითი მეთოდის შეფასების მაგალითზე ი. ბ. სტალინმა გვიჩვენა, როგორი უნდა იყოს მემკვიდრეობისადმი სწორი დამოკიდებულება. ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ მემკვიდრეობის ათვისებისას საჭიროა უკუვაგდოთ, რაც პრინციპულად მიუღებელია, საჭიროა გამოვარჩიოთ და დავიცვათ, რაც მეცნიერულად ფასეულია და დადებითი.

ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია, რომ ი. ბ. სტალინმა გამოავლინა და უკუაგდო რა „ახალი მოძღვრების“ თეორიულ განზოგადებათა უსაფუძვლობა, ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ „ნ. ი. მარს აქვს ცალკეული, კარგი, ნიჭიერად დაწერილი ნაწარმოებები, სადაც იგი, ივიწყებს რა თავის თეორიულ პრეტენზიებს, კეთილსინდისიერად და, უნდა ითქვას, უნარიანად იკვლევს ცალკეულ ენებს. ასეთ ნაწარმოებებში შეიძლება საკმაოდ ბევრი რამ ფასეული და საგულისხმო ვიპოვოთ. გასაგებია, რომ ეს ფასეული და საგულისხმო, რაც ნ. ი. მარს აქვს, უნდა ავიღოთ და გამოვიყენოთ“¹.

„ფასეული და საგულისხმო უნდა ავიღოთ და გამოვიყენოთ“ — ასეთია ენათმეცნიერული მემკვიდრეობისადმი დამოკიდებულების სტალინური ფორმულა.

*
* *
*

ჩვენ განვიხილეთ ძირითადი საკითხები, რომელთა გეგმაშეწონილი შესწავლა დღის წესრიგში დგას და რომელთა გადაწყვეტაც აუცილებელია მარქსისტული ენათმეცნიერების შესაქმნელად.

ჩვენი განხილვის საგანს არ შეადგენდა ის პრობლემები, რომლებიც წამოიჭრება საბჭოთა კავშირის ენათა შესწავლისას.

მრავალეროვან საბჭოთა კავშირში წარმოდგენილია ათეული ენები, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან წარმოშობით, გრამატიკული წყობით; მათ შორის მოიპოვებიან ძველი დამწერლობის მქონე ენები, ახალი დამწერლობის მქონე ენები და უმწერლობო (სატომო) ენები.

ამ ენათა სისტემური გეგმაშეწონილი შესწავლა განსაკუთრებით აქტუალურია სათანადო ერებისა და ხალხების კულტურული მნიშვნელობის თვალსაზრისით.

ზოგადენათმეცნიერულმა თეორიამ უნდა უზრუნველყოს საჭირო მეცნიერული დონე აღნიშნულ ენათა შესწავლისას, მათი გრამატიკების დამუშავებისას, ლექსიკონთა შედგენისას და სხვ.

იგი უნდა დაგვეხმაროს სალიტერატურო ენათა ჩამოყალიბებისა და

¹ ი. სტალინი. იქვე, გვ. 39.

განვითარების პროცესთა შესწავლაში, უნდა დაგვეხმაროს სალიტერატურო ენათა და დიალექტთა ურთიერთობის მოგვარებაში, სალიტერატურო ენების განვითარების სწორად წარმართვაში. მან სწორ გზაზე უნდა დააყენოს საბჭოთა კავშირში არსებული მონათესავე ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა.

თავის მხრივ, აღნიშნულ ენათა შესწავლა (როგორც თანამედროვე მდგომარეობაში, ისე ისტორიული განვითარების ასპექტში) საბჭოთა ზოგად ენათმეცნიერებას მოუპოვებს მდიდარ მასალას თეორიულ განზოგადებათათვის, ახალ თავებს შესძენს ზოგად ენათმეცნიერებას.

საბჭოთა ენათმეცნიერება, რა თქმა უნდა, არ შემოიფარგლება მხოლოდ საბჭოთა ქვეყნის ენათა მონაცემებით: სათანადოდ გათვალისწინებული უნდა იქნეს ჩვენი კავშირის გარეთ არსებულ შესწავლილ თუ შესასწავლ ენათა მასალა. მაგრამ მრავალენოვანი საბჭოთა კავშირის ენობრივი სიმდიდრის სრულად გამოვლენა საბჭოთა ენათმეცნიერების უპირველესი და პირდაპირი მოვალეობაა.

ამ სამუშაოზე აღიზრდებიან სტალინური მოძღვრებით მტკიცედ აღჭურვილი და კონკრეტულ ენობრივ მასალას დაუფლებული ახალი კადრები საბჭოთა ენათმეცნიერებისა.

ენათმეცნიერი, რომელიც არ ფლობს კონკრეტულ ენობრივ მასალას, რომელიც არ იკვლევს არც ერთ კონკრეტულ ენას, შეუძლებელია გახდეს ენის ნამდვილი თეორეტიკოსი. ასეთი „უენო“ ლინგვისტები გამრავლდნენ „ახალი მოძღვრების“ ბატონობის ხანაში. ასეთ „უენო“ ლინგვისტებს, მართოდენ ზოგადი ენათმეცნიერების „სპეციალისტებს“, საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის სარგებლობა არ მოუტანიათ და ვერც მოუტანენ.

*

* * *

ჩვენ წარმოვადგინეთ იმ ძირითად საკითხთა სქემატური ანალიზი, რომელთა გადაწყვეტაც ეკისრება საბჭოთა ენათმეცნიერებას თავისი განვითარების სტალინურ ეტაპზე.

მარქსიზმის პრინციპებზე, ენის შესახებ გენიალურ სტალინურ მოძღვრებაზე დაყრდნობით, საბჭოთა კავშირის მრავალრიცხოვან ენათა ღრმა შესწავლით (როგორც თანამედროვე მდგომარეობაში, ისე ისტორიული განვითარების პროცესში, აგრეთვე მათს ურთიერთობაში), ზოგადენათმეცნიერული თეორიის ჩამორჩენის დაძლევათ, ენის რაობისა და წარმოშობის გადაუწყვეტელ საკითხთა სათანადოდ გადაწყვეტით, ენისა და აზროვნების ურთიერთობის შესწავლით, ენის ისტორიული განვითარების თეორიის მომარჯვებით, ენათა ისტორიული და აღწერითი ანალიზის სპეციალურ მეთოდთა დამუშავებით, აღწერითი გრამატიკის სისტემის აგებით — საბჭო-

თა ენათმეცნიერების მძლავრი კოლექტივი შეძლებს ღირსეულად გადაწყვიტოს ამხანაგ ს ტ ა ლ ი ნ ი ს მიერ დასმული ამოცანა, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ დავნერგოთ მარქსიზმი ენათმეცნიერებაში. ე. ი. ყველაზე მოწინავე საზოგადოებრივი მეცნიერების საფუძველზე შევქმნათ ყველაზე მოწინავე ენათმეცნიერება.

ОБ ОСНОВНЫХ ЗАДАЧАХ И ПРОБЛЕМАХ СОВЕТСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ В СВЕТЕ СТАЛИНСКОГО УЧЕНИЯ О ЯЗЫКЕ

Резюме

1. **Внедрить марксизм в языкознание** — такова основная задача, поставленная перед советскими лингвистами И. В. Сталиным в его классических работах по языкознанию. Этой основной задачей определяются и постановка проблем, и направление, в котором надо искать их решения в целях разработки системы советского общего языкознания.

2. Конкретное содержание науки о языке составляет история развития языков. Поэтому общее языкознание должно представлять собою теорию исторического языкознания. Теоретические вопросы языкознания (вопросы сущности и развития языка, **специальных методов изучения языка**, построения системы аналитической грамматики) должны ставиться и решаться с полным учетом результатов исторического изучения языков. Эти результаты должны быть критически проверены на основе принципов марксизма-ленинизма, сталинского учения о языке.

3. Правильно понять принципиальные положения о языке и языкознании, выдвинутые в работах классиков марксизма, в трудах И. В. Сталина по **языкознанию — дело столь же необходимое, сколь и ответственное**. Правильно понять теоретическое положение — значит установить его реальный смысл, уяснить, с какими другими положениями оно связано, из чего оно вытекает и к чему обязывает, с чем согласуется и с чем несовместимо.

4. До выхода в свет основополагающих работ И. В. Сталина по вопросам языкознания последователи Н. Я. Марра читали теоретические высказывания классиков марксизма о языке по-марровски и реальный смысл их толковали превратно.

Например, из положения Маркса: «Язык есть непосредственная действительность мысли» последователи Н. Я. Марра делали заключение о неизбежной «классовости» языка: «Мысль не может не быть классовой, следовательно, язык должен быть признан классовым». При этом не учитывалось, что

классовым бывает содержание мысли, но не процесс мысли. В языке находят выражение и содержание мысли и процессы мысли. Если бы предметом языкознания служило все многообразие содержания выраженной мысли, языкознание превратилось бы в универсальную науку. Языкознанию подлежит лишь выражение процессов мысли, грамматическая характеристика соответствующего предложения и слов, в него входящих.

5. Ссылаясь на теорию отражения В. И. Л е н и н а, отдельные языковеды делали вывод, что слово является отражением предмета и, следовательно, считать слово условным знаком обозначаемого им предмета значит стоять на точке зрения агностицизма. Эта мнимая борьба против агностицизма привела к извращенному пониманию материалистического тезиса В. И. Л е н и н а и к идеалистическому утверждению, будто слово является отражением предмета. Это противоречит общеизвестному элементарному факту многоязычия, возможного лишь потому, что слово не является отражением предмета.

6. Недостаточно внимания уделялось высказыванию В. И. Л е н и н а большой принципиальной важности — о значении истории языка для построения теории познания и диалектики.

7. Монографическое изучение принципиальных высказываний классиков марксизма о языке и языкознании и, в первую очередь, основополагающих работ И. В. С т а л и н а по языкознанию, которое уже ведется ныне, должно быть продолжено с необходимой интенсивностью, чтобы предотвратить или изжить неправильные или талмудистские и начетнические толкования руководящих положений принципиального характера и надлежащим образом использовать эти положения при построении системы советского общего языкознания.

8. Лингвистическая теория отставала и отстает от исследовательской практики. Яркое выражение этого мы находим в судьбе историзма в языкознании.

Историзм в изучении фонетики, морфологии, корнеслова имел место на протяжении целого столетия (начиная с 20-х годов XIX в. и вплоть до 20-х годов XX в.), тем не менее теория исторического развития языков не была разработана и не имелось четко обоснованной методики анализа этого развития. За последние двадцать пять лет наблюдается отход от историзма — во имя неисторического изучения языка (Соссюр, структурализм), имеет место полный разрыв с историзмом — во имя доисторического, палеонтологического изучения при помощи элементного анализа («новое учение» Н. Я. Марра, теория «Гюнеш Дил»).

9. Советское языкознание призвано отстоять историзм в исследовательской практике языкознания и обосновать его теоретически, т. е. разработать теорию исторического развития языка. Стихийный историзм без теории исторического развития будет представлять собою «историзм вслепую».

10. В трудах И. В. Сталина по вопросам языкознания заложены основы подлинно научной, марксистской теории развития языков: а) определена основа развития языка (развитие общества); б) решен фундаментальный вопрос о порядке языкового развития (невозможность «взрывов»; новый язык не создается сразу; новым языком не уничтожается старый язык; развитие языка происходит постепенно); в) дана формула неравномерности развития различных сторон языка (темпы развития лексики, основного словарного фонда и грамматического строя различны); г) выявлена возможность различных закономерностей в развитии эпохи развития (скрещивание и слияние); д) подчеркнута важность определения внутренних законов развития языка (развитие языка обусловлено развитием общества, но не отображает механически этапы развития общества).

11. Неравномерность развития различных языков (по существу в одинаковых условиях!) ставит перед языковедной мыслью один из труднейших **вопросов теории развития.**

12. История языка, проработанная научно, имеет важное познавательное значение как в плане истории культуры и общества, так и в плане истории мышления. Этим определяется принципиальная основа взаимоотношений исторического языкознания с дисциплинами историческими (история, археология, этнография), с одной стороны, и философскими — с другой.

13. В трудах И. В. Сталина дано определение общественной природы языка на основе всестороннего учета зависимости языка от общества, им обслуживаемого, и важности языка для общества, его использующего. Этим определением решается вопрос о существенном признаке, по которому должен характеризоваться язык: определение языка должно даваться по его функции (**язык — средство общения, обмена мыслями и взаимопонимания**).

14. Принципиально несостоятельно противопоставлять функцию языка его сущности. В функции языка и дана его сущность. Специфические особенности языка, отличающие его от других общественных явлений, состоят в том, что «язык обслуживает общество, как средство общения людей, как средство обмена мыслями в обществе, как средство, дающее людям возможность понять друг друга и наладить совместную работу во всех сферах человеческой деятельности, как в области производства, так и в области экономических отношений, как в области политики, так и области культуры, как в общественной жизни, так и в быту» (И. Сталин).

15. Основная функция языка — функция коммуникативная. В определении функции дано и определение сущности языка.

16. В трудах И. В. Сталина по вопросам языкознания дана исчерпывающая характеристика роли и значения языка для мышления. Разработке подлежит вопрос, как осуществляется процесс воплощения содержания мысли в языке. Вопрос сложный, и для его разработки

требуется сотрудничество языковедов с психологами, философами и физиологами.

17. Вопрос о категориях языка (морфологических, синтаксических, семасиологических) и их взаимоотношении с категориями мысли и объективной действительности — как в статике, так и динамике — непосредственно связан с предыдущим вопросом и также требует сотрудничества специалистов языка, психологии и философии.

18. Раз историческое изучение и есть научное изучение — генеалогическая классификация языков должна быть признана классификацией по самому существенному признаку. Все другие классификации, в том числе и морфологическая, ценны постольку, поскольку они помогают уяснению истории языков.

19. Генеалогическая классификация языков не имеет ничего общего с классификацией народов по антропологическому признаку, но она, как правило, существенно важна для этнической **характеристики: этническая характеристика дается обычно по языку**. Случаи несовпадения этнического показателя с языковым, являясь относительно редкими, подчеркивают важность **генеалогической классификации языков для истории**, в особенности, для ее древних периодов.

20. Попытка некоторых зарубежных лингвистов ввести (вместо понятия «семьи языков») новое понятие «**пучка языков**», «**объединения языков**» (Sprachbund), дающее якобы генетическую характеристику при неясности исторических взаимоотношений языков, не может считаться состоятельной.

21. Теоретическое отставание общего языкознания особенно резко дает себя знать в неразработанности методов изучения языков в их динамике (техника исторического анализа) и в их статике (техника анализа системы языка).

22. Сравнительно-исторический анализ органически связан с генеалогической классификацией языков. На наличие серьезных недостатков в сравнительно-историческом методе указывается в трудах И. В. С т а л и н а. Сравнительно-исторический метод не всегда и не в должной мере обеспечивает интересы изучения истории языка — в этом самый существенный его недостаток.

Перед советским языкознанием стоит задача — доработать сравнительно-исторический метод: устранить его недостатки, выявить, при каких условиях и почему сравнительное изучение не является надежной опорой истории языка, превратить сравнительно-исторический метод в подлинно исторический метод.

23. Типологическое сопоставление различных по происхождению и по грамматическому строю языков не может заменить сравнительно-исторического метода. Являясь лишь сопоставлением одинаковых по функ-

ცი ფაქტოვ რაზლიჩნოვ იაკოვოვ, იონო ნო ზოჟოთ ზამენიტი ისტორიკოსო იაკოვონი, ნო ზოჟოთ პრედსტავლიტი ინტერესო ვო იპრედელენნოვ სლუკაოვ ზიში კაკ პრიემ მეთიკი იაკოვონი იაკოვოთ ს ინოვო გრამატიკოსო სტროემ, ზემო უ როდნოვ იაკოვო.

24. მეთოდი ანალიზი სისტემი იაკოვოთ ნო რაზრეოტანო. ისტორიკოსო იაკოვონი ზიში ვო ნეზნაჩიტილოვო მერე პოვლილო ნო სტატიკოსო გრამატიკო, პროდოლჟავშიუო იდტი ტრადიციონნოვო პუთემ. ნ. იაკოვოვო მარრ პოვტილსო ვოვსე უპრადნიტი გრამატიკო, ზამენიტი იეე პალეონტოლოგიიოვო რეჩი. ვო ტრუდაოვ მ. ვ. სტალინა ვსკრუტი სპეციფიკა გრამატიკოსოვო ტოჩკი ზრენიო ნო იაკოვოთ, იბოსნოვანო იეე პრავომერნოვოთ, ა ტაკჟე ბოლშიო პოვონათელნოვო ზნაჩენიო გრამატიკი კაკ იაკოვონიო გრამატიკოსოვო სტროემ. იაკოვონი გრამატიკოსოვო სტროემ იპრედელენიტი ზნაჩენიო მორფოლოგიიოვო ი სინტაქსისო ვო დელე ვსესტრონნოვო იაკოვონი სისტემი იაკოვო.

25. **დალნიეშია რაბოთა დოლჟნა სტავიტი ზელიუ — სდელატი ნადლეჟაშიე ვოვოდი იაკოვონი სტალინსკიოვო პოლოჟენიოვ, პოდნიტი სტატიკოსო ანალიზი სისტემი იაკოვოთ ვო ცელო დო ურენიო ისტორიკოსოვო იაკოვონი. პოლნოვ სტატიკოსო ანალიზი სისტემი იაკოვოთ ბუდოთ ვკლუკატი ვო სებო, პომიმო მორფოლოგიიოვო ი სინტაქსისო, ფონეტიკო, ლეკსიკოლოგიო, სტილისტიკო.**

26. ვოპროსო ი მესტე ფონეტიკი კაკ ვსპომოგატელნოვო დისციპლინო დო გრამატიკიოვო ი ლეკსიკოლოგიიოვო (ვო პლანე ისტორიკოსო — სემასიოლოგიიოვო ი ეტიმოლოგიიოვო) ნო ზოჟოთ სჩიტატილსო სპორნოვ. ვოპროსო ი ფონემე — იეე სუშიოსი — ნუჟდატილსო ვო რაზრეოტკე ნო ფონე პონიოტიოვო სისტემი იაკოვოთ. ვოპროსო ი ხარაქტერე ფონეტიკოსოვო ზაკონოვ სლედუოთ რაზსმორეტილსო ვო სვიაზი სო პრობლემოვო რაზვითი იაკოვოთ.

27. ვოპროსო ი სტილისტიკე კაკ იაკოვონი დისციპლინე ნო ტრებუოთ პოლოჟიტილსო რაზრეოტენიო — კაკ ვო ინტერესოვო პოლნოტი სტატიკოსო ანალიზი, ტაკ ი ვო პლანე იბშელინგვისტიკოსოვო. ვოპროსო ი ვიაზიოთნოშენიოვო ლეკსიკიოვო ი სტილისტიკი, ლეკსიკიოვო ი გრამატიკი, სტილისტიკიოვო ი გრამატიკიოვო ვლეკოთ ზო სობოვო პოსტანოვკო ცელოვო კომპლექსოვო ვოპროსოვო, კოტორიე ნო მოგუთ ბოტი რაზსმორენიოვო ი პრავილნო რეშენიო ბეზ იაკოვონი პრობლემიოვო პოსტროენიოვო სისტემი ანალიტიკოსოვო გრამატიკიოვო ცელოვო.

28. ვო იაკოვოთ რაზლიჩნოვო გრამატიკოსოვო სტროემ ნო ზოჟოთ ბოტი იდინაკოვო მორფოლოგიკოსოვო ი სინტაქსიკოსოვო კატეგორიოვო ი პონიოტიოვო, ტაკ ზე კაკ ნეტი იდინაკოვოვო ზვუკოვო სისტემიო.

29. ლეკსიკო-სემასიოლოგიკოსო ანალიზი იაკოვოთ იაკოვონი მარსიმალნო იბშიმ, მორფოლოგიკოსოვო ი სინტაქსიკოსო ანალიზი ნო მოგუთ ბოტი იბშიმი, დოლჟნი ბოტი დიფერენციროვანი.

30. ნეობოჟიმიოსიოვო კრიტიკი კაკ ვსოხ რაზნოვინდნოსთეოვო იდეალიზმა, ტაკ ი ვულგარნოვო მატერიალიზმა ვო იაკოვონი იაკოვონი ვოპრედო იაკოვონი აკტუალნოვო ზადაჩეო: იაკოვონი იაკოვონი პრინციპიალნოვო იაკოვონი სოვოსოვო იაკოვონი იაკოვონი. ვო

частности, вульгарно-материалистическое, так называемое «новое учение» о языке следует преодолеть не только логически, но и психологически, так как неправильные мысли, насаждавшиеся представителями «нового учения» в продолжение и многих лет, по инерции продолжают влиять.

31. Разработкой основных вопросов системы советского языкознания далеко не исчерпываются задачи языковедческой работы в нашей стране. В многонациональном Советском Союзе представлен не один десяток языков, различных по происхождению и грамматическому строю. Всестороннее исследование истории и структуры их по данным литературного языка и по диалектам, являясь исключительно актуальным для культурного строительства соответствующих наций и народов, может и должно создать ту богатую базу конкретного материала, без которой общее языкознание рискует превратиться в дедуктивную теорию языка (в стиле идеалистических философий языка).

ისტორიზმის საკითხი ენათმეცნიერებაში სტალინური საენათმეცნიერო მოძღვრების თვალთახედვით

I

ორი ათას წელზე მეტია, რაც ენას სწავლობენ, ასორმოდდაათი წელიც არ იქნება, რაც არსებობს ენათმეცნიერება. ენის შესწავლა მეცნიერულ შესწავლად აქცია ისტორიული თვალსაზრისის მომარჯვებამ.

ამისდა კვალად ენის შესწავლის ისტორია შეიცავს ორ პერიოდს, სრულიად განსხვავებულს როგორც ხანგრძლიობის, ისე მნიშვნელობის მხრივ. პირველადი — უძველესი დროიდან მეცხრამეტე საუკუნემდე — ესაა წინარემეცნიერული პერიოდი, მეორე კი — მეცხრამეტე საუკუნიდან მოყოლებული — მეცნიერულს წარმოადგენს.

წინარემეცნიერულს პერიოდში დაგროვდა დიდძალი დაკვირვება ენების შესახებ, მოცემულ იქნა არა ერთი და ორი ცდა ენის სისტემის აღწერისა გრამატიკების სახით, გამოთქმულ იქნა არა ერთი მეტად საინტერესო მოსაზრება ენის რაობისა და წარმოშობის შესახებ; მაგრამ საინტერესო აზრი ყოველთვის როდია მეცნიერულად სწორი, ხოლო კანონზომიერი თუ ვერ გავმიჯნეთ შემთხვევითისაგან, ენის შესწავლა მეცნიერულ საფუძველს მოკლებული აღმოჩნდება. ამას მოწმობს ენის შესწავლის ისტორია.

ენის წინარემეცნიერული შესწავლა პრინციპში მეტაფიზიკურია: იგი განიხილავს ენას, როგორც უცვლელ კატეგორიას.

მეცნიერული შესწავლა პრინციპულად განსხვავდება წინარემეცნიერულისაგან სწორედ ამ მომენტის მიხედვით: ენას აქ განიხილავენ, როგორც ცვალებად კატეგორიას, ენა შეისწავლება ცვლის პროცესში.

ენის ისტორიის გარეშე არ არსებობს მეცნიერება ენის შესახებ: ენის ისტორიული განვითარების შესწავლა ქმნის **მეცნიერული შესწავლის აუცილებელ საფუძველს**¹. ამას გვეუბნება **საკვლევაძიებო პრაქტიკა**.

ამისდა მიუხედავად, ენის **ისტორიული განვითარების თეორია** ზოგად ენათმეცნიერებაში ერთ-ერთ ყველაზე ნაკლებ დამუშავებულ პრობლემას წარმოადგენს. თვით ისტორიზმის პრინციპის აუცილებლობაც როდია სათანადოდ აღიარებული ენათმეცნიერების თეორიულს განზოგადებებში.

¹ ეს იმას როდი ნიშნავს, თითქოს უარსაყოფი იყოს ანდა მნიშვნელობა არა ჰქონდეს ენის ისეთ შესწავლას, როგორიც თანამედროვე აღწერითს გრამატიკებშია წარმოდგენილი. ასეთი შესწავლა საჭიროც არის და ფასეულიც ისტორიული შესწავლის ფონზე, სწორედ ისტორიული შესწავლის თვალსაზრისით (დაწვრილებით — გვ. 6, შენიშვნა 1).

კიდევ მეტი: ბოლო ხანებში თავი იჩინა აშკარა მიდრეკილებამ ზურგი შეაქციონ ისტორიზმს. ეს იმას ნიშნავს, რომ საფრთხე ელის თვით ენათმეცნიერების, როგორც პოზიტიური მეცნიერების, არსებობას.

ანტიისტორიზმმა თავი იჩინა სოსიურის სკოლაში, რომელიც რიგი მომენტების მიხედვით წარმოადგენს დასავლეთის იდეალისტური ენათმეცნიერების ყველაზე გავლენიანსა და ყველაზე პროგრესულ მიმდინარეობას, და **სტრუქტურალიზმში**, რომელიც სოსიურიანელების ლოგიკურ გაგრძელებას ქმნის.

ამ შემთხვევაში ანტიისტორიზმს ასაბუთებენ თეორიულად — ენის რაობის თავისებური გაგებით.

დემონსტრაციული ხასიათი აქვს ისტორიზმის უარყოფას ნ. მარის ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“, რომლის ვულგარულ-მატერიალისტური ბუნება გამოავლინა ი. ბ. სტალინმა შრომაში „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“.

ნ. მარის „ახალ მოძღვრებაში“ ანტიისტორიზმი როდია დასაბუთებული, პირიქით, სიტყვიერად ისტორიზმს ნ. მარი ცნობს კიდევ, მაგრამ მთელი საკვლევაძიებო პრაქტიკა დემონსტრაციულად ატარებს ანტიისტორიულ ხასიათს.

ე. წ. „ახალ მოძღვრებას ენის შესახებ“ მიჰყვება — ისტორიზმის უარყოფითა და მეცნიერულ აზროვნებასთან კავშირის სრული გაწყვეტით — თურქული „ლინგვისტური თეორია“ გაუნეშ დილ.

იქნებ, ისტორიზმის პრინციპი მოძველდა, იქნებ მან ამოსწურა თავისი შემეცნებითი შესაძლებლობანი და ამჟამად უკვე წარმოადგენს ენათმეცნიერების განვითარებაში განვლილ საფეხურს? იქნებ, ნაპოვია ენის მეცნიერული შესწავლის უფრო საიმედო დასაყრდენი, ვიდრე ისტორიზმი? იქნებ, საჭიროება მოითხოვს გადავახალისოთ ენათმეცნიერება და, იქნებ ამ გადახალისების საშუალებაც ისტორიზმის უარყოფაშია?

ისტორიზმის საკითხი თანამედროვე ენათმეცნიერების ძირითადი საკითხია. მის ასე თუ ისე გადაჭრაზე დამოკიდებულია ენათმეცნიერების შემდგომი განვითარების ბედი.

სადაო საკითხის გარკვევას შეგვაძლებინებს თანამედროვე ანტიისტორიულ მიმდინარეობათა **საკვლევაძიებო პრაქტიკის** ანალიზი: რა მოიტანა ანტიისტორიზმმა? მოგვცა თუ არა ანტიისტორიულ მიმდინარეობათა საკვლევაძიებო პრაქტიკამ ენობრივი ფაქტის, ენის რაობისა და განვითარების უფრო ღრმა, მეცნიერულად უფრო ფასეული გაგება?

ქვემოთ დავარწმუნდებით, რომ პასუხი არის უარყოფითი: ანტიისტორიზმს წინ არ მივუყავართ.

ამგვარად, ანტიისტორიზმი ისტორიზმის შემეცნებითი ძალის სისუს-

ტეს არ გამოუწვევია. ანტიისტორიზმის მასაზრდოებელი წყარო ენათმეცნიერებისა და მეცნიერული ცოდნის ფარგლებს იქით მოიპოვება: ესაა იდეალისტური ფილოსოფია და მისი ნაყოფი **ენის იდეალისტური ფილოსოფია**. ეს — ერთ შემთხვევაში (სოსიურიანელობა, სტრუქტურალიზმი).

მეორე შემთხვევაში (თურქული თეორია „გაუნემ-დილი“!) ანტიისტორიზმი ემყარება ისეთ წინამძღვრებს, რომელთაც არც მეცნიერებასთან და არც ფილოსოფიასთან — თუნდაც იდეალისტურთან! — არაფერი ესაქმებათ.

ერთი შემთხვევა გვექნება მხედველობაში თუ მეორე, ანტიისტორიზმი კარგს არაფერს მოასწავებს. ანტიისტორიზმი იმის ნიშანია, რომ ენათმეცნიერული აზრი ჩიხში მოექცა.

საბჭოთა ენათმეცნიერებამ, რომელიც ეყრდნობა მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპებს, კლასიკურ სტალინურ მოძღვრებას ენის შესახებ, არ შეიძლება არ იქონიოს თავისი პრინციპული დამოკიდებულება თანამედროვე ენათმეცნიერების ანტიისტორიულ ტენდენციებისადმი. ამას მოითხოვს ენათმეცნიერული აზრის პროგრესის ინტერესები.

*

* *

ენის შესწავლის წინარემეცნიერული პერიოდი. ისტორიულად დადასტურებულია წინარემეცნიერული გრამატიკის ორი ტიპი: ფილოლოგიური და რაციონალური.

ფილოლოგიური გრამატიკა დაამუშავეს ინდოელებმა და ბერძნებმა. ჯერ კიდევ IV საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდე ინდოელებს უკვე ჰქონდათ მთლიანი გრამატიკული სისტემა, რომელიც დამუშავების დონის მხრივ შეუდარებლივ მაღლა იდგა, ვიდრე უფრო გვიანდელი ბერძნული გრამატიკა (დიონისე თრაკიელის პირველი გრამატიკა ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის II-I საუკუნეებს).

ლათინური ენის გრამატიკა აგებული იყო ბერძნული გრამატიკის მიხედვით, ამავე დროს ლათინური ენის გრამატიკას მოპოვებული ჰქონდა დიდი გავლენა: იგი იყო პირველდაწყებითი სწავლების ერთ-ერთი სავალდებულო საგანთაგანი (**trivius**) დასავლეთ ევროპის ყველა სკოლაში IV საუკუნიდან X საუკუნემდე და უფრო გვიანაც. გრამატიკის განსაზღვრებაც, როგორც („ლათინურად“) სწორად წერისა და მეტყველების ხელოვნება“, სწორედ ამ დროიდან მომდინარებს: გრამატიკის სწავლება ნიშნავდა ლათინური გრამატიკის სწავლებას; ადრეულ შუასაუკუნეებში ყოფილი დასავლეთ რომის იმპერიის ქვეყნებში ერთადერთი დამწერლობის მქონე ენა ლათინური იყო; გრამატიკის სწავლების პირდაპირ დანიშნულებას შეად-

გენდა სწორედ წერისა და მეტყველების შესწავლა ლათინურ ენაზე.

ბერძნულისა და ლათინური გრამატიკის ძირითად ცნებებსა და სქემებზე იყო აგებული ევროპის ენათა გრამატიკები, როცა შემდგომ დაიწყეს ასეთ გრამატიკათა დამუშავება.

ფილოლოგიური გრამატიკა სწავლობდა ოდენ **დამწერლობის მქონე** ენებს, სწავლობდა **ნორმატიული** თვალსაზრისით; ამ შესწავლაში იგი ხელმძღვანელობდა ლათინური გრამატიკის დაკანონებული სქემებითა და ცნებებით.

ასეთ გრამატიკას **არ შეეძლო ჰქონოდა მეცნიერულობის პრეტენზია**. დამახასიათებელია, რომ ბერძნებს გრამატიკა ხელოვნებად, ე. ი. ტექნიკად მიაჩნდათ (*technē grammatikē* — „გრამატიკული ხელოვნება“): *technē*-თი ბერძნები აღნიშნავდნენ ემპირიულ დისციპლინას, მაშინ როდესაც მეცნიერულ დისციპლინას უწოდებდნენ თეორიას (მაგ., გეომეტრია ითვლებოდ „თეორიად“ ე. ი. „მეცნიერულ დისციპლინად“, გრამატიკა კი ექცეოდა „ხელოვნების“ სფეროში, რომელიც შეიცავდა ემპირიულ ცოდნას).

წინარემეცნიერული გრამატიკათა კატეგორიას განეკუთვნება რაციონალური და ფილოსოფიური გრამატიკაც. ეს შეიძლება გავიკვირდეს, განსაკუთრებით, თუ ამოვალთ იმ დებულებათა ზოგადი სქემიდან, რომელზედაც დაფუძნებულია პორ-როიალის ფრანგთა მონასტერში (1660 წ.) დამუშავებული გრამატიკა.

„რაციონალურ გრამატიკაში“ პირველადაა მოცემული გრამატიკასა და ლოგიკას შორის აუცილებელი კავშირის თეორიული დასაბუთება.

ეს კავშირი დასაბუთებულია ენასა და აზროვნებას შორის არსებული კავშირით. ენა აზროვნების გამოხატულებაა. ენას სწავლობს გრამატიკა, აზროვნებას — ლოგიკა. გრამატიკა უნდა დაეყრდნოს ლოგიკას, რამდენადაც ენის კატეგორიები აზრის კატეგორიათა გამოხატულებას წარმოადგენს: ენისა და აზროვნების ურთიერთობა განსაზღვრავს გრამატიკისა და ლოგიკის ურთიერთობას. რამდენადაც გრამატიკა განიხილავს ენის კატეგორიებს, როგორც აზრის კატეგორიების გამოხატულებას, იგი **რაციონალურია**, ლოგიზირებულია. რაკი ლოგიკური კატეგორიები ერთიანია, რაკი ლოგიკა არსებობს ერთი, გრამატიკაც უნდა იყოს ერთიანი. ერთიანი გრამატიკა არ შეიძლება იყოს ამა თუ იმ კონკრეტული ენის გრამატიკა, იგი შეიძლება იყოს მხოლოდ **ზოგადი**.

რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკის სახით ჩვენ წინ არის „ფილოსოფიური გრამატიკის“ პირველი ვარიანტი. რაციონალური გრამატიკის პრინციპი ძალაში რჩება თანამედროვე ენის ფილოსოფიაშიც. რაციონალური გრამატიკის პრინციპთა ზეგავლენით XIX საუკუნის მეოცდაათე წლებში გამომუშავდა ფილოსოფიური გრამატიკის ის სახეობა, რომელიც დაკავში-

რებულია ბეკერის სახელთან („ლოგიცისტური გრამატიკა“).

ეს გრამატიკა ჰქონდა მხედველობაში ენგელსს, როცა წერდა: „იგი (ბ. დიურინგი) თავისი სკოლის გეგმიდან შლის მთელ თანამედროვე ისტორიულ გრამატიკას და ამგვარად ენის სწავლების დარგში აღარაფერი რჩება გარდა ძველი ყაიდის, სავსებით ძველი კლასიკური ფილოსოფიის სტილზე შეკოწიწებული ტექნიკური გრამატიკისა მთელი მისი კაზუსტიკითა და თვითნებობით, რომელიც ისტორიული საფუძვლის უქონლობიდან გამომდინარეობს“¹.

რაციონალური გრამატიკა ვერ იქცა ენის მეცნიერული შესწავლის საფუძვლად. როგორც ფილოლოგიური გრამატიკა, ისიც სწავლობდა მხოლოდ დამწერლობის მქონე ენებს; მისი მხედველობის გარეშე რჩებოდა უმწერლობო ენები, რომლებიც მეტად საინტერესოა ენისა და აზროვნების ურთიერთობის თვალსაზრისით.

რაციონალური გრამატიკის ძირითადი ნაკლოვანებები შესასწავლი ობიექტის განსაზღვრულობით როდი ამოიწურება. თვით დამწერლობის მქონე ენებს იგი სწავლობდა **განვითარების პერსპექტივების** გარეშე: ენისადმი ისტორიული მიდგომა რაციონალური გრამატიკისათვის იყო არა ნაკლებ უცხო, ვინემ ფილოლოგიური გრამატიკისათვის. კიდევ მეტი: თუ ფილოლოგიური გრამატიკა იფარგლება ენის სტატიკური შესწავლით და ამ შესწავლას იგი ახდენდა ემპირიულად, ყოველგვარი თეორიული დასაბუთების გარეშე, რაციონალურს გრამატიკაში ეს **დაუსაბუთებელი** შეზღუდულობა შეცვალა **დასაბუთებულმა** შეზღუდულობამ, — საყრდენ ლოგიკურ კატეგორიათა ურყეობაზე მითითებამ. არც ლოგიკური და არც ენობრივი კატეგორიები არ არის უცვლელი, ზეისტორიული მოვლენები: ერთნიცა და მეორენიც ისტორიულნი არიან, რაციონალურ გრამატიკაში კი არც ენობრივი, არც ლოგიკური არ მიაჩნდათ ისტორიულ კატეგორიებად. აზრის კატეგორიათა, აზროვნების კანონთა ისტორიული ხასიათის დასაბუთებას ხელი შეუწყო ლევი-ბრიულის ნაშრომებმა. ლევი-ბრიულმა გამოიყენა პრიმიტიული კულტურის ხალხთა მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალა (იხ. მისი „Первобытное мышление“). მაგრამ ჯერ კიდევ ლევი-ბრიულამდე ენგელსი წერდა: „ყოველი ეპოქის თეორიული აზროვნება, და, მაშ, ჩვენი ეპოქისაც, ესაა ისტორიული პროდუქტი, რომელიც სხვადასხვა დროში იღებს მეტად განსხვავებულ ფორმებსა და ამასთანავე მეტად განსხვავებულ შინაარსს. მაშასადამე, **აზროვნების შესახებ მეცნიერება**, როგორც ყოველი სხვა მეცნიერება **არის ისტორიული მეცნიერება**, მეცნიერება **კაცობრიობის აზროვნების ისტორიული განვითარების შესახებ**. ამას კი აქვს არსებითი მნიშვნელობა აგრეთვე აზროვნების პრაქტიკული

¹ ენგელსი. ანტი-დიურინგი, 1933, გვ. 273-274.

გამოყენებისათვის ემპირიულ სფეროში. რადგანაც, ჯერ-ერთი, **აზროვნების კანონთა თეორია სრულებითაც არაა რაღაც ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილი «მუდმივი სისტემა», როგორც ამას ფილისტერული აზრი უკავშირებს «ლოგიკა» — სიტყვას¹.**

*

* * *

ენა, როგორც ცვალებადი, ისტორიული კატეგორია, შესწავლის ობიექტად პირველად იქცევა ისტორიულს გრამატიკაში, რომელიც წარმოდგენილი იყო ისტორიული და შედარებითი გრამატიკის სახით და რომელსაც ჩვეულებრივ შედარებით-ისტორიულ გრამატიკას უწოდებენ. უფრო ზუსტი იქნებოდა მისთვის გვეწოდებინა ისტორიულ-შედარებითი ან მარტივად ისტორიული გრამატიკა: „შედარება“ და „ისტორია“ სრულებითაც არ არიან თანაბარი ღირებულებისა, შედარება ისტორიის მიზნებს ემსახურება. ამგვარად, ისტორიის ინეტერესებით ხელმძღვანელობენ, როცა სურთ დაამუშაონ საკუთრივ ისტორიული გრამატიკა (რომელიმე ძველი დამწერლობის მქონე ენისა), ანდა მონათესავე ენათა შედარებითი გრამატიკა.

ენის შესახებ მეცნიერება წარმოიშვა ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის საფუძველზე. მეცნიერული გრამატიკა სწორედ ისტორიული გრამატიკაა, რამდენადაც მასში ენა განიხილება ისტორიულად².

ენათა ისტორიულ და შედარებით შესწავლას საფუძველი ჩაეყარა XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ენათა შედარებას მანამდე არ ახდენდნენ. ენათა შედარება ფართოდ იყო გავრცელებული XVIII საუკუნეში, მაგრამ ეს შედარება არსებითად განსხვავდებოდა

¹ Э н г е л ь с. Анти-Дюринг, 1948, გვ. 311. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.

² ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ თანამედროვე აღწერითი გრამატიკა, რომელიც გვაძლევს ენის სისტემის ანალიზს, არაა მეცნიერული, რამდენადაც იგი ამა თუ იმ ენის ფაქტებს განიხილავს სტატიკური თვალსაზრისით? არა, არ ნიშნავს. თანამედროვე აღწერითი გრამატიკა არა თუ არ უპირისპირდება ისტორიულ გრამატიკას, არამედ წარმოადგენს მის მიუცილებელ ამოსავალ პუნქტს: ენის ისტორიის შესწავლას იწყებენ ან თანამედროვე მდგომარეობის შესწავლიდან და თანდათან გადადიან ძველი პერიოდების განხილვაზე, ანდა იწყებენ უძველეს პერიოდთა შესწავლით და თანდათან განიხილვენ შემდგომ მომხდარ ცვლილებებს. როგორც პირველ, ისე მეორე შემთხვევაში არსებული ვითარების სტატიკური ანალიზი ისტორიული კვლევა-ძიებისათვის წარმოადგენს აუცილებელ ამოსავალ პუნქტს. ეს — ერთი მხრივ. მეორე მხრივ კი, ენის სისტემის ანალიზი ხდება, სადაც კი ეს შესაძლებელია, ამა თუ იმ ენის ისტორიის გათვალისწინებით, ისტორიისავე ფონზე და მისი მეშვეობით. ამდენადვე **თანამედროვე აღწერითი გრამატიკა — ე. ი. აღწერითი გრამატიკა ისტორიული გრამატიკის არსებობის პირობებში** — არსებითად განსხვავდება **წინარემეცნიერული პერიოდის აღწერით გრამატიკათაგან**, იმ პერიოდის აღწერით გრამატიკათაგან, როცა ჯერ კიდევ არ იყო შექმნილი ისტორიული გრამატიკა.

მეცნიერული შედარებისაგან: ჯერ-ერთი, ადარებდნენ ერთმანეთს ოდენ სიტყვებს, თანაც არა მარტო ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებს, არამედ განურჩევლად ყოველგვარს სიტყვას, მათ შორის ნასესხებ სიტყვებსაც¹; უდარებდნენ ერთმანეთს არა საერთო წარმოშობის ენებს, არამედ ყოველგვარ ენებს.

ასეთ შედარებას შეიძლება შეექმნა **შედარებითი** (უფრო ზუსტად: პარალელური) **ლექსიკონი**, მაგრამ არა **შედარებითი გრამატიკა**: შედარებისას მხედველობაში იყო მიღებული ლექსიკური შედგენილობა და არა გრამატიკული წყობა (და არა ძირითადი ლექსიკური ფონდი).

ასეთი შედარება, მოკლებული ისტორიულ საფუძველს, ვერ დაეხმარებოდა ისტორიას. ენათმეცნიერებისათვის საჭიროა არა **საერთოდ** შედარება, არამედ შედარება **ისტორიის საფუძველზე** და **ისტორიის მიზნებისათვის**. უისტორიო შედარების შემეცნებითი ღირებულება საუკეთესო შემთხვევაშიაც მინიმალურია². შედარება კი, დაფუძნებული ისტორიულად შემოწმებულ მასალაზე, ისტორიის რკვევის მძლავრი საშუალებაა.

ამგვარად, ერთმანეთისაგან უნდა განვასხვავოთ **წინარემეცნიერული** და **მეცნიერული შედარება**.

წინარემეცნიერულმა შედარებამ შექმნა ე. წ. „შედარებითი ლექსიკონები“ (უფრო ზუსტად: პარალელური ლექსიკონები), მაგრამ მას არ შეეძლო მოეცა შედარებითი გრამატიკები.

მეცნიერულ შედარებას კი, ე. ი. შედარებას, დაკავშირებულს ისტორიასთან, შეუძლია შედეგად მოგვცეს როგორც **შედარებითი გრამატიკა**, ისე **შედარებითი ლექსიკონიც**, რაც შინაგანის აუცილებლობით იქნება **შედარებით-ისტორიული გრამატიკა** და **შედარებით-ისტორიული ლექსიკონი**. მეცნიერული შედარება აუცილებლად შეიცავს ისტორიის მომენტებს.

1787 წ. პეტერბურგში გამოვიდა ე. წ. „Сравнительный словарь всех языков и наречий, собранных десницей всевысочайшей особы“ („ყველა ენისა და კილოს შედარებითი ლექსიკონი, შეკრებილი ყოვლად უმაღლესი პირის მარჯვენითა“; ე. ი. ეკატერინე მეორის მიერ).

„ლექსიკონში“ წარმოდგენილი იყო თუ „ყველა ენა და კილო“ არა, ყოველ შემთხვევაში, საკმაოდ ბევრი — სახელდობრ — ევროპისა და აზიის 200 ენა და კილო.

¹ ასე, მაგალითად, ფილოსოფოსი ლეიბნიცი ქართულ ენას სთვლიდა ბერძნულის მონათესავედ. ამის საფუძველი ლეიბნიცისთვის იყო „ორგანო“ და მისი მსგავსი სიტყვები, რომლებიც ქართულ ენას შეთვისებული აქვს ბერძნულიდან.

² არაისტორიული შედარების ცდები თანამედროვე ენათმეცნიერებაში ბრწყინვალედ ადასტურებენ ამ დებულების სისწორეს.

მასალა შეკრებილ იქნა ანკეტური წესით: შედგენილ იქნა სია 286 რუსული სიტყვისა, რომლებიც შეარჩია სიტყვანის შემდგენელმა, მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებული გიმნაზიის ინსპექტორმა ბაკმეისტერმა. სიტყვები დაჯგუფებული იყო მნიშვნელობის მიხედვით. სია იწყებოდა „ღმერთ“ სიტყვით, მას მოსდევდა: „ადამიანი“, „მამა“, „დედა“, „ძმა“, „და“ და ა. შ.

სიტყვანი უნდა თარგმნილიყო ყველა ენასა და კილოზე¹. „ყველა ენისა და კილოს შედარებითი ლექსიკონი“ 1787 წ. შეიცავდა **მხოლოდ** ორასი ენისა და კილოს მასალას². და, მაინც, მასალის მოცულობის მიხედვით ეს წამოწყება უმაგალითო იყო.

რა მიზანი ჰქონდათ „ყველა ენისა და კილოს შედარებითი ლექსიკონის“ შემდგენელთ? ნავარაუდევია იყო იმის დამტკიცება, რომ ყველა ენა მომდინარეობს ერთი ენიდან. მაშასადამე, **ენის ცვალებადობის იდეა** სრულებით არ იყო უცხო შედარებითი ლექსიკონის ავტორთათვის.

რა თქმა უნდა, „შედარებითა ლექსიკონმა“ ვერ მიგვიყვანა ყველა ენის წარმოშობითი ერთიანობის დამტკიცებამდე. და ეს მოხდა არა მხოლოდ იმის გამო, რომ საფუძველს მოკლებული იყო აზრი, თითქოს **ყველა** ენა ერთი წარმოშობისა იყოს, საერთო ამოსავალი მასალა ჰქონდეს (ეს აზრი საფუძვლიანიც რომ ყოფილიყო, ამჟამად არსებულ ენათა შედარებით ეს ერთიანობა ვერ დამტკიცდებოდა), არამედ, პირველ ყოვლისა, იმიტომ, რომ „**შედარებითი ლექსიკონი**“ ეს იყო არსებითად „**პარალელური ლექსიკონი**“. ლექსიკონი რომ იქცეს ნამდვილ მეცნიერულ შედარებით ლექსიკონად, მას უნდა გააჩნდეს **ისტორიული საფუძველი**. აი **სწორედ ეს აკლია** ამ „შედარებით ლექსიკონს“.

ამგვარად, შედარებაცაა და შედარებაც: **შედარება, დაფუძნებული**

¹ ამ წამოწყებას სათავეში ედგა რუსეთის მეფე ეკატერინე მეორე. მასალის შეგროვებაში ჩაბმული იყო იმპერიის სახელმწიფო აპარატი. ადგილობრივ მკვიდრთა ენებზე თარგმნილ სიას ხელმოწერით ამოწმებდნენ თანამდებობის პირები (საგუბერნიო მდივნები) და არც თუ იშვიათად თვით გუბერნატორები. საზღვარგარეთ კი ცალკეულ შემთხვევაში დიპლომატიური პერსონალის მონაწილეობის გარეშეც ვერ ხერხდებოდა ამ საქმის შესრულება; ასე, მაგალითად, რუსეთის ელჩმა კონსტანტინეპოლში იერუსალიმის პატრიარქის მეშვეობით ათარგმნინა სიტყვანი აბაშურ ენაზე. ამერიკის შეერთებულ შტატებში კი დახმარებისათვის მიმართეს ვაშინგტონს, რომელმაც საამისოდ თითქოს გუბერნატორთა სპეციალური თათბირიც კი მოიწვია; მათ დახმარება უნდა გაეწიათ სიტყვანის თარგმანის საქმეში ჩრდილო-ამერიკის ინდიელთა მრავალრიცხოვან ენებზე (С. К. Булич. Очерк истории языкознания в России. Петербург, 1904, გვ. 224-232).

² 1791 წლის ოთხტომეულ გამოცემაში წარმოდგენილი იყო 272 ენა, მათ შორის 30 აფრიკული და 23 ამერიკული.

ისტორიაზე და მოწოდებული ისტორიის დასახმარებლად, შედარება, როგორც განუყოფელი ნაწილი ისტორიისა — ესაა მეცნიერული შედარება; შედარება უისტორიო და ისტორიის გარეშე — ასეთი შედარება წინარემეცნიერული (არამეცნიერული) შედარებაა.

ასე არაფერში უჩენია თავი წინარემეცნიერულ (არამეცნიერულ) შედარებას, როგორც სიტყვათა ეტიმოლოგიაში. ჯერ კიდევ ძველთაგანვე ცნობილია ასეთი ეტიმოლოგიური განმარტებანი:

Monumentum „ძეგლი“ — quod moneat mentem „რაც შეაგონებს ხსოვნას!“

Bellum „ომი“ — quod res bella „რაც (რა საქმეც) მშვენიერი არაა“... ამ გვარ ეტიმოლოგიათა საფუძველია: ბგერითი მსგავსება ისეთ სიტყვებთან, რომლებიც მნიშვნელობის მიხედვით შეიძლება უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს (ან უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს საპირისპირო მნიშვნელობით! იხ. Bellum!)¹.

მაგრამ არა მხოლოდ ძველად, არამედ XVIII საუკუნეშიაც შესაძლებელი იყო ანალოგიური მსჯელობა სიტყვათა ნებისმიერი ეტიმოლოგიზაციის პროცესში.

უგრებს (Угры) — უნგრების (მადიარების) სლავურ სახელწოდებას განმარტავდნენ როგორც „у горы“: „ისინი ცხოვრობდნენ [სახლობდნენ] კავკასიის მთებთან: (у гор).

Британия = Пристания!

Норвегия = Наверхия!

Рязань — ფრანგ. raisin (რეზენ) „ყურძენი“!

Боярин — „სარმატული“: по — თავი“, ярик — „ჭკვიანი“, „ჭკვიანი თავი!“²

Счастье — ши-ястие: „შესაძლოა ძველ დროში ღარიბი ხალხი ამბობდა შეძლებულებზე — იმ მდგომარეობას მიაღწია, რომ ყოველ დღე შეუძლია „ში“ ჰამოსო“ (В. Тузов, 1789 წ.).

Обитать — არაბ. ბეიტ (ბეიტ) — „სახლი“ და ა. შ.³

შდრ. გეოგრაფიულ სახელთა ეტიმოლოგიები ვახუშტისა:

რანი რუს. раны-თ უნდა აიხსნასო; დვალეთი „два лета“-ს უკავშირდება: თურმე ორი წელიწადი გრძელდებოდა აქ ბრძოლაო და სხვ. ესეც მეთვრამეტე საუკუნის ვითარებას ახასიათებს.

სიტყვათა ნებისმიერი დაშლა (сч-астие, у-гры...), ამ ნაწილების ნებისმიერი გააზრიანება (у — горы = у горы), ნებისმიერი გამოყვანა ერთი

¹ В. Т о м с е н. История языковедения, 1938, გვ. 30.

² С. К. Б у л и ч. Очерк истории языкознания в России, 1904, გვ. 272.

³ С. К. Б у л и ч. იქვე, გვ. 277-278.

ბგერისა მეორისაგან (ბო-ярин — поярик: **ბ** (н) თითქოს მომდინარეობდეს **კ** (к)-საგან). აი რა ახასიათებდა წინარემეცნიერულ ეტიმოლოგიებს.

ამას ბოლო მოუღო ისტორიულმა ენათმეცნიერებამ ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის სახით. ბოლო მოეღო ნებისმიერობას როგორც სიტყვათა შემადგენელ ნაწილებად დაშლაში, ისე სიტყვათა და მის შემადგენელ ელემენტთა განმარტებაში.

შედარება შესაძლებელი გახდა არა ყველა ენის ყველა სიტყვისა, არამედ **მხოლოდ საერთო წარმოშობის** (საერთო ძირის მქონე) **სიტყვებისა**, მაშასადამე, **მონათესავე ენათა ფარგლებში**, — იმ **ენათა ფარგლებში**, რომლებიც გაერთიანებულნი არიან საერთო ამოსავალი მასალით.

ბგერათა ცვლილებები დაყვანილ იქნა გარკვეულ კანონზომიერებამდე, რომელთაც მნიშვნელობა ჰქონდა გარკვეული ენებისათვის და მათი განვითარების გარკვეული პერიოდებისათვის.

წინარემეცნიერული ეტიმოლოგია შეცვალა **მეცნიერულმა ეტიმოლოგიამ**. ენის შესახებ მოძღვრებამ ისტორიული ფონეტიკის სახით შეიძინა კვლევა-ძიების მეთოდის მხრივ ზუსტი დამხმარე დისციპლინა, რომლის ჩასახვა და დამუშავებაში კვალდაკვალ მიჰყვებოდა ისტორიული ენათმეცნიერების ჩასახვასა და განვითარებას, წარმოადგენდა რა ერთსა და იმავე დროს მის **მიღწევათა გამოხატულებასაც** და მისი **წინსვლის საიმედო დასაყრდენსაც**. ისტორიული ფონეტიკის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ისტორიული ენათმეცნიერება. ისტორიული თვალსაზრისის გარეშე წარმოუდგენელია ენათმეცნიერება.

ენათა ცვლილებებში კანონზომიერებათა არსებობა ცხადად ვლინდება ისტორიულ-შედარებითი კვლევისას. ნასესხები სიტყვები არ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს შედარებისათვის (მათ წარმოშობის საკუთარი გზა აქვთ). გარეგნული მსგავსება და სემასიოლოგიური სიახლოვე არც საკმარისია და არც აუცილებელი ენობრივ ფაქტთა გენეზისურად დაკავშირებისათვის.

ლათ. *caput* („თავი“ ისტორიულად უკავშირდება და შეიძლება შევადაროთ გუთურ სიტყვას *haubip* „თავი“, თანამედროვე გერმანულ სიტყვას *Haupt* „თავი“, — მაგრამ არ შეიძლება ის შევადაროთ გერმ. *Kopf*-ს, რომელიც ასევე „თავს“ აღნიშნავს და გარეგნულად უფროც უდგება *caput*-ს, ვინემ *Haupt*. ინგლის. *town*-ის („ქალაქი“) შესატყვისია გერმანულში *Zaun* „ღობე, ზღუდე“ — შემოღობილი, შემოზღუდვილი ადგილი; შდრ. *ограда*, ზღუდე, გალავანი, ღობე, *град* — ქალაქი....

ყველა მიღწევა, რაც მოპოვებულია სლავურ, გერმანულ, რომანულ, ინდურ, ირანულ... ენათა შესწავლაში, სემიტურ ენათა, უნგრულ-ფინურ ენათა, იბერიულ-კავკასიურ და სხვა ენათა შესწავლის საქმეში, დაკავშირებულია ისტორიული თვალსაზრისის სათანადოდ გამოყენებასთან.

სავსებით გესაგებია ამიტომ, რომ ენგელსი დადებით შეფასებას აძლევს ისტორიულ ენათმეცნიერებას, გასაგებია, რომ ენგელსი მკაცრად აკრიტიკებს დიურინგის შეხედულებას. „ანტი-დიურინგში“ ვკითხულობთ: „ნამდვილი გამანათლებელი შედეგების მისაღწევად“ (დიურინგის მიხედვით) შემოღებული იქნება ერთგვარი საერთო გრამატიკა, რომლისთვისაც „მასალა და ფორმა განსაკუთრებით დედა-ენამ“ უნდა მოგვაწოდოს... მაგრამ „დედა-ენის მასალა და ფორმა“ მხოლოდ იმ შემთხვევაშია გასაგები, თუ მათი წარმოშობა და თანდათანობითი განვითარება გავითვალისწინებთ, ეს კი შეუძლებელია, ერთი მხრით, დედა-ენის საკუთარი მკვდარი ფორმების შეუსწავლელად, ხოლო მეორე მხრით, მონათესავე ცოცხალი და მკვდარი ენების გაუცნობლად. მაგრამ ამ ასპარეზზე გადასვლაც გადაჭრით აკრძალულია დიურინგის მიერ. იგი თავისი სკოლის გვემიდან შლის მთელ თანამედროვე ისტორიულ გრამატიკას და ამრიგად ენის სწავლების დარგში აღარაფერი რჩება გარდა ძველი ყაიდის, სავსებით ძველი კლასიკური ფილოლოგიის სტილზე შეკოწიწებული ტექნიკური გრამატიკისა მთელი მისი კაზუსტიკითა და თვითნებობით, რომელიც ისტორიული საფუძვლის უქონლობიდან გამომდინარეობს... აშკარად ჩანს, რომ აქ საქმე გვაქვს ენათმეცნიერთან, რომელსაც არაფერი გაუგონია ისტორიულ ენათმეცნიერო კვლევა-ძიებაზე, რაც ასე ძლიერ და ნაყოფიერად განვითარდა უკანასკნელი სამოცი წლის განმავლობაში, და რომელიც ამიტომ ენის სწავლების „უაღრესად თანამედროვე განმანათლებელ ელემენტებს“ ეძებს არა ბოზის, გრიმისა და დიცის, არამედ ნეტარხსენებული ჰეიზესა და ბეკერის ნაწერებში“¹.

ეს სიტყვები განმარტებას არ საჭიროებს. აღსანიშნავია ოღონდ ის გარემოება, რომ ეს იწერებოდა 1878 წელს და მასში განხილულია საკითხი, თუ რა ადგილი უნდა განეკუთვნოს ენის შესწავლას სოციალისტური საზოგადოების სკოლაში. ამასთან დაკავშირებით ენგელსი კიცხავს სასწავლო გვემიდან ისტორიული გრამატიკის განდევნას, აღნიშნავს ისტორიული ენათმეცნიერების მძლავრსა და ნაყოფიერ განვითარებას და გახაზავს იმ გარემოებას, რომ დედა-ენის „მასალისა და ფორმის“ გაგება შეუძლებელია, თუ არ გვეცოდინება ენის (ამ შემთხვევაში დედა-ენის) წარმოშობა და თანდათან განვითარება. ამისთვის კი **საჭიროა შევისწავლოთ მისივე ძველი, უკვე მკვდარი ფორმები**, საჭიროა შევისწავლოთ მისი **მონათესავე ცოცხალი და მკვდარი ენები** — რადგანაც ენის შესწავლის დროს ისტორიული საფუძვლის უქონლობა იწვევს კაზუსტიკასა და ნებისმიერობას. ერთი სიტყვით, დედა-ენის მეცნიერული შესწავლისათვის, მისი „მასალისა და ფორმის“ გაგებისათვის აუცილებელ საჭიროებადაა მი-

¹ ფრ. ენგელსი. ანტი-დიურინგი, 1933, გვ. 273-274.

ჩნეული ენის წარმოშობისა და განვითარების ისტორიის შესწავლა **მონათესავე ენათა ისტორიის ფონზე.**

ი. ბ. სტალინის შრომებში ენათმეცნიერების შესახებ ჯეროვანი შეფასება მიეცა ენისადმი ისტორიულ მიდგომას და ენის ისტორიულ შესწავლასთან დაკავშირებულ ძირითად ცნებებს. ისტორიული ენათმეცნიერების საკვანძო ცნების — ენათა წარმოშობითი ნათესაობის — შესახებ ი. ბ. სტალინი წერს: „ნ. მარი ენათა ჯგუფების (ოჯახების) შესწავლის ყოველ ცდას ქედმაღლურად იგდებს აბუჩად და „წინარე ენის“ თეორიის გამოვლინებად თვლის. ამავე დროს კი არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ უეჭველია ენობრივი ნათესაობა, მაგალითად, ისეთი ერებისა, როგორც სლავი ერები არიან, რომ ამ ერების ენობრივი ნათესაობის შესწავლა დიდი სარგებლობას მოუტანდა ენათმეცნიერებას ენის განვითარების კანონთა შესწავლის საქმეში“.¹

*

* *

ისტორიზმის პრობლემა იდეალისტური ენათმეცნიერების თეორიულ კონცეფციებში. ისტორიული ენათმეცნიერების არსებობის მანძილზე პირველად XIX საუკუნის მეორე ნახევარში წლებში შლაიხერმა სცადა ზოგადლინგვისტური კონცეფცია ჩამოეყალიბებინა. შლაიხერის კონცეფცია ნატურალისტურია: მისთვის ენათმეცნიერება ბუნებისმეტყველური მეცნიერებაა. ამის საფუძველია ენის ცვლილების თავისებური გაგება: **ენის ცვლილება შლაიხერისათვის ზრდას წარმოადგენს და არა ისტორიას.** ენობრივი ცვლილებები სრულებით არაა დამოკიდებული ამა თუ იმ ენაზე მოლაპარაკე ცალკეული ინდივიდის ნება-სურვილზე და სწორედ ეს ახასიათებს ბუნების სამყაროს. ბუნებულს არ შეუძლია ტოროლასავით ამღერდეს, ასევე მეტყველს არ შეუძლია შეცვალოს თავისი მეტყველება.

ისტორიის თავისებურმა გაგებამ, ისტორიულისა და საბუნებისმეტყველო-ისტორიულის თავისებურმა უსაფუძვლო დაპირისპირებამ განსაზღვრა ისტორიული ენათმეცნიერების წარმომადგენლის მოულოდნელი მტკიცება: ენის ევოლუცია — ეს ზრდაა და არა ისტორიაო. მართალია, შლაიხერი შეეცადა მოეცა მრავალმხრივ საინტერესო თეორია ენის „ზრდისა“, მაგრამ ამის გამო არ შეიძლება შეუმჩნეველი დარჩეს შლაიხერის დებულების უცნაურობა: კონცეფცია, რომელმაც უნდა მოგვეცეს ისტორიული ენათმეცნიერების თეორიული განზოგადება, გამოდის იმის მტკიცებით, რომ ენის ცვლილება არ შეიძლება მივიჩნიოთ ისტორიად².

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 31.

² ნატურალიზმის მეორე წარმომადგენელს მ. მიულერსაც, მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეულ საკითხებში იგი განსხვავდება შლაიხერის გაგებისაგან, ენის განვითარება ესმის როგორც ზრდა. ზრდა გაგებულია შლაიხერის მსგავსად.

საენათმეცნიერო თეორიაში ისტორიზმის პრინციპულ აღიარებას პირველად ვხვდებით ნეოგრამატიკოსებთან. ნეოგრამატიკული მიმართულების თეორეტიკოს პაულისათვის ენათმეცნიერება უდრის ენის ისტორიას.¹ პაულისათვის როგორც ბუნებისმეტყველური მეცნიერებანი, ისე საზოგადოებათ-მეცნიერებანი (მეცნიერებანი კულტურის შესახებ) ისტორიულ მეცნიერებებს წარმოადგენს. პაული გახაზავს განვითარების პრინციპების დამუშავების აუცილებლობას. პასუხი უნდა იქნეს გაცემული კითხვაზე: როგორ არის შესაძლებელი განვითარება მუდმივ (უცვლელ) ძალთა და მიმართებათა არსებობის პირობებში?

პაულმა თუმცა გახაზა ისტორიული პრინციპის მნიშვნელობა, მაგრამ მან ვერ მოგვცა ენის განვითარების თეორია და ეს სავსებით ბუნებრივია, რამდენადაც პაულის თეორიულ წინამძღვრებს განსაზღვრავდა ინდივიდუალიზმი და ფსიქოლოგიზმი. საჭიროა, ოლონდ, ალინიშნოს, რომ XIX საუკუნის განმავლობაში არც ერთს საენათმეცნიერო თეორიაში ისტორიზმის პრინციპს არ ჰქონია ისეთი მკვეთრი ფორმულირება, როგორც მან პოვა პაულთან.

სხვა ვითარება შეინიშნება ფრანგული სოციოლოგიზმის სკოლაში, რომელმაც შეცვალა ინდივიდუალიზმი და რომელმაც თეორიული დასაბუთება პოვა სოსიურის შრომაში „ზოგადი ენათმეცნიერების კურსი“².

მოსალოდნელი იყო, რომ სოსიურის სოციოლოგიურ კონცეფციაში ისტორიზმს მიჩენილი ექნებოდა ის ადგილი, რაც მის მნიშვნელობას შეეფერებოდა საენათმეცნიერო კვლევა-ძიების პრაქტიკის მიხედვით.

მაგრამ სწორედ აღნიშნულ „ზოგადი ენათმეცნიერების კურსს“ წილად ხვდა დაესაბუთებინა ისტორიზმისაგან განდგომა. ეს ნათელი გახდება, თუ გავითვალისწინებთ სოსიურის ძირითად დებულებათა სქემას.

სოსიურის კონცეფციას საფუძვლად უდევს დაპირისპირება ცნებებისა — „სამეტყველო აქტი“ (parole) და ენა (langue).

მეტყველების აქტი შეიცავს ფსიქო-ფიზიკურ მოქმედებას; მეტყველების აქტი ინდივიდუალურია: „მეტყველებაში არაფერი არ არის კოლექტიური; მისი გამოვლენა ინდივიდუალურია და წამიერი“³.

ენა — „საერთოდ სამეტყველო მოქმედების სოციალური ელემენტია, ინდივიდის მიმართ გარეგანი, რომელსაც თავისთავად არც შექმნა შეუძლია ენისა, არც მისი ცვლა“⁴.

¹ პაულის ნაშრომს ამ მხრივ დამახასიათებელი სათაური აქვს: „ენის ისტორიის პრინციპები“ (ე. ი. ენათმეცნიერების პრინციპები), პირველი გამოცემა, 1880.

² გამოვიდა 1916 წ., ავტორის გარდაცვალების შემდეგ (1913 წ.); დამუშავებულია სოსიურის მოწაფეთა მიერ.

³ იხ. „Курс общей лингвистики“, რუს. თარგმანი, 1933, გვ. 42-43.

⁴ იქვე, გვ. 39.

„ენა არსებობს კოლექტივში ანაბეჭდთა ერთობლიობის სახით, რომლებიც მოიპოვება ყოველ ტვინში, როგორც, ვთქვათ, ლექსიკონი, რომლის სრულიად ერთგვარი ცალეები მოიპოვება სხვადასხვა პირთა სარგებლობაში. ეს, ამგვარად, ისეთი რამაა, რაც ყოველ ინდივიდს მოეპოვება და ამავე დროს საერთოა ყველასათვის და დამოკიდებული არაა მისი მფლობელის ნება-სურვილზე“¹.

მეტყველების აქტი (მეტყველება) და ენა „ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში არიან და ერთმანეთს გულისხმობენ: ენა აუცილებელია, რათა მეტყველება გასაგები იყოს და მან შეასრულოს მთელი თავისი მოქმედება; მეტყველებაც თავის მხრივ აუცილებელია იმისათვის, რათა დადგინდეს ენა; მეტყველების ფაქტი ისტორიულად მუდამ უსწრებს ენას“².

„ენაში ისეთი არაფერი შემოდის, რაც მანამდე არ ყოფილიყოს გამოცდილი მეტყველებაში“³...

მიუხედავად ამისა, „მეტყველების აქტისა“ და „ენის“ დაპირისპირება სოსიურთან ძალაში რჩება.

„ენა... თავისი ბუნებით ერთგვაროვანი მოვლენაა: **ესაა — ნიშანთა სისტემა**, რომელშიაც ერთადერთ არსებითს მომენტს წარმოადგენს მნიშვნელობისა და აკუსტიკური სახის შეერთება, თანაც **ნიშნის ეს ორივე ელემენტი თანაბრად ფსიქიკურია**“⁴.

„მეტყველების აქტისა“ და „ენის“ განსხვავებასთან არის დაკავშირებული დიაქრონიული (ისტორიული) და სინქრონიული (სტატიკური) ენათმეცნიერების დაპირისპირება.

„სინქრონიულია ყველაფერი ის, რაც განეკუთვნება ჩვენი მეცნიერების სტატიკურ ასპექტს, დიაქრონიულია ყველაფერი, რაც ევოლუციას ეხება“⁵.

სოსიურის აზრით ორი თვალსაზრისის — სინქრონიულისა და დიაქრონიულის — დაპირისპირება სრულიად აბსოლუტურია და ვერ ითმენს კომპრომისს“⁶.

„სინქრონიული ენათმეცნიერება შეისწავლის ლოგიკურსა და ფსიქოლოგიურ ურთიერთობებს, რომლებიც აკავშირებენ სათანადო ელემენტებს და **ქმნიან სისტემას**, შეისწავლის ისე, როგორც აღიქმებიან ისინი ერთი და იმავე კოლექტიური ცნობიერებით“.

¹ გვ. 42.

² იქვე, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 156.

⁴ იქვე, გვ. 39. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.

⁵ იქვე, გვ. 89.

⁶ იქვე, გვ. 90.

„დიაქრონიული ენათმეცნიერება, პირიქით, შესწავლის იმ ურთიერთობებს, რომლებიც აკავშირებენ ელემენტებს თანმიმდევრობის მიხედვით, ელემენტებს, რომლებიც ერთმანეთს ცვლიან, მაგრამ **არ ქმნიან სისტემას**“¹.

ერთი სიტყვით, სინქრონიული (სტატიკური) ენათმეცნიერების ობიექტია ენა, როგორც სისტემა; დიაქრონიული (ისტორიული) ენათმეცნიერების ობიექტს კი სისტემა არ წარმოადგენს.

აქედან ცხადია, რაცაა მთავარი: სინქრონიული, თუ დიაქრონიული ლინგვისტიკა.

სოსიური ამბობს: „...ისინი თავიანთი მნიშვნელობით ერთნაირი არ არიან. სავსებით ნათელია, რომ **სინქრონიული ასპექტი დიაქრონიულზე უფრო მნიშვნელოვანია**, რადგან მეტყველი მასისათვის მხოლოდ ისაა **ნამდვილი** და ერთადერთი რეალობა... ეს სწორია ენათმეცნიერისათვისაც: თუ იგი მიიღებს დიაქრონიულ პერსპექტივას, **დაინახავს არა ენას**, არამედ **მხოლოდ რიგ მის ცვალებად მოვლენას**. ხშირად ირწმუნებიან, რომ არაფერია იმაზე მნიშვნელოვანი, ვიდრე ამა თუ იმ ვითარების გენეზისის შესწავლაო; ეს გარკვეული გაგებით სწორია; ის პირობები, რომლებმაც გამოიწვიეს აღნიშნული ვითარება, გვირკვევენ მის ნამდვილ ბუნებას და გვარიდებენ ზოგ ილუზიას; მაგრამ ამით მხოლოდ ის მტკიცდება, რომ დიაქრონია არ წარმოადგენს თვითმიზანს“².

რა შეფასება ეძლევა ამ წინამძღვრების თვალსაზრისით ისტორიული ენათმეცნიერების საკვლევადიებო პრაქტიკას? ეს ხომ მთლიანად დიაქრონიაა! ხომ დიაქრონიულ თვალსაზრისთანაა დაკავშირებული თვით ენათმეცნიერების წარმოშობა?

სოსიური წერს: „შეიძლება ითქვას, რომ **მას შემდეგ, რაც არსებობს თანამედროვე ენათმეცნიერება, იგი მთლიანად ჩაეფლო დიაქრონიაში**. ინდოევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკა იყენებს მის მიერ მოპოვებულ მონაცემებს წინამავალი ენობრივი ტიპის ჰიპოთეზური რეკონსტრუქციისათვის; მისთვის შედარება სხვა არა არის რა, თუ არ წარსულის აღდგენის საშუალება. იგივე მეთოდია გამოყენებული ცალკეულ ქვეჯგუფთა (რომანული ენების: გერმანული ენებისა და ა. შ.) შესწავლისას; ამა თუ იმ ენათა „მდგომარეობანი“ ამ შესწავლაში ჩაერთვის ნაწყვეტ-ნაწყვეტად და სრულებით არასრულყოფილი სახით. ასეთია ბოპის მიერ დაფუძნებული მეცნიერება; ამიტომაც **ენის მისეული გაგება არასრულყოფილია და მერყევი**.

„მეორე მხრივ, როგორც იქცეოდნენ ისინი, **ვინც სწავლობდნენ ენას**

¹ იქვე, გვ. 103.

² იქვე, გვ. 95-96.

ენათმეცნიერების შექმნამდე, ე. ი. „გრამატიკოსები“, ზეშთაგონებულნი ტრადიციული მეთოდებით? საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მათი თვალსაზრისი ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ აბსოლუტურად უნაკლოა. მათი ნაშრომები ცხადად გვიჩვენებენ, რომ მათ განზრახვა ჰქონდათ აეწერათ მდგომარეობა; მათი პროგრამა მკაცრად სინქრონიულია.

„მაგალითად, ეგრეთ წოდებული პორ-როიალის გრამატიკა ცდილობს აღწეროს ფრანგული ენის მდგომარეობა ლუი XIV-ის დროს და განსაზღვროს მისი შემადგენელი ელემენტები. მას ამისათვის არა სჭირდება შუასაუკუნის ენა; იგი მკაცრად მისდევს ჰორიზონტალურ ხაზს... და არასოდეს მისგან არ იხრება. ასეთი მეთოდი სწორია.

„კლასიკურ გრამატიკას¹ უსაყვედურებდნენ, რომ იგი არაა მეცნიერული, ამავე დროს მისი საფუძველი ნაკლებად ექვემდებარება კრიტიკას და მისი საგანიც უკეთაა განსაზღვრული, ვიდრე იმ ენათმეცნიერებისა, რომელიც ბოპმა შექმნა. ეს უკანასკნელი დამყარებულია მერყევ საფუძველზე და ზუსტად ისიც კი არ იცის, რა მიზნისკენ ისწრაფვის...“

„...ენათმეცნიერება მეტად დიდ ადგილს უთმობდა ისტორიას; ახლა იგი უნდა დაუბრუნდეს ტრადიციული გრამატიკის სტატიკურ თვალსაზრისს, მაგრამ უკვე ახალი განწყობილებითა და ახალი ხერხებით, ე. ი. განახლებული ისტორიული მეთოდით, რომელსაც თავის მხრივ შეუძლია უკეთ შეიცილოს ენის მდგომარეობა“². ასე ამბობს სოსიური.

მოყვანილი ნაწყვეტი ეჭვს არ ტოვებს, რომ სოსიურის კონცეფციაში ისტორიზმმა არა თუ ვერ მიიღო პრინციპული დასაბუთება, არამედ სინამდვილეში იგი უკუგდებულ იქნა; და ეს შემთხვევითი როდია; იგი გარდაუვალი აუცილებლობით გამომდინარეობს სოსიურის სოციოლოგიური კონცეფციის ძირითადი დებულებიდან — მეტყველების აქტისა და ენის დაპირისპირებიდან. მეტყველების აქტი ინდივიდუალურია, ენა, როგორც კოლექტივის კუთვნილება, სოციალურია; მეტყველების აქტი შეიცავს როგორც ფსიქიკურს, ისე ფიზიკურ მომენტს; ენა, როგორც სოციალური მოვლენა, ნიშანთა სისტემაა, ეს ნიშნები კი ფსიქიკურია: ენობრივი ნიშანი — ცნებისა და აკუსტიკურის სახის კომბინაციაა“³. მართალია, ბგერითი მხარე მატერიალურია, მაგრამ მას ავტორი მეტყველების აქტს განუკუთვნებს, მაშასადამე, იგი არ შეიძლება განეკუთვნოს ნიშანს, როგორც ენის სოციალური სისტემის ელემენტს.

¹ სოსიურს მხედველობაში აქვს ფილოლოგიური გრამატიკა — ს. ჩ.

² Курс общей лингвистики, გვ. 89-90.

³ Курс общей лингвистики, რუს. თარგმანი, 1933, გვ. 78.

ენა, როგორც სოციალური მნიშვნელობის მქონე ნიშანთა სისტემა, გვევლინება სტატიკური ანალიზის, სინქრონიული განხილვის საგნად. ისტორიულ გრამატიკას საქმე აქვს ცალკეულ ფაქტთა ცვლილებასთან და არა სისტემასთან: იცვლება სისტემის სხვადასხვა რგოლი, მაგრამ **ცვლილებანი არ ქმნიან სისტემას.**

მაშასადამე, ყველა უპირატესობა სტატიკური (სინქრონიული) ენათმეცნიერების მხარეზეა: **ენა, როგორც ნიშანთა სისტემა, როგორც კოლექტივის ურთიერთობის საშუალება, მხოლოდ მისი ობიექტია.**

ამგვარად, „ენისა“ და „მეტყველების აქტის“ დაპირისპირება მჭიდროდაა დაკავშირებული ენობრივი ნიშნის ფსიქიკური ბუნების აღიარებასთან: სოსიურის სოციოლოგიზმმა არათუ არ გაათავისუფლა ენათმეცნიერული თეორია ფსიქოლოგიზმისაგან, არამედ თვით აღმოჩნდა მასთან შინაგანად დაკავშირებული, — რამდენადაც ამ დასკვნის აუცილებლობას გვაგვალებს „ენისა“ და „მეტყველების აქტის“ დაპირისპირება.

სოსიურის კონცეფცია, აღიარებს რა ენის სოციალურ ხასიათს, ენობრივ ნიშანს მიიჩნევს ფსიქიკურ მოვლენად: ენობრივ ნიშანში „აღსანიშნაცა“ და „აღმნიშვნელიც“ ერთნაირად ფსიქიკურნი არიან, ერთნაირად შინაგანნი არიან.

შემდეგ: „ენისა“ და „მეტყველების აქტის“ დაპირისპირებამ მიგვიყვანა სტატიკური გრამატიკის უპირატესობის აღიარებამდე ისტორიულთან შედარებით. მართალია, ენის სტატიკური ანალიზის ძირითადი მეთოდოლოგიურ საკითხები სოსიურამდე გადაუწყვეტელი იყო; სოსიურის კონცეფციაში პოვეს ამ საკითხებმა პრინციპული აღიარება. მაგრამ არა ისტორიული გრამატიკის მიღწევათა საფუძველზე, არამედ „ისტორიზმის უცილობელ უფლებათა შეზღავანის ფასად“; გამოდის, რომ ისტორიულ გრამატიკასთან შედარებით უპირატესობა აქვს პორ-როიალის რაციონალურ გრამატიკასაც და ფილოლოგიურ („კლასიკურ“) გრამატიკასაც: სოსიურს თუ დავუჭერებთ, მათი თვალსაზრისი ნათელია, მათი შესწავლის საგანია ენა, როგორც სისტემა; ამდენადვე „გრამატიკა სწავლობს ენას, როგორც გამოხატვის საშუალებათა სისტემას“; ისტორიული გრამატიკა „სინამდვილეში სხვა არა არის რა, თუ არა იგივე დიაქრონიული ენათმეცნიერება“; „ჩვენ უარვყოფთ ისტორიული გრამატიკის შესაძლებლობას“... **„ენათმეცნიერება მეტად დიდ ადგილს უთმობდა ისტორიას; ახლა იგი უნდა დაუბრუნდეს ტრადიციული გრამატიკის სტატიკურ თვალსაზრისსაო“** — ასკვნის სოსიური.

სოსიურის ამ დებულების შესახებ ჩვენ შემთხვევა გვქონდა გვეთქვა: „ისტორიულმა გრამატიკამ XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში შესაძლებელი გახადა ენის შესახებ მეცნიერება; ასი წლის შემდეგ ენათმეცნიერული თეორია აცხადებს ისტორიული გრამატიკის შეუძლებლობას (წინადადებას

იძლევა დაგუბრუნდეთ ტრადიციული გრამატიკის სტატიკურ თვალსაზრისს): ეს კლასიკური მაგალითია ენათმეცნიერული თეორიის საკვლევადი-ებო პრაქტიკისაგან მოწყვეტისა, საუკეთესო შეფასებაა იმ ამოსავალ დებულებათა სისწორისა, რომლებმაც ამ დასკვნამდე მიგვიყვანეს! სოციოლოგიზმი, რომელიც თავს ესხმის ისტორიზმს, მეცნიერულად უსაფუძვლოა, პრინციპში მიუღებელია საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის¹.

ახლა სოსიურის კონცეფციის თვით ამოსავალი პუნქტის შესახებ — „მეტყველების აქტისა“ და „ენის“ დაპირისპირების შესახებ.

შეიძლება თუ არა ერთმანეთს დაგუპირისპიროთ „მეტყველების აქტი“, როგორც რაღაც ინდივიდუალური, „ენას“, როგორც სოციალურ მოვლენას? **არც შეიძლება და არც საჭიროა. არ შეიძლება** იმიტომ, რომ ენა გლინდება ინდივიდთა სამეტყველო მოქმედებაში და, თუ ინდივიდუალურ სამეტყველო აქტებში ყველაფერი ინდივიდუალურია, შეუძლებელია ვილაპარაკოთ ადამიანთა ენის რაიმე სოციალურობის შესახებ; პირიქით, თუ ენა სოციალურია, უნდა ვიფიქროთ, სწორედ იმიტომ, რომ ინდივიდის სამეტყველო აქტებში სრულებითაც არაა ყველაფერი ინდივიდუალური, — გარკვეული მომენტები საერთოა მთელი ენობრივი კოლექტივისათვის, — ე. ი. თავისი ხასიათით სოციალურია. ენის სოციალურობას ვერ მივიღებთ, თუ მოვწყვეტთ ენას მეტყველების აქტს და დაგუპირისპირებთ მათ ერთმანეთს.

ეს დაპირისპირება, შესაძლოც რომ იყოს, **საჭირო არაა**: მას მიყვავართ ენობრივი ნიშნის როგორც თავისი ბუნებით ფსიქიკური მოვლენის აღიარებამდე, ე. ი. მიყვავართ ფსიქოლოგიზმის განმტკიცებამდე, ენათმეცნიერების მიჩნევამდე სოციალური ფსიქოლოგიის ნაწილად. თუ ენობრივი ნიშანი თავისი ბუნებით ფსიქიკურია, იგი არ შეიძლება გამოდგეს ურთიერთობის საშუალებად.

სოსიურის კონცეფციაში სიმძიმის ცენტრმა გადაინაცვლა **ენის, როგორც სისტემის, სტატიკურ ანალიზზე**. სისტემა-ცნების არსი სოსიურთან მოითხოვს ისეთ ცნებათა ანალიზს, როგორიცაა იგივეობა, ნიშნადობა და სხვ., მაგრამ ამაზე აქ ვერ შევჩერდებით.

თავი რომ მოვუყაროთ ნათქვამს სოსიურის შეხედულებათა შესახებ, მივიღებთ შემდეგს: დებულებამ, რომ ენა, როგორც გამოხატვის საშუალებათა სისტემა, სოციალურია, შეაპირობა ისტორიზმზე ხელის აღება. ისტორიული ენათმეცნიერების წინაშე უპირატესობა ეძლევა სტატიკურ ენათმეცნიერებას. ისტორიული გრამატიკის არსებობა პრინციპში შეუძლებლადაა გამოცხადებული, რამდენადაც მას საქმე არა აქვს ენასთან,

¹ ენის, როგორც ენათმეცნიერების საგნის, პრობლემა საბჭოთა ენათმეცნიერების ძირითად ამოცანათა შუქზე — ენიმკის მოამბე, X (1941), გვ. 374.

როგორც სისტემასთან.

სოსიურის შეხედულების შემდგომი განვითარებაა სტრუქტურალიზმი. 1939 წლიდან უცხოური ენათმეცნიერების ეს მიმდინარეობა წარმოდგენილია ორგანოთი, **Acta linguistica**, რომელსაც სცემს კოპენჰაგენში ე. წ. „ინტერნაციონალური საბჭო“, „სტრუქტურალური ლინგვისტიკის საერთაშორისო მიმოხილვის“ სახით.

სტრუქტურალიზმი სტატიკური ენათმეცნიერების თეორიაა; მისი მთავარი მიზანია — მისწვდეს ენას, **როგორც სტრუქტურას**. სტრუქტურის ცნება მოწოდებულია გამოხატოს რაღაც მთლიანი, რომელიც შექმნილია ერთმანეთთან დაკავშირებულ მოვლენათაგან. ამავე დროს ეს კავშირი ისეთია, რომ თითოეული ამ მოვლენათაგანი დამოკიდებულია სხვებზე და სხვებთან კავშირის გარეშე მას არსებობა არ შეუძლია¹. ამ ზოგადი დახასიათებიდან გამომდინარეობს, რომ **სტრუქტურა** უდრის სოსიურის **სიტემას**; მაშასადამე, სტრუქტურალიზმი არის სისტემის თეორია ანუ **სისტემოლოგია**.

სრულიად ბუნებრივია, როცა ერთ-ერთი ავტორთაგანი, ლინდროტი, სპეციალურს სტატიაში, რომელსაც აქვს დამახასიათებელი სათაური „რა უნდა ეწოდებოდეს ჩვენს **მეცნიერებას?**“ წინადადებას იძლევა „სტრუქტურალიზმი“ შეიცვალოს „სისტემოლოგიით“: სისტემის ცნებას უპირატესობა აქვს სტრუქტურის ცნებასთან, რამდენადაც საჭიროა აღინიშნოს მთლიანი, როგორც რაღაც უფრო დიდი, ვიდრე მის შემადგენელ ნაწილთა ჯამიო².

სტრუქტურალიზმის პირველი რიგის საკითხებიდან წამოყენებულია ისეთი საკითხები, როგორიცაა:

1. რა არის ენის სტრუქტურის (ანდა სისტემის) არსი?
2. სტრუქტურის (სისტემის) ყველა რგოლი თანაბრად დამოკიდებულია თუ არა ერთმანეთზე?
3. როგორია სტრუქტურის (სისტემის) მატერიალურ და ფორმალურ მომენტთა ურთიერთობა?
4. როგორია სტატიკური ენათმეცნიერების სხვადასხვა დარგთა ურთიერთობა? და სხვ.

ასეთ საკითხთა დასმა სრულიად კანონზომიერია და დროული; სტატიკური ენათმეცნიერების ეს ძირითადი საკითხები გადაუწყვეტელია და გრამატიკა ამან აქცია ენათმეცნიერების ჩამორჩენილ უბნად: ეს უბანი არსებითად იმყოფებოდა და ახლაც იმყოფება განავითარების წინარემეცნიერ-

¹ იხ. ბ რ ი ნ დ ა ლ ი. სტრუქტურალური ლინგვისტიკა, ჟურნალში „Acta linguistica“, ნაკვ. I (1933), გვ. 6.

² „Acta linguistica“, ნაკვ. I (1933), გვ. 80.

რულ საფეხურზე. აღწერილი ენათმეცნიერების პრობლემატიკაზე ყურადღებას ამახვილებდა ჯერ კიდევ სოსიური. **ამ პრობლემატიკის აქტუალური ხასიათის აღიარება სტრუქტურალიზმის უეჭველი დამსახურებაა.**

მაგრამ როგორ დგას აღნიშნული პრობლემის **გადაწყვეტის** საკითხი სტრუქტურალიზმში? რა **მიმართულებითაა** აქ ნავარაუდები აღნიშნული პრობლემის განხილვა?

ენათმეცნიერული ფაქტის გაგება ნიშნავს მისი ისტორიის გარკვევას; თუ არ ვიცით ფაქტის ისტორია, გამოდის, რომ შესასწავლ მოვლენას განვმარტავთ ალალბედზე. ამდენადვე უდავოა ისტორიის გადამწყვეტი მნიშვნელობა. არაისტორიული, სტატიკური შესწავლა სავსებით კანონზომიერია, რამდენადაც იგი **უნდა იქცეს ისტორიული შესწავლის ამოსავალ პუნქტად.** ვითარების სწორი ანალიზი აუცილებელი წინაპირობაა ისტორიის საკითხთა სათანადოდ დასმისათვის. ამას გვასწავლის აგებულებისა და წარმოშობის მიხედვით განსხვავებულ ენათა კვლევის შედეგი.

სხვაგვარად დგას საკითხი სტრუქტურალიზმში: აქ **სტატიკაა ყველაფერი** (ან: **თითქმის ყველაფერი**: ამ მხრივ სრული თანხმობა არაა სტრუქტურალიზმის ცალკეულ წარმომადგენელთა შორის).

როგორღა დგას ენის ისტორიის, დიაქრონიული ენათმეცნიერების საკითხი? ჯერ კიდევ სოსიურმა წინა რიგზე წამოსწია სინქრონიული, სტატიკური ენათმეცნიერება. სტრუქტურალიზმი უფრო შორს მიდის, როცა სვამს საკითხს **ბანქრონიული და აქრონიული თვალსაზრისის შესახებ¹**. ეს სავსებით თანმიმდევრულია: „სტრუქტურის არსში რომ ღრმად შევიჭრათ, საჭიროა დადგენილ იქნეს ის **მუდმივი** და, მამასადემე, **კონსტიტუციური** მიმართებანი, რომელთაც ადგილი აქვთ (სტრუქტურის) ელემენტთა შორის“².

მაგრამ ვინც დაეძებს „**მუდმივს**“, „**აუცილებელს**“, „**კონსტიტუციურს**“, მას არაფრად სჭირდება **ისტორიული, არამუდმივი, დროში ცვალებადი**: „**მუდმივი**“ **ბანქრონიულია**, ე. ი. **ყოველდროულია**; მაგრამ ყოველდროული ამავე დროს აქრონიულია, ე. ი. **ზედროულია**... აქრონია **სტრუქტურალიზმის ლოგიკური დასკვნაა**; აქ ზედმეტია ლაპარაკი ენობრივი მოვლენებისადმი ისტორიულ მიდგომაზე (ყოველ შემთხვევაში ამას მოითხოვს თანმიმდევრულობა).

იქნებ, სტრუქტურალისტებს არ სურთ იყვნენ ეგოდენ თანამიმდევრულნი, იქნებ, მათ სურთ დაიცვან ისტორიული ენათმეცნიერება?

გარკვეულობა ამ საკითხში შეაქვს ბრონდალის სიტყვებს: „**ლალანდ-**

¹ იხ. ბ რ ო ნ დ ა ლ ი. სტრუქტურალური ლინგვისტიკა, ჟურნალში „Acta linguistica“, ნაკვ. 1, გვ. 8.

² იქვე, გვ. 7.

მა ცხადი გახადა ევოლუციური ილუზიები: სინამდვილეში, რაც ყოველი მეცნიერებისათვის მნიშვნელოვანია, ესაა (არა ცვალებადი, არამედ) პერმანენტული, მუდმივი, იდენტური¹. „...როგორც მთელ რიგ სხვა დისციპლინებში, ისე ენათმეცნიერებაშიაც, **ახალი მეცნიერული სული გარკვევით ანტიპოზიტივისტურია**“ (გვ. 4). **„შედარებითი (და ისტორიული) გრამატიკა გარკვევით პოზიტივისტურია**“ (გვ. 2). **„პოზიტივიზმის ძირითად ტენდენციებს ახასიათებს ისტორიის აღიარება**“ (გვ. 3).

ამგვარად, პოზიტივიზმი ისტორიის მხარეზეა: „ახალი მეცნიერული სული“ ანტიპოზიტივისტურია, ანტიისტორიულია; იგი ევოლუციური ილუზიების წინააღმდეგია, პერმანენტულის, მუდმივის, იდენტურის მომხრეა...

პოზიტივიზმი და ევოლუციონიზმი სრულებით არაა საკმარისი: ემპირიული ფაქტები, თუნდაც მკაცრად დადგენილი — ჯერ კიდევ არაა მეცნიერება.

პოზიტივიზმიცა და ევოლუციონიზმიც იძლევა თავდასხმის საფუძველს; მაგრამ არსებითი ისაა, **რა პოზიციებიდან** მომდინარეობს ეს თავდასხმები, რა მიმართულებით **„ასწორებენ“ პოზიტივიზმსა და ევოლუციონიზმს?** ერთი აშკარაა: ბრონდალის პოზიციას არ განსაზღვრავს მეცნიერული, დიალექტიკური მატერიალიზმის პრინციპები: **ანტიპოზიტივისტური სული**, რომელსაც დასაყრდენად იყენებს სტრუქტურალიზმი, **იდეალიზმის სულია**, რომელიც **არასოდეს არ ყოფილა მეცნიერული აზრის პროგრესის დროშა**. შემთხვევითი არაა, რომ ბრონდალი, სისტემასა და მასთან დაკავშირებულ საკითხებზე მსჯელობისას, ასკვნის: „ამ მიმართულებით ჰუსერლის ღრმა აზრები ფენომენოლოგიის შესახებ შთაგონების წყარო იქნება ენის ყოველი თეორეტიკოსისათვისო“².

ამგვარად, პოზიტივისტური სული შთაგონებული ყოფილა ჰუსერლის ფენომენოლოგიით, რომელიც ობიექტური იდეალიზმის უდიდესი წარმომადგენელია თანამედროვე უცხოურს ფილოსოფიაში.

ანტიისტორიზმი **თანამედროვე უცხოური ენათმეცნიერების იდეალიზმის დროშაა**. ანტიისტორიზმი ისტორიულ ენათმეცნიერებასთან კავშირის გადაწყვეტამდე მიდის.

შემთხვევითი არაა, რომ Acta linguistica-ს ერთი რედაქტორთაგანი ჰელმსლევე შენიშნავს: სტრუქტურალიზმი **ლინგვისტიკის ახალ ორიენტაციას მოასწავებსო**, რამდენადაც ივარაუდება „თვით მეცნიერების საფუძვლების განახლება“ და დასძენს: **„საჭირო იქნებოდა კლასიკურ ლინ-**

¹ ბ რ ო ნ დ ა ლ ი. სტრუქტურალური ლინგვისტიკა, ჟურნალში „Acta linguistica“, ნაკვ. I, გვ. 9-10.

² იქვე, გვ. 7.

გვისტიკასთან კონტაქტის შენარჩუნება¹.

საკმაო საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სტრუქტურალიზმისათვის არც თუ ისე ადვილი იქნება „**შენარჩუნოს კონტაქტი** კლასიკურ ლინგვისტიკასთან“, ე. ი. ისტორიულ ენათმეცნიერებასთან.

სტრუქტურალიზმის ეს „ახალი ორიენტაცია“ პრინციპში უკუაგდება ისტორიზმს და იმ ისტორიული ენათმეცნიერების საფუძვლებს, რომელმაც ღირსეულად დაიმსახურა ყველაზე უფრო პოზიტიური ჰუმანიტარული მეცნიერების სახელი.

ისტორიულ ენათმეცნიერებაზე უარის თქმით „ახალ ორიენტაციას“ ენათმეცნიერული კვლევა-ძიება დაჰყავს პორ-როიალის რაციონალური გრამატიკის ტიპის სტატიკურ გრამატიკამდე; ასეთია მისი პრაქტიკა; თეორიაში იგი ეკედლება ენის დედუქციურ ფილოსოფიას (ჰუსერლის ფენომენოლოგიის რიგისა)².

ეს იმას ნიშნავს, რომ ენის შესწავლა არსებითად უბრუნდება იმ მდგომარეობას, რომელიც ისტორიული ენათმეცნიერების წარმოშობამდე იყო, — სხვანაირად რომ ვთქვათ, — უბრუნდება წინარემეცნიერულ მდგომარეობას.

ეს სავსებით კანონზომიერიცაა: ენის შესწავლას მეცნიერული საფუძვლები შეუქმნა ისტორიულმა თვალსაზრისმა; ისტორიზმის უარყოფას მოსდევს ამ საფუძვლების მოშლა; ამის პირდაპირი შედეგი ისაა, რომ უცხოური იდეალისტური ენათმეცნიერება არსებითად დაუბრუნდა წინარემეცნიერული გრამატიკის თვალსაზრისს.

თავის დროზე დელბრიუკი, იხილავდა რა მეცხრამეტე საუკუნის განმავლობაში ენათმეცნიერული აზრის განვითარების საკითხს, ასკვნიდა: „მეცხრამეტე საუკუნეში ენათმეცნიერება ფილოსოფიური პერიოდიდან შევიდა ისტორიულ პერიოდში“ (იხ. „შესავალი ენის შესწავლაში“, რუს. თარგმ., გვ. 148).

სხვას რომ თავი დავანებოთ, ეს ზუსტი არაა; ეგრეთწოდებული ფილოსოფიური პერიოდი არაა მეცნიერული პერიოდი; მეცნიერული პერიოდი დაიწყო სწორედ ისტორიული პერიოდით.

მეიე სტატიაში „ზოგადი ენათმეცნიერების თანამედროვე მდგომარეობა“, რომელიც ეკუთვნის 1906 წელს, წერდა: „მეცხრამეტე საუკუნე იყო ისტორიის საუკუნე, და გასაოცარია ის მიღწევები, რომლებიც მან მოიპო-

¹ იქვე, გვ. 2 და შემდეგ.

² ბიულერის „ენათა უნივერსალური შედარების“ პრინციპი დაკავშირებულია ანტიისტორიზმთან.

ისტორიზმსავე თავს ესხმის თურქული პანქრონიული თეორია „გაუნემ-დილ“, რომლის შესახებაც საუბარი გვაქვს ქვემოთ.

ვა ისტორიული თვალსაზრისის წყალობით; სოციალური მეცნიერებები ახლა ყალიბდება და ენათმეცნიერებამ აქ უნდა დაიჭიროს ის ადგილი, რომელიც მას თავისი ბუნებით შეეფერება. ახლა დადგა ისეთი მომენტი, როცა უნდა შემოიხაზოს სოციალური თვალსაზრისით ლინგვისტურ პრობლემათა ადგილი“¹.

ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ისტორიულ თვალსაზრისს უპირისპირდებოდეს სოციალური თვალსაზრისი: ისტორიის საუკუნეს, მეცხრამეტე საუკუნეს, თითქოს, უპირისპირდებოდეს სოციალურ მეცნიერებათა საუკუნე, მეოცე საუკუნე.

ასეთი დაპირისპირება უსაფუძვლოა. არ არსებობს არავითარი აუცილებლობა ენის სოციალურობის დაფუძნების გამო უარვყოთ ისტორიული თვალსაზრისი: სოციალური არ გამოირიცხავს ისტორიულს (სოციალური მეცნიერებები ისტორიულნი არიან).

ისტორიზმს მოკლებულ სოციოლოგიზმს უნდა დაუპირისპირდეს სოციოლოგიზმი, დაფუძნებული ისტორიზმზე, დიალექტიკურ-მატერიალისტურად გაგებული სოციოლოგიზმი ენათმეცნიერებაში.

ენის სტატიკური შესწავლის (ე. ი. აღწერითი გრამატიკის) გადაუწყვეტელი საკითხები არა თუ არ უნდა დავტოვოთ უყურადღებოდ, არამედ უნდა დავსვათ და გადავწყვიტოთ **ენის ისტორიის ფონზე და ისტორიის სრული გათვალისწინებით**. მხოლოდ ამ გზით იქნება შესაძლებელი ისტორიული ენათმეცნიერების ეს ჩამორჩენილი უბანი ავიყვანოთ ენათმეცნიერების დონეზე.

*

* * *

ისტორიზმის საკითხი ნ. მარის ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“. სოსიურიანელობასა და სტრუქტურალიზმში ისტორიზმისაგან გამიჯვნა დასაბუთებულია ენის სისტემის სტატიკური ანალიზის ინტერესებით, ისტორიულ-შედარებითი კვლევა-ძიება გამოირიცხული არაა, მაგრამ ზოგად ენათმეცნიერული თეორია აგებულია პანქრონიისა და აქრონიის ცნებებზე: ენის რაობის განსაზღვრისას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, რომ რაც „ზედროულია“, „პანქრონიულია“, და არა იმ კანონზომიერებებს, რაც ვლინდება ენის მრავალგვარს ცვლილებებში.

სხვა ვითარებაა ნ. მარის ე. წ. „საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“. აქ ისტორიზმისაგან მარტო გამიჯვნა კი არა გვაქვს, არამედ — ისტორიზმთან ყოველგვარი კავშირის გაწყვეტა. ისტორიზმთან სრული კავშირის გაწყვეტა შეინიშნება ნ. მარის არა თეორიული ხასიათის მტკიცებებში, — ისტო-

¹ ა. მეიე. სტატიათა კრებული: ისტორიული ენათმეცნიერება და ზოგადი ენათმეცნიერება (ფრანგულ ენაზე), გვ. 18.

რიზმი აქ დეკლარაციულად აღიარებულია, — არამედ საკვლევადიებო პრაქტიკაში, კონკრეტულ ენობრივ ფაქტთა შესწავლაში. ნ. მარის მოძღვრებაში ისტორიას ცვლის წინარეისტორია „ენის პალეონტოლოგიის“ სახით. ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ პალეონტოლოგია, ე. ი. მოძღვრება ადამიანის მეტყველების უძველესი მდგომარეობის შესახებ, ნთქავს ისტორიასაც და სტატიკურ ანალიზსაც.

ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ დედაბოძს შეადგენს დებულება ოთხი ლინგვისტური ელემენტის შესახებ, რომლებიც დედამიწის ყველა ენის საერთო ამოსავალ მასალადაა მიჩნეული და რომლებიც თურმე „ვლინდება“ თანამედროვე ენის სიტყვებში: ნ. მარის თეორიაში ეს საერთო ამოსავალი მასალა განსაზღვრავს დებულებებს ერთიანი გლოტოგონიური პროცესის შესახებ, სტადიური განვითარების შესახებ, იმის მტკიცებასაც, რომ ამოსავალი მასალის მიხედვით განსხვავებული წარმოშობის ენათა ოჯახების დაშვება შეუძლებელია, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი მიუღებელია და სხვა.

„ყველა სიტყვა ყველა ენისა — წერდა ნ. მარი 1927 წელს — შედგება სულ დიდი ოთხი ელემენტისაგან, თითოეული სიტყვა — ერთი ან ორი ელემენტისაგან, უფრო იშვიათად — სამისაგანაც; რაგინდარა ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში არ არსებობს ისეთი სიტყვა, რომელიც შეიცავდეს სხვა რამეს, თუ არ ამ ოთხ ელემენტს... ამ ოთხ ელემენტს აღვნიშნავთ ლათინური მთავრული **A, B, C, D** ასოებით; ესენი, — წინათ ჩვენ მიერ სატომო სახელებად მიჩნეულნი — **Sal, Ber, Yon, Rom,** — ყოველი სიტყვის ფორმალურ პალეონტოლოგიური ანალიზის საფუძველია; ასეთი ანალიზის წინასწარ ჩატარების გარეშე, სიტყვის შემადგენელ ელემენტებად — ერთ, ორ ან მეტ ელემენტად — დაშლის გარეშე შეუძლებელია შედარება, ასეთი ანალიზის გარეშე შედარებითი მეთოდი უქმია“¹.

„აქ მე განსაკუთრებით მაბრკოლებს ის გარემოება, რომ მკითხველები არ იცნობენ ოთხ ელემენტს, რომელთაგანაც მომდინარეობს, იაფეტური თეორიის მიხედვით, ყველა სიტყვა, ამავე დროს ჩვენ მათ ვიყენებთ წინამდებარე შრომაში ისე, როგორც ქიმიური ანალიზის მომხდენს შეუძლია გამოყოს, მაგალითად, წყლიდან წყალბადი, ჟანგბადი და ა. შ. ოთხი ელემენტი აღინიშნება ლათინური მთავრული **A, B, C, D** ასოებით: ეს ის ელემენტებია, რომლებსაც ტომობრივი სახელები — „სალ“ (**A**), „ბერ“ (**B**), „ომ“ (**C**), „რომ“ (**D**) — ეწოდებოდა, ეს ოთხი ფუძეა წარმოდგენილი, თითოეული მრავალრიცხოვან, შესაძლოა, უბოლოოდ მრავალრიცხოვან კანონზომიერ სახესხვაობებში, რომლებიც დამოკიდებულნი არიან სხვადასხვა

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке, рѣ. შრ., ტ. II, გვ. 16.

სოციალურ დაჯგუფებებზე. ჩვენ აღარაფერს ვამბობს წინამდებარე სტატი-
აში არც ბგერათა შესატყვისობების ე. წ. ფონეტიკური კანონების გამოყ-
ნების შესახებ, რადგანაც არითმეტიკულ ამოცანებს წყვეტენ გამრავლების
ტაბულით. ესაა ენათა ბგერითი შესატყვისობები იმავე სოციალური და-
ჯგუფებების მიხედვით, თუმცა ტრადიციით ამ დაჯგუფებებს ეწოდება ფო-
ნეტიკური ფორმალური სახელწოდებები (სახელები), მათში ხმოვან და
თანხმოვან ბგერათა ტექნიკური როლის მიხედვით — სიბილანტური თუ
სპირანტული შტო, სიბილანტური შტოს სისინა და შიშინა ჯგუფები და
სხვ.“¹

ნ. მარს მოჰყავს „ოთხი ელემენტის კანონზომიერ სახეობათა ტაბუ-
ლა“, რომელსაც ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ იყენებს, ნ. მა-
რისავე სიტყვებით რომ ვთქვათ, როგორც გამრავლების ტაბულას.

თითოეული ელემენტის მიხედვით დასახელებულია ვარიანტები: სი-
სინა და შიშინა ჯგუფთა ნორმების კვალობაზე — დესიბილაციით, პირვე-
ლი სპირანტიზებული თანხმოვნით, დეზასპირაციით..., შემდეგ დასაწყის
სიბილანტთა დიფუზურობის გათვალისწინებით...

შედგად ვიღებთ, მაგალითად, ასეთ სქემას Sal (სალ) ელემენტს შე-
უძლია მოგვცეს შემდეგი ვარიანტები, zal, çal, žal, cal... šagr, šur, çor, žor,
cor... řal, dal, tal... řor, dor, tor... hal, jal, řal, gal... ‘or, ‘ur, qor, yop... და ა. შ.

Yon (აონ) ელემენტს შეუძლია მოგვცეს შემდეგი ვარიანტები: san,
zan, çan, žan, can... řon, řun, çon, žon, con... tan, dan, tan... řon, don, ton...
han, řan, kan, gar... ‘on, ‘un, qon, yon... და ა. შ.²

რა თქმა უნდა, ნ. მარის სქემას ოდნავადაც არა აქვს პრეტენზია ამო-
სწუროს ელემენტთა სახესხვაობანი: თითოეულ ელემენტს ხომ წილად უნდა
ხვდეს დედამიწის ყველა ენის სიტყვათა ძირების თითქმის ერთი მეოთხედი!
რომელ ენებშია შესაძლებელი ნ. მარის მიერ ნაჩვენები სახეობანი? ამის შე-
სახებ ნ. მარს არაფერი აქვს ნათქვამი: ვარიანტები გარკვეულ ენებთან არაა
დაკავშირებული, ვარიანტთა წარმოქმნა განსაზღვრული არაა დროით: ის
კანონზომიერი შესატყვისობები, რომელთა საილუსტრაციოდ ნ. მარს მო-
ჰყავს ეს სახეობანი, ზედროულია და უნივერსალური. ესაა **პრინციპული
სხვაობა** ნ. მარის მიერ მოყვანილ ფონეტიკურ ფორმულებსა და **ისტორი-
ული ფონეტიკის ფორმულებს** შორის: ისტორიული ფონეტიკა არც იც-
ნობს და არც ცნობს ისეთ ზედროულ ბგერათცვლილებათა (resp. ბგერათ-
შესატყვისობათა) ფორმულებს, რომელთაც მნიშვნელობა ექნებათ ყველა
ენისათვის. ისტორიული ფონეტიკის ფორმულები განსაზღვრულია ენით,

¹ Н. Я. Марр. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких язы-
ков, 1927, — რჩ. შრ., ტ. IV, გვ. 126.

² Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке, რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 96-98.

სადაც დასტურდებიან ისინი, და ღროთ, **როდესაც** ისინი დასტურდებიან.

ბგერათა ცვლილებების (resp. ბგერათშესატყვისობის) **ზედროული უნივერსალური ფორმულები შეუძლებელია არ იყოს ნებისმიერი.**

ერთ შემთხვევაში ნებისმიერად ივარაუდება, რომ სრულიად განსხვავებული ბგერები გადადიან ერთიმეორეში (მაგალითად, s იქცევა ჳ-დ), მაგრამ იქვე შეუძლებლადაა მიჩნეული, რომ ერთმანეთს შეენაცვლოს ისეთი ახლო მდგომი ბგერები, როგორცაა **l** და **n**. აქედან ჩანს, რამდენად შორსაა სინამდვილიდან ელემენტების ეს ვარიანტები.

რა სარგებლობის მოტანა შეუძლიათ ამ ზღაპრულ ელემენტთა ნებისმიერ ვარიანტებს? ნ. მარის საჭიროდ თვლიდა შეენიშნა, რომ ანალიზი ელემენტების მიხედვით სრულებით არაა საკმარისი, რომ საჭიროა სხვა საშუალებებიც იქნეს გამოყენებული: „ადამიანის მეტყველებაში მხოლოდ და მხოლოდ ოთხი ელემენტის არსებობის პირობებში მივიღეთ ერთგვარი ბგერების მქონე ან ფორმალური სახის მიხედვით ერთმანეთს თანხვედნილი იმდენი სიტყვა, რომელთაც არაფერი არა აქვთ საერთო, რომ მათ შემთხვევით იგივეობას მართლაც ყოველ ფეხის ნაბიჯზე შევყავართ უთვალავ შეცდომაში, ე. წ. ფონეტიკური კანონების მიუხედავად, რომელთა მოთხოვნილებებსაც ისინი ხშირად სავსებით აკმაყოფილებენ; საქმეს შველის მხოლოდ ორი კატეგორიის თვისებითი ანალიზი; ერთია — მარტივი თვისებითი ანალიზი, ასე ვთქვათ, ფიზიკური, როცა ბგერითი მხარის ერთნაირობა მოწმდება სიტყვის მნიშვნელობით, — ეგრეთწოდებული სემანტიკური ანალიზი, ამავე დროს მნიშვნელობა მტკიცდება არა დადგენილი წარმოდგენით ამა თუ იმ წერილობითს ან საერთოდ კლასობრივ ენაში გამოყენების საფუძველზე, როგორც ეს მიღებულია ინდოევროპულ ენათმეცნიერებაში, არამედ ენის პალეონტოლოგიის კანონების მიხედვით. მეორე ანალიზი, ასე ვთქვათ, ქიმიური, უფრო რთულია; ესაა იგივე სემანტიკური ანალიზი, როცა მნიშვნელობა მოწმდება ან დასტურდება, პირველ ყოვლისა, მატერიალური კულტურის ისტორიით, ისევე როგორც საზოგადოებრივ ფორმათა ისტორიით და შემდეგ ზედნაშენური სოციალურ კატეგორიათა — ხელოვნების, მხატვრობის და ა. შ. — ისტორიით. მეტყველების ამ იდეოლოგიური მომენტების გათვალისწინებისას — განაგრძობს ნ. მარი — არც ისე ადვილია სიტყვის შემადგენელ ელემენტთა ანალიზის სწორი განსაზღვრა, როგორც მაშინ, როცა საქმე ეხება მხოლოდ ფორმალური ანალიზის გამოყენებას, სიტყვაში ოთხი ელემენტის რაოდენობრივსა და მატერიალურ (ბგერობრივ) გასაზღვრას“¹.

რომ ელემენტოვან ანალიზს — ნ. მარის სიტყვებით რომ ვთქვათ — „შეუძლია შეგვიყვანოს და კიდევაც შევყავართ აურაცხელ შეცდომაში“ — ეს

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке, რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 16-17.

ყოველგვარ ეჭვს გარეშეა. სემანტიკურ ანალიზს კი („ფიზიკური ანალიზი“), რომელიც უნდა შეეშველოს ფორმალურ ელემენტოვან ანალიზს, ოდნავადაც არ ძალუძს შეზღუდოს ელემენტოვანი ანალიზის ნებისმიერი ხასიათი: ნებისმიერობა არა ნაკლებ ახასიათებს ნ. მარის სემანტიკურ ანალიზს. ტყუილად როდი შენიშნავს ნ. მარი, რომ სემანტიკური ანალიზის პროცესში მნიშვნელობას ადგენენ „არა ამა თუ იმ წერილობითს ძეგლში ხმარების საფუძველზე“..., არამედ მეტყველების პალეონტოლოგიის კანონების მიხედვითაო, ე. ი. ძირითადად წინალოგიკური აზროვნების ნორმებზე დაყრდნობით... ერთი სიტყვით, მარისეული სემანტიკური ანალიზი წარმოებს ელემენტოვანი ანალიზის „მსგავსად“. ამავე დროს, როგორც წესი, სემანტიკური კავშირი სიტყვებს შორის განისაზღვრება ელემენტოვანი ანალიზის ჩვენებათა საფუძველზე და არა — პირიქით. რაც შეეხება ანალიზს მატერიალური კულტურის ისტორიის მონაცემების მიხედვით, საზოგადოებრივ ფორმათა ისტორიისა და სხვათა მიხედვით („ქიმიურ ანალიზს“), ეს ანალიზი კიდევ უფრო ნაკლებაა თავისუფალი ელემენტოვანი ანალიზის დასკვნებისაგან, ვიდრე სემანტიკური ანალიზი, რომელსაც ნ. მარი აწარმოებს „მეტყველების პალეონტოლოგიის კანონთა მიხედვით“: თვით მატერიალური კულტურის ისტორია ნ. მარს აგებული აქვს ელემენტებით მოპოებულ დებულებებზე. ამგვარად, მდგომარეობის ბატონ-პატრონი ისევ ოთხელემენტოვანი ანალიზი გამოდის.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. მარის მიხედვით ელემენტები თანამედროვე ლექსიკაში ჩვეულებრივ წარმოდგენილია შეჯვარედინებული სახით; ელემენტოვანი ანალიზი დაბეჭითებით მოითხოვს შეჯვარედინების პრინციპის მოშველიებას, არადა სხვაგვარად მოუხერხებელი აღმოჩნდებოდა ორ- და მრავალმარცვლიანი სიტყვების დაყვანა ელემენტებამდე, თუნდაც ნ. მარის თეორიის ფონეტიკური ნორმების მიხედვით.

ასე, მაგალითად, ნ. მარი ადარებს ქართ. მ ო რ- სიტყვას ჩინურ mo „მუხა“-ს, რუსულ топ-ს („წიწვიანი ტყე“) და ყველა ისინი დაჰყავს Ber ელემენტამდე¹. მაგრამ ქართ. ფურ-ცელ — სიტყვას განიხილავს, როგორც Ber-Sal ელემენტთაგან შეჯვარედინებულ სიტყვას; დაბლობის ჩერემისეული tu-mo, მთის ჩერემისეულ tu-m, რუს. дуб — აგრეთვე ორელემენტოვანი სიტყვა გამოდის. მაგრამ მის შედგენილობაში თურმე არის Sal-Ber; ბასკ. arte „მუხა“, arto — „სიმინდი“, ლათ. ar-bor „ხე“ — ორელემენტოვანი სიტყვაა, რომელშიც წარმოდგენილია Sal-Yon ელემენტები²...

ნ. მარი ყოველ ფეხის გადადგმაზე „აღმოაჩინს“ ხოლმე სიტყვის შედგენილობაში ორსა და სამ ელემენტს, — სიტყვას განიხილავს, როგორც ელემენტებისაგან შემდგარს: **ელემენტებისა და შეჯვარედინების პრინცი-**

¹ Н. Я. М а р р. Общий курс учения об языке, რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 66.

² იქვე, გვ. 67.

პის გარეშე ნ. მარის მეტყველების პალეონტოლოგია შეუძლებელია არსებობდეს. ამიტომ გასაგებია, რომ ნ. მარი წარმოვიდგენს შეჯვარდინების პრინციპს, როგორც ენათა წარმოქმნისა და ენებში სიტყვათა წარმოქმნის უნივერსალურ პრინციპს.

„...ამჟამად — წერდა ნ. მარი — არ არსებობს არც ერთი შეუჯვარდინებელი ენა. მეტიც, ბგერითი მეტყველება თავისი ჩამოყალიბების პროცესშია არ შეიძლება შეუჯვარდინებლად წარმოვიდგინოთ: შეჯვარდინებამდე არ არსებობდა ბგერითი მეტყველება, რადგანაც შეჯვარდინებამდე არ იყო საზოგადოებრივი კოლექტივები... მაშასადამე, არ არსებობდნენ მარტივი ტომები, მარტივი, შეუჯვარდინებელი ენების მქონენი, საერთოდ არ არსებობდა შეუჯვარდინებელი ენები“¹...

თუ ნ. მარი მხოლოდ ელემენტებს და მათ ფონეტიკურ „სახეცვლას“ დაემყარებოდა და შეჯვარდინების პრინციპს არ მოიშველიებდა, ნებისმიერად დაშლა სიტყვისა ერთგვარად მაინც შეიზღუდებოდა. მაგრამ ნ. მარმა ელემენტოვან ანალიზს ზედ დაურთო უნივერსალური შეჯვარდინების პრინციპი, და ამან კი შექმნა განუსაზღვრელი შესაძლებლობა იმისათვის, რომ ნ. მარს ყოველ სიტყვაში „ეპოვა“ ესა თუ ის ელემენტი ან მათი კომბინაცია („შეჯვარდინების შედეგი“).

რამდენადაც **ნებისმიერია ელემენტოვანი ანალიზი**, იმდენად **მცირეა იმ დასკვნების მეცნიერული ღირებულება**, რომელთაც ნ. მარი აკეთებდა ამ ანალიზზე დაყრდნობით.

ამის დამადასტურებელ მაგალითებს უხვად გვაწვდის ნ. მარის შრომები 1926-1934 წლებისა.

მხოლოდ ელემენტოვანი ანალიზის მეშვეობით თუ მოახერხებდა ნ. მარი ერთმანეთთან დაეკავშირებინა (და დაეყვანა სიტყვა „ცის“ წინარემნიშვნელობამდე) სიტყვათა წყება, როგორიცაა, ქართ. **ტრე**-დ („შეჯვარდინებულ“), ქართ. **ჰერ**-ა **წრე**, ქართ. ჰერი, **მ-ჰერ**-ა, ბასკ. an-der „ქალი“ („შეჯვარდინებულ“), ლათ. li-ter-a „ასო“ („შეჯვარდინებულ“), ქართ. **დედა**, ქართ. **მ-ტერ**-ი და **ჰირ**-ი...

ანდა, მოვიგონოთ, მაგალითად, მარისეული პალეონტოლოგიისათვის აგრერიგად დამახასიათებელი კონა, რომელშიაც ერთმანეთთანაა დაკავშირებული: ქართ. **გონ**-ებ-ა, რუს. О-ГОНЬ „ცეცხლი“, რუს. КОНЬ — „ცხენი“, რუს. ОКО „თვალი“, ქართ. **ჰუნ**-ე, დაბათა სახელები — **ონ**-ი, **ხონ**-ი, **ინგურ**-ი Hun-gar „უნგრები“ და ა. შ.²

მხოლოდ ელემენტოვანი ანალიზის წყალობით შეეძლო ნ. მარს განე-

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке, II, გვ. 65-66.

² Н. Я. Марр. К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, 1931, — რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 279 და შემდ.

ცხადებინა, რომ თითქოს თურქ. **kol** || **kul** „ხელი“ უდევს საფუძვლად ლათინურ **cul-tur-a** სიტყვას¹...

ანდა ასეთი მაგალითი რომ ავიღოთ: **tus-k** „თუში“, რომელიც მეორდება ეტრუსკების ბერძნულ სახელწოდებაში (**tuscoi**) თითქოს იგივე იყოს, რაც ტერმინი **თურ-ქ**-ი; ამ სიტყვათა ასეთ ელემენტოვან შედარებას მოსდევს შესაფერისი განმარტებაც: „ჩვენ თურქებთან ერთად პრეტენზიას არ ვაცხადებთ იმაზე, რომ ისტორიულ ეპოქაში თურქებს სჭეროდათ დარიალის ხეობა, მაგრამ არც სატომო სახელი „**тyрок**“ ან „**тюрк**“, არც მასთან განუყოფლად დაკავშირებული საკულტო და სოციალური ტერმინები... არ შეიძლება ახსნილ იქნეს არც შემთხვევითობით, არც სესხებით“².

ანდა — შემდეგი მტკიცება, თითქოს რუს. **кyри-г** — „წრე“, ქართ. **კრუ-ხ**, რუს. **кyри-ца** „ქათამი“ უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს „ფრინველი“ — „ცა“ სემანტიკური კავშირის საფუძველზე“, ამასთანავე თითქოს **ца** — (**кyри-ца** — სიტყვაში) იყოს „სუფიქსი, რომელიც მიუთითებს მდებრობით სქესზე“, რამდენადაც მასში წარმოდგენილია „იფეტური „ქალ“ სიტყვის გადმონაშთი: — **ца** (**кyри-ца**) — ძვ. ქართ. **ს-ძალ**-ი „რძალი“, — ცოლი“³...(!).

ან კიდევ მტკიცება თითქოს **це** (სიტყვაში **солн-це** — „მზე“) უდრიდეს ქართ. **ძე**-ს („ვაჟიშვილს“), — მზე „ცის შვილი, ბალი“, „პატარა ცა“...

ასეთია ელემენტური ანალიზის შედეგი, როცა მას შეჯვარედინების პრინციპი ერთვის და წინარე ლოგიკური აზროვნების ნორმები „ზურგს უმაგრებენ“.

ორიოდე შენიშვნა პალეონტოლოგიური დასკვნების შესახებ კულტურისა და ენის ისტორიის დარგში.

ნ. მარი გვარწმუნებს, რომ კაცობრიობა ძველად რკოთი იკვებებოდაო. „აქედან მოდის მისი, მუხის, პატივისცემა და კულტიო“ — ამბობს ნ. მარი⁴. საიდან ჩანს ეს? საფუძველი ისაა, რომ სიტყვები, რომლებიც აღნიშნავენ „ხეს“, „მუხას“, „რკოს“, „პურს“, თურმე ერთი ფუძისანი ყოფილან: **bal-an-os**: „რკო“, ლათ. **pan-is** „პური“, ქართ. „ხორ-ბალ“-ი, ქართ. „პური“, ჩინ. **mu** „ხე“, ქართ. „მუ-ხა“.

ხის კულტი მართლაც არსებობდა, მაგრამ ხის კულტი იმასთან რო-

¹ Н. Я. Марр. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков, — რჩ. შრ., ტ. IV, გვ. 153. იხ. აგრეთვე: Н. Марр. О Лингвист. поездке в Восточ-Средиземноморье, 1933, გვ.

² Н. Я. Марр. Избр. раб., ტ. IV, გვ. 156-157.

³ Н. Я. Марр. Орудивный и исходный падежи в кабардинском и абхазском, 1928, — რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 239.

⁴ Н. Я. Марр. Китайский язык и палеонтология речи, 1927 — რჩ. შრ., ტ. IV, გვ. 104.

დია დაკავშირებული, შეიძლება თუ არა მისი ნაყოფით კაცი იკვებებოდეს. ეს რომ ასე იყოს, პირველობა მუხას არ შეხვდებოდა წილად: მას მეტოქეობას გაუწევდა წაბლი, თუნდაც წიფელი, თავი რომ დავანებოთ ხეხილს: მათი ნაყოფი უფრო შესაფერია საკვებად, ვიდრე რკო (საჭმელ რკოს იძლევა მხოლოდ მუხის ერთ-ერთი სახეობა).

„მუხა“, „პური“ ენობრივად ერთმანეთს „უკავშირდებიან“ მხოლოდ იმ ნებისმიერობის წყალობით, რითაც ელემენტოვანი ანალიზი ხასიათდება, ამასთანავე სათანადო ფუძეები შერჩეულია სულ სხვადასხვა ენიდან და ამ ფუძეთა ისტორია გათვალისწინებული არაა. ხოლო, სადაც შესაძლებლობა არსებობს შევამოწმოთ შესადარებელ სიტყვათა ისტორია, ირკვევა, რომ ისინი ერთმანეთზე არ დაიყვანებიან: მაგ., ქართ. „პური“ და „ხორ-ბალ“ სრულიად განსხვავებული ფუძეებია, რომ არაფერი ვთქვათ „მუ-ხა“ სიტყვაზე, რომელიც, რა თქმა უნდა, არ შედგება ორი ფუძისაგან: **მუ** — („ხე“) და **ხა** — „ხე“ (ხე+ხე). აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში არის არა მ უ ხ ა, არამედ მ უ ჯ ა, ამასთანავე ჯ ა არ შეიძლება დაუკავშირდეს „ხე“ — სიტყვას.

ნ. მარი ცდილობს თავისი მოსაზრებები განამტკიცოს ბასკურ ენაზე მითითებით, რომელშიაც „მუხა“ გამოითქმის, როგორც **arte**, ხოლო „პურის მარცვალი“, „სიმინდი“ — **artos**. ნ. მარი მათ შორის სხვაობას ხედავს; ბერძ. **artos** „პური“ აღნიშნავს მუხასაც და პურეულსაცაო... ამ სიტყვათა ბოლო ხმოვნებში სხვაობას ნ. მარი უყურადღებოდ ტოვებს. შეიძლება ერთმანეთს დაუკავშირდეს ბერძ. **artos** „პური“ და ბასკ. **arto** „პურის მარცვალი, სიმინდი“, მაგრამ ამაში ვერ ავრევთ **arte**-ს (მუხა), სანამ არ იქნება ახსნილი განსხვავება ფუძის დაბოლოებაში: **artos** და **arte**.

ნ. მარი წერს: „...**ბასკები** ისეთ გვიან ეპოქამდე, როგორიცაა **ქრისტიანული ერის დასაწყისი, ცხოვრობდნენ** ჯერ კიდევ ხის ნაყოფის მომხმარებელთა კულტურის მეურნეობით (**хозяйством древодной культуры**), არ იცნობდნენ პურეულებს ან თუ იყენებდნენ, იყენებდნენ იშვიათად, მასობრივად ჯერ კიდევ მისდევდნენ იმ ეპოქის მეურნეობას, რომელსაც ახასიათებს ხის ნაყოფით კვება, სახელდობრ, იყენებდნენ მუხას, მის რკოს პურის დასამზადებლად“¹. ეს რკოს პური, რა თქმა უნდა, პალეონტოლოგიის წესითაა გამოცხობილი და კულტურის ისტორიას წინ ვერ წასწევს; ცნება — „ხის ჭამის კულტურის მეურნეობა“ (**хозяйством древодной культуры**) — ელემენტოვანი ანალიზის ნაყოფია; ლიტონსიტყვიერია განცხადება, თითქოს ბასკები ქრისტიანული ხანის დასაწყისისათვის **არ იც-**

¹ Н. Я. Марр. Расселение языков и народов... რჩ. შრ., ტ. IV, გვ. 151, ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.

ნობდნენ პურეულს: პურეული მცენარეები ხმელთაშუაზღვის აუზში ბევრად უფრო ადრე იყო ცნობილი.

ელემენტოვანი ანალიზის „შემოქმედებითმა ძალამ“ ნ. მარს შესაძლებლობა მისცა აღმოეჩინა „მჭიდრო კავშირი თურქული ენის ლიდურთან“, — წინა აზიის ძველ ენასთან: ლიდის მეფის სახელი კრეზი პალეონტოლოგიურად დაუკავშირდა თურქულ სიტყვებს: kō-z „თვალს“, kur-t „მგელს“¹.

„ჩვენ უკვე წინასწარ ვგრძნობთ საქმეში ჩახედულ პირთა შემფოთებას იმის გამო, რომ თურქები არ მიგვაჩნია მომთაბარეებად, არამედ გამოგყავს მიწისმოქმედებად, ჩვენ მხოლოდ იმას გადმოვცემთ, **რაც პალეონტოლოგიამ გამოავლინაო**“² — წერდა ნ. მარი სხვა კონტექსტში.

უფრო გვიან 1933 შ. ნ. მარი ისევ და ისევ ელემენტოვან პალეონტოლოგიაზე დაყრდნობით შესაძლებლად თვლიდა განეცხადებია: „ხმელთაშუაზღვეთი თურქების გარეშე და თურქები ხმელთაშუაზღვეთის გარეშე არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ არც ერთ ისტორიულად დამოწმებულ ეპოქაშიო“³, „თურქებს ჩვენ უეჭველად ვიპოვით ევროპის ცივილიზაციის უძველეს შემქმნელთა რიცხვშიო“⁴ და ა. შ.

ვფიქრობთ, ასეთი დებულებები გარკვევით ახასიათებს იმ პალეონტოლოგიის მეცნიერულ ღირებულებას, რომელმაც საშუალება მისცა ნ. მარს „აღმოეჩინა“ ისტორიული წარსულის უცნობი ასეთი „ფაქტები“.

ნ. მარი ამტკიცებს, რომ ზმნის უღვლილებაში პირველი პირი გამოიყო უფრო გვიან, ვიდრე მესამე პირი, და პირველი პირის გამოყოფას უკავშირებს კერძო საკუთრების წარმოშობას.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა უღვლილების ისტორიით კი მტკიცდება, რომ სამი პირიდან პირველი და მეორე პირი ჩამოყალიბდა უფრო ადრე, ხოლო მესამე პირი შედარებით უფრო გვიან. სანამ ზმნა პირის უღვლილებაზე გადავიდოდა, იგი იცვლებოდა გრამატიკული კლასების მიხედვით: პირის უღვლილებას წინ უსწრებდა გრამატიკულ კლასთა მიხედვით უღვლილება.

ელემენტოვანი პალეონტოლოგია აქაც ღალატობს ისტორიას.

დებულებები, რომლებიც მოპოებულია ელემენტოვანი პალეონტოლოგიის მიხედვით, შეუძლებელია მივიჩნიოთ მეცნიერულ დებულებებად, თუ კი არ აღმოჩნდება შესაძლებელი სხვა გზით დავასაბუთოთ ისინი.

¹ Н. Я. Марк и проблемы языка, რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 457.

² Н. Я. Марк. Расселение языков и народов, რჩ. შრ., ტ. IV, გვ. 152.

³ Н. Я. Марк. О лингвистической поездке в Восточное Средиземноморье, 1933, გვ. 9.

⁴ იქვე, გვ. 97.

*
* *
*

ზოგნი ცდილობდნენ მოძღვრება ოთხი ელემენტის შესახებ მიეჩნიათ ჰიპოთეზად, რომელიც ორგანულად არაა დაკავშირებული ნ. მარის თეორიის ძირითად დებულებებთან: ეს უცნაური მტკიცებაა, მაგრამ უწყინარი ვარაუდია ადამიანის მეტყველების ჩასახვის შესახებო. მაგრამ ეს სრულებითაც ასე არაა: ელემენტების გარეშე წარმოუდგენელია მარისეული მეტყველების პალეონტოლოგია, პალეონტოლოგიის გარეშე კი არ არსებობს „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“. **ელემენტოვანი პალეონტოლოგია ნ. მარის თეორიის საფუძველთა საფუძველია.** ამას ყოველგვარი ორაზროვნების გარეშე ნ. მარი ხაზგასმით აღნიშნავდა არა ერთგან. ასე, მაგალითად, ის წერს: „იაფეტური თეორია, ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება, თავის კვლევა-ძიებაში უყოყმანოდ იყენებს ორს, სრულიად მკვიდრად დადგენილ საშუალებას; ერთი მათგანია — განსაკუთრებითი კვლევითი გრაფიკა, ანალიზური ანბანი, მეორე — ანალიზი ოთხი ლინგვისტური ელემენტების მიხედვით, რომელიც გამოგვივლენს მათს იდეოლოგიურობას“¹...

„...ეს ზედნაშენი კატეგორიები... მსოფლმხედველობა... და აზროვნება მისი ცვალებადი ტექნიკით... ხელმისაწვდომია **მეტყველების პალეონტოლოგიის მეშვეობით, რომელიც ემყარება ოთხ ლინგვისტურ ელემენტს — A, B, C, D ელემენტებს, რომლებიც წარმოადგენენ კავშირს (УВЯЗКА) ზედნაშენის ორივე ნაწილისა, თვით ენისა, — იდეოლოგიური ნაწილისა ისევე, როგორც ფორმალურისა, — მატერიალურ ბაზასთან.**

მას შემდეგ, რაც დავეუფლეთ კვლევის ამ ახალ იარაღს, აღმოჩნდა კავშირები (вскрылись связи), რომელთაც არავინ ვარაუდობდა, ცალკეულ ენებს შორის, რომლებიც გაშლილი არიან აფრიკის, ევროპის და აზიის მთელ ტერიტორიაზე“².

ეს ნიშნავს, რომ ელემენტოვანი ანალიზი იძლევა შეუზღუდავ შესაძლებლობას აფრიკის, ევროპის, აზიის სხვადასხვა ენათა სიტყვების „დაკავშირებისა“ — სიტყვებისა, რომლებსაც წარმოშობით არაფერი აქვთ ერთმანეთთან საერთო; ელემენტოვანი ანალიზი გზას უხსნის მეტყველებისა და აზროვნების ძველისძველი ვითარების შესახებ ნებისმიერ მსჯელობას.

მარისეული მეტყველების პალეონტოლოგიის შექმნა შეუძლებელი იქნებოდა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებით: „...განსაკუთრებით მატერიალური კულტურის ისტორიის აკადემიის დაარსების შემდეგ — წერდა ნ. მარი — მე ვიგრძენი, რომ იაფეტურ თეორიას ნიადაგი ეცლება, რამდენადაც იგი მაინც იყენებს ძველი მოძღვრების გადმონაშთ ტექ-

¹ Н. Я. Марр. К семант. палеонтологии... (1931), რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 256 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

² Н. Я. Марр. Языковая политика яфетич. теории..., რჩ. შრ., I, გვ. 288.

ნიკას¹ (ე. ი. ისტორიულ-შედარებით მეთოდს — ა. ჩ.).

ე. წ. „ახალმა საენათმეცნიერო მოძღვრებამ“ ელემენტოვან ანალიზში კიდევ პოვა „ახალი ტექნიკა“, რომლის მნიშვნელობის შესახებაც ასეთი კარგი აზრისა იყო თვით ნ. მარი და რომლის გამოყენებითაც ენის მეცნიერულ ისტორიას საფუძველი გამოეცალა.

ინტერესს მოკლებული არ იქნება, ალბათ, ალენიშნოთ, რომ ნ. მარს არ მოუცია (და არც შეეძლო მოეცა!) იმის ახსნა, თუ საიდან ირკვევა, რომ ადამიანის მეტყველება იწყება **ოთხი** ელემენტიდან², რომ ეს **ელემენტები** იყო Sal, Ber, Yon, Rom და რომ **შეიძლება ახლა აღმოვაჩინოთ** „ეს ელემენტები“ ახლანდელ ენათა სიტყვებში.

წარმოვიდგინოთ, რომ თავდაპირველად იყო ოთხი ელემენტი. როდის? მრავალი ათეული ათასი წლის წინათ (ნ. მარი საორიენტაციოდ ასახელებს ორმოცდაათ ათას წელს, მაგრამ იქვე შენიშნავს: „შესაძლოა ხუთას ათასი წელიცო“). თუ რამდენ დროს გაუვლია მას შემდეგ, ეს შეიძლება დახასიათებულ იქნეს თუნდაც იმით, რომ მაშინ არ არსებობდა ბგერითი მეტყველება (და იყო, ვთქვათ, მხოლოდ ოთხი ელემენტი), მას შედეგ კი წარმოიშვა რამდენიმე ასეული სავესებით განსხვავებული ენა, რომლებშიაც წარმოდგენილია სულ ცოტა რამდენიმე ათასი მარტივი ფუძე (ძირი).

იმის მტკიცება, რომ ეს „თავდაპირველი ელემენტები“ შეიძლება გამოვავლინოთ თანამედროვე ენათა სიტყვებში, ნიშნავს, ჯვარი დავუსვათ განვითარების იმ პროცესს, რომლის შედეგადაც მივიღეთ ამჟამად არსებული ენები. ნ. მარის თეორიის ანალიზი ცხადყოფს **დემონსტრაციულად კავშირის გაწვევტას ისტორიზმთან, იგი ისტორიზმის სრულს უარყოფას მოასწავებს.**

ვეძებოთ თანამედროვე ენათა სიტყვებში თავდაპირველი ელემენტები — ნიშნავს სახელი გაგუტებოთ ენათმეცნიერებას, როგორც მეცნიერებას: ნ. მარის ელემენტოვანი ანალიზი მართლაც რომ „მხოლოდ იმის ბიძგს იძლევა, რომ მხარეთქოზე წამოწვე და ყბადაღებული ოთხი ელემენტის გარშემო იმკითხაო“.³

როგორ გაჩნდა ნ. მარის თეორიაში Sal, Ber, Yon, Rom ელემენტები? შემთხვევითია თუ არა ეს ელემენტები? ელემენტები, რამდენადაც მათში სურთ დაინახონ ადამიანის მეტყველების უძველესი ფაქტები, **სავსებით**

¹ Н. Я. Марр. К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем, 1931, რჩ. შრ., ტ. II, გვ. 247.

² კითხვაზე, თუ რატომ სწორედ ოთხი ელემენტი, ნ. მარი იძლეოდა ფანტასტიკურ განმარტებებს. უკანასკნელად ასეთი „განმარტება“ იყო მოცემული: „ზოგი რამ არც საჭიროებს დამტკიცებას, ის შეიძლება ვაჩვენოთ. დაკვირვება გვამცნობს, რომ არსებობს მხოლოდ ოთხი ელემენტი. ... რატომ? არ ვიცი“ Н. Я. Марр „К Бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме“, 1932, გვ. 44).

³ ი. ს ტ ა ლ ი ნ ი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. 1951, გვ. 31.

შემთხვევითი არიან, მაგრამ ნ. მარის თეორიისათვის ისინი სრულებითაც არ არიან შემთხვევითნი.

როგორც ცნობილია, ნ. მარის თეორია დაიწყო ქართული ენის სემიტურთან (არაბულთან, ებრაულთან) ნათესაობის მტკიცებით. ეს მტკიცება დაედო საფუძვლად იაფეტურ თეორიას, როგორც მოძღვრებას იაფეტურ ენათა შესახებ. იაფეტური ენები თავდაპირველად (1908 წ.) ნ. მარს მიჩნეული ჰქონდა ახლო მონათესავე შტოდ სემიტური ენებისა, რომლებსაც, სხვათა შორის, ნ. მარი აგრეთვე **შტოდ** აცხადებდა; ორივე შტო ექცეოდა ნოეტურ ენათა ოჯახში. ამ ორი შტოს ენათა ახლო ნათესაური კავშირის დამტკიცების მიზნით ნ. მარი შეუდგა ცოცხალი უმწერლო იბერიულ-კავკასიური ენების (ჭანურის, სვანურის, აფხაზურის) შესწავლას. 1916 წ. ნ. მარმა წამოაყენა დებულება, რომ იაფეტურ ენათა შემადგენლობაში შედის ქართულის, მეგრულის, ჭანურის, სვანურის, აფხაზურისა და ადიღეურის გარდა დადესტნის ენები, წინა აზიის ზოგი ძველი ენა (ელამური, ურარტული, შუმერული).

იაფეტური ენები შეადგენენ ოჯახსო; ამგვარად, იაფეტური შტო გადაიზარდა იაფეტურ ოჯახად, სემიტური ოჯახის მონათესავედ. იაფეტურ ენათა სემიტურ ენებთან ნათესაობის საკითხი უკანა რიგში მოექცა. 1920 წელს იაფეტურ ენათა შედგენილობაში ივარაუდება გარდა ზემოთ დასახელებული ენებისა: ბასკების (პირენეისზე), ეტრუსკების (რომალეთა წინა ხანის იტალიაში), პელაზგების (ძველ საბერძნეთში) ენები. იაფეტური ენები ხმელთაშუაზღვეთში წინ უსწრებდა როგორც ინდოევროპულ, ისე სემიტურ ენებს; იაფეტური ხალხები წარმოადგენენ მესამე ეთნიკურ ელემენტს ხმელთაშუაზღვის კულტურის შექმნაში, მესამეს — იმის მიხედვით, თუ როდის გაირკვა ეს, ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით კი — პირველს¹. 1923 წლიდან მოყოლებული იაფეტური ენები გვევლინება უკვე სრულიად ახალი გაგებით: ისინი აღნიშნავენ **განვითარების სტადიას**. ესაა, ხან ინდოევროპული სტადიის წინამავალი, ხან კიდევ ყველა სხვა სტადიის წინამავალი, — ე. ი. ადამიანის მეტყველების უძველესი სტადია (ასეთი გაგება დამკვიდრდა დაახლოებით 1927 წლიდან). წარმოშობით, ამოსავალი მასალის მიხედვით ნათესაობას ნ. მარი უარყოფს: ეს რასიული კლასიფიკაციაა. იწყება ელემენტთა ბატონობის ხანა: ყველა ენას აქვს საერთო ამოსავალი მასალა, ოთხი ელემენტი და ა. შ. იაფეტური თეორია, დასაწყისში

¹ ჯერ კიდევ 1864 წ. ფრ. მიულერმა წამოაყენა დებულება, რომ კავკასიური ენები არ ენათესაებიან არც ინდოევროპულ, არც ურალურ-ალთაურ ენებს. „საფიქრბელია, დასავ. ევროპაში ბასკურის მსგავსად ისინი წარმოადგენენ ნაშთს მეტად მნიშვნელოვანი ენათა ოჯახისა, რომელიც სემიტურ, არიულ და ურალურ-ალთაურ ტომთა მოსვლამდე გავრცელებული იყო კავკასიის მიდამოებსა და მის სამხრეთით“.

ქართული ენის სემიტურთან ნათესაობის თეორია, წარმოშობს ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“. ნ. მარმა დაიწყო ქართული ენის სემიტურთან ნათესაობის მტკიცებით და დაამთავრა იმით, რომ უარყო საერთოდ ენათა წარმოშობითი ნათესაობა.

ნ. მარმა ვერ შეძლო ქართული ენის სემიტურთან ნათესაობის აზრის დასაბუთება, ეს აზრი მცდარი გამოდგა.¹ ამ მცდარი აზრის დამტკიცების ცდაში ნ. მარმა დიდი მუშაობა ჩაატარა იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის მხრივ. გამოაქვეყნა მთელი რიგი მონოგრაფიები, სტატიები, წარმოადგინა მრავალი საინტერესო დაკვირვება. მაგრამ ნ. მარის საკვლევადობო მოღვაწეობის ამ უფრო დადებით ხანაშიაც კი შედარებით ცოტაა მეცნიერულად დასაბუთებული, მტკიცედ დადგენილი დებულებები. და ეს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ თვით აზრი ქართულის სემიტურთან ნათესაობის შესახებ მცდარი იყო. ავიღოთ სწორი აზრი: აზრი ქართულისა და მთის კავკასიური ენების ნათესაობის შესახებ ისევე, როგორც აზრი იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობისა ბასკურთან და წინა აზიის ძველ არაინდოევროპულ, არასემიტურ ენებთან (ურარტულთან, ხურიულთან, ხეთურთან...) ხომ სწორი იყო. ამის შესახებ გარკვევით ლაპარაკობენ სხვადასხვა მიმართულებისა და შეხედულების ენათმეცნიერები, ისტორიკოსები, ეთნოგრაფები და ეს როდია შემთხვევითი: ამას გვიკარნახებს მთელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი. წინა აზიის ძველი არაინდოევროპული და არასემიტური ენები ბუნებრივად ეკედლებიან იმგვარივე გრამატიკული წყობის ენებს, იბერიულ-კავკასიური ენებს, რომლებიც გადმონაშთის სახით დღემდე დაცულია კავკასიაში და რომლებიც არ ეკუთვნიან არც ინდოევროპულ, არც სემიტურ და არც ურალურ-ალთაურ ენათა წყებას. ერთია — სწორი აზრი, მეორეა — დამტკიცებული აზრი. ნ. მარის ნააზრევში დამტკიცება აკლდა სწორ დებულებასაც (მცდარი აზრის დამტკიცება ხომ ისედაც შეუძლებელი იყო).

მიზეზი მარტივია: **შედარება ნ. მარის შრომებში ჩვეულებრივ მოკლებული იყო ისტორიულ საფუძველს.** ეს შეინიშნება ნ. მარის საუკეთესო ნაშრომებშიაც კი, რომლებიც **ამ პერიოდს განეკუთვნება.** ისტორიული საფუძვლის გარეშე შედარებას არ შეეძლო მოეცა დადებითი, მეცნიერულად მტკიცე დებულებები და დასკვნები.

განსაკუთრებით ცხადად ეს გამოვლინდა ნ. მარის იმ ნაშრომებში,

¹ ხმელთაშუა ზღვის აუზში იაფეტური მოდგმის ხალხები პირველ ეთნიკურ ელემენტს წარმოადგენდნენ, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავდა 1920 წ. ნ. მარი (იხ. ზევით). სემიტების ჭაჭანება მაშინ არ იყო. სემიტები მერე გამოვიდნენ ისტორიის სარბიელზე. სემიტურ ენებთან იაფეტურის ნათესაობის საკითხი, დასმული 1888 წელს, ნ. მარმა ამით თვითონვე უარყო 1920 წელს.

რომლებიც დაიწერა ქართულის სემიტურთან ნათესაობის დებულების საფუძველზე (ასეთებია: „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკა“, „ძველი სალიტერატურო ენის გრამატიკა“...). სემიტურ ენათა ნორმებთან სრული შეფარდებით ნ. მარი აყენებს დებულებას, რომ ქართულში, ჭანურში, მერულში, სვანურში სიტყვის ძირი შედგება თანხმოვანთაგან, ხმოვნები კი აფიქსთა როლში გვევლინებიან, ამასთანავე სიტყვის ძირი უნდა იყოს სამთანხმოვნოანი („სამასოიანი“, როგორც ნ. მარი ამბობს); როცა თანხმოვანი სიტყვაში სამზე ნაკლებია, ნ. მარი ფორმანტიულ თანხმოვანს უმატებს ძირს — შესასწავლი ენის ფაქტების ცხადი ჩვენების წინააღმდეგ. არაბულში სამი ბრუნვაა; და აი ქართული ენის ექვსი ბრუნვა ნ. მარს დაჰყავს სამამდე; ვიღებთ ორ ნათესაობითს ბრუნვას, სამ მიცემითს, ამასთანავე მიცემით ბრუნვათა წრეში ნ. მარმა მოაქცია მოთხრობითი ბრუნვა — **ა** ხმოვნის მიხედვით მან-ნაცვალსახელში; ნამდვილად ეს **ა** განეკუთვნება არა ფორმანტს, არამედ ფუძეს. ამის კვალობაზე ერგატიული კონსტრუქცია უტოლდება დატიურ კონსტრუქციას და გამოცხადებულია პასიურ კონსტრუქციად. არაბულში ორი სქესია; მდებრობითი — **at** სუფიქსით. ნ. მარი ქართულშიაც გამოჰყოფს ორ სქესს და სქესის ნიშნებს ეძებს **სუფიქსებში** და კვლავ ქართული ენის ისტორიის ფაქტების წინააღმდეგ: მასში დღეს გრამატიკული სქესები არ გაირჩევა და არც წინათ გაირჩეოდა; ისტორიულად კი მასში განსხვავებული იყო გრამატიკული კლასები პიროვნებისა (ადამიანისა) და ნივთისა (და არა სქესები); დამახასიათებელია, რომ გრამატიკულ კლასთან ნიშნებად ჩვენს ენებს ჰქონდათ პრეფიქსები და არა სუფიქსები და ა. შ.

ამგვარად, ქართული ენის სემიტურთან ნათესაობის დებულებამ ქართულ ენას თავს მოახვია სემიტურ ენათა გრამატიკული სისტემა, რომელიც სრულიად შეუფერებელი იყო ქართულისა და მისი მონათესავე ქართველური ენებისათვის.

ისტორიის ფაქტებს ყველაზე მეტად ეწეოდა ანგარიში ნ. მარის იმ შრომებში, რომლებიც ქართულის, მეგრულ-ჭანურისა და სვანურის შედარებით-ისტორიული შესწავლისადმი იყო მიძღვნილი, თუმცა აქაც ცალკეულ შემთხვევაში ნ. მარი თავისებურად იყენებდა ბევრით შესატყვისობათა ფორმულებს და აღადგენდა ისეთ ფაქტებს, რომელნიც არასოდეს არსებობდნენ¹.

რაც უფრო მეტი ენა შემოდიოდა კვლევა-ძიების სფეროში, მით უფრო იზღუდებოდა შედარებისათვის გამოსადეგი საიმედო მასალა, მით უფრო ვიწროვდებოდა ის ისტორიული საფუძველი, რომელსაც შედარება

¹ ასე, მაგ., ქართ. **სახლ**-ს ჭანურში შესატყვისება **ოხორ**; ნ. მარი კი აღადგენდა ფუძეს: შოხორ (→ ცოხორ → ოხორ). არავითარი **შ** ამ სიტყვაში არ ყოფილა; **შ** → **ც** რეალური არაა. ჭან. ოხორ ← ჰოხორ-ისაგან.

უნდა დაყრდნობოდა, მით უფრო ძნელდებოდა საერთო ისტორიულ მნიშვნელთან მიყვანა შესადარებელ ოდენობათა, რომელთაც განვლეს ისტორიული განვითარების მეტად განსხვავებული გზები.

შედარებისას თანდათან განშირდა სატომო სახელთა გამოყენება (ბასკ — აბხაზ ← აბასხ; შუმერ. — იბერ...). ეს სატომო სახელებია ნ. მარმა რომ დასახა ელემენტებად; პირველად ასეთი სატომო სახელი-ელემენტი იყო თორმეტი, ბოლოს მათი რიცხვი დავიდა ოთხამდე; ესაა: **Sal** (სალები — თე-სალია), **Ber** (ი-ბერ, შუ-მერ, ჩუ-ვაშ), **Yon** (იონები), **Rom** (რას-ენე-ბი, ე. ი. ეტ-რუსკ-ები, რუს-ები)... ამის შესაბამისად ნ. მარმა წამოაყენა დებულება, რომ სატომო სახელებში წარმოდგენილია უძველესი ლექსიკური მასალა, რამდენადაც ყოველ ტომს თავდაპირველად ჰქონდა მხოლოდ ერთადერთი სიტყვა ტომის საკუთარი სახელწოდება (შემდეგ ნ. მარმა უარყო ეს გაგება).

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ელემენტები სრულიად შემთხვევითი რამ არის კაცობრიობის მეტყველების ისტორიის თვალსაზრისით, მაგრამ შემთხვევითი როდია ნ. მარის თეორიისათვის: ოთხი ელემენტი ბუნებრივი გამონატულებაა იმ ანტიისტორიზმისა, რომელზედაც აიგო ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“. **იაფეტური თეორიის ევოლუცია** (ქართული ენის სემიტურთან ნათესაობითიდან მოყოლებული და ელემენტებით გათავებული), იმის **კარგი მაგალითია, თუ როგორი მარცხი შეიძლება განიცადოს ენათა შედარებითა შესწავლამ, როცა იგი მოკლებულია ისტორიულ საფუძვლებს.**

ნ. მარის მიმდევრები ხაზგასმით აღნიშნავენ: ნ. მარი ენობრივ ფაქტთა შესწავლით სტიქიურად მივიდა მარქსიზმთან; შემდეგში კი სტიქიურმა მარქსიზმმა ადგილი დაუთმო მარქსისტული მეთოდოლოგიის შეგნებულ გამოყენებასაო. ეს, რა თქმა უნდა, ნამდვილ ვითარებას არ შეეფერება. **ნ. მარი სტიქიურად მივიდა არა მარქსიზმთან, არამედ ელემენტებთან,** ისტორიზმზე თანდათან ხელის აღების გზით; ეს პროცესი დამთავრდა ისტორიზმის პრინციპის სრული უარყოფით საკვლევადიებო პრაქტიკაში, ელემენტოვანი ანალიზის დანერგვით.

ნ. მარი ცდილობდა ეს ელემენტები, მეტყველების ელემენტოვანი პალეონტოლოგია შეგნებულად დაეკავშირებინა მარქსიზმთან. ნ. მარის ასეთი ცდა არ შეიძლებოდა დაგვირგვინებულიყო წარმატებით: ელემენტებზე დამყარებული „მარქსიზმი“ ვულგარული მატერიალიზმი გამოდგა. ი. ბ. სტალინი წერს:

„ნ. ი. მარს მართლაც სურდა და ცდილობდა მარქსისტული ყოფილიყო, მაგრამ მან ვერ შეძლო გამხდარიყო მარქსისტი. იგი მარქსიზმის მხოლოდ და მხოლოდ გამაუბრალოებელი და ვულგარიზატორი იყო, როგორც

„პროლეტკულტელები“ ან „რაპპელები“¹.

ნ. მარის ელემენტოვან პალეონტოლოგიას არ ძალუძს გადაწყვიტოს არც კულტურის ისტორიის ამოცანები, არც აზროვნების ისტორიის საკითხები. ელემენტოვან პალეონტოლოგიას არ შეუძლია გასწიოს ისტორიის (ისტორიული მეთოდის) მაგივრობა. მეტყველების პალეონტოლოგია რომ მეცნიერულ ხასიათს ატარებს, იგი უნდა მუშავდებოდეს ისტორიული მეთოდით და მაშინ იქცევა იგი ისტორიის ორგანულ გაგრძელებად, დაგვეხმარება გავერკვეთ შორეული წარსულის ფაქტებში.

*

* *

ანტიისტორიზმი თურქულ თეორიაში „გაუნიშ-დილ“. ელემენტოვან ანალიზზე დაფუძნებული თურქული საენათმეცნიერო თეორია². ამ თეორიას ეწოდება „გაუნიშ-დილ“ („მზის ენა“). თავის თავს ეს თეორია უპირისპირებს „ისტორიულ-შედარებითს ენათმეცნიერებას“ („კლასიკურ ენათმეცნიერებას“, როგორც მას თურქული თეორიის ავტორები უწოდებენ) და თავისთავს სახავს უახლეს ენათმეცნიერულ თეორიად.

„გაუნიშ-დილ“ თეორია **ყველაზე ახალი თეორიაა**, რაც არსებობდა დღემდის. საფუძვლები, რომლებსაც იგი ემყარება, საკმაოდ ვრცელია იმისათვის, რომ **ადვილად შეგვაძლებინოს ყველა ენის შესწავლა...** ჩვენ ადვიარეთ ეს თეორია მისი უპირატესობის გამო და იმიტომაც, რომ მას **შეუძლია გადაჭრას ენათმეცნიერების ყველა პრობლემა, რაც დღემდის გადაუჭრელი რჩებოდა** — ამბობს თანქუთი (გვ. 3).

„ამ თეორიის მიერ დადგენილ კანონებს — წერს ავტორი — **შეუძლია ენათმეცნიერებას გადაუშალოს ახალი ჰორიზონტები**, დაფუძნებუ-

¹ ი. ს ტ ა ლ ი ნ ი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 30.

² თუ რა პრინციპებს ემყარება ეს თეორია, ამაზე გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა მესამე თურქული საენათმეცნიერო კონგრესის შრომები, რომლებიც გამოუციათ ფრანგულ ენაზე 1936 წელს თურქეთში. ჩვენს ხელთ არის ოთხი ბროშურა:

1. პ. რ. თანქუთი. ენათმეცნიერული ეტიუდი «გაუნიშ-დილ» თეორიის პანქრონიული მეთოდის მიხედვითა და პალეოსოციოლოგიური თვალსაზრისით (27 გვ.).

2. ა. დილაჩარი. «გაუნიშ-დილ» თეორიის ბიოფსიქოლოგიური საფუძვლები (16 გვ.).

3. მ. მ. დალქილიჩი. ეტიუდი თეორიისა «გაუნიშ-დილ». პასუხი შესაძლო უკუთქმებზე (29 გვ.).

4. ი. ჰ. დანიშმენდი, ეტიუდი პირველყოფილი ადამიანის მიმიკური მეტყველებისა და უღვლილების არამქონე ზმნის შესახებ (14 გვ.).

ზოგად საკითხებს ეხება პირველი სამი ბროშურა. არსებით მომენტებში აქ სრული თანხმობა ჩანს. ჩვენ აქ თანქუთის შრომის დებულებებს გადმოვსცემთ და საჭირო შემთხვევებში სხვა ავტორებსაც დავიმოწმებთ.

ლი რეალურსა და დადებით საფუძვლებზე და მით უზრუნველყოს ენათმეცნიერების წინსვლის ახალი ეტაპები“.

„ენის წარმოშობის, შედგენილობისა და წარმოქმნის **ყველა პრობლემა და საიდუმლოება** (ამ თეორიის წყალობით) **შუქდება ახალი კონცეფციის სინათლით**. სწორედ ამ კონცეფციის წყალობით ჩვენ პირველად ვწვდებით იმ ზოგადსა და მარტივ კანონებს, რომლებიც წარმართავენ ენის სიცოცხლეს“.

„პირველად ეს თეორიაა, რომ გვიხსნის ენის ძირითად რეალურობას და მისი წარმოქმნის კანონებს“. „ვინაიდან ეჭვი არაა, რომ ჭეშმარიტებანი, რომლებიც აღმოჩენილია „გაუნემ-დილ“ თეორიის მეშვეობით, გახდებიან მსოფლიო მეცნიერების კუთვნილება და მოიპოვებენ საყოველთაო ხასიათს, ჩვენ შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ **ამიერიდან ენათმეცნიერულ 'პრობლემათა' კომპლექსი გადაწყვეტილია**. მაშასადამე, ამიერიდან **მეცნიერება ენის შესახებ დამყარებული იქნება ახალ საფუძველზე**. „გაუნემ-დილ“ თეორიამ მოუპოვა სრულიად ახალი რეალურობა მეცნიერებათა სინთეზურ ერთიანობას.

ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ **„გაუნემ-დილ“ თეორია ახალ შუქსა ფენს არა მხოლოდ ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემებს, არამედ იგი გახდება საყრდენი ფსიქოლოგიურ, სოციოლოგიურ და ისტორიულ მეცნიერებათათვის, გამოიწვევს რა მასში ახალს რეფორმებს“...** (დალქილიჩი, გვ. 28-29).

საიდან ჩანს ეს? რა გაკეთდა თურქეთში ისეთი, რომ ენათმეცნიერებაში ასეთი ცვლილება მოხდეს?

საქმე ისაა, რომ თურქული თეორია უპირისპირდება ისტორიულ-შედარებითს ენათმეცნიერებას. ისტორიულ-შედარებითს ენათმეცნიერებას თურქული თეორიის წარმომადგენლები უწოდებენ „კლასიკურ სკრლას“. „კლასიკური სკოლა“ აქ მოძველებულს უფრო ნიშნავს, ვინემ ღირსების გახაზვას. ამ სკოლის ძირითადი ნაკლი ისაა, ამბობენ თურქი ენათმეცნიერები, რომ იგი ხელს იღებს ენის წარმოშობის საკითხზე.

თანქუთს მოყავს ფრანგი ენათმეცნიერის ვანდრიესის აზრი: ენათმეცნიერება სწავლობს ენებს, რომლებზედაც ლაპარაკობენ, რომლებზედაც წერენ; ითვალისწინებს მათს ევოლუციას ისტორიის სიღრმეში; მაგრამ როგორ ღრმადაც არ გავყვით ისტორიას, ჩვენ საქმე გვექნება ენებთან, რომელთაც გაიარეს განვითარების დიდი გზა; მეტყველების ჩასახვამდის რჩება უზარმაზარი პერიოდი, რომლის შესახებაც ჩვენ არაფერი ვიცით. ქიმერულია აზრი ენათა შედარების გზით აღვადგინოთ პირვანდელი ენა“.

ერთი სიტყვით, ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება სწავლობს, **როგორ წარმოიშვნენ ენები** და არა იმას, თუ როგორ **წარმოიშვა მეტყველება**.

მერე და, რატომაა თურქული ენათმეცნიერების აზრით ენის წარმოშობის საკითხი ასე აქტუალური?

ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების (ე. წ. „კლასიკური სკოლის“) დამოკიდებულება ენის წარმოშობის საკითხისადმი გარკვეულად აისახება ფონეტიკურ კანონთა საკითხში, ფონეტიკური კანონზომიერების რაობის გაგებაში.

ამის თაობაზე თანქუთი წერს: კლასიკური სკოლის მეთოდი შეიძლება დავახასიათოთ შემდეგნაირად: ბგერის ცვლამ რომ 'ფონეტიკური' კანონის ძალა მოიპოვოს, აუცილებელია დადგენილი იყოს **სად** (რა ტერიტორიაზე?), **როდის** (რა ეპოქაში?), **რა პირობებში** მიმდინარეობდა ეს ცვლილება და 'აუცილებელია', რომ სიტყვის დოკუმენტობრივი ისტორია გვეჩვენოს ხელში (თანქუთი, გვ. 5).

ბგერის ცვლის ნიმუშად თანქუთი ასახელებს $v \rightarrow g$.

თანქუთი წერს: ეს ცვლილება დამოკიდებულია აურაცხელ და გულის გამაწვრილებელ პირობებზე (*d'innombrables et exténuantes conditions*): მხოლოდ დასავლურ-გერმანულ სიტყვებში ისიც გალურ-რომანული პერიოდისა თავიიდური **w** შეიძლება ცვლილიყო **gw**-დ ანდა **g**-დ ფრანგულ ენაში; ასე, მაგალითად:

ფრანგული **witan** — ფრანგული **guider** „გაყოლა“, „გაცილება“

„ **wardon** „ „ **garder** „დაცვა“ (თანქუთი მიუთითებს შრომებზე: ბრიუნო: „ფრანგული ენის ისტორია“ და ბლოში: „ეტიმოლოგიური ლექსიკონი ფრანგული ენისა“, ტ. I, გვ. გვ. 327, 353).

ანდა, მაგალითად: მჟღერ-მსკდომ **gw**-ს ინდო-ევროპული წინარე-ენის ზოგი სიტყვის თავში შეეძლო მოეცა **u** — ლათინურში, **b** — ბერძნულში; აგრეთვე ირლანდიურში: ინდოევრ, **gue-i(o)** — სანსკრ. **jivah**, ლათინ. **uiwos** „ცოცხალი“, ბერძ. **bios** „სიცოცხლე“, ძვ. ირლ. **beo** „სიცოცხლე“ (თანქუთი, გვ. 9).

თანქუთი შენიშნავს: ეს ცვლილებები არაა ზოგადი, არამედ სავსებით ადგილობრივი და კერძო ხასიათისა (იქვე).

„გაუნეშ-დილ“ თეორიის თანახმად მეტად შემზღუდველია შევისწავლოთ ენა მისი არსებობის მხოლოდ ისტორიულ მონაკვეთზე, ჩამოვყალიბოთ ბგერითი ცვლილებანი კონკრეტულ კანონთა სახით იმის გათვალისწინებით, თუ რა ენაში მოხდა ეს ცვლილება და როდის ჰქონდა ცვლილებას ადგილი, თანქუთი წერს: „დანასა და იტალიაში შეეცადნენ განთავისუფლებულიყვნენ ამ მეტისმეტად ვიწრო ჩარჩოებისაგან და ეს ძლიერი და ძვირფასი მისწრაფება ცოცხალია. რუსულმა სკოლამ მარის სახით ეს ტენდენცია მიიყვანა ანთროპოლოგიამდისა და ისტორიულ სოციოლოგიამდისაო“ (თანქუთი, გვ. 4).

„გაუნემ-დილ“ თეორიას კი, რომლის გარშემოც თავს იყრის თურქული საენათმეცნიერო სკოლა, ახასიათებს განწყობანი:

ა) **ანთროპოლოგიური**, რამდენადაც საქმე ეხება ენის წამროშობას,
 ბ) **ფსიქიკურ-სოციოლოგიური**, რამდენადაც მეტყველების ევოლუციის საკითხი დგას. ფონეტიკაში იგი ემყარება ბიოლოგიას.

ეს თეორია **სწავლობს ყველა ეპოქას, ამავე დროს ყველა ადგილსა და ყველა ენას**, და ამისდა კვალად მისი **ფონეტიკური კანონები პანქრონიულია** (თანქუთი გვ. 4-5), ე. ი. საყოველღროსია, ანუ ზედროულია.

ეს პანქრონიული კანონები „გაუნემ-დილ“ თეორიას დადგენილი აქვს **ყველა ადგილისა და ყველა ენისათვის**, დადგენილი აქვს **საბოლოოდ და კატეგორიათა** მიხედვით.

ეს კატეგორიებია: **ჭ ყ გ კ ხ ლ დ გ ქ ჰ**

v f m b p გ ძ მ ბ ფ

თითოეული კატეგორიის (წყების) ყველა ხუთი თანხმოვანი ენაცვლება როგორც ერთმანეთს, ისე მეორე კატეგორიის (წყების) თანხმოვნებს: ფონემები ექვემდებარებიან ანთროპოფიზიოლოგიურ რიგს ხორხის ძირისა ბაგეებამდის (თუნქუთი, გვ. 10).

ამრიგად, პანქრონიული კანონების თანახმად:

k ქ → m მ, p ფ → ჭ ლ, h ჰ → f ძ და პირიკუ.

ენათა ისტორიიდან ცნობილია ბაგისმიერი **p, f** ბგერათა შეცვლა **h ჰ**-თი (სომხური ჰადრ — **pater** „მამა“, ხუნძ. ენის ონსოქოლოს დიალექტში ჰერ — ფერ „ხახვი“, ესპანური ჰაცერ — ლათ. **facere...**). იქნებ ეს (ანდა ამგვარი) მაგალითები აქვთ მხედველობაში, როცა ბგერათა ორი წყების შესატყვისობას წარმოგვიდგენენ თურქი ენათმეცნიერები? სრულებითაც არა! ეს ცვლილებები არაა შეზღუდული არც რაიმე ენათა წრით, არც ღროის მიხედვით: მათ ძალა და მნიშვნელობა ენიჭებათ ყველა ღროში, ყველა ენისთვის.

სქემაში არ ჩანს არც წინაენისმიერი თანხმოვნები (**დ, ტ, თ**), არც სპირანტები (**ს, შ, ზ, ჟ**), არც აფრიკატები (**ძ, ჯ, ც, ჩ, წ, ჭ...**), არც ხმოვნები...

არ ვიცი, როგორც იცვლება ეს ბგერები თურქული თეორიის მიხედვით. სქემაში მხოლოდ და მხოლოდ ბაგისმიერი და უკანაენისმიერი თანხმოვნების ცვლილებაზეა ლაპარაკი. მაგრამ მარტოდენ ამ თანხმოვანთა ცვლაც, ნაჩვენები თანქუთის მიერ, ცხადად გვეუბნება, თუ რა დიდი თავისუფლებაა მოპოვებული ისეთი სიტყვების შედარებისას, რომელთაც ბგერების მიხედვით საერთო არაფერი აქვთ.

*
* *
*

პანქრონიზმი უნივერსალურია: „გაფუნემ-დილ“ თეორია, მისდევს რა პანქრონიზმს, პირველ რიგში სწავლობს სიტყვისა და ბგერის ელემენტებს აზრთან მიმართებაში, აგრეთვე მათს მნიშვნელობითს ღირებულებას პირველი ადამიანის სიტყვათა წარმოქმნის თვალსაზრისით და მან ამგვარად მი-აღწია ენის პროტოტიპის აღდგენას თეორიული გზით“ (თანქუთი, გვ. 5).

პანქრონიულ თეორიას სათავე წინარე ისტორიაში აქვს; ეს თეორია გამოყენებულ იქნა ყველა ენის მიმართ და მან შეძლო ეპოვა ენათა შორის ის **ენა**, რომელიც **ყველაზე უფრო შეეფერება** თეორიულად **პროტო-ტიპს**; ასეთი **ენა საბოლოოდ ნაპოვნია თურქულ ენათა ჯგუფში** (თანქუ-თი, გვ. 5).

თანქუთს არაფერი აქვს ნათქვამი იმის შესახებ, თუ როგორ გაკეთ-და ეს აღმოჩენა, ვინ და როგორ მოახერხა „საბოლოოდ“ ეპოვა ადამიანის მეტყველების პროტოტიპი თურქულ ენათა წრეში.

თანქუთმა გამოაცხადა თურქული ენების პირველობა. ამას მოყვა კი-თხვა: თურქულ ენათა წრეში **რა სიტყვა იყო პირველი სიტყვა**, აზრის მქონე? (თანქუთი, გვ. 5).

პასუხი ასეთია: პირველი ხმოვანი, რომელსაც ჰქონდა მნიშვნელობა თურქულს ენაში, ეს იყო **a ა**. თუ ეს ხმოვანი მრავალგზის იქნება განმეო-რებული (ა+ა+ა+ა+ა...), მივიღებთ **ჭ ღ**-ს. ამრიგად, თურქული ენის ძირი, ყველა ენის წინარე ენის ძირი, არის სიტყვა (!) **ჭ ღ**. პირველმა ადამიანმა გამოიყენა ეს სიტყვა მზის აღსანიშნავად (თანქუთი, გვ. 5).

„გაფუნემ-დილ“ თეორია ამბობს: **ჭ ღ** მიუთითებდა მზეზე, მზის ატ-რიბუტებზე, აგრეთვე ყველა „თავდაპირველ ტერმინზე, რაც კი მზისგან გამომდინარეობს. ასეთია სულ 30 ტერმინი დაყოფილი ექვს კატეგორიად. ეს 30 ტერმინი ქმნის პოლისემიის (მრავალმნიშვნელობიანობის) წყაროს. სიტყვები, რომლებიც აღნიშნავენ მოძრაობას, წყალს, სინათლეს, მანძილს, ძალას და სხვ., უკავშირდება მზეს (თანქუთი, გვ. 5).

თანდათანობით აზრის შემდგომი განვითარების პროცესში აღმოცენ-და მრავალი სიტყვა..., ენა...

ამრიგად, თანქუთი ირწმუნება: დასაბამთა დასაბამი თურქული ენააო. ამ ენაში თავდაპირველი სიტყვა **ჭ ღ** არის და მზეს ნიშნავს. ერთი სიტყ-ვით: ყველა ენის წინარე ენა თურქულია; წინარე-ძირი (**racine-mère** „დედა ძირი“) არის **ჭ ღ** „მზე“. აქედან წარმოდგა ყველა სიტყვა და ყველა ენა.

აქედანვეა თეორიის სახელწოდება „გაფუნემ-დილ“ („მზის ენა“). შემ-დეგ თანქუთი ირწმუნება, რომ:

1. ყოველ სიტყვაში წარმოდგენილია წინარე-ძირი — ამკარად ანდა

ფარულად (*dans chaque mot existe une racine-mère, apparente ou cachée*) — თანქუთი, გვ. 6.

2. თურქული ენის შესწავლა ისევე, როგორც ყველა სხვა ენისა, ექვემდებარება პანქრონიულ კანონს.

3. ანთროპოლოგია უნდა დაედოს საფუძვლად ყოველ ეტიმოლოგიურ ძიებას — თანქუთი, გვ. 6.

თანქუთი ასახელებს იმის ნიმუშებს, თუ როგორაა სიტყვაში წარმოდგენილი ფარულად წინარე-ძირი („დედა-ძირი“ *racine-mère*).

ამ მაგალითებს დავუბრუნდებით ქვემოთ.

აქ კი საჭიროა გავითვალისწინოთ მეორე ავტორის დილაჩარის მოსაზრებანი ამ წინარე-ძირის („დედა-ძირის“) შესახებ. ეს მოსაზრებანი ასეთი სახისაა:

„ფონეტიკაში არსებობსო „უმცირესი ძალისხმევის“ პრინციპი“, რომელსაც ფონეტიკური მოვლენის საფუძვლად თვლიან (სოსიური, მეიე, გრამონი, ვანდრეისი, დელაკრუა). ფაქტორი, რომელიც განსაზღვრავს მეტყველების ორგანოთა უმცირეს ძალისხმევას, — ესაა ღიაობისა და ხშვის ხარისხი, რომელსაც სოსიური და გრამონი შესაბამისად ანაწილებენ 7 და 8 საფეხურადო (დილაჩარი, გვ. 14).

ღიაობის მხრივ პირველი ადგილი უჭირავს **ა** ბგერას, რომელიც გამოითქმის უმცირესი ძალის ხმევით. ზივერსი, ვიეტორი და ყველა სხვა ფონეტიკოსი ხმოვანთა კლასიფიკაციას იწყებს **ა** ბგერით. მონოგენისტი ტრომბეტი **ა**-ს მიიჩნევს წინარე-ენის ძირითად ბგერად (*la voyelle fondamentale de la langue mère humaine*). მაინჰოფიც აგრეთვე **ა**-ს უყურებს, როგორც პრიმიტიული ენის, პროტობანტუს-ს არსებით ხმოვანს (!). გინეკენი კი ამტკიცებს, რომ ამჟამად მოიპოვება ენები, რომელთაც სიტყვის თავში და ბოლოში მხოლოდ ხმოვანი აქვთო (!) (დილაჩარი, გვ. 8).

„თუკი **ა** ხმოვანს წარმოვთქვამთ გაბმით — განაგრძობს დილაჩარი — ისე, რომ ადგილი ჰქონდეს ხშვისაკენ ტენდენციას, მაგრამ ენა, კბილები, ბაგეები, სასა და ცხვირი არ მონაწილეობდეს აქტიურად, პასიური რჩებოდეს, ეს **ა** ხმოვანი გადაიქცევა ყელისმიერ **ჭ დ**-დ — ხშვის პირველი ხარისხით. **ა** ხმოვანი არ დავა **კ ქ**-ში: ამ ფონემას ახასიათებს ხშვის ნულ-ხარისხი და იგი არაა დიურატიული (განგრძობითი) მაშინ, როდესაც **ჭ დ** ისევე შეიძლება იყოს დიურატიული, როგორც **ა ა**.

მაინჰოფმა **ჭ დ** ბგერა იპოვა პრიმიტიულ პროტო-ბანტუს ბგერითს სისტემაში“ (დილაჩარი, გვ. 14).

„ვან-გინეკენის ანალიზი ამტკიცებს, რომ — მოგვითხრობს დილაჩარი

— **ჭ** ღ ფონემა ქმნის ბრაქიცეფალური რასის ენათა საფუძველს (!)¹. ვან-გინეკენი ამის თაობაზე ამბობს: „ეს ბრაქიცეფალური ევრაზიული რასე-ბია, — ე. ი. რასა ალპური, რასა დინარიული და რასა აზიური, — რომელთაც განავითარეს რთული ხორხისმიერი კომპლექსი, დაკავშირებული მათს ორთოგნატიასა და მესოგნატიასთან, მათს მიკროდონტიზმთან, მათს მეტად განვითარებულ ენასთან, მათს მცირე ბაგეებთან, მათს ბრაქისტაფილურსა და ბრაქიურანულ სასასთან, მათს ლეპტორინიასა და მათი ცხვირის მცირე ჭუჭრუტანებთან“.

მაშასადამე, — აგრძელებს დილაჩარი, — ბრაქიცეფალური რასის წინარე ენა — ესაა ენა, რომელსაც ახასიათებს ხორხისმიერ ბგერათა სიჭარბის ტენდენცია მაშინ, როდესაც დოლიქოცეფალებთან ჭარბობს ბაგისმიერი ბგერები. ეს მჭიდროდაა დაკავშირებული მოკლენიკაპიანი პეკინის სინანთროპუსის (*Sinanthropus Pekinensis*) თავის ქალას ბრაქიცეფალურ ფორმასთან (დილაჩარი, გვ. 15).

„ამრიგად — წერს დილაჩარი — ყველა ბიოლოგიური დაკვირვებიდან ჩვენ ვასკნით, რომ:

1. ხმოვანი უფრო ძველია, ვინემ თანხმოვანი. **ა** ხმოვანი ყველაზე ძველია, წინარე — ხმოვანია („A“ est la voyelle mère). თანხმოვანი, რომელიც მოკლენიკაპიან თურქულ ბრაქიცეფალურ ალპურ რასას ყველაზე ბუნებრივად შეეძლო გამოეთქვა, ესაა ხორხისმიერი **ჭ** ღ, შედეგი **ა ა** ხმოვნის გაგრძელებისა. **ა** და **ღ**-ს შეერთება იძლევა **აჭ** აღ ფონემას.

2. **„გაუნემ-დილ“ თეორია სიტყვა-სიტყვით ამბობს შემდეგს: ა ა პირველი ხმოვანია, რომელსაც აქვს მნიშვნელობა თურქულს ენაში; პირველი თანხმოვანი კი არის ჭ ღ; იგი მიღებულია ა-ს აკუმულაციით“** (დილაჩარი, გვ. 15).

„ამ თავდაპირველი ფონაციის საფუძველს ბიოლოგია შეადგენს, ხოლო ეს **აჭ აღ** რომ მზეს აღნიშნავს, ეს ფსიქოლოგიური მოვლენაა“ (დილაჩარი, იქვე).

ჩვენ დაწვრილებით გადმოვეცით დილაჩარის მოსაზრებები: ეს ერთადერთი შემთხვევაა, სადაც მოცემულია ერთგვარი ცდა ბიოლოგიურად „დასაბუთდეს“, რომ პირველია **აჭ აღ** — ეს ამოსავალი თეორიისა „გაუნემ-დილ“.

რა ფასიცა აქვს ამ ცდას, ამაზე საუბარი გვექნება ქვემოთ.

ახლა ვიკითხოთ: რა ფსიქოლოგიური საფუძველებია, რომ გვიკარნახებს: „პირველი სიტყვა **აჭ აღ** მზეს ნიშნავდაო?“.

„გაუნემ-დილ“ თეორიის თანახმად ენის არსი ბიოლოგიურია: „ენის ფუნქცია იმაში მდგომარეობს, რომ გამოხატოს შიმშილი, გვაჩვენოს ძალა,

¹ ბგერა ქმნის ენათა საფუძველს. sic! ა. ჩ.

გადმოგვცეს ტკბობა და ინსტინქტი თავდაცვისა ყველა საბედისწერო გრძნობებისა და საფრთხეთაგან, რაც კი სიცოცხლეს ემუქრება; ენის ბუნება დაიყვანება სამყაროს უკანასკნელ და საბოლოო ჭეშმარიტებამდის: არსებობისათვის ბრძოლამდის“ (დილაჩარი, გვ. 8).

ამისდა კვალად „ენა სარკვეა შინაგანი და გარესამყაროსი“, ენა გვშველის გავერკვეთ გარესამყაროს მოვლენებში“. აქ კი განსაკუთრებული როლი ენიჭება სინათლეს: „პირველყოფილი ადამიანის გონება გამოვიდა სინათლიდან, კოსმოსური გარემოს ამ ყველაზე ძლიერი ფაქტორიდან. თანაბრად მართებულია დებულებები: „**სინათლემ წარმოშვა გონება**“ და „**მზემ წარმოქმნა ენა**“ (დილაჩარი, გვ. 9). სანკრისტის veda ვედა („ცოდნა“) და ლათ. video ვიდეო („ხილვა“, „ნახვა“) ერთი და იმავე ძირის სიტყვებია.

შემდეგ დილაჩარი იმოწმებს კასირერის აზრს: „ენის არსი ურთიერთობაში (კომუნიკაციაში) კი არ მდგომარეობს, არამედ რეპრეზენტაციაში, ენის ძირითადი ფუნქცია — საგნებისა და ნივთების აღნიშვნაშია — დასახელების საშუალებით საგანი მატერიალიზდება და სიტყვიერი სახე შეერწყმის ობიექტურ სახესაო“ (დილაჩარი, გვ. 10).

რა საგანს შეეძლო პირველყოფილი ადამიანის განსაკუთრებული ყურადღება მიექცია? „მზესაო“, იქნება პასუხი: „**პირველყოფილი ადამიანისთვის მზე იყო უმაღლესი ობიექტი: მისთვის ეს იყო ყველაფერი...**“ „ენა, რომელიც შეადგენს ფსიქო-მექანიკის განვითარებას, ვერ დაშორდებოდა სინათლესა და მხედველობას, ფსიქო-ფიზიკის ამ ყველაზე მძლავრ ფაქტორებს“ (დილაჩარი, გვ. 10).

დეიმელის სუმერულ ლექსიკონში (ტ. III, გვ. 722-41) „მოყვანილია 475 ფონეტიკური (!) და სემანტიკური მნიშვნელობა **u უ, uგ უღ** ძირისა, რომლის პიქტოგრამასაც წარმოადგენს ამომავალი მზე“¹... ამაზეა დაფუძნებული თეორია „გაუნემ-დილის“ დებულება: „პირველყოფილი ადამიანი, აკვირდებოდა რა მზეს, მის თვისებათაგან, ...მის მოძრაობათაგან (!) გამოჰქონდა იდეები ჯერ — მატერიალური, შემდეგ — განყენებული“ (დილაჩარი, გვ. 11).

მზესთან დაკავშირებით მესამე ავტორი დალქილიჩი წერს: „ენის მთავარი სემანტიკური საფუძველი ჩვენი თეორიის თანახმად არის **მზე, — პირველი ობიექტი (!), რომელიც შენიშნა პირველყოფილმა ადამიანმა**; მზის თვისებები, მისი მოძრაობანი, თავდაპირველად კონკრეტული, შემდეგ გარდაიქმნა განყენებულ ცნებებად — ფსიქიკური, სოციალური და ინტელექტური² რიგისა“... (დალქილიჩი, გვ. 8).

¹ როგორღა მივიღეთ 475 ფონეტიკური მნიშვნელობა (!), თუ ვიცით, რომ პიქტოგრამა უ, უღ არის?

² ინტელექტური, ჩანს, ფსიქიკური არაა!

„თავდაპირველად სიტყვები შედგება ძირებისაგან („formation des racines“), შემდეგ მოდის „შეერთება და შერწყმა ძირებისა“, შემდეგ — სუფიქსაცია, დასასრულ „საბოლოო ჩამოყალიბება“ (organisation définitive) — ასეთია სიტყვათა განვითარების ეტაპები“ (დალქილიჩი, გვ. 6).

„ინსტინქტური ანუ ბუნებრივი ფონემები, ადამიანის ხახის ბუნებრივი რეფლექსები იქცა პირვანდელ ძირთა ელემენტებად“ და წარმოქმნა ამრიგად „მონოფონემები“, რომლებიც შეადგენენ პირველყოფილი ადამიანის ენას. ამ მონოფონემურ ძირთა შერწყმამ მოგვცა „სიტყვათა ძირები“ ტრადიციული ენათმეცნიერების გაგებით... (დალქილიჩი, გვ. 7).

ამ ევოლუციის ამოსავალი კონკრეტული მასალა Aḡ აღ ფონემა და მისი ვარიანტები Ak აქ, Ah აჰ, Ay აე, Av ავ, Am ამ, Ab აბ, Ap აფ, Af აფი: ესაა თავდაპირველ ძირთა პირველი რანგის ელემენტები; ყველა ეს ფონემა (!) პირდაპირი განვითარებაა Aḡ აღ ფონემისა, ყელის ამ ბუნებრივი რეფლექსისა“ (დალქილიჩი, გვ. 6).

.... **ენის მთელი ფონეტიკური განვითარება, ე. ი. ყველა სხვა ფონემა, დამოკიდებულია Aḡ აღ ფონემაზე, ამ ბუნებრივ მთავარ ფონემაზე**“ (დალქილიჩი, გვ. 6).

თუ დალქილიჩის დაფუძვრებთ, ხალხის სახელწოდება დაკუთ წარმომდგარია აღ-ისაგან. ამგვარად:

აღ-აე-აქ-უთ (დალქილიჩი, გვ. 9), **აღ** — საწყისი ელემენტი; იგი ყველგან გვაქვს, აქაც უნდა გვქონდეს; **აე** — ამ საწყისი ელემენტის ფონეტიკური ვარიანტი; მათი შეჯვარება მოგვცემს აღ-აე: ძირთა შერწყმის პერიოდში ამ სიტყვამ მიიღო ფორმა **აღ-აე**; შემდეგში აღ-აე → **აე** (ა-ს დაგრძელებისა და ხმოვანთა ჰარმონიის გზით); შემდეგ **აე** შეერთდა **აქ**-თან და მივიღეთ **აეაქ**; განვითარების ამ საფეხურზე ეს სიტყვა არსებობდა (პარალელურად) **აღაქ**, **ღაქ**-ის სახით და, დასასრულ, იქცა „წმინდა სიტყვად“ **აქ**. აფიქსთა წარმოქმნის პერიოდში ამ **აქ**-ს დაერთო **უთ** (სუფისი). „აი ამგვარად შეიქმნა სიტყვა დაქუთ Yakut-იო“ — ასკენის დალქილიჩი (გვ. 9).

დალქილიჩი აზოგადებს: „ჩვენ შეგვიძლია სიტყვის დინამიკური განვითარება საუკუნეთა მანძილზე აღვადგინოთ ერთი ხელის მოსმით, — ეს გაუნეშ-დილის პრინციპების წყალობით. არც ერთს ენაში არ მოიპოვება არც ერთი სიტყვა, რომელსაც არ გაეგლოს წარმოქმნის ეს მექანიზმი (dans aucune langue il n'existe aucun mot n'ayant passé par ce mécanisme de formation)...“

სიტყვათა წარმოქმნის ეს პრინციპი ქმნის უნივერსალურ კანონს (დალქილიჩი, გვ. 9).

წარმოქმნის პროცესში Yakut დაქუთ-მა მოგვცა ვარიანტები: Aḡay აღაე, Ay აე, Aḡa აღა, Aya აეა, Ayak აეაქ, Aak აქ (დალქილიჩი, გვ. 10).

Akay (Ağay) ნიშნავს „დიდებას“; ასე მიმართავენ ქმრებს აკუტი ქალები; Ağayu აღაღუ — „ლოგია“, Ay ად — „გონება“, Ağa აღა „დიდი“, Aya ადა — „ღმერთი“, „წმინდა“, Ayağ ადაღ „პატივი“, „გონება“, Yak დაქ — „ტომი“, „ნათელი“ (ღვთაებრივი) „ცეცხლი“. აკუტ-ის ut — უთ „ინტელექტი“, „ღირსება“, გამარჯვება (გვ. 10).

ყოველივე ამაში, თურმე ნუ იტყვიო, გამოჰვიროს „მზე“ და მისი ატრიბუტები: „მზის ცნება მიჰყვებოდა სოციალური ცნებების განვითარების ფაზებს და თანდათანობით გარდაიქმნა ცნებებად, როგორცაა „ღმერთი“, „მეთაური“, „ერი“, „დიდი“, „დიადი“ და განყენებული ცნება „გონება“ (დალქილიჩი, გვ. 14).

სპარსული Ağah აღაჰ „გონიერი“, „განათლებული“ თურმე ყოფილა თურქული სიტყვა (დალქილიჩი, გვ. 14).

ბერძნული aya ადა „წმინდა“ (მაგალ. ადა სოფია) აგრეთვე თურქული ყოფილა, თურმე უკავშირდება Yakut დაქუთ-ის ელემენტებს.

სომხ. Ayo ადო „კი“ (თანხმობის ნიშანი), არაბ. ayva აფვა, იაპონური hai ჰაი თურმე აქვე მოდის, აგრეთვე თურქულია (დალქილიჩი, გვ. 15).

იმავე Yakut დაქუთიდან ამოკვეთილია ქუთ¹ და შეპირისპირებულია სპარსულ Huda ჰუდა-სთან, ინგლისურ God გოდ-თან „ღმერთი“ (აღბათ, შემთხვევით დასახელებული არაა გერმ. Gott გოტტ „ღმერთი“): ყველა ეს სიტყვა, დალქილიჩს თუ ვერწმუნებით, თურქული წარმომავლობისაა (დალქილიჩი, გვ. 10).

ამგვარადვე: თურქ. Oğan-ს („ღმერთი“) უკავშირდება ინგლისური One უან („ერთი“), გერმანული ein აინ („ერთი“), ფრანგ. un აუნ („ერთი“), ბერძ. en ენ... (დალქილიჩი, გვ. 27).

სანსკრ. takti ტაკტი, სლავ. tok („mok“), ლათინ. tago (!) (უნდა იყოს tego ტეგო), ბერძ. thiganno, ლათინ. digitus, ბერძ. dactylos — დაიყვანება თურქულ tak (teğmek ...tok-mak „ხის ჩაქოჩი“)-ამდე — ağ+at+ak აღ-ათ-აქ ფრმულის მეშვეობით (თანქუთი, გვ. 16). „ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ყველაზე დამაჯერებელი საბუთი — წერს თანქუთი — სახელდობრ, ის, რომ ფრანგული ენის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში არაა მოცემული ამ სიტყვების ეტიმოლოგიაო“... (გვ. 16).

გუთური bidjan „თხოვნა“ (გერმ. bitten) ადის თურქულ-იაკუტურ ağbitta-მდის („ლოცვით გაცილება მიცვალებულისა“) თანახმად ფორმულისა:

bidjan=iğ — ib — id — iy — an (თანქუთი, გვ. 17).

¹ შდრ. ზემოთ: უთ სუფიქსიაო; ახლა უკვე აღარაა სუფიქსი, არამედ ძირეული მასალა ქ-სთან ერთად!

როგორც ამ, ისე სხვა შემთხვევებშიც **სათანადო ოპერაცია სხვა არაფერია, თუ არ ნებისმიერი შეჭვარება ნებისმიერი „პირველადი ძირისა“ მისხავე ნებისმიერ ფონეტიკურ ვარიანტებთან.**

დილაჩარი იხსენიებს ვ. ხრისტოიანის აზრს: სუმერული ენა გრამატიკული წყობის მიხედვით ახლოსაა კავკასიურ ენებთან; ლექსიკის მიხედვით უახლოვდება ქამიტურ-სემიტურ ენებს; ფონეტიკური თვალსაზრისით — ტიბეტურ, ბირმანულ, ურალურ-ალთაურ და სუდანურ ენებს.

რით ავსნათ ეს? კითხულობს დილაჩარი და უბასუხებს: უეჭველია, რომ სუმერული ყველა ენას ჰგავს, რადგანაც ესაა უახლოესი მემკვიდრე შუა აზიის ალბური რასისა და ძველი-ალბური პროტოთურქების (ათათურქების) წინარე ენისა (დილაჩარი, გვ. 6).

დილაჩარის თქმით თურქული ენათესავება არა მხოლოდ სუმერულსა და ურალურ-ალთაურ ჯგუფებს, არამედ შემდეგს ენებსაც: ინდო-ევროპულს, ინდო-არიულს (!), ბერძნულს (!), გალიურს (!), გერმანულს (!), სომხურს (!)¹, სკვითურს, დრავიდულს, ელამურს, ხეთურს, ეტრუსკულს, ბასკურს, ეგვიპტურს, ბანტუ-ენებს, ამერიკელ ინდიელთა ენებს, ე. ი. დედამიწის ყველა ენას.

„ეს აიხსნება თურქული ენათმეცნიერული და ისტორიული პრინციპებით. ისტორიული პრინციპი ამბობს: **თურქეთის თავდაპირველი სამშობლო — ესაა მსოფლიოში პირველი კერა (აკვანი) მაღალი კულტურით ისევე, როგორც თურქები არიან ამ კულტურის ფუძემდებლები და გამავრცელებლები მთელს სამყაროში**“.

თურქული ენათმეცნიერული პრინციპი დაასკვნის: „სავსებით ბუნებრივია, რომ ნაცია, შექმნა-რა შუა აზიაში კულტურა, რომელიც შემდეგ მან გაავრცელა ყველა ხუთ კონტინენტზე(!?!), თან მოიტანა ამ მის მიერვე შექმნილი კულტურის პროდუქტების სახელები ისევე, როგორც აზროვნების სათანადო ხერხები და იგი (ნაცია) ავრცელებს ყოველივე ამას იმ ხალხთა შორის, რომელთა სიღრმეშიც იგი შეიჭრა“² (დილაჩარი, გვ. 6-7).

დილაჩარი წერს: **„გაფუნემ-დილ“ თეორია საძირკველს უყრის მსოფლიო კულტურაში თურქული ენის უპირატესობის პრინციპსაო**“

¹ ეს იმასა ჰგავს, ვინმემ რომ ჩამოთვალოს: ევროპელები, ფრანგები, გერმანელები, ნორვეგიელები... დილაჩარისათვის ბერძნული, გერმანული, გალიური, ალბათ, არაა ინდოევროპული ენები, თორემ „ინდოევროპული“ დასახელების შემდეგ ცალკე ამ შემადგენელ ერთეულთა დასახელება რაღა საჭირო იქნებოდა. „ინდო-ევროპული“, ძველი სინონიმი ინდოევროპულისა, ამ უკანასკნელის გვერდით რაღას მაქნისია?

² დამოწმებულია პროფ. აფეთ-ის (afet) საზეიმო სიტყვა, წარმოთქმული ისტორიის, ენისა და გეოგრაფიის ფაკულტეტის საზეიმო სხდომაზე.

(დილაჩარი, გვ. 7. ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.)¹.

დილაჩარი წერს: „ჩვენ ვიღებთ ოტო ამონის „სოციალურ ანთროპოლოგიას“ და „სოციალური შერჩევის“ პრინციპს. ჩვენის აზრით, რასა, რომელიც შეადგენს ბუნებრივად და სოციალურად კაცობრიობის რჩეულ ნაწილს, ესაა ბრაქიცეფალური ალპური რასა“ (დილაჩარი, გვ. 5).

„აუარებელი დამამტკიცებელი საბუთი — გეოფიზიკური, კლიმატოლოგიური, ეთნოლოგიური, წინარე-ისტორიული და პალეონტოლოგიური — ამბობს დილაჩარი — მოწმობს, რომ შუა აზიიდან გამოსული ბრაქიცეფალური ალპელები წარმოადგენენ „გაბატონებულ რასას“ (race dominante)² როგორც კულტურული, ისე ენათმეცნიერული თვალსაზრისით“ (დილაჩარი, გვ. 6).

შესაბამისად გაბატონებული ენა (langue dominante) დილაჩარისთვის სუმერულია, რამდენადაც სუმერულია უახლესი მემკვიდრე ალპური რასისა და პროტო-თურქების (ათა-თურქების) წინარე ენისა (დილაჩარი, გვ. 6).

რა გამოვიდა? თურქი ენათმეცნიერები ისტორიულ-შედარებითს ენათმეცნიერებას უკიყინებენ: ენის წარმოშობის საკითხს არა წყვეტსო; ფონეტიკური კანონები მეტად კონკრეტულია და მრავალ პირობასთან დაკავშირებული; ისტორიზმი უკუსაგდება; პანქრონიული („ზედროული“) თვალსაზრისი გვესაჭიროებაო.

ფონეტიკა ბიოლოგიას უნდა დაემყაროსო.

ამ პანქრონიული თვალსაზრისის ბიოლოგიურმა ფონეტიკამ „გადაწყვიტა“ ენის წარმოშობის საკითხი: პირველი ბგერაა **ა**; ა-ს გაგრძელება და აკუმულაცია იძლევა **დ**-ს; პირველი სიტყვაა **ად**. ეს სიტყვა თურქულია (ათა-თურქული) და ნიშნავს „მზეს“³. თურქ. **აქ** || **ად** „თეთრი“ (აქედანვე მოდის თეორიის სახელწოდება „მზის ენა“ „გაუნემ-დილ“).

დ, გ, ქ, ჰ... ბ, ფ, მ. ვ... ერთიმეორეში გადადის ყველა ენაში და ყოველთვის... შესაბამისად **ად** იცვლებოდა და ქმნიდა **აგ, აქ, აჰ... აბ, აფ, ამ, ავ** და სხვა ნაირ-ნაირ კომპლექსებს.

ყველა ენის სიტყვა ამ **ად**-ისაგან მომდინარეობს; ეს დასაბამიერი პირველი სიტყვა წარმოდგენილია ყველა ენის ყველა სიტყვაში, ცხადად თუ ფარულად.

ეს დასაბამიერი სიტყვა თურმე ერთბაშად შეიძლება ამოვძიროთ

¹ დამოწმებულია განათლების მინისტრის საფეთ არიქან-ის (Safet Arikan) სიტყვა, წარმოთქმული ისტორიის, ენისა და გეოგრაფიის ფაკულტეტის საზეიმო სხდომის გახსნისას.

² დედანში დიდი ასობითაა.

³ მზეს რომ ნიშნავს, ფსიქოლოგიამ გადაწყვიტაო: მზე იყო „ყველაფერი პირველყოფილი ადამიანისათვის“, მზე იყო „პირველი საგანი, ადამიანმა რომ შენიშნაო“!

ყველა სიტყვიდან. ამგვარად თურმე დამტკიცდება, რომ ყველა ენა თურქულიდან მომდინარეობს (აღ აკი თურქული სიტყვაა). თურქულის მონათესავეა ინდოევროპული ენები, სუმერული, ხეთური, ურარტული, ბასკური..., თურქულის მონათესავეა დედამიწის ყველა ენა.

თურქული ენა ყოველთა ენათა წინაპარი ენაა; პროტო-თურქები (თუ: „ათა-თურქები“) ამისდა კვალად ყველაზე ძველი ხალხია; თურქები არიან მემკვიდრე იმ ბრაქიცეფალური რასისა, რომელმაც „შუა აზიაში შექმნა ახალი კულტურის პირველი კერა“ და გაავრცელა ეს კულტურა დედამიწის ხუთსავე კონტინენტზეო.

თურქი ხალხი კაცობრიობის რჩეული ნაწილია, გაბატონებული რასის (race dominante) მემკვიდრე და გამგრძელებელიაო.

მზის ენის („გაუნემ-დილ“) თეორია „ასაბუთებს თურქული ენის უპირატესობას მსოფლიო კულტურაშიო“...

ასეთია პანქრონიული და პალეოსოციოლოგიური თურქული ენათმეცნიერული „თეორიის“ („გაუნემ-დილის“) დებულებათა სქემაცა და დედა-აზრიც.

ისტორიამ იცის კაცობრიობის ძველი კულტურის არა ერთი ცენტრი (ჩვენ წელთაღრიცხვამდის მრავალი საუკუნით ადრე); ესენია: ჩინეთი, ეგვიპტე, ინდოეთი, შუამდინარე და წინა აზია (სუმერებით, ხეთებით, ჰურიტებით, ელამიტებით, ურარტუელებით); უფრო გვიან — საბერძნეთი და რომი. ყველა ეს ცენტრი ცნობილია დამწერლობითა და ხუროთმოძღვრების ძეგლებით, ჩვეულებრივ — ლიტერატურითა და ფილოსოფიით; მეცნიერებითა და ხელოვნებით; მასთან ბერძნულ-რომაული და აქედან მომდინარე დასავლურ-ევროპული კულტურის სათავეებად მიჩნეული ახლო აღმოსავლეთი, სახელდობრ, წინა აზია, კულტურის შემქმნელ ხალხებად — ხეთურ-იბერიული წრის ხალხები. ეს იცის ისტორიამ.

მაგრამ ისტორიაში, რომელიც პატივსა სცემს ფაქტებს, უცნობი არიან თურქები, რომელთაც თითქოს შექმნეს — ისიც პირველებმა — მაღალი კულტურა შუა აზიაში და გაავრცელეს ეს კულტურა ყველა ხუთ კონტინენტზე; არავინ იცის არც ამ კულტურის პროდუქტები (არც მწერლობა¹, არც ხუროთმოძღვრების ძეგლები¹, არც ლიტერატურისა და ხე-

¹ თურქული წრის ენების (ამ სიტყვის ფართო გაგებით — ე. ი. არა ოსმალურ თურქების!) უძველეს ძეგლებად მიჩნეულია ორხონის წარწერები (შიდა მონღოლეთში); ეს წარწერები ჩვენი წელთაღრიცხვის VII-VIII საუკუნისაა; იგი თურქული წრის ხალხებს ეკუთვნის, მაგრამ სელჯუკ თურქებს თუ ოსმალთა თურქებს არავითარი მწერლობის ტრადიცია შუა აზიიდან არ მოყოლიათ (1928 წლამდის თურქები არაბულ შრიფტს იყენებდნენ). თვით ეს წარწერებიც ეპიზოდურ ხასიათს ატარებს. ამ წარწერების ანბანი არამეულიდან მომდინარედ ითვლება, ე. ი. წინა აზიის (სირია-ფინიკიის)

ლოვნების ნაწარმოებში, თურქი ტომების მიერ შექმნილი ძველად, რომ არაფერი ვთქვათ ფილოსოფიასა და მეცნიერებაზე).

შუა აზიიდან ისტორიის სარბიელზე გამოსულა თურქების მონათესავე არა ერთი ტომი: ცნობილი არიან გუნები (IV საუკ. ჩვენი წელთაღრიცხვისა), ავარები (VI საუკ. ჩვ. წელთაღრიცხვ.), ხაზარები (II-X საუკ.), ყიფჩალები (XI-XII ს.ს.); მათ შესახებ კრიმსკი ამბობს: „ტომები ტალღებად მოსდევდნენ ერთმეორეს, კავკასიის ჩრდილო ტრამალეებზე, ევროპის დაპყრობილ მიწა-წყალზე აარსებდნენ სახელმწიფოებს, ზოგჯერ — ბინადრულს, ზოგჯერ — მომთაბარულს; მაგრამ შემდეგ ან უკვალოდ შეერწყმოდნენ დაპყრობილ ხალხებს, ანდა მათი ხვედრი იყო ადრე თუ გვიან მოსპობა, განდევნა, აზიისაკენ უკან დახევინება“ (ა. კრიმსკი. „თურქეთისა და მისი ლიტერატურის ისტორია“, „1916, გვ. 2; რუს. ენაზე).

თურქის სახელწოდებით ცნობილი ურდოები კი — განაგრძობს კრიმსკი — პირველად გამოჩნდნენ თურანის მხრიდან მეექვსე საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა და დააარსეს ვრცელი მომთაბარე სახელმწიფო. მეთერთმეტე საუკუნეში კი ყველაზე ძლიერი ტალღა სელჯუკიანთა თურქული ტომისა გამოჩნდა კვლავ შუა აზიიდან და გადაქელა ირანი და თითქმის მთელი წინა აზია... მეცამეტე საუკუნის დასაწყისში კი მონღოლების მოწოლამ მცირე აზიაში შემოდენა თურქული ტომის ახალი შტო — ოსმანთა (იხ. ა. კრიმსკი, იქვე, გვ. 3).

როგორც ცნობილია, ამ ოსმალთა თურქებმა ბოლო მოუდეს ბიზანტიას, აიღეს კონსტანტინოპოლი 1453 წელს.

ისტორია იცნობს თურქ დამპყრობლებსა და ქვეყნის ამოხრებელთ, მაგრამ არ იცნობს კულტურის შემქმნელებსა და გამავრცელებელ თურქებს. სელჯუკთა სულთანმა მელიქ-შამ თურმე სახელი მოიხვეჭა იმიტომ, რომ „შეითვისა იმ დროისათვის მაღალი სპარსული კულტურა“, ეს იყო და ეს... სელჯუკიან თურქთა ეპოქაში თურქული ენა თვით თურქების წრეშიც თურმე ან სულ გამოდევნილი იყო ხმარებიდან სპარსელების მიერ, ანდა ავსებული იყო სპარსული და არაბული სიტყვებით — ასეთია ის ამჟამადაცაო, შენიშნავს კრიმსკი (იქვე, გვ. 5).

დამპყრობელი თურქი ქედს იხრიდა დაპყრობილი ქვეყნის კულტურის წინაშე: უხეში ძალით დამარცხებული ქვეყანა კულტურულად გამარჯვებული გამოდიოდა (ასე იყო, კერძოდ, კონსტანტინოპოლის აღების შემ-

კულტურულ ცენტრებზე დამოკიდებულებას მოწმობს (იხ. Ч. Лоукотка. Развитие письма, 1950, გვ. 105-107).

¹ არქიტექტორი სინანი, „უდიდესი თურქი ხუროთმოძღვარი“ — ნაირ-ნაირ ნაგებობათა რიცხვის მიხედვით — დაიძებნა მეთექვსმეტე საუკუნის ისტორიაში, იხ. Марр. Из поездки..., გვ. 15-16).

დეგაც). მომთაბარე თურქებს არავითარი „მაღალი კულტურა“ არ შეუქმნიათ შუა აზიაში და არ მოუტანიათ თან დაპყრობილ ქვეყანებში. ისტორია აქ თურქებს არ გამოადგებათ, ყოველ შემთხვევაში ისტორია, რომელიც ფაქტებს უწევს ანგარიშს.

ისტორიის საშველად ენას მოუწოდებს. თურქულ ენათმეცნიერულ თეორიას „გაუნემ-დილ“, ამგვარად, დაეკისრა (თუ: დაევალა?) წაემველოს თურქეთის ისტორიას — დაამტკიცებინოს თურქების ისტორიული პირველობა და თურქების დიადი მისია კულტურის ისტორიაში.

ენის ისტორია, თუ ის მეცნიერული წესით არის დამუშავებული, ხალხის ისტორიის შესასწავლად დიდაც მნიშვნელოვანია.

რა წესით იკვლევს თურქული ენათმეცნიერება ენის ისტორიას? რა აზრისაა იგი ენის ისტორიის, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდისა და ისტორიული ფონეტიკის თაობაზე?

თურქული ენათმეცნიერება მათ უარყოფს თეორიაში, უკუაგდებს პრაქტიკაში. კერძოდ, ისტორიული ფონეტიკა მას არაფრად ეპიტნავება.

აქაო და, ისტორიული ფონეტიკის ფორმულები არაა „ზოგადი, არამედ სავსებით ადგილობრივი და კერძო“, ისტორიული ფონეტიკის ფორმულებში „ბგერათა ცვლა შეპირობებულია „აურაცხელი გულის გამაწვრილებელი პირობებითაო“ (თანქუთი, გვ. 9).

თურქული ენათმეცნიერება პანქრონიულ კანონებს ეტანება, ეტანება ისეთ კანონებს, რომელთა მოქმედება არაა შეზღუდული არც დროით, არც ენით, არც ბგერითი გარემოთი: **ღ, დ, გ ქ, ჰ, ვ, მ, ძ ბ, ფ** — ერთიმეორეში გადადის დაუბრკოლებლივ — ყოველის ენის სიტყვაში, ყოველ ფონეტიკურ ვითარებაში, ყველა ენის არსებობის ყველა ეტაპზე.

ასეთი კანონები, კონკრეტული და იმავე დროს საყოველთაო მნიშვნელობისა, როგორც ცნობილია, ფიზიკამაც კი არ იცის (არა თუ ენათმეცნიერებამ)¹.

რა საშუალებით მიაღწია ასეთ წარმატებას თურქულმა ენათმეცნიერებამ? რა გზით დაადგინა მან რომ **ღ, დ, გ ქ, ჰ**-რიგის ყოველი ბგერა გადადის იმავე რიგის და **ვ, მ, ფ, ძ ბ, ფ**-რიგის ყოველ ბგერაში? სადაა

¹ ასე, მაგალითად, წყლის დუღილის ტემპერატურა სხვაა, ზეთის დუღილისა — სხვა: ყველა სითხეს ერთი და იგივე ტემპერატურა დუღილისა არა აქვს: გლიცერინი დუღს 290 გრადუსზე, ეთილის სპირტი 78°-ზე. მერე და, თვით წყალიც 100°-ზე აღუდღება არა ყოველს პირობებში: საჭიროა გვქონდეს ნორმალური ატმოსფერული წნევა 760 მილიმეტრისა; თუ წნევა რამდენიმე ატმოსფეროს აღწევს, დუღილის ტემპერატურა უფრო მაღალი იქნება; თუ ჰაერი გაუხშობებულია (მაგალითად, მყინვარწვერზე) — დუღილი უფრო დაბალ ტემპერატურაზე დაიწყება...

თურქული ენათმეცნიერების „პანქრონიული კანონები“ ბგერათა ცვლისა უფრო ზოგადი ხასიათისა და უფრო ურყევი გამოდის, ვინემ ფიზიკის კანონები.

ის ფაქტობრივი მასალა, რომელიც საფუძვლად უდევს ხსენებულ „პანქრონიულ კანონს“.

არავითარი ფაქტობრივი მასალა დასახელებული არაა; ასეთი მასალა არც თანქუთს, არც დილაჩარსა თუ დალქილიჩს არ შეეძლოთ მოეყვანათ: ასეთი მასალა არ არსებობს.

ეს „პანქრონიული კანონი“ ცარიელი ფრაზაა ლიტონსიტყვიერი მითითებით ბიოლოგიაზე; მაგრამ ფონეტიკა არაა ბიოლოგიური დისციპლინა; ისტორიული ენათმეცნიერების კონკრეტული მასალა კი მოწმობს, რომ არ მოიძეგება თუნდაც ორი ახლობელი ენაც კი, რომ **სავსებით ერთნაირი** ბგერათ-ცვლა ახასიათებდეს.

ერთნაირი ცალკეული ცვლილებები შეიძლება შეგვხვდეს სხვადასხვა ენაში, მაგრამ ერთი ენის **ბგერათ-ცვლის კომპლექსი** არ მეორდება არა თუ სხვა ენაში, არამედ იმავე ენაშიც განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე. საკმარისია მოვიგონოთ კლასიკური ფორმულა თანხმომანთა გადანაცვლებისა გერმანულს ენებში, აგრეთვე ბგერათა გადანაცვლება, რომელმაც ზანურის (მეგრულისა და ჭანურის) გამოყოფა მოგვცა (ქართ. ს, ც, ძ, წ, ე, ა — ზანური შ, ჩ, ჯ, ჭ, ა, ო).

როგორც ეს, ისე სხვა საყოველთაოდ ცნობილი მაგალითები ბგერათცვლისა კონკრეტულ ხასიათს ატარებენ: მათ ადგილი აქვთ გარკვეულ ენებში, გარკვეულ დროსა და გარკვეულ ბგერითს გარემოში.

სათანადო ფონეტიკური კანონები მოპოებულია კონკრეტული ენობრივი მასალის გულდასმითი ანალიზის მეშვეობით.

თურქულმა ენათმეცნიერებამ და მისმა პანქრონიულმა მეთოდმა **უარყო ისტორიული პრინციპი, უარყო ისტორიული ფონეტიკა** მისი „აურაცხელი გულის გამაწვრილებელი პირობებითურთ“.

ეს არაა შემთხვევითი: თურქული ენათმეცნიერება ისტორიულ მეთოდს იმიტომ უარყოფს, რომ მისი მეშვეობით შეუძლებელია დამტკიცდეს თურქული ენის პირველობა, დამტკიცდეს, რომ ყველა ენა თურქული ენიდან მომდინარეობს. სხვანაირად რომ ვთქვათ, **მეცნიერული მეთოდი უკუგდებულია** იმიტომ, რომ **არამეცნიერულია, ანტიმეცნიერულია დებულება, რომლის დამტკიცებასაც თურქული ენათმეცნიერება ლამობს** (ზუსტად რომ ვთქვათ: ცდილობს ყოველგვარი დამტკიცების გარეშე თავს მოახვიოს მკითხველს).

არამეცნიერული პანქრონიული „მეთოდი“ კი სავსებით შეეფერება ანტიმეცნიერულ მიზნებს. ეს „მეთოდი“ არაა დამძიმებული „აურაცხელი პირობებით“, იგი მოხერხებული იარაღია, მისი მეშვეობით შეიძლება „დამტკიცოთ“ რაგინდარა დებულება რაგინდარა ენის მასალით.

პანქრონიზმი უნივერსალურია; უნივერსალური პანქრონიზმი წინარე ისტორიას ეტანება; ეს სავსებით გასაგებია: **წინარე ისტორიის ბურუსში**

უფრო ადვილია ვამტკიცოთ ისეთი რამეები, რასაც არავინ დაიჭერბდა ისტორიის მზის სინათლეზე.

„პირველი სიტყვა“ აღ არა მხოლოდ ნავარაუდები დასაბამია ყოველი ენისა. თურმე ნუ იტყვით, ეს აღ, აშკარად თუ ფარულად, ახლაც მოიპოვება ყველა ენაში, დედამიწის ყველა ენის ყველა სიტყვაში.

აშკარად — იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვაში ღ ბგერა (ან მისი რიგის ბგერა) მოიპოვება, ფარულად — თუ არაფერი ამის მსგავსი სიტყვაში არა გვაქვს; ასეთ შემთხვევაში ვარაუდობენ ისეთს ნებისმიერ ცვლილებას, როგორც კი იქნება საჭირო, რომ არარსებული აღ გამოიყვანონ (იხ. მაგალ., მაქუთ ← აღა-მაქ-უთ). აკი ამოსავალია დებულება, რომ ყველა სიტყვა წარმომდგარია აღ-ისა და მისი „ფონეტიკური ვარიანტების“ (აგ, აქ, აჰ... ავ, ამ, აბ, აფ...) შეჯვარებისაგან.

ჩვენ საქმე გვაქვს სიტყვის დაშლასთან ელემენტებად, ყოვლისშემძლე ელემენტურ ანალიზთან სიტყვებისა, რომლებიც გამოუკლებლივ მიჩნეულია შეჯვარებულად.

სიტყვის ბგერით მხარეს მარტივად ევლება ელემენტებად დაშლის წყალობით; არც სიტყვის მნიშვნელობა ართულებს საქმეს: ყველაფერს მივყავართ „მზესთან“ და მის ატრიბუტებთან, პირდაპირი ან გადატანითი მნიშვნელობით.

ასეთია „მზის ენის“ მიმდევართა ანალიზი, რომელიც არც სიტყვის ბგერითი მხარის ისტორიას დაგიდევთ, არც სიტყვის მნიშვნელობის ისტორიას და არც კულტურის ისტორიას, საერთოდ.

ობერაციათა ნებისმიერი ხასიათი უზრუნველყოფს გამოყენების უნივერსალურობას: „ჩვენ შეგვიძლია ერთი ხელის მოსმით აღვადგინოთ სიტყვის დინამიკური ევოლუცია საუკუნეთა განმავლობაში, და ეს — „გაუნემ-დილის“ პრინციპების წყალობითაო“ — ამბობს დალქილიჩი (გვ. 9).

თურქული თეორია ელემენტოვანი თეორიაა (სახელდობრ, ცალელემენტოვანი). ყველა ენის ყველა სიტყვა მას დაჰყავს ერთ ელემენტამდე („აღ“). ელემენტოვანი ანალიზის პრინციპმა ისტორიზმი მოშალა. ისტორიზმის მოშლამ ენობრივი ფაქტის ანალიზს მეცნიერული ხასიათი დაუკარგა. თურქული ანტიისტორიზმი რასისტული ბოდვის გასამართლებლად გამოიყენეს „გაუნემ-დილის“ ავტორებმა.

„გაუნემ-დილ“ თეორია იქნებოდა ნიმუში რასისტული, რეაქციული, ენათმეცნიერებისა, ამ თეორიას რომ რამე ჰქონდეს საერთო მეცნიერებასთან.

„გაუნემ-დილ“-ის ავტორები ცნობენ შმიდტის კულტურულ წრეთა თეორიას და ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“. ნ. მარის დამსახურებას ისინი ხედავენ იმაში, რომ „რუსულმა სკოლამ ნ. მარის სახით ტენდენცია ისტორიზმის ვიწრო ჩარჩოების უკუგდებისა დაიყვანა ანთროპოლოგიამდე და წინარე ისტორიულ სოციოლოგიამდე“ (თანქუთი, გვ. 4)

და წამოაყენა „უნივერსალური პრინციპი წინარეისტორიული ენების შევარდინებისა“ (დილაჩარი, გვ. 5).

ელემენტოვანი ანალიზის პრინციპიც თურქებმა იმიტომ გამოიყენეს, რომ იგი ისტორიზმს უარყოფს, ოღონდ მათ არჩიეს ერთი ელემენტი აედლოთ: ოთხელემენტოვანი ანალიზი შეცვალეს ცალელემენტოვანით.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ამაში არის ერთგვარი თანმიმდევრობაც: თუ შეიძლება ყველა სიტყვა ყველა ენისა დავიყვანოთ ოთხ ელემენტამდე, როგორც ამას ნ. მარი აკეთებდა, რატომ არ შეიძლება ოთხი ელემენტი დავიყვანოთ ერთამდე, — უფრო „მარტივად“ გამოდის და უფრო „მარჯვეც“...

თურქული ექსპერიმენტი თავისი პანქრონიით, პალეოსოციოლოგიითა და ცალელემენტოვანი ანალიზით ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს იმაზე, თუ რად შეიძლება იქცეს ენის შესწავლა, როგორც კი იგი მოსწყდება ისტორიულ საფუძველს.

*

* *

ისტორიზმის მნიშვნელობა ენათმეცნიერებაში შემოწმებულია ორგვარად: დადებითად — ისტორიული თვალსაზრისის გამოყენებამ შესაძლებელი გახადა ენათმეცნიერების შექმნა; უარყოფითად — ისტორიზმის უარყოფა საფუძველს აცლის ენის მეცნიერულ შესწავლას.

ისტორიული მიდგომის გარეშე შეუძლებელია ენის ფაქტების გაგება. ენის შესწავლა, ისტორიულ საფუძველს მოკლებული, აუცილებლად გახდება ნებისმიერი ოპერაციების, სახელდახელო ეტიმოლოგიების ასპარეზი. ენის ასეთი შესწავლა არაფერში გამოადგება არც კულტურის ისტორიას, არც ფილოსოფიასა და ფსიქოლოგიას, არც თანამედროვე კულტურული მშენებლობის პრაქტიკას.

ის ფაქტი, რომ ანტიისტორიზმის კერები გაჩნდა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, სხვადასხვა მოტივაციით, მაგრამ ერთნაირი გამიზნულობით — საყურადღებო მოვლენაა. ანტიისტორიულ ტენდენციათა გაძლიერებას შეუძლია გამოიწვიოს ენათმეცნიერებაში კრიზისი. დამახასიათებელია, რომ მეოცე საუკუნეში ზოგიერთი უცხოელი ავტორი ზოგჯერ ლაპარაკობს კრიზისზე და ვარაუდობს მის გადალახვას ისტორიზმის უარყოფის საშუალებით, ე. ი. იმ მიზეზთა გაღრმავებით, რომლებმაც შექმნეს მძიმე მდგომარეობა.

ისტორიზმის დაცვა ნიშნავს ენათმეცნიერების, როგორც მკაცრი პოზიტიური საზოგადოებრივი მეცნიერების დაცვას.

ვერც სოციოლოგიურმა პოზიტივიზმმა, რომელიც ფსიქოლოგიის მომედე იყო, ვერც ვულგარულმა მატერიალიზმმა ვერ შეძლო ისტორიზმის

დაცვა, — პირიქით, მათ საფუძველი გამოაცალეს ისტორიზმს.

ისტორიზმის დამცველად, ენის შესახებ მეცნიერების დამცველად მოწოდებულია იყოს საბჭოთა ენათმეცნიერება, რომელიც ეყრდნობა მარქსისტულ ფილოსოფიას, მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპებს, ი. ბ. სტალინის ფუძემდებელ ნაშრომებს ენათმეცნიერების საკითხებზე.

შეუძლებელია დავიცვათ ისტორიზმი, თუ საყრდენად არ გვექნება ენის ისტორიული განვითარების თეორია, რომელიც, თავის მხრივ, ეყრდნობა საზოგადოების განვითარების მეცნიერულ თეორიას. **სტიქიური ისტორიზმი** საენათმეცნიერო კვლევა-ძიების პრაქტიკაში უნდა განვამტკიცოთ და სრულფასოვანად დასაბუთებული ისტორიზმით. **ი. ბ. სტალინის შრომებმა**, რომლებშიაც **მოცემულია კლასიკური განსაზღვრებანი ენის განვითარების ძირითადი საკითხებისა, საფუძველი ჩაუყარეს ენის ისტორიული განვითარების მეცნიერულ თეორიას.**

ისტორიზმის დაცვა, ენათა ისტორიული განვითარების თეორიის შემუშავება — ასეთია საპატიო ისტორიული მისია და გადაუდებელი ამოცანა საბჭოთა ენათმეცნიერებისა მისი განვითარების ახალ, სტალინურ ეტაპზე.

*

* *

რა კონკრეტულ საკითხებად იყოფა ენის განვითარების პრობლემა, როგორ სვამდნენ და წყვეტდნენ მათ წინათ, როგორ უნდა დაისვას და გადაწყდეს ისინი ახალს ვითარებაში, ი. ბ. სტალინის მოძღვრების საფუძველზე? ეს საკითხები სპეციალურ განხილვას საჭიროებს. ამას ცალკე დავუბრუნდებით.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЗМЕ В ЯЗЫКОЗНАНИИ
В СВЕТЕ СТАЛИНСКОГО УЧЕНИЯ О ЯЗЫКЕ

I.

Тезисы¹

1. Язык изучали филологи и философы на протяжении более двух тысяч лет. Однако ни филологическая, ни рациональная грамматика не оказались достаточным основанием, чтобы превратить изучение языка в науку о языке.

Наука о языке возникла лишь в начале XIX века в результате применения к языку исторической точки зрения.

Научное изучение языка и есть изучение языка в его развитии. Неисторический, статический, анализ системы языка, представленный в современных описательных грамматиках, не противостоит историческому изучению системы языка, а выступает в роли определенного момента истории и необходимой опоры при изучении истории. Постольку современная описательная грамматика, — т. е. описательная грамматика при наличии исторической — существенно разится от описательных грамматик тех эпох, когда еще не была создана историческая грамматика.

2. Все достижения науки о языке связаны с историческим изучением фонетики, морфологии, синтаксиса, лексики различных языков. Однако *историческому языкознанию* до сих пор не достает *теории исторического развития языков*, не разработана методика сравнительно-исторического анализа, который не свободен от „серьезных недостатков“ (И. С т а л и н).

Теория исторического языкознания отставала и отстает от исследовательской практики языкознания.

3. В современном языкознании это отставание не изжито. Теории исторического развития все еще не имеется. Мало того: наблюдается отход от принципа историзма, доходящий до полного отрицания принципа историзма.

Отход от историзма в концепции Соссюра и структурализме аргументируется неразработанностью принципиальных основ статической грамматики. Диахронии противостоит синхрония, перерастающая в панхронию и далее — в ахронию.

В теории Н. Марра разрыв с историзмом находит выражение в четырех-элементном анализе, который квалифицирован И. В. С т а л и н ы м как подлинно идеалистический метод, и метко приравнен к гаданию на кофейной гуще.

Историзм у Н. Марра принесен в жертву элементной палеонтологии (древнейшей истории).

¹ Тезисы изложены кратко, поскольку русский текст статьи печатается в Сборнике Института языкознания АН СССР.

В турецкой теории „Гюнеш-Дил“ историзм отрицается во имя доистории („палеосоциологии“). Выражается он здесь в одноэлементном анализе. Турецкая теория — „Гюнеш-Дил“ прекрасный эксперимент, показывающий, что без историзма нет науки о языке.

4. Советское языкознание, опирающееся на классические труды И. В. Сталина по вопросам языкознания, призвано *отстоять принцип историзма* и разработать *теорию исторического развития* языка, основы которой даны в трудах И. В. Сталина.

DIE IBERO-KAUKASISCHEN GEBIRGSSPRACHEN UND DER HEUTIGE STAND IHRER ERFORSCHUNG IN GEORGIEN

VON
ARN. TSCHIKOBAWA (Tbilissi)

In Kaukasien ist eine Reihe nichtindoeuropäischer, nichtsemitischer, nichtaltaischer Sprachen vertreten: es sind das die *eigentlich kaukasischen* oder *ibero-kaukasischen* Sprachen. Außerhalb Kaukasiens gibt es zur Zeit – außer dem Baskischen – keine einzige Sprache, die zu diesem Sprachkreis gezählt werden dürfte.

In der Fachliteratur sind diese Sprachen unter verschiedenen Namen bekannt. Eine Zeit lang wurden sie zu dem Kreise der *alardischen* Sprachen gezählt (Fr. Hommel).¹ Sie wurden dann mit dem Termin *japhetische* Sprachen bezeichnet (von N. Marr auf einer bestimmten Etappe der Entwicklung der japhetischen Theorie).² Der Historiker I. Dschawachischwili nennt diese Sprachen *georgisch-sauromatisch*.³ Die meistverbreitete Bezeichnung ist „kaukasische Sprachen“, die gewöhnlich als ein geographischer Begriff angesehen wird.⁴

Die Lautschrift, die im Text benutzt wurde und einige Abkürzungen:

Hauchlaute: <i>p, t, k, q</i> (pharyngal)	<i>c, č</i>	Stimmhaft:	<i>b, d, g</i>
Abruptivae: <i>p̣, ṭ, ḳ, q̣</i>	<i>ç, č̣</i>		<i>z (dz), ž (dž)</i>
Labiale:	<i>ç, ç̣</i>		<i>ʒ, ʒ̣</i>
Laterale:	<i>ḷ, ḷ̣, ḷ̣̣, ḷ̣̣̣</i> (abrupt.)		

I.–C. (Ibero-Caucasica), ИКЯ = Иберийско-кавказское языкознание (Iber.-Kauk. Sprachwissenschaft).

SMAM, САН (Сообщения Акад. Наук Груз. СССР: Mitteilungen d. Akad. d. Wissenschaften der Georg. SSR).

ЕНИМКИМ, Изв. ИЯИМК = Известия Института Языка, Истории и Матер. Культуры (Тбилиси).

TUŠ, Труды ТГУ = Труды Тбил. Госуд. Университета (Abhandlungen der Tbil. Universität).

Allerdings wird der Termin „kaukasische Sprachen“ als geographischer Begriff geographisch nicht gerechtfertigt: bei weitem nicht alle Sprachen Kaukasiens sind „kaukasisch“: nicht weniger als die Hälfte der Bevölkerung Kaukasiens spricht heute irgendeine indoeuropäische (armenische, ossetische, russische), altaische

¹ Fr. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients* (München 1926).

² N. Marr, *Кавказоведение и абхазский язык*: Журн. Мин. Народ. Просвещения 1916, №5 – nachgedruckt in *Избр. раб.* Bd. I (1933), S. 59-79.

³ I. A. Dschawachischwili, *Einführung in die Geschichte des georgischen Volkes*, Bd. II; *Ursprüngliche Struktur und Verwandtschaft der georgischen und der kaukasischen Sprachen* (Tbilissi 1937), S. 624-625 (in georg. Sprache).

⁴ N. Troubetzkoy, *Langues caucasiques septentrionales*: *Les Langues du Monde* (Paris 1924), S. 327.

(aserbeidschanische, kumykische, balkarische, karatschaische) Sprache; vertreten ist überdies in Kaukasien die Sprache der Esten (finnisch-ugrische Gruppe), sowie die semitische Sprache der Neusyrier. Die Bezeichnung „kaukasische Sprachen“ ist sprachwissenschaftlich nicht klar: sie läßt die Frage nach den historischen Verhältnissen der betreffenden Sprachen zueinander offen, aber gleichzeitig stellt sie diese den indoeuropäischen, altaischen, semitischen Sprachen gegenüber, d. h. mit Sprachen, die gemäß dem Grundsatz der Genealogie gruppiert wurden. Um das historisch-genetische Moment zu unterstreichen erachten wir in wissenschaftlicher Hinsicht für angebracht, die „eigentlich kaukasischen Sprachen“ mit dem Termin „ibero-kaukasische Sprachen“¹ zu bezeichnen, wobei „iberisch“ sich auf die kaukasischen Iberer bezieht und ein Synonym für „kharthwelisch“² ist. Diese Bezeichnung dient zur Ausscheidung der „eigentlich kaukasischen Sprachen“ aus den „Sprachen Kaukasiums“.

Die ibero-kaukasischen Sprachen bilden vier Gruppen: eine südliche – kharthwelische (oder iberische), eine nordwestliche – abchaso-adygische, eine zentrale – nachische (oder tschetschenische) und eine nordöstliche – daghestanische Gruppe, wobei die letzte mit drei Untergruppen die meist verzweigte ist.

Die kharthwelische Gruppe umfaßt die georgische, die sanische (megrilisch-tschanische) und die swanische Sprache. Zu der abchaso-adygischen Gruppe gehören Abchasisch mit Abasinisch, Adygisch (Niederadygisch oder Kiachisch), Kabardinisch und Ubychisch (letzteres jetzt in der Türkei). Die nachische (tschetschenische) Gruppe umfaßt Tschetschenisch, Inguschisch und Batsisch. Die daghestanische Gruppe zerfällt in drei Untergruppen: *a*) in die awarisch-andisch-didoische Untergruppe, die Awarisch, Andisch, Botlichisch mit Godorberisch, Tschamalalisch, Tindisch-Bagulalisch, Karataisch, Achwachisch, Chwarschisch, Didoisch mit Hinuchisch, Kaputschisch-hunsibisch umfaßt; *b*) die lakisch-darginische Untergruppe, der Lakisch und Darginisch (mit Kaitaghisch und Kubatschinisch) angehören; *c*) die lesghische Untergruppe die Lesghisch, Tabassaranisch, Aghulisch, Rutulisch, Tsachurisch und Udisch umfaßt; hierher zu zählen sind noch Buduchisch, Krytsisch und Chinalugisch; allein steht das Artschibische da.

Unter den ibero-kaukasischen Sprachen sind folgende Schriftsprachen: Georgisch (alte Schriftsprache; älteste Inschrift am Bolnischen Sion vom Ende des 5. Jahrhunderts); Abchasisch und Abasinisch; Adygisch, Kabardinisch; Tschetschenisch und Inguschisch; Awarisch, Lakisch, Darginisch; Lesgisch und Tabassaranisch; insgesamt – 12. Die übrigen Sprachen, deren Zahl 21 beträgt, verfügen über keine eigene Schrift. Erst unter den Verhältnissen der territorialen Getrenntheit der Abchasen und der Abasinen wurde die Schaffung einer abasinischen Schriftsprache auf der Grundlage des tapantischen Dialektes – eines der nord-

¹ S. A. C. Ч и к о б а в а. О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков: Вопросы языкознания, 1955, №6, S. 66.

² Es handelt sich um die kaukasischen Iberer der alten Griechen und der Römer (im Unterschied von den alten pyrenäischen Iberern). Mit den Iberern Ostgeorgiens befaßt sich schon Strabon in seiner „Geographie“ (I. Jh. u. Z.). Die Armenier nennen die Georgier heute noch „Iberer“: *vir-q* (s. A. M e i l l e t t, Langues caucasiques méridionales: Les Langues du Monde [Paris 1924], S. 343).

abchasischen Dialekte – gesellschaftlich unerlässlich. Ähnlicherweise wurden zwei Schriftsprachen – die adygische und die kabardinische (für die Adygen wie sich die Adygen und die Kabardiner nennen) geschaffen, da es unter ihnen einen unmittelbaren Kontakt nicht gab. Die inguschische Schriftsprache wurde neben der tschetschenischen in den Jahren, als eine selbständige Inguschische ASSR bestand, geschaffen. Das Zentrum dieser autonomen Republik war die Stadt Ordshonikidse; 1934 wurde die Tschetschenisch-Inguschische ASSR vereinigt, ihr Zentrum ist die Stadt Grosny.

Im allgemeinen werden unter den iberokaukasischen Sprachen erheblich mehr Namen genannt, als es hier geschieht. Dieser Umstand ist das unmittelbare Ergebnis der Unerforschtheit dieser Sprachen, besonders jener, welche keine Schrift besitzen. Es ist nicht ausgeschlossen, daß einige der oben angeführten Sprachen nach einer eingehenden Analyse sich als Dialekte erweisen. (So wurden z. B. Megrelisch und Tschanisch früher für zwei Sprachen gehalten, nunmehr gelten sie bloß als zwei Dialekte *einer* Sprache, die wir im Hinblick auf verschiedene historische und ethnographische Momente Sanisch nennen).¹

Die iberokaukasischen Sprachen sprechen ungefähr² 3 900 000 Menschen (die kharthwelischen – ungefähr 2 200 000, die abchaso-adygischen – ungefähr 300 000, die nachischen – ungefähr 600 000, die daghestanischen – ungefähr 800 000).

Die Völker, die diese iberokaukasischen Sprachen sprechen, bilden die Stammesbevölkerung verschiedener Republiken und autonomer Gebiete. Solche sind die Georgische SSR, eine der fünfzehn Unionsrepubliken (Hauptstadt – Tbilissi), die Daghestanische ASSR (Zentrum – die Stadt Machatsch-Kala, früher Petrowsk), die Tschetschenisch-Inguschische ASSR (Zentrum – die Stadt Grosny), die Kabardinisch-Balkarische ASSR (Zentrum – die Stadt Naltschik), das Tscherkessisch-Karatschaische Autonome Gebiet (Zentrum – die Stadt Tscherkessk, früher Batalbaschinsk), das Adigische Autonome Gebiet (Zentrum – die Stadt Maikop), die Abchasische ASSR (Zentrum – die Stadt Suchumi). Die Abchasische ASSR gehört zur Georgischen SSR, die übrigen autonomen Republiken und Gebiete gehören zu der RSFSR.

*

Die iberokaukasischen Sprachen, wie es von den hervorragendsten Fachleuten für indoeuropäische Sprachen einerseits, und für Orientalistik andererseits anerkannt ist, stellen sowohl für die Lösung einer Reihe von Problemen der allgemeinen und der indoeuropäischen Sprachwissenschaft,³ wie auch im kulturhistorischen Hin-

¹ N. M a r r und I. K i p s c h i d s e hielten Tschanisch und Megrelisch für selbständige Sprachen. S. H. M a r r, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем (St. Petersburg 1910), S. XVI; И. К и п ш и д з е: Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматиею и словарем (St. Petersburg 1914). Zur Motivierung der Einheit der megrelischen und der tschanischen „Sprache“ s. A r n. T s c h i k o b a w a, Grammatische Analyse des tschanischen (lasischen) Dialektes... (Mit Vergleichung des megrelischen Dialekts, Tbilissi 1936, in georgischer Sprache; Zusammenfassung in russischer und in französischer Sprache), S. 226-227 bzw. 228-249).

² Dieangaben beziehen sich teils auf 1939, teils auf 1926 und sind als annähernd aufzufassen.

³ A. M e i l l e t, La méthode comparative en linguistique historique, Oslo, 1925 (russ. Überzetz. 1954, Moskau, S. 98); A. M e i l l e t, Caractères généraux des langues germaniques –

blick¹ ein großes wissenschaftliches Interesse dar. Insbesondere für die Klärung der Genese solcher grammatischen Kategorien wie die Kategorie Geschlechtes, des Kasus, der Person, des Genus der Zeitwörter, sind die Angaben der iberokaukasischen Sprachen für die allgemeine Sprachwissenschaft äußerst wichtig.²

Unter den iberokaukasischen Sprachen sind die kharthwelischen im allgemeinen und die georgische im besonderen am besten erforscht. Dies ist auch verständlich: die georgische ist eine alte Schriftsprache, mit reichlich belegten Denkmälern seit dem 9. Jahrhundert, und sie war Gegenstand der Universitätsvorlesungen noch im vorrevolutionären Rußland und in den Jahren der Sowjetmacht wurde sie an der Universität Tbilissi (wo zur Zeit zwei Lehrstühle – für Altgeorgisch und für Neugeorgisch – bestehen), ferner im Institut der Sprache (heute: Institut für Sprachwissenschaft) der Georgischen Akademie der Wissenschaften einem intensive Studium unterzogen. Dabei wurde auch den lebendigen Dialekten der georgischen Sprache die gehörige Aufmerksamkeit beigelegt. Was das Sanische und das Swanische anbelangt, es wurden Texte gesammelt und analysiert aus ihren sämtlichen Dialekten und Mundarten.³

cinquième édition revue (Paris, 1937; russ. Übersetz. Moskau 1952, S. 43). H. Junker in seinem Vorwort zur Monographie G. D e e t e r s, Das kharthwelische Verbum (Leipzig 1930).

¹ В. Ф. М и л л е р, Кавказское языкознание и вопросы исторической этнографии Передней Азии: Этнографическое обозрение (Москва) 1906, № 3-4, S. 8 – Aus der jüngeren Literatur z. B. J. M é s z á r o s, Die Phäky-Sprache (Chicago 1934), S. 4-5, 27-33.

² Dabei mußten wir weiter ausholen in unserem Vortrag: Иберийско-кавказские языки и общее языкознание – auf der Vereinten Tagung der Aserbaidshanschen, der Jerewaner und der Tbilisser Universität in Baku, 25. 10. 1957. S. Научные доклады высшей школы. Филол. науки, Москва, 1958, № 3. S. 14-22.

³ Monographische Arbeiten über die kharthwelischen Sprachen, ausgeführt in Tbilissi: 1. Über die *georgische Sprache*: A. G. S c h a n i d s e, 1. Das subjektische Präfix der zweiten Person und das objektische Präfix der dritten Person in den georgischen Zeitwörtern (1920, in georg. Spr.); 2. ders., Die georgische Sprache: 1. Morphologie (1930, in georg. Spr.); 3. ders., Die Grundlagen der georgischen Grammatik: 1. Morphologie (1953, in georg. Spr.). – Es ist die ausführlichste Beschreibung der Morphologie der neugeorgischen Sprache; 4. A. S. T s c h i k o b a w a, Das Problem des einfachen Satzes in der georgischen Sprache. 1. Zur Frage des Subjekts und der Ergänzung in der georgischen Sprache (1928, in georg. Spr.) – es ist eine beschreibende Analyse der ergativischen Konstruktion in den iberokaukasischen Sprachen. 1. Historische Verhältnisse der nominativischen und der ergativischen Konstruktion auf Grund der Angaben der Altgeorgischen Literatursprache 1948, in georg. Spr.; Zusammenfassung in russ. Spr.). 6. ders.: Die älteste Struktur der Nominalstämme in den kharthwelischen Sprachen (1942, in georg. Spr.; Zusammenfassung in russ. und engl. Spr.) – es werden hier im Bestande der Stämmeversteinerte Präfixe, Exponenten der grammatischen Klassen und determinative Suffixe herausgehoben. 7. I. K a w t a r a d s e, Zur Geschichte der grundlegenden grammatischen Kategorien des Verbums in der altgeorgischen Sprache (1954, in georg. Spr.; Zusammenfassung in russ. Spr.). 8. I. A. D s h a w a c h i s c h w i l i, Ursprüngliche Struktur und Verwandtschaft der georgischen und kaukasischen Sprachen (1937), – es ist die Begründung der Verwandtschaft der süd- und der nordkaukasischen Sprachen. 9. Erläuterndes Wörterbuch der georgischen Sprache unter der allgemeinen redaction von A. S. T s c h i k o b a w a, Bd. 1 – unter der Red. v. A. T s c h i k o b a w a (1950), Bd. 2 unter der Red. v. G. T s e r e t e l i (1951), Bd. 3 unter der Red. v. W. T o p u r i a (1953), Bd. 4 unter der Red. v. A. T s c h i k o b a w a und M. T s c h a b a s h v i l i (1955), Bd. 5 unter der Red. v. S. W a t s c h n a d s e und O. K a c h a d s e (1958), insgesamt 8 Bände. Es wurde eine Reihe von Denkmälern des altgeorgischen Schrifttums herausgegeben unter der Red. v. A. G. S c h a n i d s e, K. S. K e k e l i d s e, I. A. D s h a w a c h i s c h w i l i, I. W. A b u l a d s e.

*

Eingehender wollen wir hier den Stand der Erforschung der iberokaukasischen Gebirgssprachen in Tbilissi besprechen. Diese Forschungsarbeit wird hier auf dem Lehrstuhl für kaukasische Sprachen der Staatlichen Stalin-Universität zu Tbilissi seit 1933 betrieben, als der Lehrstuhl aufgestellt wurde und in der Abteilung Ibero-Kaukasische Gebirgssprachen des Instituts für Sprachwissenschaft seit 1936, da diese Abteilung seit 1936 existiert. Lehrstuhl und Abteilung werden von A. S. Tschikobawa geführt.

Unter den iberokaukasischen Gebirgssprachen gibt es 11, die erst seit kurzen eine Schrift besitzen und 19, die über keine eigene Schrift verfügen (angeführt; S. 2).

Wo es eine Schriftsprache gibt, wird natürlich die Schriftsprache wie auch die gesprochene Mundart untersucht, wobei dem Kerndialekt, der die labende Quelle der Schriftsprache ist, die notwendige Berücksichtigung gewährt wird.¹ Der kulturhistorische Vorrang des Kerndialektes wird durch sein Verhältnis zu der Schriftsprache bestimmt, obwohl dies überhaupt nicht bedeutet, daß gerade der Kerndialekt sprachwissenschaftlich am wichtigsten ist. Im Hinblick auf die wissenschaftliche Geschichte der Sprache können die übrigen Dialekte noch wichtiger sein. Folglich darf sich die Erforschung der Dialekte – wo es auch eine Schriftsprache gibt – keineswegs auf den Kerndialekt beschränken; es ist unerlässlich, alle Dialekte zu untersuchen.

Dies bezieht sich in erhöhtem Maße auf das Studium der Schriftlosen Sprachen. Das Studium einer Sprache ohne Schrift ist dem Studium ihrer Dialekte gleich. Die Dialektologie einer schriftlosen Sprache ist ja ihre wissenschaftliche Erforschung. Natürlich sind nicht sämtliche Dialekte einer Schriftlosen Sprache für ihre wissenschaftliche Geschichte gleich wichtig, aber der Vorrang des einen oder anderen Dialektes kann erst beim Studium aller Dialekte der betreffenden Sprache aufgedeckt werden.

Somit fällt das Hauptgewicht in der Erforschung der jungschriftlichen wie auch der schriftlosen Sprachen auf die Dialektforschung: ohne Dialektologie ist die wissenschaftliche Geschichte der iberokaukasischen

Über die *swanische* Sprache: 1. W. T. Topuria, Die swanische Sprache, 1. Das Zeitwort (1930, in georg. Spr.), – eine fundamentale Untersuchung des verwickeltesten Abschnitts der Morphologie der swanischen Sprache... 2. Swanische Prosatexte: 1. Der oberbalische Dialekt – Texte, gesammelt v. A. G. Schanidse und W. T. Topuria (1939); 3. Swanische Prosatexte. 2. Der niederbalische Dialekt – Texte, gesammelt v. A. Dawitiani, W. Topuria und M. Kaldani (1957); 4. Swanische Poesie – Texte, gesammelt (und übersetzt) v. A. Schanidse, W. Topuria und M. Gudshedshiani (1939); 5. S. M. Shgenti, Grundfragen der Phonetik der swanischen Sprache, Experimentale Untersuchung (1949), Zusammenfassung in russ. Sprache).

Über die *schanische* Sprache: 1. A. S. Tschikobawa, Grammatische Analyse des tschanischen Dialektes (mit Texten 1936, Zusammenfassung in russ. und in frz. Spr.). 2. ders., Tschanisch-megrelisch-georgisches vergleichendes Wörterbuch (1938); 3. ders., Tschanische Texte: 1. Die chopische Mundart (1929); 4. I. A. Kipschidse, Tschanische Texte mit einem Vorwort v. A. S. Tschikobawa (1939); 5. S. M. Shgenti, Tschanische Texte. Die arkanische Mundart (1938); B. C. M. Chubua, Megrelische Texte (1937).

¹ So ist z. B. der Kerndialekt bei der abchasischen Literatursprache der abhaische, bei der adyghischen Literatursprache der temirgoische, bei der awarischen Literatursprache der chunschische, bei der darginischen Literatursprache der akhuschaische Dialekt usw.

kaukasischen Gebirgssprachen undenkbar. Es unterliegt fern-
er keinem Zweifel, daß man in die lebendige Dialektrede der gegebenen Sprachen
erst dann eindringen kann, wenn man diese Rede in ihrer ganzen Mannigfaltigkeit
an Ort und Stelle („mit direkter Methode“) untersucht.

In der Vergangenheit wurde die eine oder die andere iberokaukasische ge-
birgssprache auf Grund eines zufälligen Materials, unabhängig davon, welchen Di-
alekts, beurteilt. Außerdem wurde dieses Material nicht selten durch Fragebögen
eingesammelt, und, was besonders wichtig ist, war der Forscher, da er die Sprache
praktisch nicht kannte, nicht imstande, die Fakten der untersuchten Sprache
selbständig zu analysieren.

So ist z. B. das Material der großen Arbeit R. von Erc k e r t's „Die Spra-
chen des kaukasischen Stammes“¹ mit Hilfe eines Fragebogens aufgesammelt wor-
den, wobei die Analyse des Materials von dem jungen Orientalisten, der früher zu
den kaukasischen Sprachen gar keine Beziehungen hatte, durchgeführt wurde. Die
ausgezeichneten Monographien des berühmten Kaukasologen P. U s l a r, der prak-
tisch keine der von ihm untersuchten Sprachen beherrschte, wären ohne die Hilfe
seiner begabten Mitarbeiter (aus dem Kreise der Kenner der betreffenden Sprachen)
nicht zu denken gewesen und dort, wo es solche Mitarbeiter nicht gab, wurde die
Arbeit stark gehemmt.² Sogar N. Marr, der die Sprachen und ihre Dialekte (Tscha-
nisch, Swanisch, Abchasisch) gewöhnlich an Ort und Stelle studierte und die Rea-
lien der lebenden Sprache in der Regel selbständig untersuchte, war beim Studium
der awarischen Sprache gezwungen, sich auf die Untersuchung der Sprache ein-
zelner ausgewählter Aule zu beschränken (gegebenenfalls des Auls Onsokolo
und des Auls Tschuch). Da er über keine Auskünfte über die Sprache der Aule verfügte,
die eine Übergangsstufe zwischen den Mundarten von Tschuch und Onsokolo bil-
den, erklärte N. M a r r das Tschuchische für den „Rest einer eigenständigen
Sprache“,³ während die tschuchische Mundart inmitten anderer andalalischer Di-
alekte eine ganz natürliche Stellung einnimmt. So erstand der Mythos von der „als
Überbleibsel erhaltenen Sprache.“⁴

Das Material an Ort und Stelle (und nicht von einer einzigen Per-
son!) auf z u s a m m e l n, die Sprache praktisch zu beherrschen, um das gesam-
melte Material selbständig analysieren zu können, die Angaben aus
allen Dialekten und Mundarten in Betracht zu ziehen – das sind

¹ R. v o n E r c k e r t, Die Sprachen des kaukasischen Stammes (Wien 1895).

² Darüber s. den Brief P. U s l a r's an A d. B e r s h e vom 25. März 1871 im Anhang zu
der Monographie „Die tschetschenische Sprache“ (Tiflis 1888), S. 50 in russ. Spr. : „Die Haupt-
schwierigkeit besteht in der Heranziehung begabter Mitarbeiter, bei welchen es möglich wäre, das
Denken und das grammatische Gefühl zu entwickeln. In dieser Hinsicht werde ich des öfteren von
peinlichen Mißerfolgen heimgesucht. So war ich schon *viermal* gezwungen, den Betreuer für die
tabassaranische Sprache zu wechseln.“ S. auch die Briefe P. U s l a r's A. S c h i e f n e r im
Anhang zur Monographie „Die lakische Sprache“, (Tiflis 1890) S. 34, 36.

³ H. M a r r: Непочатый источник истории Кавказского мира – Изв. Российской
Акад. Наук, VI Серия, Петроград, 1917, № 5.

⁴ Nach 14 Jahren schreibt N. M a r r im Aufsatz «Яфетические языки» (in russ. Spr.) im
65. Bd. Der Großen Sowjetischen Enzyklopädie : „So verhält es sich in Kaukasien mit der völlig
totgeschwiegenen (замолчанным) Sprache (*sic!* – A. T s c h.) der Bevölkerung eines einzigen
Dorfes – Tschuch –, die einige Hunderte Seelen ausmacht inmitten benachbarter Völkerschaften
mit der Sprache der Iesghischen Bevölkerung“ (Hervorhebung von uns – A. T s c h.). Dasselbe in
H. M a r r, Избр. раб. I, 1933, S. 303.

die unerläßlichen Voraussetzungen für eine wissenschaftliche Erforschung der iberokaukasischen Gebirgssprachen, wie sie von den tbilissischen Kaukasologen aufgefaßt wird. Freilich ist es, wenn man die Unerforschtheit der erwähnten Sprachen von Augen halt, sogar nach einer oberflächlichen Bekanntschaft nicht schwer, diese oder jene Beobachtungen darf man eine *planmäßige* und *vertiefte* Untersuchung nicht ersetzen, deren Notwendigkeit immer noch unterstrichen werden muß.

Der Vorzug dieses Verfahrens wird z. B. durch die Erfolge klargelegt, die in den Arbeiten von Prof. K. W. L o m t a t i d s e über die abchasische Sprache und ihre Dialekte vorliegen. Angefangen mit dem Studium des abschuischen Dialektes, der die Grundlage der abchasischen Literatursprache bildet, und dank der praktischen Kenntnis der abchasischen Sprache hat K. W. L o m t a t i d s e eine tiefe Analyse der grundfragen der abchasischen Grammatik gegeben.

Indem sie sich auf gründliche Kenntnis der abchasischen Literatursprache und der südabchasischen (abchasischen und bsyphischen) Dialekte stützte, ging K. W. L o m t a t i d s e nachher zum planmäßigen Studium der nordabchasischen (tapantischen und aschcharischen) Dialekte über. (Letztere Dialekte werden gewöhnlich als die selbständige abchasische Sprache betrachtet).

Die großen Monographien von K. W. L o m t a t i d s e (Der tapantische Dialekt der abchasischen Sprache – mit Texten, Tbilissi 1944, 236 + 144 [Texte] S.; Zusammenfassung in russischer Sprache, S. 2018–236); Der aschcharische Dialekt und seine Stellung unter den übrigen abchaso-abasinischen Dialekten – mit Texten, Tbilissi 1954, 354 S.; Zusammenfassung in russischer Sprache, S. 339–350) stellen gründliche Forschungen dar, die beweisen, was durch das Studium der lebendigen Dialektrede erreicht werden kann, sogar bei der Analyse einer komplizierten Sprache, wie die Abchasische, die unter den iberokaukasischen Gebirgssprachen die schwerste s t.¹

¹ Die Fragender Morphologie der abchasischen Sprache wurden monographisch dargestellt in den Arbeiten v. K. W. L o m t a t i d s e : 1. Das relativpronomen in den Verbalformen der abchasischen Sprache : ENIMKIM, II/2 (1938). – Das System der grundlegenden Zeiten und Modi in der abchasischen Sprache: I. – C. VII (1955). – 4. Die Kategorie der Transitivität im abchasischen Zeitwort : ENIMKIM, XII (1942). – 5. Subjeklose Formen des abchasischen transitiven Zeitworts: I.–C., II (1948). – 6. Die Kategorie des Kausativs in der abchasischen Sprache: SMAM VI No. Zur Kategorie der Version in der abchasischen Sprache: TUŠ, XXXб. I. Lieferung (1947). – 8. Die Kategorie des Potentials (der Möglichkeit) und der Spontaneität im abchaso-abasinischen Zeitwort: SMAM XVI (1955), No. 3. – 9. Zur Frage der Kategorie des Genus in der abchasischen Sprache: I. – C. VIII (1956). – 10. Frageformen in der abchasischen Sprache: SMAM III (1942), No. 9. – 11. Bildung der Verneinungsformen des Verbums in den abchaso-abasinischen Dialekten: I.–C. V (1953). – 12. Zur Bildung des sog. Conditionalis-Terminativ Modus in den abchasischen Dialekten : I.–C. II (1948). – 13. Statische und dynamische Zeitwörter in der abchasischen Sprache: I.–C. VI (1954). – 14. Zur Struktur der zusammengesetzten Verbalstämme in der abchasischen Sprache: I.–C IV (1953). – 15. Zur Funktion der Reduplikation in der abchasischen Sprache: ENIMKIM V–VI (1940). – 16. Die Kategorie der Isolation und ihre Bildung in der abchasischen Sprache: ENIMKIM X (1941). – 17. Zur Frage der Deklination in der abchasischen Sprache: ENIMKIM XII (1942).

Einen Beitrag zur historischen Phonetik der abchasischen Sprache liefert K. W. L o m t a t i d s e in der Arbeit „Über eine phonetische gesetzmäßigkeit in den abchaso-abasinischen Dialekten“: SMAM III (1942), No. 8. Sehr wichtig ist ihre Untersuchung für die

Eine analogische Arbeit wurde auch bei der Untersuchung der übrigen Sprachen betrieben; die auswalmäßige Untersuchung einzelner Dialekte (oder Mundarten) hat den Platz der sistematischen Untersuchungen der Dialekte (und innerhalb dieser – der Mundarten) geräumt. Dabei werden Texte aufgezeichnet und selbständig analysiert und die Abfragedient zur Kontrolle der genauen Aufzeichnung bzw. Der Auslegung des Aufgezeichneten. Übergangserscheinungen, die für die Deutung der Genesis der Erscheinungen und der Richtung der Entwicklung außerordentlich wichtig sind, können erst bei einem solchen allseitigen Studium gehörigerweise in Betracht gezogen werden.

Mit dieser Methode wurden folgende Sprachen untersucht: die Adygische und ihre Dialekte (der temigroische, der bshedugische, der abadsechische, der schapsugische) – von G. W. R o g a w a und S. I. K e r a s c h e w a; die Kabardinische mit dem besleneischen Dialekt (und den Mundarten: Baksanisch, Malkisch, Terekisch, Mosdokisch) – von G. W. R o g a w a; die Batsische, die Inguschische, die Tschetschenische (mit den Dialekten des Plattlandes und des Berglandes sowie dem Pankisischen) – von R. R. G a g u a, D. S. I m n a i s c h w i l i, K. T s c h r e l a s c h w i l i; die Avarische und ihre Dialekte (Chunsachisch, Tscharisch, Antsuschisch, Hido-Andalalisch-Karachisch) von A. S. T s c h i k o b a w a, I. I. T s e r t s w a d s e, S. M. M a h o m e d b e k o w a und T. E. G u d a w a die Andische (Mundarten: eigentlich Andisch, Munisch-Kuanchidatlisch) – von I. I. T s e r t s w a d s e; die Botlich-Godoberische, die Tschamalalische, die Tindisch-Bagualalische (Dialekte: Tindisch, Kwanadaisch) – von T. E. G a g u a; die Achvachische, die Karataische (Dialekte: eigentlich Karataisch und Tokitisch) – von S. M. M a h o m e d b e k o w a; die Didoische mit der Ginuchischen – von D. S. I m n a i s c h w i l i; die Chuarschische (Dialekte: eigentlich Chvarschisch und Inchokwarisch) – von E. A. L o m t a d s e; die Artschibische von O. I. K a c h a d s e; die Lakische von W. T. T o p u r i a, Sch. G. G a p r i n d a s c h w i l i und B. K. G i g i n e i s c h w i l i; die Darginische (Dialekte: Tsudacharisch, Urachisch, Akhuschaisch, Chaidakisch, Kubatschisch) – von Sch. G. G a p r i n d a s c h w i l i und A. A. M a h o m e t o w; Die Lesghische (Dialekte: Küraisch, Achtysch, Kubaisch) – von W. N. P a n t s c h w i d s e und G. W. T o p u r i a; die Aghulische, die Tabassarische (Dialekte: südlich und nördlich) – von A. A. M a h o m e t o w; die Rutulische (Mundarten: eigentlich Rutulisch, Schinasisch, Ichreko-Muchrekisch, Bortschisch) und Tsachurisch (Mundarten: eigentlich Tsachurisch, Kiritsolekisch, Mikikisch, Mischleschisch) – von E. F. D s h e i r a n i s c h w i l i; die Udische (Dialekte: Wartaschenisch und Nidshisch) – von W. N. P a n t s c h w i d s e und E. F. D s h e i r a n i s c h w i l i; die Buduchische – von W. N. P a n t s c h w i d s e. Vorläufig werden noch drei daghestanische Sprachen – die Chinalugische und die Krytsische (in der Aserbeidschanischen SSR), sowie die Ubychische (in der Türkei) nicht untersucht.

Die Ergebnisse der durchgeführten Forschungen wurden zum Teil veröffentlicht, in der Mehrzahl der Fälle als einzelne Aufsätze, aber auch als Monographien. In russischer Sprache erschienen die Monographie G. W. R o g a w a s „Zur Frage der Struktur der Nominalstämme und der Kategorien der grammatischen Klassen in

den adygischen Sprachen“ (1956, 154 S.). In der Presse befindet sich schon die umfassende Abhandlung „Die didoische Sprache“ von D. S. Imnaischwili. Zur Drucklegung vorbereitet sind: „Die kapuchinisch-hunsibische Sprache“ von E. A. Lomtadse, „Die grammatische Analyse der udischen Sprache“ (auf Grund der beiden Dialekte d. h. des Wartaschenischen und des Nidshischen) von W. N. Pantšwidse, „Grammatische Analyse der andischen Sprache“ von I. I. Tsertswadse, „Phonetik der darginischen Sprache“ von Sch. G. Gaprindaschwili, „Der kubatschinische Dialekt der darginischen Sprache“ von A. A. Mahometow, eine breitangelegte summierende Arbeit über „Die awaro-ando-didoische Sprachgruppe“ von einem Verfasserkollektiv (I. I. Tsertswadse, T. E. Gudawa, S. M. Mahomedbekowa, D. S. Imnaischwili und E. A. Lomtadse), „Batsisch-Georgisch-Russisches Wörterbuch“ von N. D. Kadagidse. Im Auftrag des Institute für Sprachwissenschaft der Sowjetunion hat A. A. Mahometow das Manuskript einer unvollendeten Arbeit P. Uslars über „Die tabasaranische Sprache“ zur Drucklegung vorbereitet, wobei der faktische teil in Daghestan an Ort und Stelle überprüft wurde. Auf dem Lehrstuhl für kaukasische Sprachen an der Universität Tbilissi wurden Universitätskollegien (Texte, Wortschatz, grammatische Analyse) für diese Sprachen ausgearbeitet, so für die Abchasische (K. W. Lomtadse), die Awarische (A. S. Tschikobawa und I. I. Tsertswadse), die Udische (E. F. Dsheiranischwili und W. N. Pantšwidse); ähnliche Kollegien werden Adygisch und Batsisch zusammengestellt.

In den Berichten d. Instituts für Sprache, Geschichte und Materielle Kultur (abgekürzt: Berichte SGMK, Изв. ИЯИМК ENIMKIM, Bd. I-XII, 1937–1942), den Mitteilungen d. Akad. d. Wissensch. GSSR (abgekürzt: САНГССР, SMAM), den Sammlungen Iberisch-Kaukasische Sprachwissenschaft, (ИКЯ, I.–С. Bd. I–IX/X, 1946–1958), sowie in den Abhandlungen der Universität Tbilissi und in anderen periodischen Ausgaben wurden ungefähr 130 einschlägige Aufsätze über Phonetik, Morphologie, Syntax, Lexik und Etymologie der Ibero-kaukasischen Sprachen veröffentlicht. Auserdem wurden die Thesen von Dutzenden von wissenschaftlichen Vorträgen veröffentlicht, die den wissenschaftlichen Sitzungen der Universität Tbilissi, des Instituts für Sprachwissenschaft usw. vorgelegt wurden.

*

Die Arbeit über die iberokaukasischen Gebirgssprachen konzentriert sich um die Kernfragen der Phonetik, der grammatischen Struktur und der Lexik. Es sind das:

1) Phonematischer Bestand, phonetische Prozesse und die Richtungen ihrer Entwicklung; Lautensprechungen (innerhalb und zwischen den Gruppen, ja sogar zwischen den Dialekten); ursprünglicher Zustand des phonematischen Bestandes und die historischen Verhältnisse der iberokaukasischen Gebirgssprachen.

2) Grammatische Klassen, ihre Zahl in den einzelnen Sprachen, ihre Differenzierung und die Dynamik ihrer Entwicklung.

3) Deklination und Konjugation, ihr spezifisches Gewicht in der grammatischen Struktur (gegenwärtig und historisch). Präfixation und Suffixation in der Entwicklungsgeschichte der grammatischen Struktur.

4) Grundkasus und postpositionale Kasus. Der Ergativ und seine Stellung im Deklinationssystem. Das Prinzip der Pluralbildung.

5) Die Konjugation der Zeitwörter: Klassen-, Klassen-Personen, Personen-Konjugation und ihre historischen Verhältnisse.

6) Die ergative Konstruktion und ihre Komponenten. Entwicklungsgeschichte und Wesen dieser Konstruktion.

7) Die älteste Struktur des Stammes und die historischen Verhältnisse der Nominal- und der Verbalstämme.

8) Der gemeinsame Wortschatz und die Geschichte seiner Entstehung.

All das führt zur Stellung zweier Fragen, die für die iberokaukasische Sprachwissenschaft grundlegend sind:

9) Was für ein historisches Verhältnis besteht einerseits unter den verschiedenen Gruppen der iberokaukasischen Gebirgssprachen und, andererseits, zwischen ihnen und den südkaukasischen (kharthwelischen) Sprachen?

10) Was für genetische Beziehungen bestehen zwischen den iberokaukasischen Sprachen (d. h. den nichtindoeuropäischen, nichtsemitischen und nichtaltaischen Sprachen Kaukasiens) und den nichtindoeuropäischen und nichtsemitischen Sprachen des alten Vorderasien?

*

Aus dem gesagten geht es klar hervor, daß die Forschungsarbeit auf der Grundlagen der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft geführt wird. Es muß hervorgehoben werden, daß in den letzten 30 Jahren die Prinzipien sowie die Grundbegriffe der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft angezweifelt wurden. Daher scheint es nicht überflüssig, sich auf die Streitfragen kurz einzulassen.

In namen des Marxismus hat die sogenannte „Neue Lehre von der Sprache“ N. M a r r s die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft in Bausch und Bogen verworfen. Gegen sie wenden sich heute die italienische Neolinguistik, der Strukturalismus und besonders seine Abart, die unter dem Namen Glossematik (von Hjelmslev) bekannt ist. Motivierung und Grundposition sind dabei äußerst verschieden.

Nachdem sie sich für die Elementenpaläontologie in der sowjetischen Sprachwissenschaft eine Monopolstellung erzwungen hatte, stellte die „Neue Lehre“ N. M a r r s der genetischen Verwandtschaft der Sprachen die „soziale“ Verwandtschaft (auf Grund der Integration), der geniale Klassifikation nach entwicklungsstadien (d. i. die stadiale Klassifikation) gegenüber. Dabei wurde die genealogische Klassifikation, folglich, für rassistisch (und im weiteren für rassistisch), folglich, für reaktionär erklärt. Die vergleichende Sprachwissenschaft hat N. M a r r als bourgeoise Komparativistik behandelt und die Elementenanalyse der „Neuen Lehre“ („Vierelementenanalyse“) für die unerschütterliche Grundlage der echt „revolutionären, materialistischen“ sowjetischen Sprachwissenschaft erklärt. Die „Wunder“ der Elementenanalyse wurden auf dem Material des Georgischen und anderer iberokaukasischer Sprachen demonstriert. Der vergleichenden Grammatik wurde dabei das Recht auf Dasein abgesprochen.

Die italienische Neolinguistik,¹ die in Namen des Historismus auftrat, erkennt die Sprachverwandtschaft als Ergebnis der Annäherung; der Genealogischen Klassifikation wird der Begriff "Sprachbund" (nach N. Trubetzkoy) gegenübergestellt. Die "Neue Lehre" Marrs hat die vergleichende Grammatik des Idealismus bezichtigt. Für die italienische Neolinguistik, die die Position des Voßlerschen Ästhetizismus bezieht, ist die junggrammatische Konzeption "materialistisch und deterministisch".

Ist die italiensche Neolinguistik grundsätzlich für den Historismus, so ist Strukturalismus V. Brondals² prinzipiell dagegen. Für Hjelmsevs Glossematik ist die Beschreibung des Sprachsystems mit der Sprachwissenschaft identisch.³ Der Historismus wird dabei abgelehnt.

Die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft ist in der Form, wie sie bei den Junggrammatikern (Brugmann, Osthoff, Paul) und in der französischen linguistischen Schule (A. Meillet) vorhanden, von wesentlichen Mängeln nicht frei. Erstens ist der theoretische Aufbau dieser Strömungen keine zureichende Verallgemeinerung der Forschungspraxis. Weiter: sie haben zwei große Lücken. Die Theorie der Beschreibung des Sprachsystems ist nicht ausgearbeitet; es fehlen die spezifischen Methoden der Untersuchung von Integrationsvorgängen. Beide letztere wollen wir nur kurz streifen.

Mit der Ablösung des Logizismus der rationalen Grammatik (K. Beckers) durch den Psychologismus Steintals hat die historisch-vergleichende Grammatik auf den Aufbau des Systems einer Grammatik, die den grundlegenden Errungenschaften des historisch-vergleichenden Studiums der Sprachen entsprechen hätte, verzichtet. Der Psychologismus, der den Logizismus abgelöst hatte, stand grundsätzlich ebenfalls auf der Position der universalen Grammatik, obwohl das allererste Axiom der beschreibenden Grammatik, die die Resultate der historisch-vergleichenden Sprachforschung in Betracht zieht, die Unmöglichkeit der universalen Grammatik ist: es gibt keinen, für alle Sprachen gemeinsamen grammatischen Bau, folglich kann es auch keine gemeinsame Grammatik geben. Die Rückkehr zu den Grundsätzen der universalen Grammatik, die wir heutzutage beobachten, kann eine wissenschaftliche Lösung der Probleme der beschreibenden Grammatik nicht herbeiführen und darf – jedenfalls – im Hinblick auf die Errungenschaften der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft nicht gerechtfertigt werden.

Weiter. Um das spezifische Gewicht der historischen und der beschreibenden Grammatik zu bestimmen, ist folgender Umstand prinzipiell wichtig: das System der Sprache kann ohne die Berücksichtigung ihrer Geschichte nicht verstanden werden, da die verschiedenen Elemente des Sprachsystems sich nicht gleichmäßig entwickeln und im Sprachsystem gleichzeitig die Tatsachen verschiedenen chronologischen Alters vorhanden sind. Somit kann man das System der Sprache ohne die Berücksichtigung ihrer Geschichte nicht verstehen; mit anderen Worten, das Sys-

¹ G. Bonfante, *The Neolinguistic Position: Language* 23 (1947), No. 4.

² V. Brøndal, *Linguistique structurale: Acta linguistica* (Kopenhagen) I (1939), I. Lieferung.

³ А. Л. Иельмслев, *Метод структурного анализа в лингвистике: Acta Linguistica*, vol. VI, 2-3, Copenhagen, 1950-1951 (russisch).

tem der Sprache hängt von der Geschichte der Sprache ab. Folglich ist der Satz vom Primat des Abhängigen davor, wovon es abhängt, insolvent.¹

Von den beiden grundlegenden Prozessen der Differentiation und der Integration, die letzten Endes die gesamte Sprachentwicklung umspannen, widerspiegelt die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft in ihren Begriffen nur einen: den Prozeß der Differentiation. Begriffe wie Sprachverwandtschaft auf Grund der Herkunft, genealogische Klassifikation, sind im Ergebnis der Untersuchung von Differentiationsprozessen entstanden. Die vergleichende Methode ist zugleich die Methode der Untersuchung von Prozessen der Differentiation. Bestünde die Sprachentwicklung aus lauter Differentiationsprozessen, so würde die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft zu einer exakten humanitären Wissenschaft.

Aber, wie bekannt, erschöpfen die Prozesse der Differentiation den Inhalt der Sprachentwicklung nicht und sind sogar nicht immer die leitenden Vorgänge. Auf allen Etappen der historischen Entwicklung sind auch Integrationsprozesse (Wechselwirkung der Sprachen, Kreuzungen) zu beobachten. Die Sprachwissenschaft verfügt über keine spezifischen Methoden zur Erforschung der Prozesse der Integration. In der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft wurde also nicht der *ganze Entwicklungsprozeß*, sondern nur *eine Seite* davon untersucht. Es ist daher natürlich, daß die Junggrammatiker in erster Linie gerade von jenen Linguisten angefochten wurden, die sich für die Prozesse der Integration (Wechselwirkung, Kreuzung, Mischung) der Sprachen besonders interessierten (wie z. B. S c h u - c h a r d t, der nicht nur kein Gegner des Historismus war, sondern im Gegenteil, die Wichtigkeit des historischen Gesichtspunktes unterstrich).² Die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft, die planmäßig nur *eine Seite* der Entwicklung untersucht, ist nicht genug historisch. Darin ist ihre Schwäche; es ist eine große Lücke in der Sprachwissenschaft. (Diese Lücke bleibt jedoch auch bei den prinzipien Gegnern der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft ungeschlossen.) Diese Lücke ist nicht durch Beschränkung der Geschichtsforschung oder durch Unterschätzung der Geschichtsforschung zu schließen, sondern durch die eingehende Analyse *aller* Seiten der historischen Entwicklung, teilweise durch die Verwertung der Methoden der Dialektgeographie. Die "Sprachgeographie" kommt der Geschichte zugute und darf dementsprechend der Sprachgeschichte nicht entgegengestellt werden. Jedenfalls wäre es unfolgerichtig, sie unter Berufung auf die Interessen der Geschichte – der Geschichte entgegenzustellen.

In der Entwicklung der iberokaukasischen Sprachen sind die Integrationsprozesse gar nicht zu verkennen, was um so verständlicher ist, da die Sprachen, die im Laufe der Geschichte in Kaukasien zusammenkamen und nun vorhanden sind, in ihrem grammatischen Bau und nach ihrer Herkunft stark auseinandergehen. Die Kreuzung der Dialekte innerhalb einer Sprache, die Kreuzung der Sprachen innerhalb einer verwandten Gruppe oder die Kreuzung von Sprachen verschiedener

¹ Ausführlicher darüber in unserem Aufsatz: Историческое языкознание и описательная грамматика: Труды Инст. Языка и Литературы Латв. АН (Sammelband zu Ehren des Akad. J. M. Endzelin. In Druck).

² S. Solche für S c h u c h a r d t charakteristische Aussage: „Überall stoßen wir auf Entwicklung; demzufolge muß das Sein aus dem Werden erklärt, der g e n e t i s c h e n Methode die Herrschaft zuerkannt werden“. H. S c h u c h a r d t, Das Baskische und die Sprachwissenschaft: Schuchardt-Brevier (Halle/Saale 1928), S. 208.

Gruppen ein und derselben Sprachfamilie, die Wechselwirkung (ja sogar Kreuzung) von Sprachen, die verschiedenen Familien angehören, haben hier auch in der Vergangenheit eine nicht geringe Rolle gespielt. So wurde z. B. die Sprache der alten Albaner auf dem Gebiete Aserbeidschans durch die Sprache der altaischen Gruppe gelöscht; am Ostufer des Schwarzen Meeres wurde die tschanische Sprache der Lasen noch früher vom Griechischen verdrängt und geht seit dem 17. Jahrhundert vor dem Andrang des Türkischen allmählich zurück; die Batsen, die in einer Ortschaft von Kachetien in georgischer Umgebung leben, sind samt und sonders doppelsprachig.

Unter solchen Umständen werden die Probleme des Substrats, des Superstrats und des Adstrats außerordentlich aktuell. Aber dadurch wird die Ablehnung der Grundsätze des Historismus, die Ablehnung der historisch-vergleichenden Forschung oder der genealogischen Klassifikation noch nicht gerechtfertigt. Die wissenschaftliche Lösung der Fragen, die von den Problemen des Substrates, des Superstrates und des Adstrates gestellt werden, ist erst auf Grund einer „mikroskopischen Analyse“ der historischen Fakten möglich, – folglich: nicht durch die Ablehnung des Historismus, sondern im Prozesse der konsequenten Anwendung der Prinzipien des Historismus.

Wenn es in Sprachen, die in unmittelbarer Verbindung zueinander stehen, viel gemeinsames stattfindet, aber die Geschichte der Entstehung dieses Gemeinsamen dunkel bleibt, ist man in letzter Zeit bestrebt, diese Sprachen in einem neuen Begriff, dem „Sprachbund“ zusammenzuschließen. Die Idee solchen Begriffes, die auf N. Trubetzkoy zurückgeht, ist im Hinblick auf die Sprachgeschichte nicht berechtigt: wenn wir wissen, welcher Herkunft die Sprachen sind, die man in einen „Sprachbund“ zusammenschließt, ist dieser Begriff überflüssig; wenn wir aber die Herkunft der betreffenden Sprachen sowie ihre gegenseitigen historischen Beziehungen nicht kennen, so gibt uns der Begriff „Sprachbund“ gar nichts, er unterstreicht nur, daß wir mit Sprachen zu tun haben, deren Geschichte unklar ist. Es wird also ein unbestimmter Begriff *beschreibender* Natur an die Stelle des unerläßlichen Begriffes *genetischen* Charakters gerückt. Diese Ablösung des genetischen Begriffes durch einen beschreibend-statischen Begriff kann in der Erforschung der Sprache keineswegs als Fortschritt bezeichnet werden. Die Ablösung des Begriffes „Sprachfamilie“ durch den Begriff „Sprachbund“ würde die grundsätzliche Ablehnung des historischen Gesichtspunktes bedeuten.¹

Die Schwierigkeiten bei der wissenschaftlichen Erkenntnis der Sprache erheben sich nicht dadurch, daß es in der Sprachwissenschaft „viel Geschichte“ gibt. Ganz im Gegenteil, sie entstehen, weil die Sprachwissenschaft nicht genügend historisch ist. Dank dem historischen Blick auf die Spracherscheinungen wurde die Grammatik wissenschaftlich: sowohl die philologische, wie auch die rationale (philosophische) Grammatik war eine Kunst (griech. *τέχνη*, lat. *ars*). Erst in der historischen Grammatik wurde die Grammatik zu einer wissenschaftlichen Disziplin. Sprachwissenschaft ohne Historismus ist nichts anderes als die beschreibende

¹ Ausführlicher bei Arn. Tschikobawa, Allgemeine Sprachwissenschaft II. Die Grundfragen (Tbilissi 1945), S. 230 (in georg. Spr.). Die kritische Analyse der neueren Arbeiten, so von G. Becker's „Der Sprachbund“ findet sich im Aufsatz von T. S. Scharadsenidse: Der Begriff „Sprachbund“ und sein Verhältnis zum Begriff „Sprachfamilie“: I.–C. IV (1953), S. 1–33. Zusammenfassung in russ. Spr. S. 30–33.

Grammatik und die apriorische Philosophie der Sprache. Dies wird von der Entwicklungsgeschichte der Sprachwissenschaft und von den Prozessen, die in der modernen Linguistik vor sich gehen, anschaulich bewiesen.

Wir halten diese Umstände vor Augen, wenn wir die iberokaukasische Sprachwissenschaft als eine historisch-vergleichende Sprachwissenschaft denken.

*

Ein schematischer Überblick der angestellten Arbeit, der in den Rahmen eines Aufsatzes möglich ist, muß sich auf die grundlegenden Momente der Untersuchung der Phonetik und der grammatischen Struktur der iberokaukasischen Sprachen beschränken.

Die vollständige Beschreibung der Analyse des Lautsystems einzelner Sprachen bzw. Dialekte ist in den betreffenden Arbeiten enthalten.¹ In der Regel beschränkt sich diese beschreibende Analyse nicht auf die Feststellung von Tatsachen. Im Laufe der Analyse des Systems kommen notwendigerweise auch die Fragen des Werdegangs dieses Systems im ganzen oder aber der Entstehung seiner einzelnen Bestandteile auf.

Unter den Aufsätzen, die in den periodischen Ausgaben veröffentlicht wurden und in dieser Hinsicht in Betracht zu ziehen sind, erwähnen wir vor allem folgende: G. W. R o g a w a, Der stimmhafte pharyngale Spirant γ' in den adygischen Sprachen: ENIMKIM X (1941); ders., Die Zischlaute-Affrikaten in der niederadygischen Sprache: ENIMKIM XII (1942); ders., Zur Frage der Reihen der pharyngalen Explosivae in den kharthwelischen und adygischen Sprachen: I.-C. I (1946); ders., Über das Vierersystem der Explosivae in den adygischen Sprachen: SMAM IV (1943); ders., Über das Vierersystem der Verschlusslaute in den kaukasischen Sprachen: SMAM V (1944), No. 4; ders., Über einen Fall der Affrizierung des stimmlosen Zischlautes-Spiranten im Niederadygischen und im Georgischen: I.-C. II (1948); K. W. L o m t a t i d z e, Zur Entstehung einer Reihe dreifacher Spiranten in den adygischen Sprachen: Доклады и Сообщения Инст. Языкознания

¹ S. z. B. K. W. L o m t a t i d z e s, Der Tapantische Dialekt der abchasischen Sprache (1944), wo der Phonetik 4 Kapitel (II. Das phonetische System; III. Die phonetischen Prozesse; IV. „Volllaut“; V. Betonung) gewidmet sind (S. 14-68): Im „Aschcharischen Dialekt“ derselben Verfasserin werden auf den Seiten 1-50 phonetische Fragen erörtert. S. noch: I. I. T s e r t s w a d s e: Der antsuchische Dialekt der awarischen Sprache: I. – C. II (1948), S. 130-157; E. A. L o m t a d z e, Analyse der kaputschisch-hunsibischen Sprache (I. Grundfragen der Phonetik...): I. – C. VIII (1956), S. 370-385 (russisch).

Von den ausgeführten Arbeiten ist nur ein kleiner Teil veröffentlicht. Unveröffentlicht ist die Doktorarbeit von S c h. G a p r i n d a s c h w i l i, Phonetik der darginischen Sprache“, wo das phonetische System und die phonetischen Prozesse nach Dialekten verfolgt und die Laute experimental untersucht werden. Ebenfalls unveröffentlicht sind: W. T. Topuria, Das Lautsystem und die phonetischen Prozesse der lakischen Sprache; D. S. I m n a i s c h w i l i, Die Assimilation der Vokale in der tschetschenischen und der inguschischen Sprache; E. F. D s h e i r a n i s c h w i l i, Lautbestand und die grundlegenden phonetischen Prozesse in der tsachurischen Sprache; ders., Grundfragen der Phonetik der rutulischen Sprache; A. A. M a h o m e t o w, Phonetische Übersicht des kubatschischen Dialektes; A. S. T s c h i k o b a w a, Phonetische Prozesse in den Dialekten der awarischen Sprache, usw. In Monographien: „Grammatische Analyse der udischen Sprache“ von W. P a n t s c h w i d s e und „Die didoische Sprache“ von D. S. I m n a i s c h w i l i, wo die phonetischen Fragen mit Berücksichtigung der dialektalen Angaben analysiert werden.

AH CCCP IV (1953); A. A. M a h o m e t o w, Labialisierte Laute in der darginischen Sprache: I.–C. V (1953); I. I. T s e r t s w a d z e, Zu den Fragen der Phonetik der andischen Sprache: J.–C. V (1953); T. E. G u d a w a, Phonetische Übersicht der tindischen Sprache: I.–C. V (1953); S. M. M a h o m e d b e k o w a, Fragen der Phonetik der achwachischen Sprache: I.–C. VII (1955); SCH. G. G a p r i n d a s c h w i l i, Über die Natur der Labialisation in einigen iberokaukasischen Sprachen: I.–C. VII (1955); T. E. G u d a w a, Zum Wandel der labialisierten Konsonanten im Awarischen und im Andischen: I.–C. VIII (1956); R. R. G a g u a, Einige Fragen der Vokalveränderungen in der batsischen Sprache: I.–C. VIII (1956) u. a. Darüber, welche Fragen während der Untersuchung des Phonemensystems der einen oder der anderen Sprache aufkommen, kann man sich eine gewisse Vorstellung verschaffen, wenn man die Leitsätze der Einzelforschungen in Betracht zieht.

In dem Aufsatz über den „Stimmhaften pharyngalen Spiranten“ – der heute nur noch in arabischen Lehnwörtern des Adygischen vorkommt und in der adygischen Schriftsprache nicht besonders bezeichnet wird, stellt G. W. R o g a w a die Frage, daß die Existenz dieses Phonems für das phonetische System der adygischen Sprache ganz gesetzmäßig ist. In der adygischen Sprache wurde der stimmlose pharyngale Spirant bewahrt als eines der Glieder eines Paares, wodurch es möglich scheint, das ehemalige Vorhandensein des anderen Gliedes dieses Paares voraussetzen zu dürfen. Der Verfasser ist bestrebt, die Ursachen aufzudecken, die zur Ausmerzung des gegebenen Phonems in der adygischen Sprache geführt haben konnten, wodurch dann die Paarenreihe der Pharyngalen vereinfacht wurde.

Im Aufsatz „Die Zischlaute-Affrikaten in der niederadygischen Sprache“ meint G. W. R o g a w a, daß die Existenz zweier Reihen der Zischlaute-Affrikaten (weiche: *ž, č, ċ* bzw. harte: *ẓ̌, č̣, ċ̣*) durch das Vorhandensein zweier Reihen der Zischlaute-Spiranten bedingt wurde und stellt die These auf, daß „in der niederadygischen Sprache alle Zischlaute-Affrikaten auf Grund der Affrizierung der nicht labialisierten Verschlusslaute *g, κ, k* und *d, t, ṭ* entstanden sein sollen.“ Somit wächst die beschreibende Analyse des Systems naturgemäß in die Analyse der Dynamik der Entwicklung, d. i. der Entstehungsgeschichte der zwei Reihen der Affrikaten hinüber. Während im Falle des stimmhaften pharyngalen Spiranten das phonetische System vereinfacht wurde, erscheint hier das System, im Gegensatz dazu, verwickelt. Die Einzelfälle sind – wie es uns vorkommt – interessant für die Charakteristik der Entwicklungsprozesse des phonetischen Systems der iberokaukasischen Sprachen überhaupt.

Im Aufsatz „Das Vierersystem der Explosivae in den adygischen Sprachen“ stellt G. W. R o g a w a durch die Analyse der Entsprechungen zwischen den niederadygischen Aspiratae (aus dem abadsechischen und dem temirgoischen Dialekt) und den kabardinischen Stimmhaften fest, daß „den Aspiraten der niederadygischen Literatursprache in den kabardinischen Dialekten Stimmhafte nur in jenen Fällen entsprechen, wenn in den bschedugischen und schapsugischen Dialekten Präruptivae vorhanden sind.“ Für sämtliche iberokaukasische Sprachen ist das Dreiersystem der Konsonanten charakteristisch (E. B. P o l i w a n o w, G. S. A c h w l e d i a n i): stimmhaft, Aspirata, Abruptiva (*b, p, p̣ – d, t, ṭ – g, κ, ḳ*..). In dem bschedugischen und dem schapsugischen Dialekte der niederadygischen Sprache ist auch das vierte Glied (eine Präruptiva, etwa ein Mittelglied zwischen den stimmlosen und den Aspiraten)

vorhanden, es wird also das Dreiersystem durch das Vierersystem abgelöst. Nach G. W. R o g a w a s Meinung waren alle vier Verschußlaute in allen adygischen Dialekten vorhanden; das Vierersystem ist dem Dreiersystem vorausgegangen. In dem temirgoischen und dem abadsechischen Dialekt „wurden die Präruptivae durch stimmlose Aspiratae, in den kabardinischen Dialekten durch stimmhafte abgelöst.“

Im Aufsatz „Über das Vierersystem der Explosivae in den kaukasischen Sprachen“ spricht G. W. R o g a w a über die Entsprechungen der Explosivae, die man „als Resultat von Reflexen präruptiven Typus zu erklären hat: es gab Präruptivae z. B. in den nachischen und den kharthwelischen Sprachen...“ In dem Aufsatz „Die Spirantisierung der Zischlaute (Affrikaten) in den adygischen Sprachen“ erklärt G. W. R o g a w a das Vorhandensein von Spiranten in der kabardinischen Sprache, denen in dem Niederadygischen Affrikaten entsprechen, als „Ergebnis der Spirantisierung der Zischlaute-Affrikaten in der kabardinischen Sprache“. Der Prozeß der Spirantisierung war auch in der niederadygischen Sprache im Gange, aber er betraf vor allem die „Affrikatae des gleichen Typus“ (*č̣, č̣̣*), wobei G. W. R o g a w a voraussetzt, daß der Prozeß der Spirantisierung der Zischlaute-Affrikaten in der kiachischen (d. i. niederadygischen) Sprache scheinbar aufhörte, usw. unter dem Einfluß neuer – sekundärer – Zischlaute-Affrikatae, die als Ergebnis der Affrizierung von *ǰ, ḳ, ḳ̣* entstanden waren.

In den Arbeiten, die den Fragen dieser oder jener Sprache der nachischen oder der daghestanischen Gruppe gewidmet sind, wurden auch Fragen angeschnitten, die in irgendeiner Beziehung für die Geschichte des phonetischen Systems der betreffenden Gruppe, ja sogar einer ganzen Reihe von Gruppen der ibero-kaukasischen Sprachen, von Belang sind. Im Aufsatz „Analyse der kaputschisch-hunsibischen Sprache“ von E. A. L o m t a d s e wird das erste Mal eine derartige ausführliche Analyse des Lautbestandes und der Lautveränderungen der kaputschisch-hunsibischen Sprache geboten. Es wird dabei versucht, die Lautentsprechungen der Vokale wie auch der einzelnen Konsonanten zwischen dem kaputschischen und dem hunsibischen Dialekt zu klären. In dem Aufsatz „Zu den Fragen der Phonetik der andischen Sprache“ schildert I. I. T s e r t s w a d s e den Phonemenbestand der andischen Sprache (im Vergleich mit dem Awarischen) nach den einzelnen Dialekten, sowie die phonetischen Prozesse, wobei der Rolle der Betonung Rechnung getragen wird. Bei der Annahme des Vorhandenseins eines Vokals im Auslaut weist der Verfasser nach, daß von den Konsonanten *l, r, n, m, b* im Auslaut stehen können, wo sie als Determinative der Stämme auftreten. Im Andischen hat I. I. T s e r t s w a d s e die Existenz eines fünften Laterals festgestellt. T. E. G u d a w a bietet in seinem Aufsatz „Phonetischer Überblick der tindischen Sprache“ eine umfassende Charakteristik der Vokale und der Konsonanten im eigentlich Tindischen, sowie in dem aknadischen und dem angidischen Dialekt und besichtigt die Lautveränderungen und Lautentsprechungen in Vergleichung mit dem Awarischen. Es wurde die interessante Tatsache der Ablösung der „harten“ abruptiven Affrikaten (*ç, ç̣*) durch „spirantisierte“ *ç̣, ç̣̣* festgestellt. Die Lenisposition des Phonems *r* und die von ihrem Ausfall hervorgerufenen Veränderungen, die A. A. M a h o m e t o w auf kubatschinischen Material verfolgt hatte, sind im Hinblick auf die Veränderungen dieses Phonems in den übrigen ibero-kaukasischen Sprachen ebenfalls höchst interessant. Nach der Übersicht der Vokalveränderungen in der batsischen Sprache geht R. R. G a g u a besonders auf die Nasalisation von

Vokalen im Ergebnis des Wegfalls von auslautendem *n* ein, auf einen Prozeß der auch in der Geschichte einer ganzen Reihe von anderen Sprachen (z. B. der achwachischen, der georgischen...) keine geringe Rolle gespielt haben soll. In den „Fragen der Phonetik der achwachischen Sprache“ von S. M. M a h o m e d b e k o w a wird das erste Mal ein so vollständiger Überblick über den Phonemenbestand und die Lautveränderungen geboten. Die Verfasserin führt auch die Entsprechungen der achwachischen Laute im Awarischen an. In der achwachischen Sprache hat sie die Existenz von sechs Lateralen festgestellt (den fünften Lateral hat Prof. L. S h i r k o w nachgewiesen).

Besonders hervorzuheben sind jene Arbeiten, welche der Aufdeckung von Lautentsprechungen gewidmet sind, uzw. in den Rahmen der Dialekte *einer* Sprache (K. W. L o m t a t i d s e, Über eine phonetische Gesetzmäßigkeitn der abchaso-abasinischen Dialekten: SMAM III 1942, №r. 8) oder innerhalb einer Untergruppe (oder Gruppe) von Sprachen (z. B. I. I. T s e r t s w a d s e, Über einen lateralen Konsonanten und die ihm entsprechenden Reflexe in der awaro-ando-didoischen Gruppe der daghestanischen Sprachen: SMAM XIII, 1952, No. 7; E. A. L o m t a d s e, Vokalentsprechungen in der didoischen Gruppe der daghestanischen Sprachen (Kaputschisch-hunsibisch, Chwarschinisch, Hinuchisch, Didoisch) : SMAM XVII, 1956, Nr. 1; Sch. G. G a p r i n d a s c h w i l i, Über die darginisch-lakischen Lautentsprechungen: I.–C. VI, 1954; T. E. G u d a w a, D. Imnaischwili, E. A. L o m t a d s e, S. M. M a h o m e d b e k o w a, I. I. T s e r t s w a d s e. Über die Lautentsprechungen in den Sprachen der awaro-ando-didoischen Gruppe (Thesen der Vorträge an der III. wissenschaftlichen Sitzung des Instituts für Sprachwissenschaft der Akademie der Wissenschaften der Georgischen SSR, 1952...) und schließlich die Arbeiten über die Lautentsprechungen unter verschiedenen Gruppen der ibero-kaukasischen Sprachen, wie K. W. L o m t a t i d s e, Einige Fragen der Lautveränderungen und der Lautentsprechungen in den ibero-kaukasischen Sprachen: SMAM XVI, Nr. 10, 1955; T. E. G u d a w a, Zur Frage nach der Entstehung des Laterals *f'ʷ* in den Sprachen der awaro-ando-didoischen Gruppe und seine phonetischen Entsprechungen in den kharthwelischen Sprachen: I.–C. VI, 1954. Tatsächlich handelt es sich auch in den Arbeiten G. W. R o g a w a s über die phonetischen Prozesse in den adygischen Sprachen um die Entsprechungen (s. o.).

In den abchaso-abasinischen Dialekten hat K. W. L o m t a t i d s e die regelrechte Entsprechung von den tapantischen Dentalen *ʒ*, *c*, *ç*, *c'* für die Labialen *v*, *f*, *f'* in anderen abchasischen Dialekten festgestellt, was ein Resultat des Verfalls der labialen Affrikaten **ʒʷ*, **cʷ*, **çʷ* ist. Die interdialektalen Lautentsprechungen, gewißermaßen „Mikrontsprechungen“, einer bestimmten Reihe von Konsonanten im allgemeinen sind fast in allen ibero-kaukasischen Gebirgssprachen vertreten. In der Regel ist es das Ergebnis von der Umsetzung der Artikulation, welchem die entsprechende Reihe von Phonemen unterzogen wird, uzw. vor allem in Zonen, wo sprachverschiedene ethnische Kollektive verschmolzen oder zusammentraten. In solchen Fällen kann man das Ausgangsmaterial leicht verfolgen, s. z. B. die Veränderung der Spiranten und der Affrikaten im antsuchischen Dialekt der awarischen Sprache, oder in den ando-didoischen Sprachen und Dialekten. Das abchaso-abasinische Experiment, das in der Arbeit von K. W. L o m t a t i d s e vorliegt, ist eigenartig, insofern hier das Ausgangsmaterial zu rekonstruieren war: dieses Materi-

al war auf seine Bestandteile zerfallen, wobei die Labialisierung besondere Phänomene erzeugte.

Eine andere Arbeit von K. W. Lomtatidse enthält die Formel der Entsprechungen von den abchasischen Pharyngalen – dem stimmhaften *w* und dem pharyngalen Abruptivlaut *qv*, ja sogar *ɣ*, *ɣʰ* in der adygischen und der georgischen Sprache... Somit liegt ein ernsthafter Versuch vor, die ältesten phonetischen Gesetzmäßigkeiten, die die kharthwelischen Sprachen mit den abchaso-adygischen verbinden, zu verfolgen. In der Arbeit „Zur Frage nach der Entstehung des Lateralen *tʰ*“ war T. E. Gudawa bestrebt, im georgischen pharyngalen Abruptivlaut *q* einer Reihe von Wurzeln die gesetzmäßige Entsprechung für die abruptive Affrikata *tʰd* aufzufinden. Der Verfasser teilt dabei die Meinung, die in der Fachliteratur über den sekundären Charakter der Lateralen (darunter auch *tʰd*) ausgesprochen wurde, d. h. über die Lateralen, die auf Hinterzungenlaute zurückgehen. Verständlicherweise sind derartige Versuche mit großen Schwierigkeiten verbunden.

Die Fragen der vergleichenden Phonetik der iberokaukasischen Sprachen bereiten die meisten Schwierigkeiten und sind in der Fachliteratur im allgemeinen am wenigsten bearbeitet. Die Buntheit des Materials ist außergewöhnlich. Die einzelnen Sprachen weisen erhebliche Unterschiede auf. Zum Beispiel: in der modernen georgischen Literatursprache gibt es 28 Konsonanten, in der batsischen 34,¹ in der awarischen 42, in der abchasischen Literatursprache 51. Bedeutende Schwankungen werden auch im phonematischen Bestande der Dialekte beobachtet. In einem der nördlichen (abasinischen) Dialekte der abchasischen Sprache, im Aschcharischen übersteigt die Zahl der Konsonanten z. B. 60. Im tapantischen Dialekt gibt es 78 Konsonanten.² Schwankungen – wenn auch nicht so bedeutende – finden sich auch in den Dialekten der adygischen, der awarischen, der darginischen und anderen Sprachen. Auch der Vokalbestand ist unterschiedlich, obwohl nicht in dem Maße. Vokale gibt es in der Regel wenig. Außerdem ist es unschwer die Entstehung der Vokale zu erklären, mag ihr Bestand auch kompliziert sein (lange, kurze, umgelautete, nasalierte Vokale). Die erheblichen Unterschiede im Konsonantenbestand sind dadurch bedingt, daß eine ganze Reihe spezifischer Konsonanten (labialisierte, palatalisierte, geminierte, laterale, pharyngale...) in einigen Sprachen vorhanden ist, während sie in anderen fehlen.

Unter allen iberokaukasischen Gebirgssprachen tun sich die nachischen (tschetschenischen) mit einem verhältnismäßig einfachen Konsonantenbestand hervor, der ungefähr an jenen der kharthwelischen Sprachen erinnert.

Wodurch lassen sich solche starken Unterschiede zwischen den abchaso-adygischen und den daghestanischen Sprachen bzw. den nachischen (tschetschenischen) erklären? Was ist primär: das in seinem Bestand einfache oder komplizierte Phonemensystem? Wie war die Dynamik der Entwicklung? Es sind grundlegende Fragen, da es sich um verwandte, d. h. miteinander durch die historische Gemeinschaft der Herkunft verbundene Sprachen handelt.

Hätten sich die Sprachen in der gleichen Weise entwickelt, dann wäre das ursprüngliche Verhältnis zwischen den verwandten Sprachen nie verdunkelt worden

¹ Ю. Д. Дешериев: Бацбийский язык (Moskau 1953), S. 34.

² К. В. Ломтатидзе, Der tapantische Dialekt..., 1944, S. 44. Hierher gehören 8 Phänomene, die in den Lehnwörtern aus der adygischen Sprache gebraucht werden, *nicht*.

und der Forscher hätte nach keinen „gemeinsamen historischen Nenner“ zu suchen, er hätte ja die zu vergleichenden Tatsachen nicht auf einen gemeinsamen Nenner zu bringen, da dieser stets klar zu sehen wäre. Aber die Sprachen entwickeln sich nicht gleichmäßig. Die Entwicklung hängt vom gesamten Komplex der Bedingungen des historischen Lebens ab, in denen das Leben des Volkes, folglich die Entwicklung der betreffenden Sprache vor sich geht.

Die zu vergleichenden Tatsachen auf einen gemeinsamen historischen Nenner zu bringen heißt die Geschichte der zu vergleichenden Tatsachen zu berücksichtigen. Und dies ist nicht leicht. Aber die einfache Vergleichung der Tatsachen in ihrem heutigen Zustand darf man keineswegs als Vergleich ansehen, soweit der Vergleich ein Mittel zur Erkenntnis der Geschichte *verwandter Sprachen* ist.¹ Wenn heute etwas nicht vorhanden ist, so bedeutet es noch nicht, daß es im System der gegebenen Sprache auch früher nicht vorhanden war oder aber, umgekehrt, wenn irgendeine Erscheinung jetzt als äußerst wichtig erscheint im System der Sprache, so bedeutet es noch nicht, daß es auch früher so war.

Nehmen wir z. B. die Frage der Lateralen. Das Vorhandensein von Lateralen ist für das phonetische System der awarischen Sprache charakteristisch (im Norden, in dem chunsachischen Dialekt werden 4 Laterale unterschieden), aber es gibt keine Lateralen in der abchasischen Sprache, deren phonetisches System dafür von labialen und dentalen Konsonanten sproßt. Man könnte sagen: das Abchasische habe mit dem Awarischen historisch (genetisch) gar nichts gemein und es ist sinnlos, diese Sprachen zu vergleichen und zu erklären suchen, wie die Unterschiede entstanden sind. Aber es gibt auch in einer Reihe anderer Sprachen Daghestans keine Lateralen: sie sind weder im Lakischen, noch im Darginischen, noch im Lesghischen vorhanden, deren Verwandtschaft mit dem Awarischen nicht angezweifelt wird. Vor dem Vergleich dieser daghestanischen Sprachen muß man die Frage nach dem Primat der Lateralen in den daghestanischen Sprachen beantworten. Es gibt zwei Möglichkeiten: entweder gab es Laterale in all diesen daghestanischen Sprachen und dann wurde im Awarischen dieser alte Zustand bewahrt, oder aber, umgekehrt: es gab keine Lateralen in den daghestanischen Sprachen und sie haben sich erst im Awarischen (und in manchen anderen Sprachen) entwickelt und jene Sprachen (Lakisch, Darginisch, Lesghisch), die keine Lateralen haben, zeigen in diesem Falle eine ältere Stufe der Entwicklung. Mit Rücksicht auf die Natur der Lateralen und auf den Weg ihrer Entstehung² dürfen wir voraussetzen, daß es Laterale nicht nur im Abchasischen, sondern auch in den daghestanischen Sprachen (wo sie heute vorhanden sind) nicht gab. Die Lateralen sind sekundär. Die Unterschiede sind in dieser Hinsicht erklärbar und können der historischen Gemeinschaft der iberokaukasischen Sprachen nichts antun.

Daraus folgt nicht, daß die Entwicklung in geraden Linien verlief, etwa: es gab keine Lateralen – aus den Hinterzungenlauten entwickelten sich Laterale. Der Prozeß der Entwicklung kann viel komplizierter gewesen sein. Sehr lehrsam ist dabei die

¹ Eine andere Sache ist die zusammenstellende Vergleichung dieser oder jener Erscheinung nichtverwandter Sprachen (z. B. der Kategorie der grammatischen Geschlechter bzw. Klassen in den Sprachen Europas, Afrikas, Amerikas, Asiens...); solcher Vergleich kann auch als Mittel zur Klärung *sprachgeschichtlicher* Fragen *im allgemeinen* (aber nicht der historischen Fragen *verwandter Sprachen*) dienen.

² Entstehung aus Hinterzungenlauten; diese Herkunft der Lateralen wird von manchen Sprachwissenschaftlern anerkannt (auch von T r u b e t z k o y, außer einem abruptiven Lateral).

Lage im südlichsten (tscharischen) Dialekt der awarischen Sprache. In diesem Dialekte sind keine Laterale vorhanden. Wie es den Reflexen¹ zu entnehmen ist, ist diese Lage in dem tscharischen Dialekt sekundär. Auf diese Weise erklärt sich „ein und dieselbe“ Erscheinung (das Fehlen von Lateralen) als Ergebnis verschiedener historischer Vorgänge und ist verschiedentlich zu beurteilen.

In der lesghischen Sprache ist das Fehlen von Lateralen eine ältere, im tscharischen Dialekte hingegen eine neuere Erscheinung. Wenn man der historischen Entwicklung nicht Rechnung trägt, scheint das Fehlen von Lateralen im tscharischen Dialekt der awarischen Sprache und in der lesghischen Sprache eine identische Tatsache zu sein. Nimmt man aber auf die Entwicklungsprozesse Rücksicht, so ist es keine identische Erscheinung: die Zähler sind die gleichen (= es gibt keine Laterale), die Nenner sind verschieden (= sie zeigen das Ergebnis verschiedener Prozesse, verkörpern verschiedene Stufen der Entwicklung und haben einen verschiedenen historischen Sinn).

Es kann sich herausstellen, daß in den daghestanischen Sprachen, wo es nun keine Laterale gibt, letztere vorhanden waren, aber durch andere Phoneme ersetzt wurden.² Es würde dann heißen, daß hier mit demselben verwickelten Wege der Entwicklung zu tun haben, den der tscharische Dialekt gegangen war: das Fehlen von Lateralen ist dann eine *sekundäre* Tatsache, aber vertritt keinen alten Zustand. Dadurch wurde die These vom sekundären Charakter der Laterale im allgemeinen nicht aufgehoben, soweit der Satz über die Entstehung der Laterale aus Hinterzunglauten in Kraft bleibt.

An der Frage der Laterale können jene Schwierigkeiten illustriert werden, mit welchen die Lösung des Grundproblems der Generallinie der Entwicklung des phonetischen Systems in den iberokaukasischen Sprachen verbunden ist. Reihenvereinfachung (Serienvereinfachung) der Pharyngalen (der Hinterzunglaute im allgemeinen) und die Verwicklung der Palatalen, der Vorderzunglaute, der Labialen – diese sind, wie es scheint, jene Prozesse, welche die Richtung der Entwicklung im wesentlichen bestimmen. Es wird durch die Realien aus der Geschichte der georgischen und anderer kharthwelischen Sprachen bestätigt. In der neugeorgischen Literatursprache ist ein pharyngaler Verschlusslaut *q* vorhanden, während es im Altgeorgischen zwei pharyngale Verschlusslaute gab: die Aspirata *q* und den Abruptivlaut *q* (es fehlt das stimmhafte Glied der betreffenden Dreierreihe); die Aspirata *q* hat sich in den georgischen Gebirgsdialekten bis auf heute behauptet. Ganz ähnlich gibt es in den südabchasischen Dialekten kein *q*, das aber in den nördlichen Dialekten (Aschcharisch, Tapantisch) vorhanden ist. Im Sanischen blieb *q* nicht erhalten; die Position des Abruptivlautes *q* ist hier nur unter bestimmten Bedingungen und auch dann nicht in allen Mundarten gefestigt. Besonders schwankend ist die Position des *q* im tschanischen Dialekte (– der atinischen Mundart ist es ganz fremd). In dieser Weise schwindet jetzt im tschanischen Dialekte das letzte Glied der pharyngalen Dreierheit. Es ist interessant, daß im tapantischen Dialekt, der *q* bewahrt hat, die Position des *q*

¹ A. S. Tschikobawa, Rechenschaftsbericht über die Arbeit am tscharischen Dialekte der awarischen Sprache: ENIMKIM IV/3 (1939).

² Hinsichtlich der lakischen Sprache hat I. I. Tsertswadse solche Voraussetzung ausgesprochen.

nicht fest ist, was dem Einfluß des Kabardinischen zugeschrieben wird (K. L o m - t a t i d s e).

In manchen Sprachen (z. B. im Awarischen) ist das System der Labialen locker geworden (es fehlt das abruptive *p*), es fehlen die Affrikaten *ʒ, ʒ̣* (ersetzt durch die Spiranten *z, ž*); in einzelnen Sprachen kann auch die pharyngale Reihe gewissermaßen verwickelt werden... Solche Abweichungen von der Generallinie der Entwicklung sind auch in den übrigen Fällen möglich, aber nicht sie bestimmen die allgemeine Entwicklung. Vereinfachung der pharyngalen Reihe (der hinten gebildeten Phoneme im allgemeinen), Verwicklung der vorne gebildeten Reihe der Phoneme – derart ist, die allgemeine Linie der Entwicklung...

Das Dreiersystem der Verschußlaute (und das Doppelsystem der Spiranten) scheint in den iberokaukasischen Sprachen primär zu sein. Das Vierersystem der Verschußlaute (und das Dreiersystem der Spiranten) wird wohl sekundär sein; diese Auffassung entspricht vermutlich der Wirklichkeit. Vereinzelt Fälle der Vereinfachung des Vierersystems (sowie die Bildung von Dreiersystemen sekundärer Natur) widersprechen dieser allgemeinen Behauptung nicht.

Die Komplikationen des phonetischen Systems erreichen ihr Maximum an Stellen der größten Anhaufung verschiedener ethnischer Kollektive (die verwandte Sprachen sprechen) oder an Berührungspunkten ethnischer Kollektive nicht verwandter Sprachen.

Die Störungen in der Ganzheit linguistischer Schichten, „Mischungen“ und „Verschiebungen“¹ die in diesen Umständen auftreten, drücken sich, wie man voraussetzen hat, in jenen „Mikroentsprechungen“ aus, an denen die adygisches und die daghestanischen Sprachen (insbesondere die awarische und die ando-didoischen Sprachen bzw. Dialekte) so reich sind. Im allgemeinen wird die Frage der lautlichen Korrespondenzen in diesen Sprachen infolge der „Mischungen“ und der „Verschiebungen“ der Sprachschichten stark erschwert. Doch die Frage der Lautentsprechungen hört nicht auf, umgekehrt, sie erheischt ein sorgfältiges Studium. Dabei darf man freilich nicht vergessen, daß die „Lautentsprechungen“ *Hilfsmittel* zur Vergleichung sind, und, folglich, zur Klärung des historischen Verlaufes der Entwicklung dienen, also keinen Selbstzweck darstellen. Sie sind sogar nicht die einzige Mittel zur Lösung geschichtlicher Fragen, also auch der Frage nach der Sprachverwandtschaft.

Die Sammlung von Fakten im Gebiete der Phonetik der iberokaukasischen Sprachen ist bei uns noch nicht abgeschlossen. Noch weniger ist man berechtigt, jene Schlußfolgerungen und Verallgemeinerungen, welche auf Grund dieser Tatsachen gemacht werden, für endgültig zu halten. Allerdings wird alles, was oben gesagt wurde, doch auch von den Resultaten, die während der Untersuchung der Kernfragen der Morphologie und der Syntax errungen wurden, bestätigt.

*

Auf dem Gebiete der Morphologie des Nomens und des Verbums, sind die verschiedenen Gruppen der iberokaukasischen Sprachen nicht weniger uneinheitlich als auf dem Gebiete der Phonetik, und insbesondere, in bezug auf den phoneti-

¹ Wenn der Gebrauch dieser geologischen Termine zur Bezeichnung der *Ergebnisse* der Veränderungen (aber nicht der Prozesse und der Tempi ihres Verlaufes) am Platze ist.

schen Bestand. Um sich in den betreffenden Tatsachen zurechtzufinden, bedarf man der Hilfe der Geschichte.

Wir wollen mit der Kategorie der grammatischen Klassen beginnen. In den kharthwelischen Sprachen ist sie in unserer Zeit unbekannt. Auch in einer ganzen Reihe iberokaukasischer Gebirgssprachen ist sie nicht belegt; sie fehlt im Adyghischen und im Kabardinischen (in der nächstverwandten abchasischen Sprache ist die gegebene Kategorie gut erhalten); sie fehlt im Lesghischen, im Udischen und im Aghulischen, obwohl sie in der tschurischen, der rutulischen und der tabassaranischen Sprache derselben Untergruppe gut vertreten ist. Die grammatischen Klassen sind in allen nachischen Sprachen, ferner auch in solchen daghestanischen Sprachen, wie Darginisch, Lakisch, die Sprachen der awaro-ando-didoischen Gruppe, vorhanden.

Die Kategorie der grammatischen Klassen spielt in den betreffenden Sprachen dieselbe Rolle, die in den indoeuropäischen und den semitischen Sprachen die Kategorie des grammatischen Geschlechts spielt. Deshalb spricht man in den Schulgrammatiken (der daghestanischen und der nachischen Sprachen) oft von „Geschlechtern“ (anstatt von „Klassen“). Doch sind diese Begriffe verschieden: wenn man das grammatische Geschlecht unterscheidet, können nicht nur die Bezeichnungen von Männern, sondern auch von (konkreten und abstrakten) Gegenständen und Tieren männlichen Geschlechts sein. Unterscheidet man aber die grammatischen Klassen, so kann es in der ersten grammatischen Klasse, welcher die Männer angehören, keine Bezeichnungen von Gegenständen oder Tieren (Vierfüßern) geben. So gibt es in der awarischen Sprache drei grammatische Klassen: zu der ersten zählen die Männer, zu der zweiten die Weiber und zu der dritten alles übrige (Tiere, Pflanzen, Sachen und abstrakte Begriffe). Zu der ersten Klasse gehören auch „Gott“, „Engel“, aber „Kind“ ist ein Wort der dritten Klasse. Es ist klar, daß die Grundlage dieser Gliederung ein anderes Merkmal ist als das „Geschlecht“ bzw. die „Gattung“, nämlich das Prinzip der Aufwertung: dem „Menschen“ wird alles übrige als „Sache“ gegenübergestellt. In allen iberokaukasischen Sprachen (sogar in jenen, welche die grammatischen Klassen unterscheiden wie auch in denen, welche diese Unterscheidung nicht kennen) bezieht sich die Frage „wer“ nur auf den Menschen, die Frage „was“ auf alles übrige: „Mensch“ (Persönlichkeit) und „Sache“ werden als semasiologische Kategorien auseinandergehalten.

Wenn die Sprache drei Klassen unterscheidet, können diese von den „drei Geschlechtern“ technisch ersetzt werden (z. B. im Awarischen), aber wenn vier Klassen vorhanden sind, dann muß man ein männliches, ein weibliches und zwei sächliche Geschlechter unterscheiden. Die Unterscheidung dieser Kategorien ist nicht nur in beschreibender, sondern auch in historisch-linguistischer Hinsicht wichtig: die versteinerten Formanten der Klassen können sich nicht auf die Kategorie des Menschen beziehen, wenn sie in einem Wort vorkommen, das einen Vierfüßer (z. B. Wolf, Bock, Schwein) bezeichnet.

Die Zahl der grammatischen Klassen schwankt – wie es schon aus den Arbeiten P. Uslar's und A. Dirr's bekannt ist – in den iberokaukasischen Sprachen zwischen zwei und vier. Im Tabassaranischen gibt es ihrer zwei, im Awarischen

schien, Darginischen und Lakischen,¹ sowie im Abchasischen – drei, im Andischen, Rutulischen und im Tsachurischen – vier; ähnlich im Tschetschenischen, Inguschischen und im Batsischen – vier. Im Singular gibt es nicht mehr als vier Klassen. In den nachischen Sprachen und auch in den meisten daghestanischen Sprachen sind folgende Deuter (Klassenelemente) vorhanden: I. Kl. – *v*, Kl. II. Kl. – *j*, III. Kl. – *b*, IV. Kl. – *d* (mit der phonetischen Variante –*r*). Die ersten zwei Klassen beziehen sich auf den Menschen (bis auf einige belanglose Ausnahmen in der zweiten Klasse), die dritte und die vierte Klasse sind die Klassen der Sachen.

Im Plural können die Klassen sogar nicht unterschieden werden: es gibt einen einzigen allgemeinen Deuter für alle Klassen (z. B. *r* in der awarischen Sprache), der als ein Deuter der Vielheit aufgefaßt wird, obwohl er nach seiner Herkunft ein Klassendeuter ist, der in verallgemeinernder Bedeutung gebraucht wird. Im Plural können die Klassen auch unterschieden werden: es gibt dann dieselben Deuter wie im Singular (z. B. im Andischen) oder aber werden sie in zwei Gruppen zusammengefaßt (I., II–III, IV oder I–II, III, IV).² In diesen Fällen wird im Plural der Klassenexponent *v* (I. Kl.) nie gebraucht: es wird hier im Plural eine *D e p e r s o n a l i s a t i o n* beobachtet. Es kommt auch vor, daß einem Deuter des Singulars im Plural zwei Deuter entsprechen und in dieser Weise gilt jede *K o m b i n a t i o n* des Singulars mit dem Plural als eine besondere Klasse. Die Anzahl solcher Klassen kann bis auf acht ansteigen. In der batsischen Sprache unterscheidet man: I. Kl. *v* – Pl. *b*–; II. Kl. *j*– Pl. *d*–; III. Kl. *j*– Pl. *j*–; IV. Kl. *b*– Pl. *d*–; V. Kl. *b*– Pl. *b*; VI. Kl. *b*– Pl. *j*–; VII. Kl. *d*– Pl. *d*–; VIII. Kl. *d*– Pl. *j*–.³

Wenn die Zahl der Kombination des Singulars mit dem Plural die grammatischen Klassen in Singular zahlenmäßig nicht übertrifft, wird es bei der Bestimmung der Zahl der grammatischen Klassen unbeachtet gelassen. Im entgegengesetzten Falle werden diese Kombinationen jedoch in Betracht gezogen, was nicht ganz folgerichtig ist.

Das Dreiklassensystem kann aus dem Vierklassensystem hervorgegangen sein: so war es in der awarischen Sprache, wo historisch vier Klassen unterschieden wurden⁴: I. –*v*–, II. –*j*–, III. –*b*– und IV. –*r*– (der Deuter der vierten Klasse blieb im Plural erhalten sowie in der Form versteinerner Präfixe in den Nomina); eine ähnliche Lage sieht man auch im Tindischen.⁵

N. M a r r war von der Theorie der Verwandtschaft der kharthwelischen (japhetischen) Sprachen mit den semitischen ausgegangen, als er die Grammatik der georgischen Sprache nach den Grundsätzen der arabischen Grammatik aufgebaut und in der altgeorgischen Sprache versteinerte *S u f f i x e w e i b l i c h e n G e s c h l e c h t s* (–*al* ← *ad* und seine phonetischen Varianten entsprechend arab.

¹ Wenn man vom Zeugnis des Singulars ausgeht; s. W. T. T o p u r i a, Grammatische Klassen und ihre Exponenten in der lakischen Sprache: ENIMKIM XII (1942), S. 182.

² Darüber ausführlich in der Kandidatendissertation von N. D. A n d g u l a d s e, Kategorie der grammatischen Klassen in den iberokaukasischen Sprachen (Autoreferat, Tbilissi 1954).

³ N. D. K a d a g i d s e, Die grammatischen Klassen im Zeitwort der batsischen (tsowatusehischen) Sprache (Autoreferat einer Kandidatendissertation, Tbilissi 1954).

⁴ A r n. T s c h i k o b a w a, Zur Geschichte der grammatischen Klassen in der awarischen Sprache: ENIMKIM I (1937).

⁵ T. E. G u d a w a, Zur Geschichte der grammatischen Klassen in der tindischen Sprache: I.–C. VI (1954).

-at; z. B., arab. ḥarbat „Schwert“ – altgeorg. *qrmal-i* „Schwert“, „Säbel“)¹ abgesondert hatte.

Mit Rücksicht auf die grammatische Struktur des Wortes den iberokaukasischen Gebirgssprachen und von dem Begriff des grammatischen Geschlechts ausgehend hat I. Dshawachischwili in der Georgischen Sprache versteinerte Präfixe dreier Geschlechter, d. h. des männlichen, des weiblichen und des sachlichen Geschlechtes abgesondert. Der Begriff „Geschlecht“ ist in diesem Falle nicht berechtigt, aber die Suche nach der entsprechenden Kategorie in den Präfixen war ganz gesetzmäßig.²

Die Analyse einer Reihe von Nominalpräfixen sowie deverbalen Bildungen (Partizipien, Nomina actionis) hat in den kharthwelischen Sprachen klare Spuren der Unterscheidung von zwei grammatischen Classen (des Menschen und der Sachen) im Altgeorgischen und im Swanischen bestätigt. Ähnliche Präfixe wuchsen in manchen Fällen mit dem Stamme zusammen, ferner haben sie sich in vielen Bildungen in irgendeiner neuen Funktion (d. h. mit Reinterpretation) erhalten. So haben sich z. B. die Präfixe der Partizipien des Aktivums als Präfixe der grammatischen Kategorie des „Menschen“ und die Präfixe des Passivums als Präfixe der grammatischen Kategorie der „Sachen“ herausgestellt. Diese Präfixe ergeben in den kharthwelischen Sprachen Varianten, die sich chronologisch oder nach Dialekten unterscheiden (*v-* || *m-*; *d-* || *n-* || *l-* || *r-*; *b-*; *s-*).³ Außer dem letzten Präfix sind sie alle vorhanden im Tschetschenischen und in den daghestanischen Sprachen. In den kharthwelischen Sprachen waren die zwei grundlegende Kategorien („Mensch“ – „Sache“) noch undifferenziert als diese grammatische Kategorie verstummte. Bei dem Gebrauch von Wortbildungssuffixen werden diese zwei Grundklassen heute noch unterschieden (*-el-* bedeutet die lokale Herkunft des Menschen: *kartw-el-i* „Georgier“ und *-ur-/ul-* die lokale Herkunft von Sachen: *kart-ul-i ena* „die georgische Sprache“). Es ist der Nachklang der Existenz der Kategorie, die früher einmal durch Präfixe ausgedrückt wurde. Da das Vorhandensein der grammatischen Klassen in den kharthwelischen Sprachen für die Vergangenheit nachgespürt wurde, lag es an der Hand, ihre Existenz auch in den adygischen Sprachen vorauszusetzen. In der Nächstverwandten abchasischen Sprache ist eine solche Kategorie tatsächlich produktiv. Die vergleichende Analyse einer Reihe von Stämmen in den adygischen Sprachen und im Abchasischen hat das zweifelhafte Vorhandensein der gegebenen Kategorie in den adygischen Sprachen in der Form von Präfixen, die mit dem Stamm verwachsen sind (*d-* || *t-*; *š-* || *s-*; *j-*, *b-*, *m-*)⁴ an den Tag gelegt.

¹ Н. М а р р: Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими, С.-Петербург 1908). – Diese Suffixe betrachten wir als Determinative der Stämme (ARN. TSCHIKOBAWA, Die älteste Struktur der Nominalstämme in den kharthwelischen Sprachen [1942], Zusammenfass. S. 263–270, 281–288).

² I. A. Dshawachischwili, Ursprüngliche Struktur und Verwandtschaft der georgischen und kaukasischen Sprachen, 1937, 165–224.

³ Arn. Tschikobawa, Die älteste Struktur der Nominalstämme in den kharthwelischen Sprachen (1942), Zusammenfassung, S. 276–280, 291–298.

⁴ G. W. R o g a w a, Zur Frage der Struktur der Nominalstämme und der Kategorien der grammatischen Klassen in den adygischen (tscherkessischen) Sprachen (Tbilissi, 1956).

Die Spuren der grammatischen Klassen wurden in der lesghischen Sprache von dem daghestanischen Sprachforscher M. H a d s h i e w festgestellt. Ähnliche Spuren hat E. F. D s h e i r a n i s c h w i l i in der udischen Sprache gefunden.¹

Die Kategorie der grammatischen Klassen war, wie ersichtlich, für alle Gruppen der ibero-kaukasischen Sprachen – unter ihnen auch für die Khartwelschen – gemeinsam. Dort, wo sie heute nicht vorhanden ist, soll es eine sekundäre Erscheinung sein. Dort, wo sie vorhanden ist, verkörpert sie einen uralten Zustand. Davon zeugt die Identität der meisten Exponenten der grammatischen Klassen.

Diese Kategorie ist allem Anschein nach eine der ältesten in den ibero-kaukasischen Sprachen.²

Dort, wo diese Kategorie aufbewahrt ist, wurde sie manchen Veränderungen unterworfen. Die Angaben der daghestanischen Sprachen sprechen dafür, daß die Kategorie des Menschen anfänglich nicht differenziert war: die zweite grammatische Klasse (die Gruppe der Weiber) hat sich erst später abgetrennt. Für die zweite Klasse wurde das Präfix *j-* verwendet, das eine phonetische Variante der vierten Klasse (*r-*) bildet: anscheinend hat die Absonderung der zweiten Klasse in der Lage jener Personen, die der gegebenen Kategorie³ angehören, keine Besserung bedeutet. (Es ist möglich, daß es mit dem Übergang zum Patriarchat zusammenhängt). Die Spaltung der Kategorie des Menschen in zwei Gruppen ist eine ziemlich alte Erscheinung. Die Vereinigung der vierten Klasse (d. i. der zweiten Klasse der Sachen) mit der dritten ist ein verhältnismäßig neuer Prozeß. Die Entwicklung ging also in diesem Falle nicht in geraden Linien vor sich: A) zwei Kategorien (I. Mensch und II. Sache); B) drei Kategorien (I. Mensch – zwei Gruppen der Sachen: III. und IV. Kl.); C) vier Kategorien Mensch – zwei Gruppen (I. Mann, II. Weib) – Sachen: – zwei Gruppen: III, IV Kl.; zuletzt, D) drei Kategorien (Mensch – zwei Gruppen, Sachen – eine Gruppe). So scheint uns die Evolution der betreffenden Kategorie in einer Sprache wie die awarische. In solchen Sprachen wie die nachischen, existiert die dritte Stufe (C) ohne Vereinfachung, jedoch mit einer Komplizierung, indem es sich um eine eigenartige Kombination der Klassenexponenten des Singulars und des Plurals handelt (s. o. das Beispiel der batsischen Sprache).

Im Zusammenhang mit der Kategorie der grammatischen Klassen kommt eine ganze Reihe von Fragen spezifischer Natur auf, z. B.: wie sind die phonetischen Varianten und die phonetischen Veränderungen der grundlegenden Klassenexponenten,⁴ ob die Begleitvokale der Klassenexponenten ihren Bestandteil bilden (awar. *va-c* „Bruder“, *ja-c* „Schwester“, *re-ʒel* „Kleid“),⁵ wie sind die

¹ E. D s h e i r a n i s c h w i l i, Versteinerte Elemente der grammatischen Klassen in den Verbalstämmen und den deverbalen Nomina der udischen Sprache: I.–C. VIII (1956).

² G. W. R o g a w a, Zur Frage der Struktur ..., S. IX.

³ A r n. T s c h i k o b a w a, Zur Genese der zweiten grammatischen Klasse („des weiblichen Geschlechts“) in den kaukasischen Gebirgssprachen: SMAM III (1942), No. 4.

⁴ W. T. T o p u r i a, Die grammatischen Klassen und ihre Exponenten in der lakischen Sprache: ENIMKIM XII (1942); T. E. G u d a w a, Von einer Variante des Deuters der dritten grammatischen Klasse in den awaro-ando-didoischen Sprachen: I.–C. IV (1953); Ders., über einige phonetische Veränderungen der Deuter der grammatischen Klassen in der awarischen und der andischen Sprache: I.–C. VII (1955).

⁵ A r n. T s c h i k o b a w a, Die älteste Struktur der Nominalstämme... 1942, §§ 85, 96...

T. E. Г у д а в а, К строению показателя грам. классов в авар. яз.: Языки Дагестана II, (Махачкала 1954).

Klassenexponenten zu etymologisieren¹ usw. Für die Geschichte der iberokaukasischen Sprachen ist es von prinzipieller Bedeutung, daß es in sämtlichen iberokaukasischen Sprachen – darunter auch in den kharthwelischen – ein und dieselben grammatischen Kategorien des *Menschen* (oder der Persönlichkeit) und der *Sachen* gab; diese Kategorien wurden bald differenziert und kompliziert, bald vereinfacht, und in manchen Sprachen hörte sie gänzlich auf zu existieren. In den Nomina und den Verba wurden diese Kategorien durch Präfixe bezeichnet, während sie in den Numeralia, den Adjektiva und den Adverbia auch durch Suffixe ausgedrückt werden können. Eine Reihe solcher Präfixe (*v-*, *d-*, *r-*, *n-*, *b-*) wiederholt sich in ein und derselben Funktion in den kharthwelischen, den nachischen, den daghestanischen und zum Teil auch in den adygischen Sprachen.

Die grammatische Klasse ist eine nominale Klasse. Jedoch widerspiegelt sie sich auch im Zeitwort, soweit letzteres mit dem Nomen kongruiert. Somit erhalten wir eine Klassenkonjugation, die subjektischen oder objektischen Charakters sein kann. Im Awarischen (und in den ando-didoischen Sprachen) wird das Zeitwort nicht nach den Personen, sondern nach den grammatischen Klassen des Subjekts konjugiert, wenn das Verb intransitiv ist (I. Kl. *v-ekeruna*, II. Kl. *j-ekerula*, III. Kl. *b-ekerula* – „läuft“ – unabhängig davon, in welcher Person). Das *t r a n s i t i v e* Zeitwort wird dagegen nur nach den Klassen des *O b j e k t s* konjugiert: *v-ačana* „brachte ihn“ (I. Kl.), *j-ačana* „brachte sie“ (II. Kl.), *b-ačala* „brachte es“ („das Kind“) (III. Kl.), wobei das Subjekt, in allen diesen Fällen eine beliebige Person (1, 2, 3) sein kann. Sind Klassen vorhanden, so kann das Zeitwort sowohl nach Klassen, wie auch nach Personen konjugiert werden. Die Konjugation nach Klassen und Personen kennzeichnet das Lakische, das Tabassaranische, das Batsische² und das Abchasische... Jedoch wird das Zeitwort in den adygischen Sprachen nach Personen, aber nicht nach Klassen konjugiert, genauso wie in den kharthwelischen Sprachen. Die vergleichende Analyse des georgischen, des swanischen und des sarnischen Materials hat in den Verbalstämmen den versteinerten alten Klassenexponenten (des Singulars!) *d* (*d-gas* „steht“, *t-kwa* ← *d-kwa* „sagte etwas“³, *te-savs* ← *de-savs* „sät etwas“)⁴ nachgewiesen. Die Funktion dieses Präfixes entspricht dem Grundsatz der Klassenkonjugation: im intransitiven Zeitwort *d-gas* „steht“ bezieht sich das Präfix *d-* auf das Subjekt, im transitiven Zeitwort *d-kwa-* „sagte“ auf das Objekt. Im Zusammenhang damit wurden die „Seltsamkeiten“, die der subjektisch-objektischen Personenkonjugation des altgeorgischen Zeitwortes eigen sind, in ein neues Licht gerückt.⁵ Das wichtigste ist aber, daß die drei Grundsätze der Konjuga-

¹ A r n . T s c h i k o b a w a , Die grammatischen Klassen in der Geschichte der kharthwelischen Sprachen und die Etymologie der Klassendeuter: SMAM V (1944), No. 4.

² R. R. G a g u a , Die Veränderungen des batsischen Verbums nach den grammatischen Klassen (und nach Personen): I.–C. IV (1953); A. A. M a h o m e t o w , Pronominalaffixation in den Verben der tabassaranischen Sprache : I.–C. VII (1955).

³ W. T. T o p u r i a , Zeitwörter mit dem Präfix *d-* in der georgischen Sprache: TUŠ XXV (1943).

⁴ G. W. R o g a w a , Zur Frage des Aufbaus des georgischen Stammes *tes* (*tesavs* „sät“): I.–C. VI (1954).

S. noch: I. K a w t a r a d s e , Zeitwörter mit den Präfixen *d-/ r-* in der georgischen Sprache: TUS XXXb–XXXŠ (1947).

⁵ A r n . T s c h i k o b a w a , Die Kategorie der grammatischen Klassen und einige Fragen gen der Konjugation der Zeitwörter in der georgischen Sprache: I.–C. V (1953).

tion des Verbs, die die iberokaukasischen Sprachen auszeichnen, in *einer* historischen Linie der Entwicklung untergebracht wurden: die Klassenkonjugation, die Konjugation nach Klassen und Personen und die Personenkonjugation haben sich als drei aufeinander folgende Stufen eines einheitlichen Entwicklungsprozesses der Konjugation des Zeitwortes in den iberokaukasischen Sprachen erwiesen.

Die grammatischen Klassen lassen sich auch in der Deklination nicht erkennen. Noch A. D i r r hat die Klassenvarianten des Genitivs (and. *ima* „Vater“ – Gen. *imu-v*, *imu-j*, *imu-b*, *imu-r*) auseinandergesetzt. Bei dem Gebrauch dieses Genitivs hängt die Auswahl des Suffixes – wie A. D i r r schreibt – „von der Klasse (dem Geschlecht) des zu bestimmenden Substantivs“ ab.¹

In der abchasischen Sprache gibt es keinen Genitiv und das Verhältnis der Zugehörigkeit wird mittels pronominaler Partikeln ausgedrückt, die auf die grammatische Klasse der bestimmenden Nomina verweisen, aber vor den zu bestimmenden Nomina stehen: *axaça i-xə* „des Mannes Kopf“ (buchstäblich „Mann-sein-Kopf“), *aphoas l-xə* „der Frau Kopf“ (buchstäblich: „Frau-ihr-Kopf“) ... In der awarischen Sprache hat der Genitiv keine Klassenvarianten, aber in einem der südlichen Dialekte, usw. im antsuchischen sind vier Varianten des Dativs vorhanden: „dem Bruder“ = *vacas-i-v-e*, *vacasi-j-e*, *vacasi-b-e*, *vacasi-r-e*; „mir“ = *di-v-e*, *di-j-e*, *di-b-e*, *di-r-e*. Der gemeinawarische Dativ *di-j-e* „mir“ ist eine der Klassenvarianten, die in verallgemeinerter Bedeutung gebraucht wurde.² Ähnlicherweise ist der Genitiv *di-r* seiner Herkunft nach die vierte Variante der Serie *di-v*, *di-j*, *di-b*, *di-r*.³ Das ermöglicht, in der Endung des georgischen Genitive *-is* (*mam-is* „des Vaters“) das pronominal Element *i* und den Klassenexponenten der grammatischen Kategorie der Sachen⁴ (sowie *-d* in der Endung des Transformativs: *mama-d*) abzusondern.

Die Kategorie der grammatischen Klassen hat als grundlegende Kategorie die Morphologie des Nomens und des Verbums der iberokaukasischen Sprachen sämtlicher Gruppen in der Vergangenheit ohne Ausnahme und sehr vielseitig bestimmt. Es war also dort, wo heute eine totale Verschiedenheit herrscht, in der Vergangenheit eine Gemeinschaft vorhanden.

*

In der Deklination der Nomina der iberokaukasischen Sprachen sind folgende Kernfragen zu stellen: Kasusbestand (Zahl der grundlegenden und der postpositional Kasus), System der Deklination, insbesondere die Bildung der postpositionalen Kasus, ferner die Pluralbildung. Der Plural wird in diesen Sprachen nach dem Grundsatz der Agglutination gebildet. Es wurden besondere Suffixe der Vielheit verwendet und die Kasusendungen werden wiederholt. Hoch ist die Zahl dieser Suffixe in den nachischen und den daghestanischen Sprachen.⁵ In

¹ A. Д и р р, Краткий грамматический очерк андийского языка (Tbilissi 1906), S. 9.

² I. I. T s e r t s w a d s e, Dativ mit Klassendeutern im antsuchischen Dialekt der awarischen Sprache: TUŠ XXVIIb (1946). ders., Der antsuchische Dialekt der awarischen Sprache: I.–C. II (1948), S. 207–208.

³ A r n. T s c h i k o b a w a, Zur Deklination der Pronomina der awarischen Sprache: EXIMKIM XII (1942).

⁴ A r n. T s c h i k o b a w a, Die Kategorie der grammatischen Klassen und die Genese der Kasusendungen in der georgischen Sprache: SMAM VII (1946), No. 1/2.

⁵ S. z. B. : Sch. G a p r i n d a s c h w i l i, Bildung der Pluralformen der Nomina in der darginischen und der lakischen Sprache : I.–C. V (1953).

ihrem Bestand können Elemente vertreten sein, die auf Klassenexponenten zurückgehen,¹ ferner auch Elemente, die zum Nominalstamm gehören und im Singular abgestumpft wurden, aber im Plural vor dem Suffix der Vielheit erhalten blieben.

Die Präpositionen werden hier durch Postpositionen ersetzt, die den Formen des einen oder des anderen Kasus angeschlossen werden. Mit dem Kasus sind sie verwachsen und führen nicht selten zu phonetischen Änderungen in der Kasusflexion. Dadurch erschweren sie die Analyse der hierher gehörigen Bildungen, deren Zahl mehrere Dutzende beträgt. So hat z. B. P. Uslar geschrieben: „Ähnlich dem Tschetschenischen, dem Awarischen und anderen Sprachen des östlichen Kaukasus, ist die lakische Sprache reich an Kasusänderungen. Unter *Kasusänderung* verstehe ich die Änderung der Form des Nominativs, den man nicht zerlegen kann, auf daß ein jeder der einzelnen Teile eine selbständige Form darstelle. So z. B., besteht die Form *qqatlulu* „unter dem Hause“ aus *qatlu* – der abgehauenen Form des Genitivs *qqatlul* und der Apposition *lu* „unter“; *qqatlulu* muß man als eine Kasusform auffassen, obwohl es klar ist, daß sie aus *qqatlul lu* zusammengesetzt wurde... Solche Kasusformen darf man in der lakischen Sprache auf ungefähr 50 berechnen.“²

Nach der Meinung von W. T. Topuria, der die Deklination in der lakischen Sprache untersucht hatte, gibt es hier insgesamt vier grundlegende Kasus, einschließlich den Vokativ (Nominativ, Ergativ-Genitiv, Dativ und Vokativ), die übrigen aber sind postpositionale Bildungen, von denen acht aus dem Genitiv gebildet werden. Die postpositionale Bildungen bezeichnen die Lage oder die Bewegung des Gegenstandes im Raume. An den postpositionalen Bildungen können eine oder zwei Postpositionen teilnehmen. Die Lage des Gegenstandes im Raume wird durch Bildungen mit einer Postposition, die Bewegung des Gegenstandes im Raume durch Bildungen mit zwei Postpositionen ausgedrückt.³

Postpositionale Kasus gibt es in vielen Sprachen, darunter auch im Ungarischen. Für die Morphologie dieser Sprachen ist die Deutung der Kasus sehr wichtig, auf deren Formen diese oder jene Postposition anwächst. Ebenso wichtig ist die Berücksichtigung der phonetischen Änderungen, die dabei stattfinden.⁴

Das Spezifikum des Kasusbestandes ist mit den grundlegenden Kasus verbunden. In keiner einzigen iberokaukasischen Sprache gibt es einen Akkusativ: die einzige Ausnahme stellte anscheinend die udische Sprache dar, wo ein

E. A. L o m t a d s e, Die morphologischen Kategorien der Nomina in der kaputschisch-hunsibischen Sprache (1949, Autoreferat einer Kandidatendissertation).

¹ E. A. L o m t a d s e, Analyse der kaputschisch-hunsibischen Sprache. 2. Die morphologischen Kategorien der Nomina: I.–C. VIII (1956).

K. T s c h r e l a s c h w i l i, Das Suffix *-bi* im Batsischen: TUŠ 63 (1956). Dieses Suffix findet sich im Plural und ist, wie es im Aufsatz überzeugend bewiesen wird, in seinem Bestand zusammengesetzt: *-bi* ← *b-iš* (*b* = Exponent der Klasse der Sachen, *-iš* = Pluralsuffix).

² П. У с л а р, Лакский язык (Tiflis 1890), § 1-5. In der tschetschenischen Sprache gibt es nach USLAR 16 Kasus.

³ W. T. T o p u r i a, Zum Deklinationssystem der lakischen Sprache: Berichte d. Georg. Mus. X (1940).

⁴ Über die postpositionalen Kasus s. z. B. I. I. T s e r t s w a d z e, Zur Frage nach dem Ausgangsstamm der Lokative: I.–C. VII (1955); S. M. M a h o m e d b e k o w a, Über eine Reihe von Lokativen in der awarischen Sprache: I.–C. VIII (1956).

Akkusativ ermittelt wurde, der sich aber nachher als eine Variante des Dativs herausstellte.¹ Alle iberokaukasische Sprachen² haben einen ergativen Kasus, den spezifischen Kasus des reellen Subjekts transitiver Zeitwörter, bzw. entweder in allen Zeitformen oder aber in einer Gruppe der Zeitformen. Es gibt also in den iberokaukasischen keinen besonderen Kasus des Subjekts für alle Zeitwörter: die Kasus des reellen Subjekts sind bei den intransitiven und den transitiven Zeitwörtern verschieden (N. T r u b e t z k o y).

Das Fehlen des Akkusativs und das Vorhandensein des Ergativs ist mit der Besonderheit des transitiven Zeitwortes verbunden. Der Akkusativ, der Kasus des direkten Objekts (der transitiven Zeitwörter) wird durch den Nominativ ersetzt; der Ergativ wird (anstatt des Nominativs) bei transitiven Verben gebraucht. Die ergativische Konstruktion ist eine *Konstruktion des transitiven Zeitwortes* (RS – Ergativ + transitives Zeitwort + RO – Nominativ). Die Eigenschaften der Deklination (des Kasusbestandes) werden durch die Eigenschaften der Konjugation (d. i. der Natur des transitiven Zeitwortes) bestimmt. In der abchasischen Sprache gibt es keine Kasusformen (keinen Ergativ), allerdings wird das Objekt des transitiven Zeitwortes durch dieselbe pronominale Partikel ausgedrückt, wie das Subjekt der intransitiven Zeitwörter: in der Konjugation der Zeitwörter spiegelt sich jener Unterschied, welcher in den Kasusformen der Nomina keinen Ausdruck findet. Die ergativische Konstruktion ist, wie bekannt, für die ausgestorbene urartische Sprache charakteristisch und unter den lebendigen Sprachen – die man mit den iberokaukasischen Sprachen in Zusammenhang bringt, – in der baskischen Sprache vorhanden.

Im Problem der ergativischen Konstruktion fallen die Kernfragen der Deklination der Nomina und der Konjugation der Verba zusammen. Was stellt der Ergativkasus eigentlich dar und worin liegt die Besonderheit des transitiven Zeitwortes der ergativischen Konstruktion?

Den Ergativ hält man in der Fachliteratur für einen abhängigen Kasus und das transitive Zeitwort für ein passives (P. U s l a r, H. S c h u c h a r d t, N. M a r r, I. M e s c h t s c h a n i n o w). Doch die Beweisführung ist dabei verschieden. Für P. U s l a r waren zum Beispiel zwei Umstände entscheidend: in der awarischen Sprache, auf deren Material er die Theorie der Passivität des transitiven Zeitwortes begründete, haben Ergativ und Instrumentalis keine selbständigen Formen; das Zeitwort stimmt nicht mit dem Ergativ, sondern mit dem Nominativ überein. Deshalb war der Satz *vacas* (Erg.) *xur* (Nom) *b-et'sana* „der Bruder bearbeitete das Feld“ für P. U s l a r identisch mit der passivischen Wendung „durch den Bruder ist das Feld bearbeitet“: Ergativ = Instrumentalis, transitives Zeitwort = ein Zeitwort des Passivs: „In der awarischen Sprache gibt es – genauso wie im Tschetschenischen – überhaupt keine *a k t i v e n*, sondern nur *mediale* und *passive* Zeitwörter. Es gibt keinen Akkusativ in der awarischen Sprache infolge der Natur des awarischen Zeitwortes.“³ Diese Lösung der Frage hat P. U s l a r unter optimalen Bedingungen gegeben: die unerläßliche Voraussetzung für die Uslarische Theorie der Passivität ist, daß das Zeitwort *nur* mit einem Nomen (im Nominativ) übereinstimme, welches letzteres in der awarischen Sprache das reelle Objekt ist.

¹ S. W. N. P a n t s c h w i d s e, Zur Frage der Genese des Akkusativs in der udischen Sprache: ENIMKIM V–VI (1940).

² Über das Abchasische und die adygischen Sprache s. besonders.

³ П. У с л а р, Аварский язык (Tiflis 1889), § 123, S. 122–123.

Aber diese gut aufgebaute Theorie P. Uslars stürzt zusammen, wenn das Zeitwort mit dem reellen Subjekt sowie dem reellen Objekt übereinstimmt.¹ Solche Möglichkeiten wurden in der lakischen Sprache entdeckt, die P. Uslar nach der Untersuchung der awarischen Sprache zu studieren begonnen hatte. Über die aktiven Zeitwörter des Lakischen schreibt P. Uslar: „In den *aktiven* Zeitwörtern finden wir ganz besondere Erscheinungen vor, welche der lakischen Konstruktion einen Charakter verleihen, der sich von den Konstruktionen der awarischen und der tschetschenischen Sprache scharf abhebt. Diese Erscheinungen sind folgende: *a*) die Änderungen der kategorischen Buchstaben (d. h. der Klassenexponenten – A. Tsch.) hängen ausschließlich vom Gegenstande ab, auf welchen die Aktion gerichtet ist. Es ist das Zubehör der passiven Zeitwörter und in diesem Zusammenhang dürfte man feststellen, daß es auch in der lakischen Sprache – wie auch in der awarischen und der tschetschenischen – keine aktiven Zeitwörter gibt. Aber, auf der anderen Seite: *b*) die Änderungen der Endungen jeder Verbalform sind sehr verschiedenartigen Bedingungen untergeordnet: bald stimmen diese Endungen mit der Person überein, auf welche die Aktion gerichtet ist (passiver Charakter), bald mit der Person, welche die Aktion ausübt (aktiver Charakter). Für ein und dieselbe Verbalform sind diese Bedingungen nicht selten verschieden, was davon abhängt, welche Person auf welche eine Aktion ausübt...“²

Mit anderen Worten: verschiedene Personen ein und desselben Zeitwortes („ein und derselben Verbalform“) können – nach P. Uslar – bald einen aktiven, bald einen passiven Charakter haben. Daraus ist nicht nur die Unhaltbarkeit jener These, sondern auch die Unzuverlässigkeit des Kriteriums, das P. Uslar verwendet, ersichtlich. Aktivum und Passivum („Charakter“) des Verbs können abwechseln, abhängig von den Stämmen, aber innerhalb eines Stammes bei verschiedenen Klassen oder Personenformen können sie nicht verschieden sein. Die im Zeitwort vorhandene Form der Klasse oder der Person, sowie die Übereinstimmung des Verbes mit dem reellen Subjekt und Objekt können die Fragen des Genus („des Charakters“) des Zeitwortes in den iberokaukasischen Sprachen nicht entscheiden, jedenfalls in den Sprachen, wo das Verb polypersonal ist, d. h. in jenen Fällen, wo die subjektiv-objektiven Formen sowohl bei transitiven, als auch intransitiven Verba vorkommen.

Es ist interessant daß im georgischen Zeitwort die erste und die zweite Person auch nach H. Schuchardt's Meinung³ aktiv, jedoch die dritte Person passiv ist, sofern die Deuter der ersten zwei Personen Präfixe sind, während die dritte Person durch ein Suffix bezeichnet wird. Mit Rücksicht auf den Begriff des „psychologischen Subjekts“ und seinen Ausdruck im Konjugationssystem schrieb H. Schuchardt jenem Umstand eine entscheidende Bedeutung zu, welche Stelle der personale Formant einnimmt: ob er vor oder nach der Wurzel steht, d. h. ob er ein Präfix oder ein Suffix ist.

Das Problem des Ergativs und der ergativischen Konstruktion muß im Hin-

¹ Ausführlicher darüber: Арн. Чикобава, Несколько замечаний об эргативной конструкции (К постановке проблемы) – Einleitender Aufsatz zum Sammelband «Эргативная конструкция предложения (Moskau, 1950).

² П. Услар, Лакский язык (Tiflis 1890), § 183, S. 141.

³ H. Schuchardt, Über den aktivischen und passivischen Charakter des Transitivs: Indogerm. Forschungen XVIII (1905/6).

blick auf das System der Deklination der Nomina, wie auch auf das System der Konjugation der Verba untersucht werden.

Der spezifische Ergativkasus (oder wie er oft genannt wird – der aktive Kasus) nimmt im Deklinationssystem verschiedener iberokaukasischer Sprachen nicht die gleiche Stellung ein. In manchen Sprachen (z. B. im Georgischen, im Sanischen, im Kaputschisch-hunsibischen...¹) bildet der Ergativ eine selbständige Kasusform. In anderen Sprachen faßt der Ergativ die Funktion des einen oder des anderen abhängigen Falles zusammen, so des Instrumentalis (im Awarischen, Darginischen...), des Genitive (im Lakischen), des Transformativs (im Swanischen...). In den adygischen Sprachen verkörpert der Kasus des reellen Subjekts transitiver Zeitwörter die Funktionen des Ergativs, des Dativs, des Instrumentalis² und des Genitivs.³

Im Deklinationssystem der georgischen Sprache ist der Ergativ der Kasus des Subjekts, also der einzige direkte Kasus, der in der Rolle des Objekts nicht auftritt. (Der Nominativ kann im Gegensatz dazu sowohl Subjekt als auch „direktes Objekt“ sein. Im Konjugationssystem wird der georgische Ergativ der dritten Person immer durch ein Subjektsuffix ausgedrückt. Somit kann der Ergativ der georgischen Sprache nicht nur als ein direkter Kasus, sondern auch als der Kasus des Subjekts, d. i. ein historisch „erster Nominativ“ (bzw. als „einziger direkter“ Kasus) aufgefaßt werden. Der Ergativ ist im Georgischen seiner Bildung nach ein Stamm, der durch das Pronomen der 3. Person (bei Gattungsnamen) und durch ein pronominales Element (beim Personalpronomen der 3. Person) determiniert wird.⁴ Die Personalpronomina der 1. und der 2. Person unterscheiden in der georgischen Sprache den Ergativ vom Nominativ (wie auch vom Dativ) nicht. Es ist daher ganz verständlich, daß die Eigennamen von Personen in den altgeorgischen Texten in der Funktion des Ergativs auftreten, obwohl sie die Endungen des Ergativs nicht besitzen, da die Eigennamen von Personen einer Bestimmung (Determination) nicht bedurften.

Im Unterschied vom georgischen Ergativ stellen der awarische und der lakische Ergativ keine selbständigen Kasuseinheiten dar. Außerdem stimmen die awarischen und die lakischen Zeitwörter mit dem Ergativ in der Regel nicht überein. Dies gibt den Fachleuten eine gewisse Möglichkeit, den awarischen ergativ-instrumentalen Kasus bzw. den lakischen ergativ-genitiven Kasus dem gewöhnlichen abhängigen Fall (casus obliquus) der indo-europäischen Sprachen gleichzusetzen. Für P. Uslar ist der awarische Ergativ⁵ nichts anderes, als der gewöhnliche Instrumentalis, und der lakische Ergativ nichts anderes als der gewöhnliche Genitiv... Das awarische transitive Zeitwort, das nur nach den Klassen des Objekts konjugiert wird, hat P. Uslar ermöglicht, die ergativische Konstruktion im Awarischen ohne weiteres auf jene gewöhnliche Konstruktion

¹ E. A. Lomtadsse, Zur Frage der historischen Wechselbeziehung des Ergativs und des Instrumentalis in der kaputschisch-hunsibischen Sprache: I.–C. IV (1953).

² G. W. Rogawa, Zur Frage der Kasus in der niederadygischen Sprache: ENIMKIM IV/2 (1938).

³ Dabei wird das zu Bestimmende mit dem Präfix der Zugehörigkeit versehen, s. G. W. Rogawa, ebenda.

⁴ Arn. Tschikobawa, Zur Genese des erzählenden Kasus (Ergativs) in den kharthwelischen Sprachen: TUŠ X (1939).

⁵ Ähnlicherweise der Ergativ der tshetschenischen, der darginischen und der lesghischen Sprachen.

zurückzuführen, welche durch das Passiv entsteht. Das lakische Zeitwort, das in seinen Formanten sowohl das reelle Subjekt, als auch das reelle Objekt (genauer gesagt, die grammatische Klasse des Objekts und der Person des Subjekts) wiederzugeben imstande ist, konnte P. U s l a r nicht restlos auf jene gewöhnliche passive Konstruktion zurückführen; in welcher das reelle Subjekt im abhängigen Falle (casus obliquus), das reelle Objekt im Nominativ steht und das Zeitwort mit ihnen übereinstimmt (z. B. "das Haus wird vom Zimmermann aufgebaut").

Gelang es aber nicht, die ergativische Konstruktion auf die passive Konstruktion zurückzuführen, dann heißt es, daß man den lakischen Ergativ-Genitiv dem gewöhnlichen Genitiv und den awarischen Ergativ-Instrumentalis dem gewöhnlichen Instrumentalis nicht gleichstellen darf. Bei solcher Gleichstellung bleibt nämlich eben das unbeachtet, was diesen Ergativen eine besondere Eigenständigkeit verleiht. Führt man aber den Ergativ auf den abhängigen Fall zurück, so wird das Problem des Spezifikums des Ergativs nicht gelöst, sondern aufgehoben.

Eine ausführliche Analyse der Angaben aus den betreffenden Sprachen kann dieses Spezifikum aufdecken. Zur Lösung dieser Fragen ist noch vieles zu tun. Jedoch darf man schon auf der heutigen Stufe der Bearbeitung dieses Problems einige Umstände nicht aus den Augen lassen. In der awarischen Sprache sowie in manchen Sprachen Daghestans kann die Deklination gemäß dem Grundsatz „zweier Stämme“¹ aufgebaut werden: die Kasusendungen können nicht nur dem Stamme des Nominativs, sondern auch der ganzen Kasusform (z. B. des Ergativs) oder dem „Stamme des Genitivs“ beigefügt werden. Bei den Gattungsnamen der ersten Klasse ist es eine allgemeingültige Regel: awar. *vac* „Bruder“ – Erg. *vac-as* – Gen. *vac-as-ul* – Dat. *vac-as-e*; im Plural: *vac-al* „Brüder“ – Erg. *vac-az* – Gen. *vac-az-ul* – Dat. *vac-az-e*...

Die nämliche Lage wird bei den Nomina der zweiten grammatischen Klasse (*jac* „Schwester“, Erg. *jac-aI^δ* – Gen. *jac-aI^δ-ul* – Dat. *jac-aI^δ-e*...) beobachtet, sowie bei den Nomina der dritten Klasse, wenn sie den Ergativ auf *-at^δ* bilden,² ja des öfteren auch dann, wenn *-d* der Formant des Ergativs ist (in den Süddialekten: *ču* „Pferd“, Erg. *čo-d* – Gen. *čod-ul* – Dat. *čod-u-j-e*; im letzteren Falle ist *čod-u-* der Genitivstamm). Folglich ist der Ergativ in der awarischen Sprache eine ältere Bildung als der Genitiv und der Dativ, welche die gesamte Form des Ergativs als Stamm verwenden. Als Stamm spielt der Ergativ in der awarischen Sprache eine größere Rolle als der Nominativ.³

Der awarische Ergativ ist erheblich älter als z. B. der georgische: Genitiv und Dativ sind im Georgischen ältere Gebilde als der Ergativ, dessen Herausbildung im 9. Jahrhundert noch nicht abgeschlossen war. Es ist kennzeichnend, daß der Ergativ in der awarischen Sprache bei den Nomina der ersten und der zweiten grammatischen Klasse als Stamm gebraucht wird. Bei den Nomina der dritten Klasse wird die Form des Ergativs, wenn dieser mittels *-ca* gebildet ist, nie als zweiter Stamm verwendet. Der Formant des Ergativs der dritten grammatischen Klasse *-ca* (in den Süddialekten *-d*, seltener *-I^δ*) bildet den Ergativ

¹ Es können sogar drei Stämme benützt werden.

² Die Tatsache wurde noch von P. U s l a r bemerkt.

³ A r n . T s c h i k o b a w a, Zur Geschichte der Bildung des Ergativs in der awarischen Sprache: I.–C. II (1948).

bei den Personennamen. *Patimat* „Fatime“ – *Patimat-i-ca*, *Said* – *Said-i-ca*, sowie in den Pronomina der 1. und der 2. Person: *dun* „ich“ – *di-ca/di-ŋa...* *niž* „wir“ (Exkl.) – *niž-e-ca*, im tscharischen Dialekt *niže-d*, im antsuchischen Dialekt sowie in der tschuchischen Mundart, *niže-ŋa...*

Diese Gebilde sind spätere Formationen: die archaische Verwendung des Nominativs anstatt des Ergativs (im Plural der Pronomina der 1. und der 2. Person), die wir in der Rede der Kohoren und der Hidatliner festgestellt haben, liefern für diese Annahme Belege. In der Deklination der Eigennamen (Personen) wurden analogische Fakten nicht entdeckt, aber der ganze Kontext spricht für die Möglichkeit ähnlicher Realien. Der Formant der 3. Klasse – *ca* wird im Ergativ dieser Nomina deshalb gebraucht, da der Ergativ hier später ausgestaltet wurde. Der Ergativ entstand durch die *A b t r e n n u n g v o m N o m i n a t i v* (genauer gesagt, vom undifferenzierten Stamme, dem sog. casus indefinitus). Da liegt der prinzipielle Sinn der Besonderheiten bei der Bildung des Ergativs in den awarischen Personennamen und den Pronomina der 1. und der 2. Person.¹

Es ist bekannt, daß die Pronomina der 1. und der 2. Person in der lakischen Sprache heute keinen Ergativ haben und bei den transitiven Zeitwörtern steht das reelle Subjekt im Nominativ (casus indefinitus: lak. *na* „ich“, *ina* „du“), also nicht im Ergativ-Genitiv wie in der 3. Person. Die lakische Sprache hat jenen Zustand, welcher früher auch in der awarischen Sprache vorhanden war, bis auf heute aufbewahrt.²

In der batsischen Sprache besitzen Ergativ und Instrumentalis in einer Gruppe der Nomina im Singular selbständige Formen (Erg. *dada-s* „Vater“, *nana-s* „Mutter“ – Instr. *dad-ev* „mit dem Vater, durch den Vater“, *nan-ev* „mit der Mutter, durch die Mutter“...), aber in der Mehrheit der Nomina vereint eine einzige Form (*-ev*) die Funktionen des Ergativs und des Instrumentalis (*don-ev* 1. Erg. „Pferd“ und 2. Instr. „mit dem Pferde, durch das Pferd“). Im Plural werden diese zwei Kasus nicht unterschieden, der ergativ-instrumentale Kasus wird hier durch einen Formanten (*v* ← *ev*) ausgedrückt.³ Das Suffix *s* des Ergativs ist mit dem Formanten des Ergativs der ersten grammatischen Klasse identisch im Awarischen (awar. Erg. *vacas*, bats. *vašas* „Bruder“). Jedoch kommt dasselbe *-s* in der batsischen Sprache auch bei den Nomina der zweiten grammatischen Klasse vor: Erg. *žeros* „Witwe“, Erg. *jašas* „Schwester“ (vgl. awar. *jacalʹ*), ferner in einzelnen Nomina der Kategorie der Sachen: *cokles* „Fuchs“, *mamles* „Hahn“, *kajžberos* „Spinne“⁴... Im Plural hat der Ergativ den für verschiedene Klassen gemeinsamen Formanten *-v*, den Formanten der grammatischen Kategorie der Sachen (vgl. awar. Erg. Pl. *z* ← *-d*, den bekannten Formanten des Ergativs der dritten grammatischen Klasse im Singular).

Die Differenziertheit des Ergativs und des Instrumentalis im Singular ist nach R. R. G a g u a's Meinung eine primäre Erscheinung: bei den Nomina der

¹ A r n. T s c h i k o b a w a, Zur Deklination der Pronomina der awarischen Sprache: ENIMKIM XII (1942); ders., Zur Geschichte der Bildung des Ergativs in der awarischen Sprache: I.-C. II (1948).

² Die Pronomina der 1. und der 2. Person haben (wie bekannt) in keiner kharthwelischen Sprache einen Ergativ.

³ R. R. G a g u a, Ergativ und Instrumentalis in der batsischen Sprache: L.-C. II (1948).

⁴ Ebenda.

Kategorie von Personen wurden Ergativ und Instrumentalis unterschieden, aber bei den Nomina der Kategorie der Sachen nicht.¹ Es ist so zu verstehen, daß man bei den Nomina der Kategorie der Sachen die „Instrumentalität“ für die Grund – bzw. Ausgangsbedeutung halten muß, mit anderen Worten, daß der Ergativ in den Klassen der Sachen ein abhängiger Fall war. Diese Schlußfolgerung erlaubt das batsische Material ebenso gut wie das awarische mit seinem Ergativ-Instrumentalis. Es muß ebenfalls angemerkt werden, daß – im Unterschied vom Lakischen (Georgischen, Sanischen...) – die batsischen Pronomina der 1. und 2. Person die Formen des Ergativs-Instrumentalis bilden und, was besonders wichtig ist, diese Formen des Ergativs in der Rolle des Subjekts intransitiver Verba auftreten, indem sie die ergative Konstruktion intransitiver (!) Verba² ergeben, was (für die 1. und die 2. Person!) eine außerordentliche und unbedingt sekundäre Erscheinung ist.³

In der kaputschisch-hunsibischen Sprache werden Ergativ und Instrumentalis unterschieden: der erste dient zum Kasus des Subjekts, der zweite zum Kasus des Objekts.⁴ kaputsch. *tato* „Schmutz“, Erg. *tato* – Instr. *tato-d*; *madohan* „Nachbar“ – Erg. *madohal-li* – Instr. *madohal-li-d*; *qalam* „Bleistift“ – Erg. *qalam-li* – Instr. *qalam-li-d*... Huns. *kayar* „Brief“ – Erg. *kayar-li-l* – Instr. *kayar-li-d*; *qalam* „Bleistift“ – Erg. *qalam-li-l* – Instr. *qalam-li-d*.⁵ Die Analyse der Bildung und der Formanten von Ergativ und Instrumentalis nach verschiedenen Gruppen der Nomina führt E. A. L o m t a d s e zur Feststellung, daß der Instrumentalis vom Ergativ seinen Anfang nimmt, da er mittels des Formanten *-d* aus dem Ergativ gebildet wurde. Diese Schlußfolgerung darf man gelten lassen, wenn man die Fakten des kaputschischen Dialektes vor Augen hält, wo der Formant des Instrumentalis (*-d*) auf die Form des Ergativs anwächst, denn dadurch wird die Tatsache der Existenz des Ergativs v o r der Entstehung des Instrumentalis bestätigt. Somit wäre die primäre Funktion die Bezeichnung des Subjekts.⁶

Der Abhängige Charakter des Ergativs der iberokaukasischen Sprachen wird auf den ersten Blick von den Angaben der adyigischen Sprache am meisten bestätigt: der Form *-r* (= Nominativ) steht hier die Form *-m* gegenüber: *çəf* „Mensch“ (infinite Form) – die finiten Formen sind *çəfə-r* und *çəfə-m*. Die erste von ihnen ist die Anfangsform (= Nominativ), die zweite tritt in der Rolle der übrigen Kasus auf, außer dem Transformativ. Deshalb wäre allem Anschein nach nicht richtig, die Form *çəfə-m* auf den einfachen abhängigen Fall zurückzuführen: entweder ist diese Form synkretisch (im Ergebnis phonetischer Veränderungen wurden verschiedene Kasusformen in ihr vereint) oder aber steht hier eine zweite finite Form (ein zweiter determinierter Stamm), aber keine Kasusform vor uns. Als diese Form

¹ Ebenda.

² S. darüber Ю. Д. Д е ш е р и е в, Бацбийский язык (Moskau 1953), S. 224.

³ In den statischen Verben der batsischen Sprache wird die 1. und die 2. Person des Subjekts im Nominativ gebraucht: – J. D. D e s c h e r i j e w, ebenda, S. 225.

⁴ E. A. L o m t a d s e, Zur Frage der historischen Wechselbeziehung des Ergativs und des Instrumentalis in der kaputschisch-hunsibischen Sprache: I.–C. IV (1953).

⁵ Ebenda.

⁶ Was den hunsibischen Dialekt anbelangt, da sehen Erg. *qalam-li-l* und Instr. *qalam-li-d* als phonetische Varianten aus (*-l/-d*), wobei das Primat des *-d* (im Vergleich zu *-l*) das Primat der Funktion des Instrumentalis bestätigen dürfte (wenn man annimmt, daß der Erg.-Instr. ursprünglich *qalam-di* → *qalam-li* war und erst später mit *-d* erweitert wurde). Dann wäre doch nicht klar, warum dieses Gebilde (*qalam-li-d*) zum Instrumentalis wurde.

in der Rolle einer Bestimmung (d. h. in der Funktion des Genitivs) auftritt, wird das zu Bestimmende durch das Präfix der Zugehörigkeit gebildet (*kolx'ozə-m i-cux'ar*¹ „der Kollektivwirtschaft Ochsen“, buchstäblich „Die Kollektivwirtschaft-sie ihre-Ochsen“). *Kolx'oze-m* ist also keine Kasusform, sonst würde die Pronominalpartikel der Zugehörigkeit nicht vor dem zu Bestimmenden stehen.

Das schwerwiegendste Argument für den abhängigen Charakter der Form *-m* besteht darin, daß im Zeitwort das reelle Subjekt (*-m*-Kausus) durch dasselbe Präfix bezeichnet wird wie das abhängige Objekt intransitiver Zeitwörter,² und, daß alle transitiven Zeitwörter der adygischen Sprache inversiv sind.³ Die inversiven Verba sind aber dort, wo die Tatsache der Inversivität zweifellos ist (also in den kharthwelischen Sprachen und im Awarischen – die Zeitwörter mit reellem Subjekt im Dativ) nicht transitiv. Wenn man die adygische finite Form auf *-m* (*çəfə-m*) als Dativ und die entsprechende Konstruktion als eine inversive wertet, wird man zur Schlußfolgerung gezwungen, daß es in der adygischen Sprache keine transitiven Zeitwörter gibt. Folglich bleibt das Wesen der gegebenen finiten Form unterschlossen, solange sie auf den gewöhnlichen abhängigen Fall zurückgeführt wird.

Also: der Ergativ nimmt im Deklinationssystem verschiedener Gruppen der ibero-kaukasischen Sprachen bei weitem nicht die gleiche Stellung ein (genauso, wie im morphologischen System derselben Sprachen die Deklination; vgl. die Sprachen: adygische, – awarisch und nachische – kharthwelische).

In einigen Sprachen wurde der Ergativ früher herausgebildet (im Awarischen entstand er früher als der Genitiv und der Dativ, mindestens in den Nomina der ersten und der zweiten grammatischen Klasse), in anderen (z. B. im Georgischen) erst später.

Vor der Herausbildung des Ergativs als Kasus des reellen Subjekts war er durch den Stamm vertreten, der von Pronominalpartikeln noch nicht determiniert war. Solche Lage behauptet sich bis jetzt bei den Pronomina der 1. und der 2. Person der lakischen und der kharthwelischen Sprachen: der ergativischen Konstruktion transitiver Verba ging also die indefinite Konstruktion voraus.

Abgesehen von den Verschiedenheiten in der Bildung des Ergative einzelner ibero-kaukasiseher Sprachen ist der Ergativ als Kasus des reellen Subjekts eine eigenartige Erscheinung. Diese Eigenart kann nicht festgestellt werden, wenn man den Ergativ auf einen abhängigen Fall zurückführt.

Den Ergativ dem abhängigen Fall gleichzustellen, weil er die Funktionen des abhängigen Falles (des Instrumentalis, des Genitivs, des Dativs...) vereint, ist ebensowenig begründet, als den Nominativ für abhängig zu halten, weil er bei den transitiven Zeitwörtern der ibero-kaukasischen Sprachen an die Stelle des Akkusativs gerückt wird.

Wir beschränken uns hier auf diese Bemerkungen über den Ergativ und über das Problem seines Spezifikums.⁴

¹ G. W. R o g a w a, Zur Frage der Kasus der niederadygischen Sprache: ENIMKIM IV/2 (1938).

² Ebenda.

³ Ebenda.

⁴ Über die Deklination s. außer der oben angeführten Literatur auch die Aufsätze: A r n. T s c h i k o b a w a, Eine Variante des swanischen Ergativs im Zusammenhang mit dem Grundsatz „zwei Stämme“ in der Deklination der Nomina einiger kaukasischer Sprachen: T U Š XVIII (1941); S c h. G. G a p r i n d a s c h w i l i, Das Deklinationssystem der Substantive in den Dialekten der darginischen Sprache: I.–C. VIII (1956); ders., Zur Genese der Formanten des

*

Die Morphologie des Zeitwortes bildet die verwickelteste Grundlage der grammatischen Struktur der kharthwelischen, der nachischen, der meisten daghestanischen und insbesondere der abchaso-adygischen Sprachen. In den Sprachen der abchaso-adygischen Gruppe verkörpert das Verb beinahe die gesamte Morphologie.

Die grundlegende Gruppierung der Verba in den iberokaukasischen Sprachen besteht in der Zerlegung auf *statische* und *dynamische* und auf *intransitive* und *transitive*.¹ Die statischen Zeitwörter sind alle intransitiv. Dagegen können die dynamischen Verba sowohl intransitiv, als auch transitiv sein. Die statischen Zeitwörter, d. h. Zeitwörter des Zustandes, haben als älteste Verbalgebilde einen einzigen Aspekt (Durativ), die dynamischen Verba besitzen dagegen zwei Aspekte (einen momentanen und einen durativen).² Die nach ihrer Formation archaischen statischen Verba stehen zu den Nomina am nächsten. Sehr überzeugend tritt es in den abchasischen statischen Zeitwörtern des Typus *də-ʒʏab-up* (aus *-ʒʏab-* „Mädchen“) „sie ist ein Mädchen“, *sə-xuč-up* (aus *-xuč-u* „klein“) „ich bin klein“ usw. hervor.³ Solche statischen Zeitwörter finden in den indoeuropäischen Sprachen keine entsprechende Verbalbildung und ihr Inhalt wird ungefähr durch Nominalsätze mit Kopula ausgedrückt. In der abchasischen Sprache kann jedes Substantiv zum Stamm eines statischen Zeitwortes werden.⁴

Wie es angemerkt wurde (S. 139–141), können die Zeitwörter konjugiert werden: 1) nach Personen, 2) nach Klassen und Personen, und, schließlich, 3) nach Klassen. Die personale Konjugation kann subjektiv und subjektiv-objektiv

Dativs in der darginischen Sprache: I.–C. II (1948); W. P a n t s c h w i d s e, Zur Frage der Deklination der Nomina in der udischen Sprache: ENIMKIM I (1937); E. F. D s h e i r a n i s c h w i l i, Pluralia tantum in der udischen Sprache: I.–C. II (1948); ders., Frageföhrwörter in den Sprachen der lesghischen Gruppe: I.–C. VII (1955); E. A. L o m t a d s e, Struktur und Deklination der hinweisenden Föhrwörter in den Sprachen der didoischen Gruppe: I.–C. VIII (1956); I. I. T s e r t s w a d s e, Die Stämme der Frageföhrwörter in der awarischen Sprache: I.–C. IV (1953); D. S. I m n a i s c h w i l i, Die Grund- und Postpositionalkasus in der inguschischen und der tschetschenischen Sprache: ENIMKIM XII (1942, Thesen von Kandidatendissertationen). R. R. G a g u a, Die Grund- und Postpositionalkasus der batsischen Sprache (1943, Thesen einer Kandidatendissertation). – Ferner z. T. in den Kandidatenarbeiten, T. E. G u d a w a, Die grundlegenden morphologischen Kategorien der botlichischen Sprache (1948, Thesen). S. M. M a h o m e d b e k o w a, Die grundlegenden morphologischen Kategorien der achwachischen Sprache (1949, Autoreferat).

¹ A r n . T s c h i k o b a w a, Allgemeine Charakteristik der georgischen Sprache – Einleitung zum I. Bd. des Erläuternden Wörterbuches der georgischen Sprache (1950), § 30, S. 51.

² A r n . T s c h i k o b a w a, Das Problem der ergativischen Konstruktion in den iberokaukasischen Sprachen: 1. Historisches Verhältnis der nominativischen und der ergativischen Konstruktion auf Grund der Angaben der altgeorgischen Literatursprache (Tbilissi 1948), S. 106–109, 146.

³ K. W. L o m t a t i d s e, Zur Bildung der grundlegenden Zeiten in der abchasischen Sprache: ENIMKIM II/2 (1938).

⁴ K. W. L o m t a t i d s e, Statische und dynamische Zeitwörter in der abchasischen Sprache: I.–C. VI (1954). Im Aufsatz werden die statischen und die dynamischen Zeitwörter der abchasischen Sprache, ihre Konjugationsstämme und die Bildung der verneinenden Formen analysiert.

Über dieselben Gruppen der Verba in der adygischen Sprache s. G. W. R o g a w a, Dynamische und statische Zeitwörter in den adygischen Sprachen: I.–C. VIII (1956).

(bzw. – in den adygischen¹ und den kharthwelischen Sprachen poly personal)² sein. Auch bei der Konjugation nach Klassen und Personen gibt es eine subjektische und eine subjektisch-objektische (relative) Konjugation, wenn im Zeitwort die Klasse des Objekts und die Person des Subjekts bezeichnet werden (z. B. im Lakischen und im Batsischen; in den abchasischen Sprachen können zwei Objekte bezeichnet werden³). Die (tschetschenische, awarische...) *Klassenkonjugation* ist entweder subjektisch (bei intransitiven Verben) oder objektisch (bei transitiven Verben).

Es muß dabei angemerkt werden, daß in den Partizipien der Verba der objektischen Klassenkonjugation „zweiklassige“ Bildungen⁴ entstehen können, wobei sich das Präfix auf das Objekt, das Suffix auf das Subjekt bezieht: awar. *bilet b-ičule-v kasir* „Billett verkaufender Kassier“ (darüber eingehender s. u.).

In derselben awarischen Sprache kommen Partizipien des subjektischen (intransitiven) Zeitwortes vor, die mit Präfix und Suffix gebildet werden, wobei sich diese Affixe auf verschiedene Nomina beziehen: *pačah's v-uge-b mexal's* „in zaristischer Zeit“ (buchstäblich: „Padischah – seiende – Zeit“): das Part. Präs. des Zeitwortes *v-ugo* (sein) – *v-uge-b* (seiend) bezeichnet mit dem Präfix *v-* das Nomen der ersten grammatischen Klasse (*pačah's* „Padischah“), mit dem Suffix *-b* das Nomen der dritten grammatischen Klasse (*mexal's* „Zeit“), dazu noch im Ergativ. Der Ergativ, der in der Konjugation der einklassigen *transitiven* Zeitwörter nicht bezeichnet wird, tritt im zweiklassigen Partizip des *Hilfsverbes* („sein“) wieder zum Vorschein.

Die Transitivität des Zeitwortes der iberokaukasischen Sprachen wird nicht nur durch den *lexikalischen* Inhalt des Verbalstammes, sondern auch durch *syntaktische* und *morphologische* Merkmale bestimmt. Die syntaktischen Merkmale der Transitivität sind das direkte Objekt im Nominativ und das Subjekt im Ergativ. Von diesen beiden Merkmalen ist historisch der Kasus des Objekts der wesentliche: das Primat des Objekts ist anscheinend dadurch bedingt, daß das transitive Zeitwort in diesen Sprachen nach den Objekten (und nicht nach den Subjekten) konjugiert wurde. Die objektische Klassenkonjugation (der tsehetschenischen und der awarischen Sprache) illustriert heute noch gerade dieses Primat des Objekts, was auf apriorisch-logischer Grundlage ganz unverständlich ist, aber für das Zeitwort der iberokaukasischen Sprachen vollauf regelrecht zu sein scheint. Das größere spezifische Gewicht des Objekts in der Konjugation transitiver Zeitwörter läßt sich in manchen „Besonderheiten“ erkennen, die in der Konjugation des Zeitwortes der kharthwelischen Sprachen vorkommen.⁵ In der abchasischen Sprache werden die

¹ G. W. R o g a w a, Polypersonalismus des niederadygischen Verbums: ENIMKIM XII (1942).

² A. G. S c h a n i d s e, Die Grundlagen der georgischen Grammatik I (1953). – A r n. T s c h i k o b a w a, Allgemeine Charakteristik der georgischen Sprache – Erläuterndes Wörterbuch der georgischen Sprache I (1950), §§ 32–43, S. 52–61.

³ K. W. L o m t a t i d s e, Das Relativpronomen in den Verbalformen der abchasischen Sprache: SMAM III (1942), No. IV; dies., Die Kategorie der Transitivität im abchasischen Zeitwort: ENIMKIM XII (1942).

⁴ A r n. T s c h i k o b a w a, Zur Frage des „Polypersonalismus“ in der awarischen Sprache, im Hinblick auf das Problem der ergativischen Konstruktion: ENIMKIM X (1941).

⁵ A r n. T s c h i k o b a w a, Die Kategorie der grammatischen Klassen und einige Fragen der Konjugation der Zeitwörter in der georgischen Sprache: I.–C. V (1953).

Kasusformen nicht unterschieden, es fehlen die syntaktischen Merkmale der Transitivität des Zeitwortes, dafür gibt es morphologische Merkmale, die in der Konjugation der Verba vorhanden sind: im transitiven Zeitwort steht der Deuter (das Präfix) des direkten Objektes an erster Stelle, der Deuter des Subjekts an der zweiten. In den Dreipersonenverben folgen die Formanten in derselben Weise aufeinander: Deuter des direkten Objekts, Deuter des abhängigen Objekts und Deuter des Subjekts. Wird die erste Stelle in den transitiven Zeitwörtern dem direkten Objekt zugewiesen, so steht in den intransitiven der Deuter des Subjekts, im Gegenteil, am Anfang und ihm folgt der Deuter des Objekts, wenn es sich um ein Zweipersonenverb handelt. Außerdem hat K. W. L o m t a t i d s e zusätzliche Symptome der Transitivität erschlossen:

1) Im Imperativ fällt der Deuter des Subjekts weg, wenn das Zeitwort transitiv¹ ist, wird aber bei einem intransitiven Verb beibehalten: *i-u-gójt* „du (männl.) bringst (etwas)“: *i-* ist ein objektisches, *u-* ein subjektisches Präfix. Im Imperativ. *i-gá!* „bring!“ Vgl. das intransitive Zeitwort *u-cójt* „du (männl.) gehst“; *u-* ist das Präfix des Subjekts; im Imperativ: *u-cá* „geh!“.

2) In den Zeitwörtern mit zusammengesetztem Stamme wird der subjektische Deuter zwischen den Bestandteilen des Stammes eingeschaltet, wenn das Zeitwort transitiv ist (*i-ga-s-çojt* „etwas mache ich“: *s* = Spr₁), wird aber vor den Stamm gerückt, wenn das Zeitwort intransitiv ist (*i-s-gwa-pxojt* „ich liebe“, buchstäblich: „das 'gefällt' mir“).

3) Das subjektische Präfix der 1. Person *s-* wird stimmhaft, wenn der Stamm des transitiven Zeitwortes mit einem stimmhaften Konsonanten anfängt (transit.: *i-z-gojt* ← *i-s-gojt* „das bringe ich“), es findet jedoch keine Assimilation statt unter denselben phonetischen Bedingungen, wenn das Verb intransitiv ist (intrans.: *i-s-gwapxojt* „das gefällt mir“). In diesem Falle erscheint der phonetische Prozeß der Stimmhaftwerdung morphologisiert.²

In den kharthwelischen Sprachen findet man ziemlich oft transitive Zeitwörter, die jetzt kein Objekt im Nominativ besitzen, z. B. *šexeda man mas* „er sah ihm an“: *man* „er“ (Erg.), *mas* „ihm“ (Dat.). Allerdings ist das Zeitwort *šexeda* trotz dem Fehlen eines Objekts im Nominativ – transitiv: dies bezeugt das ganze System seiner Konjugationsformen: Prät. princeps. *man šexeda*, aber: *mas šeuxedavs* – das resultative Präteritum. Ein Objekt im Nominativ war bei diesem Zeitwort vorhanden (*twal-i* „Auge“), aber aus dem Syntagmabestand fiel das betreffende Wort aus und das Verb setzt fort transitiv zu sein. Das reelle Subjekt steht bei ihm wie früher im Ergativ (*man*): die ergativische Konstruktion ist stabil.

Doch in den iberokaukasischen Gebirgssprachen kann ein und dasselbe Zeitwort transitiv und intransitiv sein, je nachdem, ob das Objekt im Nominativ bezeichnet ist oder nicht. Ist das Objekt bezeichnet, so steht das Subjekt im Ergativ,

¹ In der altgeorgischen Sprache fällt das Subjektpräfix im Imperativ ebenfalls weg, aber in *allen* Zeitwörtern, in transitiven sowie intransitiven: A. G. S c h a n i d s e, Das subjektische Präfix der zweiten Person und das objektische Präfix der dritten Person in den georgischen Zeitwörtern (Tbilissi 1920).

² K. W. L o m t a t i d s e, Die Kategorie der Transitivität im abchasischen Zeitwort: ENIMKIM XII (1942).

beim Fehlen des Objekts steht es im Nominativ. P. U s l a r schreibt: *koanala* „ich esse“ ohne zu zeigen, was; *čed koanala dica* „ich esse Brot“.¹ In diesem awarischen Beispiel ist *koanala* („esse“) das Präsens commune (gewöhnliche Gegenwart); *dun* (ich) – Subjekt im Nominativ; *čed* („Brot“) – Objekt im Nominativ und *dica* („ich“) – das reelle Subjekt im Ergativ. Das Präs. commune *koanala* wird gewöhnlich mit keinem Objekt gebraucht und beim Hinweis auf das Objekt sagt man in der Regel *čed kuna dica*, aber *čed koanala dica* ist möglich in der Bedeutung „ich esse gewöhnlich Brot“. Die Transitivität des Zeitworts *koanala* („esse“) ist vom Objekt (im Nominativ) bedingt, mit anderen Worten, die Transitivität von *koanala* ist nicht stabil, sondern labil. Die entsprechende ergativische Konstruktion ist ebenfalls unstet.

Analogische Fakten sind in der abchasischen Sprache bezeugt: *ažaxra* „nähen“: *s-žaxwejt* ($s = S_1$) „ich nähe“, „ich beschäftige mich mit Nähen“, – ohne Andeutung des Objekts – das intransitive Zeitwort; *i-z-žaxwejt* ($i = O_3$) und ($z = S_1$) „ich nähe etwas“ – das Objekt ist angedeutet und das Zeitwort ist transitiv; *aōra* „schreiben“: *s-ō-wejt* „ich schreibe“, „ich beschäftige mich mit Schreiben“ – intransitiv; *i-z-ō-wejt* „ich schreibe etwas“ – transitiv; *d-c°aγwojt* „er (Mensch) pflügt“ – intransitiv; *i-i-c°aγwójt* „er pflügt etwas“ – transitiv.²

Wenn das transitive Zeitwort aktiv ist, korreliert mit ihm das Passiv. Das Formensystem des Passivs findet sich im Zeitwort der kharthwelischen Sprachen, wogegen sich das Passiv der iberokaukasischen Gebirgssprachen im Stadium des Werdens befindet, wobei die bewußte Einwirkung auf die Entwicklung der Literatursprache eine nicht geringe Rolle spielt.³

Beim Fehlen des Passivs darf das transitive Zeitwort nicht als ein Verb des Aktivs angesehen werden: *t r a n s i t i v e s*, aber *n i c h t a k t i v e s* Zeitwort – dergestalt ist das transitive Zeitwort der iberokaukasischen Gebirgssprachen. Die ursprüngliche Undifferenziertheit der Verbal- und Nominalstämme, der nominale Charakter des alten Verbalstammes in den iberokaukasischen Sprachen bestimmen anscheinend die Besonderheiten des transitiven Zeitwortes, uzv. das Fehlen des Passivs (beim Vorhandensein des transitiven Zeitwortes), das Orientieren der transitiven Zeitwörter nach Objekt (die objektische Konjugation transitiver Klassenverba beim Fehlen subjektischer Formen). Eine gewisse Analogie zur Erklärung, warum sich das transitive Zeitwort nach dem Objekt orientiert, ergeben die Konstruktionen mit deverbalen Hauptwörtern: „Sonnenaufgang“ (vgl. „Die Sonne geht auf“: Sonne = Subjekt), „das Lesen des Buches“, „der Aufbau des Hauses“ („man liest das Buch“, „man baut das Haus auf“: Buch, Haus = Objekt). Richtet sich das deverbale Nomen des intransitiven Zeitwortes („aufgehen“) nach dem Subjekt, so richtet sich das deverbale Nomen des transitiven Zeitwortes („lesen“, „bauen“) nach dem Objekt.⁴

¹ П. У с л а р, Аварский язык, Zweiter Abschnitt (Wörterbuch), S. 113.

² K. W. L o m t a t i d s e, Die Kategorie der Transitivität im abchasischen Zeitwort: ENIMKIM XII (1942).

³ Dazu, welche Mittel der Sprache zur Bildung des Passivs zur Verfügung stehen, s. K. W. L o m t a t i d s e, Zur Frage der Kategorie des Genus in der abchasischen Sprache: I.–C. VIII (1956). Vgl. noch A r n. T s c h i k o b a w a, Über einige Fragen der Bildung des Passivs (auf Grund des altgeorgischen Masdar): I.–C. VIII (1956).

⁴ Für die Charakteristik verschiedener anderer Seiten der Kategorie der Transitivität sind

*

Die transitiven Zeitwörter bilden, wie oben gesagt wurde (S. 143), eine ergativische Konstruktion. Die Besonderheiten des transitiven Zeitwortes sehen manche Verfasser darin, daß der Transitiv passiv ist (Theorie der Passivität der ergativischen Konstruktion: P. Uslar, H. Schuchardt, N. Marr, J. Meschtschaninow; die grundlegenden Leitsätze der Theorie P. Uslar's wurden S. 143 angegeben). Das transitive Zeitwort ist nicht aktivisch, doch dies bedeutet nicht, daß es passivisch ist.

Manche Verfasser, da sie den passiven Charakter des Transitivs ablehnen, halten den Transitiv für aktiv. (S. Bychowskaja, N. F. Jakowlew... – es ist die Theorie der Aktivität der ergativischen Konstruktion). Die Transitive der indoeuropäischen Sprachen sind aktive Zeitwörter. die Frage ergibt sich eben dadurch, daß der Transitiv in den iberokaukasischen Sprachen nicht aktivisch ist. Hält man ihn für aktivisch, so gibt es überhaupt keine Frage: die Frage des Spezifikums des Transitive wird nicht gelöst, sondern aufgehoben.

Das Spezifikum des Transitivs geht in den iberokaukasischen Sprachen unserer Meinung nach darauf zurück, daß dieser nicht aktivisch, nicht passivisch, sondern im Hinblick auf das Genus indifferent ist. Die Undifferenziertheit des Transitivs bezüglich der Genuskategorie und die Nähe des Verbalstammes zum Nominalstamme bilden die Vorbedingung für die Entstehung der ergativischen Konstruktion. Dabei ist zu beachten, daß das transitive Zeitwort in den kharthwelischen Sprachen eine nominative Konstruktion erzeugt, usw. in den Tempora der ersten Gruppe (der Gruppe des Präsens), d. h. gerade dort, wo Aktiv und Passiv maximal differenziert sind (im Aorist, wo die ergativische Konstruktion erhalten blieb, ist die Unterscheidung der Genera nicht so klar). Die Struktur der Stämme transitiver Zeitwörter, die Wege der Bildung aktiver und passiver Stämme müssen im Interesse der Lösung des Problems der ergativischen Konstruktion gründlich erforscht werden.¹

Kausativ und Potentialis von Belang; hier ist es nicht möglich bei ihnen zu verweilen, doch s. K. W. Lomtadse, Die Kategorie des Kausativs in der abchasischen Sprache: SMAM VI (1945), No. 1; dies., Die Kategorie des Potentialis (der Möglichkeit) und der Spontaneität im abchaso-abasinischen Zeitwort: SMAM XVI (1955), No. 3; A. Lekiaschwili, Über die Bildung der Form des Potentialis im abchasischen Zeitwort: I.–C. II (1948).

Den Fragen der Konjugation der Zeitwörter in den iberokaukasischen Gebirgssprachen sind folgende Aufsätze gewidmet: E. A. Lomtadse, Pluralbildung in den Verben der kaputtschisch-hunsibischen Sprache: I.–C. V. (1953); I. I. TSERTSWADSE, Ausdrucksmittel der Pluralität in den Verben der andischen Sprache: I.–C. VI (1954); D. S. Imnaischwili, Die resultativen Formen des Zeitwortes in den Sprachen der kistischen Gruppe: I.–C. VI (1954); ders., Zur Konjugation des Verbums in der didoischen Sprache: I.–C. VIII (1956); A. A. Mahometow, Hilfsverba in der darginischen und der tabassaranischen Sprache: I.–C. VI (1954); ders., Das Präverbalsystem im kubatschischen Dialekt der darginischen Sprache: I.–C. IV (1953); ders., Pronominalaffixation in den Zeitwörtern der tabassaranischen Sprache: I.–C. VII (1955); Arn. Tschikobawa, Dialektale Varianten des Infinitivs in der awarischen Sprache: ENIMKIM I (1937).

¹ Die Fragen der ergativischen Konstruktion werden gestreift in Arn. Tschikobawa, Das Problem der ergativischen Konstruktion in den iberokaukasischen Sprachen I, Historische Verhältnisse der nominativischen und der ergativischen Konstruktion... Tbilissi, 1948 (Zusammenfassung S. 129–148); ders., Einige Bemerkungen über die ergativische Konstruktion (zur Fragestellung) im Sammelband: «Эргативная конструкция предложения» (Moskau 1950);

*

Die Frage nach dem Aufbau der Verbal- wie auch der Nominalstämme in der iberokaukasischen Sprachen verdient eine besondere Aufmerksamkeit, in erster Linie bei der Bearbeitung von Fragen historisch-genetischer Natur. In den iberokaukasischen Sprachen als agglutinativen sind die Stämme leichter zu analysieren als z. B. in den indoeuropäischen Sprachen: der Bestand der Stämme kommt hier klar zum Vorschein, wenn nur die phonetischen Prozesse keine wesentlichen Veränderungen hervorgerufen haben.

Der Stamm wird mit Hilfe von Präfixen und Suffixen aufgebaut. Die präfixalen Bildungen sind immer älter als die suffixalen. Dadurch ist die sichere Lösung der Fragen einer relativen Chronologie möglich: im georgischen Zeitwort werden z. B. die Objekte durch Präfixe bezeichnet, da die objektische Konjugation in transitiven Zeitwörtern der subjektischen Konjugation historisch vorausging; unter den subjektischen Personen haben die 1. und die 2. Person Präfixe, während die 3. Person des Subjekts durch ein Suffix ausgedrückt wird. Die 3. subjektische Person wurde später herausgebildet, als die 1. und 2. Person, was auch durch das Tatsachenmaterial der Geschichte der Konjugation bestätigt wird.

Wenn in den iberokaukasischen Sprachen die Deklination suffixal und die Konjugation (nach Personen und nach Klassen) beinahe ganz präfixal ist, so folgt daraus, daß sich die Konjugation früher herausgebildet hatte als die Deklination. Die besten Illustrationen dafür liefert die Morphologie der abchasischen Sprache.

Anfangs waren die Stämme – nach ihrer Funktion – nominalen Charakters: historisch geht das Nominale dem Verbalen voraus.¹ Der Stamm besteht in seiner einfachsten Form aus einem Konsonanten und einem determinativen Suffix.² Die determinativen Suffixe der Nominalstämme wiederholen sich auch in den Verbalstämmen, was die ursprüngliche Undifferenziertheit des Verbalen und des Nominalen beweist.

In den Nominalstämmen gab es auch Präfixe, die als Klassenexponenten auftraten (altgeorg. *s-ze* „Milch“, „s“ ist ein Exponent der grammatischen Klasse der Sachen; *še-ša* ← *se-ša* „Holz“, megr. *di-ška*: *s/d* sind variierende Klassenexponenten).³ In manchen Fällen fielen diese Klassenpräfixe (nach dem Wegfall der Kategorie der grammatischen Klassen) weg, in manchen Fällen wuchsen sie mit dem Stamm zusammen oder aber behaupteten sich als Formanten, obwohl mit Reinterpretation der Funktion. Heute werden sie nicht als Formanten und determinative Suffixe aufgefaßt. Die mit dem Stamm verwachsenen Präfixe und Suffixe verdunkeln den alten Bestand der Stamm im einfachen Stamm kann jetzt mehr als ein Konsonant erscheinen. Die determinativen Suffixe kommen auch im Aufbau der adygischen⁴ Stämme sowie in

ders., Das Problem der ergativischen Konstruktion... stabile und labile Varianten dieser Konstitution: ENIMKIM XII (1942).

¹ Arn. Tschikobawa, Die älteste Struktur der Nominalstämme in den khartwelischen Sprachen (Tbilissi 1942), S. 280, 298.

² Ebenda, S. 264–270, 279.

³ Ebenda, S. 274.

⁴ G. W. Rogawa, Zur Frage der Struktur der Nominalstämme... in den adygischen Sprachen (Tbilissi 1956), S. 72–115.

der awarischen und der andischen Sprache¹ zum Vorschein.

Die Erkenntnis der Struktur des Stammes, wie dies oben gedeutet wurde, ermöglicht uns, in die Geschichte des Wortschatzes der iberokaukasischen Sprachen tiefer einzudringen und die etymologischen Zusammenhänge von Wörtern, die heute scheinbar miteinander nichts gemein haben, „abzutasten“, freilich, mit Berücksichtigung der Geschichte der betreffenden Wörter in ihrer konkreten Beschaffenheit. Diese Leitsätze bedeuten nur den Beginn der Arbeit, sofern es sich um Vergleichen zwischen Gruppen handelt.²

In der Epoche der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft haben sich manche Linguisten über die Fragen der Verwandtschaft der iberokaukasischen Sprachen geäußert, so M. Brosset, F. Bopp, M. Müller, P. Uslar, F. Müller, A. Trombetti, N. Marr, I. Dshawachischwili, N. Trubetzkoy, R. Lafon, G. Dumézil, Hans Vogt...³ Die Fragen nach der Verwandtschaft verschiedener Gruppen der iberokaukasischen Sprachen untereinander beantworten diese Sprachwissenschaftler verschieden. So hat z. B. N. Trubetzkoy 1924, als er noch die Grundsätze der genealogischen Klassifikation teilte, geschrieben: „Die Bezeichnung 'kaukasische Sprachen' wird auf alle Sprachen Kaukasiens bezogen, die weder indoeuropäisch, noch semitisch, noch turanisch sind. Diese Sprachen bilden zwei große Familien: die nordkaukasischen und die südkaukasischen Sprachen. Die Verwandtschaft dieser Sprachen wird des öfteren angenommen, aber, da diese Verwandtschaft noch gar nicht offensichtlich ist und noch nie mit echt wissenschaftlichen Mitteln bewiesen wurde, scheint es besser, den Termin 'kaukasische Sprachen' nur im geographischen Sinne zu gebrauchen und die beiden Familien, die in Frage stehen, in eine genealogische Tabelle nicht zusammenzuschließen.“⁴

¹ I. I. Tsertswadse, Zur Frage der Determinativsuffixe der Stämme in der awarischen und der andischen Sprache 1954 (Thesen der Vorträge der V [XI] Wissenschaftlichen Tagung des Instituts für Sprachwissenschaft der Georgischen Akademie der Wissenschaften).

² Unter den einschlägigen Publikationen seien hervorgehoben: S. N. Dshanaschija, Swanisch-adygische (tscherkessische) Sprachbegegnungen: ENIMKIM XII (1942); ders., Das tscherkessische (adygische) Element in der Toponymik Georgiens: SMAM I (1940), No. 8; G. W. ROGAWA, Zur Etymologie des adygischen Wortes *Thā* I.–C. II (1948); I. I. TSERTSWADSE, Einige Stämme, die in den iberokaukasischen Sprachen „wissen“ bedeuten (etymologische Untersuchung): TUŠ LXIII (1956); E. A. Lomtadse, Einige gemeinsame Wurzelemente der iberokaukasischen Sprachen I.–C. VII (1955); E. F. Dsheiranischwili, Lexikalische Begegnungen der udischen und der georgischen Sprache I, Zur Etymologie der (georg.) Wörter *trgunva* („mit den Füßen treten“), *treva* („schleppen, ziehen“): I.–C. IV (1953); T. B. Goniašchwili, Wortübereinstimmungen der tschetschenischen und der kharthwelischen Sprachen: ENIMKIM V–VI (1940); Arn. Tschikobawa, Zur Etymologie der altgeorgischen Termine *bywar-i*, *samxar-i* „Süd“: I.–C. V (1953); ders., Über einen alten gemeinsamen Stamm in der Terminologie des Weinbaues in den iberokaukasischen Sprachen: I.–C. VI (1954).

³ Es ist hier nicht möglich, die einschlägigen Feststellungen und Behauptungen zu analysieren, die in mancher Hinsicht sehr interessant sind. Darauf kommen wir in einer anderen Arbeit zurück.

⁴ Les Langues du Monde (unter der Redaktion v. A. Meillet und M. Cohen, Paris 1924), S. 327: „On applique le nom de «langues caucasiennes» à toutes les langues du Caucase qui ne sont ni indo-européennes, ni sémitiques, ni «touraniennes». Ces langues forment deux grandes familles: les langues caucasiennes septentrionales et les langues caucasiennes méridionales. On suppose souvent une parenté entre ces familles, mais, comme cette parenté est loin d'être évidente

Wenn hier unter „echt wissenschaftlichen Mitteln“ der Beweisführung für die Sprachverwandtschaft die Ausarbeitung einer vergleichenden Grammatik und eines vergleichenden Wörterbuches verstanden wird, so sind diese tatsächlich nicht vorhanden, usw. nicht nur für alle iberokaukasische (nord- und südkaukasische) Sprachen, sondern auch für die nordkaukasische (abchaso-adygische, nachische, dagestanische) Sprachen nicht, deren Verwandtschaft überdies „bei weitem nicht offensichtlich ist.“

Auf der gegebenen Stufe der Erforschung der iberokaukasischen Sprachen wird die Frage ihrer genetischen Gemeinschaft *grundsätzlich verschieden gelöst*, je nachdem, wie jene *gemeinsamen Momente* und *wesentlichen Unterschiede*, die heute in den iberokaukasischen Sprachen vorhanden sind, erklärt werden. Was ist in ihnen primär: das Gemeinsame oder das Unterschiedliche? Entstand das Gemeinsame im Ergebnis der Annäherung herkunftsmäßig verschiedener Sprachen oder ist es ein Beweis der genetischen Einheit? Genauso wird die Frage des Unterschiedlichen und seiner Entstehung gestellt. Die Frage bezieht sich auf die Geschichte und ihre Beantwortung ist erst dann möglich, wenn man den vorausgegangenen Zustand der untersuchten Sprachen retrospektiv verfolgt und erhellt, ob sich das Gemeinsame verringert oder ob die Abweichungen minder werden.¹

Vereint die Gemeinschaft der Herkunft die iberokaukasischen Sprachen, so sind sie zueinander um so näher, je mehr es möglich ist, die älteren Etappen ihrer Entwicklung zu verfolgen. Unseres Erachtens ist es *grundsätzlich wichtig*, die *grundlegende Schlußfolgerung* der Arbeit, die unsere Kaukasologen gemacht haben, zu unterstreichen: *je tiefer wir in die Geschichte* der Entwicklung der iberokaukasischen Sprachen eindringen, *um so stärker erscheint das Gemeinsame*, und es wird eine Gemeinschaft aufgedeckt, wo heute die Verschiedenheiten groß sind, usw. so groß, daß wir anscheinend mit unvergleichlichen Größen zu tun haben. Es gehören hierher: die Frage des phonematischen Bestandes und der Konsonantenreihen, die Frage der grammatischen Klassen, die Frage des Prinzips der Konjugation, die Frage der Ausdrucksmittel der Kasusverhältnisse usw. Diese grundlegende Schlußfolgerung gibt uns Anlaß, von seiten der Wissenschaft zu bestätigen, daß die iberokaukasischen Sprachen ihrer Herkunft nach verwandt sind und – da sie die Gemeinschaft der Herkunft zusammenhält, – einen Begriff der genealogischen Klassifikation (und keinen geographischen Begriff) darstellen.

Die iberokaukasische Sprachwissenschaft wird von uns als eine historisch-vergleichende Sprachwissenschaft gedacht, allerdings mit den Berichtigungen, die unter einer gehörigen Berücksichtigung der in der vergleichenden Sprachwissenschaft vorhandenen Lücken unerlässlich sind, vgl. o., S. 10–13.

Die Bemühungen, die iberokaukasischen Sprachen historisch-vergleichend zu untersuchen, und die dabei erzielten Resultate beweisen wieder einmal die

et comme elle n'a encore jamais été démontrée d'une manière vraiment scientifique, on fera mieux de n'employer le terme «langues caucasiennes» que dans un sens géographique et de ne pas réunir les deux familles en question en un tableau généalogique” – N. T r o u b e t z k o y – Les langues du monde (1924), p. 327.

¹ Es handelt sich um die Hauptrichtung der Entwicklung, und nicht um einzelne Abweichungen, die mit der Grundrichtung der Entwicklung nicht zusammenfallen werden, aber auch auf die Auswertung der Entwicklungsergebnisse im ganzen nicht auswirken.

Fruchtbarkeit der historischen Behandlung der Sprachrealien. Der Grundsatz des Historismus bleibt in Kraft, solange sich das wissenschaftliche Studium der Sprache zum Ziel setzt, die Spracherscheinungen zu begreifen und die Gesetzmäßigkeiten der Sprache in ihrem Sein und Werden, d. i. im vorhandenen System der Sprache sowie in ihrer Entwicklung aufzudecken.

Erst die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft ist imstande, auch für die wissenschaftliche Lösung der Frage der Verhältnisse der alten nichtindoeuropäischen und nichtsemitischen Sprachen Vorderasiens und der iberokaukasischen Sprachen die unerläßlichen Voraussetzungen sicherzustellen. Und dieses Problem ist von größter wissenschaftlicher Aktualität.¹

¹ К. В. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания: Вопросы языкознания (Москва 1955), № 4. – А. С. Чикобава, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков: Вопросы языкознания, Москва, 1955, № 6.

* Gemäß den Aufgaben dieser Übersicht beschränkten wir uns notwendigerweise auf die Arbeiten der tbilissischen Kaukasologen. Die Arbeiten, die in anderen kaukasologischen Instituten der USSR sowie im Ausland geleistet wurden, kommen in der Arbeit die von uns zum Druck vorbereitet wird: „Einführung in das historisch-vergleichende Studium der iberokaukasischen Sprachen“ zu Worte.

ПРОБЛЕМА
ЯЗЫКА
КАК ПРЕДМЕТА
ЯЗЫКОЗНАНИЯ

-

ПРЕДИСЛОВИЕ

«Проблема языка как предмета языкознания» является первой среди основных проблем общего языкознания. Этой проблеме посвящен данный раздел работы.

Во втором разделе предполагается рассмотреть методы анализа языка: специальные методы изучения истории языка, с одной стороны, специальные методы описания системы языка, с другой.

В третьем разделе должна быть проанализирована структура языкознания, т. е. состав и взаимоотношение лингвистических дисциплин (морфологии и синтаксиса, морфологии и лексикологии, стилистики и синтаксиса, стилистики и морфологии, фонетики и фонологии...).

В четвертом разделе естественно рассмотреть место, занимаемое языкознанием в системе наук, как исторически, так и в настоящее время.

* * *

В этом разделе рассмотрены воззрения о сущности языка лишь языковедов, притом воззрения, наиболее характерные по постановке и трактовке вопроса.

Определению природы языка немало внимания уделялось и уделяется в философских концепциях, а также в психологии как в общей, так и генетической и этнической. Но воззрения философов и психологов не могли быть рассмотрены нами здесь: нас интересовал язык, как предмет языкознания, а не как предмет философии (или психологии). Философия языка составляет органическую часть соответствующей философской концепции, без учета которой она, эта часть, не может быть понята должным образом. В принципе аналогично положение и с психологией языка.

Общелингвистические воззрения испытывают влияние (а порой прямо зависят от) философских (и психологических) концепций.

Факт наличия такой связи не может игнорироваться языковедом¹. Но именно поэтому не следует смешивать общее языкознание с умозрительной

¹ Тем менее могут игнорироваться специалистами науки о языке философские теории языка. Более того: теоретически правомерно и для научной истории развития лингвистической мысли важно проанализировать с позиций науки о языке познавательный смысл теорий языка, представленных в философских системах древности (Платон, Аристотель...), в воззрениях номиналистов, реалистов, концептуалистов (Средневековья), в концепциях Фр. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Лейбница, в философских грамматиках XVII и XVIII вв., далее – в трудах В. Гумбольдта, которого считают одним из основателей языкознания, Г. Штейнталя, В. Вундта, А. Марти, Э. Кассирера, Эдм. Гуссерля, К. Бюлера... О философских и психологических теориях языка писалось немало. Однако, с установок науки о языке эти теории почти не анализировались.

философией языка: общее языкознание должно строиться на конкретном материале науки о языке, являясь критическим обобщением результатов научного изучения языков.

Настаивать на этом приходится особенно в наши дни, когда в зарубежном языкознании, в его влиятельных направлениях, демонстративный отход от историзма грозит подменить науку о языке описательной грамматикой (в стиле рациональной грамматики) и умозрительной идеалистической философией языка.

Теория всякой науки опирается на достижения соответствующей исследовательской практики: общее языкознание не может (и не должно) составлять исключения.

* * *

С различным пониманием *сущности языка* связано наличие различных направлений общелингвистической мысли. Но анализ теорий сущности языка, даваемый нами, не может рассматриваться как история лингвистических направлений: ни охват материала, ни характер трактовки не позволяют понять его так¹.

Однако, данный текст может быть использован при прохождении соответствующих разделов как курса общего языкознания, так и истории языкознания (§§ 6, 7, 8, 11 новой программы «Истории языкознания», первый раздел новой программы «Общего языкознания») тем более, что воззрения подробно анализируются и документируются. Читатель имеет полную возможность самостоятельно судить, насколько правильно излагается и толкуется та или иная теория.

* * *

Отвергать неприемлемое легко, другое дело научно преодолеть это неприемлемое: а для этого необходимо проанализировать воззрение, установить, в чем оно состоит, из чего оно исходит, какова взаимосвязь выдвигаемых положений, к каким выводам обязывает, что содержит ценного, что в нем неприемлемо и почему.

¹ Здесь ничего не говорится о воззрениях на сущность языка Ф. Боппа, Я. Гримма, Г. Шухардта и многих других языковедов, что было бы непонятно и странно, если бы мы писали историю лингвистических воззрений: для истории важны не только характерные теории, но и нехарактерные, не только цельные и самобытные, но и эклектические, а также фрагментарные воззрения для уяснения исторической преемственности и взаимосвязи воззрений. Систематический же анализ останавливается лишь на характерных теориях.

Неоспоримое право принципиальной критики в науке неотделимо от обязанности точно изложить анализируемое воззрение и верно его понять. К этому мы и стремились. Насколько успешно, об этом предоставляется судить читателю.

За замечания, которые помогут освободить текст от возможных недочетов, автор будет весьма признателен.

В тексте нами использован ряд замечаний зав. кафедрой общего языкознания Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова – доц. В. А. Звегинцева, рецензировавшего рукопись, за что и приносим ему искреннюю благодарность.

Проф. *Арн. Чикобава*

26 сентября 1956 г.

Тбилиси, Университетская ул., № 19, кв. 20.

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА, ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЕ

§ 1. Основные проблемы общего языкознания. Общее языкознание представляет собой теорию языкознания как науки. Задача общего языкознания – дать систематический анализ принципиальных вопросов науки о языке.

Вопросы эти группируются вокруг четырех проблем; таковы:

1. Проблема языка как предмета языкознания.
2. Проблема специальных методов изучения языка (в статике и динамике).
3. Проблема структуры языкознания – т. е. проблема отраслей языкознания и их взаимоотношений.
4. Проблема отношения языкознания к другим наукам.

Вопрос о сущности предмета, о характере специальных методов, которыми пользуется та или иная наука, о структуре (отраслевом составе) науки, о месте, занимаемом данной наукой в системе наук, естественно являются фундаментальными и вопросами всякой науки.

Следовательно, общее языкознание ставит целью рассмотреть фундаментальные вопросы науки о языке.

§ 2. Проблема предмета. Указанные четыре проблемы органически связаны между собой (в теории любой науки, и в частности языкознания).

Без изучаемого объекта не может быть и науки о нем: наличие объекта – необходимая предпосылка существования науки.

Объектом (предметом) науки может быть реальный факт действительности, взятый в целом, или же какая-либо его сторона; так, например, земля изучается и географией, и геологией, но с различных точек зрения: объект изучения один – земля; аспекты его изучения в географии и геологии – различные; различные стороны одного предмета действительности служат объектами двух наук – географии и геологии (морфология земли, флора, фауна, население... – предмет изучения географии; строение земной коры, история ее образования – предмет геологии).

В процессе изучения любого предмета сущность данного предмета раскрывается глубже: выявляются все новые закономерности, характеризующие природу и развитие изучаемого объекта.

Птолемеевская – геоцентрическая – система мира (II век до н. э.) и Коперниковская – гелиоцентрическая – система мира (XVI в. н. э.) дают наглядное представление о том, в какой степени может измениться понимание изучаемого предмета в процессе развития соответствующей науки, в данном случае – астрономии.

Колоссальная разница между Птолемеевской и Коперниковской системами мира отражает коренные изменения, происшедшие за четырнадцать ве-

ков в понимании объекта астрономии. Эти изменения – свидетельство прогресса, достигнутого данной наукой в познании своего объекта.

Или взять, к примеру, понимание состава материи. Совсем недавно в химии за мельчайшую неделимую частицу признавался атом (сам термин отражал это понимание: греч. *átomos* – неделимый). Успехи физики (и химии) за последние шестьдесят лет привели к новому пониманию: атом делим; он разлагается на «ядро» и «электроны»; и это не предел: разложимо и ядро.

Конечно, далеко не во всех науках могут наблюдаться такие сдвиги в понимании изучаемого предмета, не всякая наука может похвалиться такими достижениями, как астрономия (астрофизика) или физика, химия; но нельзя назвать науку, в процессе развития которой не обогатилось, не углубилось бы понимание сущности изучаемого ею объекта.

Прогресс, достигнутый той или иной наукой в процессе изучения объекта, должен найти соответствующее выражение в понимании сущности объекта.

Понимание сущности объекта в процессе развития науки не может оставаться неизменным: оно с неизбежностью изменяется, отражая прогресс, достигнутый в данной науке.

Далее: на одной и той же ступени развития редко можно найти общепризнанное, однозначное, определение предмета науки.

Различное понимание предмета науки дает начало различным направлениям (течениям) в данной науке.

Особенную остроту проблема «предмета (науки)» приобретает в общественных науках. Так, например, один из сложнейших вопросов науки права – это вопрос о том, что такое право. То же самое можно было бы сказать о психологии (что является предметом психологии?), о логике (логика – наука о чем?). Различны ответ на вопрос – что такое язык? – становится отправным пунктом для различных течений лингвистической мысли.

Итак, с определения предмета начинается любая наука, в своем развитии все глубже проникая в его природу, по-новому освещая различные стороны его сущности.

Среди фундаментальных проблем науки проблема предмета должна быть признана основной проблемой. Это станет еще более ясным, если учесть, насколько зависит характер специальных методов от природы предмета и, далее, сколь решающее значение имеет природа предмета для определения места науки в системе наук.

§ 3. Проблема специальных методов. Необходимо различать общие методы и специальные методы исследования. Принципы обоснования научных положений, принципы изучения фактов действительности в одинаковой мере обязательны для всех наук: общие методологические принципы у всех наук одни и те же; в этом отношении науки не могут отличаться друг от друга.

Иное дело специальные методы; они вырабатываются в каждой

области научного знания применительно к особенностям изучаемого объекта: специальные методы не могут быть одинаковыми у различных наук (это и подчеркивается в термине «специальные методы» – в противоположность общенаучной методологии).

Например: *критика источников* в истории (филологии) призвана установить надежность сведений, имеющихся в источнике; ее не может заменить *спектральный анализ*, являющийся могучим средством установления химического состава светящихся тел. Равным образом, *осциллография* признана эффективным средством в изучении физиологии мозга, но она неприменима, например, к изучению грамматического строя языков, к уяснению их исторического взаимоотношения (для этого нужен *сравнительный анализ*). Правда, *сравнительный анализ* может быть использован не только в языкознании, но и в биологии: сравнительная анатомия (например, позвоночных животных), с одной стороны, и сравнительная грамматика германских языков, с другой, одинаково используют принцип сравнения, но этот общий принцип, будучи применен к различным по своей природе объектам (строение организмов – строение и состав языков), дает различные специальные методы (в биологии – в одном случае, в языкознании – в другом).

Не только конкретное содержание специальных методов, но и их характер зависит от особенностей изучаемого объекта: определяя химические свойства веществ, вполне естественно прибегнуть к экспериментам (к лабораторным опытам); но климатология, определяя среднюю температуру той или иной местности, не может прибегнуть к эксперименту; она может вести лишь наблюдение, терпеливо фиксируя наблюдаемые факты в той последовательности, в какой они даны.

То же самое можно сказать об астрономии: движение небесных тел астрономия может наблюдать, но экспериментировать в этой области она не в состоянии.

Специальные методы, их конкретное содержание и характер зависят от изучаемого объекта, они различны в различных науках. В этом их первое отличие от общих, основных методов научного познания.

Далее: общеметодологические принципы научного знания не подлежат изменениям. Специальные же методы наук с течением времени могут претерпеть изменения: менее эффективные специальные методы заменяются более эффективными.

Эффективность специальных методов проверяется научно-исследовательской практикой. Таким образом, в процессе развития той или иной науки специальные методы совершенствуются.

Но как бы несовершенны не были специальные методы, они должны иметься: нет и не может быть такого положения, чтобы наука обходилась без них. Без специальных методов не может существовать никакая наука. (Это порой не учитывалось в советском языкознании: до дискуссии 1950 года отдельные лица заявляли, что со-

ветскому языкознанию не нужны-де ни историко-сравнительный, ни какие бы то ни было другие методы, раз у нас имеется диалектический метод). Если бы науки не нуждались в специальных методах, если бы для ведения исследовательской работы было достаточно знания одной лишь общей методологии, одних лишь основных принципов научного познания – всякий образованный человек, знакомый с общей методологией, мог бы вести исследовательскую работу в любой специальности. Как известно, это невозможно: химик не в состоянии дать филологической критики исторических документов, и наоборот.

§ 4. Проблема структуры научной дисциплины. Знания, добытые в процессе изучения определенного объекта при помощи определенных специальных методов, образуют содержание данной научной дисциплины. Вопросы ее структуры возникнут с естественной необходимостью, как только исследователь займется приведением в систему добытых знаний.

Сведения, например, о звуковой стороне того или иного языка (звуковая система, звуковые процессы), о строении слова, словосочетания (атрибутивного комплекса, предикативного комплекса), о словообразовании, о лексике столь разнородны, что не могут быть совмещены (в одном отделе); они естественно сгруппируются, образуя различные отрасли и лингвистического знания (фонетику, морфологию, синтаксис, лексикологию...) с характерными для каждой отрасли понятиями.

Чем глубже изучен объект, тем больше и многообразнее знание о нем, тем больше отраслей в науке о нем может выделиться.

В греческой грамматике Дионисия Фракийского (II–I в. до н. э.) имелись лишь элементы *фонетики* и *этимологии* (изучавшая словоизменение и словообразование). Со времен Аполлония Дискола (II в. н. э.) появляется *синтаксис*. На протяжении семнадцати столетий, вплоть до XIX в., грамматика состояла из *этимологии* (см. выше) и *синтаксиса* плюс *отдельные сведения о звуках* письменного языка (о «буквах»). Лишь в XIX в., по возникновении историко-сравнительной грамматики, фонетика выделилась в качестве отдельной отрасли лингвистического знания. Тогда же в качестве самостоятельной отрасли возникла *семасиология* (семантика). Ныне самоопределяется *лексикология* и *фонология*, в процессе становления находится *стилистика* как лингвистическая дисциплина, нарождается *математическая лингвистика*.

Чем больше отраслей, тем сложнее структура данной науки и тем сложнее их взаимоотношения. Когда сведения о языке исчерпывались морфологией и синтаксисом, взаимоотношение этих отраслей было относительно простым. Когда рядом с морфологией народились лексикология и семасиология (причем все они имеют объектом изучения *отдельное слово*), со всей остротой встал вопрос о том, что надлежит изучать каждой из этих отраслей языкознания в отдельном слове? Каково взаимоотношение морфологии, лексикологии и семасиологии (а это значит: каковы точки зрения каждой из этих

отраслей, в которых они изучают отдельное слово и, соответственно, какова природа морфологических, лексикологических и семасиологических понятий). Вопрос усложнится, когда стилистика со своей точки зрения включится в изучение отдельного слова.

Трудные вопросы порождаются взаимоотношением синтаксиса и морфологии, синтаксиса и стилистики, морфологии и лексикологии: здесь не всегда даже ясно и то, что является объектом изучения (например, являются ли предметом синтаксиса комплексы слов – словосочетания атрибутивные, предикативные – или же отдельное слово; если же отдельное слово, то в каком аспекте).

Дифференциация отраслевого состава науки – процесс естественный и в развитии науки вполне закономерный. В процессе дифференциации та или иная отрасль может перерасти в самостоятельную научную дисциплину; так, например, вместо химии, как единой науки, ныне имеются: химия неорганическая, химия органическая, химия физическая (с отраслями: коллоидная химия, стереохимия...), далее – геохимия, биохимия.

Отрасли языкознания пока еще не достигли такого развития, чтобы обособиться в самостоятельную научную дисциплину. Лишь в фонетике наблюдается определенная тенденция выделиться в самостоятельную науку.

Когда отрасли той или иной науки выделяются в самостоятельные научные дисциплины, вопрос о взаимоотношении отраслей одной и той же науки уступит место вопросу о взаимоотношении родственных наук. Тем самым ставится вопрос о *к л а с с и ф и к а ц и и* наук, о месте каждой науки в системе наук.

Формирование новых отраслей, уяснение их взаимоотношений образуют вообще круг сложных вопросов теории данной науки. Крайне трудными они оказываются в языкознании. Методологические затруднения, испытываемые описательной грамматикой, имеют основным источником путаницу, которая царит в понимании взаимоотношений между различными отраслями науки о языке, а путаница эта вызвана неясностью вопроса о том, что должно изучаться той или иной отраслью языкознания, какой объект (слово, комплекс слов...) и с какой точки зрения.

§ 5. Проблема места науки (в системе наук). Эта проблема относительно простая, но она имеет принципиальное значение.

Зная сущность предмета, изучаемого той или иной наукой, специальные методы, применяемые в данной науке, отрасли, включающие конкретное содержание данной науки, мы тем самым получаем в свое распоряжение такие данные, которыми определяется индивидуальность этой науки, ее отношение к другим наукам и, следовательно, ее место в системе наук.

Обычно в основу классификации наук кладется классификация объектов изучения, природа и особенности изучаемого объекта, определяется место соответствующей науки в системе наук. Такое понимание имеет веские основания. При таком понимании проблема *места науки* становится вопросом

производного порядка: решение данного вопроса, как и вопроса о специальных методах, целиком определяются тем, что представляет собой объект науки, каковы его свойства.

Но в истории классификации наук известна и иная постановка вопроса (Огюст Конт): при классификации наук пытались исходить не из свойства объекта науки, а из характера знаний (насколько конкретны или абстрактны, общи положения соответствующей науки)¹. Такая постановка вопроса упускает из поля зрения объект и его свойства.

§ 6. На основании чего должны решаться теоретические проблемы общего языкознания? Что представляет собой язык как предмет языкознания? Какими специальными методами он изучается в языкознании? Из каких отраслей состоит наука о языке, каково взаимоотношение этих отраслей (и характер соответствующих понятий)? К какому кругу наук относится наука о языке? – таковы основные проблемы общего языкознания.

Из чего должно исходить общее языкознание при решении означенных теоретических вопросов? Общее языкознание должно основываться на тех данных, которые получены в результате изучения конкретных языков.

Этим определяется отношение «общего языкознания» к «частному языкознанию», с одной стороны, к «философии языка» – с другой.

«Частное языкознание» занимается изучением тех или иных групп (семей, ветвей) родственных языков; таковы: индоевропейское языкознание, семитическое языкознание, угро-финское языкознание, иберийско-кавказское языкознание...; в рамках индоевропейского языкознания – славянское языкознание, германское языкознание, романское языкознание...

Все содержание науки о языке исчерпывается «частными языкознаниями» и общим языкознанием.

Частное языкознание содержит конкретные результаты исследования языков, языковых групп. Общее языкознание призвано теоретически осмыслить добытые результаты: критически анализируя эти результаты, отбирая наиболее ценное в достижениях языковедческой мысли, общее языкознание руководствуется тем, что и как определяло прогресс языковедческого знания; при этом контрольным средством может служить лишь исследовательская практика, поскольку общее языкознание является органической частью науки о языке, теоретическим обобщением и осмыслением результатов, полученных в процессе научного изучения языков.

Исследовательская практика без теории, осмысляющей исследуемый материал, приемы анализа материала, будет хаотичной. Лингвистическая теория, лишенная надежной базы точно установленного, проанализированного материала, будет пустым теоретизированием.

¹ Астрономия и социология образуют, мол, полярные дисциплины: наиболее общие положения даны в астрономии, наиболее конкретные – в социологии.

Чем больше языков (или родственных групп языков) изучено научно, тем богаче по своему содержанию будут общелингвистические понятия (положения). С другой стороны, чем выше уровень общелингвистической мысли, тем более глубоким будет понимание конкретных фактов (процессов) конкретных языков.

§ 7. О двух аспектах научного изучения языков. Научное исследование ставит целью вскрыть закономерности изучаемых фактов. Закономерности в языке могут быть двоякого рода:

- 1) закономерности, которые обнаруживаются в действующей системе языка в определенный момент (период) его существования;
- 2) закономерности, которые обнаруживаются в процессе развития языка.

Закономерности первого рода изучаются в описательных грамматиках. Выявить закономерности второго рода – задача исторических (историко-сравнительных) грамматик.

Описательный анализ языков давала филологическая грамматика (в Европе – начиная со II в. до н. э. на протяжении многих веков). Описательной являлась и рациональная (философская) грамматика (начиная с XVII в. – 1660 г.).

Описывая факты языка, и филологическая, и рациональная грамматика выявляли правила, которые лишь частично могли напоминать формулы закономерных связей, наличных в системе языка: правила эти в основном носили нормативный характер (в особенности в школьной грамматике, возникшей на основе филологической грамматики), причем любое правило имело исключения.

Закономерности, характерные для научного понимания языковых фактов, впервые были вскрыты в процессе историко-сравнительного изучения языков. Наука о языке зародилась в первой четверти XIX в. на базе историко-сравнительной грамматики. В связи с этим открылась принципиальная возможность поднять описательный анализ системы языка на уровень научного анализа; следовательно, описательный анализ системы конкретного языка не противопоставляется историческому анализу, а рассматривается как необходимый момент и составной элемент исторического анализа: закономерности действующей системы языка строятся с учетом закономерностей развития языков.

Без учета истории языка нет подлинно научного понимания языка, его системы. При должном учете роли истории описательный анализ не может быть противопоставлен историческому анализу.

В современной лингвистике, особенно в некоторых ее зарубежных направлениях, описательный анализ системы языка противопоставляется истории языка; при этом подлинно научным объявляется именно описательный

анализ¹. Такое понимание опирается на известное положение Соссюра²: язык представляет собой систему; но язык как система изучается лишь в описательной грамматике, а отнюдь не в исторической. Почему же историческая грамматика не изучает язык как систему? Историческая грамматика рассматривает язык в процессе развития; в процессе развития изменяются все звенья системы, но изменения эти не образуют системы.

Таким образом, из факта неравномерного развития системы языка заключают, что описательная грамматика обладает явным преимуществом перед грамматикой исторической.

Что система языка развивается неравномерно, что изменения системы языка не образуют системы – это факт бесспорный, к тому же большой принципиальной важности. Но именно из этого факта, на наш взгляд, с необходимостью вытекает недостаточность одного лишь описательного изучения языка, именно в этом факте находит обоснование преимущество (примат) исторической грамматики перед описательной.

В самом деле, в наличной системе любого языка рядом с новейшими явлениями уживаются древние (подчас древнейшие) – таков неизбежный результат неравномерности развития различных сторон языка, различных звеньев системы языка. И это значит: без помощи истории нельзя понять системы языка (целиком из самой себя) в данном ее виде. «Шероховатости системы» могут быть поняты лишь из истории. Без «вмешательства» истории не сможет обойтись описательный анализ системы ни одного языка.

«Шероховатости системы» могут быть поняты лишь из истории, шероховатости эти для своего объяснения требуют помощи истории. Без такого «вмешательства» не сможет обойтись описательный анализ системы ни одного языка по той простой причине, что нелегко система языка, где нет шероховатостей, где все без остатка укладывается в «правила», где правила не знают «исключений».

Филологическая (и далее – основанная на ней – старая школьная) грамматика, которой была чужда историческая точка зрения, заносила в рубрику «исключений» все, что не укладывалось в «правила». Известный тезис школьной грамматики «Нет правил без исключений» в переводе на научный язык значит: любые закономерности действующей системы языка нарушаются закономерностями, характеризующими развитие данной системы и вклинивающимися в закономерности действующей системы.

Таким образом, описательный анализ любого языка (системы языка) наталкивается на явления, которые могут быть поняты лишь на фоне истории данной системы, лишь благодаря истории. Вывод: описательный анализ (описательная грамматика) не может замещать исторического анализа (исторической грамматики). Описательный анализ не может противопоставляться исто-

¹ Такова точка зрения датского структурализма (см. ниже §§ 59, 60).

² Подробно о Соссюре см. §§ 39-47.

рическому. Научное изучение закономерностей языка немислимо наряду с отрицанием истории. Нет оснований для того, чтобы утверждать примат «описательного» перед «историческим».

Закономерности с и с т е м ы языка в определенный момент существования языка с учетом закономерностей ее р а з в и т и я на различных этапах существования – таковы закономерности, определяющие характер языкознания как науки. Два эти аспекта изучения, не будучи равноценными (исторический аспект является ведущим!), не должны противопоставляться друг другу: они восполняют друг друга.

§ 8. Общее языкознание и философия языка. Общее языкознание – теория науки о языке (§ 1). Но теоретическими вопросами языка (помимо общего языкознания) занимаются ф и л о с о ф и я языка и п с и х о л о г и я языка.

Как мыслится взаимоотношение общего языкознания с философией языка и психологией языка?

Общее языкознание представляет собой ч а с т ь языкознания; философия языка является ч а с т ь ю философии, психология языка – это о т р а с л ь психологии. Этим определяется точка зрения, объем и задачи каждой из них.

Основным вопросом, который был поставлен в центр внимания философии языка еще в глубокой древности (за четыре века до нашей эры в древней Греции), был вопрос о характере связи между словом и обозначаемым им предметом (почему тот или иной предмет называется так, а не иначе).

Вопрос об отношении языка к мышлению также следует считать главным вопросом философии языка.

По линии взаимоотношений мышления и языка (в XVII в.) зарождается р а ц и о н а л ь н а я, или о б щ а я (универсальная) грамматика, рассматривающая язык как воплощение категорий мысли (отсюда вопрос о взаимосвязи логики и грамматики).

В рациональной грамматике (Пор Рояля, 1660) дан прообраз философских грамматик (характерный образчик философской грамматики представлен в труде Джемса Хэрриса «Гермес или философское исследование об языке и об универсальной грамматике», 1751)¹.

Природа названия, связь языка с мышлением – вопросы, входящие в п р о б л е м у с у щ н о с т и языка. Эта проблема рассматривается и в философии языка, и в общем языкознании: проблема с у щ н о с т и языка, таким образом, является о б щ е й для философии языка и общего языкознания.

Но эта общая проблема рассматривается ими по-разному: общее языкознание учитывает р е а л ь н ы е с в о й с т в а конкретных языков во всем их

¹ J a m e s H a r r i s, Hermes or a Philosophical Inquiry, Concerning Language and Universal Grammar, 1751.

В Англии до 1794 г. переиздавался пять раз; немецкий перевод Эвербека – в 1788 г., французский, Тюро – в 1796 г.

конкретном многообразии (такова, по крайней мере, принципиальная установка). Идеалистическая философия языка стремится постичь в неэмпирическую сущность языка. Эмпирическое бытие языков может служить при этом лишь отправным пунктом.

Не вдаваясь в изложение какой-либо системы философии языка, ограничимся некоторыми характерными высказываниями.

«Философия языка – это наука о понятии языка»¹. «Под философией языка здесь понимается наука о понятии языка, научное суждение и методическая характеристика того факта, что имеется язык и языки вообще»².

Здесь сам факт существования языка превращается в предмет философской рефлексии. Для такой рефлексии не нужна наука о языке, для нее не имеет даже значения, существует ли вообще наука о языке, достаточно того, что существует язык.

«Определение языка, – читаем у другого автора (Й. Поса), – в его наиболее общей форме следует назвать определением и д е и я з ы к а. Идеей же, однако, является то, к чему всё, эмпирически данное, относится как к чему-то, на что оно указывает, но что само в сфере действительности не представлено как реализованное. Огромный эмпирический материал, к которому приложим предикат язык, будучи рассмотрен логически, относится к единой сфере, центром которой можно назвать идею языка»³.

Как мыслит Й. Пос взаимоотношение «идеи языка» и реально существующих языков? «Идея, – пишет Й. Пос, – ... вневременна и внепространственна»⁴, ее не затрагивает определение времени и пространства, отдельные же языки ограничены и во времени и пространстве и, однако, сами не являются временными и пространственными⁵. Моменты пространства и времени привходят, но не как сущностный момент»⁶. «Тот факт, что многие индивиды говорят на «одном языке», возможен лишь на основе совместного бытия в пространстве и протяженности во времени. Но и здесь формы времени и пространства не являются существенными, не суть конститутивны. Не то, чтобы при помощи специфически пространственных и временных отношений не могут быть добыты объяснения определенных явлений языка, а в том смысле, что этим не затрагивается то, что собственно дает единство предмету. Оно касается только явлений, поскольку они существуют во времени и пространстве. Но есть ли язык что-нибудь большее, чем эти явления? Конечно, да. Правда, он дан лишь посредством этих явлений, но через него (т. е. через

¹ R. Hö n i g s w a l d, Philosophie und Sprache, Basel, 1937, стр. 6.

² Т а м ж е, стр. 3.

³ J. P o s, Zur Logik der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1922, стр. 25.

⁴ «... ist überzeiträumlich».

⁵ «nicht selber zeiträumlich».

⁶ Т а м ж е, стр. 28.

язык) явления эти суть явления определенного языка»¹.

Итак, определить язык, согласно Й. Посу, – значит определить идею языка. Идея эта вневременна и внепространственна. Пространственные и временные отношения могут помочь в объяснении тех или иных явлений языка, но они не затрагивают сущности языка: она дана в идее языка, вневременной и внепространственной.

«Идея языка» Й. Поса так же, как и «понятие языка» Р. Хонигсвальда, не являются фактами эмпирической действительности, закономерности которой призвана изучать наука. «Идея языка» («понятие языка») представляет собой некую вневременную «чистую» сущность.

Такое понимание особенно ярко выражено в трудах крупнейшего представителя объективного идеализма современной немецкой философии Эдм. Гуссерля. Подчеркивая необходимость анализа языка для построения чистой логики, Гуссерль делает характерную оговорку: «При этом речь идет не о грамматическом анализе в эмпирическом смысле, относящемся к какому-либо исторически данному языку, а об анализе общего характера, который принадлежит более широкой сфере объективной теории познания и, что с ней теснейшим образом связано, чистой феноменологии переживаний мышления и познания. Эта последняя так же, как ее объемлющая чистая феноменология переживаний, вообще имеет дело с переживаниями, которые могут быть восприняты и анализируемы интуитивно в чистой всеобщности сущности (*in reiner Wesensallgemeinheit*), но она не имеет дела с эмпирически воспринимаемыми переживаниями переживающих людей... Сущность, воспринимаемая непосредственно в интуиции сущности, а также связи, коренящиеся в сущности, одна дает в чистом выражении описательно в понятиях сущности и в законообразных высказываниях (*in Wesensbegriffen und gesetzlichen Wesen aussagen*). Всякое такое высказывание является априорным в лучшем смысле слова»².

Разъясняя принципиальные установки своей «чисто феноменологической» философской установки, Гуссерль настойчиво отмежевывается от всего, что является эмпирическим, что дано исторически, от всего, что эмпирически переживается переживающими людьми: «сущность воспринимается непосредственно в интуиции сущности» (мыслимого независимого от эмпирического бытия).

Если бы сущность вещей можно было воспринять так непосредственно (интуитивно), наука с ее экспериментами, лабораториями, наблюдениями, с ее кропотливыми исследованиями деталей, с первого взгляда порой кажущихся бессмысленными, – словом, наука со всей ее акрибией оказалась бы излишней. История развития научной мысли учит, что это не так: познание сущности вещей веками занимало философскую мысль, но философия не оказалась

¹ J. P o s, *Zur Logik der Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1922, стр. 28.

² E d m u n d H u s s e r l, *Logische Untersuchungen*, Bd. II (второе издание), 1913, стр. 2.

в состоянии дать подлинного знания, на которое человек мог бы опереться в своей деятельности. Интуитивное познание сущности не может заменить ни физического опыта, ни астрономического наблюдения, ни химического эксперимента, ни детального анализа грамматического строя языков. Нemoщность интуитивного познания сделала необходимым появление наук.

Таким образом, сущность, воспринимаемая интуитивно, естественно, не имеет ничего общего с подлинной сущностью эмпирически данного факта действительности, в частности языка. Сущность языка в плане идеалистической философии языка, принципиальная установка которой дана выше, противопоставляется сущности языка в понимании научном, языковедческом. Здесь различна сама постановка вопроса: наука о языке не может строить свое понимание сущности языка, игнорируя эмпирическую действительность реально существующих (или существовавших) языков, с их конкретным разнообразием и исторической изменчивостью. И наоборот, определяя сущность языка, языкознанию надлежит в полной мере учитывать эту эмпирическую действительность реальных языков: в противном случае, положения о сущности языка перестали бы быть положениями научными.

Так обстоит дело, когда общее языкознание и философия языка (философия языка идеалистическая) рассматривают одну и ту же проблему – проблему сущности языка. Расхождения, как видим, здесь кардинальные.

А другие проблемы общего языкознания? Философия языка их не касается. Специальные методы анализа языковых фактов, отраслевой состав языкознания, взаимоотношение отраслей и вопросы, связанные с этим, являются жизненно важными для языкознания как науки. Но философия языка этими вопросами не занимается: являясь теорией языка (но отнюдь не теорией языкознания), философия языка и не может ими заниматься.

Все сказанное выше относится к идеалистической философии языка с ее характерным отношением к эмпирической действительности, к науке, изучающей эту действительность, к научному знанию.

В принципе иной является установка материалистической философии языка: это обусловлено по существу иным отношением материализма к науке, к научному знанию. Признавая подлинным знанием именно научное знание, опираясь на достижения науки, материализм, естественно, не может ни противопоставляться наукам, ни игнорировать науки и их достижения.

Следует оговориться: определяя сущность языка, не всякая идеалистическая философия языка игнорирует эмпирическую действительность языков, положения науки о языке. Нередки случаи, когда она пытается использовать результаты лингвистического изучения языков (при анализе сущности языка и связанных с ней вопросов), такова, если можно так выразиться, «эмпирическая философия языка». Такая философия языка не противопоставляет себя языкознанию, но именно потому ее установки нельзя считать характерными для философии языка. С другой стороны, специальные методы и отраслевой

состав языкознания остаются вне ее поля зрения – и в этом ее позиция типична для философии языка.

Эмпирическая философия языка обычно не отличается от психологии языка. Такова, к примеру, философия языка Антона Марти¹ (об ее принципиальных установках см. ниже § 11). Сюда же относится теория языка в «философии символических форм» Э. Кассирера², который пытается путем анализа лингвистических фактов выявить происхождение (и взаимоотношение) категорий времени, пространства.

§ 9. Общее языкознание и психология языка. Взаимоотношение общего языкознания и психологии языка может быть различным. Это зависит от того, что понимается под психологией языка, какие задачи ставятся перед ней.

Под психологией языка понимают или анализ психических процессов, связанных с речевыми актами³ (говорящего, слушающего, процессов понимания сказанного и изучения языка...⁴), или же изучение психологических закономерностей, проявляющихся в действующей системе языка, в историческом развитии языка (или и то и другое вместе); единого понимания объекта психологии языка не имеется.

Задача психологии языка иная, нежели общего языкознания. В одном случае психология языка стремится выявить психические закономерности при помощи данных языка. В языке отображается психический мир человека: по словарному составу языка, например, можно сделать заключение о духовном богатстве индивида и представленного им коллектива. Здесь психология прибегает к помощи языка (такова, в частности, исходная точка зрения В. Вундта – см. ниже). В этом случае, как указывает Фр. Кайнц⁵, в понятии *психология языка* акцентируется психология. Так понятая психология языка является органической частью психологии. Общее языкознание с такой психологией языка не имеет каких-либо моментов, требующих разграничения: пользоваться данными языка (и данными науки о языке) может любая наука (история, этнография...), может и психология, если она в этом заинтересована.

Несколько иначе складывается обстановка, когда в понятии *психология языка* акцентируется второй компонент (язык); в *психологии языка* в этом случае факты языка объясняются на основе закономерностей психической жизни: изучая сущность, происхождение и развитие языка на основе этих за-

¹ См. основную работу А. Марти, Исследования по обоснованию общей грамматики и философии языка (Anton Marty, Untersuchungen zur Grundlegung einer allgemeiner Grammatik und Sprachphilosophie, Halle a/S, 1908).

² Ernst Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, I, Die Sprache, Berlin, 1922.

³ Это точнее назвать *психологией речи* (ср. *физиология речи*).

⁴ Понимание сказанного, изучение языка, однозначное понимание слова признается предметом психологии языка у Дитриха (O. Dittrich, Die Probleme der Sprachpsychologie und ihre gegenwärtige Lösungsmöglichkeiten, Leipzig, 1913).

⁵ Fr. Kainz, Psychologie der Sprache, I, Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie, Wein, 1940, стр. 2.

кономерностей, *психология языка* объясняет их. «Языкознание не в состоянии осилить все, что дано в языке», – поясняет Фр. Кайнц.

«В процессе изменения звуков и значений, в образованиях по аналогии, в фактах контаминации, ассимиляции и т. д. действуют психические закономерности, которые необходимо знать, чтобы понять языковые процессы»¹.

При таких установках *психология языка* претендует на роль объяснительной науки в отношении языкознания. Возможности *психологии языка* здесь не могут быть большими, чем вообще возможности психологизма. Ограниченность возможностей психологии как объяснительной науки ныне общепризнана: психология сама нуждается в помощи других наук (психологизм утерял те позиции, которые он еще занимал лет пятьдесят тому назад).

Но допустим, что *психология языка* в состоянии снабдить науку о языке объяснительными понятиями, поскольку речь идет о сущности языка, его происхождении и развитии. Этим решена была бы лишь одна проблема, правда, главная проблема общего языкознания, но все-таки лишь одна. Остальные же проблемы (проблемы специальных методов, отраслевого состава языкознания...) *психология языка* не в состоянии ни решать, ни ставить.

Занимаясь только одной проблемой из четырех основных проблем общего языкознания, психология языка в принципе так же не может замещать общего языкознания, как и философия языка.

§ 10. Психология языка и «психология народов». С психологией языка теснейшим образом связана так называемая «психология народов», «коллективная психология» («Völkerpsychologie»). Возникновение «психологии народов» связано с именами Г. Штейнтала и М. Лацаруса². Исходными для них явились психологические воззрения Гербарта (точнее – гербартовской психологии). Они ставили целью уяснить психологическую (духовную) деятельность народа (этнического коллектива), отсюда и термин «психология народов». Язык, равно как и искусство, служит средством для построения «психологии народов».

Общие положения «психологии народов» в формулировке Лацаруса можно представить в следующем виде.

Индивидуальная психология имеет своим предметом психические процессы индивида. «Психология народов» имеет дело с духовной деятельностью общества, человек – общественное животное: «подлинно человеческая жизнь человека, духовная деятельность человека возможна лишь в обществе»; дух –

¹ F r. K a i n z, Psychologie der Sprache, I, Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie, Wein, 1940, стр. 2.

² Штейнталем и Лацарусом был основан «Журнал для психологии народов и языкознания» («Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft»); первый том вышел в 1860 г., последний, двадцатый, – в 1890 г. В «Кратком очерке истории лингвистических учений с эпохи Возрождения до конца XIX в.», принадлежащем Р. О. Шор, в качестве даты основания данного журнала указан 1869 г. (см. В. Т о м с е н, История языкознания, 1938, стр. 133). Это, конечно, неточно.

это совместное порождение человеческого общества»¹. «Человеческое общество представляет собой иной предмет (изучения), нежели отдельный индивидуум...; внутри человеческого коллектива возникают специфические психологические отношения, процессы, создаются продукты, которые исходят не от отдельного индивидуума... Эти отношения возникают не в отдельном человеке, они возможны между людьми»².

Здесь и находит «психология народов» свой особый объект изучения: «Человек, как психическая индивидуальность, является предметом индивидуальной психологии...; ее продолжением служит психология общественного человека, которую мы и называем психологией народов»³. Что является задачей «психологии народов»? «Психология народа должна быть обоснована как наука о народном духе, т. е. как учение об элементах и законах духовной жизни народа, она должна психологически познать сущность народного духа и его деятельность, она должна открыть законы, по которым протекает внутренняя духовная деятельность народа, проявляющаяся в жизни, в искусстве, в науке... Это значит: психология народов должна вскрыть основы, причины и поводы, возникновение и развитие, а также утрату особенностей народа»⁴.

В наши задачи не входит ни более подробное изложение основ «психологии народов», ни критическая их оценка⁵. Отметим лишь два обстоятельства. Совершенно бесспорно положение, что общество нельзя рассматривать как простую сумму индивидуумов (общество представляет собой качественно новое образование). С другой стороны, для нас бесспорно и то, что ни отношения людей в обществе, ни продукты культуры, создаваемой общественной жизнью людей, не могут быть должным образом поняты (объяснены) на основе психологии (будь то психология индивидуальная или коллективная): общественные отношения нельзя свести к отношениям психического порядка (они специфичны). Психология народов как одна из разновидностей психологической социологии (или, как часто говорят, «психической социологии»), несмотря на отдельные ценные положения, в целом научно несостоятельна.

Как ставится вопрос о языке в системе воззрений «психологии народов»?

«Язык, – пишет Лацарус, – орган выявления духа, рычаг его развертывания»⁶.

¹ M. L a z a r u s, Das Leben der Seele, Berlin, второе издание, 1876 (первое относится к 1855 г.), стр. 333.

² Там же, стр. 334-335.

³ Там же, стр. 335.

⁴ Там же, стр. 337.

⁵ «Психология народов» или «Этническая психология», как ее иногда называют (Г. Шпет), требует специального рассмотрения.

⁶ M. L a z a r u s, Das Leben der Seele, 1876, II, стр. 5.

«Если язык индивида является выражением и мерилем его индивидуального духа, то язык народа, как общее достояние всех, является выражением и мерилем духа народа»¹.

Отсюда – необходимость изучать язык как выражение духа народа. Психология народов, говорится у Лацаруса, изучает язык, происхождение языка, возникновение языков, классификацию языков и отношение их к всеобщей идее языка, историю языков и т. д.²

Различны языки как выражения различий духа народов. Вполне последовательно поэтому – с точки зрения «психологии народов» Лацаруса и Штейнталя – ставить вопрос о классификации языков в связи с «духом народа», т. е. по признаку психологическому. Такая «психологическая классификация языков» и была разработана одним из основателей «психологии народов» Г. Штейнталем.

Таким образом, «психология народов» Лацаруса и Штейнталя проявляет интерес к проблематике общелингвистической не только в плане общепринципиальном (например, определяя язык как выражение духа народа), она пытается решать – со своей точки зрения – и такую собственно лингвистическую задачу, как вопрос о классификации языков. Более того, с именем Штейнталя связано зарождение нового направления в описательной грамматике – психологизма. Подвергнув справедливой критике логицизм, рассматривавший грамматические категории как воплощение логических категорий, Штейнталь обосновал новую ориентацию грамматики на психологию³, оправдавшую себя в еще меньшей степени, чем ориентация на логику, логицизм⁴.

«Психология народов» Лацаруса и Штейнталя, таким образом, вплотную подходит к проблемам общего языкознания: сущность языка, происхождение и развитие языка, классификация языков, методы описательной грамматики. И все-таки «психология народов» по охвату вопросов не покрывает общего языкознания: нет тут проблемы отраслевого состава науки о языке; вне ее поля зрения остаются методы изучения исторического развития языка (историко-сравнительный метод). Учение о языке в «психологии народов» Лацаруса и Штейнталя не может претендовать на место теории языкознания.

«Психология народов» В. Вундта – в отличие от «психологии народов» Лацаруса и Штейнталя – не рассматривает язык как выражение «духа народа»; она отвергает его существование: в этой части объект «психологии народов» понимается Вундтом иначе, чем Лацарусом и Штейнталем. Вундт счита-

¹ M. L a z a r u s, Das Leben der Seele, 1876, II, стр. 400.

² Т а м же, стр. 27.

³ H. S t e i n t h a l, Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältniss zu einander, Berlin, 1855.

⁴ Это дало себя знать в учении о частях речи и особенно в учении о членах предложения, где понятия «психологического субъекта», «психологического предиката» породили невероятную путаницу (об этом – в разделе, посвященном специальным методам языкознания).

ет, что коллективная жизнь людей порождает явления, которые и составляют объект изучения «психологии народов». Среди этих явлений языку отводится первое место.

Один из к р у п н е й ш и х представителей идеалистической психологии (конца XIX и первой четверти XX в.) – В у н д т (по образованию врач, автор трехтомной физиологической психологии, в которой дается применение эксперимента в психологии) интересуется языком с точки зрения собственно психологической.

Однако сферу применения эксперимента Вундт ограничивает лишь элементарными психическими процессами (ощущениями...), что же касается сложных психических процессов (процессов, связанных с образованием понятий, процессов суждения...), то для изучения их Вундт не считал возможным прибегнуть к эксперименту: эксперимент, согласно Вундту, возможен при изучении элементарных психических процессов потому, что элементарным психическим процессам соответствуют определенные физические процессы.

Сложные же интеллектуальные процессы, эмоции, волевые акты, по Вундту, требуют других методов: невозможно, говорит Вундт, вызвать в лаборатории экспериментальным путем сложные религиозные и моральные переживания без того, чтобы не исказить их; притом они почти не сопровождаются физическими явлениями.

Сложные психические процессы оставили объективный след в языке, мифах, нравах и обычаях, в религии, в искусстве: созданные исторической жизнью человеческого коллектива, эти воплощения сложных психических процессов должны стать предметом изучения психологии народов.

«Психология народов» Вундта изучает, таким образом, продукты коллективной жизни людей – язык, мифы, обычаи – в целях собственно психологических, для изучения сложных психических процессов. «К мифам примыкают зачатки религии и искусства, к обычаям – зачатки и общие формы развития права и культуры»¹.

Сообразно с этим «психология народов» Вундта включает в себя «психологию языка, искусства, мифов и религии, обычаев и культуры»². Язык, мифы, обычаи тесно связаны между собой³. «В языке отражается прежде всего мир представлений человека. В изменении значений слов обнаруживаются законы изменения представлений так, как они имеют место под влиянием изменяющихся условий ассоциации и апперцепции. В органической структуре языка, в образовании форм слов, в синтаксической связи частей речи проявляется закономерность, которой определяется связь представлений в особых естественных и культурных условиях челове-

¹ W. W u n d t, *Völkerpsychologie*, Bd. I (изд. 3), Leipzig, 1911, стр. 36.

² Т а м же, стр. 39.

³ Т а м же, стр. 37.

ского коллектива»¹.

В соответствии с основной задачей в первых двух томах своей десяти-томной «Психологии народов» Вундт рассматривает язык и разбирает такие вопросы, как изменение звуков, словообразование, формы слов (формообразование), изменение значений и в последней главе – происхождение языка (звуковой язык Вундту представляется разновидностью языка жестов – «звуковой жест»). Апперцепция, в особом, вундтовском ее понимании, служит Вундту опорным понятием, когда он дает психологическое толкование языковых фактов; тем самым Вундт противопоставлял свое понимание ассоциационизму (гербартовской психологии).

В критических замечаниях языковедов² на первые два тома «Психологии народов» (1901) указывалось, что языкознание не видит преимуществ, отличающих апперцепционистскую психологию Вундта в объяснении фактов языка от ассоциационистской психологии Гербарта.

В своем ответе³ Вундт, между прочим, писал: «Если я не озаглавил эту свою работу «История языка и психология» («Sprachgeschichte und Psychologie»), а заглавием дал «История языка и психология языка» («Sprachgeschichte und Sprachpsychologie»), то это потому, что уже вторая половина заглавия должна указать на то, что, по нашему мнению, во взаимоотношении этих двух отраслей знания центр тяжести приходится на вторую половину...: на добывание психологического знания из фактов языка и прежде всего из истории языка. Язык нам понадобился бы для того, чтобы заложить прочную основу психологии сложных психических процессов, и это даже в том случае, если бы оказалось, – во что я, конечно, не верю, – что языкознание вовсе не нуждается в помощи психологии»⁴.

Итак, «Психология народов» Вундта анализирует язык и процессы, происходящие в нем, в его развитии, исходя из интересов психологии, а именно в целях разработки психологии сложных психических процессов: психология нуждается в помощи языка⁵. При этом факты языка освещаются, исходя из принципов вундтовской апперцепционной психологии. Вундт не только не игнорирует огромный эмпирический материал, добытый наукой о языке, наоборот, он широко привлекает его к анализу; в этом отношении пер-

¹ W. W u n d t, Völkerpsychologie, Bd. I (изд. 3), Leipzig, 1911, стр. 37-38

² Книга Б. Дельбрюка (B. D e l b r ü c k, Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert. Strassburg, 1901) посвящена критике работы Вундта (Völkerpsychologie, I, Die Sprache, 1901).

³ Вышло в виде отдельной книжки «Sprachgeschichte und Sprachpsychologie», Leipzig, 1901 («История языка и психология языка», 1901).

⁴ W. W u n d t, Sprachgeschichte und Sprachpsychologie, 1901, стр. 8-9.

⁵ С этим связана известная реплика антипсихологиста Фосслера: «Если психология приходит к нам просить что-либо, пусть она не делает вида, будто нам что-то подарила» (см. ниже § 54).

вые два тома «Психологии народов», посвященные языку, по количеству использованного лингвистического материала оставляют позади себя любой курс общего языкознания. И все-таки это не общее языкознание: отлична точка зрения (психологическая), с которой трактуется язык, его явления, не рассмотрены проблемы, необходимые для теории языкознания (специальные методы, отраслевой состав науки о языке...).

§ 11. Философия языка с психологическими установками. Выше было отмечено (§ 8), что к психологии языка склоняется то понимание философии языка, которое было выдвинуто А. Марти в его «Исследованиях по обоснованию общей грамматики и философии языка»¹.

О принципиальных установках философии языка А. Марти можно судить по следующим его положениям. Философия языка, говорит Марти, сосредоточивает внимание на «общем и закономерном в языке». Предметом философии языка служит учение о значении, причем конкретные вопросы семиологии относятся к истории языка, общие вопросы – к философии языка².

«Значение языковых средств имеет дело с выражением психических явлений в говорящем и с возбуждением подобных же явлений в слушателе. Описать эти явления и исследовать их – дело психологии»³. Таким образом, философия языка оказывается равнозначной психологии языка.

Еще определеннее это положение сформулировано у Марти в следующем контексте: философия языка распадается на теоретическую и практическую части. Содержание теоретической части философии языка образует исследование функций и значения средств языка... Теоретическая часть распадается на описательную и генетическую части⁴. Эту теоретическую часть философии языка можно также назвать психологией языка⁵. «Философия – единство, центр которого образует психология»⁶.

Таким образом, философия языка – в понимании Марти оказалась равнозначной психологии языка, потому что Марти стоит на позициях психологизма: психология, согласно Марти, «образует центр» философских дисциплин.

Свою психологическую философию языка А. Марти не противопоставляет языкознанию. Если языкознание занимается научным исследованием вопросов, которые касаются языка, то под философией языка следует пони-

¹ A. M a r t y, Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, I, Halle, a/S, 1908.

² Т а м ж е, стр. 20.

³ Т а м ж е.

⁴ Т а м ж е, стр. 21.

⁵ Т а м ж е.

⁶ Т а м ж е, стр. 6.

мать часть языкознания¹, занимающуюся «общим и закономерным». «Общее и закономерное», таким образом, исключается из языкознания. Задача языкознания, согласно Марти, – изучать лишь конкретное и частное. Даже вопрос о звуковых законах в работе Марти частично объявляется предметом философии языка; основанием для этого, оказывается, служит психическая обусловленность соответствующих процессов (в определенных случаях) и закономерный характер процесса.

Как известно, ни одна наука не может ограничиваться изучением лишь частных фактов, ни одна наука не может отказаться от изучения ни общих вопросов, ни закономерных процессов. Без закономерностей нет вообще научного знания. Без общего языкознания наука о языке окажется лишенной теоретического обоснования.

Психологическая философия языка А. Марти, претендующая на роль общего языкознания, имеет для этого не больше оснований, чем любая иная психология языка.

§ 12. Выводы. Общее языкознание – это теория науки о языке. Как теория науки о языке, оно рассматривает: 1. проблему предмета языкознания («язык как предмет науки о языке» – ср. «язык как предмет философии языка»); 2. проблему специальных методов языкознания (специальные методы анализа системы языка в определенный момент его существования, методы изучения истории языка); 3. проблему отраслевого состава языкознания (отрасли, из которых состоит языкознание, и взаимоотношение этих отраслей); 4. проблему места языкознания в системе наук (к кругу каких наук относится языкознание).

Являясь теорией науки о языке, общее языкознание не может оставить без внимания ни одну из этих проблем. В этом нет ничего особенного: означенные четыре проблемы являются фундаментальными для всякой науки.

Общее языкознание призвано решать эти проблемы на основе эмпирического материала, добытого наукой о языке. Опираясь на результаты изучения различных по происхождению и строю языков, теоретически осмыслив эти результаты, критически анализируя понятия, наличные в разных отраслях лингвистики, общее языкознание тем самым оказывает действительную помощь практике лингвистического исследования.

Общее языкознание составляет органическую часть науки о языке: общее языкознание так же нельзя строить в отрыве от научных грамматик (описательных, исторических, историко-сравнительных) конкретных языков, групп языков, как нельзя общую биологию строить в отрыве от конкретного материала ботаники и зоологии.

¹ A. Marty, Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, I, Halle, a/S, 1908, § 3, стр. 5.

Философия языка – отрасль философии. Равным образом психология языка – раздел психологии. Преследуя цели философского (психологического) характера, философия языка (психология языка) рассматривает язык, его сущность (нередко – происхождение, иногда – и развитие), использует факты языка (относительно редко – и данные науки о языке) в качестве вспомогательного средства при решении задач собственно философского (психологического) характера.

Являясь отраслью философского знания, философия языка, естественно, не касается ни проблемы специальных методов изучения языка, ни проблемы отраслевого состава языкознания, ни его места в системе наук. То же относится в принципе и к психологии языка.

Лишь объект языкознания – язык – привлекает внимание философии языка (психологии языка). Но определяя сущность языка, философия языка – в ее наиболее типичных построениях – исходит из априорных философских положений (психология же языка при этом опирается на психологические предпосылки).

Философия языка возникла задолго до возникновения науки о языке: ни исторически, ни логически философия языка не связана с существованием языкознания. Нет такой обусловленности и у психологии языка.

Следует строго различать *общее языкознание* как теорию языкознания, строящуюся на базе эмпирического языковедческого материала, призванную обслуживать языковедческую исследовательскую практику, составляющую органическую часть науки о языке, и *философию языка*, отличающуюся от общего языкознания и точкой зрения, и объемом проблематики, принципами разработки проблем.

По сути дела прав был А. Шлейхер, писавший: «Мы должны отличать от языкознания прежде всего философию языка, учение об идее языка, точно так же, как нужно отличать натурфилософию от естествознания»¹.

Нельзя, однако, приравнивать друг к другу удельный вес философии языка и натурфилософии (удельный вес философии языка и психологии языка в теоретических работах по языку исключительно велик).

Неразличением философии языка и общего языкознания, неучетом специфики философии языка объясняется тот факт, что нередко среди основоположников языкознания наряду с Фр. Боппом, Як. Гриммом... называют В. Гумбольдта², одного из крупнейших представителей философии языка.

¹ А. Sch le i c h e r, Deutsche Sprache, изд. 2, Stuttgart, 1869, стр. 115.

² Так, например, по словам Габеленца, труды В. Гумбольдта, если можно так выразиться, являются классическим текстом общего языкознания до настоящего времени (G. v o n d e r G a b e l e n t z, Die Sprachwissenschaft, изд. 2, Лейпциг, 1891, стр. 28).

Наряду с Ф. Боппом и Я. Гриммом в числе основоположников языкознания Т. Бенфей тоже называет В. Гумбольдта, а также Фр. Шлегеля (Th. B e n f e y, Geschichte der Sprachwissenschaft, 1866, стр. 806).

Акцентировать необходимость различения общего языкознания и умозрительной философии языка необходимо, особенно в наши дни, когда в наиболее влиятельных течениях зарубежной лингвистической мысли все сильнее проявляется тенденция подменить теорию языкознания идеалистической философией языка. Наука о языке отпочковалась от филологии, с которой языкознание связано по материалу, и философии языка, которая представляла собой теорию языка. Подмена общей лингвистики философией языка означает ликвидацию общего языкознания как теории науки о языке.

Подчеркивать существенные различия между общим языкознанием и философией языка отнюдь не значит игнорировать философию языка (или психологию языка). Это не было бы научно оправдано.

Нельзя забывать, что на протяжении веков философия языка была единственной теорией языка (по такой проблеме, как проблема взаимоотношения языка и мышления, и поныне постановка вопроса обычно определяется тем, что дано в философии языка). Да и после того, как языкознание самоопределилось в качестве отдельной научной дисциплины, философия языка (а также психология языка) оказывала и продолжает оказывать немалое влияние на языковедческую теорию (так, например, общеизвестно влияние идей В. Гумбольдта на концепцию Соссюра; влияние психологической концепции Штейнталя на построение описательной грамматики; под влиянием В. Вундта возникло в XX в. среди определенной части языковедов увлечение теорией первичности языка жестов; учение Вундта о грамматических классах привело к тому, что ныне по-новому понимается категория грамматических родов, их генезис в индоевропейских, в семитических языках и т. д. и т. п.).

Не будет преувеличением сказать, что без учета данных философии языка (а также психологии языка) в современном теоретическом языкознании многое окажется непонятным. Надо знать философию языка (психологию языка), чтобы преодолеть ее заблуждения, чтобы должным образом использовать все ценное, что она содержит.

Г Л А В А II

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА КАК ПРЕДМЕТА ЯЗЫКОЗНАНИЯ

§ 13. Главные направления. Проблема предмета – основная проблема науки. Применительно к языкознанию данная проблема ставится так: что представляет собой язык как предмет языкознания? Это уточнение – как предмет языкознания – нельзя считать случайным: язык может изучаться не только с лингвистической точки зрения. Язык может быть предметом философской рефлексии (*философия языка*), предметом изучения психологии (*психология языка, психология народов*); в связи с деятельностью коры больших полушарий мозга язык может изучаться в физиологии высшей нервной деятельности. Язык естественно привлекает к себе внимание науки об обществе (социологии).

Аспекты изучения языка могут быть различными. Различные аспекты эти обусловлены сложной природой того феномена, который называется языком.

Язык в понимании физиолога представляется не тем, чем он является для психолога: каждая из этих наук, характеризуя язык, выделяет те моменты в языке, которые соответствуют точке зрения данной науки, что вполне закономерно. Сущность языка в определении, которое дает физиолог, таким образом, не может не отличаться от сущности языка в понимании психолога¹.

Более того, в рамках науки о языке на вопрос о том, что такое язык как предмет языкознания, в чем сущность языка, получаем разные ответы: различное понимание сущности языка соответствует различным направлениям лингвистической мысли. Естественно поэтому излагать различную трактовку сущности языка в связи с соответствующими направлениями, в противном случае различные определения языка будут выглядеть случайными, немотивированными. Как понимается сущность языка? На каких предпосылках строится это понимание? К каким принципиальным положениям ведет с внутренней необходимостью? – таковы вопросы, на которых придется ниже останавливаться.

В понимании сущности языка выделяются следующие характерные направления зарубежной языковедческой мысли:

I. **Н а т у р а л и з м** – биологическая концепция (Авг. Шлейхер, Макс Мюллер).

II. **И н д и в и д у а л и с т и ч е с к и й п с и х о л о г и з м** (Герм. Пауль, К. Бругман, Герм. Остгофф, Ф. Фортунатов).

¹ Голландский языковед в а н Г и н н е к е н в одном контексте образно сравнивал язык с домом, подвальный этаж которого образуют биология и физиология, бельэтаж и первый этаж – психология и социология... «Акты III Международного конгресса языковедов» (в 1933 г.), Флоренция, 1935, стр. 29.

III. Психологистический социологизм (Ферд. де Соссюр, Ант. Мейе, Ж. Вандриес, Ш. Балли, А. Сешез...).

IV. Эстетизм или крайний индивидуализм (К. Фосслер).

V. Механицизм – физикализм или «материализм» (Л. Блумфилд).

VI. Структурализм (В. Брэндалл, Л. Ельмслев...).

Все эти направления представлены, за редкими исключениями, языковедами, специалистами по тем или иным языкам; это отличает данные течения как собственно лингвистические от философских теорий языка; отсюда, однако, не следует, что эти течения в языкознании возникли независимо от тех или иных философских направлений или же что они свободны от влияния этих направлений (или таких направлений общеметодологического характера, как психологизм).

1. НАТУРАЛИЗМ

§ 14. А. Шлейхер и его работы по общелингвистическим вопросам.

Немецкий языковед, профессор Иенского университета Август Шлейхер (1821-1868) – автор исследований: «Морфология церковнославянского языка» (1852), «Руководство по литовскому языку» (1856-1857), «Компендиум сравнительной грамматики индогерманских языков» (изд. 1 – 1861, изд. 4 – 1876); этим последним, как известно, подытоживается первый период развития историко-сравнительного изучения индоевропейских языков.

Общелингвистические воззрения А. Шлейхера изложены во вводной части (во «Введении») следующих работ автора: 1. «Сравнительно-лингвистические исследования» в двух частях, первая часть вышла в 1848 г., вторая часть – в 1850 г.¹; первая часть имеет подзаголовок «К сравнительной истории языков»; в ней рассматривается вопрос о *зетацизме* (иотизации) на материале языков различных семей. Во второй части, озаглавленной «Лингвистические исследования», имеется подзаголовок «Систематический обзор языков Европы». 2. «Немецкий язык» (изд. 1 – в 1859 г., изд. 2 – в 1869 г., после смерти А. Шлейхера)². 3. «Компендиум сравнительной грамматики»³ (см. выше).

Определенный интерес представляют также две брошюры А. Шлейхе-

¹ A. Schleich er, Sprachvergleichende Untersuchungen, I. Zur vergleichenden Sprachengeschichte, Bonn, 1848. II. Linguistische Untersuchungen: Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850.

² A. Schleich er, Die deutsche Sprache, Bonn, 1859.

³ A. Schleich er, Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bonn, 1861 (четвертое издание, 1876).

ра: «Теория Дарвина и языкознание», 1863¹, и «О значении языка для естественной истории человека», 1865².

Для наших целей особенно важны две работы: «Сравнительно-лингвистические исследования» и «Немецкий язык». Основные теоретические положения в обеих работах одни и те же (разнятся они лишь в формулировках и аргументации). Расхождения наблюдаются между работой «К сравнительной истории языков», датированной 1848 г., и работой «Языки Европы», вышедшей в 1850 г.: в 1848 г. лишь часть языкознания (а именно систематическая) отнесена к естествознанию, в 1850 г. – все языкознание; натуралистическая концепция впервые дана в 1850 г. в труде «Языки Европы». Излагая воззрения А. Шлейхера, мы будем основываться на этой работе: дополнительный материал будет привлекаться из работы «Немецкий язык».

§ 15. Язык и система классов (типов) языка по Шлейхеру. Что такое язык? Для А. Шлейхера язык – средство выражения мысли: «Язык так же необходим для мышления, как тело для духа; только посредством языка можно мыслить»³.

То же положение в несколько иной формулировке дано в работе «Немецкий язык», вышедшей позже: «Язык есть мышление в звуке. Язык есть звуковое выражение мысли, процесс мышления, выявленный посредством звука»⁴. «Функция языкового звука состоит в том, чтобы выявить мысль, привести ее к действительному существованию»⁵. «Язык есть... мышление в звуке, как и наоборот, мышление есть беззвучная речь»⁶. Последнее выражение может создать такое впечатление, будто бы А. Шлейхер стоит на точке зрения тождественности «мышления» и «речи» («мышление – беззвучная речь»). Однако это не так: все другие формулировки говорят о том, что мышление выражается в звуках языка, следовательно, у Шлейхера имеется в виду отношение языка к мышлению, и, значит, он не считает мышление и язык тождественными. А. Шлейхер подразумевает единство, но не тождество мышления и языка. Таков смысл соответствующих высказываний. На этом строятся дальнейшие рассуждения А. Шлейхера, касающиеся взаимоотношений языка и мышления.

¹ A. Schleich er, Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft, 1863. Русский перевод вышел в 1864 г.

² Ег о ж е, Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen, 1865. Русский перевод напечатан в журнале «Филологические записки», 1868, № 3.

³ A. Schleich er, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 5.

⁴ Ег о ж е, Die deutsche Sprache, Bonn, 1859, стр. 4: «Sprache ist lautes Denken»... «Die Sprache ist der lautliche Ausdruck des Gedankens, der mittels des Lautes zur Erscheinung gelangende Denkprozess».

⁵ A. Schleich er, Die deutsche Sprache, Bonn, 1859, стр. 6: «... das Denken zur Erscheinung, zur wirklichen Existenz zu bringen».

⁶ Т а м ж е, стр. 5: «Sprache ist... lautes Denken, wie umgekehrt Denken lautloses Sprechen ist».

«Чем лучше в звуках передает язык – это членораздельное звуковое выражение мысли – все движения духа, тем он совершеннее; чем более отстаёт звук от мысли... тем менее совершенен язык»¹ (с позиции тождества мышления и языка это место было бы совершенно непонятным: совершенство языка здесь измеряется его способностью полностью выразить «движения духа»).

Каково взаимоотношение состава (строения) мысли и строя языка? В мысли, пишет А. Шлейхер, следует различать материал и форму. Материалом являются понятия и представления, форму создают взаимоотношения понятий и представлений. В мышлении необходимо иметь оба составных элемента: и материал, и форму. В языке отношение может быть выражено в большей или меньшей степени; понятия же и представления не могут не быть выражены. Представления и понятия, поскольку они получают звуковое выражение, называются значением. Таким образом, сущность языка определяется тем, как выражены в нем значение (т. е. понятия и представления) и отношение².

Значение, говорит А. Шлейхер, передается в корне слова. Корень можно выделить во всех языках. Значение и отношение вместе образуют слово. От того, как они выражены, зависит строение слова, словообразование (имеется в виду склонение и спряжение) и далее от этого – структура предложения и характер языка³. Только потому, что отношение получает звуковое выражение, становится возможным, что один и тот же корень может выступать как имя прилагательное или существительное, или же как глагол и может находиться в определенном падеже, времени, наклонении... В основу классификации языков должен быть положен этот признак: как выражаются в нем значение и отношение. Иначе и не может быть: ведь язык служит выражению мысли, мысль же состоит из понятий (представлений) и отношений.

Характеризуя языки по признаку, как выражено в них значение и отношение, А. Шлейхер различает три возможных случая.

Первый случай. В языке выражено только значение, отношение же не имеет звукового выражения: слово здесь представляет собой нерасчленимое устойчивое единство и напоминает собой кристалл. Таковы односложные (корневые) языки (например, китайский⁴). В этих языках морфологические «категории слов» (т. е. части речи. – А. Ч.) не имеют звукового различия: один и тот же звуковой комплекс может выступать в роли имени существительного, глагола, частицы..., выполнять функцию родительного падежа..., настоящего или прошедшего времени, изъявительного или сослагатель-

¹ A. Schleich er, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 5-6.

² Там же, стр. 6 (Подчеркнуто автором. – А. Ч.).

³ Там же, стр. 6.

⁴ Пример неудачный: китайский язык, как известно, не является односложным (А. Ч.).

ного склонения... (Отношения здесь определяются преимущественно порядком слов¹).

Второй случай. В языке звуковое выражение находит не только значение, но и отношение. Соответствующая часть слова связана с корнем более или менее тесно. Слово распадается на части (в этом отличие от предыдущего типа), но части эти не образуют тесно спаянного единства. Языки с таким строением слова составляют класс агглютинирующих языков... Слово агглютинативного языка, говорит А. Шлейхер, напоминает *растение*. Звуки, обозначающие отношение, по происхождению суть значащие звуки (т. е. корневой элемент), но они настолько искажены, что их трудно воспризнать².

Третий случай. В односложных (корневых) языках имеется единство слова, но отношение не выражено; в агглютинативных языках отношение выражено, но слово лишено единства. В третьем классе языков и отношение имеет звуковое выражение, и слово обладает единством.

Это наблюдается в флективных языках. Флективность, по концепции А. Шлейхера, представляет собой высшую ступень строя языков: «Только здесь, – пишет А. Шлейхер, – в организме слова развитие получает подлинное расчленение, слово здесь является единством в многообразии составных элементов»³. Слово такого строя соответствует *животному организму*.

Резюмируя характеристику триады, А. Шлейхер высказывается в чисто гегелевском стиле: «Если в первом классе языков мы встречали недифференцированную тождественность значения и отношения, чистое бытие значения в себе, если во втором классе дифференцируются звуки, обозначающие значение и отношение, отношение выступает в обособленном звуковом бытии для себя, то в третьем классе это различие включается в единство, но в единство, бесконечно более высокое, потому что оно выросло из различия, имеет его своей предпосылкой и включает его в себя, как снятый момент»⁴.

А. Шлейхер подчеркивает, что между первым и вторым классом, а также между вторым и третьим существуют переходные ступени. В системе языков, представленной нами, отмечает А. Шлейхер, найдут себе место все языки, как известные ныне, так и неизвестные в настоящее время, так как тремя разновидностями отношений, которые могут существовать между значением и отношением, исчерпываются все возможные случаи⁵.

§ 16. Классы (типы) языков и периоды развития. Различия, которые обнаруживаются между тремя классами (типами) системы языков, вытекают из сущности языка: эти классы (типы) являются моментами в понятии языка.

¹ А. Schleich er, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 7.

² Там же, стр. 8-9.

³ Там же, стр. 9.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стр. 10.

Момент в понятии языка представляет собой период в развитии языка: «То, что во время систематического рассмотрения, – пишет А. Шлейхер, – представляется находящимся рядом друг с другом, то в истории следует одно за другим; то, что является там моментом, то здесь – период. И это вполне естественно, так как система есть изложение существующего, история же – изложение процесса становления; бытие предполагает становление. То, что существует, есть результат становления. В историческом развитии ни один период не уничтожается последующим; ...каждая более высокая степень развития включает в себя все прежние ступени, как снятый момент. Но если моменты, следующие в процессе развития друг за другом, продолжают существовать, то они окажутся в отношении находящихся рядом друг с другом; отсюда естественно вытекает тождество истории и системы»¹.

Таким образом, в трех классах языков даны три ступени развития языка. «То же самое можно сказать о природе: в системе природных тел три вида – кристалл, растение, животное – представляют собою эпохи в развитии земли»².

«Растение в качестве предпосылки имеет минерал, как снятый момент, животное – растение... Мы можем с полным правом рассматривать в процессе исторического развития минеральный организм как первый, растение – как второй, животное – как третий...»³.

Согласно схеме развития языков, набросанной А. Шлейхером, следовало ожидать, что флективность будет возрастать по мере приближения к современности. Но, замечает А. Шлейхер, такое ожидание не оправдывается: латинский язык богаче формами, чем романские языки, возникшие из латинского; еще более отличается древнеиндийский от тех живых индийских языков, которые от него происходят⁴. Это значит, поясняет А. Шлейхер, что языки в историческую эпоху не развиваются. К началу истории языки достигли соответствующей ступени морфологического развития. Все три класса языков создались в доисторическую эпоху: односложные языки остановились на первой ступени развития; агглютинативные развились из односложных; те же односложные языки предполагаются в качестве исходных для флективных языков; иначе говоря, агглютинация включает в себя односложность как снятый момент, флексия же включает в себя как снятые моменты и агглютинацию и односложность⁵.

Итак, характеризуя возможность выражения отношений в языках, А. Шлейхер выделил три типа (класса) языков. Три типа оказались тремя периодами развития. Три периода развития находят аналогию в трех царствах

¹ А. S c h l e i c h e r, Zur vergleichenden Sprachengeschichte, Bonn, 1848, стр. 4-5.

² Е г о ж е, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 10.

³ Е г о ж е, Zur vergleichenden Sprachengeschichte, Bonn, 1848, стр. 5.

⁴ Е г о ж е, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 11.

⁵ Т а м ж е, стр. 14.

природы (минеральном, растительном, животном), знаменующих три ступени развития. Три типа языков созданы в период доисторический.

§ 17. Эволюция языка в периоды доисторический и исторический.

Почему развитие языка имело место в доисторический период и почему развитие языка стало невозможным в период исторический? Это, согласно Шлейхеру, определяется духом¹ и его развитием.

«В исторический период, – пишет А. Шлейхер, – история языков есть история распада языков как таковых в результате их подавления духом. В языке дух человечества в целом, как и каждого народа, является нам в своем инобытии... Точно так же всемирный дух является нам в природе в своем инобытии. Поэтому, когда дух возвращается к себе, начинается бытие для себя, исчезает его инобытие... То, чем является дочеловеческий период в истории земли, тем же является доисторический период в истории человека... В первом периоде дух был связан в природе, в последнем – в звуке; отсюда – там творчество в царстве природы, здесь – в царстве звука. Иначе обстоит дело в наш период... Природа, преисполненная творческой потенции в предыдущий период, в наш период принизилась до воспроизводства; она уже не создает ничего нового после того, как всемирный дух в человеке вернулся к себе из инобытия; с тех пор, как дух человеческий... вернулся к себе в истории, пресекалась плодотворность бессознательного созидания его конкретного вида, языка. Чем свободнее разворачивается дух в истории, тем больше он высвобождается из языка. Поэтому звуки языка изнашиваются, язык утрачивает богатство форм. Исчезает все, без чего может обойтись язык; всюду выявляется тенденция к упрощению... В языке отдельные звуковые элементы уже не воспринимаются в их значении; только лишь слово целиком воспринимается как полное значения; и вот отдельные звуковые части слова подпадают под действие физических законов артикуляционных органов; появляются всевозможные ассимиляции, звуковые искажения...»².

И еще: «Образование языка и история представляют собою такую деятельность духа, в которой одно исключает другое»³.

С тех пор как начинается история, дух уже не создает звуков..., использует их как средство, язык не имеет возможности дальше развиваться, он постепенно изнашивается. Образование языков, таким образом, падает на доисторию, распад языков приходится на историческую эпоху⁴. После того как творческий дух покидает слово, физические законы начинают действовать на организм языков так же, как химические законы проявляют свое действие на мертвые животные и растительные организмы⁵.

¹ Это «дух» в понимании гегелевской философии (см. ниже).

² А. S c h l e i c h e r, Zur vergleichenden Sprachengeschichte, Bonn, 1848, стр. 17-18.

³ Т а м же, стр. 20.

⁴ Е г о же, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 13.

⁵ Т а м же, стр. 16.

Итак, по Шлейхеру, в период доисторический дух связан с языком (пребыванием в языке), и язык развивается; в период же исторический дух покидает язык, и прекращается развитие языка, развитие сменяется распадом, свидетельство этого – фонетические изменения («фонетические искажения»).

Дух выступает у Шлейхера в роли первопричины развития; этот дух – гегелевская «абсолютная идея», «абсолютный дух», метафизическое начало, которым все «объясняется» и которое ничем не объяснимо. Духу, оказывается, обязано возникновение (развитие) растительного и животного царств в природе: природа – это инобытие духа; пока он пребывает в природе, она «преисполнена творческой потенции», когда же дух возвращается к себе, прекращается его инобытие, и... природа «уже не создает ничего нового».

Эти гегелевские формулы А. Шлейхер перенес на язык: три типа языков, аналогичных трем царствам природы, созданы в доисторический период, в период, когда в языке пребывал дух.

Когда это «инобытие духа в языке» прекратилось, дух высвободился из языка, созидательному периоду наступил конец; отныне новые типы языков уже не создаются; значение составных элементов слова затемняется: наличные языки начинают «разлагаться»; открывается простор перед «разрушительным действием» фонетических процессов.

Процесс эволюции во всех языках одинаков. «История всех народов, в общем и целом, проходит один и тот же путь развития... В соответствии с этим сравнительное рассмотрение истории языков так же правомерно, как сравнительное рассмотрение истории вообще. При таком рассмотрении истории языков нужно изучить как можно больше языков, чтобы получить положения, имеющие по возможности общее значение. Все частное в ней должно быть рассмотрено как подтверждение или опровержение общего... Это общее и есть то, что сближает историю языка с философией языка, ибо это общее и есть философское...»¹. «Положение, что языки имеют по существу одинаковую историю, должно быть принято без колебания, как вытекающее из природы человека»². Впрочем, апеллировать к природе человека нет необходимости для А. Шлейхера: универсальный фактор развития всей природы и языка как факта природы обусловил бы одинаковое для всех языков развитие.

§ 18. Язык, его свойства, его изменения не зависят от воли человека. В концепции А. Шлейхера исключительное значение придается одному свойству языка: особенности языка так же не зависят от воли отдельного лица, как соловей не в состоянии запеть жаворонком; постольку язык относится не к царству свободного духа, а к царству природы. Сообразно с этим метод языкознания совершенно отличен от методов исторической науки и по существу примыкает к методам естественных наук. Равным образом и достижения языкознания более надежны, чем достижения исторических наук, так как

¹ A. Schleich er, Zur vergleichenden Unterschumgen, Bonn, 1848, стр. 3.

² Там же, стр. 4.

субъективный произвол в такой мере не преграждает путь языкознанию, как историческим наукам. Как естественные науки, так и наука о языке ставят целью исследование такой сферы действительности, в которой господствуют неизменные законы природы, законы, в которых воля человека ничего не может изменить¹. Подделать объект языкознания так же невозможно, как и объект естествознания². Языкознание «составляет часть естественной истории человека»³.

Так высказывался А. Шлейхер в 1850 г. Эти же положения повторяются девять лет спустя в работе А. Шлейхера «Немецкий язык». Здесь еще больше подчеркивается важное значение языка для человека (язык – «звуковое выражение мысли, процесс мышления, выявленный посредством звука»). Вместе с тем язык не только уподобляется организмам, как это делалось раньше, но признается организмом. «Из всех организмов языковые организмы ближе всего к нашему внутреннему бытию; это благодаря языку человек впервые становится человеком»⁴. «Языки – это наивысшие организмы среди организмов природы, созданные из звукового материала, – проявляют свои свойства не только в том, что они, как организмы природы, группируются по родам, по видам и подвидам, но и в том, что они растут по определенным законам»⁵. «Жизнь языка... делится... на два совершенно различных периода: первый – это период развития языка, доисторический период, и второй – история распада языковой формы, – исторический период»⁶. И далее: «В соответствии с этим жизнь языка, по существу, совершенно не отличается от жизни других живых организмов – растений и животных. В одной, так же как и в другой, имеется период роста от простейшего начала до весьма сложных форм и период старости, в течение которого языки постепенно отдаляются от достигнутых высших форм и начинают утрачивать их. Естествоиспытатели называют это регрессивной метаморфозой»⁷.

Итак, язык, его особенности, его развитие, по Шлейхеру, так же не зависят от воли человека, как не зависят особенности растительных и животных организмов, их развитие, поэтому язык и относится к царству природы. Язык – «наивысший организм природы, созданный из звукового материала».

§ 19. Принципиальное различие лингвистической и филологической точек зрения на язык. Из такого понимания языка как предмета языкознания становится ясным, сколь велика разница между языкознанием и фило-

¹ A. Schleicher, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 2-3.

² Там же, стр. 3.

³ «Sie bildet einen Theil der Naturgeschichte des Menschen», там же, стр. 1.

⁴ «Macht doch die Sprache erst den Menschen», стр. 3. Здесь повторена мысль, высказанная английским естествоиспытателем Гексли (Huxley).

⁵ A. Schleicher, Die deutsche Sprache, стр. 33.

⁶ Там же, стр. 37.

⁷ Там же.

логией, которая тоже изучает язык. Языкознание, как сказано выше, Шлейхер считает «частью естественной истории человека». Языкознанию противоплагается филология; она имеет дело с историей, которая, по мнению Шлейхера, начинается там, где проявляется свободная воля человека¹.

Филология – дисциплина историческая. Языкознание, напротив, дисциплина не историческая, а естественная. Его объектом является не духовная жизнь народов, не история (в широком смысле слова), а только язык, не действие свободного духа (история), а язык, подчиненный неизменным законам возникновения, язык, свойства которого так же не могут быть определены волею отдельного лица, как, например, невозможно, чтобы соловей изменил свое пение, т. е. объект языкознания – природный организм. Для языкознания безразлично, насколько значителен по своему духу народ, говорящий на данном языке, имеется ли у народа история (!), литература или же он никогда не имел письменности. Литература для языкознания имеет значение лишь как удобный вспомогательный материал для понимания языков и прежде всего потому, что при ее помощи можно добыть непосредственные сведения о минувших языковых эпохах, о прежних языковых формах². При наличии литературы, пишет А. Шлейхер, народные говоры научному наблюдению представляются как стоящие выше (по уровню развития языка), как более закономерные организмы, чем письменный язык³. В языкознании язык – самоцель, в филологии же язык служит средством⁴.

Филология находит материал только там, где имеется литература: филология американских индейцев представляет собой нечто невозможное, так как у них нет истории (!), нет литературы в то время, как для языкознания языки этих народов представляют глубочайший интерес⁵. Филология – наука историческая и поэтому на каждом шагу нуждается в критике источников⁶.

В языке как объекте языкознания не всё, если можно так выразиться, одинаково лингвистично: те явления языка, которые совершенно свободны от воздействия воли человека, а именно морфология, полностью являются делом языкознания; синтаксис, зависящий от мышления и воли индивидуума, более склоняется к филологии; что же касается стиля, он целиком относится к филологии: стиль – это манера письма, зависящая от свободной воли индивидуума⁷.

Филолога касается применение, которое находит язык, языковед интересуется язык как организм. Языковед – естествоиспытатель. Он

¹ А. Schleicher, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 2.

² А. Schleicher, Die deutsche Sprache, стр. 119-120.

³ Там же, стр. 170.

⁴ Там же, стр. 120.

⁵ А. Schleicher, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 2.

⁶ Там же, стр. 3.

⁷ Там же, стр. 3-4.

относится к языкам так же, как, например, ботаник – к растениям. Ботаник должен рассмотреть все растительные организмы, он должен изучить законы их строения, законы их развития. Что же касается использования растительности, представляют ли эти растения ценность с практической и эстетической точки зрения или же лишены ее, – это для ботаника безразлично. Самая красивая роза, замечательная японская лилия так же привлекает внимание ботаника, как какой-либо невзрачный сорняк. Филолог же подобен садовнику. Он разводит только определенные растения, имеющие значение для человека. Для него существеннее всего практическая ценность растения, красота его формы, окраски, аромат и т. п. Растение, которое ни на что не годится, не привлечет внимания садовника, а такие растения, как сорняки, вызывают даже его неприязнь, независимо от того, являются ли они важными представителями растительных форм или нет¹.

В другом месте А. Шлейхер сравнивает филолога с земледельцем, а языковед – с зоологом. Филолог, пишет он, похож на земледельца, который обрабатывает землю парой лошадей. Он должен знать, какой уход требуется за лошадьми. Языковед подобен зоологу, которому необходимы другие познания о биологическом виде лошади².

Филология как историческая наука на каждом шагу нуждается в критике текстов, так как она устанавливает контакт со своим объектом, с историей не непосредственно, а посредством переданного при помощи медиума, который подлежит воздействию человека и который может быть подделан, искажен. Языкознание же имеет метод, общий с естествознанием; он находится в непосредственном контакте со своим объектом, который не может быть подделан. Язык так же нельзя подделать, как природный организм³. Как и всякая наука о природе, языкознание чуждо древним и средним векам. Оно опирается на наблюдение, а наблюдение свойственно новым векам. Филология несравненно древнее⁴.

§ 20. Система воззрений А. Шлейхера. Выше мы изложили воззрения А. Шлейхера на сущность языка и закономерности его развития. Эти воззрения образуют цельную систему. Существенные положения системы А. Шлейхера могут быть схематически представлены в виде следующих положений: 1. Язык – звуковое выражение мысли («думать можно лишь при помощи языка»). В мысли выделяются представления (понятия) и отношения между ними. Соответственно в языке различается значение (связанное с корневым элементом слова) и отношения (передаваемые при помощи аффиксов). 2. В зави-

¹ A. Schleich er, Die deutsche Sprache, Bonn, 1859, стр. 121.

² «Species equus caballus», «Die Sprachen Europas», стр. 5.

³ «Eine Sprache kann nicht nachgemacht werden, so wenig als ein Naturorganismus». – A. Schleich er, Die deutsche Sprache, Bonn, 1859, стр. 122.

⁴ Его же, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 5.

симости от того, как выражаются отношения, возможны три класса (типа) системы языков (корневые, агглютинативные, флективные – аналогичные кристаллу, растению, животному). 3. Три класса (типа) системы отображают три ступени развития. 4. Возникновение и развитие языков падает на доисторический период, когда «дух пребывал в языке», в исторический же период, когда «дух не пребывает в языке», развитие языков прекращается; начинается распад языков (значение составных элементов слова не создается, фонетические «искажения» протекают беспрепятственно). 5. Процесс возникновения, развития и распада одинаков во всех языках. 6. Воля отдельного лица не может определить ни свойств языка, ни его развития: язык относится не к царству «свободного духа», а к царству природы: язык – природный организм. Языковой организм возникает, растет, стареет... Языкознание – естественная наука (одна из наук о природе). 7. Языкознание как часть естествознания противопоставляется филологии как исторической науке. Филология изучает только языки письменные; для языкознания большой интерес представляют и бесписьменные языки (например, языки американских индейцев); равным образом, для языкознания ценными представляются народные говоры (и при наличии литературного языка). Филолог изучает язык как средство, языковед – как самоцель. Отношение филолога к языку можно уподобить к отношению садовника к растениям (или земледельца – к лошадям), языковедческий же подход к языку подобен отношению ботаника к растениям (или зоолога к лошадям). 8. Из отраслей языкознания морфология – вполне лингвистическая дисциплина (воля отдельного лица не может влиять на факты морфологии); синтаксис склоняется к филологии; стилистика же полностью относится к области филологии (манера письма зависит от индивидуума).

Концепция А. Шлейхера может быть охарактеризована как своеобразное сочетание натурализма, гегельянства и индивидуализма.

Язык, его свойство, его изменения не зависят от воли говорящего индивидуума: язык – природный организм. Подчеркивая независимость языка (его свойств, его развития) от воли индивидуума, А. Шлейхер стремился обосновать возможность закономерного в языке¹. Стремление это вылилось в натурализм: язык приравнен к естественным явлениям, к природному организму. Языкознание – раздел естествознания. А. Шлейхер не мог отнести языкознание к историческим наукам – мешало превратное понимание истории: в истории, по Шлейхеру, проявляется воля людей и, следовательно, заключает

¹ Как указывает И. Шмидт, А. Шлейхер на своих лекциях впервые учил, что «все изменения, которые претерпевали индогерманские слова от первобытных времен до наших дней, причинены влиянием двух факторов: фонетических законов, действующих без исключения, и перекрещивающихся с ними неправильных аналогий, которые давали себя чувствовать уже и в более древние периоды развития языка» (см. Б. Д е л ь б р ю к, Введение в изучение языка. Приложение к книге С. Булича «Очерк истории языкознания в России», 1904, стр.51).

Шлейхер, исключается закономерное. В этом отношении показательна квалификация морфологии как дисциплины лингвистической и стилистики как дисциплины филологической.

Проанализировав возможные выражения отношений в системе языка, А. Шлейхер выделяет три класса (типа) языков, являющихся в то же время ступенями развития. Эта триада (момент – в системе, период – в развитии) и особенно взаимоотношение составных членов триады (предшествующее содержится в последующем, как снятый момент!) идет от Гегеля. Гегельянским является понимание процесса развития языка – с первопричиной в виде духа (абсолютной идеи); отсюда же следует деление на доисторию, когда язык развивается, и исторический период, когда развитие прекращается. Метафизический «дух» (абсолютная идея) естественно порождает мистическую картину исторического процесса, ничего общего не имеющую с научным пониманием.

И гегельянство, и натурализм внутренне связаны между собой в концепции А. Шлейхера уже в работе «Языки Европы» (1850), причем натурализм аргументирован гегельянски; в последующих работах основные положения остались те же, изменилась лишь аргументация.

В. Штрейтберг не без основания замечает, что шлейхеровское понимание сущности и развития языка, защищавшееся им до конца жизни, целиком зависит от Гегеля, что философское и натуралистическое понимание языка не только не противоречат друг другу у Шлейхера, а совпадают друг с другом¹. Б. Дельбрюк² соглашается с мнением Штрейтберга, хотя раньше полагал, что вначале Шлейхер находился под влиянием Гегеля и лишь в шестидесятых годах под влиянием Дарвина стал на позиции натурализма. Не соответствует фактам мнение Есперсена³, будто Шлейхер в молодости увлекался Гегелем и лишь в последние годы жизни, защищая положения Дарвина, отказался от взглядов, которыми он увлекался в молодости.

Натурализм составлял одну из основ шлейхеровской концепции уже в 1850 г., т. е. до опубликования (в 1859 г.) «Происхождения видов» Ч. Дарвина. В брошюре «Теория Дарвина и языкознание» (1863) А. Шлейхер останавливается на борьбе языков за существование. Но дарвиновское понятие «борьбы за существование» естественно увязывается с шлейхеровским положением, что язык – природный организм; находя дарвиновскому принципу новую сферу применения, А. Шлейхер не отказывается от своего тезиса, что язык – природный организм и его свойства независимы от воли говорящего (это свое положение А. Шлейхер повторяет и здесь). Предметом второй брошюры «О значении языка для естественной истории человека» (1865) является обоснование того, что языки существуют материально. Это положение увязывает-

¹ W. Streitberg, Schleichers Auffassung von der Stellung der Sprachwissenschaft, журн. «Indogermanische Forschungen», VII (1897), стр. 372.

² B. Delbrück, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, изд. 5, 1908.

³ O. Jespersen, Die Sprache, ihre Natur und Entstehung, Heidelberg, 1925, стр. 53.

ся со шлейхеровским тезисом о том, что язык – природный организм.

Казалось бы, натурализм исключает возможность говорить об индивидуализме как характерной особенности концепции А. Шлейхера. Но А. Шлейхер определяет язык по его экспрессивной функции: функция языка – выражать мысль. Язык как средство общения, коммуникативная функция в определении языка не учитывается; да и в дальнейшем А. Шлейхер говорит о том, что язык, его свойства не зависят от воли говорящего лица; коллектив, использующий язык, выпадает из поля зрения. Натуралистическая концепция А. Шлейхера индивидуалистична.

§ 21. Научно ценное и несостоятельное в концепции А. Шлейхера.

Два положения служат опорными для всей концепции А. Шлейхера: 1) язык – средство выражения мысли; 2) язык – природный организм. В первом положении язык характеризуется по его функции, во втором – по его зависимости от говорящего: индивидуум не может влиять на свойства языка, на его изменения; язык не зависит от говорящего, следовательно, язык – явление природы, природный организм; к объектам истории язык не может относиться потому, что история имеет дело с проявлениями воли людей.

То, что язык – средство выражения мысли (в звуках), не является спорным, но этим отнюдь не исчерпывается сущность языка: чтобы стать средством выражения мысли, язык должен быть средством общения коллектива.

Равным образом бесспорно, что свойства языка, изменения в языке не зависят от воли говорящего; это обстоятельство имеет принципиальное значение как предпосылка возможности закономерных изменений в языке (эту мысль встречаем и у Пауля, и у Соссюра в различных редакциях; это ценное положение живет в современном языкознании). Но неверен вывод, который из этого ценного положения делается А. Шлейхером: раз свойства языка не зависят от воли индивидуума, язык якобы вследствие этого должен быть признан природным организмом. Таким образом, основное положение шлейхеровского натурализма представляется нам как неправильный вывод из правильного, ценного положения.

Ошибочно приравнивать язык к организму, говорить о «росте языка», о старении организма. Правда, языки возникают, развиваются и иногда умирают (т. е. выходят из употребления), но из-за этого язык не может быть признан организмом: организм не может умереть, смерть для организма является биологически неизбежной, для языка же такой неизбежности не существует (древний язык латинский «умер», вышел из употребления, но несравненно более древний китайский язык живет и развивается). Смерть языка – это лишь возможность, причем эта смерть по характеру своему – явление социальное, а не биологическое. Далее: формирование языка не равнозначно созданию организма, развитие языка – росту организма.

Одним словом, положение, будто язык является природным организмом (и всё, что следует отсюда), лишено основания. Следует, однако, отметить, что признание языка организмом не является исходным положением

натуралистической концепции Шлейхера, наоборот, это вывод. Главное не в признании языка организмом, а в положении: свойства языка, изменения языка не зависят от воли отдельного лица.

А. Шлейхер, как отмечено выше, считает движущей силой истории дух (абсолютную идею); это гегелевское объяснение опирается на принципы объективного идеализма, оно находится за пределами науки. Лишено основания выделение двух периодов в истории языков: доисторического, когда языки морфологически развиваются, и исторического, когда они начинают распадаться; критерий развития и распада является случайным; сам факт «распада» обобщен без достаточного основания: формы словоизменения, выражающие отношения, в данных случаях отпадают, но в ряде других случаев могут создаваться (например, за исторический период возникла форма эргативного падежа в грузинском языке, ныне формируется категория страдательного залога в горских иберийско-кавказских языках). Научно ничем не доказано, что флективные языки будто бы представляют собой высшую форму морфологического типа: это дедуктивно выводится Шлейхером из априорной схемы развития языков, вне этой схемы это положение лишено обоснования.

Произвольно толкует А. Шлейхер историю как царство свободного духа, где в полной мере проявляется воля людей и где поэтому-де нет места для закономерности. Конечно, языкознание, поскольку в нем имеются определенные закономерности, не может быть, по Шлейхеру, отнесено к области так понятой истории. Своеобразное, неверное понимание истории ведет к тому, что в концепции А. Шлейхера языкознание противопоставляется истории. Языкознание, по Шлейхеру, – раздел естествознания (и по объекту, и по особенностям его изменения), что нельзя считать правильным.

Не лишена основания характеристика, которую дает А. Шлейхер морфологии, синтаксису и стилистике, но в выводах, которые он делает, не учитывается, что стилистика отличается по точке зрения, что возможен стилистический подход и к морфологии, своеобразное использование морфологических возможностей разными лицами (при единстве морфологического инвентаря и морфологических закономерностей).

А. Шлейхер разграничивает точки зрения языкознания и филологии весьма метко. Нельзя забывать, что в те времена, когда языкознание только что обособилось как самостоятельная отрасль науки, вопрос об отношении к филологии имел большую остроту, для нас теперь малопонятную: филологи долго, до шестидесятых годов (до появления работы Курциуса), не признавали права новой науки о языке на существование.

Разграничивая филологию и языкознание, А. Шлейхер впервые обосновал положение принципиальной важности: бесписьменные языки (например, американских индейцев) представляют для языкознания большой интерес (в то время, как филология может изучать одни лишь литературные языки), что при наличии письменного языка народные говоры для научного наблюдения представляют собой более закономерные «организмы», чем письменные

языки (которые, конечно, изучаются в языкознании). Значение бесписьменных языков и диалектной речи как объекта языкознания, насколько нам известно, впервые было выдвинуто А. Шлейхером в процессе обоснования натуралистической концепции.

А. Шлейхер создает теорию языка, стоя на позициях историко-сравнительного языкознания. Но эта теория отрицает принцип историзма, историчность фактов языка. Это обусловлено неверным пониманием исторического (как лишенного закономерностей) и опорными философскими положениями, привнесенными извне.

Мы подробно остановились на положениях шлейхеровской теории языка, считая целесообразным приводить эти положения в формулировке автора. Это представляется нам тем более необходимым, что концепция А. Шлейхера представляет собой цельную систему положений, всегда обоснованных, правда далеко не приемлемых, но всегда интересных; и даже тогда, когда положения ошибочны, теория А. Шлейхера поучительна в своих ошибках, теория интересна постановкой основных вопросов, строгой последовательностью мысли, исходящей подчас из неверных предпосылок. Теоретическая мысль А. Шлейхера заслуживает значительно большего внимания, чем ей обычно уделяется (благодаря не совсем справедливому суду истории).

§ 22. Возможен ли натурализм без тезиса «Язык – это организм»?

Для А. Шлейхера язык – природный организм, языкознание – отрасль естествознания. Представляет ли понятие организма логическую необходимость для натуралистической концепции (языка)? Можно ли считать языкознание отраслью естествознания, не приравняв язык к организму? Да, возможно; пример тому лингвистические воззрения Макса Мюллера¹.

Язык у М. Мюллера рассматривается как орган мысли². Позиции М. Мюллера здесь не отличаются от позиций А. Шлейхера. Язык, по мнению

¹ Профессор Оксфордского университета, где он читал курс общего языкознания, исследователь индийской литературы и сравнительной морфологии, Макс Мюллер (1823-1900) более известен как автор «Лекций», читанных им в 1861 и 1863 гг. в Лондоне в Королевском обществе наук (Английская Академия наук). Лекции были изданы тогда же под заглавием «Lectures on the Science of Language» («Лекции по науке о языке»). Лекции эти пользовались исключительной популярностью: до 1891 г. они были изданы в Англии 15 раз; были переведены на русский язык («Лекции по науке о языке», – С.-Петербург, 1865 г., «Наука о языке», Воронеж, 1868), на немецкий язык («Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache»), на итальянский и французский языки («La Science du langage»), нам известно третье издание французского перевода 1876 г.

Даже те авторы, которые не признают самостоятельной научной ценности «Лекций» М. Мюллера, отмечают большое значение их в деле популяризации новой в те времена науки о языке (см., например, слова В. Томсена: «Известные лекции по науке о языке» переселившегося в Англию немца Макса Мюллера являются довольно остроумной болтовней, которая в большей степени помогла пробудить и распространить интерес к языкознанию, но лишена самостоятельной ценности». «История языковедения», русский перевод, 1938, стр. 91, примеч. 1).

² М. М ю л л е р, Наука о языке, Воронеж, 1868, стр. 17.

М. Мюллера, – «это живой и говорящий свидетель всей истории человечества»¹. «Язык... ведет нас в самую глубокую древность, далеко превосходящую клинообразную литературу Ассирии и Вавилонии или иероглифические документы Египта»². М. Мюллер разделяет мнение, согласно которому именно язык образует грань между животным и человеком: «Как бы ни были расширены пределы царства животных..., существует один рубеж, который никто еще не отважился поколебать, рубеж языка. Даже те философы, по мнению которых «мыслить» – значит чувствовать», которые приводят всякую мысль к чувствованию и утверждают, что мы разделяем с животными те способности, которые составляют производящую причину мысли, – даже они должны признаться, что до сих пор никакая порода животных не произвела языка»³.

§ 23. Язык не есть организм. «Язык, – пишет М. Мюллер, – не имеет независимого бытия. Язык существует в человеке: он живет, если им говорят, умирает с каждым словом, которое произнесено и не слышится более»⁴. «Говорить о языке, что он нечто существующее само собою, что он имеет свою собственную жизнь, что произрастает до зрелости, производит отрасли и вымирает, есть чистая мифология; и как мы не можем не употреблять метафорических выражений, то следует постоянно остерегаться, чтобы нас не сбили с толку сами слова, употребляемые нами, особенно в подобных вопросах»⁵.

В другой связи М. Мюллер отмечает: «Существует взгляд, представляющий язык органическим и почти живым существом и признающий его формальные элементы произведенными принципом роста, присущим самой его природе... Этот взгляд, впервые высказанный Фридрихом Шлегелем, еще и теперь поддерживается многими, у которых поэтическая фразеология занимает место здравого смысла»⁶. Здесь М. Мюллер оспаривает мнение Ф. Шлегеля, о А. Шлейхере же ничего не говорится, но всё, что сказано М. Мюллером, исключает признание языка организмом, наделение языка свойствами биологического факта.

§ 24. Языкознание как естественная наука (по М. Мюллеру). Язык нельзя считать организмом, но языкознание (или – как его называет М. Мюллер – «сравнительная филология») все же относится им к кругу естественных наук⁷. Почему? Потому что изменения языка представляют собой «р о с т», а не «и с т о р и ю». В чем состоит разница между этими двумя понятиями, между «ростом» и «историей»? Оказывается, об «истории» можно говорить, когда речь идет о «действиях свободных деятелей»; «рост» же указывает «на естественное развитие органических существ». «Мы говорим, однако, – пи-

¹ М. М ю л л е р, Наука о языке, Воронеж, 1868, стр. 19.

² Т а м ж е, стр. 18.

³ Е г о ж е, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 10.

⁴ Т а м ж е, стр. 36.

⁵ Т а м ж е, стр. 30-31.

⁶ Т а м ж е, стр. 162-163.

⁷ Т а м ж е, стр. 16.

шет М. Мюллер, – о росте земной коры и знаем, что подразумевается под этим. В этом смысле мы имеем право говорить о росте языка, но не в том смысле, какой прилагается к росту дерева. Если мы можем назвать ростом то видоизменение, которое совершается с течением времени, вследствие постоянно новых сочетаний данных элементов, которые ускользают из-под влияния свободных деятелей и, наконец, воспринимаются как результат (действия) сил природы..., то можно слово *рост* применить и к языку и перенести науку о языке из области исторических наук в область естественных¹.

Таким образом, «история» и «рост» различаются по тому, подлежит ли изменение изучаемого объекта воздействию человека или нет: если такое воздействие имеется, перед нами, по М. Мюллеру, факт «истории», если же такое воздействие исключено – налицо «рост». Следовательно, «история» у М. Мюллера понимается примерно так же, как у Шлейхера: это сфера, исключаящая закономерное, поскольку изменения здесь находятся во власти человека.

§ 25. Рост языка – образование диалектов и фонетические изменения. Конкретное содержание роста языка составляют образование диалектов и фонетические изменения². Ни то, ни другое не зависит от воли человека: «Причины, производящие рост языка или составляющие, как говорят, его историю, пишет М. Мюллер, не находятся во власти человека. Фонетический упадок языка не есть результат чистой случайности... Но эти законы не были придуманы человеком, напротив, человек должен был им повиноваться, не зная ничего о их существовании»³. В результате закономерных фонетических изменений латинское *patrem* превратилось во французское *père*, латинское *matrem* во французское *mère, fratrem* – во *frère*. Фонетические изменения происходят постепенно, но с неизбежностью и, что важнее всего, они не находятся в распоряжении и власти свободной воли человека. Возникновение диалектов еще менее зависит от отдельных лиц. Поэт может изобрести новое слово сознательно и умышленно, но его принятие зависит от обстоятельств, не терпящих вмешательства индивидуумов. «Допустим, – пишет М. Мюллер, – что нынешнее обозначение французского родительного падежа *du* – естественное искажение латинского *de illo*. Как могло это произойти?» Ни один отдельный индивидуум не мог с умыслом заменить древний латинский родительный перифразой *de illo*. Народ, говорящий на простом латинском диалекте, непременно должен был чувствовать неудобство особого или отличительного обозначения для родительного падежа. Этот же народ должен был употреблять предлог *de* таким образом, что совершенно потерял из виду его первоначальное местное значение... Далее этот народ должен был почувствовать потреб-

¹ М. М ю л л е р, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 50. (Уточнено по тексту французского перевода. – А. Ч.).

² Т а м ж е, стр. 30.

³ Т а м ж е, стр. 47.

ность члена (артикля) и употреблял его во многих выражениях, где его первоначальное значение как местоимения казалось утраченным. Все эти условия необходимо должны были существовать пока один индивидуум, после него другой, а потом сотни, тысячи и миллионы стали употреблять *de illo* как указатель родительного падежа, и так же неизбежно это выражение должно было измениться в итальянское *dello, del* и французское *du*»¹.

«Старания отдельных грамматиков и пуристов поправлять язык совершенно бесполезны»², – заявляет М. Мюллер, тем самым распространяя на письменный язык выводы, сделанные относительно диалектной устной речи.

Зарождение и распространение новых явлений в языке и роль индивидуума в соответствующих процессах представляются М. Мюллеру в следующем виде: «Процесс, по которому язык устанавливается и разлагается, соединяет два противоположных элемента: необходимость и свободную волю. Хотя отдельное лицо представляется, по-видимому, первым деятелем в производстве новых слов и новых грамматических форм, оно является им лишь после того, как индивидуальность его исчезла в общей деятельности семейства, племени или нации, к которой он принадлежит. Сам по себе он ничего не может сделать, и если первый толчок к новообразованию в языке дан отдельным лицом, то он почти всегда, если не всегда, неумышлен, даже бессознателен. Отдельное лицо само по себе бессильно, и результаты, по-видимому, им произведенные, зависят от законов, лежащих вне его власти, и от содействия всех тех, кто составляет с ним один класс, одно тело или одно органическое целое»³. Вслед за этим М. Мюллер все-таки считает нужным прибавить: «Чрезвычайно трудно объяснить, что именно производит возрастание языков»⁴ (т. е. развитие языков).

Затрудняясь дать положительный ответ на вопрос, чем вызвано развитие языков, М. Мюллер подчеркивает, что рост языка «независим от произвола людей и управляется законами, которые можно открыть посредством тщательного наблюдения и, наконец, привести к высшим законам, управляющим органами как человеческой мысли, так и человеческой речи»⁵.

Законы, о которых здесь говорит М. Мюллер, суть закономерности, независимые от воли людей и объективно проявляющиеся в жизни языка. «Хотя язык подвержен непрерывным изменениям, однако не во власти человека ни произвести, ни отвратить их. Переделать закон языка или изобрести новые слова по нашему произволу было бы то же самое, что задумать переменить законы, по которым совершается наше кровообращение, или стараться прибавить к нашей высоте

¹ М. Мюллер, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 48.

² Там же.

³ Там же, стр. 30.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стр. 54.

один дюйм. Человек властвует над природой только тогда, когда знает ее законы и покоряется им; так поэт и философ делятся властелинами языка только тогда, когда знают его законы и им повинуются»¹.

«Царь может изменить, – пишет М. Мюллер, – общественные законы, религиозные формы..., одно поколение или даже одна личность может поднять какое-либо искусство до высшей степени совершенства... Во всем этом мы имеем дело с сознательными действиями отдельных лиц и оттого находимся на исторической почве»². Но выдающаяся личность или же повелитель, пользующийся неограниченной властью, не в состоянии внести в язык произвольные изменения. Это свое положение М. Мюллер иллюстрирует любопытными примерами: «Когда римский император Тиберий сделал ошибку в языке и был поправлен (грамматиком) Марцеллом, то другой, случайно присутствовавший тут грамматик, по имени Капитон, заметил, что сказанное императором – хорошая латынь, а нет, так будет ею, на что Марцелл, более грамматик, нежели царедворец, отвечал: «Врет Капитон, ибо ты, о государь, можешь давать право римского гражданства людям, а не словам!»³. Меткая реплика Марцелла, без сомнения, выражает точку зрения М. Мюллера.

Германский император Сигизмунд, выступая на Констанцском церковном соборе, оказывается, употребил греческое слово *schisma* (*ересь, раскол*) применительно к нормам латинского языка как слово женского рода в фразе: «*Videte, patres, ut eradicetis schismam Hussitarum!*» («*Старайтесь, отцы, искоренить ересь гуситов!*»). Один из монахов тут же заметил императору: «*Serenissime rex, schisma est generis neutri!*» («*Сиятельный государь, схизма – среднего рода!*»). Император, не теряя присутствия духа, спросил: «Откуда ты это знаешь?» Монах ответил: «Александр Галл это говорит». «Кто такой Александр Галл?» – «Монах». – «А я – римский император, и мое слово не менее ценно (правильно), чем какого-то монаха!». Слова императора вызвали смех, но *schisma* все-таки осталось словом среднего рода, и даже император не в силах был изменить его рода!...» – заключает М. Мюллер⁴.

Не во власти человека вносить изменения в язык; этим обусловлен закономерный характер изменения; и это считает М. Мюллер основанием для того, чтобы приравнять язык к объектам естествознания, чтобы исключить языкознание из круга наук исторических. М. Мюллер при этом отнюдь не забывает, что язык связан с исторической жизнью народа. Для истории английского языка, пишет М. Мюллер, необходимо знать историю Англии, учитывать роль кельтского, саксонского, норманского языков в формировании английского языка. Однако, если бы не осталось никаких исторических или иных документов, «английский язык, на котором говорит какой-нибудь дере-

¹ М. М ю л л е р, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 28. (Разрядка наша. – А. Ч.).

² Т а м ж е, стр. 29-30.

³ Т а м ж е, стр. 28.

⁴ Т а м ж е.

венский мальчик, обнаружил бы собственную историю, если бы его анализировали по правилам сравнительной грамматики»: выяснилось бы, что английский язык, подобно голландскому и фризскому, принадлежит нижнегерманской ветви языков, что эти языки вместе с верхнегерманскими входят в индоевропейскую семью языков. Языковед мог бы выделить в английской лексике кельтскую, норманскую, латинскую примесь. Таким образом, хотя ни одна из естественных наук так тесно не связана с историей человека, как языкознание, этого недостаточно для того, чтобы науку о языке исключить из круга естественных наук»¹.

Следует отметить одно обстоятельство: рост языка, по М. Мюллеру, складывается из двух процессов – образования диалектов и фонетических изменений, но эти последние расцениваются М. Мюллером, так же как и А. Шлейхером, как «искажения», «упадок»: «Лишь только язык подчиняется влиянию фонетического изменения, он вступает в новую стадию. Жизнь языка цепенеет и угасает в таких условиях, которые показывают первые следы этого фонетического изменения»². При этом М. Мюллер имеет в виду лишь процессы фонетического упрощения слова («разрушения слова»). Но важно здесь не это: фонетические изменения считаются М. Мюллером процессом закономерным, однако они проявляются будто бы лишь с определенного периода (в этом противоречие). Но если фонетические процессы – это «разрушение слова», «упадок языка», каким же образом М. Мюллер включил фонетические процессы (наряду с диалектными образованиями) в понятие роста? Надо полагать, что «рост» здесь равнозначен «изменениям».

§ 26. Языкознание («сравнительная филология») и филология. Языкознание (или, как его называет М. Мюллер, «сравнительная филология») «не имеет ничего общего с филологией в обыкновенном смысле... Филология есть историческая наука, все равно классическая ли она филология или восточная. Язык в этом случае употребляется только как средство... для понимания литературных памятников, ...для изучения социального, нравственного, умственного и религиозного развития человеческого рода... В сравнительной же филологии мы видим совершенно другое. В науке о языке языки не употребляются как средство, язык сам по себе делается единственным предметом научного исследования... Мы хотим знать не языки, а язык: что он есть, каким образом он может образовать средство или орган мысли; мы хотим узнать его происхождение, свойства, законы»³.

Из такого противопоставления точек зрения языкознания и филологии естественно вытекает, что бесписьменные языки с языковедческой точки зрения представляют не меньший интерес, если не больший, чем языки литературные: «Классическая филология употребляет язык лишь как средство, срав-

¹ М. М ю л л е р, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 53 и сл.

² Т а м ж е, стр. 33.

³ Т а м ж е, стр. 16-17.

нительная же филология (т. е. языкознание – А. Ч.) делает его предметом своего научного изучения. Изучение не одного только языка, а многих, и наконец, всех составляет цель этой новой науки, и, с точки зрения научного рассмотрения языка, язык Гомера не имеет большего значения, не представляет большего интереса, чем диалекты готтентотов»¹. В другом контексте М. Мюллер повторяет это свое утверждение в форме, не менее категорической: «Диалекты, которые не произвели никакой литературы, жаргоны диких племен, шелкание готтентотов и изменения гласных у индокитайцев столь же важны, а с точки зрения определенных проблем даже важнее, чем поэзия Гомера или проза Цицерона»².

В работах последователей Н. Марра утверждалось, что бесписьменные языки будто бы впервые стали признаваться ценным объектом лингвистического анализа в трудах Н. Марра (о бесписьменных языках Кавказа). Такой яркой формулировки значения бесписьменных языков, какая дана М. Мюллером, в трудах Н. Марра, однако, не имеется.

§ 27. Диалекты и литературный язык. Взаимоотношение языкознания и филологии теснейшим образом связано с отношением диалектов к литературному языку: новое понимание значения диалектов обосновывается новым пониманием бесписьменных языков и наоборот. Основные положения М. Мюллера о роли диалектов вкратце таковы. Подлинная жизнь языка дана в диалектах. Литературные языки носят печать искусственности. Диалекты служат питающими источниками литературного языка. Лишившись этих источников, литературные языки застывают. «Рост» языка обусловлен именно ростом диалектов. Эти положения сформулированы столь ярко, что считаем нужным привести наиболее характерные места: «Язык, – пишет М. Мюллер, – совершенно случайно переведен в письмо и сделался средством письменной словесности. Даже в настоящее время большинство языков не произвело литературы. Между многочисленными племенами Центральной Азии, Африки, Америки и Полинезии язык живет еще в природном своем состоянии, в состоянии постоянного сгорания, и туда-то нужно идти, если хотим приобрести полное сведение о росте человеческого слова, пока оно не приостановлено вмешательством литературы. То, что мы называем литературными идиомами Греции, Индии, Рима, Италии, Франции и Испании, скорее должно считать искусственными, нежели естественными формами речи. «Действительная и естественная жизнь языка находится в его диалектах, и, несмотря на тиран-

¹ М. Мюллер, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 53: «Et dans l'examen scientifique du langage, la langue, d'Homère n'a pas plus d'importance, ni d'intérêt, que les dialectes des Hottentots», стр. 90, французский перевод, La science du langage, изд. 3, Париж, 1876.

² Там же, стр. 1.

ство, совершаемое классическими и литературными идиомами, много еще пройдет времени, пока истребятся (исчезнут) диалекты даже столь классических языков, каковы итальянский и французский»¹. «Полагать, что диалекты суть только искажения литературного языка было бы ошибочно. В самой Англии местные говоры имеют много форм, более первобытных, чем язык Шекспира, и богатство их слов во многих отношениях превосходит язык классических писателей какого-либо периода. Диалекты всегда были для литературного языка скорее питающими притоками, нежели отводящими рукавами или каналами...»²

Классический латинский язык, по мнению М. Мюллера, стал неподвижным после того, как стал языком законодательства, религии, литературы и общей образованности. Он не мог расти, потому что не мог изменяться или уклоняться от своей классической точности. «Классические языки платятся за свое временное величие неизбежным упадком. Они подобны стоячим озерам возле больших рек; они образуют резервуар того, что некогда было живой и текущей рекой, но что теперь уже не захватывается течением главного русла... Классический или литературный идиом можно вернее сравнить с замерзшей поверхностью реки, блестящей и гладкой, но оцепеневшей и холодной. Эта поверхность более утонченной и более образованной речи ломается политическими потрясениями и уносится волнами, поднимающимися с глубины... Народные диалекты, составляющие подобие нижнего течения, поднимаются над хрустальной поверхностью литературного языка и, подобно весенним водам, уносят формации прошедшего времени, сделавшиеся уже излишними»³.

Говоря о теории языка, которая выработана только лишь на материале литературных языков (каковы: греческий, латинский, санскрит, готский), М. Мюллер замечает: «Эти идиомы, без сомнения, царственные главы в истории языка. Но как политическая история должна быть более, чем хроника царских династий, так историк языка никогда не должен терять из виду тех низших и народных слоев, от которых первоначально произошли эти династии и которыми единственно они поддерживаются»⁴.

М. Мюллер считает нужным пояснить, почему он уделяет так много внимания вопросу о диалектах: «Может показаться преувеличением то, что я говорю о диалектах, но на этом необходимо было заострить внимание, во-первых, потому, что значение литературных языков очевидно для всякого, а значение диалектов касательно поддержания роста языка еще нисколько не указано... Кроме того, главным предметом настоящего чтения было объяснение роста языка, а в этом отношении нельзя преувеличить значения... диалек-

¹ М. М ю л л е р, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 36.

² Т а м ж е, стр. 37.

³ Т а м ж е, стр. 44-45.

⁴ Т а м ж е, стр. 38.

тов. Отодвиньте язык от его родной почвы, удалите его от диалектов, его питающих, и тотчас же задержите его естественный рост. Фонетическое искажение может продолжаться, но возобновляющее влияние диалектного возрождения прекращается»¹.

За пятнадцать лет до программного выступления неограмматиков М. Мюллер дал меткую характеристику лингвистического значения диалектов.

§ 28. В чем сущность натуралистического понимания языка? Изложение воззрений А. Шлейхера и М. Мюллера показало, что в ряде моментов они расходятся: А. Шлейхер – гегельянец, о М. Мюллере этого сказать нельзя; А. Шлейхер считает язык «природным организмом», для М. Мюллера же неприемлемо считать язык организмом... и т. д. Однако и А. Шлейхер, и М. Мюллер стоят на позициях натурализма в понимании сущности языка. К чему сводится натуралистическое понимание языка? Язык, его свойства, его развитие («рост») не зависят от воли человека примерно так же, как соловей не может запеть жаворонком (А. Шлейхер) или как человек не в состоянии повлиять на свое кровообращение (М. Мюллер), человек не в состоянии изменить свойства языка, повлиять на его изменения. Эта особенность языка и характеризует сущность языка.

Благодаря этой особенности язык представляет собой объект естественно-научного изучения, именно вследствие этой особенности язык становится предметом такого же рассмотрения, как все объекты естественных наук. Вследствие этой особенности языка языкознание является естественной (а не исторической) наукой.

Эта же особенность языка как предмета лингвистики образует критерий для разграничения (точнее – противопоставления) языкознания и филологии: филология имеет дело с продуктами сознательной деятельности людей, воля последних здесь дает себя знать (филология – наука историческая в том специфическом понимании «исторического», которое защищают А. Шлейхер и М. Мюллер).

Благодаря этой особенности языка натурализм (в лице А. Шлейхера и М. Мюллера) объявляет бесписьменные языки такими же ценными объектами лингвистического изучения, как письменные (в то время как филология может изучать лишь литературные языки).

Благодаря этой особенности языка языкознание, при наличии литературных языков, особое внимание уделяет народным говорам, диалектам, видя в них подлинную жизнь языка.

Словом, сущность языка в натуралистическом понимании определяется тем, что свойства языка, изменение языка не зависят от воли и желания говорящих; в этом натурализм находит основу закономерности языковых изменений: естественноисторическое рассмотрение языка для А. Шлейхера и

¹ М. М ю л л е р, Лекции по науке о языке, СПб, 1865, стр. 46.

М. Мюллера равнозначно утверждению принципа закономерности.

Особенность, по которой натурализм определяет сущность языка, подмечена правильно: тот факт, что свойства и изменения языка не зависят от воли и желания говорящих людей, квалифицируемый по-разному, обращает на себя внимание и в дальнейшем – в концепции младограмматика Пауля (речевой процесс протекает бессознательно, и в этом основа точности лингвистического познания), в концепции французской социологической школы Соссюра – Мейе (индивид не в состоянии произвольно создать языковой знак или же произвольно изменить созданный язык – в этом основа социальности языка...). Натурализм правильно подмечает важность данного факта, но неправильно его квалифицирует: изменения языка – это р о с т, а не и с т о р и я.

История понимается натурализмом как царство произвола, исключаящее возможность закономерностей. Такое понимание истории является неверным. Вследствие такого превратного понимания «истории» языкознание оказалось исключенным из круга исторических наук. Натуралистическая теория языка объявляет науку о языке, основанную на историко-сравнительном изучении языков, не исторической наукой, а естественной наукой: исследовательская практика историко-сравнительного языкознания таким образом нашла несоответствующее ей теоретическое освещение в концепции натурализма.

Натурализм и М. Мюллера, и А. Шлейхера, анализируя функцию языка, не говорит о коммуникации, язык не рассматривается как средство общения, язык характеризуется как орудие мысли, как средство выражения мысли в звуках, язык используется в качестве орудия мысли отдельным лицом: н а т у р а л и з м – к о н ц е п ц и я и н д и в и д у а л и с т и ч е с к а я.

2. ИНДИВИДУАЛИСТИЧЕСКИЙ ПСИХОЛОГИЗМ

§ 29. Предварительные сведения. Индивидуалистический психологизм в понимании сущности языка обоснован в известном труде Г е р м а н а П а у л я «Принципы истории языка» (или что то же «Принципы языкознания»)¹.

Исследователь немецкого языка, редактор и один из авторов «Основ (Grundriß) германской филологии», Г. Пауль (1846-1921) – признанный теоретик младограмматического (неограмматического) направления². Программным выступлением неограмматиков считается предисловие к «Морфологи-

¹ Н е р м а н н П а у л, Prinzipien der Sprachgeschichte, изд. 1, 1880 г., последнее, изд. 5, 1920.

² К младограмматическому направлению принадлежали в Германии, кроме Г. Пауля, К. Бругманн (1849-1919), Г. Остгофф (1847-1909), В. Штрейтберг (1864-1925).

ческим исследованиям» К.Бругманна и Г. Остгоффа (1878).

Младограмматиками защищались три положения:

1) фонетические законы не имеют исключений (исключения возникают в результате действия новых, дополнительных закономерностей на основную закономерность);

2) в процессе языковых изменений (фонетических, морфологических...) большую роль играет аналогия;

3) живая диалектная речь должна быть признана преимущественным объектом языкознания (в отличие от письменного языка диалектная речь свободна от контроля).

Блестящим подтверждением положения о том, что фонетические законы не имеют исключений, послужило объяснение, которое дал исключениям из закона первого передвижения звуков датский языковед К. Вернер. Согласно этому закону, который был установлен Я. Гриммом, индоевропейскому (индо-греко-латинскому) г л у х о м у в з р ы в н о м у в германских языках (в готском) соответствует г л у х о й с п и р а н т ($p, t, k - f, p, h$), г л у х о м у п р и д ы х а т е л ь н о м у – з в о н к и й (греч. φ, ϑ, χ – гот. b, d, g), з в о н к о м у в з р ы в н о м у – г л у х о й ($b, d, g - p, t, k$).

Так, например, лат. *caput* закономерно соответствует гот. *haubip*.

Однако это соответствие не всегда подтверждалось (чаще всего внутри слов).

Так, например: древн.-инд. *pitár*, лат. *pater* – *отец* – в гот. *fadar* (налицо d – вместо ожидаемого p); древн.-инд. *mātár*, лат. *mater* – *мать* – в древн.-сакс. *modar* (d – вместо закономерного p); в обоих случаях соответствие нарушено; но древн.-инд. *bhrátar*, лат. *frater* – *брат* закономерно дает в гот. *bropar* ($t : p$).

К. Вернер установил, что различие соответствий зависит от места ударения: соответствие выдержано, когда «слог, заканчивающийся им, стоит под ударением» (*bhrátar : bropar*), «в противном случае стоят звонкие»¹ (*pitár – fadar*): место ударения служит дополнительным условием, от которого зависит, будет выдержана формула соответствия или она будет нарушена. Нарушение фонетического соответствия, таким образом, оказалось не случайным, а закономерным. Принцип закономерности нашел в «исключениях» не органические, а дополнительные подтверждения. Исключение является исключением лишь до тех пор, пока оно не объяснено, пока не выявлена причина, его вызывающая, не установлена закономерность, его порождающая. Объяснить исключение – значит найти новую закономерность, которая влияет на другую (основную) закономерность.

¹ Б. Д е л ь б р ю к, Введение в изучение языка, русский перевод под редакцией С. Булича, приложение к книге С. Булича «Очерк истории языкознания», СПб, 1904, стр. 62; см. также: А. М е й е, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, 1938, стр. 459.

Статья К. Вернера «Об одном исключении из закона первого передвижения» (закона Гримма) была опубликована в 1877 г.¹ В ней К. Вернер, между прочим, писал: «Конечно, сравнительное языкознание не может отрицать совершенно значение случая в жизни языка, но оно не может и не имеет права признавать случайности *en masse*, как здесь, где случаи неправильного передвижения столь же часты, как и случаи правильного. Следовательно, здесь должно существовать, так сказать, правило для неправильности; нужно только его открыть»².

Большое принципиальное значение имело также исследование Ф. де Соссюра «О первоначальной системе гласных в индоевропейских языках», опубликованное в 1879 г.³ Следует отметить, что о фонетических законах, действующих без исключения, говорил еще А. Шлейхер (см. § 20, стр. 333, примечание).

В предисловии к «Морфологическим исследованиям» К. Бругманн и Г. Остгофф о закономерности звуковых изменений писали: «Всякое звуковое изменение, поскольку оно происходит механически, совершается по законам, не допускающим исключений, т. е. направление движения звуков у всех членов одной группы языков, за исключением того случая, когда происходит разветвление на диалекты, постоянно остается одно и то же, и все слова, в которых, при одинаковых условиях, является звук, подчиненный звуковому изменению, без исключения захватываются этим изменением»⁴.

Процессы аналогии, сами по себе вполне закономерные, нарушают закономерное течение других звуковых изменений. И закономерные фонетические изменения, и процессы аналогии яснее всего проявляются в устной бесписьменной речи.

Сосредоточив внимание на изменениях, которые имеют место в эволюции языков, и пытаясь объяснить их, младограмматическое направление подчеркивает значение принципа историзма; сравнительное языкознание представителей младограмматического направления понимается как историческое языкознание: «В распоряжении того, кто берется за научное изучение языка, имеется один-единственный метод – исторический», – писали К. Бругманн и В. Штрейтберг⁵.

Для А. Шлейхера «историческое» было синонимом «произвольного»,

¹ Опубликована в «Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen», т. XXIII (1877).

² Б. Дельбрюк, Введение в изучение языка, СПб, 1904, стр. 62.

³ F. de Saussure, Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes, Leipzig, 1879.

⁴ Б. Дельбрюк, Введение в изучение языка, СПб, 1904, стр. 121.

А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, стр. 460.

⁵ K. Brugmann und W. Streitberg, Zu Fr. Bopps hundertjährigen Geburtstage. – Indogermanische Forschungen, I (1892), стр. VII и послед.

«незакономерного», «историческое» и «закономерное» были понятиями, исключаящими друг друга. Для младограмматиков «и с т о р и ч е с к о е» и е с т ь н а у ч н о е¹.

Отпадает старое деление прошлого на период «доисторический» (с органическим ростом языка) и на «исторический» (период распада языка). В центре внимания ставится положительная задача – уяснение истории развития индоевропейских языков; восстановление языка-основы индоевропейских языков (индоевропейского праязыка) младограмматики не считали научной задачей: «Как может предметом исторической науки являться нечто такое, – замечают К. Бругманн и В. Штрейтберг, – о существовании чего не имеется никаких исторических свидетельств и понимание чего основано на одной лишь сложной системе выводов! Действительная задача индоевропейского языкознания, наоборот, состоит в том – и в этом нет сомнения, – чтобы исследовать общий ход развития индоевропейских языков, начиная с древнейшего периода далекого прошлого по сегодняшний день, и выявить законы, которыми определяется направление «этого развития». «Прошлое и настоящее взаимно восполняют друг друга, ибо, как настоящее остается непонятным для того, кто подходит к нему без знания прошлого, так же будет нема древность на вопросы того, кто не прислушивается к голосу сегодняшнего дня»². Полное признание принципа историзма звучит в словах, которыми Б. Дельбрюк заключает свое «Введение в изучение языка», характеризуя установки сравнительного индоевропейского языкознания: «Языкознание вступило из философского периода в исторический»³.

§ 30. Принцип историзма и теория исторического процесса у Г. Пауля. Принцип историзма лежит в основе всей концепции Г. Пауля. Этот же принцип весьма своеобразно связан и с психологизмом, и с индивидуализмом в понимании сущности языка, поэтому и необходимо подробнее остановиться на нем.

Язык, как всякое создание человеческой культуры, является, по Паулю, предметом исторического рассмотрения⁴.

Языкознание для Г. Пауля равнозначно истории языка. Это подчеркивается и в самом названии труда Г. Пауля: «П р и н ц и п ы и с т о р и и я з ы к а», т. е. «П р и н ц и п ы я з ы к о з н а н и я». Неисторическое, по Паулю, не является научным. Неисторическое, но научное, это не что иное, как не вполне историческое⁵. Историческую точку зрения можно приложить даже к изучению одного диалекта: путем сравнения различных форм, сопоставления

¹ K. B r u g m a n n und W. S t r e i t b e r g, Zu Fr. Bopps hundertjährigen Geburtstage. – Indogermanische Forschungen, I (1892), стр. VII и послед. (Разрядка наша. – А. Ч.).

² Т а м ж е.

³ Б. Д е л ь б р ю к, Введение в изучение языка, СПб, 1904, стр. 148 (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ H. P a u l, Prinzipien der Sprachgeschichte, изд. 4, 1909, стр. 1.

⁵ Т а м ж е, стр. 20.

различных значений слова можно получить историю. Где только имеется возможность сравнения, можно иметь историю.

Но, чтобы должным образом применить принцип историзма, нужны не только факты истории, необходимо разработать принципы развития, необходимо иметь теорию исторического развития или науку о принципах (*Prinzipienwissenschaft*).

Эту теорию Г. Пауль называет «учением о принципах» (*Prinzipienlehre*)¹, «Его можно было, – замечает Г. Пауль, – назвать и философией языка, если бы наш позитивный век не понимал бы под философией языка метафизической спекуляцией»². Учение же о принципах представляет собой эмпирическую научную дисциплину, а не спекулятивное построение философско-метафизического характера.

«Учение о принципах», являясь теорией исторического процесса, ставит целью ответить на вопрос: каким образом возможно при наличии постоянных сил и отношений историческое развитие – движение вперед от простейших и наиболее примитивных форм к сложнейшим? Такова общая формулировка проблемы исторического развития у Пауля. Она нуждается в детализации применительно к требованиям различных исторических наук.

Исторические науки, по Паулю, бывают двоякого рода: исторические естественные науки и (исторические) науки о культуре. Языкознание – одна из наук о культуре: язык – создание человеческой культуры (см. выше). Характерным признаком культуры, согласно Паулю, является участие психического фактора: «Психический элемент есть наиболее существенный фактор во всяком движении культуры, вокруг которого всё вращается, и поэтому психология является наиболее важным основанием всякой науки о культуре, взятой в наиболее высоком смысле»³.

Таким образом, здесь дано принципиальное обоснование психологизма: как известно, считать психологию основанием для другой науки и есть психологизм; если психологическими понятиями и принципами объясняют факты языка, то это будет психологизмом в языкознании; если психологические понятия и закономерности кладут в основу логических понятий (например, суждения), то это даст психологизм в логике; равным образом мы будем иметь психологизм в теории познания (в гносеологии), в теории права, в теории литературы, в теории арифметики... словом, в теории любой науки, которая основывается на понятиях психологии как понятиях объяснительных.

Почему психологию следует считать «наиболее важным основанием» вообще наук о культуре и, в частности, языкознания? Потому что в психиче-

¹ Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 1.

² Там же.

³ Там же, стр. 6 (Разрядка автора).

ском элементе видит Пауль наиболее существенный фактор «движения культуры»: ролью психического в создании и развитии культуры определяется важное значение психологии как основы наук о культуре.

Но для Пауля вопрос этим не исчерпывается. Во-первых, психический элемент, хотя и представляет «наиболее существенный фактор», но он не является единственным фактором для создания продукта культуры: «человеческому духу приходится действовать совместно с человеческим телом и окружающей природой», и, следовательно, следует учесть и законы, по которым развиваются физические факторы культуры; таким образом, помимо психологии, «естествознание и математика образуют необходимую основу наук о культуре»¹. Сообразно с этим «главная задача учения о принципах науки о культуре состоит в изложении тех общих условий, при которых психические и физические факторы, следуя своим особым законам, содействуют достижению общей цели»², т. е. созданию продукта культуры.

Во-вторых, «наука о культуре, – пишет Г. Пауль, – всегда является наукой об обществе. Только в обществе возможна культура, только общество делает человека историческим существом»³. Развиваться может человек и вне общества, но при этом, во-первых, он не сможет подняться выше примитивной ступени развития и, во-вторых, это ничтожное его достижение исчезло бы вместе с его смертью. Только благодаря совместной деятельности для достижения определенной цели, только путем передачи другим того, что создано отдельным лицом, может развиваться не только хозяйственная деятельность, но и все виды культуры.

Отсюда следует: учение о принципах науки о культуре «должно показать, каким образом происходит взаимодействие индивидов в общественной жизни, в каком отношении находится отдельное лицо к коллективу, получая и отдавая, будучи определяемо и определяя, показать, как новое поколение наследует старому»⁴.

Раз наука о культуре и есть наука об обществе, учение о принципах науки о культуре становится учением о развитии общества. Трудности, с которыми здесь приходится иметь дело, согласно Паулю, обусловлены тем, что факторы развития здесь сложнее, чем в естественноисторических дисциплинах; основой служит экспериментальная психология, наука молодая и, следовательно, недостаточно разработанная; необходимость в учении о принципах здесь не так сильно ощущалась.

¹ Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 6-7.

² Там же, стр. 7.

³ «Die Kulturwissenschaft ist immer Gesellschaftswissenschaft. Erst Gesellschaft ermöglicht die Kultur, erst Gesellschaft macht den Menschen zu einem geschichtlichen Wesen.» – Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 7.

⁴ Там же, стр. 7.

Хотя Г. Пауль и оговаривает, что математика и естествознание образуют «необходимую основу наук о культуре», но ведущую роль он отводит психологии (даже экспериментальной психологии). Таким образом, учение о принципах наук о культуре принимает характер психологического учения. Но поскольку наука о культуре представляет собой науку об обществе, паулевское учение о принципах наук о культуре оказывается психологической теорией развития общества. И вполне естественно, если в этой связи ставится вопрос об отношении паулевского учения о принципах к «психологии народов» Лацаруса и Штейнталя: ведь «психологию народов» также интересует коллективная жизнь с психологической точки зрения – взаимоотношения людей в коллективе и продукты, созданные в процессе коллективной жизни людей (см. § 10): «Человек, как духовный индивид, является предметом индивидуальной психологии. Рядом с ней как ее продолжение возникает психология общественного человека или общества людей, которую мы называем психологией народов», – писал Лацарус. «Подлинная человеческая жизнь людей, духовная деятельность возможны только благодаря совместным действиям и взаимодействиям. Дух является общим созданием человеческого общества... Индивид является человеком только в коллективе людей, только через участие в жизни себе подобных»¹.

Г. Пауль считает нужным отмежевать свое учение о принципах от установок «психологии народов». Он пишет, что учение о принципах обществоведения отнюдь не то же самое, что «психология народов»: учение о принципах содержит много непсихологического. Все многообразие взаимоотношений общества и индивидуума, по мнению Г. Пауля, можно свести к четырем категориям, а именно:

а) в индивидууме возникают психические образования, комплексы представлений, которые без влияния других индивидуумов или вовсе не возникли бы в нем, или же возникли бы очень поздно (доказать теорему Пифагора впервые – одно, а выучить ее теперь – другое);

б) индивидуум научается приводить в движение предметы и орудия; и здесь пример других играет большую роль: выполняемое движение само по себе акт физиологический, но в нем одновременно участвует и психологический момент;

в) изготовленные человеком и используемые им предметы природы, которые превращаются в орудие труда и капитал, переходят от одного лица к другому, их обработка и использование требует участия разных лиц;

г) люди оказывают друг на друга физическое воздействие, которое может быть на пользу или во вред прогрессу, но для процесса культуры необходимо.

Из этих четырех разновидностей взаимоотношения общества и индиви-

¹ Ср. Пауль: «Только в обществе возможна культура, только общество делает человека историческим существом».

дуума в «психологии народов» учитывается лишь одна, первая. Сложные образования возникают в «народе», т. е. в коллективе только потому, что индивидуум живет в обществе вместе с другими индивидуумами. Г. Пауль заключает: «Все, что есть психического в развитии этих образований, совершается внутри отдельной психики по общим законам индивидуальной психологии. Что же касается всего остального, посредством которого становится возможным воздействие одного индивидуума на другой, то оно не является психическим»¹.

Содержание представления не может быть переносимо от одного индивидуума к другому² непосредственно, оно может быть опосредствовано при помощи языка – звуков, физического продукта.

Бесспорно положение Г. Пауля о том, что воздействие одного индивидуума на другого не может осуществляться психическим путем. Но нельзя согласиться с его утверждением, будто общие законы индивидуальной психологии могут объяснить «все, что есть психического в образованиях» коллективной жизни, в языке. Отмежевываясь от «психологии народов» Лацаруса–Штейнталя, Г. Пауль становится на позиции индивидуальной психологии, стремится строить учение о принципах развития общества на основе индивидуальной психологии. Тем самым он вступает в противоречие со своим же правильным положением, что язык как продукт культуры возможен лишь в обществе; а отсюда ведь следует, что языкознание как общественная наука не может базироваться на индивидуальной психологии (да и вообще на психологии).

§ 31. Особенности изучения языка в языкознании (по Паулю). Учение о принципах, как отмечено выше (§ 30), – это теория развития. С точки зрения этой теории язык вызывает особый интерес: условия развития ни одной отрасли культуры, по словам Пауля, не могут быть изучены с такой точностью, как условия развития языка, и поэтому нет другой такой науки, метод которой был бы таким совершенным, как метод языкознания, по этой причине языкознание сближают с естественными науками.

Чем это обусловлено? Г. Пауль указывает на несколько обстоятельств:

1. Из четырех категорий общественных отношений, о чем говорилось выше, к языку имеют отношение только первые две. Основу языкознания образуют по преимуществу только две объяснительные науки (*Gesetzeswissenschaften*): психология и физиология (последняя лишь частично). Относительная простота языковых процессов особенно бросается в глаза, если сравнить их с процессами экономической деятельности (в этой последней дают себя знать все четыре категории общественных отношений). Итак, процессы развития языка являются относительно простыми.

2. Процесс языковой деятельности протекает в отдельном индивидууме

¹ H. P a u l, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 13.

² Т а м ж е, стр. 15.

(«многие индивидуумы могут создавать одинаковое, но от этого ни акт создания, ни продукты не станут другими»). В языке не имеет места распределение труда или объединение сил, столь характерные для экономической деятельности, где ими обусловлена большая сложность отношений.

3. Языковые образования (например, слова, предложения...) используются неосознанно: сознательным является намерение сообщить что-либо, но языковые средства, употребляемые при этом, не используются сознательно (сознательное использование языковых средств наблюдается лишь в литературном языке)¹. Язык усваивается ребенком в таком периоде, когда о намеренном и сознательном действии речи быть не может. Отсюда – однородность языкового процесса у разных индивидуумов. «Большое однообразие всех языковых процессов у различных индивидуумов представляет самую существенную основу для точного научного познания языка»².

Таким образом, речь протекает в индивидууме, и это упрощает задачу изучения языка. Этому же способствует то обстоятельство, что процесс речи протекает бессознательно, сознательное вмешательство в процесс повседневной речи исключается. Но почему же речевые процессы у различных лиц сохраняют о д н о р о д н о с т ь, точнее, единообразие? Г. Пауль отвечает: «Если бы язык не был создан на основе того, что является общим в природе человека, он не был бы подходящим средством общения. И, наоборот, неизбежным следствием того, что он служит средством общения, является то, что язык... отбрасывает все чисто индивидуальное, что он не приемлет и не сохраняет ничего такого, что не санкционируется согласованностью определенного количества лиц (индивидуумов), находящихся между собой в связи»³.

Все «чисто индивидуальное» не удержится в языке, поскольку окажется несовместимым с коммуникативной функцией языка. Эта часть утверждения Г. Пауля не вызывает сомнений. Но вряд ли можно удовлетворительно объяснить, почему язык оказался подходящим средством общения, указанием на то, что «язык создан на основе того, что является общим в природе человека»: остается неясным, что это за общее, как оно возникло и каким образом случилось, что при наличии этого «общего в природе человека» так много различных языков.

§ 32. В чем заключается сущность языка (по Паулю)? Как сказано выше (§ 30), отправным пунктом всей концепции Г. Пауля служит историзм: как всякое создание культуры, язык – предмет исторического рассмотрения. Историзм привел Пауля к психологизму: учение о принципах развития строится в первую очередь на основе психологии. К психологизму же приходит Г. Пауль в понимании сущности языка, опять-таки отправляясь от историзма: психологическое толкование сущности языка

¹ Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 17-19.

² Там же, стр. 19.

³ Там же, стр. 19-20.

органически связано у Пауля с принципом историзма.

Ход мыслей Г. Пауля представляется в следующем виде: согласно Паулю, подлинный объект языкознания – «все проявления языковой деятельности во всех индивидах в процессе их взаимодействия»¹; одновременно Г. Пауль подчеркивает, что «сказанное не имеет развития»²: как физиологическо-физический продукт, слово исчезает бесследно, лишь только приведенные в движение органы речи возвращаются к спокойному состоянию³. Следовательно, такие факты не могут быть объектом исторического изучения.

Когда мы говорим, что такое-то слово происходит от слова, которое раньше, тогда-то, существовало, то такие выражения вводят в заблуждение: не может существовать никакой непосредственной причинной связи между словом, произнесенным один, другой, третий, четвертый раз. Связь между этим четыре раза произнесенным словом может быть установлена лишь посредством психического коррелята данного слова. Причинная связь может устанавливаться между такими психическими коррелятами. Подлинные «носители исторического развития, – говорит Г. Пауль, – суть психические организмы» речевых представлений: только в них остается след от происшедшего (сказанного, услышанного), только в таких психических организмах даны условия исторического развития⁴.

Что же это за «психические организмы»? Они состоят из речевых представлений: это – сложная ассоциативная сеть акустических, моторных... речевых представлений, отложение в памяти слышанного и сказанного... Акустические и моторные представления ассоциируются друг с другом, а также с представлениями обозначаемых ими предметов, с представлениями синтаксических связей...; в эту ассоциативную сеть включаются разные падежи одного и того же имени, различные времена, наклонения, лица одного и того же глагола, словообразовательные элементы и т. д.⁵

Организм речевых представлений в каждом индивидууме находится в процессе постоянных изменений: во-первых, слабеет и теряется все, что не закрепляется благодаря новым впечатлениям; с другой стороны, говоря, слушая, мысля, индивидуум привносит новые представления, обогащает новым материалом наличный организм представлений; наконец, изменениям подвергаются связи представлений, языковые ассоциации.

Организм речевых представлений в каждом индивидууме имеет более или менее своеобразную структуру и развивается более или менее своеобразно. Если даже представить, что эти речевые представления одинаковы по своему содержанию, состоят из одинаковых элементов, они могут оказаться в

¹ Н. P a u l, Prinzipien der Sprachgeschichte, изд. 4, 1909, стр. 24.

² Т а м ж е, стр. 28.

³ Т а м ж е.

⁴ Т а м ж е.

⁵ Т а м ж е, стр. 26.

различной последовательности, образуя различные группировки. Бесконечное разнообразие структуры организмов речевых представлений влечет за собой бесконечную изменчивость языка и непрерывное возникновение диалектных особенностей¹.

Организмы речевых представлений, по Паулю, существуют в подсознательной сфере.

Быть может, самый значительный прогресс, которого достигла новейшая психология, пишет Пауль, состоит в познании того, что большая масса психических процессов протекает, не будучи ясно сознанный, и все, что раньше было в сознании, остается в сфере подсознательной в виде действующего момента. Это сознание имеет исключительно большое значение для языкознания и широко в нем использовано Штейнталем².

Итак, при исследовании языка в концепции Пауля центр тяжести перемещается с произносимых и слышимых фактов речи на психический субстрат, на «психические организмы», причем эти психические организмы мыслятся как находящиеся в подсознательной сфере. По мнению Г. Пауля, когда мы изучаем язык, мы, оказывается, докапываемся до этих организмов речевых представлений, но это связано с большими трудностями даже в самом благоприятном случае: поскольку они находятся в сфере подсознательного, они не могут быть объектом непосредственного наблюдения, их можно изучать в отдельных актах речевой деятельности (когда они вступают в поле сознания). Лишь при помощи многочисленных умозаключений по этим актам можно восстановить картину тех масс представлений, которые пребывают в сфере подсознательного³. Собственно говоря, пишет Г. Пауль, следовало бы каждый индивидуум изучить полностью указанным способом и результаты изучения сопоставить друг с другом. В действительности же мы довольствуемся несравненно меньшим: на основании материала, полученного от изучения речи нескольких лиц, мы выводим некоторую среднюю величину, с х е м у я з ы к о в о г о у з у с а (*Sprachusus*).

При непосредственном наблюдении над речью наиболее доступными оказываются акустические впечатления, наиболее точным – изучение артикуляции речевых органов. Психическую сторону речевых актов может познать говорящий посредством самонаблюдения, у других же лиц мы замечаем физические факты (в виде речевых актов), и на основании их мы делаем заключения о соответствующих психических коррелятах, руководствуясь собственным опытом⁴. Когда проведено описание языка различных эпох согласно вышеуказанным требованиям, тем самым выполнено условие, которое дает возможность, сравнив эти описания, составить себе представление о процессах,

¹ Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 27-28.

² Там же, стр. 25.

³ Там же, стр. 29.

⁴ Там же, стр. 30.

имевших место, т. е. об изменениях.

Чем вызываются языковые изменения, изменения языкового узуса? При объяснении этих изменений, по мнению Г. Пауля, нельзя целиком исключить момента сознательного воздействия: терминологии различных отраслей науки, искусств, ремесел вырабатываются и обогащаются специалистами, исследователями, фиксирование норм письменного языка – дело грамматиков; в деспотических государствах воля монарха в том или ином случае может также дать себя знать; обычно это касается явлений, в которых наблюдаются колебания. Но удельный вес таких сознательных воздействий в процессе развития языка ничтожен. «Собственно причиной изменения языкового узуса является не что иное, как обычная речевая деятельность»¹. В процессе речевой деятельности всякое намеренное воздействие на языковой узус исключено: здесь нет никакого намерения, кроме намерения сделать понятным для другого свои мысли и желания. Во всем остальном, при развитии языкового узуса, цель играет лишь ту роль, которую для нее отводит Дарвин в развитии органической природы: от большей или меньшей целесообразности возникших образований зависит сохранение или гибель их².

Речевая деятельность не определяется целиком языковым узусом: остается некоторая доля свободы. Проявление этой свободы влияет на психический организм и говорящего, и слушающего (собеседника). Так возникают отклонения в языковом узусе. Если эти отклонения, возникшие у отдельных лиц, окажутся одинаково направленными, в результате могут появиться изменения в языковом узусе. Итак, индивидуальные отклонения могут привести к изменению языкового узуса, если найдут поддержку в речевой деятельности других лиц. Но таких результатов не дадут многочисленные отклонения речевой деятельности отдельных лиц, если они не найдут поддержки в речевой деятельности других лиц, т. е. если эти отклонения не окажутся одинаково направленными³.

Каково взаимоотношение языкового узуса и индивидуальной речевой деятельности? Каким образом определяется (ограничивается) речевая деятельность индивидуума языковым узусом и, наоборот, как влияет на него индивидуальная речевая деятельность – таков, по Паулю, вопрос, вокруг которого вращается всё учение о принципах истории языка⁴. Формулировка вопроса не вызывает возражений, если считать, что «языковой узус» и есть язык, а индивидуальная речевая деятельность – его проявление. Но такое толкование данного положения вряд ли может соответствовать принципиальным установкам Пауля.

¹ Н. P a u l, Prinzipien der Sprachgeschichte, изд. 4, 1909, стр. 32.

² Т а м ж е.

³ Т а м ж е.

⁴ Т а м ж е, стр. 33.

§ 33. Подлинной реальностью, по Паулю, обладает лишь индивидуальный язык. Сущность языка как объекта изучения истории сводится к организму речевых представлений, но этих организмов столько же, сколько говорящих индивидуумов. Следовательно, подлинной реальностью обладает только индивидуальный язык: «...бесспорно правильно положение, что каждый индивидуум имеет свой собственный язык и каждый из этих языков имеет свою собственную историю»¹... «Мы должны собственно различать столько языков, сколько существует индивидуумов»².

В этом факте заложена возможность возникновения множества диалектов. Поэтому надо ставить вопрос не о том, почему возникают диалекты, а о том, почему они так редко возникают. Процессу зарождения особенностей (т. е. процессу дифференциации) противодействует процесс, действующий в противоположном направлении, – процесс сглаживания различий в результате общения. Чем слабее общение, тем сильнее проявляется процесс дифференциации, тем больше различий может возникнуть и сохраниться³.

Если бы в пределах распространения того или иного языка, пишет Пауль, общение людей было бы совершенно равномерным, мы имели бы лишь индивидуальные языки, из которых те, которые находятся в тесной связи между собою, менее всего отличались бы друг от друга, в то время как на противоположных концах могли возникнуть сильные расхождения. При этих условиях не было бы возможности индивидуальные языки объединять в группы, которые, как замкнутые целые, могли бы противопоставляться другим группам: каждый индивидуальный язык представлял бы собою переходную ступень между другими. Но такого равномерного распределения индивидуальных языков не было никогда и нигде. Если даже совершенно равномерно распределить человеческие семьи на определенной территории, в пределах семьи общение было бы более тесным, чем между разными семьями. В действительности же мы имеем совместную жизнь в городах, в селах, у кочевых народов – в ордах, и даже там, где живут хуторами, люди объединены в большие или меньшие политические или религиозные союзы (с местами собраний). В горных местностях долины отрезаны друг от друга в большей или меньшей степени. Острова отрезаны морем... Но даже при отсутствии таких препятствий между поселениями людей оказываются невозделанные земли, леса, пустыри... Поэтому-то индивиды оказываются объединенными в группы: житель какой-либо местности, естественно, оказывается ближе (по языку) к жителям данной местности, чем другой; в этих условиях возникают заметные и стойкие расхождения, обнаруживаются действительные границы между языками (группами индивидуальных языков)⁴.

¹ Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 39.

² Там же, стр. 37.

³ Там же, стр. 40.

⁴ Там же, стр. 40–41.

§ 34. Индивидуальный язык и возможность речевого общения. Если в действительности существуют одни лишь индивидуальные языки, то каким же образом язык может выступать как средство общения, выполнять коммуникативную функцию? Прямого ответа на данный вопрос у Г. Пауля мы не находим. Правда, Г. Пауль апеллирует к понятию языкового узуса: «Путем сравнения отдельных языковых организмов можно получить определенную среднюю величину (*gewisser Durchschnitt*), которой определяется... собственно нормальное в языке, языковой узус»¹. Языковой узус, таким образом, оказывается тем, что есть общего в индивидуальных «языковых организмах».

Языковому узусу в концепции Г. Пауля придается большое значение, в особенности когда речь идет об объяснении изменений в языке (см. § 32). Особенное место в объяснении изменений языкового узуса отводится Г. Паулем процессу изучения языка ребенком: здесь язык заново создается, и результаты, полученные при этом, не совпадают с тем, что было до того. Как же возник этот языковой узус, каким образом общее оказалось в индивидуальных языках – это у Пауля не объяснено. Выше нами было уже отмечено, что нельзя считать объяснением слова Пауля: если бы язык в такой мере не строился на том, что есть общего в природе человека, он не оказался бы подходящим средством общения людей. «Общее в природе человека» само требует и разъяснения, и объяснения: что оно собой представляет? как возникло? почему это «общее в человеческой природе» совмещается с многоязычием, если оно является достаточным основанием для создания языка? и т. д.

В другом труде Г. Пауля языковой узус приписывается коллективному общению²; однако и здесь не сказано, каким образом языковой узус мог возникнуть в процессе коллективного общения.

§ 35. Критический анализ концепции Г. Пауля о сущности языка. Выше мы изложили основные положения Г. Пауля о сущности языка в связи с общими принципами паулевской концепции (и, в частности, учения о принципах развития). Чтобы охарактеризовать основы концепции Г. Пауля, необходимо выяснить, как мыслится в языке взаимоотношение психического и психического, с одной стороны, индивидуального и социального моментов – с другой? Г. Пауль решает вопрос в пользу психического и индивидуального; основополагающими принципами концепции Г. Пауля следует считать психологизм и индивидуализм.

Г. Пауль, конечно, учитывает, что язык не состоит из моментов только психических; но сущность языка Г. Пауль видит в психическом субстрате речевых актов, в организме речевых представлений. В этом прежде всего – психологизм Г. Пауля. Организм речевых представлений, по Паулю, создает возможность исторического подхода к фактам языка: история языка строится на

¹ Н. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 29.

² «Verkehrsgemeinschaft», см. «Grundriß der germanischen Philologie», herausgegeben von H. Paul, Band I, Auflage, Strassburg, 1901, глава Methodologie, стр. 161.

психологизме. Далее: в психологии видит Г. Пауль теоретическую основу науки о языке. И это не только при определении сущности языка, но при определении, допустим, таких грамматических понятий, как «предложение», «подлежащее» (субъект), «сказуемое» (предикат)¹.

Организмы речевых представлений, составляющие сущность языка, даны в отдельных индивидуумах: сколько индивидуумов, столько языков, – подлинной реальностью обладают лишь индивидуальные языки.

Таким образом, индивидуализм концепции Пауля органически связан с психологизмом, индивидуализм определяется психологизмом: психологизм образует исходное положение, в индивидуализме дано его логическое продолжение. Таково взаимоотношение этих двух начал концепции Г. Пауля, которую можно охарактеризовать как индивидуалистический психологизм.

Г. Пауль отдает себе отчет в том, что язык не исчерпывается психическим моментом. Пытаясь отмежевать свое «учение о принципах» (наук о культуре) от «психологии народов» Лацаруса–Штейнталя, Г. Пауль пишет: «Фундаментальное значение имеет факт, который мы никогда не должны терять из виду, что всякое чисто психическое взаимодействие совершается внутри отдельной психики. Всякое общение между психиками является непрямым, оно опосредствовано физическим путем»². И в другом месте: «Все то, посредством чего делается возможным воздействие одного индивидуума на другой, не есть психическое»³.

Иначе говоря, язык как средство общения не есть явление психическое, язык может служить средством общения, поскольку языковые знаки по материалу суть физические: слышать можно произнесенное слово, а не представление слова. Если язык сводится к психическому организму, тогда надо отвергнуть, что язык – средство общения; психическое не может стать средством общения; но раз язык, по Паулю, есть средство общения, нельзя видеть сущность языка в психическом организме речевых представлений. Г. Пауль же не делает такого вывода. Напротив того, стремясь доказать, что психология языка излишня, он находит естественным отмежеваться от позиции О. Дитриха следующими словами: «Психологическим должно быть все языкознание в целом, даже когда дело касается установления отдельных фактов. Для психологии языка, как отдельной специальности, нет места ни внутри языкознания, ни внутри психологии»⁴. Здесь Г. Пауль явно игнорирует то физическое, без чего язык не может стать средством общения, и вступает в прямое противоречие с тем, что выше говорилось Паулем же об его значении. Психологизм в концепции Г. Пауля о сущности языка оказывается внутренне

¹ Об этом речь будет в методологии описательной грамматики.

² Н. Р а u l, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 12.

³ Т а м ж е, стр. 13.

⁴ Т а м ж е, стр. 21, примеч. 1.

противоречивым; и это не случайно: последовательную теорию сущности языка на основе психологизма построить невозможно.

Это – о психической и физической стороне языка по Паулю. Теперь – о взаимоотношении индивидуального и социального в концепции Г. Пауля.

Из изложения воззрений Г. Пауля видно, что индивидуализм концепции Г. Пауля не исключает неиндивидуального или точнее «общеиндивидуального» языка: это общеиндивидуальное подразумевается в понятии «языкового узуса». Паулевская формула развития языка построена с полным учетом этого понятия: ведь именно взаимоотношение языкового узуса и индивидуальной речевой деятельности считает Г. Пауль центральным вопросом, вокруг которого концентрируется все учение о принципах истории языка¹. Г. Пауль в другом месте прямо указывает: необходимым следствием того, что язык служит орудием общения, является то, что язык отбрасывает все чисто индивидуальное, что он не приемлет и не сохраняет ничего такого, что не имеет санкции определенного количества индивидуумов, находящихся между собою в связи². Нет сомнения, что язык, отбрасывающий все индивидуальное, не может быть индивидуальным языком: он противопоставляется Паулем индивидуальному языку. Нельзя считать случайными для концепции Г. Пауля такие высказывания: языкознание – наука общественная; наука о культуре всегда есть наука об обществе; язык – продукт культуры (а не природы, как утверждали натуралисты). Если бы Г. Пауль не замечал социальной природы фактов культуры вообще и языка в частности, он не ставил бы задачей учения о принципах показать, каким образом протекает взаимодействие индивидуумов между собой, в каком отношении находится отдельное лицо к коллективу, как новое поколение вступает в наследие старого³.

Итак, вопрос об общественном характере языка учитывается Г. Паулем, но данных для его решения в концепции Пауля не имеется. Объявив подлинной реальностью индивидуальный язык, концепция Г. Пауля тем самым находит естественное объяснение изменениям и изменчивости языка; но остается непонятным, как могут индивидуальные языки быть средством общения: понятие «индивидуальный язык» содержит внутреннее противоречие, если «индивидуальный» брать в значении «специфический для индивидуума»: такое «специфически индивидуальное» не может выполнять роль средства общения (т. е. не может быть языком). Иное дело, если выражение «индивидуальный язык» понимать в том смысле, что он дан в индивидуе: «единообразии» таких индивидуальных языков не исключено; данное в разных индивидуумах может быть единообразным, и такой «индивидуальный язык», конечно, может быть средством общения. Но в этом случае следует объяснить, откуда взялось это единообразие в языках различных индивидуу-

¹ Н. Пауль, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 33.

² Там же, стр. 19–20.

³ Там же, стр. 7.

мов. Этого объяснения концепция Г. Пауля не дает: концепция сущности языка Пауля остается последовательно индивидуалистической.

Индивидуализм концепции Г. Пауля не в том, что он не замечает социального момента сущности языка, а в том, что эта концепция не может найти для него подобающего места: не ясна сущность «языкового узуса», не понятно его происхождение. Понятие о «языковом узусе» не находит естественного места в индивидуалистической концепции Г. Пауля, оно не связано органически с этой концепцией.

Отмежевываясь от установок «психологии народов» Лацаруса и Штейнталя, Г. Пауль ссылается на непсихические моменты (в языке, в обществе), но это означает не преодоление психологизма, а элиминирование социального, не отрицание, а утверждение психологизма, только не социального, а на базе индивидуальной психологии.

От историзма к психологизму, от психологизма к индивидуализму – таков своеобразный путь развития теоретической мысли Г. Пауля.

В воззрениях Г. Пауля центр тяжести падает на психологизм. Насколько обоснован психологизм Г. Пауля с точки зрения психологии? Психология, на которую Г. Пауль ориентирует языкознание – это психология Гербарта, психология интеллектуалистическая и ассоциационистская: основным психическим феноменом Гербарт считал представления (отсюда – интеллектуализм), основным психическим процессом – ассоциацию. Представления могут сознаваться, но могут сохраняться и подсознательно. Речевые представления Г. Пауля, в которых он видит сущность языка, относятся именно к категории подсознательных психических явлений; они вступают в поле сознания лишь во время речи.

Понятие «подсознательного», понятие «психических явлений», существующих подсознательно, нельзя считать психологически правомерным, оправданным. Гербартианская психология в этой части особенно несостоятельна. Вполне естественно, если понятие подсознательных психических явлений (представлений) вызывало критические замечания. Реплика В. Вундта: что перестало сознаваться, «что не создается, не может быть психическим, оно может оставить лишь физический след»¹, не находит по существу ответа у Г. Пауля. Не лишено основания и замечание Ф. Мистели: «Бессознательное, раз оно не может быть воспринято ни внешне, ни внутренне, – чисто метафизическое понятие»².

Далее, если речевые представления относятся к сфере подсознательного, психологию нельзя считать теоретической опорой науки о языке: психоло-

¹ Н. P a u l, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, изд. 4, 1909, стр. 25.

² См. рецензию F. Misteli на первое издание «Принципов истории языка» Г. Пауля в журнале «*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*», XIII, 1881, стр. 397.

гия не может изучать подсознательного (если только допустить реальность такого психического феномена). В данном случае слабость психологической позиции Г. Пауля вызвана несостоятельностью психологической системы Гербарта. Психологизм Г. Пауля не оправдан не только с точки зрения науки о языке, но и с точки зрения самой психологии.

Но, допустим, что психологическая база паулевской концепции безупречна с точки зрения психологии. Психологизм все равно был бы неприемлем прежде всего потому, что сущность языка нельзя видеть в речевых представлениях (в «организме речевых представлений»). Верно то, что в памяти сохраняется знание лексики и грамматики того или иного языка, которым мы владеем, и тогда, когда мы не говорим на данном языке. Не вдаваясь в объяснение того, каковы физиологические и психологические основы этого факта, следует указать, что наша речь далеко не всегда сопровождается теми речевыми представлениями, из которых, по Паулю, создан психический организм. Но не это – главное. Решающее значение имеют два обстоятельства. Во-первых, эти «речевые представления» – явление вторичное, производное: они могут появиться лишь на основе речевых актов, являясь их «отложениями», «следами» в памяти¹; без речевых актов, без слов и предложений, сказанных нами или услышанных от других, никаких «отложений» в памяти быть не может (нельзя помнить слово, которого мы никогда не слышали и не произносили). Эти вторичные явления («отложения», «следы») так же необходимы для речевого общения, как партитура необходима для исполнения музыкального произведения; но вследствие этой необходимости партитура не становится музыкальным произведением, доставляющим эстетическое наслаждение. Во-вторых, «речевые представления» не только носят производный характер, но, что самое главное, они не могут быть средством общения: как отмечено самим Паулем, общение индивидуумов опосредствовано физическим. Язык как средство общения состоит из физических по материалу знаков, слов слышимых и произносимых. Языкознание изучало и изучает эти физические (звуковые) знаки, слышимые и произносимые, их материал, их строение, их функции. Эти знаки по материалу физические, по функции – социальные (см. § 61).

«Речевые представления» Г. Пауля, поскольку они существуют в «подсознательной сфере», недоступны для психологического наблюдения, не могут быть предметом изучения психологии. Когда же они проявляются в речевых актах, предметом изучения становятся эти реальные факты, и «речевые представления» тут излишни. Поэтому, когда Г. Пауль ищет путей доступа к «речевым представлениям» и при этом ссылается на трудности, с которыми

¹ Эти «следы», их сохранение – скорее возможность физиологическая, чем психологическая. Существует психология запоминания, воспоминания, но не имеется подлинной психологии памяти. Здесь начинается область физиологии: то, что называется памятью, это сфера физиологических процессов и закономерностей.

связано изучение речевых представлений, на это нельзя не заметить: «речевые представления», пребывающие в сфере «подсознательной», ныне не считаются даже предметом психологии; тем более они не могут быть предметом языкознания: языкознание никогда их не изучало, не изучает их и теперь – совершенно, так же как ботаник или минеролог не изучает своих представлений о растениях и минералах, а изучает растения, минералы как факты природы. Концепция Г. Пауля резко расходится с практикой лингвистического исследования, она не в состоянии верно отразить и осмыслить эту практику.

Определяя сущность такого сложного явления, как язык, Г. Пауль перенес центр тяжести с физического (по материалу) и социального (по функции) явления на моменты психический и индивидуальный. Но психическое и индивидуальное не может стать средством общения; не будучи средством общения, оно не может стать и средством выражения мысли.

Далее, в плане общеметодологическом примат психического может стать гносеологическим постулатом идеализма; поскольку в принципе психологизм научно не оправдан.

Психологизм в понимании сущности языка неприемлем и по следующим соображениям. Если язык есть организм речевых представлений, и задача языкознания состоит в изучении этих представлений, то тем самым языкознание становится отраслью психологии: представления, их психическая природа, закономерности их возникновения и изменения изучаются в психологии; изучая одну из разновидностей представлений («речевые представления»), языкознание оказалось бы составной частью психологии, а не самостоятельной наукой. Таким образом, логика психологизма ведет к упразднению языкознания как самостоятельной науки.

Г. Пауль считает языкознание исторической наукой – и в этом его большая заслуга: языкознание возникло в результате исторического подхода к фактам языка. В формуле Г. Пауля «и с т о р и ч е с к о е – н а у ч н о», принцип историзма находит теоретическое осмысление. Здесь установка концепции Пауля представляется важным шагом вперед в сравнении с натуралистическими установками Шлейхера, М. Мюллера: историческое отныне не противопоставляется закономерному. Но когда Г. Пауль научным объявляет только историческое, то это может быть понято как противопоставление исторической и описательной грамматик и как недооценка последней; между тем описательная грамматика не может быть противопоставлена исторической, а сложнейшие методологические вопросы описательной грамматики (ее отраслевого состава, взаимоотношения отраслей, принципы построения понятий тех или иных отраслей) не только не снимаются при наличии исторической грамматики, но требуют к себе пристального внимания.

Кроме того, принципиально неверно историзмом обосновывать психологизм (и, далее, индивидуализм), как это делает Г. Пауль: ни логически, ни фактически историзм не связан ни с индивидуализмом, ни с психологизмом.

Г. Пауль настаивает на том, что для всякой исторической дисциплины

необходима теория исторического процесса, теория развития, что без такой теории у представителя исторической дисциплины не может быть ясного представления основ своей науки. Это мнение Г. Пауля неоспоримо: одной из основных задач общего языкознания и должно являться обоснование принципов развития языка¹.

Г. Пауль выдвинул понятие «языкового узуса». Взаимоотношение «языкового узуса» и индивидуального языка Г. Пауль рассматривает как центральный вопрос теории развития языка. Тем самым индивидуалистический психологизм выдвинул – в плане генетическом – вопрос о взаимоотношении «языка» и «речи» (речевого акта) – основной вопрос в плане статического анализа сущности языка – у Соссюра.

3. ПСИХОЛОГИСТИЧЕСКИЙ СОЦИОЛОГИЗМ

§ 36. Предварительные сведения. Психологизм в воззрениях Г. Пауля обусловил индивидуалистическую концепцию сущности языка («подлинной реальностью обладает лишь индивидуальный язык»). Но психологизм может сочетаться и с трактовкой языка как социального явления, иными словами, психологизм может сочетаться с социологизмом. Такое сочетание психологизма с социологизмом естественно обозначать термином психологистический социологизм (или социологистический психологизм): в термине находят отражение оба компонента, на сочетании которых строится данная концепция сущности языка.

Психологистический социологизм в зарубежном языкознании представлен французской социологической школой. В настоящее время это одно из самых влиятельных течений в зарубежной лингвистике. Наиболее известные представители этого течения Ф. де Соссюр (1857-1913), А. Мейе (1866-1936), Ж. Вандриес, Ш. Сешез, Ш. Бальи, Э. Бенвенист.

Из трудов, которые представляются важными для ознакомления с теоретическими воззрениями французской социологической школы, в первую очередь следует назвать:

¹ Г. Пауль приводит слова одного из рецензентов – Л. Тоблера, который писал относительно «Введения», где излагается учение о принципах развития: «Все эти вводные определения понятий относятся к области философского журнала и на дальнейший ход изложения не оказывают никакого влияния». Другой же рецензент – Ф. Мистели, поддерживая Л. Тоблера, оказывается, добавил: «К счастью, не оказывают никакого влияния».

«Должен признаться, – замечает Г. Пауль, – на меня действует удручающе тот факт, что двое ученых, которые обнаруживают интерес к общим вопросам, так мало поняли, что представляет собою самый важный пункт (Angelpunkt) всей моей работы» (§ 7, стр. 12, примеч. 1).

1. Фердинанд де Соссюр «Курс общей лингвистики» (1916)¹; русский перевод, сделанный со второго издания, вышел в 1933 г.

2. А. Мейе «Историческое языкознание и общее языкознание»², ч. I (1921), ч. II (1937) – сборник статей, большинство которых посвящено теоретическим вопросам. Для характеристики сущности языка особенно важна статья «Современное состояние разработки общего языкознания»³ (вступительная лекция, читанная в 1906 г. в Collège de France).

3. А. Мейе «Языкознание»⁴ в сборнике «О методе в науках» (вторая статья, 1911).

4. Ж. Вандриес «Язык. Лингвистическое введение в историю», 1921⁵ (русский перевод вышел в 1937 г.); последнее, третье, француз. изд., 1950.

5. Ш. А. Сешез «Программа и методы теоретического языкознания», 1908⁶.

6. Ш. Бальи «Общее языкознание и французское языкознание», 1932⁷.

7. Ш. Бальи «Язык и жизнь», 1926⁸.

Сжатую характеристику языка как общественного явления дает А. Мейе во вводной лекции «Современное состояние разработки общего языкознания».

Психологистический социологизм обоснован и в виде цельной концепции представлен в «Курсе общей лингвистики» Ф. де Соссюра. Этот труд издан в 1916 г. после смерти автора (в 1913 г.) его учениками – Ш. Бальи и А. Сешез; в основу труда легли записи университетских лекций слушателей Ф. де Соссюра (соответствующий курс был читан Ф. де Соссюром в Женевском университете в течение 1906/07, 1908/09 и 1909/11 гг.; при воссоздании курса в основу были положены записи курса, читанного в 1910/11 академическом году). Если бы «Курс общей лингвистики» был подготовлен к печати самим автором (или вообще был издан при жизни автора), в нем не имелось бы отдельных неясных мест (и, возможно, некоторых противоречий). И все-

¹ Ferdinand de Saussure, Cours de Linguistique générale, Larousse et Paris, 1916, изд. 2 – 1922 г., изд. 3 – 1931 г.

² Antoine Meillet, Linguistique historique et Linguistique générale, Paris, ч. I – 1921 г., ч. II – 1937 г.

³ A. Meillet, L'état actuel des études de linguistique générale (1906). По этому же вопросу в 1897 г. А. Мейе была опубликована статья в журн. «Année sociologique». (У нас не было под рукой этой статьи. – А. Ч.).

⁴ A. Meillet, Linguistique (в сборнике «De la méthode dans les sciences»), 2-ème série, Paris, 1911, стр. 265-314.

⁵ J. Vendryes, Le langage. Introduction linguistique à l'histoire, Paris, 1925.

⁶ Ch. A. Seshéa, Programmes et méthodes de linguistique théorique, 1908.

⁷ Ch. Bailly, Linguistique générale et Linguistique française, Paris, 1932.

⁸ Ch. Bailly, Le langage et la vie, Paris, 1926.

На русском языке работа проф. Р. О. Шор «Язык и общество» (1926) излагает, как сказано в предисловии, «достижения западноевропейской научной мысли в области социологии языка».

таки, если по лекционным записям удалось воссоздать «Курс» в том виде, который он имеет, то этим лингвистика обязана не только любовному труду учеников-издателей, но прежде всего цельности концепции Ф. де Соссюра, нашедшей выражение в лекционных курсах.

Поскольку нас интересует систематический анализ воззрений представителей психологистического социологизма, нам придется более подробно остановиться на воззрениях Ф. де Соссюра и ограничиться лишь кратким изложением положений А. Мейе.

Особо следует отметить, что основы психологистического социологизма ясно были намечены еще до А. Мейе и Ф. де Соссюра в трудах основателя казанской школы языковедов профессора И. А. Бодуэна де Куртене (1845-1929): И. А. Бодуэн де Куртене был последовательным психологистом: «Сущность человеческого языка исключительно психическая. Существование и развитие языка обусловлено чисто психическими законами», – писал еще в 1897 г. И. А. Бодуэн де Куртене. Он впервые распространил принцип психологизма на область фонетических явлений, создав понятие фонемы как «представления звука», психического эквивалента звука. Вместе с тем И. А. Бодуэн де Куртене считал язык явлением социальным (а не индивидуальным, как то видим у Пауля): «Так как язык возможен только в человеческом обществе, то, кроме психической стороны, мы должны отмечать в нем всегда сторону социальную. Основанием языковедения должна служить не только индивидуальная психология, но и социология»¹. Таким образом, психологизм в воззрениях И. А. Бодуэна де Куртене сочетается с социологизмом, с признанием социальности языка не менее определенно, чем у Ф. де Соссюра.

§ 37. Социальность языка, согласно воззрениям А. Мейе. Согласно воззрениям А. Мейе, язык – явление социальное. Социальность языка прослеживается и в статике (в плане систематического анализа сущности языка), и в динамике (в анализе процесса исторического развития языка). А. Мейе начинает с этого последнего обстоятельства.

К положению о социальности языка А. Мейе приходит, анализируя основы закономерностей исторического развития языка: отправной пункт у А. Мейе тот же, что и у Г. Пауля. Изменения в языке, пишет А. Мейе, принято сводить к трем процессам: к фонетическим изменениям, к аналогии и к заимствованиям. Пример фонетических изменений: переход *a* (конечного слога) в немое *e* (между VI-XI вв. в северной Франции): лат.

¹ Приводим по Л. В. Щерба «Некролог И. А. Бодуэна де Куртене», АН Изв. по русск. яз. и словесн., т. III, стр. 324.

Воззрения И. А. Бодуэна де Куртене вкратце изложены в его статье «Некоторые общие замечания о языковедении и языке». «Журнал Министерства народного просвещения» (1871). См. «Хрестоматию по истории языкознания», составленную В. А. Звегинцевым, 1956. стр. 220-240.

cantas (ноёшь), *cantat* (ноём), *canta* (ной) закономерно представлено во французском: *chantes*, *chantet*, *chante*. Что же касается первого лица *canto* (пою), оно утратило конечное *o* и превратилось в *cant* (ср. утрату конечного *o* в лат. *homo* = франц. *on*: франц. *on dit*, нем. *man sagt* (говорят) – местоименная частица третьего неопределенного лица).

В первом лице – *chant* не имелось конечного немоего *e*; но оно появилось: *chante* (← *chant*) по аналогии со вторым и третьим лицами.

Таким образом, *e* немое появилось во всех трех лицах, но это *e* различного происхождения: во втором и третьем лицах (*chantes*, *chantet*) *e* – результат закономерного фонетического изменения (*a* : *e*), в первом же лице (*chante*) оно возникло по аналогии¹.

Комплекс *oi* во французском языке произносился как *oe*; в парижском произношении *oe* перешло в *oa*; *loi* (закон) стало произноситься как *lwa*... Такое произношение комплекса *oi* теперь наблюдается во всех французских говорах, которые испытывают парижское влияние... Но в Париже переход *oe* в *oa* носил характер спонтанного изменения, в говорах же *oa* появился в результате усвоения; результат одинаков, процессы же, приведшие к этому результату, совершенно различны².

Фонетические законы, аналогия, заимствования, говорит А. Мейе, вот три принципа объяснения изменений, которые признавались языкознанием на протяжении XIX века. Применяемые к самым разнообразным языкам разных времен и стран, эти принципы всегда и везде подтверждались на опыте; и, чем точнее и строже они применялись, тем лучше удавалось воссоздать историю языков... Благодаря применению этих принципов языкознание совершенно возродилось...³

Применение этих принципов, как замечает А. Мейе, стало более точным благодаря изучению истории слова в связи с историей предмета, экспериментальной фонетики и лингвистической географии. На смену схематизму приходят все более и более точные наблюдения над сложной и изменчивой действительностью. Изменилось, в частности, понимание значения заимствований; прежде в заимствовании видели только случайный факт; в действительности же заимствование является нормальным процессом, значение которого по мере развития языкознания становится все яснее⁴.

Но как бы не уточнились указанные принципы фонетических изменений, аналогии и заимствований, они, пишет А. Мейе, объясняют только частные факты и снабжают нас выводами лишь частного характера; мы получаем массу объяснений, из которых каждое может быть правильным, но эти объяс-

¹ A. Meillet, L'état actuel des études de linguistique générale. Сб. «Linguistique historique et Linguistique générale», Paris, 1921, ч. I, стр. 3.

² Там же, стр. 4.

³ Там же.

⁴ A. Meillet, L'état actuel des études de linguistique générale, Paris, 1921, стр. 7.

нения не создают системы и никогда не смогут ее создать. Установление истории языков являлось существенным моментом в развитии языкознания; но и история может быть только лишь средством для языкознания, а отнюдь не целью¹.

Что же должно считаться целью языкознания? Установление общих законов, отвечает А. Мейе.

«Языковые изменения приобретают значение только при рассмотрении всего развития, частью которого они являются...»².

Мы должны стараться сформулировать законы, по которым происходят языковые изменения. Таким образом, следует определить не исторические законы, как например «законы фонетики» или формулы аналогий, которыми полны современные руководства по языкознанию, а общие законы, которые имеют значение не для одного лишь момента в развитии языка, а для всех времен; общие законы, которые не ограничиваются каким-либо одним языком, а, напротив, касаются в равной степени всех языков. Надо при этом отметить, что это будут не физиологические или психологические, а языковые законы³.

«В индоевропейских языках, – пишет Мейе, – ясно намечаются определенные тенденции; так, например, в фонетике подмечается ослабление окончания слова: ср. индоевроп. *esti* – *есть* и франц. *e* (пишется *est*), индоевроп. *donot*, франц. *don* – *данное, дар, подарок*.

В морфологии также наблюдается процесс упрощения: во всех индоевропейских языках рано или поздно сузилась роль флексии, в одних – больше, в других – меньше, в одних – медленнее, в других – быстрее»⁴.

«В то время как в индоевропейском было три наклонения – изъявительное, солагательное и желательное, различаемые всеми языками, представленными в их архаической форме (как-то: древнегреческим, древнеиранским, ведийским, санскритом), такие языки, как латинский, ирландский, германский, армянский не имеют более двух наклонений, а славянский имеет только одно. Так же, как и в латинском, по два наклонения имеют новогреческий по сравнению с древнегреческим, классический санскрит и праkrit по сравнению с ведийским.

Восемь падежей индоевропейского склонения встречаются только в древних формах индоиранского; из других, наиболее сохранившихся языков, утратили по одному падежу армянский, польский, литовский, древнелатинский или два, как например русский; и кроме сомнительного илатива в во-

¹ А. Мейе, L'état actuel des études de linguistique générale, Paris, 1921, стр. 7.

² Там же, стр. 11.

³ Там же, стр. 11. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ Там же, стр. 8.

сточнолитовском, не известно, чтобы прибавился какой-либо новый падеж¹ к падежам, которые различались в общем индоевропейском языке. Взаимоотношения слов и нюансы, которые выражались падежами, передаются при помощи других процессов: порядка слов, имеющих тенденцию приобрести фиксированный характер, взамен прежнего свободного порядка, и при помощи специальных слов: предлогов, союзов, членов»². «Фонетическое и морфологическое развитие индоевропейских языков, различное в своих материальных деталях, все же подчинялось в точности схожим тенденциям и представляет собой поразительный параллелизм»³.

«Исследование общих, как морфологических, так и фонетических, законов должно отныне стать одним из главных предметов языкознания, но эти законы – по смыслу их определения – выходят далеко за пределы языковых семей и касаются всего человечества»⁴.

«Такая большая и такая разнообразная языковая семья, как индоевропейская, за развитием которой мы имеем возможность проследить на протяжении довольно большого промежутка времени, представляет достаточно обширное поле наблюдений для того, чтобы полученные результаты могли претендовать на всеобщую значимость⁵, – говорит Мейе, но добавляет: – Скептик может сомневаться в полученных выводах до тех пор, пока не будет изучено развитие всех других семей, в такой мере, в какой это позволяют установленные факты»⁶.

Далее Мейе пишет: «Сравнительная грамматика определенных языковых групп, например семитической, угро-финской, достаточно продвинулась вперед; кроме того, начата довольно успешно и ведется работа по изучению языков тюрко-татарских, языков банту, южнокавказских⁷, малайских языков. По мере того как сравнительная грамматика разных языковых групп оформится в более систематическом виде, законы общего языкознания станут более убедительными и точными и полностью исчерпают совокупность языковых фактов»⁸.

Исчерпываются ли задачи общего языкознания установлением общих фонетических и морфологических законов?

А. Мейе заявляет: «Общих исторических фонетических или морфоло-

¹ Ср. историю грузинского языка, в котором эргативный падеж оформился довольно поздно, поздно создалась также форма обращения («звательный падеж»).

² А. Мейе, *L'état actuel des études de linguistique générale*, Paris, 1921, стр. 8.

³ Там же, стр. 9-10.

⁴ Там же, стр. 13. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁵ Там же, стр. 13. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁶ Там же, стр. 14.

⁷ Имеются в виду картвельские языки.

⁸ Там же.

гических законов недостаточно для объяснения какого-либо факта; эти законы излагают постоянные условия, управляющие языковыми фактами, но если бы даже удалось их определить со всей полнотой и точностью, это все же не дало бы возможности предвидеть будущую эволюцию, а это является признаком неполного знания; не было бы возможности предвидеть, ибо остались бы невыясненными те изменчивые условия, которые делают возможным или превращают в действительность возможности, познанные таким образом»¹.

Для иллюстрации этого А. Мейе анализирует следующий общий фонетический закон: согласный между двумя гласными ослабевает. Почему? Потому, что «гласные» в слоге суть преимущественно открытые элементы, они требуют минимума артикуляции; согласный между двумя гласными приравнивается к предыдущему и последующему элементам, стремится так или иначе вокализоваться, точно так же как гласный перед назальным согласным стремится к назализации.

Но такое ослабление согласного между гласными является лишь возможностью: оно не мешает существованию согласного между гласными в определенных языках в течение неограниченного времени; *t* между двумя гласными в индоевропейском слове, означающем *сто*, санскритское *satam* (лат. *centum*) продолжает существовать в современном греческом слове *ekato*; *k*, находящийся между двумя гласными индоевропейского слова для *десяти* – латинское *decet*, – продолжает существовать в современном греческом слове *deka*².

Факты исторических изменений в конкретных языках сконцентрировались вокруг фонетических правил, аналогий и заимствований; все эти факты в разных языках проявляют тенденцию развития: получаются общие языковые законы, скажем, фонетические или морфологические. Но эти общие законы являются возможностью, но отнюдь не неизбежностью. Для того, чтобы эта возможность превратилась в факт реальности, необходимо какое-то новое, дополнительное условие.

По А. Мейе это условие «не может находиться в анатомической структуре речевых органов или в действиях этих органов; тем более оно не кроется и в психических действиях: это суть постоянные данные, которые по существу одинаковы всюду и не содержат в себе принципов изменений. Но существует один элемент, обстоятельства которого вызывают постоянные изменения, то быстрые, то медленные, но никогда не прекращающиеся: этот элемент – структура общества»³.

Таким образом, анализ языка в динамике привел А. Мейе к вопросу о взаимоотношении языка и общественной структуры.

¹ А. Мейе, *L'état actuel des études de linguistique générale*, Paris, 1921, стр. 15-16.

² Там же, стр. 15.

³ Там же, стр. 16.

Но А. Мейе ясно представляет себе социальную природу языка и в статическом состоянии, он пишет: «Язык в высшей степени социальный факт. Не раз говорилось о том, что язык не может существовать без говорящих на нем лиц, и, следовательно, нет основания приписывать языку автономное существование, самобытность. Это положение самоочевидно, но оно не имеет значения, как и большинство очевидных положений. Ибо реальность языка, хотя и не представляет собой какого-либо материального предмета, но все же существует. Эта реальность одновременно и языковая, и социальная.

Она языковая, ибо язык образует сложную систему средств выражения, систему, где все связано друг с другом и где индивидуальные новшества с трудом могут пробить себе дорогу, если... они не приносятся к этой системе, если они не гармонируют с общими принципами (правилами) языка.

С другой стороны, реальность языка социальная: это вытекает из того, что язык является достоянием определенного круга говорящих индивидуумов, что он является средством общения между членами одной и той же группы, и из того, что ни от одного из членов группы не зависит изменить его. Необходимость же быть понятым предписывает всем членам сохранять по возможности максимальную идентичность языковых навыков; вызвать насмешку – вот немедленная санкция для всех индивидуальных отклонений...

Как прекрасно выразился Бреаль в своем «Опыте семантики»: «Ограничение свободы, которой пользуется каждое лицо, вводя изменения в язык, зависит от потребности быть понятым, иначе говоря, это ограничение такого же порядка, как и всех других законов, регулирующих нашу общественную жизнь»¹.

А. Мейе заключает: «Поэтому а priori вероятно, что всякое изменение структуры общества найдет свое выражение в изменении условий, в которых развивается язык. Язык есть автономная данность и, исходя из этого, должны быть определены общие условия развития с чисто лингвистической точки зрения; язык имеет свои анатомические, физиологические и психологические условия и зависит от анатомии, физиологии и психологии, которые проливают на него свет... и рассмотрение которых необходимо для установления законов общего языкознания. Но из факта, что язык есть явление социальное, следует, что языкознание – наука общественная, и единственным элементом, к которому следует обращаться для объяснений языковых изменений, являются социальные изменения, и языковые изменения представляют собой не что иное, как результат социальных изменений, – иногда прямой и непосредственный, а чаще всего опосредствованный и непрямой... Если верно, что структура общества обусловлена историей, то сами исторические факты нико-

¹ A. Meillet, L'état actuel des études de linguistique générale, Paris, 1921, стр. 17.

гда непосредственно не определяют языковых изменений, и лишь изменения структуры общества могут изменить условия существования языка. Следует определить, какой структуре общества соответствует та или иная структура языка и, вообще, какое выражение находят в изменениях структуры языка изменения социальной структуры»¹.

§ 38. Научно ценное и несостоятельное в воззрениях А. Мейе. Индивидуализм в понимании сущности языка преодолен в концепции А. Мейе. Язык как средство общения – явление социальное; язык как средство общения – достояние коллектива; от отдельного лица (индивидуума) не зависят изменения в языке: свобода отдельного лица (говорящего) вносить изменения в язык ограничена необходимостью быть понятым (собеседником). Язык, выполняющий функцию общения, представляет собой сложную систему средств выражения. Эти положения А. Мейе, взятые независимо от более общих теоретических установок автора, верны и к тому же четко характеризуют язык как общественное явление. Вполне последователен и вывод, который делает А. Мейе: языкознание – наука социальная (впрочем, этого не отрицал и Г. Пауль, исходящий из других предпосылок).

К положению о социальности языка А. Мейе пришел, исходя из принципа историзма: анализируя языковые изменения и доискиваясь основ, которыми определяются закономерности развития языка, А. Мейе апеллирует к структуре общества. В изменениях структуры общества видит А. Мейе основу изменений структуры языка. В концепции Г. Пауля историзм служил отправным пунктом для психологизма. В концепции А. Мейе путь историзма ведет к социологизму, к признанию языка социальным явлением. Правда, язык оказывается социальным явлением и в статике (язык как средство общения). Характерно, однако, что А. Мейе выдвигает положение о социальности языка именно в процессе анализа исторического развития языка, следовательно, исходит из той же постановки вопроса, с какой начинал и Г. Пауль.

Задачей языкознания А. Мейе считает выявление общих законов развития, причем законы эти должны быть добыты эмпирически – путем анализа конкретных данных истории индоевропейских, угро-финских, семитических и других языковых групп, развитие которых изучено научно. «Общие законы» развития, о которых говорит здесь А. Мейе, объективно не что иное, как общие внутренние законы развития языка. Постановка вопроса о таких «общих законах» научно вполне правомерна и к тому же актуальна. Не приходится возражать и против положения о том, что изменения языка должны быть изучены в связи с изменениями в обществе; это требование естественно вытекает из факта социальности языка.

¹ A. Meillet, L'état actuel des études de linguistique générale, Paris, 1921, стр. 17.

Неясно, однако, как понимает А. Мейе связь структуры языка со структурой общества: каких явлений она касается и какой характер эта связь носит, имеется ли в виду изменение лишь морфологического типа (агглютинации, флексии, аналитического или синтетического строя...) или же, вообще, конкретных явлений всей морфологии и синтаксиса? Требуют ли изменения в области фонетики, лексического состава и семасиологии изменений в структуре общества? Влияют ли изменения структуры общества на структуру языка посредственно или непосредственно – все это требует ответа (и не находит). Нет ясности и в том, что понимается под «структурой общества» и ее изменениями: идет ли речь о сменах общественно-экономических формаций или об изменениях более частного характера.

А. Мейе полагает, что общие законы должны давать возможность предвидеть будущую эволюцию. Но для такого предвидения требуется, чтобы условия, при которых происходят изменения, были бы постоянными и неизменными. Как известно, таких условий развития языка не бывает, а без этой предпосылки даже законы физики лишаются обязательного и всеобщего характера (например, точка кипения равна – 100° при нормальном атмосферном давлении; на вершине Эльбруса, где давление меньше, точка кипения будет ниже).

Из того факта, что «язык как средство общения для определенной группы людей» явление социальное, А. Мейе заключает, что «языкознание составляет часть социологии». Но если последовательно идти таким путем, пришлось бы и все остальные общественные науки (история, этнография, археология, литературоведение, политическая экономия...) объявить частями социологии, а эта последняя превратилась бы в универсальную общественную науку. Самостоятельная общественная наука, имеющая свой объект изучения и соответствующие специальные методы изучения, не может рассматриваться как часть другой науки.

А. Мейе не защищает установок психологизма: для него язык представляется не психической, а социальной реальностью. Однако в конечном счете психологизм все же остается: социология, на которую ориентируется А. Мейе как на теоретическую основу языкознания, – это социология Дюркгейма, видящая в психическом движущую силу развития общества.

Среди представителей французской социологической школы А. Мейе остается наиболее стойким поборником принципа историзма (в этом отношении его позиция резко расходится, в частности с позицией Ф. де Соссюра). «Как и всякое общественное явление, – пишет А. Мейе, – человеческая речь... зависит от бесконечного множества фактов прошлого. Следовательно, языкознание, как и все социальные науки, является наукой исторической»¹. С точки

¹ А. Мейе, De la méthode dans les sciences, II, Paris, 1911, стр. 256.

зрения взаимоотношения историзма и социологизма, как то понималось А. Мейе, характерны заключительные слова вводной лекции («Современное состояние разработки общего языкознания»): «Девятнадцатый век был веком истории, и успехи, достигнутые лингвистикой при помощи исторической точки зрения, поразительны. Социальные науки формулируются теперь, и лингвистика должна тут занять место, подобающее ей в соответствии с ее природой. Настало время, когда должно быть очерчено место лингвистических проблем с точки зрения социальной»¹.

В какой-то мере здесь социологизм противопоставляется историзму. Но социальным не исключается историческое. Поэтому нет основания ни противопоставлять их друг другу, ни ограничивать одним другое. Научно оправдан лишь такой социологизм, который не ущемляет прав историзма, но видит в историзме надежную опору.

§ 39. Узловые моменты концепции Ф. де Соссюра. Социальность языка обоснована в «Курсе общей лингвистики» Ф. де Соссюра более подробно, чем у А. Мейе. Следует отметить при этом, что социальность языка устанавливается не в процессе анализа исторического развития языка (как это делает А. Мейе), а путем анализа системы языка и ее составных элементов, рассматриваемых в статике.

Узловые моменты концепции Ф. де Соссюра, поскольку речь идет о сущности языка, образуют:

- 1) Различение понятий «язык» и «речевой акт»;
- 2) Определение природы языкового знака;
- 3) Своеобразное понимание роли и значения описательной (статической) и исторической (динамической) точек зрения на язык (или, говоря терминами Ф. де Соссюра, взаимоотношение синхронической и диахронической лингвистик).

Этим, конечно, не исчерпывается теория языка Ф. де Соссюра. Глубокие мысли о тождестве и реальности, рассматриваемых в плане синхроническом, понятие значимости (в его отношении к понятию значения) и т. д. находятся в связи с вышеозначенными моментами (в особенности с понятием языкового знака). Здесь нет возможности на них останавливаться, поскольку мы ставим целью выделить лишь самое существенное для определения языка (к тому же эти понятия должны быть проанализированы при обсуждении вопросов методики описательного изучения языка).

§ 40. Язык и «речевой акт» в концепции Ф. де Соссюра. Дифференцируя понятие языка, Ф. де Соссюр выделяет: а) «речь», «речевую деятельность», точнее «способность речи» (*langage*), б) «речь» («речевой акт» – *parole*) и в) язык (*langue*). «Речь» (речевой акт) и язык, согласно Ф. де Соссюру, выделяются «внутри общего феномена, каким является речевая деятель-

¹ А. Мейе, *L'état actuel des études de linguistique générale*, Paris, 1921, стр. 18.

ность»¹. Язык – «это речевая деятельность минус сама речь»².

Для теоретической позиции Ф. де Соссюра решающее значение имеет взаимоотношение понятий «речь» (речевой акт – *parole*) и «язык» (*langue*). Характеристика этих понятий дается в целом ряде мест «Курса». Наиболее существенными представляются следующие высказывания Ф. де Соссюра относительно данных понятий:

«Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем:

в) социальное от индивидуального; б) существенное от побочного и более и менее случайного»³.

Речь – «сумма всего, что говорят люди и включает: а) индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих, б) акты говорения, равным образом производимые, необходимые для выполнения этих комбинаций. Следовательно, в речи ничего нет коллективного: проявления ее индивидуальны и мгновенны»⁴.

«...Речь есть индивидуальный акт воли и понимания, в котором надлежит различать: а) комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом с целью выражения своей личной мысли; б) психофизический механизм, позволяющий ему объективировать эти комбинации»⁵.

В противоположность речи, язык есть «социальный элемент речевой деятельности вообще, внешний по отношению к индивиду, который сам по себе не может ни создать язык, ни его изменить»⁶.

«Язык – это клад, практикою речи отлагаемый во всех, кто принадлежит к одному общественному коллективу, это – грамматическая система, потенциально существующая в каждом мозгу или, лучше сказать, в мозгах целой совокупности индивидов, ибо язык не существует полностью ни в одном из них, он существует в полной мере лишь в массе»⁷.

Язык – «система знаков, выражающих идеи» (т. е. представления)⁸.

Язык – «система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа, причем оба эти элемента в равной мере психичны»⁹.

«Язык, обособленный от речи, составляет предмет, доступный обособ-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, русский перевод, 1933, стр. 86. Ниже всюду ссылки даются по этому изданию.

² Там же, стр. 86.

³ Там же, стр. 38. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ Там же, стр. 42-43. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁵ Там же, стр. 38.

⁶ Там же, стр. 39. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁷ Там же, стр. 38.

⁸ Там же, стр. 40.

⁹ Там же, стр. 39.

ленному же изучению. Мы не говорим на мертвых языках, но мы отлично можем овладеть их языковым организмом»¹.

«...ассоциации, скрепленные коллективным согласием, совокупность которых и составляет язык, суть реальности, имеющие местонахождение в мозгу...»². «Язык существует в коллективе в форме совокупности отпечатков, имеющих в каждом мозгу, примерно, как словарь, экземпляры которого, вполне тождественные, находились бы в пользовании многих лиц. Это, таким образом, нечто, имеющееся у каждого, вместе с тем общее всем и находящееся вне воли обладателей»³.

Речь (речевой акт) и язык «тесно связаны между собой и взаимно друг друга предполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила все свое действие; речь в свою очередь, необходима для того, чтобы установился язык; исторически факт речи всегда предшествует языку»⁴.

§ 41. Свойства языкового знака. Язык есть система знаков (см. выше здесь же). Каковы существенные признаки языкового знака? Языковой знак произволен: «Связь, соединяющая означающее с означаемым, произвольна...»⁵. Принцип произвольности знака «подчиняет себе всю лингвистику языка; последствия его неисчислимы...»⁶.

«Если по отношению к изображаемой им идее (т. е. представлению – *А. Ч.*) означающее представляется свободно выбранным, то, наоборот, по отношению к языковому коллективу, который им пользуется, означающее не свободно, оно навязано»⁷.

«Во всякую эпоху... язык всегда выступает как наследие предшествующей эпохи. Акт, в силу которого в определенный момент имена были присвоены вещам, в силу которого был заключен договор между понятиями и акустическими образами, – такой акт, хотя и вообразимый, никогда констатирован не был»⁸.

Естественно ставится вопрос: если знаки произвольны, почему не наблюдается «общей внезапной перемены в языке, состоящем из таких знаков?»⁹.

Ф. де Соссюр указывает на четыре обстоятельства, препятствующие этой перемене:

1. Произвольность знака: «...самая произвольность знака за-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, русский перевод, 1933, стр. 38.

² Там же, стр. 39.

³ Там же, стр. 42. (Разрядка наша. – *А. Ч.*)

⁴ Там же. (Разрядка наша. – *А. Ч.*)

⁵ Там же, стр. 79. (Разрядка наша. – *А. Ч.*)

⁶ Там же, стр. 79.

⁷ Там же, стр. 81.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стр. 82.

щищает язык от всякой попытки, направленной к его изменению»: раз знаки произвольны, нельзя ставить вопроса, который из них более рационален; например, франц. *boeuf* (бёф), нем. *Ochs* (окс), русск. *бык*, груз. *xari* (хару) – все это условные знаки для обозначения соответствующего животного; следовательно, нельзя ставить вопроса о том, который из них лучше или хуже.

2. Множественность знаков, используемых языком, затрудняет изменение знаков.

3. Крайняя сложность языковой системы; сложен механизм этой системы, и внесение изменений соответственно затруднено; если и разбираются в этом механизме, то только специалисты, и только они и могут наметить определенные изменения, но, насколько нам известно, замечает Ф. Де Соссюр, такого рода попытки успеха не имели.

4. Сопротивление коллективной косности всякому новшеству в языке; в каждый данный момент язык есть дело всех и каждого... В этом отношении его никак нельзя сравнивать с другими общественными установлениями. Предписания закона, обряды религии (ритуалы), морские сигналы и пр. касаются одновременно лишь ограниченного количества лиц и то в продолжение определенного срока; напротив, в языке каждый принимает участие ежеминутно, почему язык и испытывает постоянное влияние всех. Одного этого основного факта достаточно, чтобы показать невозможность в нем революции. Из всех общественных установлений язык представляет наименьшее поле для проявления инициативы. Его не оторвать от жизни общественной массы, которая, будучи по природе инертной, выступает прежде всего как консервативный фактор»¹.

Далее Ф. де Соссюр продолжает: «Если язык устойчив, то это не только потому, что он привязан к косной массе коллектива, но и вследствие того, что он расположен во времени. Эти два факта неразъединимы. Солидарность с прошлым ежеминутно давит на свободу выбора»². Ф. де Соссюр заключает: «Именно потому, что знак произволен, он не знает другого закона, кроме закона традиции, и только потому он может быть произвольным, что опирается на традицию»³.

«Время» и «говорящая масса» образуют, согласно Ф. де Соссюру, необходимый фон для выявления сущности языка:

«Действие времени, сочетающееся с действиями социальной силы», ведет к тому, что «вне категории времени лингвистическая реальность неполна... Если бы мы взяли язык во времени, но без говорящей массы (предположим, что живет человек в течение нескольких веков совершенно один), в нем не сказалось бы, может быть, никакого изменения: время не проявило бы сво-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 82-83.

² Там же, стр. 83.

³ Там же.

его действия. И, наоборот, если рассматривать говорящую массу вне времени, не увидишь действия на язык социальных сил»¹.

§ 42. О природе языкового знака. Характеризуя языковой знак, Ф. де Соссюр пишет: «Языковой знак связывает не вещь и имя, но понятие и акустический образ. Этот последний не есть материальный звук, вещь чисто физическая, но психический отпечаток звука, представление, получаемое нами посредством наших органов чувств: он – чувственный образ, и если нам случается назвать его «материальным», то только в этом смысле и из противопоставления второму моменту ассоциации – понятию, в общем более абстрактному»².

Ф. де Соссюр продолжает: «Языковой знак есть таким образом двусторонняя психическая сущность»³. «Входящем употреблении этот термин (знак) обычно обозначает только акустический образ...» «Мы называем знаком комбинацию понятия и акустического образа...» «Мы предлагаем сохранить слово знак для обозначения целого и заменить термины «понятие» и «акустический образ» соответственно терминами «означаемое» и «означающее»⁴.

Таким образом, и «означаемое» (понятие) и «означающее» (акустический образ) оказываются психическими; знак, состоящий из таких компонентов, может быть только психической величиной, как это подчеркивается Ф. де Соссюром и в других местах его «Курса».

Так, в связи с выяснением взаимоотношения понятий «язык» и «речь» (речевой акт) Ф. де Соссюр говорит:

«...Язык... – явление по своей природе однородное: это система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа, причем оба эти элемента знака равным образом психичны»⁵.

«Языковые знаки, хотя и психичны по своей сущности, но вместе с тем они не абстракции; ассоциации, скрепленные коллективным согласием, совокупность которых и составляет язык, суть реальности, имеющие местонахождение в мозгу»⁶.

Выдвинув тезис о психичности языкового знака, социологическая концепция Ф. де Соссюра тем самым сомкнулась с индивидуалистической концепцией Г. Пауля: их объединяет психологизм – обе концепции сводят к психическому сущность языка.

§ 43. Системность языка и значимость знака. Языковой знак не просто факт языка, но составной элемент системы, которую

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 86.

² Там же, стр. 77-78.

³ Там же, стр. 78. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ Там же. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁵ Там же.

⁶ Там же, стр. 39.

представляет язык: система – это целостность; функция элемента, входящего в систему, согласно Ф. де Соссюру, определяется взаимоотношением этих элементов как компонентов системы: «...язык есть система, все элементы которой образуют целое»¹. «...Подобно тому как шахматная игра целиком сводится к комбинированию положений различных фигур, так и язык является системой, исключительно основанной на противопоставлении его конкретных единиц»².

В другом месте, сравнивая «механику языка» с «игрой в шахматы», Ф. де Соссюр пишет: «И здесь, и там налицо система ценностей (значимостей) и их модификаций... Соответственная ценность (значимость) фигур зависит от их положения на доске, подобно тому как в языке каждый элемент имеет свою ценность (значимость) по противопоставлению со всеми прочими элементами»³.

На основе этих противопоставлений создается значимость языкового знака, будь то слово или морфологический элемент (формант) и выражаемая им морфологическая категория, или отдельный звук. Например, французское слово *mouton* (*баран*) «может совпадать по значению с русским словом *баран*, но оно не имеет одинаковой с ним значимости, и «это, между прочим, потому, что, говоря о приготовленном и поданном на стол куске мяса, русский скажет *баранина*, а не *баран*. Различие в значимости между *баран* и *mouton* связано с тем, что у русского слова есть наряду с ним другой термин, соответствующего которому нет во французском языке»⁴. Иными словами, и *mouton* и *баран* обозначают одно и то же животное (значение у них одно и то же), но место, занимаемое словом *mouton* в лексической системе французского языка, не соответствует месту, занимаемому словом *баран* в системе русской лексики: в русской речи нельзя употреблять *баран* всюду, где французский язык использует *mouton* (говорят: *жаркое из баранины*, но нельзя: *жаркое из барана*); наличие слова *баранина* ограничивает сферу применения слова *баран* в русском языке (по сравнению с однозначным словом *mouton* во французском языке); франц. *mouton* и русск. *баран* идентичны по значению, но различаются по значимости: «Входя в состав системы, слово облечено не только значением, но еще главным образом значимостью», – пишет Ф. де Соссюр. Итак, значимость слова определяется не отношением к обозначаемому им объекту, а отношением к другим словам, их значениям в данном языке. Отношение это дано в системе языка, оно порождено фактом участия в системе: значимость – функция системы; значимость – это значение языкового факта в системе данного языка.

Множественное число французского языка и множественное число ста-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 114.

² Там же, стр. 115.

³ Там же, стр. 94. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ Там же, стр. 115.

рославянского языка или санскрита по значению одно и то же, но по значимости не совпадают: во французском языке множественное число противопоставляется единственному, в санскрите или старославянском, где, кроме множественного числа, имелось еще двойственное число (для обозначения парных предметов: глаза, уши, руки, ноги), множественное число противопоставляется и единственному и двойственному: было бы неточно приписывать одинаковую значимость множественному числу в языках санскритском и французском, старославянском и русском, так как санскрит (старославянский язык) не может употреблять множественное число во всех трех случаях, где оно употребляется по-французски (по-русски); следовательно, значимость множественного числа зависит от того, что находится вне и вокруг него»¹.

Понятие значимости (ценности – *valeur*), будучи производным одного из основных понятий всей концепции Ф. де Соссюра, а именно понятия «системы», переплетается с рядом других понятий, выдвигаемых Ф. де Соссюром в процессе анализа системы языка: «Понятие тождества сливается с понятием значимости», и наоборот... Понятие значимости в конечном счете покрывает понятия и конкретной единицы, и сущности, и реальности»².

Понятие «значимости», определяя функцию «знака», является одним из узловых понятий в системе воззрений Ф. де Соссюра.

§ 44. Психичность языкового знака и вопрос о взаимоотношении языка и мышления. Язык – система знаков. Языковой знак определяется значимостью. Языковой знак, как мы видели (§ 40), психичен по своей природе. Как представляется Ф. де Соссюру взаимоотношение языка и мышления при той предпосылке, что языковой знак психичен по своей природе? Ведь всё материальное в языковом знаке в концепции Ф. де Соссюра элиминировано в силу того положения, что он состоит из психических компонентов? Следовательно, вопрос может ставиться не о том, как психическое (мысль) воплощается в физическом (слове), а как психическое «разменивается» на психическое же. В обычной постановке вопроса слово считается так или иначе определенным данным, неясным представляется другой элемент соотношения – мысль и характер их связи. В концепции Ф. де Соссюра осложняется вопрос и с первым членом взаимоотношения (словом). «...Для того, чтобы убедиться, что язык не может не быть системой чистых значимостей (ценностей), – пишет Ф. де Соссюр, – достаточно рассмотреть оба элемента в нем взаимодействующие: и де и звуки. В психологическом отношении наше мышление, если отвлечься от его выражения словами, представляет собою бесформенную и смутную массу. Философы и лингвисты всегда сходились в том, что без помощи знаков мы не умели бы с достаточной ясностью и постоянством отличать одно понятие от другого. Взятое само по себе, мышление похоже на туманность, где ничто не разграничено. Нет пред-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 115.

² Там же.

установленных идей, и нет никаких различий до появления языка»¹.

Все это звучит убедительно. Каково же положение после того, как язык включится в процесс отливки «бесформенной и смутной массы» в оформленные, расчлененные мысли?

Ф. де Соссюр ставит вопрос: «По сравнению с этим миром расплывчатого не представляют ли, может быть, звуки со своей стороны каких-либо заранее предначертанных сущностей?» и отвечает: «ничуть не бывало. Звуковая субстанция не является чем-либо более устойчивым и застывшим, чем мышление. Она не готовая форма, в которую послушно отливается мысль, но мягкое вещество, пластическая материя, которая в свою очередь делится на отдельные частицы, могущие служить необходимыми для мысли «означающими»... Характерная роль языка в отношении мысли не заключается в создании материального звукового средства для выражения идей, но в том, что он служит посредником между мышлением и звуком, и притом таким образом, что их объединение неизбежно приводит к обоюдному разграничению единиц. Мышление, хаотичное по природе, принуждено уточняться, разлагаясь. Нет, таким образом, ни материализации мыслей, ни спиритуализации звуков, а все сводится к таинственному в некотором роде явлению: «мысль – звук» требует наличия делений, и язык вырабатывает свои единицы, оформляясь между двумя бесформенными массами»².

Таким образом, оба члена взаимоотношения – не только мышление, но и язык – оказались «бесформенными массами». Положение о том, что языковой знак психичен по своей природе, не помогло уяснению проблемы взаимоотношения языка и мышления, а еще более затемнило существо дела.

Сравнения, к которым прибегает Ф. де Соссюр для иллюстрации взаимоотношения языка и мысли, подчеркивая общепризнанную тесную их связь, интересны, но не дают ничего для понимания сути вопроса («язык можно... сравнить с листом бумаги; мысль – его лицевая сторона, а звук – обратная; нельзя разорвать лицевую сторону, не разрезав и обратную; так и в языке нельзя отделить ни мысль от звука, ни звук от мысли; этого можно достигнуть путем абстракции»³).

§ 45. Синхроническая и диахроническая лингвистика и их взаимоотношение. Язык, согласно Ф. де Соссюру, – система знаков, обладающих значимостью (ценностью). Наука, имеющая дело со значимостями (ценностями), говорит Ф. де Соссюр, изучая свой объект, должна различать точки зрения синхроническую («одновременного» рассмотрения) и диахроническую («разновременного», последовательного во времени), иными словами, рассматривать изучаемые явления, располагать их на «оси одновременности»

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 112. (Разрядка наша. – А. Ч.).

² Там же.

³ Там же, стр. 113.

(*l'axe des simultanités*) и «оси последовательности» (*l'axe des successivités*)¹. В первом случае изучаются отношения между одновременно существующими (сосуществующими) вещами², во втором случае прослеживаются изменения во времени. Ф. де Соссюр считает, что невозможно строго научно вести исследования, когда мы имеем дело с понятием ценности, «не принимая в расчет наличия двух осей, не различая системы ценностей в самих в себе от этих же самых ценностей, рассматриваемых в функции времени»³.

Язык для Ф. де Соссюра – «система чистых ценностей (значимостей), ничем не определяемая, кроме как наличным состоянием входящих в ее состав элементов»⁴, и поэтому при изучении языка совершенно необходимо отличать синхроническое изучение от диахронического. Соответственно с этим следует различать две лингвистики: синхроническую лингвистику и диахроническую лингвистику. Синхроническая лингвистика – это наука о состояниях языка, или статическая лингвистика. Диахроническая лингвистика – это эволюционная лингвистика (или, как обычно принято называть, «историческая лингвистика»), но это выражение Ф. де Соссюр считает «неясным и непригодным»⁵.

Говоря словами Ф. де Соссюра, «синхронично все, что относится к статическому аспекту нашей науки, диахронично все, что касается эволюции. Существенно же синхрония и диахрония будут соответственно обозначать состояние языка и фазу эволюции»⁶.

Стремясь разграничить синхроническую и диахроническую лингвистики, Ф. де Соссюр конкретизирует задачи каждой из них следующим образом: «Синхроническая лингвистика займется логическими и психологическими отношениями, связывающими сосуществующие элементы и образующие систему, изучая их так, как они воспринимаются одним и тем же коллективным сознанием. Диахроническая лингвистика, напротив, будет изучать отношения, связывающие элементы в порядке последовательности, не воспринимаемые одним и тем же коллективным сознанием, – элементы, заменяющие одни другими, но не образующие системы»⁷.

В этих определениях задач, которые ставятся перед синхронической и диахронической лингвистиками, существенным является одно обстоятельство: синхроническая лингвистика изучает язык как систему; объект же изучения диахронической лингвистики не образует системы. Иными словами, с языком как

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 88.

² Там же, стр. 88. В русском переводе неверно передано французское *choses coexistantes* – существующими вещами (вместо сосуществующими вещами).

³ Там же, стр. 88.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стр. 88-89.

⁶ Там же, стр. 89.

⁷ Там же, стр. 103.

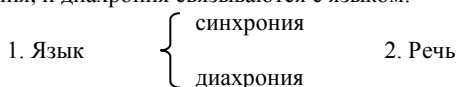
объектом изучения имеет дело лишь синхроническая лингвистика; что же касается диахронической лингвистики, то она связана с изучением речи. Об этом совершенно определенно говорится в следующем положении Ф. де Соссюра: «Все диахроническое в языке является таковым через речь, в речи источник всех изменений; каждое из них первоначально, прежде чем войти в общее употребление, начинает применяться некоторым количеством индивидов»¹. Так, например, немецкому *ich war* (я был) предшествовала *ich was*: до XVI в. этот глагол в прош. несоверш. имел формы *ich was* (я был), *wir waren* (мы были). Откуда взялось *ich war* (вместо *ich was*)? «Отдельные лица, – пишет Ф. де Соссюр, – под влиянием *waren* по аналогии создали *war*, это был факт речи; такая форма, часто повторявшаяся, была принята коллективом и стала фактом языка»².

Итак, различие синхронической и диахронической лингвистик в концепции Ф. де Соссюра объективно вытекает из различия языка и речи (и, следовательно, нет логической необходимости обуславливать такое различие понятием ценности или значимости языкового знака).

Можно ли одновременно изучать язык, его явления и синхронически, и диахронически? Ф. де Соссюр отвечает на это отрицательно: «Многочисленность знаков, – пишет он, – абсолютно препятствует единовременному изучению отношений во времени и отношений в системе»³. Более того, синхроническая и диахроническая точки зрения исключают друг друга, или, говоря словами Ф. де Соссюра, «противопоставление двух точек зрения – синхронической и диахронической – совершенно абсолютно и не терпит компромисса»⁴. Ф. де Соссюр иллюстрирует свое положение на примерах: франц. *un mur décrépi* (стена облупившаяся) и *un homme décrépit* (дряхлый человек); произносятся оба слова одинаково; по смыслу своему также легко связываются (можно сказать *façade décrépite d'une maison* (облупившийся, дряхлый фасад дома): статически, с точки зрения отношения между сосуществующими в системе фактами, эти слова могут идентифицироваться. По происхождению же это два разных слова, ничего общего между собой не имеющие: *décrépi* (облупившийся) образован от глагола *crépir* (покрывать штукатуркой) и восходит к латинскому *crispus* (волнистый, курчавый); что же касается *décrépit* (дряхлый), то оно идет от лат. *dēcrepitus* (дряхлый), этимология которого не

¹ Ф. де С о с с ю р, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 102.

² Т а м ж е, стр. 102. Поэтому непоследовательно, когда Ф. де Соссюр там же дает схему, в которой и синхрония, и диахрония связываются с языком:

Было бы последовательно с точки зрения положений автора с языком связывать лишь синхронию, диахронию же связывать с речью: язык – синхрония, речь – диахрония.

³ Т а м ж е, стр. 88.

⁴ Т а м ж е, стр. 90.

выяснена. Диахронически совершенно различное, в системе языка, рассматриваемой синхронически, квалифицируются иначе¹.

Или, например, древневерхненемецк. *gast* (гость) во множественном числе звучало *gasti* (гостю), *hant* (рука) – множественное *hanti*. Под влиянием конечного *i* умлаутировался гласный *a* в основе: *gast* – *gästi*, *hant* – *hänti*. В дальнейшем конечный гласный *i* → *e* и получили *Gast* – *Gäste*, *Hand* – *Hände*. Если вначале множественное число образовывалось при помощи форманта *-i*, то теперь взаимоотношение множественного и единственного числа стало иным: «если в древневерхненемецком *gasti* множественное число обозначалось при помощи *-i*, то в современном немецком языке «не *Gäste* выражает множественное число, а противопоставление *Gast: Gäste*»².

Мы не будем здесь останавливаться на том, можно ли видеть принципиальную разницу между *gast* – *gästi*, *Gast* – *Gäste*, можно ли утверждать, что в первом случае множественное число образуется при помощи форманта *-i*, а во втором случае множественность выражена посредством противопоставления: для такого различия не имеется реального основания. Далее: все сказанное о взаимоотношении *décrépi* (облупившийся) и *décrépít* (дряхлый) подтверждает исключительную важность истории языкового факта: лишь зная историю, можно правильно понять языковой факт, в частности различить кажущееся (мнимое) тождество от подлинной идентичности, настоящего тождества.

Проследивая ход мыслей Ф. де Соссюра, здесь ограничимся этим замечанием. Ф. де Соссюр считает невозможным совмещать синхроническую и диахроническую точки зрения, он подчеркивает необходимость различения двух лингвистик – синхронической и диахронической: «Попытка объединить внутри одной дисциплины столь различные по характеру факты была бы, – пишет Ф. де Соссюр, – фантастичным предприятием. В диахронической перспективе мы имеем дело с феноменами, которые никак не относятся к системам, хотя и обуславливают их»³. Изучать язык – значит изучать систему, изучать синхронически; изучая речь диахронически, мы не изучаем системы: изменения языка не образуют системы: «Язык есть система, все части которой могут и должны рассматриваться в их синхронической связи. Изменения, никогда не происходящие во всей системе в целом, но лишь в отношении одного или другого из ее элементов, могут изучаться только вне ее... Это различие по существу между сменяющимися элементами и элементами сосуществующими, между частными фактами и фактами, затрагивающими систему, препятствует изучению тех и других в системе одной науки»⁴.

Итак, вместо одной науки о языке получаются две науки: синхрониче-

¹ Ф. де С о с с ю р, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 90.

² Т а м же, стр. 92.

³ Т а м же.

⁴ Т а м же, стр. 93.

ская наука о языке (описание системы языка в статике) и диахроническая наука о языке (эволюционная лингвистика, или историческое языкознание).

Что важнее: диахроническая или синхроническая точка зрения, диахроническая или синхроническая лингвистика?

Ф. де Соссюр считает, что «синхронический аспект важнее диахронического, так как для говорящей массы только он подлинная и единственная реальность»¹; иными словами, лишь синхроническая лингвистика изучает язык как систему; если же лингвист примет диахроническую перспективу, то он увидит отнюдь не язык, а только ряд видоизменяющих его явлений»².

Но ведь диахроническое изучение, исторический анализ помогает установить генезис и тем самым понять языковой факт. Ф. де Соссюр этого не отрицает: «Часто утверждают, что нет ничего более важного, чем познать генезис данного состояния; это в некотором смысле верно: условия, создавшие данное состояние, проясняют нам его истинную природу и оберегают нас от некоторых иллюзий; но этим доказывается только, что диахрония не является самоцелью: ...она может привести ко всему, но только под условием выхода из нее»³.

Ф. де Соссюр дает определенное предпочтение синхроническому анализу, несмотря на то, что, говоря его же словами, «истинная природа» языкового факта выясняется именно в результате диахронического изучения. Синхронически изучается язык как система, и этим для Ф. де Соссюра решается вопрос. Отсюда следует, что научно для Ф. де Соссюра историческая грамматика значит меньше, чем грамматика, которой чужда историческая точка зрения (т. е. грамматика филологическая и грамматика рациональная), и это несмотря на то, что возникновение науки о языке связано с исторической грамматикой, несмотря на то, что научное понимание явлений языка стало возможным лишь на основе исторической, а не филологической или рациональной (философской) грамматики.

Говоря словами Ф. де Соссюра: «Нельзя ни описывать язык, ни устанавливать нормы его применения, не отправляясь от одного определенного его состояния... С тех пор как существует современная лингвистика, она с головою ушла в диахронию. Сравнение – не более как воссоздание прошлого...; «состояние» языка привходят в это изучение лишь отрывочно и весьма несовершенным образом. Такова наука, основанная Боппом; поэтому-то понимание его языка половинчато и шатко»⁴.

Как же обстояло дело до Боппа, до возникновения историко-сравнительной грамматики?

Ф. де Соссюр считает нужным отметить ряд недостатков филологиче-

¹ Ф. де С о с с ю р, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 95.

² Т а м ж е.

³ Т а м ж е, стр. 95-96.

⁴ Т а м ж е, стр. 89.

ской и рациональной грамматик: «Традиционная грамматика игнорирует целые отделы лингвистики, как например, отдел о словообразовании; она нормативна и считает нужным не констатировать факт, а издавать правила; она не способна к широким обобщениям; часто она не умеет даже отличать написанного слова от произносимого и т. п.»¹.

Среди этих недостатков не упомянут самый существенный – отсутствие исторической точки зрения, с чем и связаны «казуистика и произвольность»², столь характерные для традиционной (филологической и рациональной) грамматики: ведь именно благодаря отсутствию исторического подхода к фактам языка ни филологическая, ни рациональная грамматика не смогли стать основой для построения науки о языке. Только историческая грамматика впервые сделала возможным научное понимание фактов языка.

Но именно бесспорно исторической заслуги исторической грамматики (историко-сравнительной грамматики) Ф. де Соссюр не признает: неисторическую традиционную донаучную (филологическую и рациональную) грамматику Ф. де Соссюр ставит выше исторической, ибо традиционная грамматика синхронична, историческая же грамматика диахронична: «Классическую грамматику, – пишет Ф. де Соссюр, – упрекают в том, что она ненаучна, между тем ее база менее подвержена критике, и ее предмет лучше определен, чем у той лингвистики, которую основал Бопп»³. И далее: «Лингвистика слишком большое место уделяла истории; теперь ей предстоит вернуться к статической точке зрения традиционной грамматики, но уже с новым духом и с новыми приемами, т. е. обновленной историческим методом, который с своей стороны поможет лучше осознать состояние языка. Прежняя грамматика видела лишь синхронический факт; лингвистика открыла нам новый порядок феноменов, но это недостаточно: надо дать почувствовать противоположность обоих рядов явлений, чтобы извлечь из этого все вытекающие последствия»⁴.

Что это за последствия – станет ясным при ознакомлении со структурализмом. Здесь ограничимся лишь указанием на то, что для Ф. де Соссюра ведущая роль, естественно, принадлежит синхронии, т. е. донаучной традиционной грамматике; историческая грамматика в концепции Ф. де Соссюра находит признание постольку, поскольку она «поможет лучше осознать состояния языка», этого предмета синхронической лингвистики, иными словами, историческая грамматика признается лишь как *ancilla* (прислужница) описательной, неисторической грамматики.

§ 46. Научно ценное и несостоятельное в воззрениях Ф. де Соссюра на сущность языка. Размежевав и противопоставив «речь» и «язык», кон-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 90.

² Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1950, стр. 304.

³ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 90. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ Там же, стр. 90.

цепция Ф. де Соссюра вполне последовательно пришла к различению двух лингвистик: лингвистики языка («синхронической лингвистики») и лингвистики речи («диахронической лингвистики»). С другой стороны, исключив из сферы языка все физическое, благодаря чему язык может служить средством общения, отнеся все физическое к сфере речи, Ф. де Соссюр с внутренней необходимостью выдвинул положение о психичности языкового знака. Психичный по своей природе (и, следовательно, недоступный для восприятия других лиц) языковой знак плохо вяжется с языком как социальным явлением, как средством общения. Но именно эти два положения и оказались краеугольным камнем всей концепции сущности языка. Концепцию, построенную на этих положениях, естественно называть психологистическим социологизмом.

В отличие от философии языка общее языкознание, определяя предмет науки о языке, должно строиться на данных историко-сравнительного языкознания, должно представлять собой теоретическое обобщение исследовательской практики по изучению языков. Этому требованию психологистический социологизм Ф. де Соссюра отвечает еще в меньшей степени, чем индивидуалистический психологизм Г. Пауля. Понимание сущности языка, как оно дано в психологистическом социологизме, научно несостоятельно. Соответствующее обоснование этого вывода дано ниже.

Однако в воззрениях Ф. де Соссюра имеется ряд положений, которые не могут игнорироваться, которые нельзя считать достоянием идеалистической науки о языке. Таковыми, на наш взгляд, являются следующие положения: 1. Язык – явление социальное (общественное). 2. Языковой знак произволен в отношении к обозначаемому, но непроизволен по отношению к говорящему. 3. Язык образует систему. 4. Языковой знак, являясь элементом системы, обладает значимостью (ценностью). 5. Описательный анализ системы языка научно актуален, и он ставит перед лингвистической наукой ряд сложных принципиальных вопросов, остающихся до сих пор нерешенными.

Общественный характер языка как средства общения отмечался задолго до Ф. де Соссюра и даже до зарождения науки о языке. Но это не мешало видеть в языке средство выражения мысли и, следовательно, рассматривать язык как явление индивидуальное. Г. Пауль доказывал, что подлинной реальностью обладает лишь индивидуальный язык. Ф. де Соссюр не только учитывает общественный характер языка, но он строит свою концепцию на положении о том, что язык – явление общественное (социальное); следовательно, основное назначение языка он видит не в том, что язык – средство выражения мысли (см. А. Шлейхер, § 15), а в том, что язык – средство общения: коммуникативная функция языка признана ведущей.

Такое понимание вполне соответствует объективному положению вещей, исследовательской практике лингвистики. Язык считается живым, пока он служит средством общения; язык, переставший быть средством общения, называют мертвым. Всякое средство общения в повседневной жизни при-

равняется к языку именно по функции – сообщить кому-то что-то. Не было и нет языка, который служил бы лишь средством выражения мысли, но не являлся бы средством общения: язык, не обслуживающий людей как средство общения, перестает быть средством выражения мысли. При двуязычии мыслят при помощи того языка, которым владеют лучше, т. е. который обладает преимуществом как средство общения... Невозможно сохранить язык как средство выражения мысли, если он длительное время не используется как средство общения.

Акцентирование социальности языка – одно из первых положений в концепции Ф. де Соссюра, независимо от предпосылок, из которых это положение вытекает, и независимо от положений, с которыми оно связано у Соссюра. В процессе речи Ф. де Соссюр отводит социальному моменту «определенный отрезок», а именно «там, где акустический образ слова ассоциируется с понятием».

Теперь о «природной произвольности» и «коллективной обусловленности» языкового знака. Характеризуя языковой знак как произвольный по отношению к обозначаемому («по отношению к обозначаемой идее») и как непроизвольный по отношению к говорящему и индивидуму, Ф. де Соссюр дал ясную формулировку двух общественных фактов: 1. Одни и те же предметы (явления...) в различных языках могут обозначаться различными словами (русск. *лошадь*, нем. *Pferd*, франц. *cheval*, лат. *equus*, древнегреч. *hippos*, груз. *cxeni*, авар. *џи*). Название предмета не определяется природой предмета: связь слова с обозначаемым им предметом условна. Стоит допустить обратное («связь слова с обозначаемым им предметом не условна, отприродна»), и станет непонятным факт многоязычия. 2. Условный характер связи слова с обозначаемым им предметом отнюдь не значит, что слово (условный знак) можно использовать произвольно: индивидум не может произвольно использовать этот условный знак (например, *лошадью* назвать *тигра*), ни создать и ввести по своему усмотрению новые условные знаки: требуется санкция языкового коллектива, т. е. того коллектива, достоянием которого является данный язык (см. Мейе, § 37).

Формула Ф. де Соссюра устранила альтернативу, которая выдвигалась еще в древней Греции сторонниками теории отприродности (теории *physei*: «название предмета определяется природой предмета») и теории установления (теории *thesei*: «название предмета не зависит от предмета, оно установлено»). Формула Ф. де Соссюра отвергает положительную часть утверждений обеих теорий («название предмета определяется природой предмета», «название предмета установлено сознательно») и органически связывает негативные моменты этих утверждений (связь названия с предметом не является отприродной; отсюда – множество языков; связь названия с предметом в рамках данного языкового коллектива не зависит от индивидуального произвола).

Принцип произвольности языкового знака отнюдь не исключает мотивированности: знак, согласно Ф. де Соссюру, может быть относительно мотивированным. Так, например, *семьдесят*² дает мотивацию (цифра включает семь десятков), но сами составные элементы этого названия (*семь*, *десять*) нельзя считать мотивированными: мы не знаем, почему «семь», «десять» названы так. «Не существует языков, где нет ничего мотивированного, но немыслимо представить и такой язык, где мотивировано было бы все»³.

Первичный исходный материал языка не мотивирован. Но допустим, что и этот первичный материал оказался мотивированным. Исключается ли этим условность языковых знаков? Отнюдь нет: ведь мотивированность названия одного и того же предмета в различных языках различная (ср., например, русск. *семьдесят* и груз. *самоцдаати*, буквально: *три-двадцать и десять*). Различная мотивировка названия одного и того же предмета была бы невозможна, если бы название предмета определялось предметом, его природой. Различная мотивировка означает точку зрения людей, дающих название, а не навязывается обозначаемым предметом. Таким образом, принципом мотивированности не исключается условный характер названия. Фактом различной мотивированности названий одного и того же предмета в различных языках демонстративно подчеркивается условность знака по отношению к обозначаемому.

Нередко указывают, что признание условности языкового знака ведет к принципиально неприемлемым антинаучным выводам, как то имеет место в семантической философии: в условный знак, каким является слово, можно, мол, вкладывать любое содержание; такие произвольные операции со словами, дадут, мол, возможность решить социальные проблемы. Исходя из этого, считают, что тезис об условности языкового знака неприемлем по соображениям принципиального порядка.

Такое отношение к положению об условности языкового знака нельзя считать обоснованным: для «с е м а н т и з м а» требуется, чтобы з н а к б ы л п р о и з в о л ь н ы м не по отношению к обозначаемому, а по отношению к индивидууму, «семантизм» строится на неверном предположении, будто знаки языка можно употреблять произвольно, а этого именно не признает тезис Ф. де Соссюра: из условности знака по отношению к обозначаемому вовсе не следует, что использование этого условного знака может быть произвольным, наоборот, у Ф. де Соссюра подчеркивается, что знак, условный по отношению к обозначаемому, является безусловным, непроизвольным по отношению к говорящему. Стало быть, тезис об условности языкового знака не имеет никакого отношения к ненаучным высказыва-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 128.

² У Ф. де Соссюра приводятся другие примеры (двадцать, девятнадцать, см. французский текст, изд. 3, 1931, стр. 181 (ср. русский перевод, стр. 127).

³ «Курс», стр. 128.

ниями последователей семантизма.

Знаки языка образуют систему. Система, согласно Ф. де Соссюру, представляет собой целостность, элементы, составляющие систему, находятся в определенных отношениях друг с другом. Взаимоотношение элементов модифицирует их значение, определяет ценность (значимость) элементов. Понятие ценности (значимости) представляет собой функцию системы. Понятие ценности (значимости) делает понятным, почему одинаковые по значению слова могут не оказаться эквивалентными при переводе с одного языка на другой: однозначные слова могут быть неодинаковыми по своей ценности (значимости) в системе данных языков (ср. франц. *mouton*, русск. *баран*, о которых говорилось выше, § 43). То же самое касается и грамматических форм: множественное число при наличии, кроме него, только лишь единственного числа имеет другую значимость, чем при наличии единственного и двойственного числа; или же именительный падеж в системе склонения одного языка может отличаться по своей значимости от именительного же падежа в другом языке, если в этом языке, кроме именительного падежа, имеется и другой падеж субъекта (эргативный падеж, например, в грузинском и в ряде других иберийско-кавказских языков).

Понятие ценности (значимости) – понятие большой важности с точки зрения лексической, фонетической и грамматической системы языка.

Было бы, однако, неверным отрывать «ценность» (значимость) от «значения» и предполагать, как это имеет место в концепции Ф. де Соссюра, что одни лишь отношения языковых фактов в системе (так называемые противопоставления) определяют ценность (значимость) данных фактов: значение знака определяется отношением к обозначаемому предмету, а не отношением к другим знакам; ценность (значимость) – не что иное, как модификация значения. Системой обусловлена модификация значения, но отнюдь не значение. Множественное число является «множественным» потому, что обозначает много предметов; если в языке имеется двойственное число, слова *очи*, *руки*, *уши* не будут охватываться множественным числом, но от этого множественное число не перестанет быть множественным: его значение видоизменилось, но не упразднилось. Значение множественного числа определяется отношением к обозначаемому им множеству, а не отношением к другим отношениям.

Понятие ценности (значимости), истолкованное должным образом, может оказать немалую пользу теории сравнительного анализа системы языка.

Описание системы языка выдвигает ряд сложных вопросов (понятие конкретной единицы, сущности, тождества), так или иначе связанных с понятием ценности (значимости). Ф. де Соссюр обосновывает актуальность данных вопросов, которые не только не решены с позиций исторического языкознания, но даже и не поставлены, не сформулированы должным образом. Заслуга Ф. де Соссюра в этом отношении бесспорна.

Таковы положительные моменты в воззрениях Ф. де Соссюра на сущность языка.

Что же касается других положений, характерных для концепции Ф. де Соссюра, они не могут вызвать положительного к себе отношения: ни противоположение «языка» и «речи», ни оценка удельного веса и взаимоотношения синхронической и диахронической лингвистики, ни определение сущности языкового знака как психического по своей природе нельзя считать оправданными с точки зрения исторического языкознания; они неприемлемы по существу.

Понятию «язык» как явлению общественному Ф. де Соссюр противопоставил понятие «речи» (речевого акта) как явления индивидуального.

Еще В. Гумбольдт подчеркивал, что язык – это «деятельность» («энергейя»), а не «деяние» («эргон», «продукт деятельности»). Это различие языка как «деятельности» и как «деяния» в принципе служит как бы прообразом соссюровского различия «речи» и «языка» (с той, однако, существенной разницей, что для Ф. де Соссюра вопреки В. Гумбольдту язык – это «эргон», а не «энергейя»).

Можно ли противопоставлять друг другу «речь» как явление индивидуальное и «язык» как социальный продукт речевой деятельности? И невозможно, и не нужно.

«Индивидуальное», как уже отмечалось выше, может значить: а) или то, что характерно для индивидуума, чем один индивидуум отличается от другого, себе подобного (например, говорят: «шепелявость – явление индивидуальное»), или же б) то, что дано в индивидууме.

В первом значении «индивидуальный» противопоставляется «социальному», «индивидуальное» в первом значении исключает «социальное», и наоборот. Но взятое во втором значении «индивидуальное» отнюдь не исключает «социального».

У Ф. де Соссюра «индивидуальное» употребляется по преимуществу именно во втором значении¹, «речевая деятельность индивидуальна» – это значит: «речевая деятельность протекает в индивидууме».

Противопоставлять «индивидуальное» (во втором значении) «социальному», конечно, нельзя. Нельзя потому, что язык проявляется в речевой деятельности индивидуумов; и если в индивидуальных речевых актах (т. е. речевых актах, которые протекают в индивидууме) все индивидуально, ни о какой социальности человеческого языка речи быть не может, социальности неотку-

¹ «Индивидуальное» у Ф. де Соссюра может употребляться и в первом значении (например: речь – «сумма всего, что говорят люди, и включает: а) индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих...», «Курс», стр. 42), но не в этом значении взято индивидуальное, когда оно противопоставляется у Ф. де Соссюра социальному.

да будет взяты, и наоборот, если язык – явление социальное, то это именно потому, что в индивидуальных речевых актах (т. е. в речевых актах, протекающих в индивидууме) отнюдь не все индивидуально (в первом значении данного слова), – напротив, речь, протекающая в различных индивидуумах, содержит существенные моменты, общие для всего языкового коллектива, т. е. они социальны по своему характеру. Не будь этих общих моментов, язык перестал бы быть средством общения.

Поскольку это общее средство общения, которое является достоянием и созданием коллектива, используется тысячами индивидуумов, оно не может воспроизводиться у различных индивидуумов с полной идентичностью: возникновение отклонений в этих условиях неизбежно; но из этих отклонений, возникающих постоянно, незначительная часть может получить распространение, проникнуть в язык, стать принадлежностью языка как средства общения. Общественный характер языка и индивидуальный характер его использования – таково одно из противоречий, которым обуславливается развитие языка.

Это свидетельствует не о противоположении языка и речи, а о внутреннем их единстве; язык и есть то общее, что обнаруживается в речевой деятельности индивидуумов, входящих в соответствующий языковой коллектив. «Исторически факт речи всегда предшествует языку»¹, – говорится у Ф. де Соссюра. Но ведь это значит, что социальность языка берет начало в речи и, следовательно, нельзя отрывать язык от речи, противопоставлять речь языку.

Отрвав язык от речи, Ф. де Соссюр этим пытается обосновать социальность языка, но именно при условии такого отрыва непонятным становится общественный характер языка при отсутствии его в речи. «Язык, обособленный от речи, составляет предмет, доступный обособленному же изучению. Мы не говорим на мертвых языках, но мы отлично можем овладеть их языковыми организмами. Не только наука о языке может обойтись без прочих элементов речевой деятельности, но она вообще возможна лишь, если эти прочие элементы к ней не примешаны»², – замечает Ф. де Соссюр. Если это означает, что язык может существовать независимо от говорящих индивидуумов, то такое гипостазирование языка, как некоей надиндивидуальной сущности, может стать предпосылкой концепции объективно-идеалистического толка (например, гуссерлянского)³.

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 42.

² Там же, стр. 39.

³ Противопоставление «языка» (langue) и «речи» (parole) неоднократно оспаривалось с различных точек зрения; см., например: Л. В. Щерба, О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании, Изв. АН СССР. Отд. общ. наук, 1931, стр. 117 и сл.; О. Жерсен, L'individu et la communauté linguistique, «Journal de psychologie normale et pathologique», 1927, № 7, стр. 585; Р. А. Будагов, Соссюр и соссюрианство, изд. МГУ, 1954.

Противопологать «язык» и «речь», таким образом, невозможно. Но если такое противоположение и было бы возможно, оно оказалось бы ненужным: оно приводит к определению языкового знака как психического по своей природе. Языковой знак, по мнению Ф. де Соссюра, «связывает не вещь и имя, но понятие и акустический образ»¹ слова, которым вещь обозначается. Слову *дерево* соответствует определенное «понятие» предмета (растения), то, что обычно называют «предметным представлением». От слова *дерево* остается акустический образ: представление слышанного слова. Можно было говорить и о представлении, которое порождается произнесением данного слова²: моторное представление слова также пришлось бы учесть наряду с акустическим образом слова; Ф. де Соссюр оперирует лишь акустическим образом слова; в принципе от этого ничего не меняется, поскольку речь идет о представлении слова, акустическом или моторном, или одновременно и о том, и о другом. «Понятие» и «акустический образ» для Ф. де Соссюра суть компоненты языкового знака: «Мы называем знаком комбинацию понятия и акустического образа»³, причем «понятие» – это «означающее», «акустический образ» – «означающее»⁴.

Чтобы разобраться в особенностях, которые характеризуют выдвинутое Ф. де Соссюром понимание «языкового знака», необходимо вкратце коснуться понятия *з н а ч е н и я*. Это понятие имеет аспекты философский и языковедческий. Нас интересует здесь лишь последний: *з н а ч е н и е в п л а н е л и н г в и с т и ч е с к о м*. Согласно распространенному мнению «значением» слова считалось представление⁵, которое вызывается словом. Сообразно с этим, слова *дерево, лошадь, часы...* рассматривались как определенные комплексы звуков, вызывающие определенные представления. Звуки составляют внешнюю сторону слова, значение – внутреннюю (психическую). Такое понимание строится на традиционной психологии представлений, и оно несостоятельно прежде всего с точки зрения психологической: значением слова отнюдь не является представление, вызываемое словом (в том числе – предметный образ).

Такое представление у различных лиц – в зависимости от типа памяти и индивидуального опыта – может быть различным: услышав слово *часы* и понимая, что это слово значит, один может иметь образ ручных часов, другой – стенных, третьему могут представиться часы на городской ратуше...; у иного может совсем не оказаться никакого предметного представления; его может заместить образ слова *часы*, произнесенного или услышанного (или же опти-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 77.

² На это указывают и издатели, см. Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 77, примечание 2.

³ Там же, стр. 78.

⁴ Там же.

⁵ См., например, у Шлейхера: «Представления и понятия, поскольку они получают звуковое выражение, называются значением» (§ 15).

ческий образ написанного слова *часы*); может не оказаться вообще никакого образа, ни предметного, ни словесного, а слово *часы* все-таки будет понятно; лицо, услышавшее слово *часы*, знает, что в виду имеется не растение или животное, или небесное светило, а предмет, при помощи которого узнается время: слово относится к предмету. Это отношение к предмету действительности будет одинаковым у всех лиц, кто понимает слово *часы*, кто знает значение слова *часы*. Значение слова и есть отношение к предмету реальной действительности. Представление же предмета, представление слова суть возможные сопутствующие явления. Они могут быть налицо как вспомогательное средство репрезентации значения, но они отнюдь не являются значением.

Значение связывает слово (звуковой комплекс) с предметом действительности, а не с представлением.

Только поэтому и возможно, чтобы слово обладало для членов данного языкового коллектива одинаковым значением (т. е. относилось к одному и тому же предмету действительности) и стало средством понимания, общения. Распространенное мнение под словом подразумевает звуковой комплекс, произносимый говорящим и слышимый собеседником, поскольку такое понимание исходит из реального факта. Зато оно неправильно видит в предметных представлениях значение слова.

В понимании же Ф. де Соссюра не только значение приравнено к представлению (к «понятию»), но и слово сведено к акустическому образу, лишено физических моментов, благодаря которым оно может использоваться как средство общения. Что это именно так, в этом нетрудно убедиться путем анализа значения любого слова. Взять хотя бы слово *часы*. Оно обозначает определенный предмет на русском языке, относится к определенному предмету. Этому предмету у различных лиц может соответствовать различное предметное представление. Слово *часы*, как определенному звуковому комплексу, может также соответствовать различное представление слова (акустическое, моторное, зрительное).

Таким образом, в процессе речевого общения, когда разговор идет о таком конкретном предмете, как «часы», следующие пять компонентов являются возможными:

- а) предмет,
- б) предметное представление («понятие» Ф. де Соссюра),
- в) представление слова («акустический образ» Ф. де Соссюра),
- г) слово (в его физической данности в виде звукового комплекса) *часы*,
- д) отношение (акт отношения) слова к обозначаемому предмету. Слово – произносимое и слышимое – является знаком, поскольку имеется это отношение, поскольку слово относится к определенному предмету действительности. Без этого отношения слово представляло бы собой не факт языка, а простой физический факт, ли-

шенный какой бы то ни было функции (значения).

Акт отношения имеет место в индивидууме, раз он понимает слово, знает значение слова. Но отношение слова-знака к обозначаемому предмету отнюдь не носит индивидуального характера, не изменяется от одного индивидуума к другому, это отношение неиндивидуально, оно имеет силу, оно значимо для всего языкового коллектива: в такой общезначимости отношения слова-знака к обозначаемому и находит выражение социальный характер процесса речи – речи, которая протекает в индивидууме, но не является индивидуальной.

Обозначаемый предмет, обозначающее слово и отношение слова к предмету – таковы три компонента, которые с необходимостью даны в процессе речевого общения. Что же касается предметного представления, то оно может быть налицо, но его может и не быть; в том случае, когда оно имеется, оно может быть различным у разных лиц, вовсе не мешая одинаково понимать значение слова: предметное представление не является значением слова, а только лишь возможным средством переживания значения.

Еще менее необходимо и устойчиво представление слова. И именно этими представлениями (предметным представлением – «понятием» и представлением слова, точнее, его частью – «акустическим образом») исчерпал Ф. де Соссюр содержание языкового знака. Из языкового знака у Ф. де Соссюра исключено все непсихическое, прежде всего слово – знак, произносимый и слышимый; языковой знак сведен к психическим компонентам процесса речевого общения, к тому же отнюдь не необходимым, а лишь возможным, языковой знак охарактеризован, как «двусторонняя психическая сущность». Такое понимание языкового знака не оправдано с точки зрения психологии, оно неприемлемо и с точки зрения языкознания.

Чем вызвана необходимость свести языковой знак к чисто психической сущности? Случайно ли то, что из языкового знака у Ф. де Соссюра исключено все непсихическое? Конечно, нет; непсихические моменты Ф. де Соссюру пришлось исключить из языкового знака потому, что они относятся к сфере «речи» (речевого акта), а не «языка»; различие же «речи» и «языка» (и их противопоставление) служит краеугольным камнем концепции Ф. де Соссюра, необходимой предпосылкой разграничения социального и индивидуального. Таким образом, тезис о психичности языкового знака с неизбежностью вытекает из различения «языка» и «речи», т. е. из признания «языка» социальным явлением, а «речи» – индивидуальным.

А это значит: социологизм в концепции Ф. де Соссюра не только не избавил языкознание от психологизма, но послужил основой психологизма. Г. Пауль пришел к психологизму, исходя из своеобразно понятого историзма. Ф. де Сос-

сюр обосновывает психологизм, исходя из социологизма. Психологический социологизм Ф. де Соссюра так же содержит в себе предпосылки идеализма, как индивидуалистический психологизм Г. Пауля.

Из тезиса о психичности языкового знака Ф. де Соссюр заключает, что «лингвистика языка» – наука, изучающая язык как систему знаков, – представляет собой часть «с е м и о л о г и и», так называет он науку, которая изучает жизнь знаков внутри жизни общества, «семиология – часть социальной психологии и, следовательно, общей психологии»¹. Ф. де Соссюр стоит за то, чтобы языкознание («лингвистика языка») рассматривалось как часть психологии. Это вполне последовательно. Психологизм Г. Пауля не был таким последовательным. Но эта непоследовательность Г. Пауля больше отвечала интересам языкознания как самостоятельной науки, чем последовательность суждений Ф. де Соссюра, объявляющего лингвистику разделом психологии.

Противопоставив «речь» и «язык», Ф. де Соссюр не только обосновал психологизм, но создал предпосылку для противопоставления синхронической лингвистики диахронической лингвистике.

Выше уже было отмечено, что синхроническая лингвистика пользуется у Ф. де Соссюра предпочтением перед диахронической лингвистикой: только она изучает язык как систему, составные же «части системы... должны рассматриваться в их синхронической связи»². Тем самым упор делается на статический анализ: вопросы описательного изучения системы языка, оставшиеся в тени у Г. Пауля, нашли принципиальное признание в социологической концепции Ф. де Соссюра. Но какой ценой? Ценой ущемления непререкаемых прав историзма; защита описательной грамматики превратилась у Ф. де Соссюра в отрицание исторической грамматики. «Лингвистика, – гоаорит Ф. де Соссюр, – слишком большое место уделяла истории; теперь ей предстоит вернуться к статической точке зрения традиционной грамматики»³. И это, несмотря на то, что уяснение истории, говоря словами самого автора, дает возможность «познать генезис данного состояния», «условия, создавшие данное состояние, проясняют нам его истинную природу»⁴.

Вполне последовательно со своей точки зрения Ф. де Соссюр «историческую грамматику» не считает за грамматику: «грамматика изучает язык как систему средств выражения; понятие грамматического покрывается понятием синхронического, а поскольку не может быть системы, захватывающей одновременно несколько эпох, – говорит Ф. де Соссюр, – мы отрицаем возможность «исторической грамматики», – «то, что называется этим именем, в действительности не что иное, как диахроническая лингвистика»⁵.

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 40.

² Там же, стр. 93.

³ Там же, стр. 90.

⁴ Там же, стр. 95-96.

⁵ Там же, стр. 129.

Может показаться, будто речь идет об уточнении терминологии с позиций Ф. де Соссюра и что по сути дела ничего не меняется оттого, будем ли мы называть «историческую грамматику» «диахронической грамматикой» или нет. В действительности же точка зрения Ф. де Соссюра отрицает «возможность исторической грамматики» потому, что центр тяжести переместился с диахронической лингвистики (т. е. с исторического языкознания) на синхроническую лингвистику (описательную грамматику). Описательная грамматика заслонила историческую грамматику: только она, согласно Ф. де Соссюру, изучает систему языка. История помогает понять языковой факт: этого Ф. де Соссюр не отрицает. Но для Ф. де Соссюра нет необходимости прибегать к помощи истории при изучении языка как системы: факты языка как элементы системы взаимно определяют. В системе языка факты обретают ценность (значимость). Система сама себе довлеет. В этом – смысл изменений, которые произошли в понимании языка и грамматики.

Как было отмечено выше (стр. 391), ценность (значимость), создаваемая системой, не может замещать значения. Ценность возможна лишь на основе значения. Значение создается не системой, а отношением к обозначаемому факту действительности. Следовательно, система языка не может стать чем-то самодовлеющим. Для понимания фактов системы необходимо знать историю этих фактов: чем лучше выяснена история языкового факта, тем лучше он понимается. Кто этого не признает, для него принцип историзма лишается познавательной силы и научного значения.

Было бы неточным утверждать, что Ф. де Соссюр отрешивается от историзма: диахроническую лингвистику он выделяет, а не упраздняет. Выделив диахроническую лингвистику, Ф. де Соссюр определил ей подчиненное положение. Ведущую роль, мол, должна играть синхроническая лингвистика (т. е. описательная грамматика).

Наука о языке создана была в первой четверти XIX в. на основе исторического подхода к фактам языка. Общее языкознание призвано быть теорией исторического языкознания. Вместо того чтобы осмыслить факты истории языка, концепция Ф. де Соссюра отвернулась от исторической грамматики, от исторического языкознания.

Концепция Ф. де Соссюра являет собой классический пример отрыва в языковедной теории от исследовательской практики. Тем самым дана и оценка правильности исходных положений, приведших к таким результатам. Социологизм, ополчающийся против историзма, – таков психологистический социологизм Ф. де Соссюра; научно он несостоятелен, в принципе неприемлем. Научно оправдан лишь такой социологизм, который свободен от психологизма и органически увязывается с историзмом. За такой социологизм и стоит советское языкознание.

В связи с историзмом обращает на себя внимание одно обстоятельство. Диахроническое языкознание изучает изменения в языке, но возмож-

ность изменения в концепции Ф. де Соссюра оказывается необоснованной. Нельзя считать, объяснением указание на фактор времени («во времени изменяется все; нет основания, чтобы язык избег этого общего закона»¹).

У Г. Пауля возможность изменений оказывалась естественной, но языковой узус не находил объяснения, у Ф. де Соссюра, наоборот, языковой узус – понятие закономерное, но возможность изменений не мотивирована.

Мы не будем останавливаться на других моментах более частного порядка (задачи сравнения, реконструкция языка и т. д.). Уяснение их ничего не меняет в оценке трех взаимосвязанных положений, на которых зиждется концепция сущности языка Ф. де Соссюра: противоположение «языка» и «речи», психичность языкового знака, противопоставление диахронической и синхронической лингвистики.

Эти положения научно не оправданы.

Наконец, нельзя не указать, что эти положения, как видели, не разделяются А. Мейе. Но французская социологическая школа пошла по пути Ф. де Соссюра. Наименее оправданные положения концепции Ф. де Соссюра нашли значительное распространение в зарубежном языкознании.

4. ЭСТЕТИЗМ (КРАЙНИЙ ИНДИВИДУАЛИЗМ)

§ 47. Предварительные сведения. Общественный характер языка как средства общения подчеркивался Ф. де Соссюром. На социальной природе языка настаивает А. Мейе. Коммуникативная функция языка не осталась вне поля зрения Г. Пауля, хотя паулевское понимание сущности языка строится на индивидуалистическом принципе.

Карл Фосслер попытался определить сущность языка, учитывая одну лишь экспрессивную функцию (язык – средство выражения) и совершенно игнорируя коммуникативную (язык – средство общения).

Соответствующие воззрения К. Фосслера изложены в монографиях «Позитивизм и идеализм в языкознании» (1904)² и «Язык как творчество и как развитие» (1906)³. Основная мысль К. Фосслера наиболее последовательно развита в работе «Позитивизм и идеализм в языкознании», и уже здесь возникают непреодолимые трудности: не удается обосновать теорию языка, исходя из одной лишь экспрессивной функции. Во второй работе («Язык как творчество и как развитие») К. Фосслер находит место в своей концепции и для коммуникативной функции. Противоречий и неясностей в воззрениях К. Фосслера немало, не говоря уж о парадоксальности ряда суждений. Неясности

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 86.

² Karl Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904.

³ K. Vossler, Sprache als Schöpfung und Entwicklung, Heidelberg, 1906.

тем более бросаются в глаза, что К. Фосслер обычно предпочитает заострять формулировки. Здесь мы ограничимся лишь изложением основных моментов теории К. Фосслера, считая центральным вопросом о том, можно ли понять сущность языка, игнорируя его коммуникативную функцию?

§ 48. Основные положения эстетизма К. Фосслера. Сущность языка К. Фосслер пытается определить по его интраиндивидуальной (внутрииндивидуальной) функции. Что такое язык с этой точки зрения? Атрибутами языка оказываются: творческий (акт), духовное (выражение) и индивидуальное; эти моменты определяют, по К. Фосслеру, идеалистическое и эстетическое понимание языка: «Язык – духовное выражение...»¹ «По своему существу всякое языковое выражение есть индивидуальное духовное творчество»².

«Итак еще раз: языкознание в чистом смысле слова является лишь стилистикой. Но эта последняя принадлежит к эстетике. Языкознание – история искусства»³.

Психологизм Ф. де Соссюра считал языкознание частью социальной психологии, для К. Фосслера языкознание – органическая часть эстетики.

§ 49. Вопрос о коммуникативной функции языка. Если язык только лишь индивидуальный творческий акт, каким же образом он может служить средством общения?

К. Фосслер отвечает: если люди при помощи языка понимают друг друга, то основанием для этого служит не наличие общих языковых навыков или общего языкового материала, или общего строя предложения, а то обстоятельство, что общим является дар речи. Языковой коллектив, диалекты и т. п. в действительности вообще не существуют. Эти понятия образуются... при помощи более или менее произвольных группировок и являются заблуждением позитивизма. «Стоит запереть вместе двух или нескольких индивидуумов, которые раньше принадлежали к самым «гетерогенным» языковым коллективам и у которых не имеется никаких общих языковых навыков – через короткий промежуток времени они будут понимать друг друга благодаря дару слова. Таким образом возник английский и многие другие языки, таким образом происходит всякое развитие языка, всякая жизнь языка...» «Язык в собственном смысле этого слова нельзя учить, язык можно, как говорит Вильгельм Гумбольдт, – разбудить»⁴.

Все ли в речи индивидуумов индивидуально, исключает ли «индивидуальное творчество» возможность наличия общих, одинаковых моментов в ре-

¹ К. V o s s l e r, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904, стр. 10.

² Т а м ж е, стр. 38.

³ Т а м ж е, стр. 42.

⁴ Т а м ж е, стр. 37-38.

чи разных лиц, принадлежащих к одному языковому коллективу?

К. Фосслер отвечает: «Повторение – дело попугая, поэтому у попугая нет никакого стиля... Он, если можно так выразиться, персонифицированный языковой узус, чистая пассивность; он повторяет язык, но он не относится к языку творчески. Немножко попугая, разумеется, сидит в каждом человеке: это – дефицит или нечто пассивное в нашем даре (способности) речи, следовательно, не нечто положительное..., не какой-либо самостоятельный принцип, на котором можно было бы построить науку»¹.

В другом месте того же труда мы читаем об общем языковом навыке и пассивности: «Даже в самых жалких и ничтожных человеческих существах еще тлеет божественная искра собственного и свободного языка. Никакие правила (узусы) мира не могут ее растоптать. Самый жалкий языковой раб в каком-то скрытом уголке своей души все еще автономен и не может быть низведен до попугая. Самая печальная действительность в тысячу раз отраднее, чем пустая и ложная философия позитивизма, которая в самом ценном даре духовной свободы видит лишь закон и правило, только узус и рабство»². Такое своеобразное суждение совершенно естественно заканчивается соответствующим же выводом: «Р а с с м а т р и в а т ь я з ы к к а к у з у с и п р а в и л о – з н а ч и т , с л е д о в а т е л ь н о , р а с с м а т р и в а т ь е г о н е н а у ч н о »³.

Но все это о ц е н к а, которая тоже подлежит оценке, а не о б ъ я с - н е н и е языкового узуса; ведь нельзя отрицать, что положение лиц, говорящих на одном и том же языке, отличается от положения лиц, говорящих на различных языках; когда общаются лица, говорящие на одном и том же языке, им не приходится апеллировать к «дару речи»: они понимают друг друга. Существование языков – факт, который нельзя отрицать, но следует объяснить.

Существует два миллиарда говорящих людей, но не существует двух миллиардов языков, как должно было быть, если верно утверждение, что язык – это «индивидуальное духовное творчество» и что «узус – ничто» («дефицит»), как пишет К. Фосслер.

К. Фосслер вынужден поставить вопрос: если языковое выражение – свободное индивидуальное творчество, то где же единство? Почему в таких условиях не создается неограниченная анархия? Почему ежечасно во всех концах мира не возникают «новые Вавилоны»? Иначе говоря, как возможен язык при наличии в действительности только лишь актов свободного индивидуального творчества? К. Фосслер пишет: «Пассивность, недостаток языкового дара не может этого объяснить: пассивное – ничто, объяснение из «ничто» не есть

¹ К. V o s s l e r, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904, стр. 38.

² Т а м ж е, стр. 98.

³ Т а м ж е, стр. 38. (Подчеркнуто нами – А. Ч.).

объяснение. А существование языков – факт. Не пассивность же создала немецкий язык?» И далее: Национальный язык создается «не духовной пассивностью, а действительностью, при этом не индивидуальной действительностью, а коллективной, посредством сотрудничества. Но, несмотря на это, продолжает К. Фосслер, нельзя отказаться от первого положения о языковом навыке (Sprachkonvention) как о чем-то пассивном и о языковом творчестве как о чем-то индивидуальном. Оба положения правильны, каждое из них с определенной точки зрения. Противоречие здесь только кажущееся.

Языковое выражение возникает через индивидуальное действие, но оно внедряется, если другие индивидуумы примут его, повторят его, не вдумываясь, то есть пассивно, или же творчески, внося изменения, исправляя, ослабляя или усиливая, короче говоря, путем сотрудничества и коллективного действия. Если рассматривать язык в момент его возникновения или в момент абсолютного прогресса, он – нечто индивидуальное и активное; в момент застоя и стабилизации (в коллективе или у индивидуума) язык – нечто пассивное; в момент относительного прогресса, т. е. рассматриваемый не как творчество, а как развитие язык является проявлением коллективной духовной деятельности (kollektive geistige Tätigkeit)¹.

Итак, К. Фосслер различает два момента:

1. Момент абсолютного прогресса или свободного индивидуального творчества.

2. Момент относительного прогресса или так называемого закономерного развития и взаимоограничивающего коллективного творчества. При рассмотрении первого момента внимание обращается на исторически данное положение и рассмотрение – чисто эстетическое. Рассматривая второй момент, сравнивают предыдущий момент развития языка с последующим, и поэтому это рассмотрение – историческое; но желая объяснить изменения, прогресс или то, что есть в языке живого, приходится возвращаться опять к эстетическому рассмотрению...²

«Таким образом, – пишет К. Фосслер, – мы приходим к новой и по своей природе последовательной идеалистической системе языкознания: 1. Чисто эстетическое рассмотрение языка. 2. Эстетико-историческое рассмотрение языка...³

«...Деление языка на «эстетический» и «исторический» не внесет дуализма в филологию. Эстетическое и историческое в нашем понимании не со-

¹ К. V o s s l e r, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904, стр. 90-91.

² Т а м же, стр. 92. (Подчеркнуто нами – А. Ч.).

³ Т а м же, стр. 93-94. (Разрядка нами – А. Ч.).

держит противоречий; они находятся в таком же отношении друг к другу, как, скажем, в позитивистической системе ступени о п и с а т е л ь н о й и о б ъ я с н и т е л ь н о й (повествовательной – *erzählende*) грамматики, с которыми ни в коем случае нельзя путать наши ступени или считать их равными. Терминами эстетический и исторический мы обозначаем ту или иную сторону исследования, которое в своей основе может быть только с р а в н и т е л ь н ы м. Если сравниваются формы языкового выражения с соответствующей психической интуицией, рассмотрение является эстетическим, т. е. интерпретируется «смысл» формы выражения... Если же сравниваем друг с другом разные или схожие формы выражения, если мы исследуем их этимологическую связь, порядок рассмотрения становится историческим, не переставая быть эстетическим (*ohne darum aufzuhören ästhetisch zu sein*), т. е. истолкованное эстетическим способом мы объясняем исторически и увязываем с языковым развитием»¹.

Все эти высказывания К. Фосслера имеют целью отстоять теоретический примат абсолютного прогресса, обосновать гегемонию (может быть, даже монополию) эстетического, т. е. элиминировать коллективный момент и в конечном счете свести все до индивидуального. Таким образом, коллективный дух, коллективное сотрудничество и творчество не ограничивают, по К. Фосслеру, индивидуалистического принципа. Поэтому совершенно естественно то противопоставление исторического и эстетического, посредством которого К. Фосслер отмежевался от Г. Пауля.

«Взамен положения, выдвинутого Г. Паулем о том, что всякое языкознание является историческим, мы, – пишет К. Фосслер, – должны выдвинуть свое положение, что всякое языкознание является эстетическим. Если бы языкознание было только лишь историческим, оно вовсе не отличалось бы от естественноисторических наук, которые также суть исторические. И только вследствие его эстетического характера оно относится к кругу наук о культуре...»²

Согласно К. Фосслеру, теоретически немислимо такое рассмотрение языка, которое не включало бы в себя элементов эстетического рассмотрения. Но, замечает он, мы же говорили, что, кроме абсолютного и относительного прогресса, существует еще и третья стадия развития – стадия застоя и стабилизации языка, «которую мы связали с чистой пассивностью говорящих индивидуумов и коллектива». Какому же рассмотрению подлежит такое состояние языка?

Вопрос возникает вполне естественно; ответ же К. Фосслера представляет собой обоснование о т р и ц а н и я ф а к т а, которым вызван э т о т в о п р о с.

¹ К. V o s s l e r, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1904, стр. 95. (Разрядка наша – А. Ч.).

² Т а м ж е, стр. 96.

«Эта третья стадия – несущественная мертвая точка; место имеет частичная, но не чистая пассивность, и эта частичная пассивность именно и является ограничением индивидуума коллективом, и, наоборот. Стадия абсолютного застоя (*Stillstand*), таким образом, только кажущаяся; существует только стадия сравнительного застоя, и она естественным образом полностью совпадает со стадией сравнительного прогресса или *р а з в и т и я*»¹.

Таким образом, три возможности, которые были ранее выделены, К. Фосслер свел к двум: стадия абсолютного прогресса и стадия относительного прогресса в языке. Они не равноценны, последняя имеет подчиненное значение и, следовательно, не нарушает индивидуалистического монизма автора. Так во всяком случае думает сам К. Фосслер в этом труде («Позитивизм и идеализм в языкознании», 1904).

В работе «Язык как творчество и как развитие» К. Фосслер вновь возвращается к указанному вопросу, к центральному вопросу о взаимоотношении коллективного и индивидуального в языке.

Язык, по его мнению, – это «прежде всего чисто теоретическая, воззри- тельная и индивидуальная деятельность, следовательно, искусство. Язык как таковой не имеет развития, но заново и своеобразно создается каждым индивидуумом, который дает духовному впечатлению языковое выражение. Соответственно этому языковые формы выражения должны рассматриваться безотносительно к практической действительности, т. е. как искусство или творчество, т. е. теоретико-исторически или эстетически».

«Но поскольку язык используется для практическо- го общения индивидуумов, он уже не является более индивидуальным творчеством, но представляет собою коллективное творчество, становится в отношении к эмпирической действительности, фиксируется и изменяется сообразно культурным потребностям языкового коллектива, и язык поэтому во вторую очередь должен рассматриваться уже не как творчество, а как развитие».

На двоякий способ рассмотрения, как отмечает К. Фосслер, указывает название его труда «Язык как творчество и как развитие».

«Охарактеризовав в заключении моей книжки («Позитивизм и идеализм в языкознании»), – говорится у К. Фосслера, – первую ступень как чисто эстетическую и вторую как эстетико-историческую, я допустил легкомыслие и неправильное словоупотребление. Вместо эстетико-исторической я должен был сказать эстетико-эволюционистическая или просто генетико-историческая. Я также позволил ввести себя в заблуждение неточным употреблением слова «исторический» и поставить под вопрос правильность основного положения Германа Пауля («все языкознание исторично»). Теоретико-исто-

¹ К. V o s s l e r, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1904, стр. 96-97.

рическое ведь, как мы видели, равнозначно по смыслу историческому: практически-историческое значит то же, что и генетически-историческое, так что термин «историческое», по Паулю, просто охватывает оба вида рассмотрения. Если бы Пауль сильнее подчеркнул эстетический момент в языкознании, должно быть, его термин для меня не оказался бы неприемлемым»¹.

Как видим, здесь К. Фосслер по существу меняет выдвинутое им в первой книге положение: там в языке все было индивидуальным или сводилось к индивидуальному; здесь коллективное творчество оказалось рядом с индивидуальным: язык как средство общения, по мнению К. Фосслера, уже не индивидуальное творчество, а коллективное. Иначе говоря, коммуникативная функция приобретает самостоятельную ценность, разница только в занимаемом месте: на первом месте по-прежнему стоит экспрессивная функция («язык как творчество»), на втором месте – коммуникативная («язык как развитие»). Но как бы то ни было, К. Фосслер отказался от индивидуалистического монизма, который он пытался обосновать в работе «Позитивизм и идеализм в языкознании».

§ 50. О причине развития языка (по К. Фосслеру). Языку как творчеству не свойственно развитие. Развивается язык как средство общения. Чем определяется развитие языка?

В приведенном выше отрывке из труда «Язык как творчество...» глухо говорится об изменениях языка «в соответствии с культурными потребностями коллектива». В первом же труде («Позитивизм и идеализм в языкознании») К. Фосслер неоднократно высказывается по этому поводу: «Задачей языкознания является показать дух как единственно действующую причину единства языковых форм»². «Фонетика, акустика, физиология органов речи, антропология, этнология, экспериментальная психология... – только описательные вспомогательные дисциплины, и могут показать условия, в которых язык изменяется, но... не причину. Причина же – человеческий дух со всеми своими неисчерпаемыми индивидуальными интуициями, со своим *aisthesis* и самодержавная царица филологии – эстетика»³.

«...Даже самые незначительные и, казалось бы, свмые случайные языковые изменения должны иметь эстетическую причину, т. е. причину, лежащую в духовных особенностях говорящего»⁴.

По этому же вопросу в другом контексте, сопоставляя позитивизм и идеализм, К. Фосслер пишет: «Идеалист ищет принцип причинности в чело-

¹ К. V o s s l e r, Sprache als Schöpfung und Entwicklung, Heidelberg, 1906, стр. 18-19.

² К. V o s s l e r, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904, стр. 63.

³ Там же.

⁴ Там же, стр. 24.

веческом разуме, а позитивист ищет его вещах, в самих явлениях»¹. Как сущность языка, так и развитие языка К. Фосслер пытается объяснить идеалистически, игнорируя реальные вещи (явления), апеллируя к «духу», к «духовной деятельности», к «индивидуальным интуициям».

§ 51. Взаимоотношение эстетизма и психологизма в теории К. Фосслера. Определение языка как индивидуального духовного творчества индивидуума привело к тому, что вопрос о стиле оказался центральным вопросом языкознания: стилистика была признана ведущей отраслью языкознания, наука о языке, основанная на стилистике, была включена в теорию искусства, в эстетику как ее органическая часть. Эстетизм – логический вывод из принципа крайнего индивидуализма, на котором строится теория К. Фосслера.

Каково отношение эстетизма к психологизму? Не ведет ли эстетизм опять к психологизму? Психологизм так же возможен в эстетике, как в логике, в теории познания, в социологии.

У Фосслера эстетизм исключает психологизм: «Эстетика и логика исследуют дух, поскольку он является творцом и безусловной причиной, психология же исследует его как обусловленное создание и феномен. Раз можно объяснить обусловленное из безусловного и относительное из абсолютного, психология должна апеллировать к эстетике и логике. Но тот, кто превращает психологию в основу логики и эстетики, тот взнудывает своего мула с хвоста»².

§ 52. Взаимоотношение языкознания и психологии (по К. Фосслеру). Что же касается взаимоотношения языкознания и психологии, по мнению К. Фосслера, то психология больше обязана языкознанию, чем языкознание психологии. «Но если она (психология) приходит к нам просить милостыню³, пусть не делает вида, что она нам что-то подарила или что она ведет с нами меновую торговлю»⁴.

§ 53. К. Фосслер и Б. Кроче. Теория К. Фосслера основывается на идеалистической философии Бенедетто Кроче. Насколько К. Фосслер зависим от этой философии, показывают основные принципы теории Б. Кроче.

Б. Кроче различает две формы познания: познание интуитивное и познание логическое. Интуитивное познание осуществляется с помощью фантазии, это познание индивидуального, познание отдельных вещей; в результате этого познания получаются образы. Логическое познание осуществляется при помощи интеллекта, познания общего; про-

¹ «Der Idealist sucht das Kausalitätsprinzip in der menschlichen Vernunft. Der Positivist sucht es in den Dingen, in der Erscheinungen selbst». – К. V o s s l e r, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904, стр. 3.

² «zaumt seinen Gaul am Schwanze auf». – К. V o s s l e r, Sprache als Schöpfung und Entwicklung, Heidelberg, 1906, стр. 23.

³ Подчеркнуто Фосслером.

⁴ К. V o s s l e r, Sprache als Schöpfung und Entwicklung, Heidelberg, 1906, стр. 23.

дукт логического познания – понятия¹. «Интуитивное познание есть познание выразительное...»² «Интуитировать – значит выразить и не значит ничего другого (ни больше, ни меньше), как выразить»³. «Интуитивное познание дано в искусстве, интеллектуальное (логическое) – в науке»⁴.

«Философия интуитивного познания – эстетика, теория интеллектуального познания – логика».

«Язык – бесконечное творчество»⁵. «Язык есть звук членораздельный, отграниченный, организованный в целях выражения»⁶. «Философия языка и философия искусства суть одно и то же»⁷.

Эти высказывания показывают, насколько близки не только воззрения, но и формулировки К. Фосслера к основным положениям Б. Кроче. Эти положения у обоих сформулированы почти одинаково.

§ 54. Крайний индивидуализм фосслеровского эстетизма как предпосылка идеализма. Концепция К. Фосслера являет собой, если можно так выразиться, прекрасный эксперимент, показывающий во что может вылиться теория языка, построенная без учета основной, коммуникативной функции языка, теория, основанная только лишь на экспрессивной функции.

Язык как выражение – индивидуальный теоретический акт, следовательно, используя это средство выражения, индивидуум не ограничен языковым коллективом (этого требует исходный принцип). Индивидуум считается только с тем духом, средством выражения которого и призван быть язык (дух – не что иное, как совокупность психических функций). Получается, что язык имеет единственную функцию – экспрессивную.

Язык, как индивидуальный творческий акт и есть духовное выражение: неограниченный индивидуализм и демонстративно выраженный идеализм взаимно обуславливают друг друга.

Узус как индивидуальная норма, ограничивающая индивидуум в его речевых актах, в принципе отрицается: узус для К. Фосслера – это дефицит, пассивность, ничто. Узус – механическое повторение, короче – попугай.

«Рассматривать язык как узус – значит рассматривать его ненаучно», – говорит К. Фосслер. Почему?

¹ См. Б. Кроче, Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, ч. I. Теория, перевод В. Яковенко, М., 1920, стр. 3.

² Там же, стр. 14.

³ Там же.

⁴ Там же, стр. 29.

⁵ Там же, стр. 268.

⁶ Там же, стр. 161.

⁷ Там же, стр. 3.

Потому что, по Фосслеру, сущность языка создается не узусом, а именно тем, что противопоставляется ему по своей природе: творческое, необычное, своеобразное и есть то, в чем проявляется активность индивидуума. Индивидуальное, своеобразное характерно для стиля, и именно эта особенность стиля и определяет сущность языка; особенности стиля универсализованы К. Фосслером. Языкознание приравнено к стилистике; все отрасли языкознания освещаются с точки зрения стилистики. Теоретической базой науки о языке объявляется эстетика. У К. Фосслера эстетизм занял место психологизма Г. Пауля и Ф. де Соссюра. Таково положение по линии статического анализа сущности языка.

При рассмотрении динамики языка идеалистическая интерпретация выступает еще резче: причиной изменений оказывается дух. «Идеалистическое понимание развития, – говорит Фосслер, – тем и отличается от позитивистического, что оно ищет принцип причинности в человеческом духе, «в духовных свойствах говорящего».

Заявление К. Фосслера о том, что он понимает идеализм и позитивизм не как гносеологические направления, а как методологический принцип, еще резче подчеркивает особенность вышеуказанного принципа объяснения развития: он научно несостоятелен.

§ 55. Невозможность индивидуалистического монизма и научная несостоятельность эстетизма. Что показал эксперимент К. Фосслера? Удалось ли построить теорию языка, исходя только из его экспрессивной функции и игнорируя коммуникативную? Ответ может быть лишь отрицательным. Попытка К. Фосслера окончилась неудачей: невозможным оказалось объяснить, каким образом язык может служить средством общения, если только он не что иное, как индивидуальный творческий акт.

Теория К. Фосслера интересна именно тем, что она объективно, помимо воли автора, показала, что нельзя исчерпать сущность языка экспрессивной функцией, нельзя игнорировать коммуникативную функцию. В начале своей первой работы («Позитивизм и идеализм в языкознании») К. Фосслер объявил узус «ничем», языковой коллектив – несуществующим и рассмотрение языка как узуса ненаучным; в конце той же работы К. Фосслер был вынужден наряду с понятием «индивидуальное творчество» внести понятие «коллективное творчество», «коллективное сотрудничество», «коллективный дух» (вместо «индивидуальный дух»), а во второй работе («Язык как творчество и как развитие») он был вынужден определенно заявить: «Поскольку язык используется для практического общения индивидуумов, он уже не является индивидуальным».

А это значит, что теоретически несостоятельно утверждение, будто язык – индивидуальный творческий акт; ничем не оправдано объявлять языковой узус делом попугая; лишено основания положение, будто рассмотрение языка как узуса ненаучно; оказалось неправильным утверждение, что обще-

ние людей при помощи языка якобы возможно потому, что человек обладает даром речи (если бы это было так, то не имело бы значения, владеем ли мы тем или иным языком или не владеем: дар речи заменил бы зна-ние языков).

Прибегая к понятию «коллектива», К. Фосслер рассматривает его как простое с о б р а н и е и н д и в и д у у м о в, т. е. не учитывает того, что специфично для понятия «коллектив». «Коллектив» считается состоящим из творящих индивидуумов; у К. Фосслера нет основания выдвинуть понятие «коллективного», которое в принципе отличалось бы от «индивидуального»: творящий индивидуум не может мыслиться как ограниченный коллективом.

Однако понятие «коллективного» было противопоставлено К. Фосслером «индивидуальному»: язык как средство общения уже не индивидуален, говорит К. Фосслер.

Язык как средство общения есть коллективное творчество; язык как коллективное творчество должен рассматриваться как развитие. Эта сторона сущности языка приобретает самостоятельное значение. Таким образом, оказалось невозможным вывести коллективное из индивидуального творчества; К. Фосслер вынужден рассматривать язык и как творчество и как развитие. Это значит, что индивидуалистический монизм не удалось последовательно провести до конца, монизм экспрессивной функции уступил место дуализму: коммуникативная функция в качестве самостоятельной функции языка заняла место рядом с экспрессивной. Попытка К. Фосслера построить подлинно индивидуалистическую теорию языка потерпела крах.

Концепция К. Фосслера поучительна и в другом отношении:

а) Она показывает, что неограниченный индивидуализм – логическая предпосылка воинствующего идеализма и, наоборот, социологизм (точнее: признание общественного характера языка, язык как средство общения) – необходимое условие для преодоления идеализма и обоснования научно правомерного взгляда. Признание социальности языка не является достаточным для этого условием, но оно совершенно необходимо: социальная теория языка может быть и идеалистической, материалистической (научной) концепцией, но материалистическая концепция не может быть индивидуалистической: она должна строиться на признании коммуникативной функции, этой основной функции языка.

б) Эстетизм Фосслера противопоставляется не только психологизму, но и историзму; всякое языкознание должно быть эстетическим (а не историческим), по мнению К. Фосслера. Эстетизм явился результатом гегемонии экспрессивной функции. Рассмотрение языка как средства выражения привело к антиисторической установке, и достаточно было К. Фосслеру поставить вопрос о рассмотрении языка как средства общения, как изгнанный дотоле историзм в принципе оказался восстановленным в своих правах (хотя бы частично). Иными словами: историзм и коммуникативная функция оказались во внутренней связи (так же, как и

эстетизм с экспрессивной функцией). А это определенно указывает на то значение, которое имеет апеллирование к коммуникативной функции для научного анализа сущности языка.

в) Эстетизм К. Фосслера выявил одну из слабых сторон исторического языкознания: неразработанность проблемы стилистики как отрасли языкознания; этот оставленный без внимания участок стал плацдармом воинствующего идеализма К. Фосслера.

Коммуникативная функция не должна заслонять собой экспрессивную функцию: проблема стилистики в языкознании порождается экспрессивной функцией в языке.

Ни в исторической грамматике, ни в научных описательных грамматиках, как правило, стилистике не уделяется места среди других отраслей языкознания. Но обходить стилистику в грамматиках отдельных языков и в общем языкознании – значит игнорировать экспрессивную функцию языка (в частности, богатейший эмоциональный мир речи).

Наконец, об одном вопросе, которого К. Фосслер касается мимоходом. Положение К. Фосслера – «единство расы в общем и целом покрывается единством языка»¹, является возможной предпосылкой расовой теории. В этом отношении К. Фосслер расходится с другими авторами, воззрения которых мы рассматривали выше: у них подчеркивается именно несовпадение языка и расы.

Так, например, Ф. де Соссюр пишет: «Было бы ошибкой думать, что от общности языка можно заключить к кровной общности, что понятие языковой семьи покрывает понятие антропологического семейства»².

У А. Мейе сказано: «Язык зависит от исторических условий и вовсе не зависит от расы, которая есть понятие физического порядка»³. «...Народы, говорящие на индоевропейских языках, издавна различаются по своему внешнему облику и не наделены никаким общим физическим типом, который бы их отличал от народностей, говорящих на иных языках...»⁴.

«...Есть индоевропейские языки, но нет индоевропейских народов»⁵.

Несовпадение языка и расы отмечалось и А. Шлейхером⁶.

¹ К. V o s s l e r, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1904, стр. 92.

² Ф. де С о с с ю р, Курс общей лингвистики, русский перевод, 1933, стр. 200.

³ А. М е й е, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, русский перевод, 1938, стр. 106.

⁴ Т а м ж е, стр. 108.

⁵ Т а м ж е.

⁶ А. S c h l e i c h e r, Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn, 1850, стр. 36.

Из литературы, отражающей точку зрения советского языкознания на концепцию Фосслера, следует отметить работу В. А. Звегинцева «Эстетический идеализм в языкознании», изд. МГУ, 1956.

5. МЕХАНИЦИЗМ

§ 56. Механицизм как проявление бихевиоризма в языкознании.

Механицистское понимание сущности языка дано в воззрениях Л. Блумфилда, профессора германской филологии Чикагского университета. Воззрения эти изложены в труде «Язык», вышедшем в 1933 г.¹

Свою теорию Л. Блумфилд называет материалистической или механистической теорией². Теория эта воплощает принципы бихевиоризма. Бихевиоризм – одно из направлений психологии. Для бихевиориста психология – это наука о поведении³. Бихевиоризм не признает качественного своеобразия психики, отрицает факт сознания и изучает поведение человека как механические действия живого организма, не требующие участия сознания.

Бихевиоризм отрицает факт сознания, но допускает наличие мышления. Мышление для бихевиориста не обусловлено наличием сознания. Мышление то же самое, что внутренняя речь. Между мышлением и речью бихевиоризм ставит знак равенства. Таким образом, речи (языку) здесь уделяется особое внимание, но не потому, что язык теснейшим образом связан с мышлением: мышление как проявление сознания, как сложнейшая функция мозга игнорируется.

«Некоторые авторы, – пишет Дж. Уотсон, один из последовательных бихевиористов, – превращают процессы мышления в нечто совершенно таинственное, что-то такое, о чем можно поговорить и поспорить, некоторые проявления чего даже можно наблюдать, но что по сущности навсегда остается для нас неизвестным. Другие авторы рассматривают процессы мышления в связи с деятельностью мозговой коры (общепринятое мнение). Они считают, что есть что-то такое, – никто не знает с определенностью, что именно, – что может, по-видимому, происходить в мозговой коре в отсутствие какой бы то ни было мускульной деятельности. Если наш взгляд правилен, то мышление является постоянной составной частью всякого приспособления. Оно по существу не отличается от игры в теннис, плавания или любого другого акта наружной деятельности»⁴.

Дж. Уотсон различает четыре вида реакций: 1) наружные или видимые реакции, 2) внутренние или скрытые приобретенные реакции (например, слюнные условные рефлексы...), 3) наружные (видимые) наследственные реакции (например, чихание, мычание), 4) внутренние (скрытые) наследствен-

¹ L. Bloomfield, Language, New-York, 1933.

² Там же, стр. 33.

³ Англ. behaviour – поведение.

⁴ Дж. Уотсон, Психология как наука о поведении, 1919, русский перевод, 1926, стр. 303.

ные реакции (например, изменения в кровообращении, деятельности желез внутренней секреции...). Мышление включено во вторую группу реакций, т. е. внутренних приобретенных реакций; к таким реакциям, по мнению Дж. Уотсона, относится «мышление, под которым разумеется внутренняя («неслышная») речь¹. «...Термин «мышление» должен стать для нас общим термином для обозначения всех видов скрытого речевого поведения»². Это «скрытое (т. е. невидимое) речевое поведение бихевиористом рассматривается, как «интегрированный телесный процесс»³, он связан с деятельностью «мускулов глотки, языка и гортани»⁴.

Внутренняя (неслышная) речь связана с речью внешней (слышимой), но к процессам сознания никакого отношения не имеет. «Читатель не найдет здесь (т. е. в психологии как науке о поведении. – *А. Ч.*) ни разбора вопроса о сознании, ни таких понятий, как ощущение, восприятие, внимание, воля, воображение и т. п. Эти понятия, пишет Дж. Уотсон, пользуются хорошей репутацией, но как при производстве научных исследований, так и при чтении курса психологии моим студентам я нашел, что могу обойтись вполне без этих понятий. Я просто не знаю, что они означают, и не верю, чтобы кто-либо мог пользоваться ими с полным пониманием. Я оставил такие термины, как мышление и память, но я дал им новое точное определение, соответствующее бихевиористской психологии»⁵.

Вместе с «сознанием» отпадает и вопрос о «понимании»; для бихевиориста «поведение» (действие) человека не рассматривается как действие, мотивированное определенной целью, основанное на определенном понимании того, что именно следует сделать, какое «поведение» целесообразно в данных условиях, как это обычно бывает в жизни; живые люди приравнены к автоматам: «С бихевиористской точки зрения проблема «понимания» является чистой абстракцией... Мы наблюдаем, что делает животное или человеческое существо. Оно «понимает» то, что оно делает. Для практических и научных целей вовсе не нужно прерывать его деятельность и спрашивать, что оно понимает во время работы. Его действия обнаруживают его поведение»⁶.

Конечно, не все действия человека требуют активного участия сознания: привычные действия (например, процесс писания букв) могут стать автоматическими; но вначале, когда учатся выводить буквы, соответствующее действие не является автоматическим; каков бы ни был удельный вес автоматизированных действий в жизни человека, нельзя ни приравнять человека к автомату, ни

¹ Дж. Уотсон, Психология как наука о поведении, 1919, русский перевод, 1926, стр. 13.

² «Subvocale behaviour», там же, стр. 303-304.

³ Дж. Уотсон, Психология как наука о поведении, М., 1926, стр. 305.

⁴ Там же, стр. 261.

⁵ Там же, стр. XVII.

⁶ Там же, стр. 120.

рассматривать его «поведение» в повседневной жизни как действие лунатика. Изучение действий человека (поведения), изучение языка (речевой деятельности) для психолога имеет смысл именно потому (и постольку), что в нем находит выражение его «внутренняя жизнь», его мышление специфически человеческое, без чего нельзя говорить о психике, как о чем-то качественно отличном. Если сознание, понимание объявлены фикцией, то тем самым стирается принципиальная грань между действиями человека и других животных. И нельзя отказать в последовательности Дж. Уотсону, когда он пишет, что человек «представляет собою животное, отличающееся словесным поведением»¹. «Словесное поведение» не представляется бихевиористу средством воплощения мысли: мышление для него и есть речь; но от этого значение языка не возрастает, а принижается: «словесное поведение» – не что иное, как «речевой навык», одна из разновидностей реакций.

Бихевиорист не отрицает, что «открытая (т. е. слышимая. – А. Ч.) речь развивается под влиянием общества», но от этого язык не становится общественным явлением: «Относительно образования простых речевых навыков говорили, – пишет Дж. Уотсон, – немало громких, но пустых фраз. Например, часто говорилось, что речь есть чисто социальное явление и что слова возникают только в силу того факта, что человек есть существо социальное. Это совершенно правильно в одном отношении, именно, что если бы ребенок не был окружен лицами, которые пользуются разговорными словесными формами, то он никогда не получал бы слуховых и зрительных раздражений, приводящих к образованию таких навыков. Но, с другой стороны, поскольку дело касается их приобретения, они не более социальны, чем телесные навыки»². Итак, о социальности языка, согласно Дж. Уотсону, можно говорить лишь постольку, поскольку речь идет об усвоении индивидуумом навыков от окружающих лиц, но речевой навык – это одна из разновидностей навыков, реакций, и считать язык социальным явлением – «громкая, пустая фраза». Если «ликвидировать» мышление, если снять вопрос о связи языка с мышлением, если оставить без внимания роль, которую язык выполняет в жизни общества, то, конечно, о социальности языка не придется говорить по той простой причине, что языка уже не будет: останутся навыки, механические действия, реакции. Объект изучения будет таким способом не объяснен, а упразднен. Это касается и языка, и психики, поскольку они становятся предметом бихевиористского анализа.

По словам Дж. Уотсона, бихевиористскую психологию называли «физиологией, психологией мышечного сокращения и биологией; но если она помогает нам сбросить оковы нынешней традиционной психологии и учит нас рассматривать человека таким, каким он есть, и обходиться с ним соответ-

¹ Дж. Уотсон, Психология как наука о поведении, М., 1926, стр. 305.

² Там же, стр. 305.

ствующим образом, то совершенно неважно, какое название ей будет дано»¹.

В центре внимания бихевиоризма безусловно стоят мышечные сокращения, но было бы сильным преувеличением думать, что внешнее описание мышечных сокращений «учит рассматривать человека таким, каким он есть».

§ 57. Теория языка Л. Блумфилда и ее критический анализ. В «Предисловии» книги «Язык» (1933) Л. Блумфилд отмечает, что эта работа представляет собой переработанный труд автора «Введение в изучение языка», опубликованный в 1914 г. Во «Введении» Л. Блумфилд стоял, как он пишет, на точке зрения вундтовской психологии. С тех пор в психологии, по словам Блумфилда, произошли сдвиги: если менталисты описывали факты языка в терминах психологии, то механисты отказались от этого. Согласно Л. Блумфилду, именно механицизм и есть необходимая форма научного суждения. Таким образом, Л. Блумфилд был психологистом и остался психологистом: в 1914 г. это был психологизм вундтовского толка, Л. Блумфилд ориентировался на волюнтаристскую апперцепционную психологию В. Вундта; в 1933 г. Л. Блумфилд опирался на бихевиористскую психологию (образчик которой дан в книге Дж. Уотсона «Психология как наука о поведении»).

В чем заключается механицизм в понимании Л. Блумфилда, какова эта «необходимая форма научного суждения», о которой говорит Л. Блумфилд? Об этом можно будет судить, если воспроизвести анализ простейшего «акта использования речи», как он дан Л. Блумфилдом (во второй главе его труда «Язык»).

Представим себе, что вместе идут Джек и Джилл. Джилл голодна. Она видит яблоко на дереве. Она издает звук при помощи гортани, языка и губ. Джек прыгает через ограду, карабкается на дерево, срывает яблоко, приносит его Джилл и кладет ей в руку. Джилл кушает яблоко.

В рассматриваемом случае мы имеем речевой акт (act of speech), с одной стороны, и практические события (praktikal events), с другой стороны. Во временной последовательности они даны следующим образом: *A* – события, предшествовавшие речевому акту, *B* – речевой акт и *C* – события, последовавшие за речевым актом. Речевой акт и события, ему предшествовавшие, были связаны с Джилл: она была голодна и увидела яблоко. Что это значит, если придерживаться «необходимой формы научного суждения»? «Некоторые из ее мускулов, – пишет Л. Блумфилд, – были сокращены, и некоторые жидкости выделялись в желудке. Быть может, она испытывала жажду: ее язык и гортань были сухи. Световые волны, отраженные от красного яблока, ударили в глаза. Она увидела Джека» (который был, допустим, ее братом).

Все, что предшествует речевому акту, образует стимул говорящего. Все, что следует за речевым актом, в основном связано с Джеком (он достает яблоко и передает его Джилл) и также с Джилл (она получает яблоко и кушает

¹ Дж. Уотсон, Психология как наука о поведении, М., 1926, стр. XVI.

его). Все, что предпринял Джек в ответ на речевой акт Джилл, будет ответным действием слушателя.

Допустим, что Джилл была одна. Будучи голодной и увидев яблоко, она могла вскарабкаться на дерево и сорвать яблоко, если бы у нее хватило сил и ловкости (если же нет – Джилл осталась бы голодной). В аналогичных условиях совершенно так же поступило бы животное: голодное животное тянется к пище, лишь только ее заметит. В этом отношении нет разницы: одинокая голодная Джилл и голодное животное имеют с т и м у л S (состояние голода и вид пищи); за стимулом следует действие, реакция на стимул R (движение к пище). Связь между стимулом (S) и реакцией (R) непосредственна: $S \rightarrow R$.

Но Джилл была не одна, а с Джеком. Вместо того чтобы самой сорвать яблоко, она прибегла к речевому акту: н а с т и м у л (S) ответила не практическим действием (практической реакцией), а речевой реакцией, реакцией, заменяющей практическую реакцию (эту замещающую реакцию Л. Блумфилд условно обозначает при помощи r).

Эта замещающая, речевая реакция (r) состоит из следующих моментов: B_1 – Джилл приводит в движение свои голосовые связки¹, свою нижнюю челюсть, свой язык и т. д., чтобы возникли звуковые волны во рту Джилл; B_2 – эти звуковые волны приводят в движение окружающий воздух; B_3 – звуковые волны в воздухе ударяют в барабанную перепонку Джека и заставляют ее вибрировать: Джек слышит речь. Услышанное подействовало на Джека как стимул: он карабкается на дерево, срывает яблоко и кладет в руку Джилл. «Наблюдатель с другой планеты, – говорит Л. Блумфилд, – не зная, что тут имеется нечто такое, как человеческая речь, заключил бы, что где-то в теле Джека имеется орган чувства, который сказал ему: Джилл голодна и видит яблоко»². Джек сам не голоден: действительного (фактического) стимула у него не имеется, у него имеется (возник) стимул замещенный (условно обозначаемый через s). На этот замещенный стимул Джек отвечает настоящим действием, реакцией R . Таким образом, на фактический (действительный) с т и м у л (S), имеющийся у Джилл (чувство голода), следует д е й с т в и т е л ь н а я р е а к ц и я (R) Джека (доставание яблока). Опосредствовано это речевым актом: з а м е щ а ю щ е й р е а к ц и е й (r) в Джилл и замещенным стимулом (s) в Джеке.

Схематически безречевая реакция и реакция, опосредствованная при помощи речи, могут быть выражены примерно так:

Безречевая реакция (speechless reaction): $S \rightarrow R$, где S – действительный стимул³ (чувство голода...), R – ответное, подлинное действие, реакция⁴.

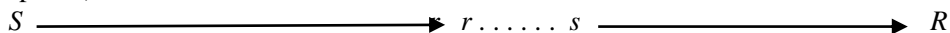
¹ B обозначает речевой акт (см. схему выше: $A - B - C$).

² L. B l o o m f i e l d, Language, New-York, 1933, стр. 25.

³ S – practical stimulus.

⁴ R – practical reaction.

Реакция, опосредствованная при помощи речи (reaction, mediated by speech):

Здесь S – действительный стимул (чувство голода), r – замещающая реакция¹ (слова, сказанные Джилл); s – замещенный стимул² (услышанное слово, – сам Джек не испытывает чувства голода); R – действительная реакция, подлинное действие.

Таков процесс. Благодаря этому процессу, говоря словами Л. Блумфилда, «разрыв (*the gap*), существующий между организмами говорящего и слушающего – прерывность двух нервных систем – соединена мостом в виде звуковых волн»³. Иными словами, «язык дает возможность одному лицу произвести действие (R), когда другое лицо имеет стимул (S)»⁴. Таким образом, «разделение труда и вся деятельность человеческого общества обязаны языку»⁵.

Свою теорию Л. Блумфилд называет *материалистической* (или лучше – механистической)⁶. Эта теория, которую защищает Л. Блумфилд, учитывает коммуникативную функцию языка (роль языка в обществе), но отрицает экспрессивную функцию речи: стоя на позициях бихевиоризма, она не может признать ни качественного своеобразия психики, ни таких понятий, как «значение», «понимание», толкуемых не физически. «Материалистическая (или лучше, механистическая) теория, – пишет Л. Блумфилд, – предполагает, что все многообразие человеческого поведения обязано лишь тому факту, что человеческий организм – весьма сложная система. Человеческие действия, согласно материалистическому взгляду, являются частью цепи причин и следствий, совершенно похожей на ту, что мы наблюдаем, допустим, изучая физику и химию»⁷. Человеческий организм представляет собой такую сложную структуру, что самое значительное изменение (например, попадание лучей света от красного яблока на сетчатку глаз) вызывает ряд следствий... Все это обусловлено нервной системой, сложным приводным механизмом, который делает возможным то, что на изменение в одной части тела (например, на зрительный стимул) реагирует изменение в другой части тела (например, движение руки, движение голосовых связок, языка). Но человек не имеет органа, благодаря которому можно было наблюдать (так, как мы наблюдаем за работой мускулов своей руки), что происходит в нервах. Следовательно, психологу приходится прибегнуть к непрямым методам, т. е. судить по действиям (по поведению).

¹ *r* – linguistic substitute reaction.

² *s* – linguistic substitute stimulus.

³ L. B l o o m f i e l d, Language, New-York, 1933, стр. 26.

⁴ Т а м же, стр. 24.

⁵ Т а м же.

⁶ Т а м же, стр. 33.

⁷ Т а м же.

Л. Блумфилд оспаривает «менталистское», как он называет, понимание языка: «Для менталиста язык является выражением мыслей, чувств, волевых актов»¹. Менталист исходит из наличия умственных процессов, которые происходят в каждом говорящем и слушателе в связи с тем, что он произносит или слышит: произнося слово *яблоко*, говорящий должен иметь умственный образ яблока, слово *яблоко* вызывает подобный же образ в уме слушателя.

Здесь Л. Блумфилдом оспаривается традиционная психология представлений (на несостоятельности ее мы останавливались в связи с анализом теории знака Ф. де Соссюра: образ яблока, конечно, не является необходимым элементом значения слова (см. § 46, стр. 396).

Но отсюда нельзя сделать того вывода, который делает Л. Блумфилд: «Умственные образы, чувствования и т. п. суть просто популярные термины для обозначения различных телесных движений»², которые можно свести к трем типам: а) к таким общим у разных народов, как обозначаемые словами *голоден, боится, сердится, радуется...*, б) к таким мускульным сокращениям и к внутренней секреции желез, которые различны у различных лиц и не обозначаются словами, и в) к таким беззвучным движениям органов речи, которые замещают речевые движения, но не воспринимаются другими людьми («мышление в словах»)..³ Умственные процессы механисту представляются как традиционные имена для телесных процессов, которые или 1) входят в определенные значения как ситуации говорящего, или 2) так отдаленно соотнесены с речевым выражением, как если бы они были пренебрегаемым фактором в ситуации говорящего, или же 3) были более воспроизведением речевого выражения⁴.

«Умственные процессы» (т. е. психические процессы) тесно связаны с физическими процессами, но нельзя ставить между ними знака равенства точно так же, как мышление нельзя считать тождественным внутренней речи: это противоречит фактам психологии. Объяснив «умственные процессы» «телесными процессами», Л. Блумфилд не решил проблемы взаимоотношения языка и мышления, а просто перечеркнул проблему, сняв вопрос о мышлении. «Необходимой формой научного суждения» эти операции механицизма нельзя считать.

В этой связи особо следует остановиться на двух вопросах: 1) на вопросе о приемах анализа речевого акта и 2) на вопросе о значении (и понимании) речевого акта.

Анализ речевого акта и происшествий, с ним связанных, Л. Блумфилд пытается дать в терминах физиологии (и физики): «Джилл голодна. Это значит, что некоторые из ее мускулов были сокращены и

¹ L. Bloomfield, *Language*, New-York, 1933, стр. 142.

² Там же, стр. 142.

³ Там же, стр. 143.

⁴ Там же, стр. 143.

некоторые жидкости выделялись... в ее желудке... Она испытывала жажду: ее язык и гортань были сухи... Световые волны, отраженные от красного яблока, ударили в глаза (т. е. она увидела красное яблоко)...» Такой прием описания до конца не проведен: в обычных выражениях рассказывается, что Джилл увидела Джека (следовало ожидать, что автор скажет: «Световые волны, отраженные от Джека, ударили в глаза Джилл»); Джек перелез через забор, вскарабкался на дерево, сорвал яблоко (слез с дерева, обратно перелез через забор) и дал в руки Джилл. Джилл стала яблоко кушать... Не ясно, почему автор до конца не провел экспериментального описания «происшествий», следуя бихевиористским принципам, тогда стало бы яснее, что «необходимая форма научного суждения» не что иное, как внешнее описание механической последовательности действий. Впрочем, для характеристики приведенного описания достаточно и тех случаев, где новый способ описания применен.

Но тут встает и другой вопрос. Отказавшись от общеупотребительных выражений, найдя нужным заменить обычное словоупотребление словами, передающими научное понимание происходящих процессов, Л. Блумфилд апеллирует к физике и физиологии: «световые волны, отраженные от красного яблока, ударили в глаза» (вместо обычного выражения: *увидела красное яблоко*); «в желудке выделилась жидкость» (вместо: *проголодалась*). Но ведь этим не исчерпана научная сторона дела: световые волны, ударив в глаза, вызвали определенные биохимические процессы: без этого Джилл не увидела бы красного яблока. Нет никакого объективного основания ограничивать описание указанием на процессы физические и физиологические и оставлять в стороне соответствующие биохимические процессы. Иными словами: приемы описания Л. Блумфилда в принципе так же неудовлетворительны с естественнонаучной точки зрения, как и те повседневно употребляемые приемы, которые Л. Блумфилд стремился обойти (заменить) как неточные. Это значит: попытка «поведенческого» описания процессов, связанных с речевым актом, несостоятельна не только по существу, она непоследовательна и с точки зрения принципиальных установок механицизма.

Анализируя собственно речевой акт, Л. Блумфилд пишет: звуковые волны слов, произнесенных Джилл, «ударяют в барабанную перепонку Джека и заставляют ее вибрировать с последующим действием на нервы: Джек услышал речь. Услышанное подействовало, как стимул, на Джека»¹: он бежит, срывает яблоко, кладет в руку Джилл и т. д.

У Л. Блумфилда здесь в ы п а л о д и н м о м е н т, а именно, что Джек п о н я л у с л ы ш а н н о е: ведь Джек побежал за яблоком, а не за цветами потому, что он понял из слов Джилл, что ей хочется кушать. Если бы слова Джилл были сказаны на непонятном для Джека языке (на ирокезском или

¹ L. B l o o m f i e l d, Language, New-York, 1933, стр. 25. (Разрядка наша – А. Ч.).

тамилском языке...), Джек никуда бы не побежал, а стал бы переспрашивать, пытаясь понять, что хочет сказать Джилл. В нормальных условиях услышанное может стать стимулом лишь в том случае, когда оно понятно, т. е., если известно, что значит услышанное.

Случайно ли выпал этот момент из анализа Л. Блумфилда? Надо думать, не случайно: бихевиоризм (механицизм) его не признает, точнее, механицизм не может дать никакого объяснения того, что обычно обозначается словами *понимание, смысл*: «С бихевиористской точки зрения проблема понимания является чистой абстракцией. Она никогда не возникает (!) в процессе научного наблюдения над поведением. Мы наблюдаем, что делает животное или человеческое существо... Его действия обнаруживают его понимание... Определите экспериментально все организованные реакции, которые могут быть вызваны данным предметом у данного человека, и вы тем самым исчерпаете все возможные «смыслы» (значения «meanings»), которые данный предмет может иметь для данного человека... Если рассматривать мышление как форму действия, аналогичную во всех существенных отношениях с ручной деятельностью, то подобные умозрительные рассуждения относительно понимания в мышлении теряют свою таинственность, а следовательно, и свое обаяние»¹.

Мышление без понимания, приравниваемое к ручной деятельности, слово без значения – такова квинтэссенция бихевиоризма (Дж. Уотсона). Дж. Уотсон пишет, что «умозрительные рассуждения относительно понимания в мышлении теряют свою таинственность»: «умозрительные рассуждения относительно понимания в мышлении» вряд ли можно преодолеть при помощи бихевиористских (механицистских) положений, ибо они не менее таинственны, чем те «умозрительные рассуждения», против которых они направлены.

Л. Блумфилд исключил из своего анализа понятие «понимания». Одновременно Л. Блумфилд справедливо учитывает важное значение языка в жизни общества. («Разделение труда и вместе с тем вся деятельность человеческого общества обязаны языку»²). Но общественное свое назначение язык может выполнить как средство общения, обмена мыслями и взаимного понимания. Понимание может быть полным или частичным, но без понимания невозможно общение. Невозможно признавать коммуникативную функцию языка и игнорировать «понимание», без которого немислимо средство общения.

Отметив, что изучение звуков речи без отношения к значению является абстракцией, Л. Блумфилд определяет значение языкового факта как «ситуа-

¹ Дж. Уотсон, Психология как наука о поведении, русский перевод, 1926, стр. 312. (Разрядка наша. – А. Ч.).

² L. Bloomfield, Language, New-York, 1933, стр. 24.

цию», в которой говорящий использует слово, и ответ, который он вызывает в слушателе»¹. Ситуации говорящего и слушателя координированы. Обычно, говорит Л. Блумфилд, значение мы определяем в терминах стимула говорящего.

Определяя значение как ситуацию, Л. Блумфилд следует бихевиористскому принципу: слово, как речевой сигнал, относится к ситуации, физическое относится к физическому, элиминируя психическое (процессы мысли).

Тем самым снимается принципиальная разница между словом и животными криками: для Л. Блумфилда оба в принципе одинаково являются сигналами. «Человеческая речь, – пишет Л. Блумфилд, – от сигналообразных действий животных, даже тех, которые используют голос, отличается большой дифференцированностью». Собаки, например, издают звуки двух или трех родов. Попугаи могут испускать большое количество разнообразных звуков, но, по-видимому, не дают различных ответов на различные звуки... Короче говоря, человеческие звуки имеют различное значение. Изучить соотношение определенных звуков к определенным значениям – значит изучить язык². Разница между звуковыми сигналами животных и речью человеческой, по Л. Блумфилду, оказывается лишь количественной, но не принципиальной: бихевиористский принцип, сняв вопрос о мышлении, обусловил принципиальное отождествление человеческой речи и звуков, издаваемых животными.

Подытоживая все сказанное о теории Л. Блумфилда, можно заключить: механицизм (или *материализм*) Л. Блумфилда стоит на принципиальных позициях бихевиоризма, это – бихевиористский психологизм. Бихевиористская психология как наука о поведении отказывается от проблемы мышления как проблемы психологической. В соответствии с этим механицистская («материалистическая») теория языка Л. Блумфилда исключает экспрессивную функцию языка: язык как средство общения признается, но язык как средство выражения (мыслей) игнорируется. Вследствие отождествления внутренней речи с мышлением уничтожается предпосылка, необходимая для постановки вопроса о взаимоотношении языка и мышления. Проблема значения с необходимостью подводится под категорию ситуации.

Раз вопрос о сознании, мышлении исключен, изучение реакций человека превращается в изучение автоматизированных действий, одной из разновидностей которых и оказываются речевые акты.

Превратное понимание речевых актов исключает возможность правильного понимания общественной сущности языка, поскольку общество мыслится как множество людей, действующих наподобие автоматов (точнее, лунатиков). Таким образом, общественная роль языка приобретает своеобразный характер, поскольку само общество мыслится весьма своеобразно. Язык, лишенный смысла для говорящего индивидуума, не может оказаться иным и

¹ L. Bloomfield, *Language*, New-York, 1933, стр. 139.

² Там же, стр. 27.

для общества. Таков язык, рассматриваемый лишь как действие, как механический элемент ситуации, как физическое, механически связанное с физическим же, но не относящееся к нему благодаря акту мышления сознающего человека.

К. Фосслер пытался рассматривать язык как индивидуальное духовное творчество (т. е. полностью игнорировать язык как средство общения).

Л. Блумфилд пытается рассматривать язык как средство общения, полностью игнорируя язык как орудие мышления. Для К. Фосслера язык как средство выражения – всё. Для Л. Блумфилда язык как средство выражения – ничто.

Несостоятельность этих попыток, полярных по своему содержанию, поучительна.

6. СТРУКТУРАЛИЗМ

§ 58. Предварительные замечания. Соссюровское понимание сущности языка служит отправным пунктом для структурализма, который считает самым существенным для языка его структурный характер.

Не всякое изучение структуры языка можно считать структурализмом (так же, как не всякое изучение морфологии слова является формализмом). Со структурой языка имеет дело всякая грамматика. Структура языка изучалась в той или иной мере и в филологической грамматике древности, и в рациональной грамматике (XVII-XVIII вв.).

Но одно дело изучать структуру языка как одну из существенных сторон сущности языка, а другое – на этом строить общелингвистическую концепцию, объявляя понятие структуры основой, которой определяется теория языка. Для структурализма характерно именно это последнее.

Структурализм возник в языкознании за последние 30 лет, несколько позднее, чем в психологии, где соответствующее направление известно под названием *Gestaltpsychologie* («психология формы», «психология структуры», «структурная психология»). Формирование структурной психологии связано с именами Вертхаймера, Келера и Коффки в первой четверти текущего столетия¹.

¹ Статья Вертхаймера «Экспериментальные штудии о восприятии движения» была опубликована в немецком журнале «*Zeitschrift für Psychologie*» в 1912 г. «Психология восприятия» Коффки относится к 1914 г.

В тридцатых годах публикуются уже основные работы: W. K ö h l e r, *Gestaltpsychology* (1929-1930); *Psychologische Probleme* (1933); K. K o f f k a, *Principles of Gestaltpsychology* (1935).

Основное положение структурной психологии гласило: в восприятии дано целое, а не части. Это целое не является суммой частей (ощущений), а чем-то первичным и непосредственно данным.

Структурализм в языкознании возник по инициативе чешских и датских ученых. Пражский лингвистический кружок (В. Матезиус, Б. Гавранек, Б. Трнка, В. Скаличка, С. Карцевский, Н. Трубецкой, Р. Якобсон) издавал в 1929-1939 гг. серию «Труды Пражского лингвистического кружка» («Travaux du Cercle linguistique de Prague»).

Датский структурализм возглавили В. Брёндаля и Л. Ельмслев. С 1939 г. в Копенгагене стал издаваться журнал «Acta linguistica» («Языковедческие труды» – «Международный обзор структуральной лингвистики», как значится в подзаголовке) под руководством В. Брёндаля и Л. Ельмслева (после смерти В. Брёндаля в 1942 г. журнал ведет Л. Ельмслев).

Со структурализмом сближается американская «дескриптивная лингвистика» («описательное языкознание» – Л.Блумфилд, Найда, З. Харрис).

Структурализм как лингвистическое направление в значительной мере находится в стадии становления: пока еще нет должной ясности в воззрениях датских и пражских структуралистов, не говоря уж об их взаимоотношениях (в частности, отношение к историко-сравнительному языкознанию у них разное: датские структуралисты по существу отошли от принципиальных основ историко-сравнительного языкознания; о чешских структуралистах этого сказать нельзя); расхождения имеются и внутри пражского и датского кружков.

Центр тяжести структуралистской концепции приходится на описательную грамматику, на описание системы языка. Поэтому подробный анализ структурализма будет дан в разделе, который посвящен специальным методам науки о языке, в частности специальным методам описания системы языка.

Здесь нам придется остановиться лишь на проблеме сущности языка, как она понимается структурализмом. Не касаясь вопроса о том, как решится в дальнейшем вопрос о взаимоотношении различных течений структурализма, мы остановимся на том его понимании, которое выдвинуто датскими структуралистами: датский структурализм, возможно, не самое прогрессивное из структуралистических течений, но его установки безусловно наиболее характерны для структурализма. Мы имеем в виду программные статьи, которые были опубликованы в первом номере официального органа структурализма («Acta linguistica», 1939), в частности статью В. Брёндаля «Структуральная лингвистика»¹, далее – статья Л. Ельмслева «Метод структурного

¹ См. «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939. Русский перевод дан в «Хрестоматии по истории языкознания XIX-XX веков», составленной В. А. Звегинцевым (М., 1956, стр. 412-418).

анализа в лингвистике» (1950)¹, «Пролегомены к теории языка» (его же)².

§ 59. Система языка как структура. Структурализм рассматривает язык как структуру. Согласно Л. Ельмслеву, «структуральным является всякое языкознание, которое видит в языке структуру»³. Что же такое структура? «Структура – это сеть взаимоотношений (reseau de dependances)»⁴. Брэндалль приводит определение понятия структуры, даваемое Лалландом (применительно к психологии). Структура употребляется в психологии «в специальном и новом смысле слова... для обозначения целого, состоящего, в противоположность простому сочетанию элементов, из взаимообусловленных явлений, из которых каждое зависит от других и может быть таковым только в связи с ними»⁵.

Таким образом, структура – это, по сути дела, система: именно система представляет собой целое, части которой взаимно обусловлены. Сообразно с этим, структурализм можно было определить как учение о системе или как системологию. Вполне естественно, если один из участников сборника выдвинул предложение назвать новое направление «системологией»: автор этого предложения Линдрот находил, что понятие «системы» лучше выражает идею целостности, чем понятие «структуры»⁶.

Взаимозависимость элементов создает целостность, характерную как для структуры, так и для системы. «Именно в таком смысле, – отмечает Брэндалль, – Соссюр говорит о системах, где все элементы поддерживают друг друга, а Сэпир – о модели лингвистических целых. Заслуга Трубецкого заключается в создании и разработке структуралистского учения о фонологических системах»⁷.

Как известно, (см. §§ 43, 45) де Соссюр настаивал на строгом разграни-

¹ Данная статья опубликована Ельмслевым на русском языке («Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, 1950, стр. 57-67. Включена в «Хрестоматию по истории языкознания», стр. 419-426).

² «Пролегомены», т. е. «Введение в теорию языка», на датском языке вышло в 1943 г., английский перевод опубликован в Балтиморе в 1953 г.; подробное изложение работы дано П. Гарвином (Paul Garwin) в журнале «Language», т. 30, 1954, № 1, стр. 69-96. Ранняя работа Л. Ельмслева «Принципы общей грамматики» («Principes de la grammaire générale», 1928) для нашего вопроса не так интересна.

³ «Acta linguistica», т. I, вып. I, стр. 10.

⁴ Там же.

⁵ В. Брэндалль, Структуральная лингвистика, русский перевод, «Хрестоматия по истории языкознания», 1956, стр. 415.

Там же в сноске Брэндалль приводит определение структурализма по Клапареду: «Сущность этой концепции (имеется в виду структурализм в психологии. – А. Ч.) состоит в том, что явления необходимо рассматривать не как сумму элементов, которые прежде всего нужно изолировать, анализировать и расчленивать, но как целостности, состоящие из автономных единиц, проявляющие внутреннюю взаимообусловленность и имеющие свои собственные законы. Из этого следует, что форма существования каждого элемента зависит от структуры целого и от законов, им управляющих».

⁶ Линдрот, Как должна называться наша наука?, «Acta linguistica», т. I, вып. I.

⁷ В. Брэндалль, Структуральная лингвистика. Там же, стр. 415.

чении понятий «языка» и «речевого акта», подчеркивал системный характер языка и преимущество синхронического языкознания в сравнении с диахроническим: только синхроническое языкознание, согласно де Соссюру, изучает язык как систему.

Эти моменты а концепции де Соссюра естественно привлекают особое внимание структуралистов: «Можно констатировать, – пишет Брэндаль, – что понятие синхронии, языка (*langue*) и структуры обнаружили свою необычайную важность»¹.

Важность этих понятий обосновывалась и де Соссюром; но наряду с синхронией де Соссюром признавалась и диахрония.

В структурализме положение иное: структурализм отрицательно относится к принципиальным установкам историко-сравнительного языкознания.

Сравнительная грамматика, пишет Брэндаль, «прежде всего исторична. Она изучает преимущественно происхождение и жизнь слов и языков, и ее внимание сосредоточено главным образом на этимологии и генеалогии. Благодаря ее авторитету постепенно теряет свое значение общая и рациональная грамматика, и даже грамматика нормативная и практическая начинает черпать вдохновение у истории. Некоторые теоретики (как Герман Пауль) приходят в конце концов к утверждению, что всякая наука о языке должна носить исторический характер»².

На наш взгляд, сравнительная грамматика тем и ценна, что создает научную основу для этимологических исследований и выявляет (в какой-то мере) пути развития родственных языков, словом, сравнительная грамматика тем и ценна, что она помогает создавать научную историю языка, что она «исторична».

Если сравнительная грамматика и заслуживает упреков, то потому, что она недостаточно «исторична», т. е. что она не всегда в состоянии оказать нужную помощь истории.

Для Брэндаля же, наоборот, историчность не ставится в заслугу сравнительной грамматике. Наоборот, ей вменяется в вину и то, что ее интерес сосредоточен на этимологии и генеалогии и что «общая и рациональная грамматика теряет свое значение «благодаря ее авторитету».

Этого мало: недостатком сравнительной грамматики он считает ее интерес к мельчайшим фактам, точность и скрупулезность наблюдений, стремление выявлять закономерности, «устанавливать законы».

«Вдохновляемая интересом к мельчайшим фактам, к точному и скрупулезному наблюдению, – говорится у Брэндаля, – который характерен и для литературных течений эпохи натурализма и реализма, сравнительно-историческая грамматика становится чисто позитивистской. Она интересуется

¹ В. Брэндаль, Структуральная лингвистика, «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939, стр. 416. (Разрядка наша. – А. Ч.).

² В. Брэндаль, Структуральная лингвистика. Там же, стр. 412.

почти исключительно явлениями, доступными непосредственному наблюдению, и в частности, звуками речи... Всюду исходят из конкретного и чаще всего этим и ограничиваются»¹.

Конечно, изучением конкретных фактов не должна исчерпываться задача исследователя: конкретные факты (в их числе и «мельчайшие факты») становятся предметом «точного и скрупулезного» изучения для того, чтобы выявить закономерности, которые в них прослеживаются. Наука без закономерностей не была бы наукой.

Но Брэндалль возражает не только против того, что в историко-сравнительном языкознании «ограничиваются изучением конкретного», но и против того, что стремятся выявить закономерности: «Вдохновляемая, далее, естественными науками этого века и соперничая с ними в методической точности, сравнительная грамматика становится наукой *з а к о н о п о л а г а ю щ е й* (*légale*). Свои достижения (большей частью исторические и фонетические одновременно) она формулирует в форме законов, т. е. в форме постоянных связей между установленными фактами. Число этих законов постоянно увеличивается: они усложняются добавлением все более и более специфических условий (места, времени, сочетания элементов)»².

Все вышеуказанные черты, согласно Брэндаллю, характерны для позитивизма: «В этом стремлении компаративистов подчеркнуть (а очень часто и преувеличить) значение *и с т о р и и*, значение *к о н к р е т н о г о* и *з а к о н о в* легко можно распознать идеи, столь дорогие позитивизму»³. «Стремление позитивистов к установлению законов (сформулированное, в частности, Огюстом Контом) обнаруживается в лингвистике в школе, называемой младограмматической. Она, продолжает Брэндалль, приписывает правилам, возводимым в законы, огромное значение для точности этимологических и генеалогических исследований. Она склонна расценивать эти правила как наивысшую и единственную законную цель науки и имеет явную тенденцию их гипостазировать и превращать в законы»⁴.

Установив, что сравнительная грамматика (в частности, младограмматическая школа) обнаруживает идеи, характерные для позитивизма, Брэндалль пишет: «...в XX веке виднейшие гносеологи почувствовали и раскрыли слабость позитивистской точки зрения. Более того, стало очевидным, что эта концепция не способствует более прогрессу современной науки. В лингвистике, так же как и в ряде других областей, новый научный дух является ярко

¹ В. Брэндалль, Структуральная лингвистика, «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939, стр. 412.

² В. Брэндалль, Структуральная лингвистика, т. I, вып. I, 1939, стр. 412-413.

³ В. Брэндалль, Структуральная лингвистика, «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939, стр. 413. (Разрядка наша. – А. Ч.).

⁴ Там же, стр. 414.

выраженным антипозитивистским»¹.

Что же означает для лингвистики этот «новый научный дух», «антипозитивистский дух»?

Согласно Брёндалю, «значение и с т о р и и», «значение к о н к р е т - н о г о» («интерес к мельчайшим фактам, к точному и скрупулезному наблюдению»), «значение з а к о н о в» (т. е. признание важности выявления закономерностей) – все это в лингвистике шло от позитивизма, представляло идеи позитивизма.

«Новый научный дух», «антипозитивистский дух», естественно, будет направлен против этих идей», – против того, чтобы признавать важное значение истории, конкретного, закономерного; историзм сменяется а н т и с - т о р и з м о м; место и н д у к ц и и, идущей от конкретного, должна занять д е д у к ц и я; закон как выявление объективно значимых причинных связей отклоняется; закон понимается по-новому: «изолированный закон имеет только относительную и предварительную ценность», «закон, даже общий – не что иное, как средство для понимания, для объяснения изучаемого предмета»; «законы... нужно рассматривать только как наши формулировки, часто несовершенные, всегда вторичные по отношению к необходимым связям, к внутренней конгерентности объективной действительности»².

Словом, объективная значимость законов оспаривается, субъективное подчеркивается (закон – «только наша формулировка»).

Отказавшись от «эволюционистских иллюзий», структурализм «более важным для любой науки» считает «постоянное, устойчивое, тождественное»³. Применительно к языку, утверждается, что «нельзя выводить состояние языка... из его истории»⁴.

Де Соссюр различал с и н х р о н и ю и д и а х р о н и ю, причем преимущество оказывалось на стороне синхронической точки зрения. Брёндаль идет дальше; он ставит вопрос: «Нельзя ли предположить с синхронией и диахронией п а н х р о н и ю или а х р о н и ю, т. е. факторы общечеловеческие, стойко действующие на протяжении истории и дающие о себе знать в строе любого языка»⁵. Это вполне последовательно со стороны Брёндаля; факторы, действующие на всем протяжении истории, тем самым независимы от времени, они п а н х р о н и ч н ы («всевременны»); но «всевременное» тем самым является вневременным («ахроничным»): ахрония логически завершает панхронию; панхроничное и ахроничное и есть антиисторизм, последовательный, до конца доведенный.

¹ В. Б р ё н д а л ь, Структуральная лингвистика, «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939, стр. 414.

² Т а м ж е.

³ Т а м ж е, стр. 417.

⁴ Т а м ж е, стр. 413.

⁵ Т а м ж е, стр. 417.

Стремление найти факторы, «стойко действующие на протяжении истории и дающие себя знать в строе любого языка», не ново в изучении языков: философская (рациональная) грамматика исходила из этих принципиальных установок; ни время, ни пространство не ограничивало положения этой грамматики, поскольку любой язык в любой период существования рассматривался как воплощение мысли.

В начале XX столетия именно на таком внеисторическом, метаэмпирическом подходе к изучению языка настаивала феноменология Гуссерля, крупнейшего представителя объективного идеализма. Гуссерль подчеркивал, что для построения чистой логики необходим анализ языка, ибо при помощи такого анализа может быть выявлен с должной ясностью подлинный объект логического исследования, но Гуссерль оговаривал: при этом речь идет «не о грамматическом анализе в эмпирическом смысле, относящемся к какому-либо исторически данному языку, но об анализе общего характера, который принадлежит к более широкой сфере объективной теории познания, и, что с ней теснейшим образом связано, к чистой феноменологии переживаний мышления и познания», которые (переживания) «воспринимаются интуитивно в чистой всеобщности сущности» и «не имеют дела с эмпирически воспринимаемыми переживаниями переживающих людей»¹.

Феноменология Эдм. Гуссерля была, как известно, направлена против позитивизма и свойственного ему психологизма.

Касаясь необходимости «изучения реальных категорий, содержания или основы системы», Брендаль пишет: «Глубокие мысли Гуссерля о феноменологии явятся здесь источником вдохновения для всякого ученого, занимающегося логикой речи»².

Позитивизм, конечно, неприемлем прежде всего по своим основным философским принципам (неверие в возможность научного познания подлинной действительности вещей), неоправдан, в частности, психологизм, характерный для позитивизма (непригодным оказывается он, в частности, как теоретическая основа описательной грамматики...).

Но принципиальные неполадки позитивизма не могут быть преодолены в лингвистике при помощи феноменологии Гуссерля: эта последняя может создать лишь новый вариант рациональной или универсальной грамматики. Гуссерль не случайно говорит, что идея универсальной грамматики, выдвинутая рационализмом XVII и XVIII вв. бесспорна³: «В грамматической сфере, — пишет Гуссерль, — имеется... априорная норма, которую нельзя перешагнуть. Как в собственно логической сфере априорное, как «чистая логика» обособляется от эмпирически и практически логического, точно так же в сфере грамма-

¹ E d m. H u s s e r l, Logische Untersuchungen, т. II, 1913, стр. 2.

² В. Б р е н д а л ь, Структуральная лингвистика, «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939, стр. 418.

³ E d m. H u s s e r l, Logische Untersuchungen, II, стр. 336.

тики, так сказать, *чисто грамматическое*, т. е. именно априорное («идеальная форма «языка, как это удачно называли) обособляется от эмпирического»¹.

Историко-сравнительное языкознание воочию показало, что не существует никакой «априорной грамматической нормы», которую «нельзя перешагнуть»: возможности грамматического выражения человеческой мысли неисчерпаемы (и отнюдь не сводимы к грамматическим схемам греческого, латинского, арабского и некоторых других древнеписьменных языков). Вскрыв это обстоятельство, историко-сравнительное языкознание показало существенное отличие научного (т. е. исторического) подхода от априорно-умозрительной установки идеалистической философии языка, выявило принципиальное превосходство научной точки зрения на язык над априорно-философской.

Возвращаться к философской грамматике значило бы отказываться от научной точки зрения, которая стала возможной благодаря историзму. В этом отношении структурализм – в том его виде, который защищается Брёндалем, – означает отказ от принципиальных достижений науки о языке.

Любопытно, что положительную роль изучения истории, конкретных фактов, законов Брёндаль вовсе не отрицает: эти идеи, пишет Брёндаль, «в течение долгого времени, и несомненно, также и в наше время, приносили и приносят большую пользу практике науки»². Но вопрос для Брёндаля решается тем, что эти идеи «создают огромные и даже непреодолимые трудности теоретического порядка»³. Эти трудности структуральная лингвистика, как видели, намерена преодолеть при помощи феноменологии Гуссерля, поскольку дело касается «логики речи».

Заслуживает внимания, что Брёндаль предполагает использовать в определенных случаях и «математическую теорию»; касаясь вопроса о том, все ли элементы системы одинаково зависимы или следует «допустить наличие ступеней в целом», Брёндаль пишет: «Изучение структуры сочетаний, которое, несомненно, сможет и должно будет черпать вдохновение у соответствующей математической теории, будет здесь решающим»⁴.

Таковы основные черты теории языка (и связанных с ней вопросов) в структуральной лингвистике, как ее понимает Виго Брёндаль.

§ 60. Структурная сущность языка в глоссематике Ельмслева. Согласно Ельмслеvu, «традиционное языковедение интересовалось изучением языков и значений», но ни звуки, ни значения не образуют подлинной сущности языка: «Суть не в звуках или знаках и значениях как таковых, а во взаимных соотношениях между ними в речевой це-

¹ E d m. H u s s e r l, Logische Untersuchungen, II, стр. 336. (Разрядка наша. – А. Ч.).

² В. Б р ё н д а л ь, Структуральная лингвистика, «Acta linguistica», т. I, вып. I, 1939, стр. 413.

³ Т а м ж е.

⁴ Т а м ж е, стр. 417.

пи и в парадигмах грамматики. Эти именно соотношения и составляют систему языка, а именно эта внутренняя система является характерной для данного языка в отличие от других языков, в то время как проявление языка в звуках или письменных знаках, или в значениях остается безразличным для самой системы языка и может применяться без всякого ущерба для системы»¹.

Такое понимание системы языка, как отмечает Ельмслев, идет от де Соссюра: «он первый требовал структурного подхода к языку, т. е. научного описания языка путем регистрации соотношений между единицами независимо от таких особенностей, которые, может быть, и представлены ими, но безразличны для указанных соотношений или невыводимы из них»².

Совершенно новое и плодотворное в концепциях де Соссюра – это, по словам Ельмслева, «его понимание языка как чистой структуры соотношений, как схемы, как чего-то такого, что противоположно той случайной (фонетической, семантической и т. д.) реализации, в которой выступает эта схема»³. Сообразно с этим Л. Ельмслев видит главную идею «Курса общей лингвистики» де Соссюра в следующем положении: «Единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя»⁴. Ссылаясь на разграничение, которое де Соссюр проводит между «языком и речью», Л. Ельмслев пишет: «Де Соссюр в ясных словах утверждает, что язык (*langue*) является формой, а не субстанцией, и это действительно соответствует его общим взглядам»⁵.

Но Л. Ельмслев не может не считаться с тем обстоятельством, что концепция де Соссюра не исчерпывается «лингвистикой языка», но включает в свой состав и «лингвистику речи», что «синхроническая лингвистика» у де Соссюра не исключает «диахронической лингвистики», что теория языкового знака не может обойтись без понятия «значение» (т. е. не может игнорировать семантики), что де Соссюр, автор «Исследования о первичной системе индоевропейских гласных», в своем «Курсе» должное внимание уделяет звукам как материальной данности; словом, де Соссюр не ограничивается одной «формой», «структурой», но изучает и «субстанцию». Это обстоятельство учитывается и Л. Ельмслевым, он пишет: «Не следует, однако, забывать, что де Соссюр отнюдь не желал совершенно отказываться от помощи фонетики и

¹ Л. Ельмслев, Метод структурного анализа в лингвистике, «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, 1950-1951, стр. 57 («Хрестоматия по истории языкознания», стр. 419). (Разрядка наша. – А. Ч.).

² Там же.

³ «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, стр. 61 («Хрестоматия», стр. 422).

⁴ Ельмслев отмечает: «Профессор Шарль Балли, наследник де Соссюра на кафедре лингвистики Женевского университета, за несколько месяцев до своей смерти в письме ко мне писал: «Вы следуете идеалу, сформулированному Ф. де Соссюром в заключительной фразе его «Курса общей лингвистики», «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, 1950-1951, стр. 62 («Хрестоматия», стр. 423).

⁵ «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, стр. 61 («Хрестоматия», стр. 422).

семантики. Он только желал подчинить их изучению системы языковых соотношений и предоставлял им более скромную роль подсобных дисциплин. Звуки и значения он хотел заменить лингвистическими ценностями, определяемыми относительным положением единиц в системе»¹.

И все-таки ясно, что нельзя ставить знака равенства между воззрениями де Соссюра и Ельмслева. Теория де Соссюра, говорится у Ельмслева, «не является целиком однородной, де Соссюр сам был принужден внутренне бороться с традиционными представлениями; его лекции по общей лингвистике являются скорее выражением его собственной борьбы за достижение твердой точки опоры на открытой им новой почве, чем окончательным оформлением его последних взглядов»².

Пражские структуралисты, также опирающиеся на учение де Соссюра, по словам Л. Ельмслева, «переняли... в первую очередь те места его книги, где понятие «языка» (*langue*) выступает не как чистая форма, но где язык понимается как форма в субстанции, а совсем не как нечто от субстанции независимое»³.

Итак, последовательно структуралистского понимания языка, как это подчеркивает Л. Ельмслев, нет ни у Ф. де Соссюра, ни у пражских структуралистов: система языка не сводится в них к чистой форме, свободной от субстанции (фонетического или семантического порядка), изучение языка у них не ограничивается «изучением чистых отношений в языковой схеме независимо от проявления или реализации ее»⁴.

Л. Ельмслев подчеркивает: «Считаю и всегда буду считать такой структурный подход к языку как схеме взаимных соотношений своей главной задачей в области науки»⁵: сущность языка определяется этими соотношениями, язык – явление чистой формы.

Здесь и возникает принципиальная грань между лингвистикой (в обычном ее понимании) и между концепцией Л. Ельмслева, которую он называет «глоссематикой»: «Чтобы провести принципиальную грань между традиционным языковедением и чисто структурным методом лингвистического исследования, – пишет Ельмслев, – для этого метода предлагаю особенное название: г л о с с е м а т и к а (от греческого слова γλῶσσα – язык)»⁶.

Конечно, глоссематика не включает в себя учения де Соссюра: концеп-

¹ Л. Ельмслев, Метод структурного анализа в лингвистике, «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, 1950-1957, стр. 58.

² Там же, стр. 62.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стр. 57.

⁶ Там же, стр. 62.

«Структурный метод» вряд ли можно противопоставлять «традиционному языковедению», скорее всего – это новое понимание науки о языке: глоссематика и есть структуральная лингвистика (в понимании Л. Ельмслева).

ция де Соссюра окажется по ту сторону «принципиальной грани» в зоне «традиционного языковедения». Если в начале статьи Л. Ельмслева подчеркивается связь структурализма с учением Ф. де Соссюра (Ф. де Соссюр «во многих отношениях может считаться основоположником современного языковедения. Он первый требовал структурного подхода к языку»)¹, то здесь Л. Ельмслев считает нужным подчеркнуть расхождения («не следует отождествлять теорию глоссематики с теорией де Соссюра»)². При этом Л. Ельмслев оговаривает: «Трудно сказать, как в деталях оформлялись концепции де Соссюра в его мыслях, а мой собственный теоретический метод начал оформляться много лет тому назад, еще до моего знакомства с теорией де Соссюра. Повторное чтение лекций де Соссюра подтвердило многие из моих взглядов, но я, конечно, смотрю на его теорию со своей собственной точки зрения и не хотел бы слишком углубляться в свою интерпретацию его теории»³.

Структурализм В. Брёндаля оставался в пределах традиционной лингвистики. Глоссематика Л. Ельмслева оказалась за ее пределами. Говоря о понятии структуры, Брёндаль руководствовался той характеристикой, которая давалась данному понятию в психологии, в физике (в вопросах же логики речи Брёндаль ориентировался на феноменологию Гуссерля).

Глоссематика же Л. Ельмслева связана с логической теорией языка (Вайтхеда, Рэсселя, Карнапа); наличие этой связи отмечается Л. Ельмслевым. Он пишет: «В одной из своих более ранних работ профессор Карнап определил понятие структуры совершенно так же, как я попытался сделать это здесь, т. е. как явление чистой формы и чистых соотношений. По профессору Карнапу, каждое научное утверждение должно быть утверждением структурного порядка в указанном значении; по его мнению, каждое научное утверждение должно быть утверждением о соотношениях, не предполагающим знания или описания самих элементов, входящих в соотношения»⁴.

Такая формализация характера научных утверждений органически связана с исходным понятием структуры как явления «чистой формы» и «чистых соотношений».

Именно тесная связь глоссематики с логической теорией языка привела к тому, что Ельмслеву пришлось «провести принципиальную грань между традиционным языковедением и структурным методом».

С сожалением отмечая, что связь с логической теорией языка «позднее оборвалась», Л. Ельмслев упрекает «логистов» в том, что они, «постоянно высказываясь о языке, довольно непростительным образом игнорируют до-

¹ Л. Ельмслев, Метод структурного анализа в лингвистике, «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, 1950-1951 стр. 57.

² Там же, стр. 62.

³ Там же.

⁴ Там же. (Разрядка наша. – А. Ч.).

стижения лингвистического изучения языка»¹ (имеется в виду понятие знака в толковании логистов); «логисты не понимают, что языковой знак имеет две стороны – сторону содержания и сторону выражения, причем обе эти стороны могут быть предметом чисто структурного анализа»; «логисты не обращают должного внимания на явление к о м м у т а ц и и, которое следует считать самым основным языковым соотношением»². Расхождения эти, на которые указывает Ельмслев, касаются толкования частных вопросов; в принципиальных вопросах между глоссематикой и логистической теорией языка наблюдаются схождения: между ними больше общего, чем между глоссематикой и «традиционным языкознанием».

Наконец, для характеристики отношения глоссематики к концепции де Соссюра и логистической теории языка коснемся «основных черт языка».

В языковом факте обычно различают две стороны: звук и значение. Если язык рассматривать как структуру, то этого недостаточно. В структуре каждого языка глоссематика различает пять основных черт:

1. Язык состоит из содержания и выражения.
2. Язык состоит из последовательного ряда (или текста) и системы.
3. Содержание и выражение взаимно связаны в силу коммутации.
4. Имеются определенные соотношения в тексте и в системе.

5. Соответствие между содержанием и выражением не является прямым соответствием между определенным элементом одного плана и определенным элементом другого, но языковые знаки могут разлагаться на более мелкие компоненты. Такими компонентами знаков являются, например, так называемые ф о н е м ы, которые я предпочел бы назвать т а к с е м а м и выражения и которые сами по себе не имеют содержания, но могут слагаться в единицы, имеющие содержание, например, в слова³.

В этом определении структуры языка использованы понятия: «содержание», «выражение», «последовательный ряд», «система», «коммутация». Из этих понятий первые четыре восходят к концепции де Соссюра⁴; обозначены эти понятия новыми терминами.

¹ Л. Ельмслев, Метод структурного анализа в лингвистике, «Acta linguistica», т. VI, вып. 2-3, 1950-1951, стр. 62.

² Там же, стр. 65.

³ Там же, стр. 66-67.

⁴ На эту связь указывается в работе Ernst Otto, Stand und Aufgabe der allgemeinen Sprachwissenschaft, Berlin, 1954, стр. 48-49.

Содержание соответствует соссюровскому *означаемому* (*signifié*), *выражение* – *означающему* (*signifiant*). *Означаемым* служит понятие, *означающим* – акустический образ; языковой знак, согласно де Соссюру, включает («связывает») понятие и акустический образ.

«Последовательный ряд» – не что иное, как «синтагма» де Соссюра (ср. «синтагма всегда состоит из двух или нескольких последовательных единиц; например: *пере-читать*; *против всех*; *человеческая жизнь*; *человек смертен*; *если будет хорошая погода, мы пойдем гулять* и т. п.)¹.

«Система» как черта структуры языка, по Ельмслеву, соответствует «ассоциативным отношениям» де Соссюра.

В «последовательном ряду» элемент языка дан в процессе речи. Вне же процесса речи слова ассоциируются в памяти на основании того, что у них имеется общего (слово *обучать* может вызвать в памяти: *обучение, поучение...*, или: *писать, читать...*, или: *воспитывать, просвещать...*). Отношения, по которым эти слова объединяются, де Соссюр называет *ассоциативными отношениями*².

Де Соссюр говорит о теснейшей связи, которая объединяет в языковом знаке «означаемое» с «означающим», причем можно идти от «означающего» к «означаемому» или – наоборот. «Означающее... представляет протяженность, и эта протяженность лежит в одном измерении: это – линия»; «акустические означающие располагают лишь линией времени»³.

Содержание («означаемое») и выражение («означающее»), по Ельмслеву, связаны в силу коммутации, т. е. характер их связи таков, что не имеет значения, в каком порядке будут браться эти элементы⁴.

Таким образом, из вышесказанного следует:

Понятие «структуры языка» в структурализме было создано из определенных компонентов концепции де Соссюра («язык как система», «примат синхронической лингвистики»...), переработанного на основе того понимания «структуры», которое создалось в психологии (*Gestaltpsychologie*), математике, логической теории языка.

Сводя структуру языка лишь к отношениям (к «сети отношений»), рассматриваемым независимо от содержания элементов, отношения которых рассматриваются, структурализм видит в языке *лишь форму*. Тем самым из языкознания исключается семантика, фонетика, т. е. исключаются значе-

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 121.

² Там же, стр. 70, 80.

³ Там же, стр. 80, 81.

⁴ Термин *коммутация* (лат. *перемещаемость*) взят из высшей математики.

ния, в которых проявляется теснейшая связь языка с мышлением, исключается материально-звуковая сторона речи, благодаря которой язык может служить средством общения и взаимопонимания: язык в понимании датских структуралистов лишается основных моментов, без которых язык перестает быть языком.

Отправным пунктом структурализма явилось понятие системы языка и синхронической лингвистики де Соссюра. В этих понятиях нашла выражение одна из сторон концепции де Соссюра. Она стала единственным содержанием структурализма.

Структурализм идет от психологистической концепции Ф. де Соссюра (лингвистику Ф. де Соссюр мыслил как часть семиологии, а семиологию считал частью социальной психологии), но структурализм не стоит за психологизм: позиции структурализма определяются логицизмом (феноменология Гуссерля, логистическая теория языка).

Рациональная грамматика, рассматривавшая язык как воплощение логических категорий, пытается воскреснуть на обновленной логицистической основе: не случайно сказано у Гуссерля, что идея «общей грамматики», выдвинутая рационализмом XVII и XVIII вв., неоспорима.

Любопытно отметить, что изучая «чистую структуру отношений», структурализм ограничивает содержание науки о языке морфологией и синтаксисом, т. е. тем, что имелось в рациональной грамматике XVII-XVIII вв.

На примере структурализма можно ясно видеть, что теорию языка, отвергающую принцип историзма, трудно ограничить от идеалистической философии языка.

Вместе с тем структуралистический эксперимент показывает, насколько актуальны вопросы описательного анализа системы языка. В неразработанности этих вопросов одно из самых слабых мест науки о языке, основанной на историко-сравнительном изучении языков.

Научное описание системы языка не может быть втиснуто в понятия филологической грамматики Дионисия Фракийского.

Структуралистское описание языка может иметь весьма ценное прикладное значение, но фундаментальные вопросы описательной грамматики на этом пути не могут быть решены.

Вопросы описательного анализа системы языка научно могут решаться и должны решаться с учетом тех данных, которые получены в результате историко-сравнительного изучения языков. В структуре различных языков имеются отдельные явления, общие различным языкам. Но не было и нет структуры, которая была бы общей для всех

я з ы к о в. Следовательно, «общая грамматика» («общая морфология», «общий синтаксис») в принципе невозможна¹.

¹ О структурализме здесь даются сведения, необходимые для уяснения его принципиальных установок в вопросе о сущности языка. Подробнее о структурализме см. статьи: О. С. А х м а н о в а, Основные направления лингвистического структурализма, изд. МГУ, 1955; е е ж е, Критика буржуазного языкознания (о методе американских структуралистов), журн. «Вопросы языкознания», 1952, № 5; е е ж е, Глоссематика Луи Ельмслева, журн. «Вопросы языкознания», 1953, № 1; С. К. Ш а у м я н, О сущности структурной лингвистики, журн. «Вопросы языкознания», 1956, № 5, стр. 38-54; О. Л е ш к а, К вопросу о структурализме, журн. «Вопросы языкознания», 1953, № 5; «Структурализм» – вводная статья В. А. Звегинцева в Хрестоматии по истории языкознания XIX-XX вв., стр. 409-412; Ф. М и к у ш, Обсуждение вопросов структурализма и синтагматическая теория, журн. «Вопросы языкознания», 1957, № 1, стр. 27-35; М. И. С т е б л и н - К а м е н с к и й, Несколько замечаний о структурализме, т а м ж е, стр. 35-41; И. И. Р е в з и н, Структуральная лингвистика, семантика и проблемы изучения слова, журн. «Вопросы языкознания», 1957, № 2, стр. 31-42; Б. Т р н к а и др., К дискуссии по вопросам структурализма, журн. «Вопросы языкознания», 1957, № 3, стр. 44-53; З. Ш т и б е р, Слово в дискуссии о структурализме, т а м ж е, стр. 53-55; А. А. Р е ф о р м а т с к и й, Что такое структурализм? журн. «Вопросы языкознания», 1957, № 6, стр. 25-38; А. С. М е л ь н и ч у к, К оценке лингвистического структурализма, т а м ж е, стр. 38-50; А. Г р а у р, Структурализм и марксистская лингвистика, журн. «Вопросы языкознания», 1958, № 1, стр. 62-65; Арн. Ч и к о б а в а, Структурализм как направление современной лингвистики, «Труды Тбилисского государственного университета имени Сталина», XXVI в. (1944), стр. 231-242 (на грузинском языке).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

§ 61. Общие выводы. Мы представили систематический анализ основных теорий языка, которые были разработаны за последние сто лет в зарубежном языкознании. Теории эти, следовательно, могут рассматриваться как теории собственно лингвистические, т. е. не относящиеся к области философии языка или психологии языка.

Каждая из этих теорий легла в основу того или иного направления общелингвистической мысли. Натурализм, индивидуалистический психологизм, психологизм социологический (точнее – психологистический социологизм), эстетизм, механицизм (бихевиористический материализм), структурализм – таковы течения, которые явились предметом критического анализа.

Между этими теориями, стоящими в той или иной мере – обычно объективно, иногда и субъективно (К. Фосслер) – на принципиальных позициях идеализма наблюдаются более или менее существенные расхождения. Расхождения эти обнаруживаются:

- 1) в вопросе о том, какова основная функция (роль, назначение) языка;
- 2) в вопросе о том, что представляет собой язык по материальному составу (по материалу);
- 3) в вопросе об отношении к психологизму;
- 4) в вопросе об отношении к историзму.

I. В вопросе об основной функции языка противоплагаются два принципиально различных понимания: индивидуалистическое и социальное. Индивидуалистическое понимание определяет язык по той роли, которую выполняет язык в отношении к индивидууму, по тому, чем язык является для индивидуума (интраиндивидуальная функция языка). Социальное понимание определяет язык по той роли, которую язык выполняет в обществе (интериндивидуальная функция языка).

Индивидуализм выдвигает на первое место экспрессивную функцию (язык как средство выражения), социологизм решающее значение придает обычно коммуникативной функции (язык как средство общения).

Рассматривать язык как средство выражения – значит рассматривать его с точки зрения лишь говорящего. Рассматривать язык как средство общения – значит рассматривать его с точки зрения общающихся лиц, т. е. как с точки зрения говорящего, так и слушателя (собеседника).

Индивидуализм в принципе исключает возможность рассматривать язык как средство общения. Социологизм, рассматривая язык как средство общения, отнюдь не исключает экспрессивной функции: язык рассматривается и как средство выражения, иными словами, и как средство воплощения мысли, но ведущая, определяющая роль отводится коммуникативной функции, т. е. общественному характеру языка как средства общения.

Общественный характер языка как средства общения демонстративно проявляется в том факте, что язык, переставший быть сред-

ством общения, не может сохраниться в качестве орудия мысли: перестав выполнять коммуникативную функцию, язык не может сохранить функции экспрессивной.

Еще в сороковых годах XIX столетия К. Маркс и Ф. Энгельс в «Немецкой идеологии» подчеркивали примат коммуникативной функции: язык они характеризовали как практическое сознание, «существующее и для других людей и лишь тем самым существующее и для меня действительное сознание»¹.

В коммуникативной функции, в общении с другими людьми К. Маркс и Ф. Энгельс видели условие возникновения и языка, и сознания: «Подобно сознанию язык возникает из потребности, настоящей нужды в общении с другими людьми»². Слова В. И. Ленина: «Язык – важнейшее средство человеческого общения»³ определяют язык по его общественной функции.

Ни формула К. Маркса «Язык – непосредственная действительность мысли», ни однозначная формула И. В. Сталина «Реальность мысли проявляется в языке» отнюдь не ограничивают ведущей роли коммуникативной функции. В определении языка, данном И. Сталиным («Язык есть средство, орудие, при помощи которого люди общаются друг с другом, обмениваются мыслями и добиваются взаимного понимания»⁴), выражение «о б м е н и в а т ь с я м ы с л я м и» характеризует экспрессивную функцию на фоне коммуникативной: «обмениваются мыслями», а не «выражают мысли», ибо акцентируется факт общения. Формула И. Сталина «Вне общества нет языка» логически развивает положения, характеризующие ведущую роль коммуникативной функции.

Неправомерно ставить знак равенства между двумя функциями языка (язык – средство общения; язык – орудие мышления). Неоправданно также считать несущественным вопрос о функциях при определении сущности языка. Направления лингвистической мысли формируются на основе различного понимания функций языка.

Водораздел между индивидуалистическим и социологическим пониманием сущности языка образует именно отношение к коммуникативной функции.

Социальная теория языка может быть и идеалистической, и материалистической, но индивидуалистическая концепция не может быть материалистической. Определять язык только по его коммуникативной функции далеко не достаточно для научного понимания сущности языка, но совершенно необходимо. Без должного учета роли коммуникативной функции невозможно правильно понять сущность языка, научно понять язык.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, 1934, стр. 20.

² Там же, стр. 20-21.

³ В. И. Ленин, Сочинения, т. 20, стр. 368.

⁴ И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, Госполитиздат, 1950, стр. 22.

Коммуникативная функция, общественная природа языка впервые не в XIX веке обратила на себя внимание. Но исключительная важность языка в жизни народа, создателя и носителя языка, в развитии национальной культуры наций показана в работе И. В. Сталина «Марксизм и вопросы языкознания».

Значение звукового языка в истории развития человека показано в словах И. В. Сталина, считающего, что звуковой язык был одной из сил, которые «помогли людям выделиться из животного мира, объединиться в общества, развить свое мышление, организовать общественное производство, вести успешную борьбу с силами природы и дойти до того прогресса, который мы имеем в настоящее время».

Язык – создание народа; в нем живет труд многих сотен поколений. Бронзовое оружие, выкованное две тысячи лет назад, считается музейной ценностью и экспонируется на выставке. Орудие общения, неразрывно связанное с мышлением, орудие, обладателем которого становится ребенок уже в первые годы жизни, представляет собой бесценное сокровище, основа которого создавалась задолго до бронзового века: любое слово основного словарного фонда любого языка бесконечно ценнее, чем бронзовый меч или золотое ожерелье бронзового века.

II. Что представляет язык по материалу: организм ли это, разделяющий судьбу всех других организмов, рождающийся, растущий, дряхлеющий и умирающий по непреложным законам природы, как думал А. Шлейхер (отчасти и другие натуралисты), или это организм представлений, как представлялось дело Г. Паулю; система ли знаков, психичных по своей природе (Ф. де Соссюр); или структура, части которой определяются взаимным отношением, но не отношением к обозначаемой действительности (датские структуралисты), или же поведенческий акт, механическое действие, определяемое ситуацией (Л. Блумфилд).

Идея целостности языка точно отражает исследовательскую практику: научно изучая язык, фактически всегда изучают отдельные факты лексики, грамматического строя, звукового состава как части целого. Понятие системы языка научно правомерно. Психичность языкового факта научно не оправдана.

Язык – система знаков, физических по материалу, социальных по назначению. Знаки языка (слова) отнюдь не копии, отображение предметов, но условное (по отношению к предмету) их обозначение. Знаки эти, физические по своему материалу, произносимые и слышимые, мы воспринимаем как выражение мыслей, в их отношении к обозначаемым фактам действительности: отношение это не меняется от индивидуума к индивидууму, оно носит общественный характер, имеет санкцию коллектива.

Если бы языковой знак *не был физическим* по своему материалу, он *не мог бы стать средством общения* (не мог бы, в частности, привести к созданию языковых представлений): физичность языкового знака внутренне связана с социальным характером языка как средства общения.

Знать тот или иной язык не что иное, как знать, какие звуковые знаки (и их разновидности) употребляются в данном языке и какими функциями они обладают, что они значат.

Если бы языковые факты не были знаками (и если бы они не обладали одинаковой значимостью для говорящего и слушающего, для их мышления), языковые факты являлись бы предметом изучения естественных наук, языкознание было бы разделом физики (акустики) и физиологии.

Проблема знака органически связана с проблемой значения, одной из главных проблем науки о языке. Проблемы значения не существует для естественных наук.

Признавать примат коммуникативной функции, считать язык системой, характеризовать языковой знак как физический по материалу, но социальный по своему назначению, рассматривать проблему значения как узловую проблему при изучении лексики и грамматического строя – этого требует исследовательская практика науки о языке.

III. Что же касается психологизма, то психологическая теория сущности языка (язык – организм представлений..., языковой знак психичен по своей природе) не вытекает из исследовательской практики языкознания, не соответствует ей. Психологизм извне внесен в языкознание. Принципиальный смысл психологизма в языкознании аналогичен принципиальному смыслу психологизма в теории познания: при изучении фактов языка за основу физического признается психическое.

IV. Принцип историзма в свое время сделал возможным возникновение науки о языке (так же, как биологии, геологии). Языкознание и минус историзм – это описательная грамматика и идеалистическая философия языка. Научная философия языка может строиться лишь на основе данных истории языка. Учет данных истории языка требуется для разработки научной теории познания и диалектики: «История философии, история отдельных наук, история умственного развития ребенка, ... история языка (N. В.): психология, физиология органов чувств – вот те области знания, из коих должна сложиться теория познания и диалектика»¹.

В ответ на модные попытки третировать историзм как нечто, отжившее свой век, нельзя не спросить словами Г. Шухардта: «А существует ли что-либо, кроме истории языка, достойное называться языковедной наукой?»².

Резюмируя обзор развития лингвистической мысли в XIX в., Б. Дельбрюк писал: «Языкознание вступило из философского периода в исторический»³.

Подчеркивая общественный характер языка, А. Мейе счел нужным видоизменить формулу Б. Дельбрюка: «Деятнадцатый век был веком исто-

¹ В. И. Ленин, Философские тетради, 1936, стр. 321.

² Г. Шухардт, Избранные статьи, стр. 192.

³ Б. Дельбрюк, Введение в изучение языка, 1904, стр. 148.

рии, и успехи, достигнутые лингвистикой при помощи исторической точки зрения, поразительны. Социальные науки формируются теперь, и лингвистика должна тут занять место, подобающее ей в соответствии с ее природой»¹.

Принцип историзма и принцип социальности языка не могут ни противопоставляться друг другу, ни ограничивать друг друга, они органически сочетаются друг с другом.

Последовательно применяя принцип историзма, понятого материалистически, лингвистика может занять подобающее место среди общественных наук как одна из важных и самых точных наук этого круга.

Полностью используя результаты изучения истории языков, можно создать подлинно научную философию языка².

¹ A. M e i l l e t, *Linguistique historique et Linguistique générale*, ч. I, Paris, 1921, стр. 18.

² Тезисы, изложенные кратко в этом заключении, подлежат систематической разработке в последующем.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

Общую лингвистику правомерно строить на результатах историко-сравнительного языкознания потому, что именно с этим языкознанием связано все ценное, что только добыто в исследовании языков, в научном понимании языка – таково наше исходное положение.

Грамматика стала наукой впервые в виде исторической грамматики, сравнительной грамматики. Не только филологическая, но и рациональная (или философская) грамматика являлись «искусством», т. е., в понимании древних греков, сводом эмпирических знаний (греч. *technē*, лат. *ars*) в отличие от *theoria* (т. е. знания закономерностей науки).

Из такого понимания историко-сравнительного языкознания вовсе не следует, что историко-сравнительную лингвистику можно считать совершенной или что историко-сравнительным изучением исчерпываются все приемы исследования языка, что другие пути исследования (специальные методы) наперед исключаются¹.

Историческая и сравнительная грамматика суть научные грамматики; но рядом с ними описательная грамматика продолжает до сих пор оставаться по сути дела «искусством»: научные основы описания системы языка еще не разработаны. В этом один из существенных пробелов современной лингвистики.

Сравнительный метод – это метод изучения процессов дифференциации (и следовательно, метод изучения родственных языков, возникших в процессе дифференциации). Историко-сравнительное языкознание не располагает методом изучения процессов интеграции (лингвистическая география, «теория субстрата» в теперешнем их состоянии скорее сигнализируют об этом пробеле, чем восполняют его).

Из двух основных процессов исторического развития языков (дифференциация, интеграция) в историко-сравнительной лингвистике учитывается лишь один – процесс дифференциации: «сравнительный метод недостаточно историчен». В этом состоит его главный недостаток. В этом же заключается второй существенный пробел современной науки о языке.

Необходимы новые приемы исследования, которые помогут восполнить наличные пробелы, дадут возможность полнее и глубже познать как закономерности развития языков, так и закономерности системы языка (на отдельном этапе его развития).

Исследовательские приемы (специальные методы) – не самоцель, а средство, о ценности которого судят по результатам, которые могут быть при их помощи добыты в процессе исследования языков. В исследовательской практике и проверяется ценность этих приемов. Для исследовательской же практики – теоретического осмысления добытых результатов – нужна в ко-

¹ Например, «математическая лингвистика», не заменяя исторического языкознания, обещает быть плодотворной.

нечном счете и общелингвистическая теория. В этом ее коренное отличие от умозрительной философии языка.

Отказ от историко-сравнительного языкознания (и тем более от принципа историзма) знаменует возврат к принципиальным установкам умозрительной философии языка, и, конечно, не приведет к решению нерешенных вопросов науки о языке¹

¹ Вопросы специальных методов лингвистики будут рассмотрены в следующем разделе (см. Предисловие).

О недостаточности сравнительного метода нам приходилось говорить в докладе «Проблема языка, как предмета языкознания в свете основных задач советского языкознания» (доложен на сессии Отделения литер. и языка АН СССР, в Ленинграде в мае 1940 г., напечатан в Изв. Инстит. Яз., Истор. и Мат. Культуры АН Груз. ССР, т. X, стр. 398 (1941 г.); далее в статьях: «К вопросу об историзме... Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании», 1953, т. II, стр. 43; «Об основных задачах и вопросах советского языкознания», см. «Вопросы теории и истории языка», изд. АН СССР, 1952, стр. 34-36. «Иберийско-кавказское языкознание, его общелингвистические установки и основные достижения» (Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1958, т. XVII, вып. 2, стр. 122-123).

О Г Л А В Л Е Н И Е

Предисловие	297
-------------------	-----

Г л а в а I

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА, ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЕ

§ 1. Основные проблемы общего языкознания	300
§ 2. Проблема предмета	300
§ 3. Проблема специальных методов	301
§ 4. Проблема структуры научной дисциплины	303
§ 5. Проблема места науки (в системе наук)	304
§ 6. На основании чего должны решаться теоретические проблемы общего языкознания?	305
§ 7. О двух аспектах научного изучения языка	306
§ 8. Общее языкознание и философия языка	308
§ 9. Общее языкознание и психология языка	309
§ 10. Психология языка и «психология народов»	315
§ 11. Философия языка с психологическими установками	318
§ 12. Выводы	319

Г л а в а II

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА КАК ПРЕДМЕТА ЯЗЫКОЗНАНИЯ

§ 13. Главные направления	322
1. Н а т у р а л и з м	323
§ 14. А. Шлейхер и его работы по общелингвистическим вопросам	323
§ 15. Язык и система классов (типов) языка по Шлейхеру	324
§ 16. Классы (типы) языков и периоды развития	326
§ 17. Эволюция языка в периоды доисторический и исторический	328
§ 18. Язык, его свойства, его изменения не зависят от воли человека	329
§ 19. Принципиальное различие лингвистической и филологической точек зрения на язык	330
§ 20. Система воззрений А. Шлейхера	332
§ 21. Научно ценное и несостоятельное в концепции А. Шлейхера	335
§ 22. Возможен ли натурализм без тезиса «Язык – это организм»?	337
§ 23. Язык не есть организм	338
§ 24. Языкознание как естественная наука (по М. Мюллеру)	338
§ 25. Рост языка – образование диалектов и фонетические изменения	339
§ 26. Языкознание («сравнительная филология») и филология	342
§ 27. Диалекты и литературный язык	343
§ 28. В чем сущность натуралистического понимания языка?	345

2. Индивидуалистический психологизм	346
§ 29. Предварительные сведения	346
§ 30. Принцип историзма и теория исторического процесса у Г. Пауля ...	349
§ 31. Особенности изучения языка в языкознании (по Паулю)	353
§ 32. В чем заключается сущность языка (по Паулю)?	354
§ 33. Подлинной реальностью, по Паулю, обладает лишь индивидуаль- ный язык	358
§ 34. Индивидуальный язык и возможность речевого общения	359
§ 35. Критический анализ концепции Г. Пауля о сущности языка	359
3. Психологический социологизм	365
§ 36. Предварительные сведения	365
§ 37. Социальность языка согласно воззрениям А. Мейе	367
§ 38. Научно ценное и несостоятельное в воззрениях А. Мейе	373
§ 39. Узловые моменты концепции Ф. де Соссюра	375
§ 40. «Язык» и «речевой акт» в концепции Ф. де Соссюра	377
§ 41. Свойства языкового знака	379
§ 42. О природе языкового знака	379
§ 43. Системность языка и значимость знака	
§ 44. Психичность языкового знака и вопрос о взаимоотношении языка и мышления	381
§ 45. Синхроническая и диахроническая лингвистика и их взаимоотно- шение	382
§ 46. Научно ценное и несостоятельное в воззрениях Ф. де Соссюра на сущность языка	387
4. Эстетизм (крайний индивидуализм)	399
§ 47. Предварительные сведения	399
§ 48. Основные положения эстетизма К. Фосслера	400
§ 49. Вопросы о коммуникативной функции языка	400
§ 50. О причине развития языка (по Фосслеру)	405
§ 51. Взаимоотношение эстетизма и психологизма в теории Фосслера..	406
§ 52. Взаимоотношение языкознания и психологии (по Фосслеру)	406
§ 53. К. Фосслер и Б. Кроче	406
§ 54. Крайний индивидуализм фосслеровского эстетизма как предпо- сылка идеализма	407
§ 55. Невозможность индивидуалистического монизма и научная несос- тоятельность идеализма	408
5. Механицизм	411
§ 56. Механицизм как проявление бихевиоризма в языкознании	411
§ 57. Теория языка Л. Блумфилда и ее критический анализ	414

	445
6. Структурализм	421
§ 58. Предварительные замечания	421
§ 59. Система языка как структура	423
§ 60. Структурная сущность языка в глоссематике Ельмслева	428
Заключение	436
§ 61. Общие выводы	436
Послесловие	441

შენიშვნები

1. მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში. I

გამოქვეყნდა 1941 წელს „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბის“ მე-2 ტომის №1-2-ში.

2. მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში. II

სტატიის მეორე ნაწილი დაიბეჭდა იმავე წელს „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბის“ №6-ში.

3. სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში

დაიბეჭდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „შრომების“ მე-18 ტომში 1941 წელს.

4. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები (წინასწარი მოხსენება)

წაკითხული იყო მოხსენებად საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის პირველ სამეცნიერო სესიაზე 1939 წლის 28 სექტემბერს; დაიბეჭდა 1942 წელს „ენიკი-ს მოამბის“ XII ტომში.

5. მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის ჩვენში

დაიბეჭდა „ენიკი-ს მოამბის“ XII ტომში 1942 წელს.

6. მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში

წაკითხული იყო მოხსენებად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მეექვსე სამეცნიერო სესიაზე 1942 წლის 24 აპრილს; დაიბეჭდა 1946 წელს „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ პირველ ტომში.

7. გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზი-

სის საკითხი ქართულში (წინასწარი მოხსენება)

წაკითხულია მოხსენებად 1944 წლის 29 თებერვალს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების სამეცნიერო სესიაზე; დაიბეჭდა 1946 წელს „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბის მე-7 ტომის №1-2-ში.

8. ქართველური ენები, მათი ისტორიული შედგენილობა და დამახასიათებელი ძველი ნიშან-თვისებები

წაკითხული იყო მოხსენებად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებაზე 1946 წლის 2 მარტს; გამოქვეყნდა 1948 წელს „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ მეორე ტომში.

9. საბჭოთა ენათმეცნიერების ამოცანები და ძირითადი პრობლემები

წაკითხულია მოხსენებად საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1951 წლის 28 ივნისს; დაიბეჭდა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ მესამე ტომში.

10. ისტორიზმის საკითხი ენათმეცნიერებაში სტალინური საენათმეცნიერო მოძღვრების თვალთახედვით. I

დაიბეჭდა 1952 წელს „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ მესამე ტომში.

11. მთის იბერიულ-კავკასიური ენები და მათი შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა

გამოქვეყნდა უნგრეთის დედაქალაქ ბუდაპეშტში 1959 წელს ჟურნალში „Acta Orientalia Hungarica“ (ტ. 9, ნაწილი 2).

12. ენის როგორც ენათმეცნიერების საგნის პრობლემა უცხოური ენათმეცნიერების მასალის მიხედვით

გამოქვეყნდა ცალკე წიგნად რუსულ ენაზე 1959 წელს მოსკოვში.

ტომის რედაქტორებისაგან

აკად. არნ. ჩიქობავას „შრომების“ XIV ტომში შესულია თერთმეტი სტატია და ერთი მონოგრაფია, რომლებიც 1941-1959 წლებშია გამოქვეყნებული და ნათლად გვიჩვენებს სამეცნიერო ინტერესების ფართო სპექტრს და ავტორისათვის დამახასიათებელ კვლევა-ძიების სტილს, რაც ყოველთვის სიახლისა და სიღრმისეული ანალიზისაკენ არის მიმართული.

სტატიების ნაწილში განხილულია ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა სისტემისა და ისტორიის არსებითი და აქტუალური საკითხები (გრამატიკული კლასები, ორფუძიანი ბრუნება, პირის ნიშანთა გენეზისი, მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნა ქართულ ზმნაში, მარტივი წინადადების განვითარების ტენდენციები, ერგატიული კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები).

აკად. არნ. ჩიქობავას ვრცელი სტატია გერმანულ ენაზე, რომელიც 1959 წელს გამოქვეყნდა ბუდაპეშტში ჟურნალში „Acta Orientalia Hungarica“, ევროპელ მკითხველს აცნობს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა კვლევის საქმეში ქართველი მეცნიერების მიერ შეტანილ წვლილს და საკითხებს, რომელთა დამუშავებაც აუცილებელია კვლევის შემდგომი განვითარებისათვის.

როგორც ცნობილია, თეორიული ენათმეცნიერული კვლევა რამდენიმე პრობლემის განხილვას გულისხმობს; ესენია: ენის რაობა და ფუნქციები, ენის ანალიზის მეთოდები, ენათმეცნიერების დარგები, ენათმეცნიერების ადგილი მეცნიერებათა სისტემაში... ამ პრობლემათა ანალიზს ეძღვნება აკად. არნ. ჩიქობავას მიერ მოსკოვში 1959 წელს გამოქვეყნებული მონოგრაფია „ენის როგორც ენათმეცნიერების საგნის პრობლემა“. ნაშრომში ანალიზის საგანია ევროპელ მეცნიერთა გამოკვლევებში წარმოდგენილი თვალსაზრისები ენათმეცნიერების ფუნდამენტურ საკითხებზე და კრიტიკულად არის გაანალიზებული ენათმეცნიერული კვლევის ძირითადი მიმდინარეობანი (ნატურალიზმი, ინდივიდუალური ფსიქოლოგიზმი, ფსიქოლოგიური სოციოლოგიზმი, ესთეტიზმი, მექანიციზმი, სტრუქტურალიზმი), აგრეთვე, ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ენის ფილოსოფიის დამოკიდებულების საკითხი. დასკვნის სახით ავტორი გვაფაზობს თავის დასაბუთებულ და, როგორც ყოველთვის, საყურადღებო დასკვნებს ენათმეცნიერების საკვანძო საკითხების შესახებ.

აკად. არნ. ჩიქობავას სტატიით „საბჭოთა ენათმეცნიერების ზოგიერთი საკითხის შესახებ“ დაიწყო ცნობილი საენათმეცნიერო დისკუსია. სტა-

ტიაში წარმოდგენილი იყო ნ. მარის ზოგადლინგვისტურ შეხედულებათა საფუძვლიანი და მკაცრი ანალიზი (კავკასიოლოგიაში მისი დამსახურების ხაზგასმასთან ერთად). ნ. მარის შეხედულებები თეორიული ენათმეცნიერების საკითხებზე ერთადერთ მარქსისტულ მოძღვრებად მიიჩნეოდა, განსხვავებული თვალსაზრისები კი — „ბურჟუაზიულ ინდოევროპეისტიკად“; ეს გარემოება, ბუნებრივია, ენათმეცნიერული კვლევის შემაფერხებელ ფაქტორად იქცა. ენათმეცნიერების განვითარების ამოცანა მოითხოვდა აღნიშნული მოძღვრების ანტიმეცნიერული და ანტიმარქსისტული ხასიათის ჩვენებას, ამავდროს — ენათმეცნიერული კვლევის მეცნიერული საფუძვლების წარმოჩენას. ამ ამოცანას ემსახურებოდა არნ. ჩიქობავას სადისკუსიო წერილიც და შემდგომში მის მიერ გამოქვეყნებული არაერთი წერილი. იმ დროს არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას თუ გავითვალისწინებთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ მარქსიზმის კლასიკოსების მოხმობა ავტორის მიერ აუცილებელი იყო ჭეშმარიტი მეცნიერული კვლევის მეთოდოლოგიის დასაცავად.

მადლობა გვინდა მოვახსენოთ იმ პირებს, რომელთაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს აკად. არნ. ჩიქობავას „შრომების“ XIV ტომის მომზადებაში: არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლებს — **მ. აბალაქს, ლ. აზმაიფარაშვილს, ლ. გიგლეშიანს, ნ. დათეშიძეს, ე. საბანაძეს, მ. ლაბარტყავას, რ. ლოლუას, ნ. მუზაშვილს, მ. ოსაძეს, რ. ფარეულიძეს, ნ. ხახიაშვილს, ნ. ჭინჭარაულს, რ. ჯაიანს, ც. ჯანჭღავას, ნ. ჯორბენაძეს, ტექნიკურ რედაქტორს ლ. ვაშაკიძეს, ოპერატორებს — რ. გრიგოლიას, რ. რატიანს.**

ნ. არდოტელი,
ვ. შენგელია
2018.24.06

შინაარსი

მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში. I (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	5
მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში. II (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	12
სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუ- დიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	21
ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები (წინასწარი მოხსენე- ბა) (რეზიუმე რუს. და ფრანგ. ენებზე).....	35
მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის ჩვენში (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	65
მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	85
გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკი- თხი ქართულში (წინასწარი მოხსენება) (ქართ. ენაზე).....	129
ქართველური ენები, მათი ისტორიული შედგენილობა და დამახასიათე- ბელი ძველი ნიშან-თვისებები (რუს. ენაზე, რეზიუმე ქართ. ენაზე).....	138
საბჭოთა ენათმეცნიერების ამოცანები და ძირითადი პრობლემები (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	159
ისტორიზმის საკითხი ენათმეცნიერებაში სტალინური საენათმეცნიერო მოდერების თვალთახედვით. I (ქართ. ენაზე, რეზიუმე რუს. ენაზე).....	193
მთის იბერიულ-კავკასიური ენები და მათი შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა (გერმ. ენაზე).....	251
ენის როგორც ენათმეცნიერების საგნის პრობლემა უცხოური ენათმეც- ნიერების მასალის მიხედვით (რუს. ენაზე).....	295
შ ე ნ ი შ ვ ე ბ ი.....	447
ტ ო მ ი ს რ ე დ ა ქ ტ ო რ ე ბ ი ს ა გ ა ნ.....	449

CONTENTS

The Main Tendencies of the Evolution of a Simple Sentence in Georgian. I (in Georgian with a Russian abstract).....	5
The Main Tendencies of the Evolution of a Simple Sentence in Georgian. II (in Georgian with a Russian abstract).....	12
A Variant of the Svan Ergative and Nominal Double-Base Declension in Some Caucasian Languages (in Georgian with a Russian abstract).....	21
On the Problem of an Ergative Construction in Caucasian Languages: Stable and Labile Variants of the Construction (Preliminary Report) (with Russian and French abstracts).....	35
On Studying the Mountain Caucasian Languages in Georgia (in Georgian with a Russian abstract).....	65
On the Basic Principle of Marking Plurality in the Verb Conjugation System in Georgian (in Georgian with a Russian abstract).....	85
The Grammatical Class-Category and the Issue of the Genesis of the Georgian Case Markers (Preliminary Report) (in Georgian).....	129
Kartvelian Languages, Their Historical Constitution and Ancient Characteristics (in Russian with a Georgian abstract).....	138
Objectives and Main Problems of the Soviet Linguistics (in Georgian with a Russian abstract).....	159
The Issue of Historism in Linguistics from the Perspective of Stalinist Linguistic Doctrine. I (in Georgian with a Russian abstract).....	193
The Mountain Ibero-Caucasian Languages and the Current Situation of Studying Them (in German).....	251
A Problem of a Language as a Linguistic Object Based on the Foreign Linguistic Material (in Russian).....	295
C o m m e n t s.....	447
F r o m t h e e d i t o r s o f t h e v o l u m e.....	449

Оглавление

Основные тенденции развития синтаксического механизма простого предложения в грузинском языке. I (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	5
Основные тенденции развития синтаксического механизма простого предложения в грузинском языке. II (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	12
Один вариант сванского эргативного падежа в связи с принципом „двух основ“ в склонении имен некоторых кавказских языков (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	21
Проблема эргативной конструкции в кавказских языках: стабильный и лабильный варианты этой конструкции (Предварительное сообщение) (на груз. яз., резюме на рус. и франц. языках).....	35
Исследование горских кавказских языков и наши задачи (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	65
К принципу обозначения множественного числа в грузинском глаголе (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	85
Категория грамматических классов и генезис падежных окончаний в грузинском языке (Предварительное сообщение) (на груз. яз.).....	129
Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик (на рус. яз., резюме на груз. яз.).....	138
Об основных задачах и проблемах советского языкознания в свете сталинского учения о языке (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	159
К вопросу об историзме языкознания в свете трудов И. Б. Сталина (на груз. яз., резюме на рус. яз.).....	193
Горские иберийско-кавказские языки и современное состояние их изучения в Грузии (на нем. яз.).....	251
Проблема языка как предмета языкознания. На материале зарубежного языкознания (на рус. яз.).....	295
Примечания.....	447
От редакторов тома.....	449

ტექნიკური რედაქტორი **ლ. ვაშაკიძე**

ოპერატორები— **რ. გრიგოლია, რ. რატიანი**